

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 4

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2014

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu və
«Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik Ağamusa Axundov, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik İsa Həbibbəyli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Teymur Kərimli, f.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.e.d., prof. Məhəbbət Mirzəliyeva, f.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.e.d., prof. Nadir Məmmədli, fil.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.e.d. prof. Azadə Musayeva, f.e.d. Möhsün Nağısoylu, fil.ü.f.d. Nəzakət Məmmədli.

**Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimli
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli**

Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, № 4

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2014

www.filologiyameseleleri.com

NIGAR VELİYEVA
Azerbaijan University of Languages,
Doctor of Science, professor
E-mail: nigar_veliyeva_professor@rambler.ru

**THE ROLE OF MEDIA IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING AND
LEARNING**

Açar sözlər: xarici dilin tədrisi, media, texnoloji resurslar, treyninq, müəllimlərin məqsəd və vəzifələri.

Key words: foreign-language education, media, technological resources, training, the duties of teachers.

Ключевые слова: преподавание иностранного языка, медиа, технологические ресурсы, тренинг, задачи и обязанности учителей.

It is not a secret for anybody that today there is a great need for foreign language education. Increasing globalization has created a large need for people in the workforce who can communicate in multiple languages. Many countries such as Azerbaijan, Korea, Japan and China frame education policies to teach at least one foreign language at the primary and secondary school levels. However, some countries such as India, Singapore, Malaysia, Pakistan, and the Philippines use a second official language in their governments. According to GAO (2010), China has recently been putting enormous importance on foreign language learning, especially the English Language.

Although the need to learn foreign languages is almost as old as human history itself, the origins of modern language education are in the study and teaching of Latin in the 17th century. Latin had for many centuries been the dominant language of education, commerce, religion, and government in much of the Western world, but it was displaced by French, Italian, and English by the end of the 16th century. John Amos Comenius was one of many people who tried to reverse this trend. He composed a complete course for learning Latin, covering the entire school curriculum, culminating in his Opera Didactica Omnia, 1657. In this work, Comenius also outlined his theory of language acquisition. He is one of the first theorists to write systematically about how languages are learned and about pedagogical methodology for language acquisition. He held that language acquisition must be allied with sensation and experience. Teaching must be oral. The schoolroom should have models of things, and failing that, pictures of them. As a result, he also published the world's first illustrated children's book, Orbis Sensualium Pictus. The study of Latin diminished from the study of a living language to be used in the real world to a subject in the school curriculum. Such

decline brought about a new justification for its study. It was then claimed that its study developed intellectual abilities, and the study of Latin grammar became an end in and of itself.

“Grammar schools” from the 16th to 18th centuries focused on teaching the grammatical aspects of Classical Latin. Advanced students continued grammar study with the addition of rhetoric. The study of modern languages did not become part of the curriculum of European schools until the 18th century. Based on the purely academic study of Latin, students of modern languages did much of the same exercises, studying grammatical rules and translating abstract sentences. Oral work was minimal, and students were instead required to memorize grammatical rules and apply these to decode written texts in the target language. This tradition-inspired method became known as the “grammar-translation method”. By the way, a method is a plan for presenting the language material to be learned and should be based upon a selected approach.

We must mention that Henry Sweet was a key figure in establishing the applied linguistics tradition in language teaching. Innovation in foreign language teaching began in the 19th century and became very rapid in the 20th century. It led to a number of different and sometimes conflicting methods, each trying to be a major improvement over the previous or contemporary methods. The earliest applied linguists included Jean Manesca, Heinrich Gottfried Ollendorf (1803–1865), Henry Sweet (1845–1912), Otto Jespersen (1860–1943), and Harold Palmer (1877–1949). They worked on setting language teaching principles and approaches based on linguistic and psychological theories, but they left many of the specific practical details for others to devise.

Those looking at the history of foreign-language education in the 20th century and the methods of teaching might be tempted to think that it is a history of failure. Very few students in United States universities who have a foreign language as a major manage to reach something called “minimum professional proficiency”. Even the “reading knowledge” required for a PhD degree is comparable only to what second-year language students read and only very few researchers who are native English speakers can read and assess information written in languages other than English. Even a number of famous linguists are monolingual.

However, anecdotal evidence for successful second or foreign language learning is easy to find, leading to a discrepancy between these cases and the failure of most language programs, which helps make the research of second language acquisition emotionally charged. Older methods and approaches such as the grammar translation method or the direct method are dismissed and even ridiculed as newer methods and approaches are invented and promoted as the only and complete solution to the problem of the high failure rates of foreign language students.

Most books on language teaching list the various methods that have been used in the past, often ending with the author’s new method. These new methods are usually presented as coming only from the author’s mind, as the authors generally give no credence to what was done before and do not explain how it relates to the new method. For example, descriptive linguists seem to claim unhesitatingly that there were no scientifically based language teaching methods before their work.

However, there is significant evidence to the contrary. It is also often inferred or even stated that older methods were completely ineffective or have died out completely when even the oldest methods are still used. One reason for this situation is that proponents of new methods have been so sure that their ideas are so new and so correct that they could not conceive that the older ones have enough validity to cause controversy. This was in turn caused by emphasis on new scientific advances, which has tended to blind researchers to precedents in older work.

It is necessary to mention that language education may take place as a general school subject or in a specialized language school. There are many methods of teaching languages. Some have fallen into relative obscurity and others are widely used; still others have a small following, but offer useful insights.

There have been two major branches in the field of language learning; the empirical and theoretical, and these have almost completely separate histories, with each gaining ground over the other at one point in time or another. Examples of researchers on the empiricist side are Jespersen, Palmer, and Leonard Bloomfield, who promote mimicry and memorization with pattern drills. These methods follow from the basic empiricist position that language acquisition basically results from habits formed by conditioning and drilling. In its most extreme form, language learning is seen as basically the same as any other learning in any other species, human language being essentially the same as communication behaviors seen in other species.

On the theoretical side are, for example, Francois Gouin, M.D. Berlitz, and Elime de Sauzé, whose rationalist theories of language acquisition dovetail with linguistic work done by Noam Chomsky and others. These have led to a wider variety of teaching methods ranging from the grammar-translation method to Gouin's "series method" to the direct methods of Berlitz and de Sauzé. With these methods, students generate original and meaningful sentences to gain a functional knowledge of the rules of grammar. This follows from the rationalist position that man is born to think and that language use is a uniquely human trait impossible in other species. Given that human languages share many common traits, the idea is that humans share a universal grammar which is built into our brain structure. This allows us to create sentences that we have never heard before but that can still be immediately understood by anyone who understands the specific language being spoken. The rivalry of the two camps is intense, with little communication or cooperation between them.

The uses of common languages are in areas such as trade, tourism, international relations, science, technology, and media.

Education is not conceivable without media. Media have always been inextricably linked to the processes of teaching and learning, both in formal and informal learning contexts. To relate a simple example to explain this position. The teachers have always used various tools, aids and apparatus to represent the knowledge or to demonstrate the skills they would like their students to acquire. Educators have always intuitively sought to employ objects from their environment.

Media plays a great role in foreign language teaching. We must show several specific methods, such as: sandwich technique, mother tongue mirroring, back-chaining.

In foreign language teaching, the “sandwich technique” is the oral insertion of an idiomatic translation in the mother tongue between an unknown phrase in the learned language and its repetition, in order to convey meaning as rapidly and completely as possible. The mother tongue equivalent can be given almost as an aside, with a slight break in the flow of speech to mark it as an intruder.

“Mother tongue mirroring” is the adaptation of the time-honored technique of literal translation or word-for word translation for pedagogical purposes. The aim is to make foreign constructions salient and transparent to learners and, in many cases, spare them the technical jargon of grammatical analysis.

“Back-chaining” is a technique used in teaching oral language skills, especially with polysyllabic or difficult words. The teacher pronounces the last syllable, the student repeats, and then the teacher continue working backwards from the end of the word to the beginning.

There is information on language teaching acronyms and abbreviations which are specific to English. For example: ALL- apprenticeship language learning; CALL – computer assisted language learning; CLIL –content and language integrated learning; CELI - Certificato di Conoscenza della Lingua Italiana; CLL – community language learning and etc.

We know some important shifts in foreign language teaching and learning. It is obviously that the new media not only facilitate a changed culture of learning. They provide new opportunities and challenges by: a) offering a wider range of teaching contents, especially teaching methods; b) enabling more self-directed learning, offering a range of choices, individual learning pathways and freer forms of learning; c) offering teachers and learners the chance to plan and organise courses together, empowering learners to influence the choice of teaching contents; d) freeing learning and teaching from the limitations and constraints of the traditional classroom by opening up and using spaces outside the teaching institution; e) facilitating communication between learners and the teacher via the Internet.

But the changed diversity of the media in teaching and learning in schools not only changes the places and the quality of learning, but influences learning processes from a didactic and methodological point of view, requiring special competencies of teachers. Changes in society at large (globalisation, networked environments, working across time, place and cultures) demand new types of working styles and language competencies. At the same time, much language acquisition often takes place in out-of-school contexts, often in online environments, and becomes a strong socialisation factor for learners.

In ICT-rich environments, teachers must: a) improve their didactic competencies linked to media; b) provide less information and instruction, but offer more consultation in learning processes; c) monitor learning processes rather than direct them; d) offer and organise group work to a greater extent. This means that teachers need to focus on the design of situations, sequences and activities conducive to learning languages by encouraging learners to participate in collaborative efforts. Indeed, the management of learning scenarios, where learners and teachers complement one another's skills, expertise and knowledge in collaborative efforts, must form the basis of the education of the language teachers of tomorrow.

In present-day life it is impossible to imagine the foreign language learning without the using of technological resources. The chief reasons for using technology can be summed up as follows. Technology facilitates: a) exposure to “authentic” language; b) access to wider sources of information and varieties of language; c) opportunities to communicate with the outside world; d) a learner-centred approach; e) development of learner autonomy.

Several kinds of technology are currently used in foreign language teaching and learning.

1) Audio devices: CD, Web, audiocassette recorder. These continue to be the most popular and most widely used devices appropriated by modern language teachers.

2) Video: DVD, cassette, Web, laserdisc, camera. The use of moving images linked to sound provides learners with exposure to all important elements of spoken communication: gestures, phonemics, pronunciation, intonation, all embedded in natural, cultural contexts. Thanks to modern technology scenes can be located, isolated and replayed at random. A wealth of literature suggesting how to exploit film / video sequences meaningfully is there. Different forms of visual support can now be offered, for example: optional sub-titles in the mother tongue or target language to assist understanding and facilitate access to the language.

3) Television: Both satellite and terrestrial television programs offer cheap access to contemporary, authentic and potentially culturally rich programs for the language learner. The immediacy of current affairs programs ensures that learners’ exposure to the language is up-to-date and embedded in the real world of native speakers. The medium also offers the advantages of the video devices mentioned above. A number of broadcasting companies still produce broadcasts, which are at their most effective when combined with face-to-face courses in educational institutions. Particularly useful for reaching sectors of the population who might not normally think of taking up language learning, but who might be wooed by attractive “taster” courses highlighting interesting or exciting elements in the target culture.

4) Telephone: Because of the relatively poor quality of analogue transmissions this medium has not been widely used for language teaching. Its principal uses have been limited to supplementary tutoring for those engaged in distance education. With the advent of digital quality and lower connection costs, there is now considerable potential for its extended use - including the possibility of conference calls.

5) Computers: With the introduction of the multimedia computer, the learner and teacher have at their disposal an instrument which can combine all the advantages of the abovementioned media in a compact and easily accessible form. The computer may be used as a local machine (stand-alone) or within a network. Computer Assisted Language Learning (CALL) software, CD-ROMs, and office software applications have become commonplace in many teaching / learning environments.

6) Internet: Extensive and profitable use is now being made by many language teachers and learners of email, the World Wide Web, text, audio and video conferencing.

In modern educational process different kinds of training are suggested to foreign language teachers and learners. Generally, training is a key factor in the effective use of the new media, where learning to use must give way to using to learn. It is above all the teacher/trainer who need not only to be completely familiar with the hardware and programs available, but also to know exactly what the potential of the different media at her disposal is. Apart from the obvious need for teachers to become computer literate and have the confidence to use the available technology adequately, major changes in learning/teaching paradigms are called for. They need to learn how to evaluate and select learning resources and how to solve practical and theoretical problems linked to the introduction of new media.

As mentioned above, the integration of technology into the syllabus and the successful planning of lessons confront teachers with new challenges. Learners, too, need skills training so that they are increasingly able to work autonomously, making efficient use of the higher order skills, which go hand-in-hand with effective computer literacy. The new literacy linked to ICT (cultural, digital, critical, visual, etc.) must be mastered by teacher and learner alike if they are to benefit fully from the new tools and procedures at their disposal.

It is necessary to emphasize that there must be closer interaction between teacher and students. The classroom situation begins to reflect that encountered in modern companies, which have adopted flat, non-hierarchical structures where maximum benefit for all is to be reaped by pooling knowledge and resources in informal exchanges.

Undoubtedly, the role of foreign language teachers in learning process is great. They must be facilitator, integrator of media, researcher, designer of complex learning scenarios, collaborator with other teachers, learner, and evaluator.

As facilitators, teachers must in many ways know more than they would as directive givers of information. Facilitators must be aware of a variety of materials available for improving students' language skill, not just one or two texts. The language textbook is no longer the sole source of information. Multimedia programs offer sound and vision, showing how native speakers interact; electronic dictionaries and encyclopedias are available for instant reference; online newspapers provide up-to-date information on current affairs in the countries of the target language; official websites offer background information on policy, tourism, political views. Teachers need to know how to teach learners to use all this material effectively.

Teachers, as facilitators have to be flexible, responding to the needs that students have not just what has been set up ahead of time based on a curriculum developer's idea of who will be in the classroom. Teacher training is a key element to success in this more flexible language classroom, so that teachers can use multimedia and other resources effectively.

Teachers must not only know and understand the functions of different media available in a media-rich environment, they should also know when best to deploy them. In the joint construction of projects with their learners, they need to guide learners in the use of word-processing, graphics and presentation programs. Integration of audio-visual elements will bring home to learners the fact that the

foreign language environment of the target language is as vibrant and multi-faceted as the society in which they live.

To keep abreast of developments in the countries of the target language in an increasingly complex world, teachers need to know how and where they can access information for their own and for their learners' use. Knowledge and competent use of search engines and reliable information sources are essential. For those concerned with mainstream education, the propriety and reliability of information sources must figure as one of the main criteria for the selection of background material. Familiarity with the use of electronic tools for language analysis, e.g. concordances, will enable teachers to further develop their own linguistic and professional competence and increase their confidence in the use of the language.

In order to orchestrate successful learning scenarios, teachers need to learn how to put together tasks and materials to guide their learners to successful execution and conclusion of their projects. Unlike work with conventional teaching materials: textbook, workbook, audio and video materials, which have been graded, pre-12 assembled and collated in a chronological order, the design of learning scenarios is much more complex, requiring higher order skills involving researching and evaluating source materials, setting overall aims and objectives and breaking down tasks into meaningful and manageable sequences.

For the teacher tackling this for the first time, the task is very daunting indeed. Encouragement, help and advice is needed in terms of examples of good practice which may be emulated or serve as sources of inspiration for similar undertakings. If this new role of language teachers is accepted and encouraged by educational authorities, the implications in terms of duties and responsibilities need to be considered. Lesson preparation time increases as these tasks are taken on and this fact must be honored in teaching contracts, if teachers are to adopt and accept the approach.

The investment in time and effort implied in 1.4 above implies a sharing of responsibilities and tasks among teaching staff, if there is not to be a general rejection of new technology because it confronts them with an impossible workload. Collaboration with colleagues will lighten the burden and make the efforts more fruitful and rewarding. Obviously, co-operation within a specific teaching institution will prove more efficient, producing tailor-made responses to the local situation, but the new media provide possibilities for exchange between institutions and beyond (national) borders. Teachers of the less widely taught and used languages could well profit from such internet exchanges, helping them to overcome the sense of isolation many experience in their teaching situation. New management patterns must emerge to ensure fair distribution of workloads, and revised job descriptions will be necessary to share and co-ordinate the tasks in hand.

Teachers will need to develop fairly sophisticated management skills in order to be able to provide a healthy balance between the different elements which makeup the new learning environments. Mastery and confidence in the use of technology needs to be applied to the learning inclinations and abilities of individual learners whilst covering the prescribed syllabus or curriculum which is often set by outside authorities. Because of the immediacy of ICT, many decisions have to be made on an ad hoc basis and time budgets need to be constantly

reviewed if optimal results are to be attained. Present indications are that traditional time frameworks of 40-80-minute lessons drastically need revising, if the potential of the new media is to be exploited to the full.

For many teachers, opening up the classroom to the outside world presents as much a threat as an opportunity. Their authority is challenged in a world of constantly changing patterns, when it is often difficult to establish, for example, the difference between “correct” and “incorrect” language use. In the protected environment of the textbook they have recourse to the authority of the author and publisher. In the wild mangroves of the real world they must constantly be searching for new patterns confirmed by reliable data from trusted sources. A further challenge is often presented to them by learners who possess more advanced computer skills than they do. However, if they are prepared to enter into the adventure of ongoing learning together with their pupils, they will find it a rewarding and fruitful experience. A prerequisite is that they are prepared to act as the experienced guide for their learners and not as the all-knowing guru who controlled and dominated the classroom of yesteryear.

If task-based, project oriented work in the foreign language classroom using the new media is to become the norm, or at least form an important part of activities, then models of evaluation need to be revised radically. Standard multiple-choice examinations are, for example, hardly likely to test the learners’ newly acquired skills in foreign language Web literacy. A portfolio-based approach to assessing language competence and skills acquired would seem to be a more appropriate way of recording progress in the target language. As the skills to be acquired by learners are largely identical to those to be mastered by teachers-in-training, this form of evaluation should be practiced in initial and INSET training courses, providing teachers with firsthand experience of the system and with direct relevance to their own situation.

We also must emphasize that in order to function adequately in the world of the new media, teachers need to acquire and master a whole range of new skills that are: technical skills; organizational skills; conceptual skills; the new literacy (scientific, digital, critical, linguistic, and cultural); mediation skills; appropriation (failed, nominal, instrumental, conceptual, and cultural); heightened analytical skills.

Attending the English lessons at secondary schools or at the institutes of higher education we can often see the pupils passively sitting at their desks and trying to speak only when their teacher asks them to. According to the fact that most of the pupils do not have an opportunity to speak English out of the class, learning the English language turns to memorization of grammar rules, vocabulary and translation exercises from Azerbaijani into English or Russian and vice versa. For spreading modern information technologies the teachers have got the opportunity to use various media for enriching language skills of their class.

If in the 80-s years of last century the foreign languages’ teachers had only video records and television programmes for schools, but to the end of the 90-s – by the beginning of the 21st century they had already used computer CR-ROMs, video, satellite television and the Internet. However, in order to pupils’ mastering a foreign language, the teacher would provide the appropriate conditions for the

communication and development of students' oral speech skills. As a stimulus for the communicative activity are traditionally considered such topics as "My family", "My native city", "The sights of London", "The seasons", "My favourite book" etc. In connection with that we cannot ignore the fact that we live in the world where the mass communicative means, "parallel school" play a great role, and the most of the pupils and students spend more time in front of television rather than sitting at their desks or doing their homework. So, together with the traditional topics, it is necessary the introduction of the topics such as "advertising", "television", "internet". I am sure that this will motivate the pupils and stimulate free communication on urgent issues which are the integral part of our life.

Thus, on the one hand, the media at English lessons can serve as the technical means of studying which help to develop speaking, listening, writing and reading skills, for a long time they have been widely used in methodology, on the other hand, so the base of pupils' media-education. It is necessary to conduct the lessons not only with the media, but also about the media.

For the last 30 years the movement of media-education gained widespread acceptance in the teaching process in many countries of the world. Canada and Australia, where media-education is a part of a curriculum, are considered to be the leaders in this field.

Among the numerous definitions of this term, in my opinion, the most laconic and capacious belongs to the American professor Rene Hobbs: "the teaching is the ability of finding, analyzing, evaluating and creating information in various forms" (5, p.169-170). In English-speaking countries, particularly in the USA, media-literacy is taught both as at the integrated lessons within the limits of ordinary subjects (History, Geography, English and others), so in the autonomous courses (photography, journalism, television, mass communications, cinematography, and others). Here we should note that in the USA the position of media-education is getting more stable in English Language Arts which traditionally included the study of mother tongue and literature. In 1996 National Council of English teachers published 12 standards, 4 of which ingeniously concern the development of critical thinking skills, abilities to analyze and create print and audiovisual media:

“Standard 4: depending on the audience and aims of communication the pupils vary their oral, written and visual speech.

Standard 6: the pupils apply their knowledge of the language structure, orthographic rules, media technologies, graphic language, and genres for creating, criticizing, and discussing of the printed and visual texts.

Standard 7: the pupils develop researching on themes and interests, generalizing ideas and questions and formulating problems. They collect, evaluate and synthesize information from various sources, for instance, media texts and artifacts, for informing the results of their research in that form which correspond to their goals.

Standard 8: the pupils use the variety of technological and informational resources, for example, libraries, database, computer networks, video) for gathering and synthesizing the information and for creating and communicating the knowledge” (15).

According to the British documents (13) the teachers have to use the elements of media-education at their lessons, to consider how the meaning in audio-visual form is embodied, how the aim, form and representation have an influence on the meaning and how the audience co-operates with the media.

Now let's pay attention to the Russian "The standard of media-education integrated to the humanities and natural sciences in primary and secondary schools", worked out by professor L.S.Zaznobina (RAE). Here the following goals of media-education are formulated: "to study perception and to adapt the information, broadcasting through the media in the widest meaning, to develop a critical thinking and the abilities to understand the hidden meaning of this or that information, to resist manipulating an individual's consciousness by the media, to include extracurricular information in the context of general main education, in the system of knowledge and abilities formed in the subject sphere, to form the skills of finding, creating, sending and accepting the required information using various technical devices (computers, modems, faxes, multimedia and others)" (17).

As it has already been mentioned, in English-speaking countries, especially in the USA, media-education takes a strong position at the English lessons, as native one. But in the classes where English is taught as a foreign language, the media fulfill the function of the teaching aids or audiovisuals. Thus, for instance, in the course of intensive English within Central Florida University the CALL (Computer Assisted Language Learning) method is widely used, which implies an independent work of a pupil with the computer program, and at same time a teacher can watch each pupil's work in a definite moment, answer their' questions, correct or simply underline done errors on the monitor of his computer.

Mastering a foreign language with the help of computer program-methodical complexes has its own advantages and disadvantages, therefore the discussions of this important issue are still going on. From the one hand, the teaching takes place automatically, the pupils work at suitable time and speed which they need and teaching atmosphere is less stressful, than in an ordinary class.

One of the evident advantages of such programs is that they are in efficiently simple form even for beginners in computer's world; give a complicated complex of information: text, sound and visuals. From the other hand, the investigations show also many disadvantages. Thus, for example, the interrogation among Spanish-speaking students who study English displayed the following shortcomings: mistakes are corrected without any explanation, the lack of various interesting kinds of work is observed and it's better to master oral speech with a real teacher rather than with a virtual one.

The other widespread variants of applying computer technologies at the English lessons, where it is taught as a foreign language, are analogous to those which are used in any subject. The teachers set the program of their course, the required information resources etc. on a website. The teachers together with the students hold on-line forums, exchange e-mails (diaries, journals, questionnaires, home tasks), the students make individual or group presentations in Power Point.

Some goals of media-education, connected with the students' abilities to find, prepare, send and get the required information are reached by integrating multimedia in teaching a foreign language. However, such significant components of

media-literacy, as ability to interpret, analyze, “read” media information, develop critical thinking still remain unclaimed.

In connection with that, the attempt of creating an integrated English course, which combines education goals of the subject with the media-educational ones, represents a scientific and practical interest and can be a starting point for the further research in this field. In our opinion, media-education is closely connected with studying English and this becomes more urgent in the modern world where the American production dominates. The media is a source of information from which the students extract the knowledge about a foreign language and culture. Very few Russian pupils and students have an opportunity to visit an English-speaking country regularly. Generally, the students “travel” virtually, using television, video and computers.

It is obvious that schools or institutes of higher education as well as the means of mass communication take part in the process of teaching and developing the personality. Knowing how “the media functions, how people interact with them and how people can use them with maximum benefit becomes a necessary component of modern men’s literacy” (16). In addition, media-education tasks and forms of work stimulate the practice of reading, writing, auditing and speaking skills. Finally, they develop critical thinking, creative abilities of pupils and increase their cognitive interest to a considerable extent.

At the end of the 80-s – at the beginning of the 90-s about 30 American and Canadian universities and colleges set the so-called FLAC (Foreign Languages across the Curriculum) courses for their students. Nowadays the number of such universities increased to 90. This program gives the students a chance to practice a foreign language within the limits of another subject. Thus, since 1996 this program started at the University of Florida and the only course called “The Civilization of Latin America” can assemble only 5 students.

Nowadays in the first semester of 2003 8 FLAC courses are set (12), each of which contains about 20 students and the total number of various courses reaches 33. The content of these courses have something in common with the main subject, but they are taught in a foreign language and the students pass a test in a foreign language. For instance, the learning “main” course gradually becomes optional. “The subsidiary” course acquired an independent status and now any student who has certain standard of knowledge can take the FLAC courses. The subject-matter of the courses exceeds the limits of business, politics, and international relations and includes culturological, regional geographical, also media-educational themes. For instance, the course “Screening Germany”, “Filming Italy” provide the forum for discussion of the role of German or, appropriately, Italian films and other media-production in a wide sense, concerning the media-culture and the history of these countries in the light of cinematographic art.

The course “Marketing and advertising in Spanish-speaking countries” focuses on learning and analyzing marketing campaigns and advertising strategies in press, television and radio. Each advertising information is considered as a media-text.

A particular attention is paid to a cultural aspect and context of advertising campaign conducted in Mexico, Spain and the USA. Here group work is actively

used and the students invent a “product” and create their own advertisement, think over an advertising campaign and realize it in the class. As it is seen from the above-mentioned examples the goals of media-education successfully integrate with the goals of a foreign language study. The program is realized according to various models depending on a university, financing and a level of co-operation between different faculties. The last two conditions are very important for the program as without financial support and without the like-minded persons, the program would not be able to reach the present level.

Thus, the media literate teacher will have to master a wide range of skills and competencies. But, above all, the teachers need to focus on the design of situations, sequences and activities conducive to learning languages by encouraging learners to participate in collaborative efforts. Indeed, the management of learning scenarios where learners and teachers complement one another’s skills, expertise and knowledge in collaborative efforts must form the basis of the education of the language teachers of tomorrow.

References

1. Bernhardt E.B. Life in language immersion classrooms. Clevedon, England: Multilingual Matters, Ltd., 1992.
2. Diller Karl Conrad. The Language Teaching Controversy. Rowley, Massachusetts: Newbury House, 1978.
3. Gao Xuesong Andy. Strategic Language Learning. Multilingual Matters:Canada, 2010.
4. Genesee F. Learning Through Two Languages: Studies of Immersion and Bilingual Education. Cambridge, Mass.: Newbury House Publishers, 1987.
5. Hobbs R. Expanding the Concept of Literacy. In: Kubey, R. (Ed.) Media Literacy in the Information Age. New Brunswick (USA) and London (UK), 1997, p.169-170.
6. Kim Yeong-seo. History of English education in Korea, 2009.
7. Kirkpatrick A.& Zhichang X.Chinese pragmatic norms and “China English”. World Englishes. Vol. 21,2002,p. 269-279.
8. Kubota K. Ideologies of English in Japan, World Englishes Vol.17, No.3, 1998, pp. 295–306.
9. Lindholm-Leary K. Theoretical and conceptual foundations for dual language education programs. In K. Lindholm-Leary, Dual language education. Clevedon, England: Multilingual Matters Ltd., 2001, p. 39-58.
10. McKay Sharon, Schaetzel Kirsten. Facilitating Adult Learner Interactions to Build Listening and Speaking Skills, CAELA Network Briefs, CAELA and Center for Applied Linguistics.
11. Meunier Fanny, Granger Sylviane. Phraseology in foreign language learning and teaching. Amsterdam and Philadelphia, John Benjamin’s publishing Company, 2008.
12. Moreland G.How to Initiate, Implement and Institutionalize a “Foreign Languages Across the Curriculum” (FLAC) Program: The Case of the University of Florida, 1996-2003.

13. Qualifications and Curriculum Authority English, the National Curriculum for England. London: DfEE, QCA, 1999.
14. Richards Jack C., Theodore S. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge UK, Cambridge University Press, 2001.
15. Smagorinsky P. Standards in Practice: Grades 9-12. Urbana, IL: NCTE, 1996.
16. Worsnop C. Screening Images: Ideas for Media Education. Mississauga: Wright Communications, 1994.
17. Зазнобина Л.С. Стандарт медиаобразования, интегрированного в гуманитарные и естественнонаучные дисциплины начального общего и среднего образования. М., 1998.

Nigar Vəliyeva

Харичи дилин тәдриси вә öyrənilməsində medianın ролу
Хүласә

Heç kəs üçün sirr deyil ki, müasir zamanda харичи дилләрин тәдриси актуаллиқ кәsb edir. Günü gündән güclənән qloballaşma prosesində çox харичи dil bilән insanlara ehtiyac duyulur. Bir sıra ölkələrdә харичи дилләрин тәдриси орта мәктәbdән başlayır. Müasir ingilis dilinin тәдриси zamanı media vasitələrinin дә ролу әvəz olunmazdır. Diqqətinizә тәqdim olunmuş мәqalә sözlәрin тарихи inkişafının тәdqiqinə һәsr olunub. Burada sözlәрin semantik әlaqәləri, alınmalar, beynəlxalq sözlәр, sərbәst vә idiomatik birləşmələr, cümlələr təhlil edilir.

Нигяр Велиева

Роль меди́и в преподавании и изучении иностранного языка
Резюме

Не для кого не является секретом тот факт, что в современное время преподавание иностранных языков является актуальным. С каждым днём усиливается процесс глобализации и возрастает необходимость людей со знаниями нескольких иностранных языков. В ряде стран преподавание иностранных языков начинается со средней школы. В преподавании современного английского языка играют незаменимую роль средства меди. Представленная Вашему вниманию статья посвящена исследованию историческому развитию слов, их семантических отношений, заимствований, международных слов, свободных и идиоматических словосочетаний, предложений.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

NAĞDƏLİ ZAMANOV
Azərbaycan Tibb Universiteti
Tibb elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
nağdali zamanov@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: Heydər Əliyev, frazeoloji birləşmələr, nitq, nitq mədəniyyəti.
Key words: Heydar Aliyev, phraseological combinations, speech, speech culture.
Ключевые слова: Гейдар Алиев, фразеологические сочетания, речь, культура речи.

Frazeologiya (yunan sözü olub phrasis-ifadə və logos-təlim sözlərindən ibarətdir) dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir. Frazeoloji birləşmələr xalqın dünyagörüşündən və dilin daxili qanunlarından yarandığı üçün nə tərkib hissələrinə ayrılır, nə də başqa dilə tərcümə edilir(2).

Frazeoloji vahidlər möhkəm milli xüsusiyyətə malik olur ki, bu vahidlərə obrazlılıq və emosionallıq xasdır(3).

Heydər Əliyev dilimizin bu milli ifadələrindən özünün fərdi nitq üslubuna müvafiq şəkildə istifadə edərək, birinci növbə dənitiqin obrazlılığını və ifadəliliyini təmin edir(6).

Nitiqin struktur vahidi kimi “girişlər” natiqlər üçün çox mühümdür. Bu baxımdan giriş hissələrdə böyük natiqin özünəməxsus frazeoloji birləşmələri mövcuddur. Yüksək sevgi və səmimiyyət dolu görüşlərində Heydər Əliyev “səmimi qəlbdən salamlamaq”, “məmnun olmaq” frazeoloji birləşmələri ilə auditoriyaya yol açır: “Mən sizin hamınızı Azərbaycan xalqı adından, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları adından *səmimi qəlbdən salamlayıram* və sizinlə bugünkü görüşümdən çox *məmnun olduğumu* bildirirəm. Bir neçə saat bundan öncə Azərbaycandan buraya, Bonn şəhərinə gəlmişəm və sabah mənim Almaniyada rəsmi səfərim başlanır” [VII c.s.24].

Xalqla, ictimaiyyətlə görüşlərində etdiyi çıxışlar “ürəkdən salamlamaq”, “səmimi duyğularımı çatdırmaq” kimi frazeoloji birləşmələrlə zəngindir: “Əziz bacılar və qardaşlar, əziz həmvətənlər! Sizi burada, Bərdə şəhərinin mərkəzi meydanında görməkdən çox məmnunam. Ona görə də buraya topladığınız üçün sizə təşəkkür edirəm. Sizi *ürəkdən salamlayır*, hamınıza xoş arzularımı və *səmimi duyğularımı çatdırıram*” [I c. s. 507].

Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi mənə ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə idiom deyilir ki, bunlar öz quruluşu və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan ən maraqlı və həm ədəbi, həm də şifahi dildə çox işlənən bir qrupunu təşkil edir(7).

Heydər Əliyevin nitiqində bədənə, bədən üzvləri ilə bağlı idiomatik ifadələrə rast gəlirik ki, bu ifadələr nitqə xüsusi bir rəvnəq verir: “Xocalıda nə qədər vəhşətlər, soyqırımı etdilər, - bunu bir dəfə, iki dəfə dedik, orada-burada göstərdik. Biz bunu heç də unutmamışıq. Bu, qəlbimizdə, bədənimizdə daim *qanı tökülən, qan sızan yaradır*” [IX c.s. 399].

Başla – bədən üzvü olan başla bağlı çoxmənalı ifadələrə Heydər Əliyevin nitqində tez-tez rast gəlirik. “Başına gətirilmək” ifadəsinə diqqət yetirsək: “Mən belə fikirdəyəm ki, nə qədər millətimiz yaşayır, 20 Yanvar hadisələrini unutmaz olmaz, çünki bu, xalqımızın *başına gətirilən* hadisədir. Təsəvvür edin, Sovetlər Birliyinin tarixində, - onun daxilində on beş respublika var idi, o cümlədən Azərbaycan, bu tarixi mən yaxşı bilirəm, - heç bir xalqın, heç bir ölkənin *başına* o qədər *facio gətirilməmişdi*” [IX c.s. 400].

Frazeoloji ifadələr milli xüsusiyyətlər daşması ilə əlamətdardır(5). Ə.Dəmiçizadəyə (4) görə frazeoloji birləşmələr milli dilin əsas cəhətlərini özündə əks etdirir, “hətta bəzi idiomlar bu və ya digər tarixi hadisə, etnik ənənə, təfəkkür tərzü və dünyagörüşünün tipik izini saxlayan, əks etdirən vahidlərdir”.

Rəhbərlikdə olmaq, aparıcı olmaq mənasında işlədilən “başında olmaq” frazeoloji birləşməsi də özünə yer alır: “Bilirsiniz, vaxtilə mən Sovetlər İttifaqının *başında olan* adam olmuşam” [IX c.s. 403].

Somatik idiomlardan Heydər Əliyevin nitqində ən çox işlənənlərdən biri də əllə bağlıdır. Xalqın əmlakının mənimsənilməsi, dağıdılması məqamlarında “əllərə düşmək” frazeologizmindən istifadə olunur: “Ona görə də mənim üçün çox narahatedici hal idi ki, bu kompleks ayrı-ayrı nadanların *əllərinə düşmüşdü* və bunu gənclərin tələblərinə həsr etmək əvəzinə, cürbəcür başqa məqsədlər üçün istifadə edirdilər” [VII c.s. 9].

“Əllərə keçmək” frazeoloji birləşməsi “əllərə düşmək” frazeoloji birləşmənin, sinonimi kimi işlədilir: “Heç kəsə imkan verə bilmərik ki, xalqın sərvəti, vəsaiti, zəhməti ilə, necə deyərlər, xalqın bütün çalışqanlığı ilə yaranmış və xalq üçün olan, xalqa xidmət edən belə obyektlər ayrı-ayrı *əllərə keçsin*” [VII c.s. 9].

“Əl uzatmaq” frazeoloji birləşməsinə gəldikdə burada millətin, xalqın, soydaşların bir-birinə kömək etməyi, bir-birinə arxa-dayaq olmağı önə çəkilir: “Amma bu təbii qanunlar içərisində də bir olmaq, daha da sıx olmaq, bir-birinə dayaq olmaq, *əl uzatmaq* üçün imkanlar çoxdur”

“Əlindən alınmaq” – frazeoloji birləşmə ilə keçmiş Sovetlər İttifaqında XX əsrin 30-cu illərindəki mövcud səhv kollektivləşmə siyasətinin iç üzünü açıb göstərir: “Bütün bu tədbirlər asanlıqla həyata keçirilmədi. Repressiyalar aparıldı, torpaqları *əldən verməyən* adamlar həbs olundu, yurd-yuvalarından sürgün edildi. Onların böyük əksəriyyəti hələ o dövrdə repressiyalar nəticəsində və xüsusən kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi ilə əlaqədar yerlərindən kütləvi surətdə sürgün edilmiş, mal-mülkü *əldən alınmış* adamlardır” [VII c.s. 87]. Maraqlı nitq hadisəsi kimi biz burada iki ardıcıl cümlədə iki antonim frazeoloji birləşməni görürük – “əldən verməmək”, “əldən almaq”.

Dövlətçiliklə bağlı, dövlətimizi qorumaqla bağlı frazeoloji birləşmələr ardıcıl düzülür: “Azərbaycanın cəmiyyətini o tərəf, bu *tərəfə çəkən* ayrı-ayrı adamlar, Azərbaycanda gedən siyasətə *kölgə salan* adamlar, Azərbaycanda aparılan tədbirlərə *xor baxan* adamlar, Azərbaycanda həyata keçirilən bu müsbət proseslərə mənfi *qiymət verən* adamlar Azərbaycanın milli *mənafeyinə zidd gedən* adamlardır” [VII c.s. 287].

Dövlətçiliyimizin əleyhinə qalxan qüvvələrə qarşı böyük natiqin nitqlərində “ayağa qalxmaq”, “qarşısını almaq” kimi frazeoloji birləşmələr mövcuddur: “Əlikramın və onun quldur dəstəsinin bu cinayətkar hərəkətlərinin *qarşısını alsın*. Eyni

zamanda biz o bölgədən olan deputatların, vəzifəli adamların bir qrupuna göstəriş verdik ki, bu rayonlara getsinlər. Həmin rayonlarda camaat artıq *ayağa qalxmışdır*” [I c. s. 94].

Qətiyyətli dövlət başçısına xas olan frazeoloji birləşmələrdən biri kimi “yol verməmək” dövlət səviyyəli tədbirlərdə Heydər Əlievin nitq və çıxışlarında, bəyanatlarında səslənir: “Ayrı-ayrı adamların bu proseslərdə öz şəxsi mənafeələrini güdməsi bütün Azərbaycan dövlətinin həm iqtisadiyyatına, həm milli qüdrətinə, həm də dövlətçiliyinə böyük zərərdir. *Buna yol vermək olmaz* və mən sizi əmin edirəm ki, bu vəzifəni tutduğum dövrdən belə bir mövqedəyəm və buna *yol verməyəcəyəm*” [I c. s. 86].

Cəmiyyətimizə zidd qanunsuzluqların ləğvi mənasında “aradan götürmək”, “aradan qaldırmaq” frazeoloji birləşmələri böyük natiqin nitqini tərk etmir: “Burada şübhə olmasın və bu barədə olan əyintiləri, bu barədə olan qanunsuzluqları, ədalətsizlikləri biz *aradan götürəcəyik*, ancaq yenə də bir şey qanunsuz olursa, o biri qanunsuz işlə qanunsuzluğu *aradan götürmək* olmaz. Bir şey ədalətsizliklə olubsa, ədalətsizliklə ədaləti bərpa etmək olmaz. Ədaləti bərpa etmək lazımdır. Qanunsuzluğu *aradan qaldırmaq* lazımdır” [I c. s. 75].

Ölkədəki ictimai-siyasi sabitliyi pozmağa çalışan insanlar özünəməxsus frazeoloji birləşmələrlə - “şaiyələrə uymaq”, “çirkin niyyətlər güdmək”-nəinki tənqid olunur, onlar hətta ittiham səviyyəsində yerinə oturdulur: “Odur ki, qoy orada-burada *şayiə yayanlar*, yaxud bu *şayiələrə uyan*, *çirkin niyyətlər güdən* adamlar bunu eşitsin və bilsinlər: Azərbaycanın bu ağır dövründə heç kəsə heç vaxt ictimai-siyasi sabitliyi pozmağa imkan verilməyəcəkdir” (I c. s. 110).

Lider və xalq vəhdətini anlamaq üçün Heydər Əliyevin tez-tez müraciət etdiyi frazeoloji söz birləşmələrindən “ayağa qalxmaq”, “xalqın gücünə arxalanmaq”, “ümid bəsləmək”, “ümidləri doğrultmaq”, “həyatı xalqa bağışlamaq”, eləcə də “həyatı xalqa qurban vermək” və s. çoxsaylı misallar göstərmək olar: “Çünki xalq artıq ayılmışdır, ayağa qalxmışdır. Xalqın gücünün qarşısında heç bir qüvvə dayana bilməz. Mən də xalqın gücünə arxalanıram. Əgər xalq məni bu gün lazım bilməsə, sabah getməyə hazırım. Ancaq mənə gələn məlumatlara görə, xalq mənə ümid bəsləyir. Mən də bu ümidi doğrultmaq üçün həyatımın qalan hissəsini xalqa bağışlamışam və ona qurban verməyə hazırım” [I c. s. 99].

Dövlətçiliyimizin qorunması yolunda Heydər Əliyevin nitqlərinə qətiyyətlilik bildirən frazeoloji birləşmələr daxil olur. Bu tip frazeoloji birləşmələr məmurlar auditoriyasında səslənərək dövlətçilik ətrafında səfərbər olunmağı əsas şərt kimi qoyur: “Təhsil sahəsində çirkin işlər görən adamların öz mənfi niyyətlərinə nail olmaq üçün necə alçaq vasitələrə *əl atdıqlarını* görürəm. Mən bir daha xəbərdarlıq edirəm qoy heç kəs güman etməsin ki, belə əməllər *gözdən qaçacaq*, yaxud onları görən yoxdur, bunlara görə cəza verilməyəcəkdir. Xeyr. Belə şey olmayacaqdır. Mən bir prezident kimi Azərbaycan Respublikasının bu ali dövlət vəzifəsini öz üzərimə götürərkən xalqa söz vermişəm, mən öz sözümdən üstündə durmuşam və axıra qədər duracağam, son damla qanımadək, son nəfəsimədək sözümdən dönməyəcəyəm. Heç kəs də *iradəmi qura bilməyəcək*. Ona görə də belə adamlar bilməlidirlər ki, çirkin əməllərindən çəkinməsələr, onların haqqında ciddi cəza tədbirləri görülməcəkdir” [II c. s. 109].

Qaçqın və köçkün auditoriyasında böyük natiqin tez-tez işlətdiyi frazeoloji birləşmələri “əldən getmək” – “İşğal olunmuş torpaqlarda Azərbaycanın varidatı dağılıbdır. İnsanların evləri, malları, əmlakı – hər bir şeyi *əldən gedibdir*, dağılıbdır” [VII c.s. 273].

Qaçqın və köçkün auditoriyalarında işlədilən frazeoloji birləşmələr sırasında “tapdağı altında qoymamaq” çox işlənir: “Ancaq o da məlumdur ki, bu, xalqımızın, Azərbaycan millətinin iradəsidir, biz torpaqlarımızı başqalarının tapdağı altında heç vaxt qoymayacağıq” [IX c.s. 217].

Eləcədə “qayğım altındadır” frazeoloji söz birləşməsi köçkün və qaçqınların problemlərinin birbaşa prezidentin nəzarətində olmasına işarədir: “Bunun üçün bu gün də çalışırıq, sabah da çalışacağıq. Sizin yaşayışınız Azərbaycan dövlətinin, şəxsən mənim daim *qayğım altındadır*” [IX c.s. 217].

Frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə xalqın dil yaddaşı təzələnir, arxaikliklə müasirlik çulğalaşır: “Başqa məsələdir ki, bir müddətdən sonra onların paxırı, fırlıdaqçı olduqları *üzə çıxdı* və buna görə də belələrini vəzifədən uzaqlaşdırmaq lazım gəldi” [I c.s. 49].

“Paxırı üzə çıxanlar vəzifədən uzaqlaşdırılır” deyimini auditoriya anlayır

Dilimizin qorunması ilə bağlı, dilimizin saflığı ilə bağlı Heydər Əliyev dilində frazeoloji birləşmələr ortaya çıxır: “Dünyada bir kökdən olan nə qədər millətlər var. Bu, öz rəngarəngliyini nə qədər göstərsə, o qədər də güclü olacaq. Amma *bir dili başqa dilin içərisində əritsən*, necə deyərlər, horra çıxacaq. Horradan da bir şey çıxmaz” [VII c.s. 22].

Xaricdə yaşayan soydaşlarımızla baş tutan görüşlərdə Heydər Əliyevə məxsus frazeoloji birləşmələr auditoriyaları bəzəyir, nitqin cazibəsini artırır: “Mən bunları xatırlayaraq onu demək istəyirəm ki, o dövrdə də ürəyimiz Azərbaycandan xaricdə yaşayan soydaşlarımızla bir olub. Ancaq əlaqə saxlamaq imkanımız olmayıb” [VII c.s. 16].

Diaspor nümayəndələri ilə söhbətlərdə “səpələnmək” frazeoloji birləşmələrdən geniş istifadə edir: “Bilirsiniz, xalqımıza birlik lazımdır. Mən dedim ki, xalqımız dünyanın bir çox *ölkələrinə səpələnibdir*” [VII c.s.17].

“Səpələnmək” frazeoloji birləşməsi ilə böyük natiq XX əsrdə azərbaycanlıların üzləşdiyi repressiyalara işarə edir.

Heydər Əliyevin nitqində hər bir ünvanın öz frazeoloji birləşməsi var. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılara ünvanlanan “hərərətli salamlar göndərmək” frazeoloji birləşməsinə tez-tez təsadüf olunur: “Ölkəmizin hüduqlarından kənarında yaşayan bütün azərbaycanlıları Novruz bayramı münasibətilə səmimi-qəlbədən təbrik edir, onlara Azərbaycan torpağından *hərərətli salamlar göndərir* və səadət, xoşbəxtlik arzulayıram” [I c.s. 483].

Auditoriyalarda bir sıra frazeoloji birləşmələrlə nikbinlik yaratmaq böyük natiqə xas olan xüsusiyyətlərdəndir. “Ümidini heç vaxt itirməmək, “çətinliklərlə üz-üzə gəlmək” kimi frazeoloji birləşmələr nitqdə əminlik yaratmaqla auditoriyaları gələcək günlərə hazırlayır: “Ona görə də respublikada yaşayış çətinidir, bəzi ərzaq məhsulları çatışmır, işsizlər var. Ancaq sizi əmin etmək istəyirəm ki, bunlar hamısı müvəqqəti çətinlikdir, onları aradan qaldıracağıq. Azərbaycan xalqı belə çətinliklərlə çox üz-üzə gəlmişdir, lakin *milli qürurunu, mənliyini, mənəviyyatını*, ən

nəhayət, ümidini heç vaxt *itirməmişdir*, daim ümidlə yaşayaraq gələcəyə baxmış və çətinlikləri aradan qaldırmışdır”[II c.s. 147].

Dini üslubun tələb etdiyi frazeoloji birləşmələr içərisində Heydər Əliyevin ən çox istədiyi “baş əymək”, “rəhmət diləmək”dir.

“Deyə bilərəm ki, bu, mənim həyatımda ən ağır itkilərdən ibarətdir. Mən dostum Tamerlanı müqəddəs cənazəsi qarşısında *baş əyirəm*.

Allahdan ona *rəhmət diləyirəm*” [IX c.s. 146].

Şəhidliklə, Vətən, torpaq yolunda canlarını qurban vermiş igid oğul və qızlarımızla bağlı auditoriyalarda birbaşa işlətdiyi frazeoloji birləşmələr sonda Azərbaycan nitq mədəniyyəti xəzinəsinə böyük töhfələrə çevrilir. 20 mart 1996-cı ildə şəhid uşaqları və kimsəsiz uşaqlar üçün təşkil olunmuş Novruz şənliyindəki çıxışda söylənilən frazeoloji birləşmələr bu qəbildəndir: “Onlar həyatdan getməyiblər, bizimlədirlər, qəlbimizdədirlər. Onlar bu gün bu salondadırlar, sizin şən, xoşbəxt gününüzü görüb daha da sevinirlər. Ona görə də siz özünüzü heç də valideynsiz hesab etməyin. Sizin valideynləriniz var. Müstəqil Azərbaycan dövləti sizin valideyninizdir. Sizin valideyniniz Azərbaycan torpağıdır, Vətənimizdir, müstəqil Azərbaycan dövləti və onun prezidentidir. Siz buna arxayın ola bilərsiniz” [VI c.s. 12].

“Onlar həyatdan getməyiblər”, “valideyniniz Azərbaycan torpağıdır” və s. frazeoloji birləşmələr nikbin bir ovqat yaradaraq gələcəyin qurucuları olan uşaq auditoriyasının hafizəsinə, xatirəsinə həkk olunur.

Şəhidlər ulu öndərin bütün çıxışlarında yad olunur. Novruz bayramı münasibətilə söylədiyi nitqdə “ruhu qarşısında baş əymək” frazeoloji birləşməsi ilə qəlblərə yol açır, hər birimizi şəhid ruhlarına hörmət qoymağa səsləyir: “Vətənimizi müdafiə edərək şəhid olmuşlar. Bu bayram axşamında mən şəhid olmuş övladlarımızı yad edir və onların *ruhu qarşısında baş əyirəm*. Mən xalqımızı əmin edirəm ki, şəhidlərin *xatirəsi qəlbimizdə daim yaşayacaqdır*. Vətən bu fədakarlığı heç vaxt unutmayacaqdır!” [I c. s. 482].

Eləcə də fəlsəfə sahəsində tarix fəlsəfəsinə aid frazeoloji birləşmələr diqqət çəkməyə bilmir: “Adətən sovet hakimiyyəti dövrünü çox tənqid edirlər. Amma olan *həqiqətləri* də unutmaq, *qaralamaq olmaz*. Bizim dilimiz məhz o illərdə inkişaf etdi. Dilimizin qrammatikası, qanunları haqqında o dövrdə nə qədər əsərlər yazıldı. Bəli, belə əsərlər sovet hakimiyyəti dövründə yazıldı. Yəni də deyirəm, *tarixi qaralamaq olmaz*” [VII c.s. 23].

Bir qisim sadə frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə böyük nitq fəlsəfi məna daşıyan məsələləri çözürlər. Mövcud problemlərin aradan qaldırılması yolunda imkana ehtiyac var ki, bu “imkan əldə etmək” frazeoloji birləşməsi ilə açıqlanır: “Əgər müharibə yoxdursa, döyüş əməliyyatları aparılmırsa, qan tökülmürsə, şübhəsiz ki, xalq daha sakit yaşayır. Xalq, cəmiyyət, dövlət sosial-iqtisadi problemlərlə daha fəal məşğul olmaq üçün imkan əldə edir. Biz də bu imkandan çox fəal istifadə edə bilmişik və edirik” [VII c.s.101].

Beləliklə, gələcəkdə Heydər Əliyevin müxtəlif üslublu, müxtəlif peşə tərkibli auditoriyalarda işlətdiyi frazeoloji birləşmələrin dərin-dərinə tədqiqi zərurəti ortaya çıxır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir I-XXX cild.
2. Adil Babayev. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011.-620səh.s.222-227.
3. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 442səh.s.260-261.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
5. Həsənova Sədaqət. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Dərslik, 2005,s78-79.
6. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı-Elm-1998-196səh
7. Səlim Cəfərov- Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, “Şərq-Qərb” 2007, 192səh. S88-89.

N.Zamanov

Фразеологические сочетания в речах Гейдара Алиева
Резюме

В статье проведен анализ фразеологических сочетаний, используемых Гейдаром Алиевым в своих выступлениях. Особое внимание уделено тому как Гейдар Алиев умело применял различные фразеологические сочетания в зависимости от аудитории. Углубленное изучение фразеологических сочетаний в речах Гейдара Алиева способствует дальнейшему развитию культуры речи в Азербайджане.

Н.Заманов

Phraseological combinations in the speeches of Heydar Aliyev
Summary

The article analyzes the phraseological combinations used by Heydar Aliyev in his speeches. Particular attention is paid to how Heydar Aliyev skillfully applied various phraseological combinations depending on the audience. In-depth study of phraseological combinations in speeches of Heydar Aliyev will promote further development of speech culture in Azerbaijan.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

К.ф.н., доц. ЛАЛА ГУСЕЙНОВА
АУЯ
springelci@yahoo.com

ТЕКСТ В СОВРЕМЕННОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ПАРАДИГМЕ

Açar sözlər: mətn, bütövlük, əlaqə, başa düşmə

Ключевые слова: текст, целостность, связность, понимание

Keywords: text, integrity, coherence, understanding

В научном отношении ответ на вопрос «Что такое текст?» зависит от методологии науки, которая на этот вопрос отвечает и поэтому не может быть однозначным.

В самом общем смысле слово «текст» (testus) означает «соединение, сплетение, связь». В современной исследовательской парадигме текст называется одним из ключевых понятий 20 в, средством выражения и закрепления человеческого знания, составляющего основу цивилизации. Поэтому текст выступает объектом исследования многих гуманитарных наук – семиотики, культурологии, психологии, психолингвистики, лингвистики и др.

Сегодня в лингвистике теоретические подходы к анализу текста тяготеют к позициям антропоцентризма, интерпретационизма, что, как отметила Е.А. Гончарова, «можно считать логическим продолжением функционально и коммуникативно-ориентированного изучения языка, у истоков которого стоят, с одной стороны, Ф. де Соссюр с его антиномией языка и речи, а с другой – Пражский лингвистический кружок, сделавший центральным предметом своих наблюдений функционирование языка как действующей в неразрывной связи с его носителем-человеком и открытым коммуникативным обстоятельством системы.» [4]

Подходы к изучению текста с позиций психолингвистики объединяются с лингвистическими, прежде всего, в части взглядов этой науки на феномены целостности и связности текста. Цельность есть характеристика текста как смыслового единства и определяется во всем тексте (или в отдельных его фрагментах, относительно законченных в смысловом отношении).

Так, Л.В. Сахарный рассматривал целостность связного текста как особого рода психолингвистический феномен, возникающий в психике как бессознательное представление о некоем объекте. Это представление можно охарактеризовать как чувственное, слитое с переживаниями субъекта, с его отношением к миру – оно симультанно, диффузно, континуально. Целостность, в отличие от связности, не имеет средств выражения, соотносится по ассоциации с другими целостностями, т.е. имеет парадигматическую природу.

Л.В.Сахарный выделял в каждой целостности некие узловыe компоненты, которые могут быть осознаны. Он называл их «смысловыми вехами» и выделил два вида целостностей – «субцельности» и «общие цельности», «смысловыми вехами» не являющиеся. Так, целостность более высокого порядка (субцельность) является темой для целостности более низкого порядка. Между ними устанавливаются тема-рема-тические отношения. Меха-

низм преодоления аморфности отношения к описываемому объекту получил, по Сахарному, название «тема-рематического структурирования цельности (целостности)» [11]

Суть феномена цельности текста – в иерархической организации программ речевых высказываний, используемых реципиентом при восприятии данного текста. Внешние (языковые и речевые) признаки цельности текста выступают для реципиента как сигналы, позволяющие ему с самого начала восприятия прогнозировать границы, объем текста и, что, самое главное, его содержание и использовать эти данные для облегчения понимания. В отличие от связности, цельность может быть большей или меньшей. Хороший текст при переходе от одной ступени смыслового восприятия как смысловой компрессии содержания (Н.И.Жинкин, Т.М.Дридзе) к следующей, более глубокой, каждый раз сохраняет для реципиента смысловое тождество по центральным смысловым компонентам, лишаясь менее важных, необязательных компонентов.

Природа же связности – синтагматическая. Связность определяется на двух или нескольких последовательных предложениях. Реципиент использует признаки связности как сигналы объединения предложений в семантическое целое. Признаки связности могут относиться к разным классам. Они могут быть синтаксические, фонетические и пр. Выбор того или иного признака или класса признаков относительно свободен, но какой – либо из признаков обязательно задействован.

Связность не имеет степени. Она либо есть, либо её нет, но она может быть одномерной (по одному признаку) или многомерной. Признаки связности возникают уже в ходе порождения текста как следствие его цельности.

Признаки связности не задаются коммуникативной интенцией говорящего, а возникают в ходе порождения текста как следствие его цельности. Поэтому связность может определяться на предложениях, не обязательно непосредственно соседствующих друг с другом. Реципиент текста использует эти сигнальные предложения не как опору для восстановления структуры текста, а как знаки, определяющие способ его обработки и следовательно, понимания. Рассмотрим взгляды на текст с точки зрения семиотики как науки. С позицией семиотики «весь мир мир есть текст», а это значит, что он по – разному воспринимается в разные эпохи и в одну и ту же эпоху разными людьми. Мир как текст, словно произведение большого художника, в разные периоды истории раскрывает свои различные потенциальные смысловые связи. С точки зрения семиотики всякий знак, поскольку он репрезентирует определенную идею, или, по словам Ю.М. Лотмана, выражает другое, более ценное содержание, всегда представляет собой некоторый текст. Иными словами, знак всегда кому-то адресован и предполагает своё прочтение.

Цветовой спектр, являющийся классическим примером континуума, демонстрирует нам плавные переходы от цвета к цвету. Точно так же не очевидны границы между знаком и текстом. Текст, по определению семантика. Е.П. Никитина, «есть отдельный знак или, как правило, упорядоченное множество знаков, объединенных единством замысла коммуниканта и, в силу этого, обладающих глубинным смыслом (личностным смыслом коммуникан-

та)». [10, с. 54] 20 в привнес в изучение текста новое понятие – «дискурс», соединив философские, семиотические, психологические, психоаналитические и лингвистические представления языке и речи. Так, М.Фуко обозначал понятием «дискурс» общественно-исторически сложившиеся системы человеческого знания. По Фуко, дискурсивному анализу, подлежит социально-историческая информация, фон, соотносящий события с дискурсом, то, что Фуко называл «миром дискурса». Дискурсивный анализ, по Фуко, ищет ответ не на вопрос «Что было действительно сказано?», а на вопрос «Почему именно данное высказывание, а не какое-либо другое, имело место?». Описанные теоретические предложения по поводу дискурса привели к распространению представлений об «открытости текста». В основе этих идей лежат взгляды М.М. Бахтина на литературную коммуникацию: «Высказывание входит в диалогически напряженную среду чужих слов, вплетается в их сложные взаимоотношения: сливается с одними, отталкивается от других, пересекается с третьими.» [2]

Среди разных подходов к изучению текста культурологический занимает особое место. Новая научная парадигма с ее ярко выраженной антропоцентрической ориентацией усилила внимание к тексту и как единице культуры. Так или иначе текст погружен в культурное пространство эпохи, культурологический тезаурус адресата, отражает особенности авторской личности, его знания, лексикон, образ мира, конкретные цели и мотивы. Текст несет на себе, таким образом, печать культуры определенного этапа в истории общества, культуры определенного народа с его традициями, устоями, менталитетом, культуры личности творца. Если под культурой в соответствии с философией планетаризма понимать способ самоорганизации мыслящего универсума, способ жизнедеятельности, правила деятельности людей и исходить из того, что бессмертие человечества – это бессмертие информации, заключенной в нем; связь ее с текстом как универсальной формой коммуникации, призванной не только хранить, но и передавать информацию последующим поколениям, становится очевидной. Перечислим, что объединяет текст и культуру и позволяет рассматривать текст как ее единицу: 1) антропоцентричность: Человек – творец культуры и ее главное творение – писал М.С.Каган [6, с. 20]; текст также создается человеком и для человека; 2) диалогический характер: о диалоге культур сейчас много говорят и пишут, как и о диалогичности текста, который существует на рубеже двух сознаний, двух субъектов. [3, с. 227] 3) деятельностьная сущность: культуру рассматривают как деятельностьную реакцию на мир. [8, с. 19] Стимулом к созданию текста является окружающая действительность. 4) знаковость: и текст, и культура рассматриваются как семиотические системы, способные хранить и передавать социально значимую информацию; 5) символичность: Ю.М.Лотман определял культуру как «символическую вселенную»; текст, особенно художественный, также имеет символический характер. Символика является всеобщей формой жизнедеятельности и культуры.» [7, с. 44] 6) функциональная общность: к функциям культуры ученые относят информационную, адаптивную, коммуникативную, регулятивную, нормативную, оценочную, интегративную. [8, с. 14] 7) нормативность: культура трактуется как «совокупность

норм и правил, регламентирующих жизнь людей, программа образа жизни» [8, с. 14]; текст также строится с учетом различных норм: языковых, текстовых, коммуникативно-прагматических. [1] 8) категориальная общность: «культура целостна, имеет индивидуальное своеобразие, общую идею и стиль, т.е. особый вариант борьбы жизни со смертью, духа с материей» [8, с. 24] В этом суждении отражается корреляция и изоморфизм с текстом. С точки зрения лингвистики существуют различные подходы к описанию текстов: текст рассматривается как определенный функционально-смысловой тип речи [9] или как реализация коммуникативных разновидностей речи. [5] Наиболее полно и подробно в лингвистической литературе описаны структурно-композиционные и языковые особенности трех типов или их фрагментов – описания, повествования и рассуждения. При этом выбор одного из этих трех функционально-смысловых типов речи обусловлен характером объекта сообщения. Так, описания рассматривают опредмеченный объект сообщения, повествования – это сообщения о развивающихся действиях и состояниях в их динамике, рассуждения раскрывают взаимосвязи предметов и явлений, связи и отношения между ними.

Ю.М.Лотман писал, что в процессе восприятия текста за счет введения чужого текста во внутреннее смысловое поле другого происходит трансформация семиотической ситуации внутри принимающего текстового мира. И текст, выведенный из состояния семиотического равновесия, начинает выступать как генератор смыслов. Понимание текста относится к числу феноменов, не поддающихся прямому наблюдению. Первоначально происходит слияние значения текста и его личностного смысла. И только затем может произойти вторичная интерпретация уже понятого. Переживание индивидом непосредственной данности содержания понимаемого характеризуется изначальной предметностью и пристрастностью при постоянном взаимодействии перцептивных когнитивных и аффективных (эмоционально-оценочных) процессов и их продуктов и при динамике актуально и потенциально значимого. Исследование процессов понимания текстов требует интегративного подхода, который опирается на изыскания разных наук о человеке и его языке.

Литература

1. Анисимова Е.Е. Коммуникативно-прагматические нормы // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1988, № 6, с. 64-69
2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. М.: Худож. литература. 1975, с. 89-90
3. Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа // Русская словесность. Антология. М. Akademia, 1997, с. 227-249
4. Гончарова Е.А. К вопросу об изучении категории «автор» через проблемы интертекстуальности // Интертекстуальные связи в художественном тексте. Спб: Образование. 1993, с. 20-28
5. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., Наука. 1982, 367 с.

6. Каган М.С. Философия культуры. Спб. 1996
7. Лебедева Л.В. Символическая система как социокультурный феномен общества // Язык и образование. Сб. науч.тр. Великий Новгород. 2001, с. 44-45
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2001.
9. Нечаева О.А. Функционально-смысловые типы речи. Улан-Удэ. Бурят.-книжн.изд-во. 1974, 261 с.
10. Никитин Е.П. Природа обоснования. М. Политиздат. 1981, 123 с.
11. Сахарный Л.В. Опыт анализа многоуровневой тема-рематической структуры текста. // Деривация в речевой деятельности. Пермь. Пермский гос.ун-т. 1990, с. 28-50

Lala Huseynova

Mətn müasir elmi tədqiqatlarda
Xülasə

Mətn müasir elmi tədqiqatlarda vacib konsepsiyalardan biri, ifadə və mədəniyyətin əsasını təşkil edən insan biliyinin birləşdirici vasitəsi kimi təqdim olunur. Hal-hazırda mətnin təhlilində nəzəri yanaşmalar antroposentrizm və interpretasionizm nöyeyi-nəzərlərə yaxındır. Antroposentrizm baxımdan mətnin fərqləndirici xüsusiyyətləri və növləri müzakirə olunur, interpretasionizm baxımdan onların başa düşülməsi mətnin qavranma prosesinin tədqiqat aparması insan və onun dil haqqında müxtəlif elmlərin araşdırılmalarının təməlini qoyan integrativ yanaşmasını tələb edir.

Lala Huseynova

Text in modern research paradigm
Summary

In modern research paradigm text is shown as one of the main concepts, means of expression and consolidation of human knowledge constituting the basis of civilization. Nowadays theoretical approaches to the analysis of the text are close to the points of view of anthropocentrism and interpretation.

From the point of view of anthropocentrism the main distinctive features and types of texts are considered, from the point of view of interpretation their understandig. The study of the process of the understanding of texts requires integrative approach that is based on investigations of difrerent sciences about human being and his language.

Rəyçi: Vahid Arabov
filologiya elmləri namizədi, dosent

ƏZİZƏ MİKAYILOVA
filologiya elmləri doktoru, professor
azizamikailova@gmail.com

BƏZİ TOPONİMLƏRİN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA MÖVQEYİ
(XIX əsrin ikinci yarısı)

Açar sözlər: toponimlər, üslubiyyat, adlar, linqvistika.

Ключевые слова: стилистические, лингвистические, топонимы

Keywords: toponyms, stylistic and linguistic, names.

Sənətkar yaradıcılığının və ictimai həyatının rəngarəngliyi bədii əsərlərdə mövcud olan toponimlərdə bilavasitə özünü göstərir. Bədii dildə obrazlara verilən xüsusi adlar kimi toponimlər də həm üslubi, həm də şərti xarakter daşıya bilər. Sənətkar əsərdə işlətdiyi toponimlərə öz münasibətini bildirir, personajın xarakteri, davranışı ilə toponimik vahidlər arasında əlaqə yaradır, hadisənin baş verdiyi məkan obrazın xarakteri ilə bağlı olur. Belə yer adları uydurma olur, orada baş verən hadisələr isə daha çox obrazların mənəviyyatını, dünyagörüşünü işıqlandırır. Bədii dildə uydurma toponimlər yazıçı təxəyyülünün məhsuludur. Uydurma toponimlər personajların sosial-ictimai mənşəyini, həyatda tutduğu mövqeyini, xarakterinin əsas cəhətlərini əks etdirməklə ləqəblərə bənzəyir. Toponimlərin ləqəblərlə eyni mövqedən çıxış etməsi bədii dilin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Uydurma toponimlər bədii üslubda daha çox emosionallıq və ekspressivlik yaratma keyfiyyətinə malik olub, bədii əsərlərin təhlilində fərdi və ümumi cəhətdən obraza xidmət edir. Dramaturgiyada bu tipli toponimlərdən istifadə etmək yazıçıdan böyük ustalıq tələb edir.

N.Vəzirovun “Pəhlivani-zəmanə” pyesində antroponimlər kimi toponimlər də çox müxtəlif üslubi məqamlarda işlənmişdir. “Pəhlivanların” toruna düşmüş şəxslərdən biri Xaraba kənddən olan Məşədi Tağı, ikincisi Qızıl kənddən olan Cabbar bəy, üçüncüsü isə Balaca kənddən olan Qurban kişidir. Aslan bəyin firıldaqlarının qurbanı olan Qurban kişi aldadılıb torpaqları əllərindən alınmış yer sahiblərinin yaşadığı yerdən – Balaca kənddəndir, Məşədi Tağı Mikayıl oğlu zəmanəsinin eybəcərlikləri nəticəsində xaraba qalmış Xaraba kənddəndir, Cabbar bəy isə öz tituluna, ictimai-sosial vəziyyətinə müvafiq olaraq Qızılkənddəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonlarında Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından köçürülmüş rus ailələrinin məskunlaşması nəticəsində Muğan düzündə Qızılkənd adlı oykonim yaranmışdır. Neftçala rayonu ərazisindəki Qırmızıkəndin keçmiş adı isə Xarabakənd olmuşdür (16, 111).

Ə.Haqverdiyevin bədii dilində, əsasən, faciələrində hadisələrin baş verdiyi məkan məlum olmur, lakin yazıçı bəzən uydurma toponimlərdən ardıcıl olaraq istifadə edir. Süleyman bəy deyir: “Aləm bilir ki, mən bildirçinbazam. Çıxmışdım şəhərdən çölə bildirçin tutmağa. Zurnaçılı bağda Qaraqazan oğlu çıxdı qabağıma, ciynində bir xurcun, əlində torba, tər tökə-tökə gedir. Soruşdum, a Qaraqazan oğlu, haradan gəlirsən? Dedi ki, bəs filankəs, Almasatanlıdan gəlirəm. Alaçıq dalınca getmişdim, bir şey ala bilmədim, budur piyada qayıdırəm. Yolda tor qurub beş-on bildirçin tutdum, budur torbada. Bir az da şoraba üçün yerpənək almışam, gedirəm.

Soruşdum: a kişi, heç əməlli bildirçinin varmı? Dedi, yox, ancaq gecə yarısı Qarğalı çaydan keçəndə bir “gəlmə” bildirçin səsi eşitdim. Zalım oğlunun malı altı dəfə vururdu. Bu sözü eşidən kimi Qarğalı çay deyib birbaşa getdim. Bir gün axşamadək, gecə də sübhədək gəzib bildirçin axtarmışam” (10, 130). Əsərdə hadisələrin gedişi ilə bağlı olaraq Süleyman bəy iki cavan tərəfindən aldanaraq şəhər kənarında bir seyrangaha gətirilir və burada öldürülür. Tamamilə yalanlardan ibarət olan “bildirçin ilə bağlı əhvalat”da yalnız uydurulmuş toponimlərdən istifadə olunmuşdur: “Süleyman bəy Zurnaçılı bağda Qaraqazan oğlu ilə rastlaşır. O, Almasatanlıdan alacıq almağa gedib və Qarğalı çaydan keçəndə bildirçin səsi eşidib”. Əsəri oxuyarkən uydurulmuş yer və çay adlarından hiss olunur ki, Süleyman bəy aldadılmışdır, deməli, çay və yer adları real adlar deyil, yalnız üslubi xüsusiyyət daşıyır, oxucunu baş verəcək hadisələrlə qarşılaşmağa xidmət edir.

“Danabaş kəndinin əhvalatları” ictimai məzmunlu satirik bir povestdir. Əsərdə zülmün, zorakılığın və haqsızlığın qurbanı olan aciz obrazlar silsiləsi mövcuddur. Bu obrazlar silsiləsi Danabaş kəndində yaşayırlar, buna görə də danabaşlıdırlar, yəni avam, cahil olan insanlardır. Onlar başlarına gələn faciə ilə barışırlar və bu faciəni “alınlarına yazılmış qismət” kimi qəbul edirlər. Əslində C.Məmmədquluzadənin bədii dilində rast gəldiyimiz digər cahil, avam, sadə insanların yaradılmış obrazları – Usta Zeynal, Novruzəli və başqaları da müəyyən dərəcədə “danabaşlı”dırlar. Müəllif yaratdığı toponimlərlə ifşa edəcəyi mövzu arasında əlaqə yaratmış, bir priyom kimi yaratdığı toponimlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Xudayar bəy qaziya müraciət edərək arvadı Zeynəbin ona tabe olmamasından şikayət edir, bu zaman yazıçı əsərin azərbaycanlı oxucusu üçün ərizəni fars dilində yazan Xudayar bəyi “danabaş” adlandırır: “Bina be şikayət nümudən əhli-qəryeyi-Danabaş Xudayar bəy Nəcəfqulu bəy oğlu be qəzavətxaneyi - “N” ki, zövceyi-mənkuehyi-mən Zeynəb binti-Kərbəlayı Zeynal əz 16 mahi-səfər əz xaneyi-mən xaric şüdə və mərə təmkin nədadə” (14, 75). Ərizənin tərcüməsi isə aşağıdakı kimidir: “Danabaş qlavası hüzuruna, “N” uyezdi qazısından, Danabaş kəndinin əhli Xudayar bəy Nəcəfqulu bəy oğlu “N” qəzavətxanasına şikayət etmişdir ki, mənim kəbinli arvadım Zeynəb Kərbəlayı Zeynal qızı səfər ayının 16-da mənim evimdən çıxmış və mənə tabe olmur” (14, 75). Qazi ondan “sən haralısan?”- soruşduqda Xudayar bəy “Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəyəm” demək əvəzinə “Danabaş katdası Xudayar bəyəm” kimi özünü təqdim edir (14, 24). C.Məmmədquluzadə toponim vasitəsi ilə xalqımızın yaddaşında həmişəlik yaşayan obrazlar silsiləsi yaratmışdır. Həm köməksiz, avam Məmmədhəsən əmi, Zeynəb, Vəliqulu, həm də bütün bədbəxtliklərin səbəbi olan Xudayar bəy belə obrazlardandır. Danabaşlı olan Məhəmmədhəsən əmi Xudayar bəydən şikayət etmək üçün divanxanaya gedir, lakin bu danışq uzun çəksə də, “Məhəmmədhəsən əminin sözünü nə dilmanc, nə də ki, nəçərnək başa düşə bilmədilər”. M.F.Axundov dəbin, geyimin, modanın vətəninin Fransa - Paris olmasını göstərirdi. C.Məmmədquluzadə isə makiyajdan istifadə edən Xudayar bəyin danabaşlı gənc arvadını aşağıdakı kimi təsvir edir: “Bu övrətin olar on dörd, on beş sinni, artıq olmaz. Bu övrətin göycəkliyi və çirkinliyi barəsində heç bir söz demək olmaz. Səbəbi odur ki, bu övrət indi üzünə o qədər ənnik, kirşan, rasıx və gözlərinə o qədər sürmə çəkib ki, əsl surəti bəzəklərin içində lap gizlənilibdi. Qərəz, bu cavan övrət özünə kəndə layiq bəzək veribdi” (14, 86). “Özünə Danabaş kəndinə uyğun bəzək vermək” ifadəsi bir daha toponimin müəllifin məqsədi ilə bağlı old-

luğunu göstərir. Povestdə baş verən hadisələr Danabaş kəndində cərəyan etsə də, həmin əhvalatlar o zamankı Azərbaycanın bütün kəndləri üçün xarakterikdir. T.Hacıyev yazır: “Yazıçı toponimik adları qeyri-müəyyən şəkllə salmaqla onları ümumiləşdirir. Əslində olmayan bu adlar həqiqətdə öz dövrü üçün bütün kəndlərə, bütün rayon, qəsəbə və şəhərlərə şamil edilə bilər. Bu adda heç bir mahal, heç bir qəza yoxdur, lakin, eyni zamanda, bu adlar o zamankı Azərbaycanın və ümumiyyətlə, Şərqi bütün əyalətlərini əks etdirir” (9, 122). Çox güman ki, elə bu səbəbdən də C.Məmmədquluzadə povestdə mövcud olan digər toponimləri də satirik adlarla adlandırmışdır: Çərçiboğan kəndi, Uzunağac kəndi. “Poetik xüsusi adlar - poetik antroponim və ya poetik toponim düzəltmək - uydurmaq və ondan bədii əsərdə istifadə etmək söz sənətkarlığında müəyyən keyfiyyət yaradan xüsusi üsullardan biridir” (11, 60).

C.Məmmədquluzadə isə “Danabaş kəndinin əhvalatları” satirik povestində hadisələrin cərəyan etdiyi məkan əsasən Danabaş kəndidir, lakin Xudayar bəy öz məqsədi üçün şəhərə gedir. Şəhərin adını konkret olaraq göstərməyən yazıçı yalnız Xudayar bəyin ərizəsinin üzərində hadisələrin “N” qəzasında baş verdiyini göstərir: “Qaziyyə-uyezdi -“N” Hacı Molla Səfər Salib Sultanzadə”, yəni “N” uyezdinin qazısı Hacı Molla Salib Sultanzadə.” (14, 75)

Yazıçı bədii dildə toponimlərin müxtəlif variantlarından istifadə edir. Rus dilçisi A.A.Braqina toponimlərin sinonimliyini üslubiyyətin əsas vasitəsi hesab edir (8, 5). M.F.Axundov komediyalarında və “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi əsərində müxtəlif personajların düşüncə tərzini, xarakteri, psixologiyası ilə əlaqədar olaraq toponimik vahidlərinin müxtəlif variantlarından istifadə etmişdir. Əgər Müsyö Jordan üçün öz vətəni “Fransa”, xalqı “fransız”lar, dili isə fransız dilidirsə, Şərəfnisə xanım və Hacı Qara üçün həmin xalq “firəng”adlanır, Şahbaz bəy üçün isə fransız dilli “firəng dili”; Hatəmxan ağa və Fərhad üçün isə həmin ölkə Firəngistan, Şərəfnisə xanım üçün isə “Firəng”dir: “Firəng qızları başlarına örtən təsək mənə lazım deyil.”; “Nə bilim, Firəngəmi, Parisəmi, adı batsın, dilim yovuşmur” (1, 43). “Həkim sahib, eşidirəm ki, bizim Şahbazı Firəngistana aparırsan, bu necə sözdür?” (1, 45) “Deyirlər firəng malı alıb satma, sövdəgərlik eləyirsən, qızılbaş, rus malı al sat” (1, 158). “O, firəng dili öyrəndiyi üçün məndən hörmətli idi” (1, 46). Fərhadın (“Bəxtsiz cavan”) təhsilini Xarkovda davam etdirməsi arzusu yarımçıq qalır, ona görə də dostu Musa Fərhadı təhsilini Parisdə davam etdirməyi məsləhət görür: “Eybi yoxdur, bu il bir tövrlə keçirilən, Allah qoysa mən də gəlib kömək edərdim, səni göndərərlər Parisə. Rusiyada oxumaq mümkün olmadı, Firəngistanda olar” (10, 169). Yaxud Müsyö Jordan üçün “Amerika” adlanan qitə Divanbəyi (“Hekayəti-xırs-quldurbasan”) və İran şahzadəsi Kəmalüddövlə üçün isə “Yengi Dünya”dır: “İttifaqın arabanın üstündə bir neçə quldur tökülüb, arabada bir Yengi Dünya ayısı, bir Brazillə meymunu, iki böyük kaftar və başqa cənavərlər dəxi varmış” (1, 87). Toponimin müxtəlif variantlarından istifadə edərək yazıçı, ilk növbədə, obrazın xarakterinə, düşüncə tərzinə, nəhayət, danışdığı dilinə uyğun olan variantına üstünlük verir, bu zaman toponimlə obraz arasında əlaqə yaranır.

M.F.Axundov Yengi Dünya toponiminin verilmə səbəbini, həm də Amerika qitəsi olmasını Kəmalüddövlənin dili ilə izah edir: “Əsrlər keçmiş, suyun o tərəfində qalan Yengi-Dünyada onun sən kimi bəndəsi olan milyon-milyon insan-

lar, yəni bəşər övladı vəhşi heyvanlar kimi çılpaq və ayaqyalın meşələrdə yaşamışlar. Nəhayət, bu yaxın zamanlarda Xristofor Kolumb gedib Yengi-Dünyanı tapıb, insanlar oraya yiyələnmişlər” (3, 103). “Yengi” sözünün iki mənası var: 1) qədim türk dilində “qabiliyyət, zəfər, qələbə çalmaq, müvəffəqiyyət, qələbə” anlamlarında işlənmişdir (4, 386), digər mənası isə “Yengibar” şəxs adındakı “yeni bar”, yəni “nübar”dır. Fikrimizcə, “Yengi-Dünya” sözünün məhz “yeni dünya, ölkə” mənasında izahı daha inandırıcı və müvafiqdir. Çünki məşhur səyyah, coğrafiyaşünas Xristofor Kolumb (1414-1506) XVI əsrin ikinci yarısında Amerikanı kəşf etmiş, buna görə də Amerika toponimi ilə yanaşı, Yeni Dünya variantı da ümümxalq dilində işlənmişdir. M.F.Axundov X.Kolumb haqqındakı məqaləsində yazmışdır: “Yer kürəsinin üçdə birindən ibarət olan Yengi Dünya torpağı dəniz vasitəsi ilə qədim dünyadan ayrı düşərək Kolumb dövrünə qədər məlum deyildi. Ehtimal ki, keçmiş zamanlarda, məsələn, bir neçə min il bundan qabaq Yengi Dünya torpağı qədim dünya torpağı ilə bitişik olmuş, lakin sonra bir hadisə nəticəsində dənizin suyu onların arasında çəpər çəkmiş və o gündən Kolumb dövrünə qədər Yerin bu iki qitəsinin adamların biri-birindən xəbəri olmamışdır” (2, 284). Türk dillərində “Yengi Dünya” toponimi ilə yanaşı “Əski Dünya” toponimi də mövcud olmuşdur. Bu barədə türk qaynaqlarında məlumat verilmişdir: “Əski Dünya - insanın əski çağlarından bəri tanıdığı, üzərində yaşadığı Asiya, Avropa və Afrikaya verilən addır” (15, 49).

Ədəbi dilin bədii üslubunda bəzən hadisələrin baş verdiyi məkan qeyri-dəqiq olur. “Hekayəti-xırs-quldurbasan” komediyasında əvvəlinci məclis dərəninin içində, böyük bir palıd ağacının dibində vaqe olur. Belə ki, əsərdə konkret bir toponim göstərilməmişdir. Lakin yazıçı ikinci və üçüncü məclislərin remarkalarında əhvalatın Şəmsəddin mahalında baş verdiyini qeyd edir: “Vaqe olur Şəmsəddin mahalında, dərəninin içində ki, bir tərəfində təpə dəxi zahirdir” (1, 79). “Üçüncü məclis vaqe olur Şəmsəddin mahalında, obada, alaçıqın içində, Tarverdi başı bağlı və koxa və Məşədi Qurban və Nəcəf və Namaz və başqa tərəkəmələr oturublar” (1, 36). XXVIII əsrdə kiçik dövlət birləşmələrinin tərkibinə Şəmsəddin sultanlığı da daxil olmuşdur (6, 522). Dramaturq Şəmsəddin mahalının harada yerləşdiyi haqqında oxucuya heç bir əlavə məlumat vermir, lakin Bayramın sevgilisini qaçıрмаq istəyi ilə bağlı olan səhnədən aydın olur ki, Şəmsəddin mahalı nə Qarabağ vilayətində, nə də İrəvan xanlığında yerləşir, məsafə cəhətdən də bu ərazilərdən xeyli uzaqdadır: “Belə ki, mənə izin ver, səni götürüm qaçım Qarabağa, İrəvana, başqa uzaq yerə” (1, 68). Fikrimizcə, mahalın adı Şirvan Şeyxzadələrindən və Osmanlı dövlətinin inanılmış adamlarından biri olan Şəmsəddin paşanın adı ilə bağlıdır. “Gülüstani-İrəm”də də Şəmsəddin mahalının Azərbaycanda olduğu göstərilir: “Zülqədər oğlu adı ilə məşhur olan nəvəsi ilə Azərbaycana gəldi, Şəmsəddinli mahalı bunlardandır” (7, 99).

Bədii dildə istifadə olunan toponim əsərdə hadisənin cərəyan etdiyi məkanla bağlı deyil, yalnız sənətkarın bildirmək istədiyi fikirlə, əsərin ideyası və qayəsi ilə əlaqədardır. Belə toponimik vahidlərin üslubi aspektdə öyrənilməsi bədii əsərin təhlilində əsas rol oynayır. M.F.Axundov “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında Məstəli şahın ifadəsi ilə İran ordusunda mövcud olan vəziyyət, özbaşnalıq, qanunsuzluq və s. kimi halları tənqid atəşinə tutur: “Məgər mənim divlərim İran sərbazı idi ki, müftə qulluq edələr” (1, 59).

Şahbaz bəyin isə planı Parisdə müəyyən mənşəbə çatdıqdan sonra Tiflisdə hökumət işində qulluq etməkdir ki, bunu nişanlısı Şərəfnisə xanım da ona məsləhət görür: “Əgər qulluq etmək istəyirsən, get Tiflisə, orda qulluq elə.”; “Parisdən qayıdandan sonra genə gedib Tiflisdə qulluq edəcəyəm.” (1, 53) Şahbaz bəyin Tiflisdə qulluq etməsi arzusunda olması Mirzə Fətəlinin tərcümeyi-halı ilə sıx bağlıdır: “M.F.Axundov 1836-cı ildə dekabr ayında Tiflis qəza məktəbinə Azərbaycan və fars dilləri müəllimi təyin olunmuş və 1840-cı ilin sentyabr ayına qədər bu vəzifədə çalışmışdır” (5, 188).

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Komediylar. Povest. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1982.
2. Axundov M.F. Əsərləri, 3 cildə, III c, Bakı: Az.SSR EA nəşri, 1962.
3. Axundov M.F. Aldanmış kəvakib. Kəmalüddövlə məktubları, Bakı: Maarif, 1985.
4. Aydın Abi Aydın. Şəxs adları lüğəti, Bakı: Çıraq, 2002s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2 c., Bakı: Azərnəşr, 1960 s.
6. Azərbaycan tarixi, Bakı: Azərnəşr, 1994 s.
7. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm, Bakı Az.SSR EA nəşri, 1951s.
8. Braçina A.A. Sinonimi v literaturnom əzıke, Moskva: Nauka, 1986.
9. Hacıyev T. Satira dili .Molla Nəsrəddin dili, Bakı: ADU, 1975.
10. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Maarif, 1987.
11. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiya məsələləri, Bakı: 1986.
12. Məmmədquluzadə C. Əsərləri 6 cildə, II c, Bakı: Azərnəşr, 1984.
13. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 4 cildə, IV s, Bakı: Azərnəşr 1987.
14. Məmmədquluzadə C. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Gənclik, 1982.
15. Ongör S. Coğrafiya terminləri sözlüğü, Ankara, 1980 s.
16. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları, Bakı: Maarif, 1987.

A. Микаилова

Положение некоторых топонимов в литературе Резюме

В статье исследуются стилистические и лингвистические особенности топонимов, использованных во второй половине XIX века. Топонимы тесно связаны с характером образа, историей народа, его обрядами и обычаями. Выдуманные топонимы соответствуют характеру образа. Писатель в произведении создает связь между топонимами и характером персонажа, места происхождения и образом персонажа. Использование этого типа топонимов требует большого мастерства. Выдуманные топонимы отражают социальное происхождение, характер персонажа и место в жизни занимаемое им.

A.Mikailova

Positions of some toponyms in literatural position

Summary

In clause the stylistic and linguistic features of toponyms created in second half XIX centuries are used. Toponyms are connected to character of an image, history of nation. customs and tradinions. Invited toponyms correspond to character of an image. Writer creates a link between toponyms, nature of characters, places. Using this type of names requires great skill. Fictional toponyms shows social origin, nature of the character and the place it occupies in life.

Rəyçi: Professor Qara Məşədiyev

SAİT ŞİMŞEK
Qafqaz Universiteti
simseksaid57@hotmail.com

“ŞƏLALƏ” JURNALININ DİLİNDƏ OSMANLI ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: “Şəlalə” dərgisi, mətbuat, osmanlı, xüsusiyyət, dil

Ключевые слова: журнал «Шелале», издательство, османский, особенность, язык.

Key words: “Shelale” magazine, press, osmanic, feature, language.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan demokratik mətbuatında öz mövqeyi olan mətbu orqanlarından biri də “Şəlalə” jurnalıdır. Bu jurnal osmanlı dil elementlərini heç də “Füyuzat” və ya “Həyat” jurnalından az əks elətdirmirdi. Jurnalda o dövrün tanınmış türk şair və yazıçılarının əsərləri də yayımlanırdı. Dərgi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə Osmanlı (türk) ədəbiyyatları arasında sanki bir körpü yaratmışdı.

Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində romantik türkçülük xəttini həyata keçirən “Şəlalə” jurnalı nəşr olundu. 1913-cü il yanvar ayının 19-da, şənbə günü “Şəlalə”nin ilk sayı “Kaspi” mətbəəsində nəşr edildi.....Jurnalda Türkiyə mətbuatından alınan materiallar çap edilir, Osmanlı türkcəsinin ədəbi dil kimi qəbul edilməsi haqqındakı polemikalara, diskussiya və müzakirələrə yer verirdilər. İstanbul ləhcəsinin Azərbaycan ədəbi dili kimi qəbul edilməsi ilə bağlı müzakirələrə xeyli sayda məqalə həsr olunmuşdur. M.Ə. Rəsulzadənin də dil problemləri ilə bağlı “Şəlalədə” də məqalələri nəşr olunmuşdur [1, s.103].

1913-cü ildə jurnalın 47, 1914-cü ildə isə 9 nömrəsi işıq üzü görmüşdü. İsa bəy Aşurbəyli və Xalid Hürrem bəy Səbribəyzadənin nəşr etdirdikləri bu jurnal Azərbaycan mətbuatı tarixində öz mövqeyini ortaya qoya bilmişdi.

“Şəlalə” jurnalının da “Füyuzat” jurnalı kimi əsas qayəsi türkçülük ruhunun təbliği, türkçülüyə xidmət məsələsi idi. Jurnalda dünyada baş verən elmi yeniliklər haqqında məlumatlar verilir, həmçinin dünyadakı yeni təhsil metodları haqqında da bilgilər yer alırdı. Digər tərəfdən, burada bədii əsərlərə də önəm verilirdi.

İki il ərzində jurnalın cəmi 56 sayı dərc edilmişdi. Jurnalda Abdulla Şaiq, Tofiq Fikrət, İsmayıl Səfa, İsa bəy Aşurzadə, Mahmud Əkrəm Rəcəizadə, Əhməd Midhət Rifətov, M. Qaragözov, Xalid bəy Səbribəyzadə kimi yazarlar öz əsərlərini, yazılarını çap etdirmişdilər. Jurnalda həm siyasi və daxili xəbərlər, həm elmi xəbərlər, həm də xarici xəbərlər yer alırdı.

XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndəsi Firudin bəy Köçərli 1913 - cü ildə nəşr edilən “Ana dili” məqaləsində yazırdı:

“Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmaq şəxsin fikri də dolaşdır. İbarəpərdazlıq fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir, doğru və səlamət fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur. Ancaq sərəsərilərin və müxtəllif-şüur kəslərin sözləri başsız və binasız olur ki, onları anlamaq qeyri-mümkündür. “Şəlalə”nin 22-ci nömrəsində möhtərəm müəllim M.M. doğru yazır ki, səkkiz yüz ildən bəri türk qövmü yaptığı səltənətlər pozulub xarab olubdur və olmaqdadır. Onun üçün baqi qalan bircə dildir ki, indi onu da türk yazıçıları və türk

ədibləri əlindən almaq istəyirlər. Altun Qələmin ona yazdığı cavab bizə bir az gülünc gəldi. Hər nə isə bu barədə danışmağı artıq bilirik.

Ancaq təəssüf etməli və bizə ağır gələni budur ki, möhtərəm İsa bəy Aşurbəyli külli xərc töküüb, “Şəlalə” jurnalının təb və intişarı yolunda əlindən gələni əsirgəmir; vəli Səbribəyzadə cənabları haqqı olmaya-olmaya kişinin xərcini zay edir və arzularını puça çıxardır. Jurnalın dilini o qədər çətin edibdir ki, bir kəs onu oxuyub başa düşə bilmir. Əgər “Şəlalə” belə gözəl şəkildə ki təb olunur, dilini asan və sadə etsə idi, Qafqaz türklərinə böyük xidmətlər göstərərdi və onları maarif kəsbinə rəğbətləndirərdi. Vəli...indiki halda rəğbət əvəzinə nifrət və etinasızlıq kəsb etməkdədir. Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqları oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyan arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər” [2, s. 126].

“Füyuzat”la müqayisədə “Şəlalə” jurnalının dilində demək olar ki, osmanlı türkcəsi üstünlük təşkil edirdi. Bu da bir çox ziyalıların həmin jurnalın dilini daha çox tənqid etmələrinə səbəb olurdu. Dərginin redaktoru X. Səbribəyzadənin ən məşhur bədii əsəri olan “Eşqü-həvəs” adlı yarımçıq romanı jurnalda hissə-hissə çap olunmuşdu.

“Göründüyü kimi, “Həyat” və “Füyuzat” dilindəki qüsurlar böyük ideologiyanın hazırlanması və ilk tətbiqi işində yol verilən epizodlardır, yəni sistemli şəkildə baş alıb gedən yanlışlıq deyil, axtarılar zamanı, həm də təcrübəsizlikdən baş verən, qəti şəkildə bişməmiş davranışlardır. Nə tam avam kütlənin, “çobanın, kəndçinin” dili əsas götürülür, nə də İstanbul ədiblərinin ərəb, fars kəlmələri ilə dolu dili-şivəsi nümunə alınır. Bir az sonra bu böyük tarixi-siyasi-mədəni ideya bəzi mətbuat orqanları tərəfindən öz real məxrəcindən çıxarıldı, bu möhtəşəm və möhtərəm ideologiya vulqar təcrübəyə çevirildi. Ümumi ədəbi dil bütün türkcələrin türkiyəcələşdirilməsi kimi göstərildi və türkcələr arasında ögey - doğmalığ intriqası salındı.

Bu baxımdan “Şəlalə” daha sərt mövqə tutdu. “Füyuzat”da, deyildiyi kimi, axtarış aparılır, yanlış fikrin müqabilinə mütərəqqisi də çıxarıldı. “Şəlalə” yanlış türkiyəçilik meylini tutur. Azərbaycan yazıçılarına kinayə ilə “kinayə yazıçıları” deyir, əsərlərini çap edərkən də onları ifşa etmək məqsədini izləyir: “...bura yazıçıların yazılarını son iki səhifəmizdə dərc edişimiz digər səhifələrimizdəki

əşar və məqalət ilə aralarında ləfzən və mənən mövcud olan fərqi-əzimi maddətən göstərmək arzusuna məbni idi. Yoksa onların yazıları..... “Şəlalə”də degil, süpürüntü səbətində yer bulurdu” [3, “Şəlalə”, 1914, № 1]. Azərbaycanda çap olunan jurnal Azərbaycan mədəni mühitinə, bədii fikrinə, ədəbi dilinə meydan oxuyur: “İstiyor idik ki, ədəbiyyatı pək tərəqqi etmiş olan osmanlı üsuli-təhririni tərviç etdirəlim və zaten “Şəlalə” də bu məqsədlə çıkıyordu” [3, “Şəlalə”, 1914, №1]. Jurnal dediklərini dil təcrübəsində rəsmiləşdirdi. Redaktoru Xalid Xürrəm Səbribəyzadənin şeirindən:

*Cismən mütəəzziyi -süqutum ,
Fikrən mütələşiyi-süudum
Bəzən sararır vərdi-ümidim,*

Bəzən qərarır üfqi-kəbudum.

Dil qüsseyi-aləmlə mükəddər

Məluifi-ğəmi-budu nəbudum* [1914, 25 yanvar]

“Şələlə”nin bu dilinə “Molla Nəsrəddin” Ə. Nəzminin parodiyası ilə cavab verirdi:

Bax bircə kəlamə, maşallah,

Bilməz onu türk, ərəb deyilsə,

Həttə deyirəm, ərəb də gəlsə,

Olmaz yenə lazımınca agah... [4, s. 198-199].

Jurnalda qəliz ərəb və fars tərkiblərindən, izafət birləşmələrindən çoxlu istifadə onun dilini və üslubunu ağırlaşdırırdı. Dərginin dilinin çox zaman tənqid olunması məhz bu səbəblə bağlı idi.

“Şələlə”də də Anadolu türk mədəniyyətinin, elmi-nəzəri fikrinin təsiri açıq-aydın hiss olunur. Dərgidə Səbribəyzadə, Hüseyn Tələt, Əhməd Hikmət, Rəşad Fəryad, Ədhəm Nicdət, R. Tofiq, Rəbi kimi müəlliflərin burada əsərləri tez-tez nəşr edilirdi. Adı çəkilən qələm sahiblərinin də sənətkarlığı, dil, üslub və düşüncə tərzini jurnalın ideya-bədii səviyyəsinə təsir edir, jurnalın redaksiya heyətini ədəbi “kosmopolotizmə sürüklənən digər bir səbəb” kimi ortaya çıxırdı. Burada Ə. Hüseynzadə, M.Ə. Rəsulzadə, H. Cavid, Ə. Fəhmi, Ə. Şərif, A. Şaiq və başqaları ilə yanaşı N. Kamal, M.Ə. Yurdaqul, S. Nəzif, M.A. Ərsoy, X.Ə. Adıvar, Hikmət Şunas, Rza Tofiq, Rza paşanın və başqalarının da əsərlərinə ardıcıl rast gəlmək olar.

“Şələlə”də köhnə ədəbi formaların vaxtı keçdiyini bildirir, yeni mənəvi dəyərlərin yayılmasına çalışırdı. Buna görədir ki, “Şələlə”çilər öz məsləkdaşları kimi, hər şeydən öncə milli mədəni kamilliyə səslənir, müasirlərini zəmanədən “baxəbər” etmək yolunu tuturdular. Əlbəttə, məsələlər sadələşdiyimiz kimi mücərrəd şəkildə qoyulmur, əksinə, konkret bədii-publisistik materiallarda, ən çox da romantik şeir nümunələrində öz əksini tapırdı [6, s.139].

Tarixi-mənəvi dəyərlərin qorunması və bu əsasda öz milli-etnik xüsusiyyətlərini, ədəbi-mədəni yaşayışını zənginləşdirməyi məqsəd seçən “Füyuzat”çılar türklük hissiyyat və təfəkkür tərzini bütün tarix boyunca izləyir və bu istifadə baxımından populyarlığı, kütləvililiyi ilə seçilən janrların rolunu yüksək qiymətləndirirdilər.

Bu halı “İqbal”, “Açıq söz”, “Şələlə”, “Dirilik” və “Qurtuluş” kimi mətbuat orqanlarında aydın görmək olar. “Füyuzat”çı ədəbi-estetik platformaya bağlı olan M.Ə. Rəsulzadə yazırdı: “...Mərsiyənin Azərbaycan ədəbiyyatına böyük xidməti olmuşdur. Əgər türkcə mərsiyə olmasa türk şeir və nəzmi də bu dərəcədə ümümləşməyəcək və Azərbaycan xalqı ehtimal ki, bir çox zaman daha doğma ədəbiyyat üzü görməyəcəkdi. M.Ə.Rəsulzadə bildirirdi ki, “İştə, mollası, taciri, əmiri, məmuru, hamısı farslaşır ikən?” milli hiss və təəssubu qorumaq baxımından mərsiyələrin rolu əvəzsiz olmuşdur. Bu baxımından, Quranın Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunmasını, Quranla bağlı müəyyən hadisə və faktları, eyni zamanda islam tarixi və müxtəlif din xadimləri ilə bağlı rəvayət və süjetlərin qələmə alınmasını yüksək qiymətləndirən M.Ə. Rəsulzadə deyirdi: “Qumri, Raci, Dəxil, Şuayi, Dilsuz işte dindar Azərbaycan xalqının doğurmuş olduğu məzhəb şairləri...Mərsiyələr Azərbaycanlıların ibtidan ədəbiyyatıdır. Zətən bütün mədəni millətlərdə ədəbiyyat dini mənzumələrlə başlamış deyilmidir?...Bir kərə öz dilində mənzumə oxumağa adət etmiş olan xalq matəm mövsümü keçdikdən sonra ədəbiyyatın başqa növü ilə də

məşğul olmaq, zövqlənmək hissini duymuşdur. Xəlqin bu duyğusu mərsiyənəvis olan şairləri eyni zamanda həzluki etdiyi gibi, qəzələ də sövq etmiş və bundan əlavə bizə Nəbati, Ləli gibi başqa növdən şairlər doğurmuşdur [6,s. 171].

Jurnalda osmanlı elementləri çoxdur. Bu elementlər həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə müşahidə olunur: Faktlara nəzər salaq:

“Hikəmli çiçəklər” başlığı altında olan yazıda qeyd olunur: *Əgər kəndimizdə qüsurlu olmasaydı başqasının qüsurluğunu görməklə, sevinməzdik* [3,s. 163]. *Kəndini sevən rəqibsiz sevər* [3,s. 163]. XX əsrin əvvəllərində bu qayıdış əvəzliyi artıq Azərbaycan dilində arxaikləşmişdi.

Bəzi sözlərin yazılışında osmanlı (türk) orfoqrafiyasının təsiri hiss olunur: Məsələn, jurnalda *ehtiyat* sözü türk dilinin təsiri ilə *ihtiyat* şəklində yazılmışdır:

İhtiyat ən böyük ərlkdir [3,s. 163].

Kimi qoşmasının türk dilindəki kimi *gibi* variantında işlənmişdir.

Zənginlik dəniz suyu gibidir. İçdikcə susadır [3, s.163]. Ancaq digər dərgilərin dilində bu bənzətmə qoşması *kibi* variantında verilmişdir.

Azərbaycan dilində işlənməyən *takım* sözü türk dilində “bir məslək ətrafında toplananlar, heyət, qrup, bir yerdə istifadə olunan əşyaların cəmi” anlamındadır [5, 1889]. Jurnalda bu sözün istifadəsinə təsadüf olunur.

Dəbdəbə və darat fəqir və əsnaf takımına iş və qazanc təmin edərsə faydalıdır. Lakin dəbdəbə və darat olmasaydı fəqir takımı da olmazdı [3,s. 164].

Jurnalın dilində türk orfoqrafiyasının da təsiri duyulur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki kimi *ingilis* yox, türk dilindəki kimi *İngiliz* yazılmışdır:

Bu gün dünyə üzərində kəndi milliyəti, kəndi tarixi, kəndi enaniyyəti ilə iftixar edəbilən bir millət varsa o da şübhəsiz ki, İngiliz millətidir [3, s.157]. Və yaxud Azərbaycan dilində yazılan *əsr* kimi deyil, türk dilindəki kimi *asr* kimi yazılmışdır:

Məlum olduğu üzrə keçən əsrin ortalarına qədər əfkəri - fənniyə arasında mövqeyi itibarda bulunan nəzəriyyə, “Nyuton” tərəfindən bəyan edilən “Mexanika” nəzəriyyəsi idi [3, s.135].

*Hayatdakı təkamül və təşkil üzviyyəti - Fransız mütəfəkkirləri (Lamark və sairə) mühitin təsiri altında üzviyyətin istihaləsilə hal edərlərkən bir ingiliz damağı (Darvin) aynı hadisəyi irqinə məxsus əzim və mətanətin firi-timsalı olan istifayitəbiyyə (2) və mücadilə beka qanunlarıyla izah etmiş, üzviyyətlərə təşkil üçün arapçanın yardımı **olmaksızın** yalnız kəndi Türkcəmizlə bir fənni-lisanı təşkil etmək qəbul deyildir* [3, s.132]. Nümunədə feli bağlama forması olan *olmaksızın*, yəni *olmağına baxmayaraq* feli bağlama şəkli türk sintaksisi elementidir.

İyi başlamaq yarı yapmaq deməkdir [3,s. 163].

Qardaş sözünün türk variantı *kardeş* şəklindədir.

Sevgili və möhtərəm kardeşim Lemiş [3, s.158]. Tarixən *qarın* və *-daş* şəkilçisindən yaranmış bu türk qohumluq sözü müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənməkdədir. Bəzi müasir türk dillərində *qardaş*, *qarındaş*, *karındaş* formalarında.

Möhtərəm və fazil arkadaşlarımızdan birinin təmsil bəhsində söylədiyi bir füyqarayı şuraya qeyd edəyim [3, s. 64].

Ağaclarımız dallarını bir birinə qarışdıraraq yüksəlmiş, yabani otlarla məstur olan çiçəklərimiz rəng və qoxudan arı qalmışdır [3, s.64]. *Dal* “budaq” sözü

Azərbaycan dilində botanika termini olan *dallamaq* (“budaqlamaq”) sözündə qalmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan dialektlərində bu söz mühafizə olunmuşdur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində isə arxaizmə çevrilmişdir.

“Şollar su yolu” yazısında verilir: “*Məlum olduğu üzrə şəhər idarəsi Bakıya su gətirmək üçün yigirmi yedi milyon rubla istiqraz etmiş və fəqət **şimdiyə** qədər heç bir iş görməmişdir* [3, s.74]. Bu cümlədəki *şimdi* əvəzliyi dərğinin dilində ən çox rastlanan türk (osmanlı) sözlərindən biridir. *Yeddi* sayının *yedi* formasında, *iyirmi* sayının *yigirmi* şəklində verilməsi isə osmanlı fonetikasının, daha konkret desək, osmanlı türkcəsinin orfoqrafiyasının təsir elementidir.

“Tarix və həqiqət” başlığı altında yazılmış məqalədə yazılır: “*Sen simon bir əsərində deyir ki, “on səkkizinci” əsrin ortalarına gəlincəyə qədər tarix yalnız nüfuzu - təhəkküm ərəbının tərcüməyi - halından ibarət **bulunuyordu**”* [3, s.151]. Jurnalın dilində *bulunmaq* feli ən çox işlənən türk dilinə aid fellərdən biridir.

Jurnalın dilində türk (osmanlı) dilində işlənən ərəbizmlərə də tez-tez təsadüf olunur:

*Tarix keçmişin **vaakalarını** aləmi-əhvali-ruhi-nöqtəyi-nəzərindən təhlil etməyə qalxışdımı həqiqət sahəsini tərək edərək xəyalın hökmü altına giriyor deməkdir* [3, s.152].

*Bu qanun-gərək **mazi** və gərək hal hazır təriqiylə insanın atdığı hər addım təşəbbüs etdiyi hər işi üzərində təsirini icra edər* [3, s.154].

*Bəşəriyyətin **istikbalında**, hökumətlərin və millətlərin təkamülündə bir məqsəd arayan bunda bir məqsəd və qayə olacağını təsdiq ediyor deməkdir* [3, s.153].

*Əvvəlcə hazır qəbul edilmiş bir fikri bir akidə olmaksızın tarixi hadisələrə soyuqqanlıqla baxacaq olursaq bu **vakai** kumələri arasında bizə insanların və kainatın xəbərsizcə bir məqsəd və qayəyə doğru sövq olunduqlarını göstərəcək heç bir vakaya rast gələməyiz* [3, s.154].

Hətta ay adları jurnalda türkcə yazılmışdır. Məsələn, “Bənim “on temmuzum” başlıklı yazıda verilir: *Bənim temmuzum için daha çox çalışacağız, çox bəkləyəcəyiz* [3, s. 90]

Azərbaycan dilindəki *pul* sözünün qarşılığı olan *para* sözü XX əsr Azərbaycan mətbu orqanlarında ən çox işlənən türk sözlərindən biridir: *Mərur edən Cuma günü səadət məktəbi heyəti - təlimiyyəsi tərəfindən (Mövlud Nəbi) qıraət etdirilmiş və qıraəti - mövluddan sonra keçən yıl inşasına başlanılıb **parasızlıqdan** dolayı ikmal ediləməyən yeni məktəb binasının inşaatına sərf olunmaq üzrə (on bir rubla yaxın) ianə dərc edilmişdir* [3, s.128].

“Füyuzat”çılar məktəbinə məxsus ədəbi prosesi “Şələlə” jurnalı da geniş şəkildə davam etdirirdi. Burada da elmi-publisistik yazılara, dini, tarixi və coğrafi oçerklərə, tərcümə əsərlərinə, romanlardan parçalara, hekayə və şeir örnəklərinə, müəyyən yer ayrılırdı. Klassik əsərlər və müxtəlif mədəniyyət abidələri haqqında düşüncələrdə, əsasən füyuzatçıların cari ədəbi inkişafındakı mövqeyi əks olunurdu. Doğrudur, “Şələlə”çilər də başqa sələfləri kimi qəliz ərəb-fars tərkibli ifadələr işlətdiyinə, bəzən mövcud sosial gerçəkliyin inqilabi mahiyyətinə biganəliyinə, mövzuların seçilməsində kosmopolit mövqe tutduğuna görə elə ilk saylardan ciddi tənqidə məruz qalırdılar. Bu barədə ədəbiyyatşünaslığımızda istənilən qədər, hətta ifratçılıq ruhu ilə söylənilən fikirlər var. Biz indiki halda onları təkrara və ayrı -ayrı müəlliflərlə polemikaya ehtiyac görmürük.

“Şəlalə” jurnalında da tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, həndəsə, fəlsəfə, fizika, riyaziyyat, kimya və s. elmlər, onların tarixi inkişaf yolu, müxtəlif nümayəndələri haqqında geniş bilgi verilirdi. Hələ XX əsrin H. Zərdabi tərəfindən ortaya atılan bu təşəbbüs - dünyəvi elmlərin ardıcıl təbliği “Şəlalə”də davam etdirilirdi. Yer, od, su, hava haqqında mifik mülahizə və elmi biliklərin jurnalda özünəməxsus yer tutması, “hifzi-səhhət” probleminə geniş yer ayrılması, tərbiyə və təlim məsələlərinin dünya pedaqogiyası tələblərinə uyğun qurulması istəyi, etnoqrafik tapıntıların (nurizmatik əşya, mumiyaların, sfinks və s.) təsvirinin verilməsi şəlaləçilərin elmi - tarixi dəyərlərə münasibətindəki “füyuzat”çı mövqeyi aydınlaşdırmağa imkan verən faktlardır [6, s.137].

Jurnalda “Osmanlılarda təyyarəçiliyin tərəqqisi. 2 - 8 kilometrlik hava səyahəti” başlıqlı yazıda verilir:

*İstanbuldan almış olduğumuz məlumata nəzərən Balkan müharibəsindən sonra Osmanlılar arasında təyyarəçilik sənəti fevqalədə **denəcək** dərəcədə də **ilər-ləməkdədir** [3, s.164]; Bunların hər biri təyyarələrinə yenə osmanlı zabitlərindən yoldaş **almışlardır** [3, s.165]. Azərbaycan dilində olan *deyiləcək* forması türk dilindəki kimi, *denəcək* formasında, *irətiləməkdədir* forması isə türk dilindəki *tək ilərləməkdədir* şəklində verilmişdir. Fərq yalnız türk dilində *e* saitinin Azərbaycan dilindəki *a* saitinə çevilməsi şəklində verilməsində özünü göstərir.*

Nümunələrdən də görünür ki, *-dir⁴* şəkilçisi türk dilinin morfolojiyasına uyğun olaraq, cəm şəkilçisindən sonra işlənmişdir. Halbuki Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçilərin sıralanması belə deyil. Yəni Azərbaycan dilində feldə cəm (kəmiyyət) şəkilçisi *-lar²* şəkilçisi *-dir⁴*, yəni III şəxs şəkilçisindən sonra işlədilir.

Dərginin dilində *bu* əvəzinə *şu* əvəzliyindən daha çox istifadə olunmuşdur.

“Panama kanalı” başlıqlı yazıda qeyd olunur: ***Şu** surətdə bahri-mühit kəbir ilə bahri-mühit atlası-yekdigrinə rabt edən (Panama kanalı) Avropa və Yapon mətbuatı arasında şiddətli münaqişət və mübahisə məvəcəb olmaqdadır [3, s.165].*

***Şu** suala hər kəsə qənaətbəxş olacaq bir cavab vermək üçün fikrə, xəyala, təsvirə deyil, bir əhəmiyyət kitayəyi-haiz olan sayılarla, rəqəmlərə müraciət etmək **lazım gəliyor** [3, s.166].*

Türk dilində fars mənşəli alınmalardan olan *kār* sözü “qazanc, gəlir, fayda, xeyir” mənalarındadır. Jurnalda bu söz də osmanlı sözü kimi işlənmişdir:

*Fransa, İtaliya və Avstraliya gibi bahri-səfidir. Akdeniz dövlətlərinə gəlincə Suveys kanalı tariki olar üçün daha **karlıdır** [3, s. 167].*

Ərəb mənşəli “görəsən” mənasında olan *acaba* modal sözü dərgidə tez-tez işlənən ehtimal, şübhə ifadə edən modal sözlərdəndir

*Lakin **acaba** məsələ yalnız qeyd etməməkləmi qalıyor. Amerikalıların bu işdə bir qazancları yoxmudur. Burasını bir az izah edəlim [3, s.167].*

London sözünün türk dilindəki kimi, *Londra* yazılmışdır.

***Londrada** 101 şəhər idarəsi tərəfindən idarə olunmaqda və bunların cümləsində 3 bin 783 aza bulunmaqdadır [3, s.168]. Digər nümunəyə baxaq:*

*Mədəni məmləkətlər arasında ən az **kağıd** sərif edən Türkiyə və Rusyadır [3, s. 169].*

Buradakı nümunələrdə *London* sözü türk dilinin orfoqrafiyasına uyğun olaraq, *Londra*, *kağız* sözü isə *kağıd* şəklində yazılmışdır. Qeyd edək ki, ərəb mənşəli *kağız* sözü ən qədim türk dillərində də *kağıd* variantında işlənmişdir: *dəvat qoldu kağıd*

bitidi bitig: “o, mürəkkəb və kağız sifariş elədi və məktub yazdı” [ДТС, s.288]. Deməli, türk dilində qədim forma qorunmuş, Azərbaycan dilində isə sözün forması bir qədər dəyişikliyə uğramışdır.

Jurnalın dilində türk orfoqrafiyasının böyük təsiri vardır. Məsələn, jurnalda Azərbaycan dilindəki *üz* əvəzinə *yüz*, *kağız* əvəzinə *kağıd* işlənmişdir: *Yer yüzündə insanları hayvanlardan ayıran şey “söz”dür. Biz konuşuruz, söyləyiriz, söyləmədiyimizi kağıd üzərində yazıb oxuruz* [3, s.118].

Dərgidə həmçinin *əsr* əvəzinə türk dilinin orfoqrafiyasının təsiri ilə *asr* yazılmışdır:

“*İstanbulda nəşr olunan (Peyam)dan Bebelin vəzifəsi*” başlıqlı yazıda verilir: ***Kəndisi*** yarım ***asırdan fazla*** bir müddət ***sosyalizm için bizzat*** olub bu gün ***Almaniya***da o qədər ***kadarətlə hökmran olan böyük sosialist firkalarını*** bu dərəcə ***qüvvətlə irtiqə etdirən başlıca bir mücahidə idi*** [3, s.174].

Burada *bizzat* “şəxsən”, *kəndisi* “özü”, *fazla* “çox” tipli türk sözlərinin işlənməsi dərginin osmanlı dilinə nə qədər meyilli olmasını bir daha təsdiqləyir.

Və yaxud *aslan* deyil, türk dilində olduğu kimi, *arslan* yazılmışdır:

Arslanın ***qüvvəti ilə cəsarəti əski zamandan bəri millətlər arasında kəndisinə heyvanlar padşahı dedirtmişdir*** [3, s.145].

Qeyd edək ki, türk dilindəki *arslan* forması daha qədimdir. Qədim türk yazılı qaynaqlarında məhz *arslan* variantında işlənmişdir [ДТС, 55]. Deməli, Azərbaycan dilindəki variantda *r* sonor samitinin reduksiyası (səs düşümü) baş vermişdir.

Dərgidə *pozulmuş* sözü əvəzinə türk dilindəki kimi *bozulmuş* yazılmışdır:

Qızmış o gül həya bozulmuş,

Əlvənə bax, ziya bozulmuş [3, s.147].

Türk dilinə aid *demet* “dəstə” sözü *dəmət* şəklində yazılmışdır:

Quyruğunun ucunda bir dəmət siyahımsı qıllar ilə cəngələ bənzər bir növ turnaq vardır [3, s.145]. Qeyd edək ki, türk dilində işlənən *demet* sözü yunan mənşəli alınmalardandır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, türk dili ilə yunan dilinin təmasları daha çox olduğundan bu dilə çoxlu yunan sözləri keçmişdir.

Jurnalın 34-cü sayında “Qızlarımızı oxutalım” başlığı altında verilən məqalədə yazılır:

Bizim qafalarımızda əski yanlış bəzi düşüncələr, qəlblərimizdə yerləşmiş bəzi fəna duyğular vardır ki onların ***zərərini hər vaxt görürüz***; ***fəqət*** heç bir zaman ***gördüyümüz zərərlərin nəradən*** gəldiyini ***bilib anlamaq, o dərdlərə görə dərman bulmaq tərəfini düşünməyiz***, ***əgər*** aqlımız ***fikrimiz birində olsa da ağıllı ərənlərin sözlərini, nəsihətlərini dinləsək, əlbəttə böylə*** ***fəqir, cahil qalmazdıq*** [3, s.118]. Göründüyü kimi, nümunə verilən cümlədəki *qafa*, *fəna*, *nəradən*, *bulmaq* sözləri türk (osmanlı) dilinə mənsub sözlərdir. Burada ***görürüz***, ***düşünməyiz*** felləri də Azərbaycan dilinin deyil, türk dilinin morfoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir. Yəni şəxs sonluqları bu nümunələrdə türk dilindəki kimi işlənmişdir.

Jurnalda bəzi türk sözləri Azərbaycan dilinin fonetikasına uyğunlaşdırılmışdır: *erkək-ərkək*, *kafa-qafa* və s.

Ümumiyyətlə, dərgidə *nafaka*, *çoluq-çocuq*, *çocuq*, *yavru*, *qafa*, *iyi*, *konuşmaq*, *yapmaq*, *şimdi*, *nasıl*, *nəradə*, *tıpkı*, *həp*, *pək*, *validə*, *ziyadə*, *kəndi*, *tokat*, *yakmaq*, *para*, *zira*, *hənuz*, *tavr* kimi türk sözləri daha çox işlənmişdir.

Nəticə olaraq, onu deyə bilərik ki, “Şəlalə” jurnalındakı tənqid edilən bəzi dil qüsurlarına baxmayaraq, bu dərgi XX əsr Azərbaycan mətbuatında türkçülük ideyalarının təbliğində önəmli tarixi rol oynamış milli Azərbaycan mətbu orqanlarından biri olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Aşırılı A. Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı, “Elm və Təhsil” Yayınları, 2009, 171 s.
  2. Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, “Şərq - Qərb”, 2007, 688 s.
  3. Gubadzade C. “Şelale” dergisi. Bitirme Çalışması. Bakü, 2012, 269 s.
  4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı, “Elm”, 2012, 392 s.
  5. Türkçe sözlük. Ankara, Türk Dil Kurumu, Akşam Sanat Okulu Matbaası, 2005, 2244 s.
  6. Vəliyev Ş. “Füyuzat” ədəbi məktəbi. Bakı, “Elm”, 1999, 442 s.
- İxtisar:
ДТС - Древнетюркский словарь. Ленинград, “Наука”, 1969, 676 с.

Саит Шимшек

Элементы османского языка в языке журнала «Шелале»

Резюме

В статье говорится об особенностях языка и методах журнала «Шелале». На основании различных примеров в этом журнале автор комментирует влияние османских элементов на фонетическом, лексическом, грамматическом уровнях. В исследовании определяется историческая позиция журнала «Шелале» в истории азербайджанской печати.

Sait Shikshek

The elements of Osmanic language in the language of “Shelale” magazine

Summary

The article says about features of language and methods of “Shelale” magazine. On the basis of different examples the author comments the impact of osmanic elements on phonetic, lexical, grammatical levels in this magazine. This research determinates the historical position of “Shelale” magazine in history of Azerbaijani press.

Rəyçi:

Elçin Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ELMİRA ƏLİYEVƏ
ADU
elmirahaliyeva@yahoo.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASI

Açar sözlər: apostrof, söz sırasına görə olan nəzəriyyə, adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, vokativ, sözünü ilə işlənməsinə görə olan nəzəriyyə, məhdud hal nəzəriyyəsi, hal kateqoriyasının olmaması nəzəriyyəsi, ikiqat yiyəlik.

Ключевые слова: Апостроф, теория позиционных падежей, именительный, родительный, дательный, винительный, вокативный, теория препозиционных падежей, теория ограниченного падежа, теория притяжительного постпозитива или теория отсутствия категории падежа, двойной генетив.

Key words: an apostrophe, declension, the theory of positional case, nominative, genitive, dative, accusative, vocative, the theory of prepositional cases, the theory of limited case, the theory of possessive postpositions, absolute genitive.

İsmın hal kateqoriyası müasir ingilis dilində ciddi mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. İsmın hal kateqoriyasından bəhs edərkən iki ciddi linqvistik problemlə üzləşirik:

1) Müasir ingilis dilində ismın hal kateqoriyası mövcuddurmu?

2) Əgər müasir ingilis dilində ismın hal kateqoriyası mövcuddursa, onda müasir ingilis dilində ismın neçə halı var?

Müasir ingilis dilində ismın hal kateqoriyası iki mənada işlənir.

1) semantik və ya məntiqi

2) sintaktik (funksional)

Semantik hal kateqoriyası konsepsiyası 1960-cı illərdə Ç. Filmor tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Belə ki, Ç. Filmor ismın hal kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatını vermişdir. Onun təsnifatına görə, müasir ingilis dilində ismın 6 halı var. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Agentive case. John opened the door.

2) Instrumental case. The key opened the door.

3) Dative case. John believed that he would win.

4) Facitive case. The key was damaged.

5) Locative case. Chicago is windy.

6) Objective case. John stole the books.

İsmın hal kateqoriyasının sintaktik və ya funksional baxımdan təsnifatı dedikdə elementlər arasında qrammatik mənənin olması nəzərdə tutulur. Məs. “oğlanın adı” birləşməsi iki cür verilə bilər: “the boy’s name” və “the name of the boy”. I halda ismın yiyəlik halı sintetik yolla, yəni “’s” vasitəsilə, II halda isə analitik yolla, yəni “of” sözü ilə ifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində ismın hal kateqoriyasını nəzərdən keçirərkən irəli sürülmüş nəzəriyyələri şərti olaraq 4 əsas qrupa bölmək olar.

I. Birinci nəzəriyyə müasir ingilis dilində ismın hal kateqoriyasının onun cümlədəki funksiyasına (cümlədəki yerinə) görə təyin edilməsinə əsaslanır.

Bildiyimiz kimi, ingilis dili flektiv dildir, yəni bu dil şəkilçi ilə zəngin deyil, çox vaxt sözlərin cümlədəki funksiyası onların cümlədə yerinə görə təyin edilir.

Məs. Jane gave Tom the book.

S-----V----İnd.obj.—d.obj.

Verilmiş misaldan görüldüyü kimi, bu cümlədə 3 isim var. Bu isimlərin hər biri şəkilçisiz işlənməsinə baxmayaraq üç müxtəlif funksiyada işlənmişdir, yəni onların cümlədəki funksiyaları onların cümlədəki yerinə görə təyin edilir.

C. Nesfield, M. Doyçbeyn, M. Brayant kimi dilçilər tərəfindən irəli sürülən və klassik latın qrammatikasına əsaslanan bu təsnifata görə müasir ingilis dilində ismin beş halı müəyyənləşdirilir: Nominative, genitive, dative, accusative və vocative. Cümlənin mübtədası nominative (adlıq hal), vasitəli tamamlıq dative (yönlük hal), vasitəsiz tamamlıq accusative (təsirlik hal), xitab vocative halda istənilən isimlə ifadə olunur. Yiyəlik halda olan isimlər isə, adətən təyin və bəzi hallarda xəbərin adlıq hissəsi (predicative) funksiyasında olur. Məs.

Xitab-----Mübtəda-----Xəbər-----Vas-li tam-ləq-----
Vas-siz t-q

Mary-----John-----has given-----Tom's brother-----all
his money.

Vocative-----Nominative-----genitive/ dative-----
accusative

Bu təsnifatda ismin hal kateqoriyasının işlənmə sistemi aşağıdakı kimidir.

- 1) The Nominative case (subject to a verb). Rain falls.
- 2) The Genitive case Jane's books are on the table.
- 3) The Dative case. (indirect object to a verb) I gave John a penny.
- 4) The Accusative case. The man killed a rat. The Earth is moistened by rain.
- 5) The Vocative case. (address) Are you coming, my friend?

Beləliklə, bu təsnifata diqqətlə fikir versək görürük ki, formal morfoloji əlamətlər qarışıq.

II. İkinci nəzəriyyə sözlü hallar və ya analitik hal kateqoriyası nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə birinci nəzəriyyənin məntiqi davamı olub, klassik latın qrammatikasına əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ismin analitik hal kateqoriyasına malik olması mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Bu da öz növbəsində hal mənası bildirən sözlərinin leksik mənaya malik olub-olmaması ilə sıx bağlıdır. Bu sahədə də dilçilər arasında fikir ayrılığı var: bəzi dilçilər (H. Suit, O.P.Sunik) belə hesab edirlər ki, sözləri leksik mənaya malik deyil, digər dilçilər (V.N.Yartseva, B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya) belə hesab edirlər ki, sözləri leksik mənaya malikdir. Məsələyə I qrup dilçilərin dedikləri kimi yanaşsaq, yəni belə hesab etsək ki, sözləri leksik mənaya malik deyil, o zaman müasir ingilis dilində ismin analitik hal formasına malik olduğunu qəbul edə bilərik. Lakin II qrup dilçilərin fikri ilə razılaşsaq, yəni belə hesab etsək ki, sözləri leksik mənaya malikdir, o zaman müasir ingilis dilində ismin analitik hal formasına malik olduğunu demək olmaz. (1,42)

Analitik hal nəzəriyyəsini irəli sürənlərdən biri C. Körm sözlü ilə birlikdə işlənen ismi ismin analitik halı hesab edir. Onun fikrincə, "to" və "for" + isim

yönlük halı, “of+isim” yiyəlik halı, “with+ isim” instrumental halı göstərir. C. Körmə görə müasir ingilis dilində ismin 4 halı var:

- 1) The common case (ismin adlıq halı,şəkilçisiz)
- 2) The genitive case (of + noun)
- 3) The dative case (to + noun)
- 4) The instrumental case (with + noun)

Qeyd etmək lazımdır ki,bu nəzəriyyə bir sıra dilçilər tərəfindən qeyri-məqbul hesab edilir. Belə ki, B.A.İlyiş qeyd edir ki, əgər bu nəzəriyyəyə inansaq, onda bütün sözləri ilə işlənən isimləri ismin analitik halı hesab etmək lazım gələr ki, bu da qeyri-mümkündür. (4,42)

III Üçüncü nəzəriyyə məhdud hal nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyə H.Suit, O.Yespersen, A.İ.Smirmitski, L.S.Barxudarov, O.İ. Musayev və başqaları tərəfindən qəbul edilmişdir.Bu nəzəriyyə ismin iki qrammatik halı:adlıq hal(the common case) və yiyəlik halın (the genitive case) oppozisiyasına əsaslanıb. Oppozisiyanın güclü tərəfi ismin yiyəlik halıdır, çünki onun “ ‘s” kimi morfoloji əlaməti var. Oppozisiyanın zəif tərəfi ismin adlıq halıdır, çünki onun heç bir morfoloji əlaməti yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ismin hal kateqoriyasının sintaktik əlaqələrin göstəricisi olmaq konsepsiyası prespektiv, qeyri-struktur, struktur-deskriptiv dilçilər tərəfindən də qəbul edilmişdir.

H. Suitin(1925) fikrincə, hal kateqoriyası sintaktik və ya morfoloji yolla gerçəkləşən bir əlaqədir. O, ismin dəyişən və dəyişməyən hallarını müəyyən edir. Dəyişməyən hal flektiv dillərin nominative (adlıq hal), accusative (təsirlik hal) və dative (yönlük hal) hallarına uyğun gəlir. Dəyişən hal isə genitive (yiyəlik hal) halıdır.

O. Yespersen (1928) ismin adlıq (the common case) və yiyəlik(the genitive case) hallarını fərqləndirmişdir. Bəzi dilçilər:R.V.Pens(1947), H. Vaythol(1965), H. Şou(1952) müasir ingilis dilində ismin 3 halının mövcud olduğunu qeyd edirdilər: nominative, genitive (possessive) və accusative (objective).Onların fikrincə, əvəzliyin 3 hal forması (I, me, my) olduğu kimi, ismin ismin də 3 hal forması var. Bir çox struktur dilçilərdən fərqli olaraq, H. Vaythol məhdud hal kateqoriyası nəzəriyyəsi ilə razılaşıır.

Bildiyimiz kimi, hal kateqoriyası bir ismin digər ismə olan münasibətini bildirir. Məlum olduğu kimi, təkdə olan isimlərin yiyəlik halı “’s”, cəmdə olan isimlərin yiyəlik halı isə “ ’”(apostrof) işarəsinin sözün sonuna əlavə edilməsi vasitəsi ilə düzəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız canlıları bildirən isimlərin və məhdud sayda olan cansız əşyanı bildirən isimlərin yiyəlik halı bu qayda ilə düzəlir.Bundan əlavə, ismin yiyəlik halı yalnız təyin və bəzən predikativ (xəbərin adlıq hissəsi) funksiyasında çıxış edir.Yuxarıda adları qeyd olunmuş dilçilər tərəfindən irəli sürülmüş bu nəzəriyyənin məhdud hal kateqoriyası adlandırılması da məhz bununla əlaqədardır.

IV Dördüncü nəzəriyyəyə əsasən, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası yoxdur.Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından Q.N.Vorontsova, A.M.Muxin və başqalarını göstərmək olar.Onlar müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasının olmaması fikrini belə əsaslandırırdılar.

1. "s" təkə bir sözə deyil, söz birləşmələrinə də əlavə edilə bilər. Məs. his daughter Mary's arrival.

2. "s" təkə isimlərin deyil, başqa nitq hissələrinin də sonuna əlavə edilə bilər. Məs. somebody else's car.

3. Müasir ingilis dilində yiyəlik halın digər ifadə vasitəsi də var. Bu "of+noun" birləşməsidir. Məs. the daughter of this man.

4. Cəmdə olan əksər isimlərin yiyəlik halı sözün sonuna yalnız "s" (apostrof) əlavə edilməsilə düzəlir. Bu da şifahi nitqdə isimlərin tək və cəm formalarının fərqləndirilməsində çətinlik törədir.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə, "s" "artıq şəkilçi olmaq funksiyasını itirmişdir. Buna görə də "isim+s" artıq ismin morfoloji forması deyil, o, sintaktik konstruksiyadır və müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcud deyil. Lakin onların bu fikirləri bir sıra dilçilər tərəfindən belə aydınlaşdırılmışdır.

1. "s"-in söz birləşmələrinə əlavə edilməsi hallarına müasir ingilis dilində çox rast gəlinir. Bu 4%-90% nisbətindədir. Bundan əlavə, "s"-in söz birləşmələrinə əlavə edilməsi çox vaxt üslub xatirinə edilir.

2. Mənsubiyyət bildirən "s" adi hissəcikdən (postposition) fərqlənir. Məs. to give up, to put off və s. sözlərindəki "up, off" fəle əlavə edilərək onun mənasını dəyişir, həmişə vurğulu olur. Lüğətdə onların ifadə etdikləri məna öz əksini tapır. Lakin "s" qrammatik forma olduğu üçün lüğətdə onun isimlə işlənməsi, mənası göstərilir. O, adi "s" suffiksi kimi üç cür tələffüz edilə bilər.

1. sait və cingiltili samitlərdən sonra-----[z]---boy's, dog's

2. kar samitlərdən sonra-----[s]---host's, bishop's

3. fişılılı samitlərdən sonra-----[iz]---boss's, hostess's

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, "s" hissəcik (postposition) ilə morfem arasında bir yer tutur. "of" və "s" -in paralel işlənməsinə gəldikdə isə, aydındır ki, "s" yalnız canlıları və bir qisim cansız isimləri bildirən sözlərlə işlənir. "of" isə əsasən cansız əşyalarla işlənir.

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasından bəhs edərkən prof. O. Musayev qeyd edir ki, "s" şəkilçisi tarixən hal şəkilçisi olmuş, dilin sonrakı inkişafı prosesində onun işlənmə miqyası qismən daralmışdır. Müasir ingilis dilçilərindən olan Ç.Barberin dediyinə və dil faktlarının sübut etdiyinə görə "s" şəkilçisinin işlənmə miqyası müasir ingilis dilində yenidən genişlənməyə başlamışdır. Bu isə o deməkdir ki, "s" şəkilçisi ilə düzələn ismin hal forması onun paradigmatında daha möhkəm qərarlaşmaq üzrədir. Bu da öz növbəsində bizdə belə bir inam yaradır ki, "s" şəkilçisi diaxron planda hal formantı olmuş və müasir dildə də hal formantıdır, hal şəkilçisidir. (1,41)

Mənsubiyyət bildirən yiyəlik halın aşağıdakı semantik mənalara var.

1. mənsubiyyət məs. Tom's toy

2. tamın hissəyə olan münasibəti məs. Tom's hand

3. hərəkətin icrasını bildirmək məs. Tom's actions (Tom has acted)

4. hərəkətin obyektini bildirmək məs. The hostage's release

5. keyfiyyət bildirmək məs. The girl's voice

6. zaman və məkan bildirmək məs. Yesterday's talks

7. kəmiyyət bildirmək məs. a 3 miles' distance

Əksər hallarda yiyəlik halda olan isimləri mənsubiyyət və keyfiyyət bildirmələrinə görə 2 böyük qrupa bölürlər. Birinci halda yiyəlik halda olan ismin qarşısındakı artikl və təyinlər həmin ismə aid olur. Məs. The young man' son. İkinci halda isə yiyəlik halda olan ismin qarşısındakı artikl və təyin ikinci ismə aid olur. Məs. A pleasant 5 minutes' walk.

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar “'s” və “'” (apostrof işarəsi) mənsubiyyətdən çox başqa mənələrdə işləndiyinə görə onu “possessive case” deyil, “genitive case” adlandırmaq daha düzgün olardı.

Əvəzlilərə gəldikdə isə, ənənəvi olaraq əvəzlilərin 4 hal forması müəyyənləşdirilir.

Nominative – I, we

Objective – me, us

Genitive – my, our

Absolute genitive – mine, ours

Bir çox dilçilərin fikrincə, onlar əvəzlilərin hal forması hesab edilə bilməz. Buna səbəb kimi əvəzlilərin eyni paradıqmaya malik olmamaları, başqa sözlə əvəzlilərin köklərinin ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olması göstərilir.

məs. I, me, my, mine

we, us, our, ours

he, him, his, his

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası problemi bu gün də mübahisəli bir problem olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Oruc Türksevər (Musayev), İngilis dilinin qrammatikası, Bakı-2007

İngilis dilində

2. Barber Ch. Linguistic change in Present Day English L.-1964

3. Curme C.O. A Grammar of the English Language New York-1931

4. Ilyish B. The Structure of Modern English M.-1974

5. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical Principles L.-1949

6. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course English Grammar M.-1967

7. Nesfield J.C. English Grammar Past and Present L.-1931

8. Sweet H. New English Grammar, Logical and Historical part 1, Oxford-1904

Rus dilində

9. Иванова И.П и др.Теоретическая грамматика английского языка,М.1981

10. Корнеева Е.А, Кобринна Н А, Гузеева К.А и др.Пособие по морфологии современного английского языка, М.1974

11.Куниловская М. А. Теоретическая грамматика английского языка, 2012

12. Ривлина Т. Теоретическая грамматика английского языка, лекции, unit 8,2008

13. Тивьева И. В Лекции по теоретической грамматики английского языка, Тула, 2007

Э. Алиева

Категория падежа имен существительных в современном английском языке
Резюме

Данная статья посвящена категории падежа в современном английском языке. Известно, что категория падежа в английском языке представляет собой серьезную лингвистическую проблему. Мнения лингвистов расходятся, во-первых по поводу самого существования категории падежа в современном английском языке, а во-вторых по поводу того, сколько падежных форм существительного можно выделить в английском языке, если признать, что категория падежа существует в современном английском языке.

В данной статье анализированы все 4 подхода выдвинутые в разное время разными лингвистами и даны примеры.

E.Aliyeva

The Category of Case of Nouns in Modern English
Summary

This article has been dedicated to the category of case of nouns in Modern English. It is known that the category of case in Modern English represents serious linguistic problem. The linguists' opinion differ, firstly, on the occasion of existance of the category of case in Modern English, and secondly, if admit that there is the category of case in Modern English, how many case forms there are in Modern English. All 4 theories suggested by different scholars at different times and concerning the category of case in Modern English have been analysed in this article.

Rəyçi: Şəfaqət Mahmudova
filologiya elmlər namizədi

SEVİNC BAĞIROVA
ADIU
sevinc@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ BƏDİİ MƏTNİN TEMPORAL QURULUŞU VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: bədii mətn, ingilis dili, temporal terminologiya, azərbaycan dili

Ключевые слова: художественный текст, английский язык, темпоральная терминология, азербайджанский язык

Key words: literary text, English language, temporal terminology, Azerbaijani language

Bədii mətnin temporal quruluşu təkcə ona xas olan sitemdə deyil, həm də zaman münasibətlərini ifadə edə bilən okkazional vasitələrlə də əks oluna bilər. Bəzən okkazional vasitələr mətnə daha güclü funksional yük verə bilər.

Bəzən temporallıq anlayışını verən müəllif keçmiş və indiki zaman formalarını bir-birilə qarışdırıb özünəməxsus bir vasitə yaradır. Buna misal olaraq A. Kririnin "The A.B.C. Murders" zamanından bir parçaya müraciət edək.

- Do you care to say where you were yesterday wening, Ascher?

- Yes, yes- I tell you everything, I did not go near Aloce. I am with friends-good friends. We are at the Seven Stars and then we are at the Red Dog.

He hurried on, his words stumbling over each other.

Dick Williows-he was with me-and old Curdie-and George-and Platt and lots of the boys. I will you I do not go near Alice.

Burada keçmiş və indiki zaman formalarının bir-birinə qarışdırılması təkcə həyəcədən irəli gələn bir xüsusiyyət deyil, həm də eyni zamanda istinraqın reallığını əks etdirməyə xidmət edir. Beləliklə, bədii zaman kateqoriyası vədii mətnin oxucu tərəfindən daha asan qavranılmasına şərait yaradır.

Müşahidə göstərir ki, Past Continuous zaman forması ilə indiki zamanı əks etdirmək mümkündür. Sintaktik əlaqə üsulları tərkib hissələrinin struktur-semantik əlaqəsini nəzərdə tutur. Bu planda mətnə yardımı kimi ilk növbədə təkrarları göstərmək lazımdır. Mətndəki təkrarlar özünəməxsus bir sistem yarada bilərlər. Belə ki, burada təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək olur. Təkrar prinsip etibarilə mətn bütövlü yükə xidmət edən bir üsul kimi üzə çıxır.

I take my recreation on Saturday mornings. If it is nor Saturday I wonder up and down the substantial lanes of Woolworths as I did when I was Young and visible. There is pleasurable spread of objects on the counters which I now perceive and exploit with a certain detachment, since it suits with my condition of life.

Somentimes as occasion arises on a Saturday morning my friend Kathleen, who is a Catholic, has a Mass said for my soul, and then I am in attendance as it were at the church. But most Saturdays I take my delight among the solemn crowds with their aimless... who push past the counters and stalls, who handle, buy, steal, touch, desire and ogle the merchandise. I hear the tinkling tills, I hear the jangle of loose change and tongues and children wanting to hold and have.

Bu formalar kompozisiya, əsas fikrə, mistika və reallığın toqquşmasına, kontaktlıq və distantlığa, “indi” və “onda” anlayışlarına xidmət edir, onların dildə əks etdirilməsini təmin edir. Müxtəlif fokusların ümumiliyi uzaq təkrarlar vasitəsilə həyata keçirilir. We look lovely (uşaqlıq şəklində, fotosunda görünüş-A.B.) and it was na great day at the time but I would not care for it all over again.

I don't think we were any of us so lovely as we look in it....each reflecting, fearlessly in the face of Georges camera the glory of the world, as if it would never pass. Təkrar iki zaman planının sintezini həyata keçirir, həm də zaman dağıdıcı bir qüvvə kimi təsvir edilir. Ancaq fikirlər, gizli ehtiraslar aşkarlanır.

a) Temporal terminologiya haqqında

Yuxarıda zaman və ya temporal tematika üzrə terminologiyanın çox şaxəli olması ilə bərabər, həmin terminologiyanın şərhində aydın olmayan və ya qarışıq məsələlərin olduğu barədə danışmışdıq. Temporal leksikanın tədqiqinə həsr edilmiş araşdırmaları nəzərdən keçirdikdən sonra, bu tədqiqatlarda, eləcə də Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr olunmuş dilçilik ədəbiyyatında yer almış temporal terminologiya, yeni zaman anlayışı üçün istifadə edilən terminlər nəzərdən keçirəcəyik. T.Deşeriyeva zaman kateqoriyasının fiziki, fəlsəfi və lingvistik mahiyyətinə həsr etdiyi məqaləsində “zaman kateqoriyasının lingvistik aspekti”, “lingvistik zaman”, “dil zamanı formaları” terminlərindən istifadə edir. “Лингвистический аспект категории” və “лингвистическое время” terminlərini sinonim kimi işlədən müəllif yazır: “Zaman kateqoriyasının lingvistik aspekti və ya lingvistik zaman dedikdə biz həmin kateqoriyanın fiziki və fəlsəfi aspektlərinin mahiyyətinin dil vasitələri ilə ifadə üsullarının bütün məcmusunu nəzərdə tuturuq”. Müəllif “языковые временные формы” dedikdə zaman münasibətinin dildə müxtəlif ifadə üsullarını (morfoloji, sintaktik, leksik, kontekstual) nəzərdə tutur.

“Linqvistik zaman” anlayış-terminin tamamilə başqa mənada işlərdən M.Makovski onu dildəki dəyişmələrin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlayaraq, sinxron və diaxron planda dil sisteminin xassələri ilə əlaqələndirir. M.Makovski linqvistik zamana müraciət edərkən iki cəhəti fərqləndirməyi tövsiyə edir: 1) dilin dəyişməsi və mövcudluğunun hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi linqvistik zamanın öyrənilməsi 2) dildə zamanın ifadəsinin (məsələn, qrammatik formalar, leksik mənalar, söz birləşmələrinin köməyi ilə) tədqiqat edilməsi (ayırma mənimdir – T.İ.). Məqalədə “lingvistik zamana” belə bir tərif verilir: temporallıq leksik-semantic sahəsinə həsr etdiyi tədqiqatında D.Q.İşık “temporallıq, bir tərəfdən, obyektiv(real) zamanla, digər tərəfdən, gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanların şüurunda əks olunması, inikası ilə, yeni konseptual və preceptual zamanla əlaqəli olan obyektiv-subyektiv kateqoriyadır”. Temporallığa eyni baxış bucağından yanaşmanı E.V.Tarasovanın araşdırmalarında müşahidə edirik. “Dil zamanı” anlayışını bütövlükdə “temporallıq” olaraq qəbul edən tədqiqatçı həmin terminin mənə tutumunu bir qədər genişləndirir.

Felin zaman formalarını dəqiqləşdirən və ya müşaiət edən, bu formaların qrammatik mənaları ilə oxşar mənalar ifadə edən leksik zaman göstəriciləri, yaxud zamanın leksik göstəriciləri anlayışı XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında etibarən dilçilik ədəbiyyatında istifadə edilməyə başlanır. Həmin anlayışın meydana çıxması A.V.Bondarokonun funksional-semantik kateqoriyalar və E.V.Qulıqa və E.İ.Şendelsin leksik-qrammatik, yaxud qrammatik-leksik sahələr haqqında nəzəriyyələrinin

inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, belə sahələrin strukturu nüvə və ya mərkəzdən, üstəgəl onunla qarşılıqlı əlaqədə olan periferiyadan ibarət olur. Sahənin strukturundan nüvə və ya mərkəz funksiyasını qrammatik kateqoriyalar, periferiya funksiyasını leksik. Çox vaxt leksik və leksik-qrammatik vasitələri bir-birindən fərqləndirmədən ümumi şəkildə leksik vasitələr adı altında təqdim etmişlər. Leksik vasitələrə adətən zaman zərfləri, temporal isimlərin sözünü+ hal şəkilçiləri Qərbi Avropa dillərinə həsr olunmuş bir çox tədqiqat əsərlərində “linqvistik zaman” anlayışı “qrammatik zaman” məfhumu ilə eyniləşir. “Linqvistik zaman” termini altında felin tərz-zaman sistemi çərçivəsində zaman münasibətlərinin ifadə edilməsi başa düşülür. “Qrammatik zaman” terminin məna yükünü, fikrimizcə, ənənəvi nöqteyi-nəzər təşkil edir. Bu terminlə obyektiv real zamanın dildəki ifadəsi nəzərdə tutulur, obyektiv real zaman və qrammatik zaman qarşılaşdırılır. Bu daonunla izah edilməlidir ki, “qrammatika” zaman termini əvvəllər bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunu, yəni sözlərin dəyişmə və birləşməsinin qanunauyğun şəkildə mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini ifadə etmişdir. “Bu mənada qrammatika tamamilə obyektiv səciiyyə daşıyır, yəni o, dilin özünəməxsus mexanizmini əks etdirir”. Digər tərəfdən, dilçiliyə dair qədim nəzəriyyələrdən yaxşı məlumdur ki, yunan dilinin qrammatikasının müəllifi olan Frakiyalı Dionisiyə görə, “qrammatika” dil haqqında biliklərin məcmusu, yəni, ümumiyyətlə, dil haqqında elm demək idi. Başqa spzlər desək, qrammatika müasir anlamdakı linqvistika anlayışının sinonimi olaraq işlənirdi. Təsadüfi deyildir ki, iki müxtəlif elm sahəsinə aid edilən məntiqi və qrammatik kateqoriyası nəzərdə tutulur. “Qrammatik zaman” terminin ilkin məna tutumunda, əgər belə demək mümkünsə, daralma baş vermişdir. XX əsrin sonlarında meydana gələn temporallıq temni latin dilindəki tempus “zaman” sözündəndir. Əldə olan dilçilik terminləri lüğətlərinin heç birində “temporallıq” termininə təsadüf edilmir. Rus dilçiliyində sözü gedən problemlə əlaqədar ədəbiyyatın araşdırılmasından belə qənaətə gəlmək olur: temporallıq elə bir konseptual kateqoriyadır ki, onun əsasında iş, hal və hərəkətin zaman səciiyyəsi dayanır. Tədqiqatlardan o da aydın olur ki, “temporallıq” termininin özünün ehtiva etdiyi məna yükündə də müxtəliflik nəzərə çarpır. Rus və slavyan dillərinin materialları əsasında temporallıq leksik-semantic sahəsinə həsr etdiyi tədqiqatında D.Q.İşık “temporallıq, bir tərəfdən, obyektiv(real) zamanla, digər tərəfdən, gerçəkliyin zaman münasibətlərinin insanların çüurunda əks olunması inikası ilə yeni konseptual və perceptual zamanla əlaqəli olan subyektiv kateqoriyadır. “Linqvistik zaman” anlayış-termininin tamailə başqa mənada işlədən M.Makovski onu dildəki dəyişmələrin tarixi inkişaf prosesi ilə bağlayaraq, sinxron və diaxron planda dil sisteminin xassələri ilə əlaqələndirir. M.Makovski linqvistik zamana müraciət edərkən iki cəhəti fərqləndirməyi tövsiyə edir:

1) dilin dəyişməsi və mövcudluğunun hərəkətverici qüvvələrindən biri kimi linqvistik zamanın öyrənilməsi

2) dildə zamanın ifadəsinin(məsələn, qrammatik formalar, leksik mənalar, söz birləşmələrinin köməyilə) tədqiqat edilməsi(ayırma mənimdir-T.İ.). Məqalədə “linqvistik zamana” belə bir tərif verilir: “Linqvistik zaman dil strukturlarının təbii yüksələn xətlə inkişafının mövcudluq forması olub, öz-özünə dildəki dəyişmələrin bilavasitə səbəbi ola bilmir, dil kontiniumlarında onların struktur xüsusiyyətlərindən və onlara təsir göstərən dildaxili, dilxarici və sosial amillərdən asılı olaraq, həmin

prosesləri sürətləndirməklə və ya ləngitməklə, yaxud onlar tərəfindən neytrallaşdırmaqla, qeyri-bərabər şəkildə təzahür edir”. Göründüyü kimi, müəllif linqvistik zamana dil vahidlərinin diaxron planda öyrənilməsi baxımından yanaşır.

“Linqvistik zaman dil strukturlarının təbii yüksələn xətlə inkişafının mövcudluq forması olub, öz-özünə dildəki dəyişmələrin bilavasitə səbəbi ola bilmir, dil kontiniumlarında onların struktur xüsusiyyətlərindən və onlara təsir göstərən dildaxili, dilxarici və sosial amillərdən asılı olaraq, həmin prosesləri sürətləndirməklə və ya ləngitməklə, yaxud onlar tərəfindən neytrallaşdırılmaqla, qeyri-bərabər şəkildə təzahür edir”. Göründüyü kimi, müəllif linqvistik zamana dil vahidlərinin diaxron planda öyrənilməsi baxımından yanaşır. Qərbi Avropa dillərinə həsr olunmuş bir çox tədqiqat əsərlərində “linqvistik zaman” anlayışı “qrammatik zaman” çəfhumu ilə eyniləşdirilir. “Linqvistik zaman” termini altında felin tərz-zaman sistemi çərçivəsində zaman münasibətlərin ifadə edilməsi başa düşülür. “Qrammatik zaman” termininin məna yükünü, fikrimizcə ənənəvi nöqtəyi-nəzər təşkil edir. Bu terminlə obyektiv real zamanın dildəki ifadəsi nəzərdə tutulur, obyektiv real zaman və qrammatik zaman qarşılaşdırılır. Bu da onunla ozah edilməlidir ki, “qrammatika” zaman termini əvvəllər bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunu, yəni sözlərin dəyişmə və birləşməsinin qanunauyğun şəkildə mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini ifadə etmişdir. “Bu mənada qrammatika tamamilə obyektiv səciyyə daşıyır, yəni o, dilin özünəməxsus mexanizmini əks etdirir”. Digər tərəfdən, dilçiliyə dair qədim nəzəriyyələrdən yaxşı məlumdur ki, yunan dilinin qrammatikasının müəllifi olan Frakiyalı Dionisiyə görə, “qrammatika” dil haqqında biliklərin məcmusu, yəni, ümumiyyətlə, dil haqqında elm demək idi. Başqa spzlər desək, qrammatika müasir anlamdakı linqvistika anlayışının sinonimi olaraq işlənirdi. Təsadüfi deyildir ki, iki müxtəlif elm sahəsinə aid edilən məntiqi və qrammatik kateqoriyası nəzərdə tutulur. “Qrammatik zaman” terminin ilkin məna tutumunda, əgər belə demək mümkünsə, daralma baş vermişdir.

Linqvistik zaman kateqoriyası

Temporallığa eyni baxış bucağından yanaşmanı E.V.Tarasovanın araşdırmalarında müşahidə edirik. “Dil zamanı” anlayışını bütövlükdə “temporallıq” olaraq qəbul edən tədqiqatçı həmin terminin məna tutumunu bir qədər genişləndirir. Felin zaman formalarını dəqiqləşdirən və ya müşaiət edən, bu formaların qrammatik mənaları ilə oxşar mənalar ifadə edən leksik zaman göstəriciləri, yaxud zamanın leksik göstəriciləri anlayışı XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında etibarən dilçilik ədəbiyyatında istifadə edilməyə başlanır. Həmin anlayışın meydana çıxması A.V. Bondarokonun funksional-semantik kateqoriyalar və E.V.Qulıqa və E.İ.Şendelsin leksik-qrammatik, yaxud qrammatik-leksik sahələr haqqında nəzəriyyələrinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, belə sahələrin strukturu nüvə və ya mərkəzdən, üstəgəl onunla qarşılıqlı əlaqədə olan periferiyadan ibarət olur. Sahənin strukturundan nüvə və ya mərkəz funksiyasını qrammatik kateqoriyalar, periferiya funksiyasını leksik.

Çox vaxt leksik və leksik-qrammatik vasitələri bir-birindən fərqləndirmədən ümumi şəkildə leksik vasitələr adı altında təqdim etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. М. 1975
2. Балясникова Л.А. Лексико-семантические особенности существительных, обозначающих единицы измерения времени в английском и русском языках. Автограф дисс.канд.филол.наук. М. 1973
3. Жалейко Р.А. Перцептуальное время и его выражение в функционально-семантическом поле темпоральности. Автограф дисс.канд.филол.наук. М. 1980
4. Axundov A.A. Felin zamanları. Bakı 1961
5. Əfəndiyeva T. Felin keçmiş zaman formaları. Bakı "Elm" 1984

С.Багирова

Темпоральная структура художественного текста
Резюме

В статье рассматривается темпоральная структура художественного текста в английском языке и его выражение на азербайджанском языке. В статье также анализируются некоторые проблемы категория времени на английском грамматике и синтетической связи с другими частями речи английского языка, Механизм перевода от точного и корректного употребление терминологии в простых и сложных предложениях. Терминальная структура художественного текста в английском языке и его адекватность в азербайджанском языке широко изучается и исследуется местными и зарубежными учёными и лингвистами рассматривается темпоральная структура художественного текста в английском языке и его адекватность в азербайджанском языке широко исследуется местными и зарубежными учёными и лингвистами.

S.Baguirova

Temporary structure of the literary texts in English
Summary

The article deals with the temporary structure of the literary text in English and its expression in Azerbaijani.

The article also analyses some problems of the category of time in the English grammar and syntactical relation with the other parts of speech in English.

Temporary structure of literary text in English and its identity in Azerbaijani are spreadly learned and investigated by the local and foreign scientist linguistse.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya elmləri namizədi, dosent

CƏMİLƏ MƏMMƏDOVA
AAHM
cəmilə.@mail.ru.

İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİNDƏ BƏDİİ MƏTNİN KATEQORİYALARI

Açar sözlər: bədii mətn, Azərbaycan dili, ingilis dili, kateqoriya.

Ключевые слова: художественный текст, азербайджанский язык, английский язык, категория.

Key words: text literature, Azerbaijani, English, categorie

Bədii mətndə forma və məzmunun, maddi və ideal olanın əlaqəsi çox yaxındır. Bədii mətnin işlənən şəkil dəyişmələri onun məhvinə gətirib çıxarır. Bədii təsisat digər bir sinonim mətnlə ifadə oluna bilməz. Dil təsisatının dəyişməsi bədii obrazı ya məhv edir, ya da başqa bir obrazın yaranmasına gətirib çıxarır. Bədii obrazın nadirliyi ondadır ki, onu başqa formaya salmaq, kodlaşdırmaq olmaz, əks halda o yox olur.

Bədii mətnin təbiətinin belə izahı A.V.Fyodorov tərəfindən «Проблема стихотворного перевода» kitabında tərcüməyə həsr edilmiş anlayışa uyğun gəlir. O belə hesab edir ki, orijinal tərcüməçiyə təqdim olanun bir tapşırıqdır. Onun fikrinə tərcümə əsərin bərpası deyil, verilən nümunə əsasında yaradılan nəşə yeni bir şeydir. Beləliklə, tərcümə orijinal mətnin variantıdır, onun eyni deyil. Belə halda, bir dərinlik quruluşuna yalnız bir səthi quruluş uyğun gəlir.

Bədii mətnin dərinlik və səth quruluşları arasında mürəkkəb, müxtəlif istiqamətləri əlaqələr vardır. Səth quruluşu dərinlik quruluşu ilə təyin olunur. Dərinlik quruluşu sanki elə bir proqramdır ki, vasitələrinin seçiminə diqqət edir. Lakin bu quruluşlar arasındakı əlaqə yalnız tabeəddir əlaqə deyildir. Səth quruluşu dərinlik quruluşuna təsir edib onu aktuallaşdırma bilər.

Hazırkı dövrdə mətn dilçiliyinin əsas məsələlərindən biri mətnin kateqoriyalarının aşkarlanması və təsviridir. Mətnin kateqoriyalarına son dövrlərdə bir çox əsərlər həsr edilmişdir.

Mətnin kateqoriyaları cümlənin kateqoriyalarına uyğun deyildir və yüksək dərəcəli sistem kimi mətnin yaranması ilə bərabər yaranır. Bunlar xüsusi növ kateqoriyalardır, cümlədən böyük vahidləri xarakterizə edirlər. Çoxsaylı araşdırmalara baxmayaraq, mətnin kateqoriyaları hələ ki, birmənalı şərhini tapa bilməmişdir, ona görə də dayaq nöqtəsi kimi bizim mülahizələrimizin əsasında kateqoriyanın fəlsəfi anlayışı əsas götürüləkdir. Kateqoriya elə bir geniş anlayışdır ki, orada ümumi, daha səvciyyəvi xüsusiyyətlər, əlamətlər, əlaqələr və predmetlərin, obyektiv varlığın münasibətləri əks olunur.

Mətnin kateqoriyaları onun daha ümumi və səvciyyəvi əlamətlərini əks etdirir və onun dərk edilməsinin ontoloji, qnosoloji və struktur əlamətlərinin pillələrini təşkil edirlər. Mətnin kateqoriyalarının təsviri və öyrənilməsi həm taksonomik (təsnifatı) və həm də kvalitativ (keyfiyyət) tədqiqatlarını tələb edir.

Kateqoriyaların öyrənilməsi çox geniş və aktual əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də bizim işimizdə də temporallıq kateqoriyasının şərh edilməsindən yan keçsək araşdırmalarımızın obyektini aydın olmayacaq, tutqun, qeyri-müəyyən xarakter

olacaqdır. Mətnin araşdırılmasının mətn struktur xüsusiyyətlərinin, dil vahidlərinin təşkilinin, əlaqələrinin aşkarlanmasını tələb edir. Burada mətn linqvistikası üslubi təhlili ilə çulğalaşır ki, o qədər də dil faktorlarına doğru istiqamətlənməyin və onların seçilməsi, təşkili və uzlaşmasının xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını tələb edir.

Müxtəlif alim və dilçilik məktəblərinin təklif etdiyi mətn kateqoriyalarının siyahısı yekrəng deyildir. Belə ki, İ.R.Qalperinin «Текст как объект лингвистического исследования» əsərində zəncirlənmə (сцепление), informativlik, retrospektivlik və s. kateqoriyaların adları çəkilir, onlar tədqiqata və təhlilə cəlb edilir. Başqa bir siyahını isə T.N.Nikolayevə təklif edir: ön və son informasiya, varlığın hekayəti qeyri-inisiallıq.

Z.Y.Tuqayevin əsərlərində bədii zaman, proqressiya kateqoriyalarının adı çəkilir ki, onların təhlili də verilir. Bu bir daha təsdiq edir ki, bu sahələ tədqiqatlar davam etdiyi kimi, hələ də tam aydınlıq hasil edilməmişdir. Təklif edilən təsnifatlar həmcins deyildir. Onların əsasında semantik və struktur, praktik və funksional, məcburi və fakültativ əlamətlər, meyarlar durur ki, bunlar da mətni həm linqvistik obyekt, həm də mətnin törəməsinin ekstralingvistik situasiyası nəzərində şərh edir. Elə əlamətlər şərh edilir ki, bəzən bunlar o qədər də geniş yayılmış, geniş işlənən məsələlər deyildir. Məsələn: tez-tez xatırlanma (nadir hallarda xatırlanma və s.) Binərlilik (ikiterəflilik) prinsipinə bir halda riayət edilir, digər halda isə bu «unudulur» ki, bu da ki, kateqorial əlamət üçün caiz sayıla bilməz. Görünür dilçilik elmi, hər şeydən öncə isə cümlə qrammatikası məsələləri ilə əlaqədar anlayış və metodikalar əsas götürülməlidir ki, ciddi təsnifat alınsın ki, bunlar da əlaqəli mətnə prinsipial mənada şamil edilə bilsin.

Mətnin kateqoriyaları universalıya xarakter daşıyır və əlaqəli mətndə hansı dildə mətnin yaradılmasından asılı olmayaraq təzahür edir. Onlar konkret dilin sistem və normaları vasitəsilə təyin olunur.

Mətnin kateqoriyalarının təsviri tədqiqatçısı qarşısında iki əsas vəzifə qoyur:

1. bu kateqoriyalarla hansı anlayışların verilməsini təyin (aşkar) etmək;
2. onların ifadəsi üçün hansı vasitələrdən istifadə olunmasını müəyyən etmək.

Bu iki vəzifə çərçivəsində aşağıdakı məsələlərin həlli aktuallaşır:

- mətnin kateqoriyalarının inventarının müəyyən edilməsi;
- bu kateqoriyaların iyerarseiyasının (qarşılıqlı asılılığının) müəyyən edilməsi;
- mümkün olan təsnifatların dəqiq meyarlarının aşkar olunması;
- mətnin kateqoriyalarının dəqiq meyarlarının, onların formalaşmasının məzmun və ifadə planlarının öyrənilməsi;
- kateqoriyaların mətndə ifadəsi zamanı onlarda yaranan dil və xarici (ekstralingvistik) vasitələrin sistemləşdirilməsi və öyrənilməsi;
- mətnin kateqoriyalarının ifadə olunması zamanı dil vahidlərinin funksiyalarının təyin olunması;
- mərkəzi və periferik, ekəplis (aşkar) və implisit (gizli) vasitələrin mətn kateqoriyalarının verilməsindəki (ifadə olunmasındakı) səciyyələrin təyini.

Mətn kateqoriyalarının formalaşmasında iştirak edən dil vahidlərinin müşahidə olunması üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

- mətnin tərkib hissələrini təşkil edən dil işarələrinin kateqoriya mənasını müəyyən etmək;

- dil işarəsinin ikinci kod mənası üzərində müşahidə aparmaq;
- dil işarəsinin nitq kommunikasiyası ilə mətn kateqoriyalarının yaranması arasındakı əlaqəni müəyyən etmək;
- kontekstual və situativ informasiyanı öyrənmək;
- mənanın (fikrin) yaradılmasında mətn kateqoriyalarının rolunu öyrənmək.

Mətnin kateqoriyalarının birinin təhlili üçün bədii zaman kateqoriyasına, daha geniş planda mətnin temporal strukturuna müraciət edək. Bədii mətnin materialı əsasında temporallığı şərh etmək xeyli asandır, lakin biz çətin də olsa, təhlilin dəqiqliyi üçün bədii və elmi mətnlərin temporallığını müqayisə edəcəyik. Bu, bədii mətnin zaman kateqoriyasının sahə strukturu başa düşməyə də kömək edə bilər.

Müxtəlif funksional üslubların (burada bədii və elmi mətnlərin temporal təşkilindən söhbət gedir) və onların zaman uyğunluğunun eksralinqvistik varlıqla əlaqəsinin təsviri bizə temporal strukturun şərhində kömək göstərə bilər. Bu həm də müxtəlif üslublara xas olan cəhətlərin araşdırılmasına şərait yaradır.

Biz mətnin temporal quruluşu dedikdə dil elementlərini bir-biri ilə bağlayan münasibətlər şəbəkəsini nəzərdə tuturuq; bu şəbəkə temporal (zaman) münasibətlərini əks etdirir ki, onlar da funksional və semantik ümumiliklə birləşirlər.

Müxtəlif mətnlərdə modelləşən zaman variativliyini anlamaq üçün temporal struktur ilə yanaşı onların dildən xaric (eksralinqvistik) zaman əlaqələliyini də nəzərə almaq lazımdır.

Temporallıq nominativlik və predikativliyin nitq anı ilə əlaqələndirilməsidir; o, leksik və sintaktik arxaizmlər, neologizmlər, zərflər, zaman zərfləri, felin zaman formaları vasitəsi ilə əks olunur.

İstənilən mətn kimi real zaman və məkanda mövcud olur. Lakin bu, mətnin nitq və incəsənət əsəri kimi anlaşılan xarici aspektidir. Hər bir mətn özündə müəyyən mənəvi məzmun ehtiva edir. O, xüsusi zaman və məkanda reallaşır. Elə məhz burada bədii / qeyri-bədii mətnlər arasındakı fərqlər başlanır.

Qalperin hesab edir ki, kotinuum kateqoriyası əsas etibarını ilə bədii mətnlərdə təzahür edir və o, müxtəlif çalarla malikdir, çünki bədii mətnlərdə təzahür edən zaman və məkan şərtidir. Daha çox bədii mətnə aşkarlandığına görə biz bu kateqoriyanı bədii mətnin temporal strukturunu kimi şərh etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Dilçilik sözdən bəhs edən əhatəli elm olduğu üçün poetikaya da dilçiliyin tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır.

Üslubiyyatın belə kəsik tərzdə iki hissəyə ayrılması bir tərəfdən tədqiqat obyektini kompleks şəkildə qavranılmasına mane olur, digər tərəfdən isə dar peşə məhduiyyətinə gətirib çıxarır. Bədii mətnin tədqiqatını yalnız ədəbiyyatşünaslığın işi hesab etmək, başqa cür desək, yalnız bu əsərlərdəki ideya-məzmun cəhətini əsas götürmək, konseptual informasiyaların linqvistik ifadəsinə məhəl qoymamaq məzmun və forma arasındakı dialektik vəhdəti unutmaq demək olardı. Belə ki, bədii əsərin ideyasından, məzmun vüsətindən asılı olmayaraq o müəyyən forma qəlibində, dil işarələrində reallaşır. Buna görə də bədii əsərin linqvistik tədqiqatından imtina etmək praktik olaraq mümkün deyil.

Əgər ədəbiyyatşünas sənət əsərinin «bədii dəyərini», «estetik məqsədini» öyrənirsə, dilçi bu dəyər və məqsədin hansı fonemlərin, morfemlərin, sintaktik konstruksiyaların əsasında yarandığını təhlil edir. R.A.Budaqovun dediyi kimi, «ədəbiy-

yatşunaslar və dilçilər müxtəlif mövqelərdən və müxtəlif məqsədlərlə eyni bir problemi tədqiq edirlər».

Bədii mətnin ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik baxımından tədqiqi sıx əlaqə və vəhdətdə aparmalıdır. M.Qorkinin «ədəbiyyatın ilkin ünsürü» adlandırdığı sözün əsaslı təhlili almadan əsərin bədii dəyərini və ideya zənginliyini duymaq mümkün deyildir. Bədii əsərin şərh metodikasının sirlərinə istər dilçilər, istərsə də ədəbiyyatşünaslar bələd olmalıdır.

Belə ki, bədii əsərin anlaşılması üçün nə dar linqvistik biliklər, nə də yalnız intuisiyalara əsaslanan mühakimələr kifayət edər. A.İ.Ertel Puşkinin «Я помню чубное мгновение» şeri üzərində bu iki təhlil növü arasındakı fərqi obrazlı şəkildə belə ifadə edir: «Şeri birinci dəfə oxudum. Qəlbim səslər, əlçatmaz arzular, gözəl hisslər, sakit xəyallarla doldu. Birdən elə bil hansı şeytansa pıçıldadı: gəl bunun üstündə təhlil aparaq. Birinci cümlə я помню чубное мгновение. Hanı mübtəda? Hanı xəbər? Yazmağa başladım. Pyesin həyatı gözəlliyi itdi. Yerində hərflər, formalar, şərtilliklər qaldı.

Güründüyü kimi, bədii əsərin dilinin tədqiqi yalnız ədəbiyyatşünaslığa meyl etdiyi təbqirdə gah poetik dil nəzəriyyəsi, gah da üslubiyyət üçün bazaya çevrilir. Liqivistik tədqiqata cəlb olunduqda isə dilçi sırf qrammatik termin və kateqoriyalar çərçivəsində qapanıb qalır, atomizm təhlükəsi yaranır. Belə bir təhlükədən duyduğu üçündür ki, V.A.Qofman yazıcıları diçilərdə sıx kontaktk səsləyir. Yazıcı fikri həmişə diçli fikri ilə müəyyən əlaqədə işlənmişdir. Bizim dövrümüzdə belə bir əlaqə demək olar ki, yoxdur. Yazıcılar sanki bununla maraqlanmır, dilçilər isə bədii dilin gündəlik məsələlərini praktik mühakiməsi səviyyəsinə alçalmırlar. Bundan həm ədəbiyyat, həm də dilçilik itirir.

Müəllif dili məsələləri üzərində yazıcılar, tənqidçilər və dilçilər əlbir işləməlidirlər.

L.Şpitçer də bədii dilin tədqiqini həm diçilərin, həm də ədəbiyyatşünasların ovçuluq edə biləcəyi «neytral zonaya» çevirməyi təklif edir. Bu və ya digər müşahidəni ilk dəfə hansı tərəfin başlamasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu qədər çətinliklə barışmış düşmən qardaşları bir də ayırmağa dəyərmə?

Diçliliklə ədəbiyyatşünaslıq arasında körpü rolu oynayan kompleks filoloji elmin mətn diçiliyininin yaranması bədii mətnin tədqiqi ilə bağlı ziddiyyətlərə son qoydu.

Ədəbiyyat

1. A.M.Qurbanov: «Bədii mətnin linqvistik təhlili». Bakı, 1986, səh. 379.
2. M.Ə.Mahmudov: «Mətn formal təhlil sistemi». Bakı, 2002 il, «Elm» nəşriyyatı, 242 səh.
3. M.P.Гальперин: «Текст – как объект лингвистического исследования». М. 1981.
4. З.Й.Шмидт: «Текст» История как базовые категории. К книги: «Новое и зарубежной лингвистике и методики преподавания». М. 1980.
5. В.Н.Ярцева: «Типология языков и универсалий». В.Я. 1976 г. №2.

ДЖ.Мамедова

Категория художественного текста на современном английском языке
Резюме

В статье рассматриваются способы выражения художественного текста по признаком времени в современном английском языке и его эквиваленты на азербайджанском языке. В статье также рассматриваются некоторые детали художественного текста на английском языке и их адекватность на родном-азербайджанском языке.

В данной статье анализируются некоторые мысли и высказывание ученых и лингвистов о художественной текста на английском и азербайджанском языках и их сравнения с другими Западноевропейскими странами.

DJ.Mamedova.

Categories literary text in language modern
Summary

The article speaks about the compound formulation of the text of the contemporary English literary language, about its some components, the use of the phases of the formulation, also the ways and methods of learning of the text.

The categories features of the text in language english simple sentence in modern English and Azerbaijan language its role and importance in the fiction and spoken language are considered in this article.

The article deals with some syntactical particularities and English words in the Azerbaijani.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KƏMALƏ ƏHMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
kemale.ahmedova.71@ mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ÇOXKOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN TİPOLOJİ MEYARLARI HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Açar sözlər:Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr, ardıcıl mürəkkəb cümlələr, paralel tabe olanlar, izomorfizm, aforizm, konstruksiya, semantika

Ключевые слова: многокомпонентные сложные предложения, последовательные сложные предложения, параллельное подчинение, изоморфизм, афоризм, конструкция, семантический

Key words: multicomponental compound sentences; consecutive subordinate; co-subordinated; isomorphism, aphorism, construction, semantic.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin dil-nitq sistemində yaranması heç də təsadüfi deyildir. Çünki bu cümlə tipləri dilin-nitqin hər iki əsas funksiyaları – kommunikativ vasitə kimi və fikrin formalaşması vasitəsi kimi – zəminində meydana çıxır. Beləliklə, ÇKMC-lər göstərilən sistemdə öz xüsusi semantik-sintaktik strukturu, sintaksis sistemində öz «xüsusi çəkisi» və öz «təsir radiusu» olan qurumlardır. Və onlara ancaq minimal mürəkkəb cümlələrin semantik-üslubi və ya material baxımından zənginləşmiş variantları kimi baxmaq düzgün olmazdı. Onlar yüksək təfəkkürə malik insanların həyat hadisələrini bütün rəngarəngliyi ilə təsvir edə bilmək imkanlarının nəticəsidir.

Yuxarıda dediklərimiz ÇKMC-lərin sintaktik reallığının təsbitinə və onların və özünəməxsus parametrlərinin müəyyən olunmasına yönəlmiş nəzəri müddəalardır. Bu müddəaların nə dərəcədə obyektiv və arqumentli olması, fikrimizcə, real dil materialının konkret analizi və təsnifatı (klassifikasiyası) zəminində aydınlaşmalıdır.

Tipoloji analizə keçməzdən öncə onunla bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək istərdik.

Bu məqamlardan biri Azərbaycan dilçiliyində bağlayıcı konstruksiya-ların (MMC) yeri və bağlayıcılıq əlaqəsinin dilçiliyimizdə traktovkası məsələsidir.

Azərbaycan dilçiliyində tabelilik və tabelsizlik əlaqələrinin qrammatik statusu və onların biri-birinə sistemli münasibətləri prinsip etibarı ilə fikir ayrılığı doğurmur. Müasir Azərbaycan dilinə aid yazılmış monoqrafik əsərlər və akademik dərslər vəsaitləri buna misal ola bilərlər.

Göstərilən məxəzlərdə mürəkkəb cümlələr iki qrupa ayrılır – tabelsiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr. Bu ənənə ümumi türkologiya üçün xarakterik olsa da, bu və ya digər müəlliflər bəzən bağlayıcı mürəkkəb cümlələri də ümumi mürəkkəb cümlə sintaksisində xüsusi qrup kimi qeyd edirlər. Q.Ə.Əbdürrəhmanov hesab edir ki, bağlayıcılıq əlaqəsi mürəkkəb cümlə sistemində ən qədim sintaktik əlaqə növüdür və «özbək dilində özünün işləmə səviyyəsinə görə əsas yer tutur» (1).

Azərbaycan dili mürəkkəb cümlə sintaksisində bağlayıcılıq əlaqəsinin

reallığını K.M.Abdullayev də təsdiqləyir, amma bu əlaqə növünü bağlayıcılıq əlaqəsinin «xüsusi struktur tipi kimi» ayırmağın vacib olduğunu vurğulayır (2).

Hələ keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəlində görkəmli türkoloq N.Z.Hacıyeva bağlayıcısızlıq əlaqəsinin Azərbaycan dili mürəkkəb cümləsi üçün xüsusi bir göstərici (parametr) olduğunu təsbit etmişdir; o yazırdı ki, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin Azərbaycan dilində müstəqil növ kimi qeyd olunması doğru olardı, «çünki bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin tez-tez elə variantları rast gəlinir ki, onları nə tabeli, nə də tabelsiz mürəkkəb cümlələr kimi xarakterizə etmək olmur» (3). Özünün başqa bir əsərində N.Z.Hacıyeva təsdiqləyir: «Həm Azərbaycan abidələrinin, həm ümumən türk abidələrinin dilində özünün morfoloji tərkibinə görə həmcins olan bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrə tez-tez rast gəlik» (4).

Deyənlərə baxmayaraq, dilçiliyimizdə adətən bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr xüsusi mürəkkəb cümlə növü kimi deyil, bağlayıcılıq (tabeli və tabelsiz) qurumların məna və ya struktur növü kimi təmsil olunur. F.A.Cəlilovun bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlə sintaksisinə həsr etdiyi çox maraqlı əsərini göstərmək bu mənada kifayət edərdi (5).

Q.Ş.Kazımovun bu kitaba yazdığı ön sözü əvəzi kiçik məqaləsində çox incə bir fikri nəzərimizi cəlb edir: «Əsərdəki «bağlayıcısız» sözü şərti mənada başa düşülməlidir. Aydındır ki, bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr bağlayıcısız (bağlayıcılıq vasitəsiz) deyildir. Burada «bağlayıcısız» sözü komponentləri əlaqələndirmək üçün «bağlayıcı» adlanan köməkçi nitq hissəsinin işlənməməsi mənasındadır. Bağlayıcı olmadığı üçün belə cümlələrdə başqa bağlayıcı vasitələr intonasiya, ədatlar, modal sözlər, əvəzliliklər və s. üstünlük qazanmış olur» (6).

Beləliklə, F.Cəlilovun «bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlə» terminoloji ifadəsi müəyyən səviyyədə bəraət qazanmış olur: bağlayıcısızlıq tabelilik/-tabelsizlik əlaqələri sistemində implisit (ifadə olunmamış, qeyri-aşkar) forma kimi təmsil olunur. Məsələ burasındadır ki, bu məqamda ancaq bağlayıcı vahidin olub-olmaması əhəmiyyət kəsb edir, göstərilən digər bağlayıcı vasitələrinin heç biri bağlayıcısız konstruksiyalar üçün təyinedici (konstitutiv) göstərici ola bilməz, çünki həmin leksik-qrammatik vasitələr mürəkkəb cümlənin digər formaları üçün də bu və ya digər səviyyədə xarakterikdir.

Ona görə də qeyd olunmuş şərtiliyin metadil funksiyası şərtlilik səviyyəsində də qalmış olur, bağlayıcısızlıq əlaqəsinin qrammatik statusunun müəyyən olunmasında, zənnimizcə, həlledici rol oynaya bilmir. Amma maraqlı burasıdır ki, müəllif bağlayıcı faktorunun implikasiyası (yoxa çıxması) prosesində sintaktik əlaqə yükünün digər leksik-qrammatik vasitələrin öhdəsinə düşməsini vurğulayır. Ancaq, təəssüf ki, bu prosesin mexanizmini açıqlamır.

Bağlayıcısızlıq əlaqəsinin qədimliyi də (bunu qəbul etməmək çətindir) onun bugünkü qrammatik statusunun arqumenti –isbatı ola bilməz.

Belə bir arqumenti ancaq və ancaq bu mahiyyətin digər təzahürlər (bağlayıcılıq təzahürləri) sisteminə girə bilmək, orada özünəməxsus yer tutmaq imkanında axtarmaq lazım gəlir, Y.N.Şiryayevin dediyi kimi, təkə sintaktik əlaqə baxımından deyil, həm də mürəkkəb cümlənin qrammatik mənası olan komponentlərarası semantik münasibətlərin ifadəsində görmək lazımdır, və ən əsaslısı - bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin formaca və məzmunca özünəməxsusluğunda axtarmaq lazımdır (7).

Göstərilən nəzəri məqamları nəzərə alaraq, biz indiki halda bağlayıcısızlıq sintaktik əlaqəsinin və bu əsasda yaranan mürəkkəb cümlə tipinin Azərbaycan dilində obyektiv reallığını aşağıdakı arqumentlərlə dəstəkləmək fikrindəyik.

1. «...Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr məhz intonasiya fərqi ilə bir-birindən ayrılır» demək (8) bağlayıcısızlıq kateqoriyasını inkar etməkdən başqa bir şey deyildir: intonasion qəlib bütün mürəkkəb cümlə tiplərinə xas olan bir əlamətdir və bu qəlibin diferensial gücü yoxdur. İntonasiya keyfiyyətləri ümumən mürəkkəb cümlə tiplərinin struktur-semantik bütövlüyünü göstərən amillərin bəlkə də ən başlıcasıdır, mürəkkəb cümlələrin, o cümlədən ÇKMC-lərin, aktual üzvlənməsinin ən əsaslı fiqurlarındandır.

Fikrimizcə, bağlayıcısızlıq amilini birinci növbədə sintaktik vahidlərin izomorfik münasibətlərindən bəhrələndirmək, bu vahidlərin sistemli münasibətdə olub, semantik-struktur analogiyalar təşkil etdiyini əsas götürmək lazımdır: tabeli söz birləşmələrinin (qədim dövrlər; şəkil çəkmək və s.) və tabeli mürəkkəb cümlələrin dil-nitq reallığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Uyğun olaraq tabesiz söz birləşmələri və tabesiz mürəkkəb cümlələr realdırlar. Bağlayıcısız söz birləşmələri ilə bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin dil-nitq reallığı nə səbəbdən bir belə şübhə doğurmalıdır?!

Vəziyyətin paradoksalığı da ondadır ki, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələri məlum olmayan səbəblərdən tabelilik və tabesizlik əsasında qurulmuş konstruksiyalarda «əridib», sübuta yetirirlər ki, bağlayıcısız konstruksiyalar tabeli və ya tabesiz konstruksiyaların üslubi və ya məna variantlarıdır: Balıq sudan çıxdı, öldü = Balıq sudan çıxdısa, öldü = Balıq sudan çıxdı və öldü. Bununla belə, heç bir tədqiqatçı üzərinə məsuliyyət götürüb demir ki, tabeli və ya tabesiz mürəkkəb cümlələri də bağlayıcısız konstruksiyalar sistemində kifayət qədər «əridib», sübuta yetirmək olar ki, axırıncılar dil-nitq sistemində, ola bilsin, ən əsaslı yer tuturlar, və tabeli/ tabesiz mürəkkəb cümlələr bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin üslubi və ya semantik variantlarıdır: Çevrilib arxaya baxdım: atlı artıq gözdən itmişdi = Çevrilib arxaya baxıram: atlı artıq gözdən itib = Çevrilib arxaya baxanda gördüm ki, atlı artıq gözdən itib = Çevrilib arxaya baxıram, amma atlı artıq gözdən itmişdi...

2. Bəzən də tədqiqatçılarımız sintaksis nəzəriyyəsinin klassiklərindən kiminsə fikirlərini öz «mətnlərinə» uyuşdurub dəstək almaqla kifayətlənirlər. A.M. Peşkovski bağlayıcısız mürəkkəb konstruksiyaların intonasiya keyfiyyətlərindən danışarkən yazırdı: «hər bir halda məsələnin müasir vəziyyətində bu birləşmələri (bağlayıcısız mürəkkəb cümlənin «Yüz ölç – bir biç və s. kimi sabitləşmiş konstruktiv nümunələrindən söhbət gedir – K.Ə.) tabeli və tabesiz qruplara ayırmaq riskli olardı, ona görə də biz onları mürəkkəb bütövün (yəni mürəkkəb cümlənin – K.Ə.) qeyri-diferensial növü kimi araşdırmağı üstün tuturuq» (9).

Məsələ burasındadır ki, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin birləşməsinin iki forması, iki təzahür səviyyəsi vardır. Birinci halda bağlayıcısız əlaqə tabelilik və tabesizliklə yanaşı ilkin sistem təşkil edən sintaktik əlaqə növü kimi çıxış edir:

- Dik qalxdım, anamdan bir çiyin irəli keçdim, atamın çəmində dayandım... (B. Bayramov. Yazılmamış kitab. 5 fəsil).

Bağlayıcısız əlaqənin belə məxsusi təzahürləri göstərir ki, o ilkin olaraq digər əlaqə formaları ilə yanaşı qəbul olunmuş faktdır və heç də həmişə tabelilik

və tabesizliyin implisit (neytrallaşmış) forması, variantı kimi qəbul olunmamalıdır. Məhz göstərilən misal (və bu kimi konstruksiyalar) göstərir ki, onun komponentlərinin arasında tabesizlik bağlayıcılarını (tabelilik bağlayıcı vasitələrdən söz gedə bilməz) işlətmək nə üslubi cəhətdən, nə ümumi konstruksiyanın semantik tutumu baxımdan korrekt olmazdı. Tanınmış yazıçının dilini «redaktə» etmək, fikrimizcə, özünü doğrultmayan tədqiqatçı eksperimenti olardı.

Bağlayıcısızlıq əlaqəsinin *ikinci təzahürü* tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin (daha doğrusu bu əlaqələri ifadə edən leksik-qrammatik reprezentatorların) neytrallaşması zəminində baş verir:

Gedərdim ölkə səndən,
Qorxum var yol kəsəndən,
Əyil üzündən öpüm,
Ayrıldım bəlkə səndən (Bayatı)

İki MMC-nin qarşılaşmasından qurulmuş bu ÇKMC-nin daxili komponentlərarası əlaqələrində təxminən «amma» (Gedərdim ölkə səndən, amma...), «ki» (Əyil üzündən öpüm, ki bəlkə ayrıldım...) bağlayıcı vahidlərinin «yeri görünür», baza sintaktik əlaqə (birinci iki sətirlə ikinci iki sətir arasında) isə bağlayıcısızlıqdır.

Tabelilik və tabesizlik bağlayıcılarının belə məqamlarda ellipsisini (biz deyərdik: neytrallaşmasını) dilin ümumi inkişaf tendensiyası olan qənaətcillik kateqoriyasının işlənməsi ilə izəş etmək olar; Q.Paul yazır: «Bütövlükdə dilin fəaliyyəti üçün müəyyən qənaətcillik tendensiyası səciyyəvidir. Bu tendensiyaya uyğun olaraq dildə bütün hallarda ifadə vasitələri formalaşır ki, bunların tərkibində anlaşıma üçün nə qədər lazımdırsa, o qədər də vəsait olur» (10).

Amma poetik dilin bu əlaməti səbəb deyil, nəticə mahiyyəti daşıyır. Səbəb isə, zənnimizcə, poetik əsərin ümumi semantik strukturunun mücərrədlik (abstraksiya), konseptual ümumiləşmə dərəcəsidir. Konseptual mənə, ümumiləşmiş məzmun ümumiləşmiş forma tələb edir desək, yanılmırıq. Ümumiləşmənin əsas təzahürü «az sözlə çox mətləb vermək»dir ki, bu da bayatı janrı üçün xarakterikdir və onu «ağlasığmaz dərəcədə sıxlaşdırır, kipləyir».

Mürəkkəb və ya ÇKMC-lərin göstərilən mənə konseptuallaşması zəminində qrammatik formalarının da mücərrədləşməsi özünü atalar sözlərində daha qabarıq göstərir. Bu konstruksiyaların mürəkkəb və çoxkomponentli nümunələrində bağlayıcı vahidlər ümumiyyətlə az işlənir: istifadə olunan bağlayıcı vahidlər ancaq mənə qarşılıqlı mövqeyində duran komponentləri birləşdir-mək funksiyasını yerinə yetirirlər, müqayisə edək:

- Papağı tülkü dərisindən, xəbəri yox gerisindən (Atalar sözü).
- Zülmət daşdır: götürən də peşmandır, götürməyən də (Atalar sözü)
- Ölülər elə bilir, dirilir halva yeyir (Atalar sözü)
- Gədədan borc alma, ya toyda istər, ya bayramda (Atalar sözü)
- Borcu həmişə kəm ver (ki), qaytarmasa, onda peşman olmazsan (Atalar sözü).

Beləliklə, bağlayıcısızlıq əlaqəsi özünün polifunksionallığını həm birinci halda, həm ikinci halda (təzahür formalarında) aydın təsdiqləyir. Və ən başlıcası da odur ki, bağlayıcısızlıq əlaqə forması mürəkkəb və çoxkomponentli konstruksiyaların semantik strukturunun konseptuallaşma (buna mənə generalizasiyası da deyilir) xətti boyunca inkişafının göstəricisi olur, bu inkişafı müşayət edir.

Onu da qeyd edək ki, rus dilçiliyində bağlayıcısızlıq əlaqəsinə münasibət axır vaxtlar dəyişmiş, bağlayıcısızlıq əlaqəsi bağlayıcı əlaqələrə qarşı qoyulur: mürəkkəb cümlələrin ilkin qruplaşması bu qarşılıq əsasında aparılır.

Bununla belə, bağlayıcısızlıq sintaktik əlaqəsinin danışıq dilində şərtsiz aparıcı rol oynamasını, kodlaşmış ədəbi dildə isə təxminən periferik rol oynamasını (11) birmənalı qəbul etmək bir qədər çətinidir.

Fikrimizcə, bağlayıcısızlıq əlaqəsi müəyyən təfəkkür formasını təmsil edən dil-nitq vahidlərinin bağlanma növüdür. Bağlayıcısızlıq özünün birinci təzahür məqamında tabelilik və tabesizliklə sistem münasibətlərində mövcuddur, ikinci təzahür formasında göstərilən əlaqə formalarının üçünü də üstələyir, tabelilik və tabesizlik qrammatik əlaqə formalarını neytrallaşdırır, ilkin tabesizliyi isə konseptuallaşmış əlaqə formasına çevirir – konseptual təfəkkür formasının göstəricisinə çevrilir. Başqa sözlərlə desək, formal sintaksis vasitələrinə qarşıdurmada implisit sintaksis vasitəsinə çevrilir .

Bu da o deməkdir ki, əgər bağlayıcısızlıq əlaqəsinin leksik-qrammatik dəstəkləyiciləri (ifadə vasitələri) yoxdursa, bu heç də zəmanət vermir ki, bu əlaqənin qrammatik statusu inkar edilsin və ya o digər əlaqə formalarının variantı hesab olunsun.

İndiki halda bağlayıcısızlıq əlaqəsinin sintaktik statusunu müəyyən dərəcədə dəstəkləyən daha bir argumenti xatırlamaq məcburiyyətində qalıraq – «yoxluğun mövcudluğu» (implisitlik) kateqoriyasının qrammatik reallığı nəzərindən. N.A.Panina yazır ki, bu məqamda yoxluğu sübut etmək vacib olur, «sübut etmək ki, nəyin isə yoxluğu, həqiqətən, doğrudur, və onun (yoxluğun) burada olması vacibdir, onun mövcudluğu sayılındır, ehtimaldır, anılır» (12).

Burdan belə bir nəticə hasil olur: bir çox hallarda qrammatik vasitənin yoxluğu onun mövcudluğundan güclü olur, çünki bu məqamda ümumi konstruksiyanın «yatmış» və ya arxa planda olan digər vasitələri aktuallaşır, ön plana çəkilir. İntonasiya vasitə bütün cümlə növlərinin konstitutiv elementidir. Amma intonasiya həmişə arxa planda olub digər konstituentləri kifayət qədər dəstəkləyir. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdə də intonasiyanın öz rolu vardır. Amma bu cümlələrdə intonasiya «köməkçi mütləqlik» funksiyasını daşıyır.

Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə intonasiyanın mütləqliyi onun həlledici rolu ilə şərtlənir. A.A.Lekant yazır: «Bağlayıcısızlıq sadəcə olaraq bağlayıcının olmaması deyil, priedikativ hissələrin digər sintaktik əlaqə vasitələrinin mobilizasiyasıdır: burda intonasiya, feli xəbərlər arasında zaman münasibətləri, leksik göstəricilər və s. nəzərdə tutulur» (13).

Başqa bir tərəfdən nəzər salsaq və bəzi ənənəvi xarakteristika modellərindən yaxa qurtara bilsək, qeyd etməliyik ki, bağlayıcısızlıq sintaktik əlaqəsinə reallaşdırın (dil-nitq reallığından söhbət gedir) intonasiya forması xüsusi formadır: onu tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlə konstruksiyalarında istifadə olunan intonasiya «qəlibləri» ilə eyniləşdirmək sadələşmə olardı. Yuxarıda qeyd etdik ki, bağlayıcısızlıq özünün birinci təzahür formasında (tabelilik və tabesizlik əlaqələri ilə vahid sistemdə) digər mürəkkəb cümlələrin intonasiya dairəsində iştirak edir. İkinci təzahür formasında (maksimal ümumiləşmə, konseptualizasiya) bağlayıcısızlıq intonasiyası bütün digər intonasiya formaları ilə qarşıdurma mövqeyində durur. Bu növ bağlayıcısızlıq intonasiyası tabeliliyi «həzm edə» bilir (Demək olmur gözünün üstə qaşın var = gözünün üstə qaşın var demək

olmur; Desələr göydə toy var arvadlar nərdivan axtarar; Mən görürəm necə də Murad evimizin işığına gəlir. (S.Rəhimov. Ana abidəsi. I hissə, 7-ci fəsil) və s.), tabesizliyi neytrallaşdırır bilir (Dəlinin ürəyi dilindədir, ağıllının dili ürəyindədir; Zirəyə getdin çörək götür, Zirədən çıxdın ayaq götür), sanki «hökmfərma» bir əlaqə vasitəsinə çevrilir, mürəkkəb cümlələri monopredikativ müstəviyə çıxardır (bu məsələ özünün sistemli araşdırmasını gözləyir). Tabelilik və ya tabesizlik əlaqələrində analogi polifunksionallıq müşahidə olunmur və bu, zənnimizcə, mümkün deyil. Bu əlaqə formaları leksik-qrammatik vasitələrdən asılı olmaları ilə özlərinin konkretliyini, nisbi darlığını sübut edirlər, ümumi dil-nitq sistemində xüsusi təsir dairəsi olan konstantlar olmağını büruzə verirlər.

Bağlayıcısızlığın «təsir radiusunun» genişliyi bir də onunla ölçülür ki, bəlağət (ritorika) sənətində xüsusi ritorik fiqur təşkil edir – asineton: Bəlkə şər vaxtı yerə isti su atmısan, mələklərin qanadlarını yandırmısan, sənə nifrın ediblər? (Y.V.Çəmənşeminli. İki od arasında. III hissə); Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli; və s.

Deyənlərdən belə nəticə hasil olur: bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin özünəməxsus qrammatik forması müəyyən olunur, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin sintaktik formasının digər formalar sistemində öz yeri vardır, və o da aydındır ki, bağlayıcısız mürəkkəb sintaktik forma hansı leksik-semantik material zəminində işləyir .

Bağlayıcısızlıq «kateqoriyasına» yer verməyimizin əsas səbəbi təkcə bu formanın statusunu müəyyən etməkdən ibarət deyil. Verəcəyimiz ümumi klassifikasiyada bağlayıcısız konstruksiyaların yeri bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir, çünki ÇKMC-lərin ümumi klassifikasiya setkəsində (torunda) ilkin, birinci səviyyədə oppozisiya «bağlayıcılıq/ bağlayıcısızlıq» qarşılaşması olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Абдурахманов Г.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского языка. Ташкент, 1960, 122 с.
2. Абдуллаев К.М. Азырбайъан дили синтаксисинин нязари проблемляри. Бакы: Maarif, 1998, 166 с.
3. Гаджиева Н.З. Бессоюзные сложные предложения в современном азербайджанском языке // Исследования по синтаксису тюркских языков. М.: Наука, 1962, с.118-126.
4. Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. М.: Наука, 1963, 218 с.
5. Abdullayev Ə.Z. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr // Müasir Azərbaycan dili. III s. Sintaksis. Bakı: Elm, 1981
6. Cəlilov F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi (bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr). Bakı: Maarif, 1983.
7. Cəlilov F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi (bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr). Bakı: Maarif, 1983, 4-5 s.
8. Müzəffəroğlu Tofiq. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Azərənşr, 2001 s.276
9. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-л. М.: Учпедгиз, 1956, 471 с.

10. Пауль Герман. Принципы истории языка. М.: Иностранная литература, 1960, 372 с.
11. Şirəev E.N. Bessoöznoe slojnoe predlojenie v sovremennom russkom əzıke. M.: Nauka, 1986, 220 s.
12. Панина Н.А. Имплицитность языкового выражения и ее типы // Значение и смысл речевых образований. Калинин: Изд. КГУ, 1979, с.49
13. Лекант П.А., Диброва Е.И и др. Современный русский язык/ Под ред. П.А.Леканта. 3-ье изд. М.: Дрофа, 2000, 528

Ахмедова Камала

Некоторые заметки о типологии критериев из компоненты сложного предложения на Азербайджанском языке
Резюме

В статье рассматривается вопрос об осмыслении синтаксического статуса многокомпонентных сложных предложений в азербайджанской лингвистике. Исследуется установление конститутивных параметров названных конструкций в качестве синтаксических единиц. Резюмируются различные концепции изучения мног компонентных сложных предложений.

Ahmadova Kamala

Some notes about the typology criterions of many component complex sentences in azerbaijan language
Summary

The article considers the matter of comprehension of syntactical status of semicomponental compound sentences in general linguistics, as well as the matter of establishment of the constitutive parameters of mentioned constructions as syntactical units. It summarizes various concepts of study of the semicomponental compound sentences in Russian and German studies. The article distinguishes specific semantico-structural properties, differentiating given constructions from stylistic-textual unit

Rəyçi: Şahbazova Elmira
filologiya elmləri doktoru

PÜSTƏXANIM BABAYEVA
ADPU
puste@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ MÜASİR DÖVRDƏ ZƏNGİNLƏŞMƏ PROSESİ

Açar sözlər: ədəbi dil, lüğət, Azərbaycan dili, nitq, termin

Ключевые слова: литературный язык, словарь, Азербайджанский язык, речь, термин.

Key word: literary language, dictionary, Azerbaijan language, speech, term.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibi uzunmüddətli tarixi bir inkişafın nəticəsində formalaşmışdır. Hər bir dilin, o cümlədən müasir Azərbaycan dilinin leksikasının inkişafı, onun formalaşmasını doğru-dürüst göstərmək üçün ilk növbədə xalqın tarixini izləmək lazımdır. Tarixi dövrlər üzrə aparılan müqayisələr dilimizin bugünkü leksikasını aydınlaşdırmağa kömək edir. Ədəbi dilimizin müəyyən bir dövrünə nəzər salsaq, görürük ki, müasir dilimizin leksikası necə bir dəyişiklik – inkişaf, zənginləşmə, təkmilləşmə prosesi keçirmişdir. Məsələn, XIII-XIX əsrlərdə dilimizin leksikası müasir ədəbi dilimizin leksikısından aydın şəkildə fərqlənir. XIII-XIX əsrlərdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində fəal surətdə istifadə olunan bu və ya digər sözlər bu gün ədəbi dilimizdə işlənmir, bu tip sözlər ədəbi dilimiz üçün ya arxaikləşmiş, ya da işləklidən qalaraq ədəbi dilimizdən çıxmışdır. Eyni ilə bunun əksini də görmək mümkündür. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində fəal işlənən sözlər, hətta XIX və XX əsrin əvvəllərində belə ədəbi dilimizdə mövcud deyildir. Dilin komponentləri zaman keçdikcə müntəzəm şəkildə inkişaf edir, dəyişikliyə uğrayır.

Dilin lüğət tərkibi fonetik sistemə və qrammatik quruluşa nisbətən, daha çox dəyişkəndir. Əgər lap qədim dövrlərdən başlamış dilimizin fonetik, yaxud da qrammatik quruluşu nəzərdən keçirilsə, çox az dəyişiklik olduğuna təsadüf edilər. Lakin dilimizin lüğət tərkibi daim inkişaf edir, onun, demək olar ki, hər zaman az-çox dəyişiklikləri nəzərə çarpır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasının inkişafında xalqımızın həyatında baş verən ictimai, siyasi, iqtisadi dəyişikliklər, xalqlar arasında müxtəlif əlaqələrin yaranması, elm və texnikanın inkişafı, məişətdə olan bir sıra dəyişikliklər əsas amillərdəndir. Cəmiyyətdə baş verən hər bir hadisə, yaranan hər bir yeni anlayış söz və ifadə vasitəsilə öz əksini dilin lüğət tərkibində tapır.

Ümumiyyətlə, məlumdur ki, dilin lüğət tərkibi yalnız yeni sözlər hesabına deyil, həmçinin, köhnəlmiş söz və ifadələr hesabına da dəyişir. Çünki cəmiyyətdə ictimai quruluşla bağlı köhnəlmiş məfhumları ifadə edən sözlər məfhumlarla birlikdə yavaş-yavaş istifadədən qalır. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan yeni sözlərin miqdarı köhnəlmiş, məsuldarlıqdan düşmüş sözlərin miqdarından çox olur.

Hər bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən o dildə danışan adamların hamısı eyni dərəcədə istifadə etmir. Demək olar ki, bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin hamısını o dildə danışan adamlardan heç biri bilməz və heç kimdən belə bir şey də tələb olunmur.

Bu baxımdan dilin ümumi lüğət tərkibi olduğu kimi, hər bir adamın bir-birindən fərqli olan, özünəməxsus lüğət ehtiyatı vardır. Bir dildə danışan adamların hamısına məlum olan və hamı tərəfindən sistemli şəkildə işlədilən sözlər birlikdə dilin əsas lüğət fondu adlanır.

Dilin digər qatlarından fərqli olaraq, lüğət tərkibi daha çox dəyişikliyə məruz qalandır. Yeniləşmə dildə daha sürətlə özünə yer tapsa da, köhnəlmənin sürəti onunla müqayisədə bir qədər zəifdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi müxtəlifdir. Dil ictimai hadisə kimi, ictimai mühitin, ictimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq dəyişir və inkişaf edir. Məhz buna görə də, köhnə ilə yeni arasında mübarizə gedir. Köhnə quruluşla bağlı məfhumlar yeni məfhumlarla əvəz olunur və bu dəyişiklik öz əksini dilin leksikasında da tapır. Leksikanın dəyişməsi köhnəlmiş sözlərin çıxması ilə, yeni-yeni sözlərin əlavəsi, artımı, zənginləşməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan ədəbi dili postsovet dövründə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələ Azərbaycan ədəbi dilinin müasir səviyyədə əlifba, orfoqrafiya məsələləri ilə yanaşı, leksik, semantik və qismən də olsa, qrammatik proseslərin gedişində dəyişikliklərin baş verməsi ilə davam edir. Bütün əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, bu dövrdə də Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı dilin digər qatlarına nisbətən daha sürətli və daha mütəhərrikdir. Sovet dövrü ədəbi dilimizdə olduğu kimi, bu sürət yenə də ictimai-siyasi həyatdakı dinamikaya uyğundur. Təbii ki, bu vəziyyət ictimai həyatla bilavasitə bağlı olan, onun hər bir dəyişikliyinə reaksiya verən lüğət tərkibinə dərhal təsir göstərməli idi. Həqiqətən də müasir dövrdə dilin lüğət tərkibinin inkişafı daha çox hazır leksik vahidlərin dilə daxil olması istiqamətində davam edir.

Bu mənada, ədəbi dilin leksik qatında zənginləşmə xarici imkanlara daha çox əsaslanır. Xüsusən, xalqın sosial-ictimai və siyasi durumunda köklü dəyişikliklər baş verdikdə bu dəyişikliklərin dil ifadəçiləri istər-istəməz birbaşa ədəbi dilə yol açır. Ədəbi dilə yazılı və şifahi yolla daxil olan alınmalar əvvəlki iqtisadi-siyasi formasıya məxsus söz və ifadələrin dilin passiv fonduna keçməsinə səbəb olur. Yeni dövr, yeni dünyagörüşü formalaşdırdığı kimi, yeni leksik vahidlərin dilə kütləvi axınına da səbəb olur.

Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibində XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində gedən proseslər də dilimizə külli miqdarda terminlərin, eləcə də məişət leksikasının daxil olmasına gətirib çıxarmışdır. Bu da təbiidir. Çünki xalqların həyatındakı sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi inkişaf amilləri sayəsində milli münasibətlər genişlənir və ümumi xarakter alır. Şübhəsiz ki, milli münasibətlərin inkişafında və genişlənməsində müasir qloballaşma siyasətinin mühüm rolu vardır. Bu isə dillərin bir-birinə söz verib, söz alma prosesini sürətləndirir.

Siyasi-iqtisadi mərkəzləşmədə müxtəlif xalqların dilləri üçün ümumi olan leksik vahidlərin funksionallığı artır. Bu halda dialektik vəhdətdə olan iki proses özünü göstərir: Bir tərəfdən sosial-siyasi və iqtisadi amillərlə əlaqədar yaranmış ümumi dil vahidləri milli münasibətlərin inkişafına müəyyən təsir göstərir, digər tərəfdən, milli münasibətlərin inkişafı müxtəlif xalqların dillərində ümumi səciyyə daşıyan sözlərin artmasını şərtləndirir. Milli əlaqə və münasibətlərin genişlənməsi ilə xalqlar arasında mədəni-kütləvi kamunikasiyaya meyl artır, onların ümumi mədəniyyətlərinin yaxınlaşması və dil əlaqələrinin genişlənməsi özlüyündə hər bir dilin lüğət tərkibinin

zənginləşməsi amillərindən biri kimi çıxış edir. Dillərin ümumi inkisafına təsir göstərən amillərdən biri də bu dövrdə kütləvi kamunikasiya vasitələrinin rolunun daim artmasıdır. Müasir dövrdə kütləvi kamunikasiya vasitələri içərisində ictimai həyatımıza daxil olub onun üzvi bir hissəsinə çevrilən elektron cihazlarının – kompyuter və mobil telefon, o cümlədən digər video və audio aparatların rolu böyükdür. Bu texnologiyanın sosial-ictimai həyatımızda, məişətimizdə yaratdığı yenilikləri tam keyfiyyətli inqilabi çevriliş hesab etmək lazımdır. Əvvəlki kamunikasiya vasitələrinin rolunu zəiflətmədən demək lazımdır ki, bu vasitələr ədəbi dilin inkisafına, xüsusən onun leksik qatının zənginləşməsinə çox böyük təsir göstərir.

Kütləvi kamunikasiya vasitələri gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai mədəni inkisaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər işıqlandırılır. Yeni dövrün hadisələrini əks etdirən dil vahidləri kütləvi kamunikasiya vasitələrinin köməyi ilə daha tez ümumxalq xarakteri ala bilər.

Yeni ictimai quruluşla bağlı yarananlar üçün həqiqi mənada geniş meydan açılır. Əsas kütləvi təbliğat vasitələrindən olan məlumat, kompyuter və televiziya ədəbi dilin üslublarının diferensiallaşmasında, qrammatik normaların sabitləşməsi və qorunmasında, lüğət tərkibinin, xüsusilə terminoloji vahidlərin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Texnoloji yeniliklərin xalqın sosial həyatına geniş yol açması dövründə isə terminoloji zənginləşməyə xüsusi ehtiyac duyulur.

Lakin bir məsələni xüsusi qeyd etmək yerinə düşərdi ki, xalqın siyasi-ictimai taleyində baş verən gözlənilməz hadisələr sosial-mənəvi sferada çox vaxt hərcimərcliyə səbəb olur, istər mədəniyyət və incəsənət, istər ədəbiyyat və təhsil, istərsə də millətin özülünü şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri olan dil səviyyələrində leksik-semantik və qrammatik normaların pozulması, əvvəlki normalara biganə münasibət kimi hallara gətirib çıxarır. Bu isə çox vaxt milli mentalitetdə meyarların mənfi istiqamətdə dəyişməsi ilə nəticələnir. Akademik A.Axundov müasir dövrdə Azərbaycan dili ilə bağlı problemlərdən danışarkən göstərir: “İllərdir ki, kütləvi informasiya vasitələri müstəqillik illərinin ədəbi dili problemlərinə həsr olunmuş məqalələr dərc edir, müşahidələr aparır. Dilimiz dövlətimizin qayğısı ilə dövlət dili statusu almış, ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni, eləcə də insanların şəxsi həyatında yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi inkisaf yoluna çıxmışdır. Təəssüflər olsun ki, əldə etdiyimiz müstəqillik bəzən öz obyektiv qanunları olan münasibətdə də özünü göstərir. Bilməməkdənmi, bilərəkdənmi (yəni müəyyən şəxsi maraq naminə) dilə edilən müdaxilələrin tez-tez şahidi oluruq.

Dilimizin qrammatik quruluşuna müdaxilə artıq dözülməz vəziyyətə gəlib çatıb. Özəlliklə, malik (dovşanın iki qulağı var əvəzinə, dovşan iki qulağa malikdir; qarpızların çəkisi 2 kilodur əvəzinə, qarpızların çəkisi iki kiloya malikdir), məxsus, aid və s. sözlər də eləcə. Öz qrammatik quruluşuna görə sintetik dillər qrupuna daxil olan dilimizə analitik-sintaktik konstruksiyalar gətirən həmin sözlər dilin deyim informasiyasına yadlıq verir” (1.1).

Kütləvi informasiya vasitələrinin dilin taleyindəki rolundan danışarkən professor B.Xəlilov yazır ki, dilin nüfuzlu olmasında mətbuatın da rolu böyükdür. Əgər mətbuat Azərbaycan ədəbi dilinin norma və tələblərinə cavab verirsə, onda dilimizin gücünü, potensial ifadə imkanlarını tam şəkildə üzə çıxarır. Belə bir səviyyədə olan mətbuatın sözü kəsərli, mövqeyi nüfuzlu, xidməti isə əvəzsizdir (2.2).

Çox diqqətəlayiq haldır ki, son vaxtlar digər görkəmli dilçi alimlərimiz də belə hallara qarşı münasibətlərini dəqiq və konkret faktlarla ifadə edir; prof. Q.Kazımov və prof. Məmmədovun birgə yazdıqları “Televiziya dili məsələləri” məqaləsində deyilir: “Hər bir verilişin ictimai və əxlaqi əhəmiyyəti olmalıdır. Hər bir veriliş xalqın milli dilinə, mədəni səviyyəsinə və tərbiyyəsinə müsbət təsir etməlidir. Aparıcı diktorların və müxbirlərin nitqində söz sırasının və uzlaşma əlaqəsinin (kəmiyyətə uzlaşmanın) pozulması halları tez-tez müşahidə olunur. Bəzən ağır qrammatikləşmə halları özünü göstərir. Təbii ki, televiziya nitqi çevik olmalı, fikrin yığcam, səlis, sadə, aydın, bəzən bir qədər obrazlı ifadəsinə çalışmalıdır. Diktör və aparıcıların nitqində, bəzi müstəsnalara baxmayaraq, şivə xüsusiyyətləri az görünür. Kobud sözlər, söyüş sözləri, vulqarizmlər daha çox şou qonaqlarının nitqində müşahidə olunur. Bəzi aparıcıların bu cür halları süni gülüş naminə uğurlu saymaları yersizdir. Ən yaxşı söz mənalı sözdür, ibratamiz sözdür. Hər bir çıxış edənin nitqindən tamaşaçı müsbət bir şey öyrənməlidir. Və ya hər şey mədəni və həqiqətə uyğun olmalıdır.

Belə bir vəziyyətlə üzləşən Azərbaycan ədəbi dilinin artıq sabitləşmiş leksik-semantik və qrammatik normalarında ötən onilliklər üçün son dərəcə xarakterik olan bir qarışıqlıq yaranmışdı. Bu isə aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

- 1.Xarici dillərdən terminoloji vahidlərin kütləvi axını;
- 2.Ədəbi dil normalarına laqeyd münasibət;
- 3.Latın qrafikalı yeni əlifbanın mənimsənilməsinin ləngiməsi;
- 4.Yerli-yersiz Türkiyə türkcəsində danışmağa səy etmək;
- 5.Reklam lövhələrində əcnəbi dillərin Azərbaycan dilini üstələməsi.

Təbii ki, belə bir şəraitdə ədəbi dilin inkişafı və zənginləşməsindən söhbət gedə bilməzdi. Lakin bununla belə, ədəbi dil normalarının təmzidlənməsi, bu istiqamətdə dövlət səviyyəsində aparılan müzakirələr və verilən qərarlar prosesin qismən də olsa sabitləşməyə doğru istiqamət almasına səbəb olur.

Təəssüf doğuran və hələ də ortadan qaldırılmayan məsələlərdən biri də ədəbi dil normalarının qorunmasında həmişə öncüllər sırasında duran mətbuatda baş alıb gedən qrammatik və üslubi səhvlərdir. Bunun bir səbəbi jurnalist ixtisası olmayanların qəzetlərdə müxbirlik etməsirsə, digər səbəbi kompyuterlə bağlıdır. Kompyuterdə mətn yığanların savad dərəcəsinin aşağı olması, Azərbaycan dilini kifayət qədər dərindən bilməməsi qəzet və jurnal səhifələrini səhvlərlə doldurur. Nəşriyyat, poliqrafiya sahəsindəki keyfiyyəti unudub, kəmiyyətə qaçmanı da nəzərə alsaq deyə bilərik ki, hazırda mətbuat, poliqrafiya (televiziya aparıcılarının nitqini də nəzərə almaqla) Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına nəinki yardımçı və ya vasitəçi deyil, hətta bu inkişafı ləngidən, səhv istiqamətə yönəldən amillərdəndir.

Ümumən götürdükdə, ədəbi dilimizin leksik qatında çox sürətli genişlənmə, dəyişmə, əgər belə demək mümkünsə, zənginləşmə getməkdədir.

Dilin leksik qatında zənginləşməsinin isə iki mənbəyi məlumdur: 1.Daxili mənbələr. 2.Xarici mənbələr. Azərbaycan ədəbi dilinin müasir dövrü üçün fərqləndirici cəhət xarici mənbələrin öndə olması ilə səciyyələnir. Başqa sözlə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi əcnəbi dillərdən söz almaq istiqamətində zənginləşməkdədir.

Xarici mənbələr sırasında qohum dillərin Azərbaycan ədəbi dilinə söz vermə imkanları daha geniş olub digər dillərdən söz alma prosesindən fərqlənir. Belə ki,

Türkiyə türkcəsindən dilimizə daxil olan sözlər iki cəhəti ilə başqa alınmalardan seçilir: 1. Bu dildən alınan sözlər daha çox xalq danışığı dilində işlənir və ümumişləklilik səciyyəsinə malikdir. 2. Belə sözlər dilimizdə işlənən bir çox rus-avropa və ərəb-fars sözlərinin sıxışdırılıb, lüğət tərkibinin passiv fonduna keçməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk vaxtlar belə sözlərin dildə işlədilməsi dəblə ayaqlaşmaq mahiyyəti daşıyırdısa, dilin aktiv fonduna keçdikdən sonra bu sözlər artıq öz əvvəlki işlənmə mahiyyətini itirib, ümumişləklilik qazanmışdır. Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə keçən sözlərin böyük bir qismi türk dillərinin özəl kökləri ilə bağlı olan xalis türk sözləridir. Son iyirmi il ərzində Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olan sözlərin böyük bir qismi Avropa mənşəli sözlər olub, ticarət, elm və texnika, siyasət, sosial durum, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələri ilə bağlı terminlərdir. Bu terminlərin mənşəyini göstərən coğrafi xəritə geniş olduğu qədər də mürəkkəbdir. Çünki texnoloji terminlərin əksər qismi beynəlmiləl sözlər sırasında olub, təkcə anlayışın aid olduğu ölkəni, xalqı təmsil edir. Belə sözlərin aid olduğu əşyalar bəzən bir ölkə, bir millət tərəfindən kəşf edilmir, texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin bir çoxu onun hissələrinin təkmilləşdirilməsində və ya hazırlanmasında iştirak edir. Beləliklə, hər hansı bir texnoloji kəşflə bağlı yaranan terminlər bir dilin deyil, bir neçə dilin ifadəçilərindən ibarət olur. Lakin alınma söz səviyyəsində belə sözlər arasında heç bir fərq yoxdur. Keçdiyi dildə bu sözlərin hamısı alınma sözlər adlanır.

Ədəbi dilimizin müasir dövrü üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də belə alınmaların zəruri alınmalar sırasında olmasıdır. Doğrudan da kompyuter ictimai həyatımıza daxil olubsa, o, təkcə öz körpüsü və işlənmə imkanları ilə deyil, bütövlükdə onu idarə edən, onu sökən və quran terminlər sistemi ilə dilimizə daxil olmuşdur. Bunu isə ayrı sözlərlə ifadə etmək mümkün deyil. Eləcə də mobil telefon texnikasını onun özünəməxsus terminləri olmadan dərk etmək olmaz. Doğrudur, vaxtilə məişətimizə yenidən daxil olan “soyuducu”- xolodilnik, “dolab”-şkaf, “soba”-peç sözləri ilə ifadə olunurdu. Zaman keçdikcə “xolodilnik” “soyuducu” kimi kalka edilmiş, “şkaf”, “peç” sözləri isə “dolab”, “soba” sözlərinə nisbətən daha geniş işləkliyə malik leksik vahid kimi qalmışdır. Bunun kimi də “traktor”, “kombayn”, “televizor”, “maqnitafon”, “makina”, “fotoaparət”, “lent”, “video”, “audio”, “vizual” və s. sözlər. Belə sözlərin fonetik strukturu dilimizin təbiətinə yad olsa da, qrammatik normalar öz tələbləri çərçivəsində ədəbi dilimizin işlək vahidlərinə çevirə bilmişdir.

Beləliklə, ədəbi dilimizin leksik tərkibində baş verən ciddi dəyişikliklər dövrün ümumi dil mənzərəsini yenidən araşdırıb sistemləşdirmək, müşahidə olunan faydalı və zərərli meyilləri dəqiqləşdirib nizamlamaq zəruriyyəti yaradır. Bu mənada, yeni söz və ifadələri də nəzərə almaqla Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibini aşağıdakı istiqamətlərdə araşdırmaq məqsədəuyğundur:

- a) Ədəbi dilimizdə tarixən mövcud olub, bu gün də işlək olan söz və ifadələrin taleyi;
- b) Ədəbi dilimizə ötən yüzilliyin 90-cı illərindən etibarən daxil olub hazırda fəal mövqe tapmaqda olan söz və ifadələr;
- c) Müxtəlif səbəblərlə bağlı işləkliyini itirib dilin passiv fonduna keçən söz və ifadələr.

Ədəbi dilimizdə özəl tarixi köklərə malik olan söz və ifadələrin əsas kütləsini ümumişlək sözlər təşkil edir. Buraya daxil olan leksik və frazeoloji vahidlərdə keyfiyyət dəyişikliyi özünü iki istiqamətdə göstərməkdədir: 1) Belə sözlərin semantikasında gedən dəyişikliklər; 2) Canlı danışq dili, o cümlədən dialekt və şivələrdən ədəbi dilə daxil olmaların sürətlənməsi.

Ümumişlək söz və ifadələrdə semantik dəyişiklər də özünü iki şəkildə göstərir: 1) Söz və iradələrdə semantik sıxılma; 2) Söz və ifadələrdə nəna genişlənməsi.

Söz və ifadələrin mənasında sıxılma daha çox bu vahidlərin işləklik dairəsinin məhdudlaşdırılması, daxili informasiya imkanlarının istifadəsiz qalması ilə bağlıdır. Belə sözlər sosial-ictimai həyatınızın bütün sahələrini əhatə edir. Nümunə üçün: Namus, həya, ideal, əqidə, məslək, ar, yoldaş, ferma, menecer, realizm, real, idealist, naturalizm, döngə, hücrə, binə, tağ, teleqram, teleqraf, zərf, mağaza, dükən, asılqan, diyar, mənimsəmək, hörmət, hörgü, mənzərə (görüntü), nömrə, (say), nömrəli, (saylı), qonaqlıq, don, libas, yığıncaq (form), cəfa, səfa və s. Bu qəbildən olan sözlərin işləklik dərəcəsi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli zəifləmişdir. Qeyd etməliyik ki, əvvəlki iqtisadi formasiyanın dəyişməsi nəticəsində kollektiv təsərrüfat formalarının dağılması ilə - heyvandarlıq fermaları, pambıqçılıq sovxozu, tərəvəzçilik sovxozu, üzümçülük sovxozu, meyvəçilik sovxozu və s. kimi söz birləşməsi dağılma prosesi baş verdi. Hazırda bu birləşmələrin az bir qismi məhdud təsərrüfat sahələri ilə bağlı işlədilməkdədir. Məsələn, əkinçilik təsərrüfatları, bağçılıq sahələri və s. Ədəbi dilimizdə hələ XIV-XV əsrlərdən işlək olmuş “yoldaş” sözü XX-əsrin 20-ci illərindən nəna genişlənməsi ilə fəal mövqe tutmuşdu. Lakin 90-cı illərdən etibarən əvvəlki sosial-ictimai və siyasi durumun dəyişməsi ilə bu sözdə də nənaca sıxılma baş vermişdi. Belə ki, müraciət mövqeyində işləndiyi nəna arxaikləşmiş və təkcə “yol – yoldaşı”, “dost-tanış”, bəzən evfemistik məqamlarda (“həyat yoldaşı” mənalığında) saxlanılmışdır. Bir qisim sözlər alınmalar tərəfindən sıxışdırılma nəticəsində məhdud dairədə işləməyə başlamışdır. Məsələn, xəstəxana-klinika, rejissor-prodüsser, sahibkar-fermer, bazar-marketing, tağ-arka, zərf-konvert, binə-fundament, baryer, telefonaqramma-faks və s. qəbildən olan sözlərin dildəki taleyi tərəflər arasında gedən mübarizənin nəticəsindən asılı olacaqdır.

Söz və ifadələrdə nəna genişlənməsi daha çox əvvəlki iqtisadi formasiyanın təsiri ilə daxili informasiyasında mənfə (və ya müsbət) emosiyaya meyilliyin mövcudluğu və hazırki sosial şəraitin bu informasiyaya geniş yol açması ilə bağlı meydana çıxmaqdadır. Məsələn məlumdur ki, “bazar”, “alverçi”, “falçı”, “molla”, “əməlliyat” və s. kimi sözlər sovet dövrünün dil ifadəçiləri olaraq mənfə məqamlarda işlədilir və hər kəs belə sözlərin ona ünvanlanmasına qarşı dözümsüzlük göstərirdi. Bu mənada – bazar arvadı, bazar açmaq, bazarbəyi, bazarı bağlanmaq, bazara çıxarmaq, bazar olsun, küçə alverçisi, mollalıq etmək, molla halvanı gördü yasin-Quran yaddan çıxdı kimi ifadə və frazalar da həmin dövrün məhsulu kimi metdana çıxmışdı. Hazırki sosial-ictimai durum bu sözlərin denotantlarına tam mənası ilə bəraət qazandırdığından, belə sözlərin daxili informasiyası əvvəlki əks-sədanı doğurmur. Bu mənada, sıxılma həmin sözlərin daxili informasiya məkanında getməyə başlamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Nəsrimizdə hadisə. Ədəbiyyat qəzeti. Bakı, 12.03.2010.
2. Xəlilov B. Azərbaycan dili: dünən, bu gün. Bakı, 2004.
3. Məmmədli F. Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2012.

Пюстеханым Бабаева

Процесс обогащения словарного состава
Азербайджанского языка в
современном периоде
Резюме

Азербайджанский язык один из древних языков мира. Также, один из богатых и мелодичных языков. Наш язык входит в огузскую полугруппу тюркских языков. Современный Азербайджанский язык прошел сложный путь развития до того, как дошел до сегодняшнего уровня. Особенно после того, как наша республика приобрела независимость, в словарном составе Азербайджанского языка произошло много изменений.

В данной статье обоснована актуальность проблемы. В статье рассматривается процесс обогащения словарного состава современного Азербайджанского языка в период 2000-2010-х годов.

Pustexanim Babayeva

Process enrichment of the vocabulary Azerbaijan language at present
Summary

Azerbaijan language one is old language in world. Also one is rich and melodious language. Our language about the oguz halfgroup in turkish language. Enrichment of the vocabulary of modern Azerbaijani has undergone a process of complex development to reach its current level. In particular, after our republic gained its independence, many changes have taken place in the vocabulary of Azerbaijan language.

The urgency of problem was clarified in the article. This article looks at the process of enrichment of Azerbaijani vocabulary during the period of 2000-2010.

Rəyçi: Mahirə Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYGÜN CƏFƏROVA
ADPU
aygun_021@mail.ru

FÜZULİ RAYONU ONOMASTİK VAHİDLƏRİNİN QRAMMATİK-STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Füzuli rayonunun onomastikası, onomastik adların qrammatik-struktur xüsusiyyətləri, onomastik adların tipləri, sintaktik yol, morfoloji yol, toponimlər.

Ключевые слова: ономастика Физулинского района, грамматические особенности ономастических названий, типы ономастических названий, синтаксических путь, морфологическая путь, топонимы.

Key words: Onomastics of Fuzuli region, grammatical- structural features of onomastic names, syntactical way, morphological way, toponyms.

Azərbaycan dilinə məxsus hər bir onomastik vahid dilimizin tələb və qanunlarına uyğun yaranır və milli dil əlamətlərini özündə aydın şəkildə əks etdirir.

Azərbaycan dilinin və tarixinin qədim dövrlərindən xəbər verən onomastik vahidlər hansı vaxtda, hansı ictimai-siyasi quruluşda yaranırsa-yaransın, konkret dildə yaranır və həmin dilin qrammatik qanunları çərçivəsində mövcud olur.

Dilin qrammatik hadisə və qanunlarından kənar da heç bir sözyaratmanın mümkün olmadığını nəzərə alsaq, görürük ki, onomastik vahidlərin linqvistik aspektdə təhlili müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün zəngin material verir. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində iştirak edən onomastik vahidlər də, dilin başqa sahələrində olduğu kimi, müəyyən prinsiplərə əsaslanır.

Onomastik leksikanın tədrisində dilçilik elmini maraqlandıran əsas məsələlərdən biri xüsusi adların yaranma, əmələgəlmə üsullarıdır. Xüsusi adların yaradılması hər bir dilin söz yaradıcılığı qanunları əsasında getsə də, bu prosesdə çox incə və özünəməxsus cəhətlər qorunub saxlanılır.

Toponim yaradıcılığında konkret ərazidə insan cəmiyyətinin mərhələləşməsi bu regionda etnik qrupların çarpazlaşması, ayrı-ayrı dillərin iştirakı, regionun relyefi, təbii zənginliyi, iqlim şəraiti, xalqın etnoqrafiyası, ətraf mühitə münasibəti, onun inamı, dünyabaxışı və s. kimi amillərlə bağlıdır. Bu cəhətlər Füzuli toponimlərində də özünü göstərir.

Toponimlər yaranma və formalaşma yollarına görə, başqa leksik vahidlər kimi, dildə mövcud olan modellərə əsaslanır. Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji və sintaktik yollarla yarandığı kimi, toponimlər də üç üsulla (leksik, morfoloji, sintaktik) əmələ gəlir.

Toponimlərin linqvistik təhlili zamanı qarşıya çıxan başlıca mübahisəli məsələ onların quruluşca növləri məsələsidir.

A. Qurbanov bu barədə öz fikrini bildirərkən toponimlərin leksik, semantik, morfoloji və sintaktik üsulla yarandığını qeyd edir və onları quruluşca 3 yerə sadə, düzəltmə və mürəkkəb toponimlərə bölür. (2, 441- 494)

V. Əliyev isə toponimlərin yaranmasında leksik, morfoloji və sintaktik üsulun mövcudluğundan bəhs edir. (1, 199)

Əslində toponim yaradıcılığında leksik üsulla semantik üsul arasında mahiyyətə fərq çox azdır. Bu üsullar arasındakı fərq yalnız ondan ibarətdir ki, leksik üsulla toponim yaradıcılığı eyni nitq hissəsi (isim) daxilində baş verir, semantik yolla toponim yaradıcılığı isə sifətin və felin ismə keçməsi prosesini əhatə edir və leksik üsulda heç bir qrammatik vasitədən istifadə edilmirsə, semantik üsulda müxtəlif qrammatik vasitədən istifadə edilir.

S.Cəfərov da “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “Leksik yolla söz yaradıcılığı” adı altında əslində leksik-semantik söz yaradıcılığı prosesini şərh etmişdir. (3,135- 152)

Füzuli rayonunun toponimləri Azərbaycan toponimiyasının tərkib hissəsi olduğunu qeyd edib bu qənaətə gəlirik ki, bölgənin toponimləri üç yolla əmələ gəlir.

- 1.Leksik yolla əmələ gələn toponimlər
2. Morfoloji yolla əmələ gələn toponimlər
- 3.Sintaktik yolla əmələ gələn toponimlər

Leksik yolla əmələ gələn toponimlər. Müasir Azərbaycan dilində leksik yolla sözlərin yaranmasının bir neçə növü vardır.Lakin toponimlərin əmələ gəlməsində bunun əsasən, bir növündən istifadə olunur.Şəxs adı bildirən xüsusi isimlər heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən coğrafi ad kimi işlənir.Bu cür toponimlər heç də həmin adı daşıyan şəxslərin müəyyən əlamətinə oxşadılaraq yaradılmamışdır. Kəndlərə verilən adların sahibi kəndi yaşayış məkanına çevirən ilk adam olmuşdur. Rəvayətə görə, İran şahı Qacar Qarabağa hücum zamanı bu kənddə məskən salmışdır.Onun adı ilə əlaqədar olaraq Qacar adı verilmişdir.

Leksik yolla əmələ gələn toponimlər içərisində müəyyən bir millətin, tayfanın, xalqın adını daşıyan kəndlər, qəsəbələr, dağlar və s. vardır.

Tayfa adları əsasında formalaşan kənd adları: Qacar, Qorqan

Bu yolla yaranan toponimlərin bəziləri bitki və heyvan adları ilə əlaqədar yaranmışdır.

Hidronim: Alı bulağı, Çinar bulaq

Oykonim: Çimən, Qoç dərəsi

Oronim: Meyvə, Şam

Leksik yolla yaranan toponimlərin bir hissəsi coğrafi relyeflə əlaqədar olaraq yaranmış toponimlərdir ki, buna misal olaraq Füzuli rayonundakı Horadiz kəndini, Uzun dərəni, Yumru təpəni, Sarı yal, Taxta körpünü və s. göstərə bilərik.

Leksik yolla yaranan sadə onomastik vahidlər Azərbaycan folklorunda da geniş yayılmışdır. F.Xalıqovun tədqiqatlarında Araz, Kür, Qarqar, Samur, Xəzər hidronimlərinin, Arzu, Beşik, Qoşqar, Dod, Ehrək, Əyri, Yanar, Yaşıl, Kəpəz, Məzə, Ocaq, Sarı, Salvati, Çanqa, Çin oronimlərinin (dağ adlarının), Arpa, Buğda, Bambam, Qızıl, Yan təpə adlarının adı çəkilir.(4,106) Sadalanan onomastik vahidlər leksik yolla, heç bir şəkilçi və ya topoformant olmadan yaranmışdır.

Prof. V.Əliyevin “Azərbaycan toponimiyası” adlı dərs vəsaitində də sadə toponimlərə xeyli nümunələr tapmaq olar:

- Qara, Barı, Əhər, Unar, Corab, Quru, Girdə, Ları (çay adları)

- Kiçik, Qara, Qotur, Yel, Urmiya, Quru (göl adları)

- Ərsə, Bəz, Çay, Qara, Təbriz (qala adları)

- Oğlan, Göy, Orta, Talış, Pəri, Pir, Cam, Molla, Leyla, Mərmər, Yaş (dağ adları) və s. (1,109-114)

Belə misalların sayını bir qədər artırmaq olardı. Lakin artıq bu misallardan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan onomastikasında leksik-semantik üsulla xüsusi adların yaranması digər yollarla adyaratma ilə paralel olaraq mövcud olmuş və bu yolla onlarla onomastik vahid yaranmışdır. Füzuli rayonu onomastik vahidləri də leksik, morfoloji, sintaktik qaydad yaranmış və inkişaf etmiş, Azərbaycan onomastik leksikasını zənginləşdirmişdir.

Morfolji yolla əmələ gələn toponimlər. Məlumdur ki, Azərbaycan dilindəki sözlərin əksəriyyəti morfolji yolla əmələ gəlir. Azərbaycan dili zəngin sözdüzəldici şəkilçilər ehtiyatına malikdir. Toponimlərin yaradılmasında ədəbi dildəki sözdüzəldici şəkilçilərin hamısı yox, müəyyən qismi iştirak edir. Belə bir xüsusiyyət Füzuli rayonunun toponimlərinə xasdır.

Tədqiq etdiyimiz Füzuli rayonunda aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəldilmiş toponimlərə təsadüf edirik.

1) -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi ilə yaranan toponimlər. Füzuli rayonundakı toponimlərin əksəriyyəti bu şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır. -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin müxtəlif çalarlara malik sözlər yaratması onun qoşulduğu sözün konkret semantikasından asılıdır.

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçili toponimlər əsas sözün leksik mənasına görə aşağıdakı qruplara bölünür.

a) Antroponim (şəxs adları) və ya etnonimə qoşularaq mənsubluq anlayışı ifadə edir. Bu şəkilçi vasitəsilə yaranan oykonimlər: kənd adları – Seyidəhmədli, Musabəyli, Kərimbəyli, Rəfədinli, Cəmilli, Əhmədbəyli, Şükərbəyli, Qarakollu, Pirəhmədli, Qoçəhmədli, Mahmudlu, Veysəlli, Arayatlı, Mirzənağılı, Kürdmahmudlu, Rəhmənlı, Merdinli, Sərdərli, Əbdürrəhmanlı, Mirzəcamallı, Hüseynbəyli, Cavarlı, Alxanlı, Aybasanlı, Seyidmahmudlu, Qaradağlı, Ələsgərli.

b) Ərazinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini bildirməyə xidmət edir

Oronimlər: İlanlı dağ, Edilli yalı, Nərgizli dərə, Noxudlu dərə, Davalı dərə, Daşlı düz, Çaqqallı dərə, Kişmişli dərə, Məməli düzü, Güllü dərə, Əncirli dərə, Marallı dərə.

Bağ adları – Söyüdlü bağ, Kollu bağ, Qozlu bağ, İbadlı bağ, Zoğallı bağ, Butaylı bağ və s.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, Füzuli rayonunun kənd adları daha çox -lı, -li, lu, -lü şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlir. Bu şəkilçilər Azərbaycan onomastikasında da məhsuldar hesab olunur.

2. Toponim yaradıcılığında işlədilən digər şəkilçi -lar, -lər şəkilçisidir. Bu şəkilçi aidlik, mənsubluq anlayışı yaradır.

Oykonimlər: kənd adları – Qaxaxlar, Kürdlər, Divanalılar, Əhmədalılar.

Bu şəkilçi vasitəsilə Füzuli rayonunda daha çox məhəllə adları yaranıb: Səfəralılar, Dadaşlar, Hübətətalılar, Əhmədliyə, İmamverdilər, Ağaməmmədliyə, Mehdililər.

Füzuli rayonunun toponimikasında, az da olsa aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilərə də rast gəlinir:

-cıq, -cık: oykonim kənd adları - Saracıq, Şəkərcik, Zobucuq.

-laq, -lək: Güzdək

-lıq, -lik, -luq, -lük: məhəllə adı – Bəylik, oronim, Kaloyalıq, Narlıq

-çi, -çı, -çu, çü: Bulançı təpə, Qılıqçı.

Sintaktik yolla əmələ gələn toponimlər. Tədqiq etdiyimiz Füzuli rayonundakı coğrafi adların çox hissəsi sintaktik yolla yaranmış toponimlərdir. Dilçilikdə mürəkkəb-analitik yolla söz yaratma sintaktik üsul adlanır. Yəni burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir. Onomastik vahidlərin bir yolla əmələ gəlməsinə dair Azərbaycan dilində çox müxtəlif dil fiqurlarına rast gəlirik. Özü də bu onomastik dil hadisəsi bütün xüsusi adlar qrupunda-antroponimlərdə, toponimlərdə, hidronimlərdə, kosmonimlərdə özünü göstərir.

Toponimlərin ilkin tipini təşkil edən mürəkkəb toponimlərin səciyyəvi cəhəti ilkin yarandığı dövrdəki nomenin buraxılması deyilənün birinci əsas (aparıcı) komponentlə qovuşuq şəkildə mühafizə olunması və yenidən toponimləşmə prosesi keçirdikdən sonra qazandığı coğrafi obyekt növünün göstəricisinin əksər hallarda itirməklə coğrafi nomenli I komponentin oykonim kimi müstəqil şəkildə işlənməsidir.

Bəzən sintaktik yolla yaranan coğrafi adların tərkibində şəkilçilər də işlənir.- Bu baxımdan A.Qurbanov sintaktik üsulla yaranan toponimləri iki yerə bölmüşdür:

- a) sırf sintaktik qaydada yarananlar
- b) sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar(2,468)

Toponimlərin yaranmasında sintaktik üsulun rolundan bəhs edərkən V.Əliyev qeyd edir ki, "toponim yaradıcılığında sintaktik üsul çox məhsuldardır. Leksik vahid olan sözün hər hansı bir coğrafi obyektin ünvanına çevrilməsi üçün onu obyektə birləşdirən təyinedici və təyinolunan komponentləri olmalıdır. Belə elementlərin böyük əksəriyyətini, şübhəsiz ki obyektin necəliyini səciyyələndirən coğrafi nomenlər təşkil edir."(1,207-208)

Sintaktik yolla yaranan toponimlər qrammatik cəhətdən dilimizdə əsas sintaktik sözdüzəldici vasitə olan ismi və feli birləşmələr şəklində formalaşır. Odur ki, Füzuli rayonu ərazisindəki sintaktik yolla yaranan toponimləri də ifadə olunduqları birləşmələrin xarakterinə görə dörd qrupa bölürük:

- a) I növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər;
- b) II növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər;
- c) III növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər;
- ç) feli sifət tərkibləri əsasında formalaşan toponimlər

a) I növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər; Füzuli rayonu ərazisindəki mürəkkəb quruluşlu toponimik vahidlərin yaranmasında da I növ sintaktik konstruksiya əsasında formalaşan atributiv əlaqə üzrə yanaşaraq mənaca birbirinə bağlanır və bir leksik və ya sintaktik vahidə çevrilir. Onların da əksəriyyətinin ikinci tərəfi coğrafi terminlərdən ibarət olur.

Bu cür toponimlərdə diqqəti çəkən digər cəhət isə onların tərəflərinin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmasıdır.

Bu baxımdan tədqiq etdiyimiz I növ ismi birləşmə şəklində formalaşan Füzuli rayonunun toponimlərin aşağıdakı modellər üzrə qruplaşdırmaq olar.

- 1) hər iki tərəf ümumi isimdən ibarət olan toponimlər;

Oykonimlər: Qarğabazar, Xatunbulaq, Dağqoruq.

Oronimlər: Uryandağ, Üzərliktəpə, Qarağantəpə, Sıra qozluq, Molla dərə, Qobu dərə, Daş körpü, Şomuntəpə, Pilo təpə, Taxta körpü, Taxta bağ

- 2) I tərəfi sifət, II tərəfi isimdən əmələ gələn toponimlər

Bu model əsasında formalaşan toponimlərin birinci tərəfi, əsasən, sadə və ya düzəltmə sifətlərdən ibarət olur.

Oykonimlər:məhlə adları-Kollu məhlə, Təzə məhlə.Köhnə məhlə, Çökək məhlə, Üzərlikli məhlə, Çala məhlə.

Oronimlər: Daşlı yoxuş, Dərin qobu, Kişmişli dərə, Daşlı düz, Boz qaya, Daşlı dərə, Gödək dərə, Davalı dərə, Əyri dərə, Sarı gədik, Yelli gədik, İlanlı dağ, Gödək dərə, Gen dərə, Şüşdərə, Yollu dərə, Yağtikanlı dərə, Söyüdlü bağ, Əncirli dərə, Yalqız təpə, Işıqlı dağ, Nərgizli bağ, Sarı yal, Ocaqlı dərə, Qəlbi yal, Qara quzey, Qara arxac, Güllü bük, Quru qobu, Qarağaclı bağ, Armudlu bağ, Zoğallı bağ, Əyri bağ, Daşlı burun, Çaqqallı dərə, Noxudlu dərə, Qəlbi dağ, Ağ daş, Aralıq yol, Biyanlı dərə, Göy təpə, Uzun dərə, Narlı dərə, Ara yol, Sarı yarıqan, Susuz dərə.

3) Füzulu rayonun toponimlərinin tərkibində bəzi miqdar sayları da işlənir.I tərəfi say, II tərəfi isimdən əmələ gələn toponimlər.

Oykonimlər: Üçbulaq, Dördçinar

Oronimlər: Doqquztəpə, Tək ağac, Yeddi təpə, Dördçinar təpəsi, Qırx buğumlu yal, Doqquz dərə, Üçocaq yalı, Üçarmud təpəsi.

Dilimizdə bir sıra sözlər var ki, bunlar müxtəlif məkan məzmunlu leksik vahidlər kimi coğrafi obyektlərin adlandırılmasında çox fəal iştirak edir. Əsasən, kənd, oba, abad, qala, düz, çay, göl kimi sözlərdən ibarət olan həmin leksik vahidlər semantik xarakterinə görə toponimlərin düzəldilməsində mühüm əlamətə çevrilir.

Füzuli rayonunun fərqləndirici əlamət bildirən sözlər əsasında formalaşan toponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a)“aşağı” sözü əsasında əmələ gələn toponimlər: Aşağı Güzdək, Aşağı Veysəlli, Aşağı Mollaməhərrəmli, Aşağı Ayıbasanlı, Aşağı Rəfədinli, Aşağı Kürdmahmudlu, Aşağı Seyidəhmədli, Aşağı Əbdürrəhmanlı.

b) Araz çayı Füzuli rayonun cənubundan keçdiyinə görə rayon ərazisində toponim yaradıcılığında “Araz” sözü aşağı sözünün sinonimi kimi çıxış edir. Bu söz əsasında yaranan toponimlər: Araz Zərgər, Araz Dilağarda Araz Yağlıkənd.

c)“yuxarı” sözünün iştirakı ilə yaranan toponimlər: Yuxarı Kürdmahmudlu, Yuxarı Mollaməhərrəmli, Yuxarı Seyidəhmədli, Yuxarı Güzdək, Yuxarı Yağlıvənd, Yuxarı Əbdürrəhmanlı, Yuxarı Veysəlli, Yuxarı Ayıbasanlı, Yuxarı Rəfədinli.

ç) “aşağı” sözünə sinonim “qobu”, “yuxarı” sözünə sinonim “yal” sözləri əsasında yaranan toponimlər: Qobu Dilağarda, Yal Pirəhmədli.

d) “böyük” sözü əsasında yaranan toponimlər:

Oykonim: Böyük Rəhmənli, oronim: Böyük çal dağ, Böyük güney.

e) “bala” sözü ilə düzələn toponimlər: oykonim-Bala Rəhmənli,oronim-Bala İlanlı dağ.

ə) sıra sayları ilə formalaşan toponimlər: Birinci Mahmudlu, İkinci Mahmudlu, Üçüncü Mahmudlu.Bunlardan başqa,məcburi köçkünlər salınmış “Qayıdış” qəsəbələri birdən-birədək “Zobucuq” qəsəbələri isə birdən beşədək nömrələrlə differensiallaşdırıb.

b) II növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər.

Füzuli rayonu ərazisində II növ ismi birləşmə əsasında formalaşan oykonimə rast gəlinir. Ancaq bu kanstruksiya əsasında formalaşan oronimlər kəmiyyət etiba-

rilə diqqəti cəlb edir. Bu cür toponimlərin II tərəfini mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən coğrafi nomenlər təşkil edir. I tərəfini isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) I tərəfi antroponim, etnonim və oykonimlə ifadə olunanlar:

Mirzə Abbas bağı, Güllü bağı, Ağamməd dərəsi, Qurban təpəsi, Məlik dərəsi, Möhbalı körpüsü, Məmməd həsən xəndəyi, Orucalı dəyirmanı, Əsgər təpəsi, Hacı İmanqulu dəyirmanı, Nazdixan dərəsi, Kürdlər sahəsi, Divan Əmir dərəsi, Qanoğlan dərəsi, Binə yalı, Almirza dərəsi, Güllü dərəsi, Rus düzü, Qulu bəy bağı, Yurd yeri, Mehdi bağı, Abış bağı, Sultan Heydər ocağı, Dəlləklər armudu, Kənd körpüsü.

2) zoonimlərlə ifadə olunanlar: Canavar uyulu, Dül-dül dağı, Alagöz təpəsi, Maral dərəsi və s.

3) fitnonimlə ifadə olunanlar: Qarağac düzü, Şımıxlı yeri, Qoz bağı, Çəltik dərəsi, Dəvətikan yalı və s.

c) III növ ismi birləşmələr əsasında formalaşan toponimlər.

T.Hacıyev bu birləşmə əsasında toponim yaranması fikrini qəbul etmir. O bildirir ki, “bu birləşmə tipi əşyavilikdən məhrum olub, sırf qrammatik səciyyə daşdığı üçün obyektin adını deyil, onun təsvirini və haqqında məlumat verir. (29,173)

Ancaq, hər halda, bu cür birləşmələr bir obyektin digərlərindən fərqlənməsinə şərait yaradırsa, deməli, obyektin adıdır.

Füzuli rayonu ərazisindəki Dilşadın ocağı, Köndələnçayın içərisi, Tək ocağın yanı, Pəsikin bağı, Xanımın və s. coğrafi adlar III növ ismi birləşmə əsasında formalaşmışdır.

6) Feli sifət tərkibləri əsasında formalaşan toponimlər.

Füzuli rayonu toponimikasında feli sifət tərkibləri əsasında yaranan coğrafi adlar, nisbətən az da olsa, mövcuddur. Bu yolla yaranan coğrafi adların əksəriyyəti həmin obyektə baş verən hadisələri əks etdirir.

Bu yolla yaranan toponimlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: Gözaşan cığırı, Mahmudölən dərə, Qəbirçixan təpə, Dəmiraşan yal, Vəliölən yal, Gamişötən yal, Yolaşan, Quş oturan, Küpçixan, Qocaqazan yal.

Dissertasiyanın tələbinə uyğun olaraq, Füzuli rayonunun antroponimlərinin qrammatik xüsusiyyətlərinə nəzər salaq.

Füzuli rayonunun antroponimləri. Füzuli rayonu ərazisində işlənən antroponimlər quruluşca müxtəlifdir. Lakin onların konkret təhlilinə keçməzdən əvvəl ümumiyyətlə antroponimlərin quruluşu məsələsini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Çünki dilçi alimlərin bu məsələyə münasibətləri fərqlidir. Bəzi tədqiqatçılar antroponimlərin quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb, bəzi alimlər isə düzəltmə antroponimlərin mövcudluğunu qəbul etmir və onların quruluşca sadə və mürəkkəb olduğunu qeyd edirlər.

M.Çobanov qeyd edir ki, “Ümumişlək sözlərin hamısının əsasında düzələn antroponimlər sadədir, bir üzvlüdür. Çünki onların əsasında duran ümumişlək düzəltmə sözlərin hamısının tərkib hissələri olan kök və şəkilçilər mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birindən təcrid edilmiş halda, ayrılıqda yox bütövlükdə konversiyaya uğramışdır.

Əgər düzəltmə və mürəkkəb kök sözlərin tərkib hissələri ayrılıqda konversiyaya uğraya bilsəydi, əlbəttə, onda düzəltmə antroponimlərin varlığından da danışmaq olardı.

Ə.Tanrıverdiyev türk mənşəli antroponimlərin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onları sadə quruluşlu, düzəltmə quruluşlu, qrammatik şəkilçili, mürəkkəb quruluşlu antroponimlərə bölür.(6,116)

Tədqiq etdiyimiz Füzuli rayonu antroponimləri hər üç üsul əsasında yaranıb. Leksik, morfoloji və sintaktik üsullar vasitəsilə yaranan antroponimlərə nəzər salaq. Toplanmış antroponimlərin əksəriyyəti leksik üsulla yaranmışdır. Böyük əksəriyyəti sadə adlardır.

a) Leksik yolla yaranmış antroponimlər. Bahar, Oruc, Ədil, Səməd, Xaliq, Günəş, Bahadır, Bayram, Xanım, Ehtiram, Nəbat, Novruz, Alim, Sirac, Qurban, Maral, Şahin, Mübariz, Bəşad, Rəvan, Rəhbər, Əbil, Mahir, Qadir, Mirzə, Səfa, Nəsim, İman, Şəfa, Pənah, Yunus, Kamil, İbiş, Əli, Amid, Aslan, Səccət, Zəfər, Suru, Xırda, Tavad, Tahid, Nadir, Bakir, Hüseyin, Afət, Humay, Sara, Yusif, Adil, İsa, Əsəd, Özəl, Bəyaz, Ədan, Ədalət, İlqar, Asif, Yunis, Barat, Hilal, İslam, Mürvət, Umud.

Füzuli rayonu antroponimikasına daxil olan şəxs adları içərisində leksik yolla əmələgələn adlar üstünlük təşkil edir. Onların əksəriyyəti ümumi ismin xüsusi ismə keçməsi yolu ilə əmələ gəlib. (Baba, Umud, Xəyal, Rəvan, Zəfər), bir qismi isə sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində yaranıb. (Mübariz, Bəyaz, Nadir, Xırda, Özəl və s.)

b) Morfoloji yolla yaranmış antroponimlər.

Füzuli rayonundan toplanan antroponimlər içərisində morfoloji üsulla yaranmış adlar azlıq təşkil etsə də, ad düzəldən şəkilçilərin rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir. Bu şəkilçilər sadə və ya adlara qoşulmaqla antroponim yaratdığı kimi, düzəltmə və ya mürəkkəb adlara da əlavə olunmaqla yeni ad yaradırlar.

- **ə**. Ad yaradıcılığında məhsuldarlığı ilə seçilən bu şəkilçi samitlə bitən oğlan adlarına və qız adlarına qoşulmaqla yeni adlar yaradıb. Rəyal+ə, Şikar+ə, Vüsal+ə, Zərif+ə, Gülnar+ə, Mahir+ə, Tahir+ə.

- **lı**. S.Cəfərov bu şəkilçi vasitəsilə altı mənə xüsusiyyətinə malik söz qrupu əmələ gəldiyini göstərir. Dilimizin antroponimik sistemində -lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisi vasitəsilə, əsasən qadın adları və fəmiyyəti əmələ gəlir. Rayonun antroponimləri içərisində də bu yolla yaranmış şəxs adlarına rast gəlinir. Məsələn: Telli, Nazlı, Güllü.

- **lar**. Kəmiyyət şəkilçisi əsasında yaranan bu şəkilçi ad yaradıcılığında böyüklük anlayışı ifadə edir. S.Cəfərov həmin şəkilçinin 3 müxtəlif mənə çalarına malik substantiv isimlər əmələ gətirməsini göstərir. Bunlardan biri də xüsusi şəxs adlarıdır. Şah+lar, Bəy+lər, Göy+lər, Xan+lar, Ağa+lar, Dağ+lar, Say+lar, Gül+lər, Baba+lar.

- **i**. Fars dilində soyad yaradan bu şəkilçi uzun müddət dilimizdə nisbətən və təxəllüs yaradıcılığında geniş istifadə olunmuşdur. -i şəkilçisi onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində də bir leksik formant kimi çıxış edir. Füzuli rayonu antroponimləri içərisində bu şəkilçi vasitəsilə yaranan “Azadi” adına rast gəlirik.

- **d ar** şəkilçisinə az da olsa rast gəlirik. Eldar, Vəfadar, Bərxudar.

Sadalanalardan başqa Füzuli rayonu antroponimləri içərisində -anə (Şahanə), -ar (Gülər), -lan (Nurlan, Tərlan), -dıq (Tapdıq, Sevindik) şəkilçiləri vasitəsilə yaranan düzəltmə adları da mövcuddur.

c) Sintaktik yolla yaranmış antroponimlər.

Füzuli rayonu ərazisindən toplanan antropimlərdə müasir mürəkkəb adlarla soyadların tərkibində mövcud olan mürəkkəb adlar arasında fərq özünü göstərir. Yəni müasir dövüdə daha az səs tərkibinə malik olan adlardan geniş istifadə olunur. Müşahidə olunan digər cəhət isə mürəkkəb adlarda daha çox dinlə bağlı komponentlərə rast gəlinir. (Ağamoğlan, Əlibala, Mehrəli, Xasməmməd, Hüseynqulu, Allahverdi).

Antroponimlərin yaranmasında sintaktik üsulun müxtəlif variantlarına rast gəlirik.

1)Sadə cümlənin bir vurğu ilə işlədilməsi nəticəsində: Qaryağdı, Allahverdi, Qızbəs, Ağaverdi, Elsevər, Xudaverdi.

2) I növ təyini söz birləşməsi əsasında: Xasməmməd, Gülməmməd, Almurad, Novruzxan, Baloğlan, Alagöz, Alməmməd, Əlikram, Mirzəkərim, Eldəniz.

3)II növ təyini söz birləşməsi əsasında: Hüseynqulu, Məmiqulu, Məmmədqulu, İmamqulu.

4)İzafət tərkibi əsasında: Eynulla, Mehrəli.

Rayon ərazisində mövcud olan soyadlar –lı⁴, -zadə və ya –ov(yev) şəkilçilərinə biri vasitəsilə yarandığı üçün düzəltmə antroponim sayılırlar. Bu şəkilçilərin işlənmə tezliyinə gəldikdə isə, hələ də rus mənşəli -ov(yev) şəkilçisi üstünlük təşkil edir.

Toponim əsasında yaranan təxəllüslər quruluşca düzəltmə ola bilsə də, topladığımız bu cür təxəllüslərin əsasında duran toponimlərin özlərinin tərkibində -lı⁴ şəkilçisi olduğu üçün həmin təxəllüslər də sadə sayılırlar.

Məsələn: Vaqif Bəhmənli, Nemət Veysəlli, Bağman Kərimbəyli.

Antroponimlərin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də onların semantik baxımından cins anlayışı bildirməsi ilə bərabər, həm də qrammatik cəhətdən də cins anlayışı bildirə bilməsidir.

Qrammatik yolla isə kişi adlarına -ə, -iyyə şəkilçilərini artırmaqla qadın adları yaranır. Bu şəkilçilərin hər ikisi ərəb dilindən alınmadır. Bunlardan başqa, ərəb mənşəli -ət şəkilçisi də qadın adlarında cins anlayışı bildirən element kimi daşlaşmış şəkildə dilimizə daxil olub, lakin müstəqil işləkliyinə malik deyil. Məsələn: Lətafət, Şərafət, Ziyafət, Mətanət və s.

Toplanan antroponimlər içərisində rast gəlinən digər anormal hal isə sırf başqa ada bənzərlik xatirinə heç bir leksik məna daşımayan adların yaradılmasıdır. Məsələn: Siyazəddin, Rəşxan, Rəmşid, Sədani, Fialə və s.

Füzuli rayonunun antroponimləri üzərində apardığımız tədqiqat Qarabağ müharibəsində Füzuli rayonu üzrə şəhid və itkinlərin ümumi siyahısındanadır.

Göründüyü kimi, Füzuli rayonu ərazisindəki onomastik vahidlər zəngin leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyev.V.Azərbaycan toponimiyası(dərs vəsaiti) Bakı 1999.
- 2.Qurbanov.A.Azərbaycan dilinin onomologiyası,Bakı,” Maarif “1988
- 3.Cəfərov.S.Müasir Azərbaycan dili,Bakı,”Şərq-qərb”,2007
- 4.Xalıqov.F.Folklor onomastikası,Bakı “Elm”I hissə, 1992,II hissə “Elm”, 2000.

5. Tapdıqoğlu, N. Füzuli rayonu və onun toponimiyası, Bakı, 2006

6. Tanrıverdiyev, Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri, Bakı, 1996

Aygun Jafarova

The grammatical-structural features of onomastic units of Fuzuli region

Summary

The onomastic units of Fuzuli region and its grammatical structural features are dealt with in the article. At the same time its formation ways are shown. It deals with the role of onomastic units of Fuzuli region in the enrichment of Azerbaijan onomastics. From article it was clear that toponyms which formed in three ways as lexical, morphological and syntactical exist in the onomastics of Fuzuli region. The explored antroponyms of Fuzuli region were created on the basis of each three methods. As seen onomastic units in the territory of Fuzuli region have rich lexical-semantic, morphological and syntactical features. The analysis of onomastic units in this aspect provides rich materials for Azerbaijan literary language.

Айгюн Джафарова

Грамматические и структурные особенности ономастических единиц

Физулинского района

Резюме

В статье повествуется об ономастических единицах Физулинского района. Его грамматических структурных особенностях в то же время указываются пути их образования. Рассказывается о роли ономастических единиц Физулинского района в обогащении ономастики Азербайджана. Из статьи явно что топонимы образовавшиеся лексическим, морфологическим и синтаксическим путем в ономастике Физулинского района. Исследуемые нами антропонимы образовались на основе всех трех способов. Как видно ономастические единицы на территории Физулинского района обладают лексическими, семантическими, морфологическими и синтаксическими особенностями. Анализ ономастических единиц в этом аспекте дает богатый материал для азербайджанского языка.

Rəyçi: Professor Vilayət Əliyev

FİRƏNGİZ QURBANOVA
ADU
teacher 34@yandex.ru

DİLÇİLİKDƏ VARIATIVLIK PROBLEMİNİN TARİXİ-LİNGVİSTİK TƏDQIQININ XÜLASƏSİ

Açar sözlər: fonem, morfem, söz, variativlik.

Ключевые слова: Фонема, морфема, слово, вариативность.

Key words: phoneme, morfeme, word, variation.

Məlumdur ki, dilin işarələr sistemi olması haqqında ilk monoqrafik tədqiqatlar İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössürə (1857-1913) məxsusdur. Görkəmli alimin ölümündən üç il sonra, 1916-cı ildə onun şagirdləri Ş.Balli və A.Şeşə tərəfindən hazırlanıb nəşr edilən “Ümumi dilçilik kursu” əsəri strukturalizmin əsasını təşkil edir (11). F.de Sössür dil sistemində mənalılıq anlayışına, dil işarələrinin ictimai və psixi əlamətlərinə dilin daxili mahiyyətini müəyyənləşdirən amillər kimi araşdırmışdır. Əslində mənalılıq dilçilik termini kimi variantlığın işarəsinin anlamı kimi qavranılır.

Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan dilçisi A.A.Axundovun mülahizələri maraqlıdır. Alim işarələr sisteminin ixtiyariliyini, onların həm məzmun, həm də ifadə formasına malik olduğunu elmi dəlillərlə əsaslandıraraq yazır: “Dil işarələr sistemi kimi, onlarla bir kateqoriyaya daxil olur, lakin öz mühümlüyü və mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Dilin işarələr sistemi kimi mahiyyətini, ümumiyyətlə işarəvi təbiətini aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır” (2, s.84).

İngilis alimi U.L.Çeyf dilin quruluşu və məna cəhətlərini tədqiq edərkən formal məntiqə və təsəvvür psixologiyasına əsaslanmışdır (20). Buna görə də onun araşdırmalarında dil vahidinin məna və məna çalarları, başqa sözlə, variantları daha çox sözün xarici qabığı özündə əks etdirir.

Amerika dilçiliyində üçüncü mərhələ adlanan N.Xomskinin generativ (tərədici) qrammatikasına görə fonem, morfem və leksemlər dilin daşıyıcı vasitələri kimi fikrin ifadəsində, cümlələrin qurulmasında aktiv şəkildə iştirak edə bilər. Lakin Xomskinin dilçilik görüşlərində mənanı dildən təcrid etmək ideyası özünü doğrultmadığına görə sonrakı dövrdə Xomski və onun tərəfdarları bu fikirdən daşınmalı oldular. Mənanı dilçilikdən qovmaq ideyası əslində Amerika dilçisi Blumfildin nəzəri görüşlərindən qaynaqlanmışdır. “Blumfildin biheviyrist nəzəriyyəsinə görə formal təsvirə imkan verməyən məna dilçilikdən kənar edilməlidir. Əslində Blumfild mənanı rədd etmir, bəlkə, elmi təsvirdə ona əsaslanmışdır. Bu isə ABŞ-da dilçiliyin sonrakı inkişafına öz təsirini göstərmişdir” (6, s.21).

Maraqlıdır ki, A.Axundov, N.Xomski və onun həmfikirələrindən fərqli olaraq fonemləri dil işarəsi kimi qəbul etmir. Alim fonemlərin akustik və semantik xüsusiyyətlərini təhlil edərək onları siqnal işarələri kimi səciyyələndirir. Müəllifin fikrincə, fonemlər ona görə siqnal işarələr hesab olunur ki, onların məna cəhəti yoxdur. Deməli, onlar əslində dil işarələri deyil. Dil işarələri iki cəhətə malik olduğundan, yalnız morfemlər, sözlər, cümlələr həqiqi dil işarəsi hesab edilə bilər”

(2, s.85). Görkəmli dilçi iki cəhət dedikdə həm məzmun, həm də ifadə planına məlik işarələri nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi, dil işarələrinin yaratdığı funksional məna, dil sistemindəki variativlik dilçilik elmində fərqli mövqelərdən izah olunmuşdur. Belə ki, bəzi dilçilər belə hesab edirdilər ki, mənanı abstrakt təfəkkürlə yox, müşahidə etməklə öyrənmək olar. Beləliklə, həm N.Xomskinin, həm də U.L.Çeyfin nəzəri görüşlərində dil və onun işlədilməsi, praktik cəhətdən istifadəsi müştərək cəhət kimi mühafizə edilmişdir.

Generativ qrammatikanın əvvəlki ənənəvi və struktur qrammatikadan iki mühüm fərqi vardır. Əvvəla, törəmə qrammatika ona deyilir ki, o, implisit olur, yəni dildə nə qədər mümkün cümlələr mövcuddur, onları gizlin, implisit şəkildə göstərir. Bu qaydalara uyğun olaraq, o bütün cümlələri törədir, lakin bu o halda mümkün olur ki, həmin qaydalar bütövlükdə implisitdir, heç bir şeyi oxucunun ixtiyarına buraxmır, onun dil bilgisinə güzəştə getmir. İkinci isə, törəmə qrammatika dildəki cümlələrin aktual şəbəkəsi ilə əlaqələnir, lakin mümkün olan cümlə şəbəkəsi ilə əlaqədə olur.

N.Xomskidən sonra isə sintaksis cümlənin yaranmasının özülündə duran qaydaları müəyyənləşdirməklə, cümlə modeli və onun ifadə imkanlarını öyrənməyə başladı (9). Cümlənin üzvləri arasındakı əlaqəyə dair dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Rus dilçiliyində xəbəri tamamilə mübtədadan asılı sayırlar. Onlar həmçinin “mübtədə və xəbəri koordinasiya əlaqəli üzvlər hesab edirlər”. Bu konsepsiyaya görə xəbər əsasdır, mərkəzdir. L.Tenyerin sintaktik təliminə görə, fel cümlənin mərkəzi olmaqla, mübtədə və xəbəri ifadə edir və bunlar “aktantlar” adlanır (16). Feli müşayiət edən yardımçı sözlər isə “sirkonstantlar” hesab edilir.

Yuxarıdakı mülahizələr göstərir ki, cümlə dil sistemində mürəkkəb vahiddir. Onun mürəkkəbliyi, hər şeydən əvvəl, tərkib hissələrinin çoxluğundan asılıdır ki, onların da miqdarı struktur cəhətdən sərhədsizdir. Cümlə istənilən qədər böyük ola bilər, hər bir cümləni istənilən qədər davam etdirmək olar. Lakin cümlənin tərkib hissələrini təşkil edən elementlər sonsuz deyildir. Cümlənin mürəkkəbliyi onu təşkil edən elementlərin qarşılıqlı əlaqəsinin çoxplanlılığı ilə əlaqədardır. Bu həmin münasibətdir ki, cümlənin üzvlərini xarakterizə edir, cümlənin elementlərinin xətti ardıcılıqla əlaqəsini yaradır, ayrı-ayrı komponentlərin cümlə üzvlərinin semantik cəhətdən formalaşmasında rolunu müəyyənləşdirir, onların emfatik xüsusiyyətlərini göstərir, bir sözlə, cümlənin bütöv kimi formalaşmasını şərtləndirir. Nəhayət, cümlənin mürəkkəbliyi bir də onlara xas olan məzmun və forma arasındakı çoxlu mümkün əlaqənin müəyyənləşdirilməsi ilə şərtlənir.

Məlumdur ki, dil və işarələr vahidi olan cümlə forma və məzmunla xarakterizə olunmalıdır. Cümlədə forma spesifikdir. Cümlənin çoxkomponentliyi o deməkdir ki, cümlə sadə sözlərin toplumundan nə ilə fərqlənir. Cümlənin bu aspekti, məhz struktur aspekt adlanır. Cümlənin strukturunun təşkili ilə yanaşı, onun qrammatik mənalarda formal göstəricilərinin öyrənilməsi də tələb olunur. İfadə fərqlərinin formal göstəriciləri də cümlənin struktur aspektinə aiddir. Cümlənin ikinci aspekti semantik aspektidir ki, yuxarıda bu məsələnin şərhinə toxunduq. Cümlənin ifadə (məzmun) cəhətlərindən söhbət getdikdə, elə onun semantik aspekti nəzərdə

tutulur. Semantik cəhətlərə cümlənin komponentləri, başqa sözlə desək, budaq cümlələri və cümlə üzvləri aiddir. Cümlənin elementlərinin funksional-semantik mənası ilə yanaşı, tamamlıq, yaxud zərflilik, “agens”, yaxud “patiens” tiplərinin semantik mənalari da mövcuddur. Cümlə dil vahidi olduğundan, o, strukturxarici funksional məqsəd üçün də çox vacibdir. Yəni, cümlə nitq kommunikasiyanın əsas vahidinə xidmət edir. Buradan cümlələr arasında kommunikativ planda fərqlər meydana çıxır ki, bu fərq praqmatik cəhətdən cümlələr arasındakı mürəkkəb əlaqə sistemi, hətta tam əvəzlənmələrə qədər davam edə bilər.

Sintaktik səviyyədə dilin ən az öyrənilən sahələri semantik və praqmatik aspektlərdir. Struktur aspektdə həm xaricdə, həm də ölkəmizdə yerinə yetirilən tədqiqat işlərinə maraq durmadan artır. Dilçilikdə mövcud olan struktur, semantik və praqmatik aspektlər göstərilmiş “trixotomiya”dan, yəni cümlənin forma, məna və işlədilməsindən kənara çıxma bilmir.

Müasir german dillərində yeddi aspektin irəli sürülməsinə (məntiqi-qrammatik; modal; cümlənin dolğunluğu; nitqdə digər cümləyə münasibətdəki rollar; danışanın anlam çərçivəsi, yaxud cümlənin üzvlənməsi; kommunikativ vəzifə; emosionallıq) baxmayaraq, diqqətlə izlədikdə onların sözügedən üç aspektdən kənara çıxmadığının şahidi olarıq.

Struktur, semantik və praqmatik aspektlər dilin üç əsas tərəfini – forma, məzmun və manifestasiyasını əhatə etdiyindən, əsas aspektlər hesab olunur. Buna görə də aşağıda qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə qrammatik strukturun variantların yaranmasındakı rolunun inkarı ciddi tənqidlərə məruz qaldı. Dialekt və şivələrin, məhəlli dillərin özünəxas cəhətləri ön plana çəkildi. Bu fikrindən çıxış edərək N.Xomskinin “törəmə qrammatikası”nı nəzərdən keçirə bilərik.

N.Xomskinin qrammatikası inkişaf baxımından iki mərhələyə bölünür: 1957-ci il və onun davamı kimi 1965-ci il modeli. 1957-ci il qrammatikasının əsasını, onun psixoloji modelini özək cümlə modeli təşkil edir. Həmin qrammatikanın formal məqsədi dil daşıyıcısının dil qabiliyyətini cümlə münasibəti ilə nisbətdə izah etməkdir ki, bu qabiliyyət də sintaktik təhlil əsasında təsvir olunurdu. Bu nəzəriyyəni yaradarkən N.Xomski müstəqim tərtibat modelini tənqid etsə də, ondan imtina etmədi. Hətta belə bir fikir də mövcuddur ki, transformativ qrammatika müstəqim tərtibatı tənqid əsasında meydana gəlmiş, onun nöqsanlarını vaxtında görmüş və nəticədə yeni istiqamət götürmüşdür. Bu dövrdə N.Xomski qrammatikasının üstünlüyü qrammatik təsvirə söykənməkdən ibarət idi. Həmin model transformativ qrammatikaya dilin ümumi qrammatikasının təsviri baxımından lazım idi.

Bildiyimiz kimi, müstəqim tərtibat qrammatikası bir simvolun digərinə yazılması, köçürülməsi prinsiplərinə əsaslanır. N.Xomski tərəfindən təklif olunan yeni səviyyə yenidən tərtibatlanma və ya yenidən bölüşdürmə qaydalarına əsaslanmışdır (19). Onun tərəfindən irəli sürülən iki cümləni nəzərdən keçirək: 1) The boy hit the ball. 2) What did the boy hit? Bir-biri ilə əlaqəli olan bu cümlələri müstəqim tərtibat izah edə bilmirdi. Məsələnin mahiyyətində də bir özək cümlədən digərlərinin törəməsi məsələsi dayanırdı. Yuxarıda verilmiş cümlələrdə də bu məsələlər xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır. Sual hansı tərzdə təsdiq cümləsi ilə bağlanır? Sual sözü “what hit” felinin obyektinə sual verir. Bu cümlənin obyektləri “the ball”-dur və onlar fəllərdən sonra gəlir. Transformativ qrammatikada belə məsələ obyektin ad qrupunun sual sözünə yerləşdirilməsi və onların cümlənin əvvəlində gəlməsi ilə düzəlir. Bu

halda yenidən dəyişməyə məruz qalan element ad qrupudur. Müstəqim tərtibat qrammatikaya daxil olduğu təşkiledicilik təhlilinin nəticəsində üzə çıxır. Onda məlum olur ki, dilin transformativ qrammatikasının iki qayda tipi, iki təsvir səviyyəsi olmalıdır; söyləmin struktur törəməsi və yenidən qurulma.

N.Xomski nəqli-təsdiq cümlədən sual cümləsinə keçidin əsaslarını ardıcılıqla izləyərək bu fikrə gəlir ki, yenidənqurma əməliyyatı bir strukturun digərinə keçiddir; bunlar a) yerdəyişmə; b) digərinin yerində işlənmə; c) qarşıdurmadır. Bunlar insanın vərdiş etdiyi linqvistik əməliyyatlardır, dilə məxsus olan inversiyalardır. Beləliklə, “The boy hit the ball” cümləsinin təhlili transformativ qrammatikaya geniş meydan açdı. Təsdiq və inkar, təsdiq və sual, aktiv və passiv cümlə tiplərinin qarşılaşdırılması və təhlili N.Xomskini bu qənaətə gətirdi ki, səthi strukturun əlavə gizli strukturları da vardır və onlar səthi strukturun əsasını təşkil edir. N.Xomski bu barədə yazırdı: “Görünür, yalnız sırf formal əsasla qrammatik nəzəriyyəni yaratmaqdan ötrü möhkəm baza əldə etmək lazımdır” (19, s. 304). N.Xomskinin fikrincə, dil sistemində saysız-hesabsız, sonlu və sonsuz aktual cümlələr vardır. Məhz dildəki cümlələrin ixtiyariliyi variantlıq yaratmaqda aktiv iştirakçı funksiyasını yerinə yetirir.

1957-ci ildəki N.Xomski modeli psixoloqların da diqqətini cəlb etdi. Özək cümlə ilə transformativ cümlənin psixoloji reallıq olması ilə bağlı saysız-hesabsız eksperimentlər aparıldı. Özək cümlənin transformasiyasının bəzi məqamları ilə əlaqədar yeni faktlar üzə çıxdı. Bu vaxt əsas fakt o idi ki, transformasiya özək cümlənin struktur dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Sonradan bu fakt C.Millerin diqqətini cəlb etdi (13). O, bu qərara gəldi ki, danışan birinci olaraq özək cümləni qurur, sonra bu cümlə müxtəlif istiqamətdə transformasiya olunur. Buna görə də mürəkkəb cümlələri detransformasiya etmək lazımdır ki, özək cümlə alınsın. Bu o deməkdir ki, detransformativ analiz olmadan mürəkkəb cümlənin başa düşülməsi mümkün deyil.

Sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, hər hansı transformasiya tipi ayrıca əməliyyatlar ölçüsünə malikdir. Belə bir fərziyyə ortaya çıxdı ki, əgər mürəkkəb cümlə törəməsini bir neçə transformasiya tələb edərsə, bu ayrıca transformasiyaya qədər vaxt tələb olunur. Onda məlum olur ki, transformasiya sərbəstdir və ardıcıldır. Cümlənin semantik strukturunun təhlilində N.Xomski felin rolunu ayrıca vurğulayaraq göstərirdi ki, “mənaya müraciət etmək tezisi ilə biz tamamilə əsaslanmadan qrammatikamı yarada bilərik” (19, s. 105).

Cümlənin strukturunun sinonimliyindən bəhs edən N.Xomskinin fikrincə, “Arif taxtanı mişarla kəsdi” və “Arif taxtanı kəsməkdən ötrü mişardan istifadə etdi” tipli cümlələrin sinonimliyini qəbul etmək olmaz, daha doğrusu, onları eyni dil vahidinin variantları kimi qəbul etməz olmaz.

Bu mülahizələri yoxlamaq üçün Mak-Kin C.Millerlə birlikdə cümlələrin tutuşdurulması üsulundan istifadə etdi; hər transformasiya ayrıca izləndi (13). Məsələn: Aktiv cümlənin passiv cümləyə transformasiyası üçün xeyli cümlə üzləşdirildi. Eksperiment zamanı belə bir təlimat aparıldı ki, passiv cümləni aktiv cümləyə, eləcə də əksinə çevirmək lazımdır. Sonradan isə transformasiyaya uyğun cümlə tapmaq təklif olunur. Hər cümlə ayrıca verilir. Aktiv, passiv, sual və inkar cümlələr üzrə transformasiya əsasında aparılan eksperimentlər C.Miller və Mak-

Kini bu qənaətə gətirdi ki, dil aktivliyi bilavasitə lazımi transformasiyaların sayı ilə əlaqədardır.

Həmin məsələlərlə bağlı yaddaş sərfi ilə əlaqədar bir sıra məsələlər ortaya çıxdı: a) Mak-Kinə görə inkar cümləyə transformasiya zamanı passiv cümlədən az vaxt tələb olunur; çox yaddaş sərfi lazım gəlir; b) bizə məlum deyil ki, tapşırıq üçün verilmiş cümlə yaddaşda saxlanılırmı? Həmin təcrübələrin nəticələri Millerin təcrübələrində də alındı. O göstərdi ki, mürəkkəb cümlə özək cümlə şəklində xatırlanılır. Bu fikirlərin yoxlanılmasının müxtəlif üsulları ortaya çıxır. Beləliklə, süni şəkildə də olsa, transformativ hipoteza təcrübələrdə sınaqdan çıxır.

XX əsrin 60-cı illərində Slobin təcrübələri ilə transformasiya məsələsinin semantik tərəfi izləndi. Bütün təcrübələrin yekunu kimi cümlələrin semantik tərəfinin mühüm rola malik olduğu müəyyənləşir; hətta onun dominant rolundan bəhs etməyə başladılar.

Xarici dilçilikdə bununla bağlı müxtəlif fikirlər səslənmişdir. Dil sistemində sözləri cərgəsi, sinonimliyin və variativliyin fərqli və müştərək cəhətləri haqqında araşdırmaların obyektini genişləndi.

Hər şeydən əvvəl qeyd olunurdu ki, söz cərgəsi sözlərin hansısa xüsusiyyətlərindən törəmir. Onlardan asılı olmayaraq müxtəlif sözlər gələ bilər. Məsələn, nümunə kimi “right” sözünü misal gətirək. Onun dörd müxtəlif yazılışı və müxtəlif mənaları vardır; ola bilər ki, sifət, isim, zərf və fel olsun. “The mill-wright on my right thinks it right that conventional rite should symbolize the right of every man to write as he pleases” söyləməndə “right” sözü bilavasitə assosiasiya ilə deyil, müxtəlif münasibətləri əks etdirən mənalarla əlaqəlidir.

K.Leşli göstərdi ki, danışanda hansısa məram olmalıdır ki, bunun əsasında sözlərin düzülüş sxemi olsun. Ona görə, məram “determinativ istiqamətdir”. O, bu fikrini maşinistin etdiyi səhvlərin təhlilində təsdiq edir. Ən çox səhvlər çap olunan mətnin nitq axınının tələbindən əvvəl sözlərin və hərflərin təzahüründə baş verir. Belə vəziyyətdə hansısa dərin struktur olmalıdır ki, sözlərdən daha böyük vahidlərin törəməsinə hazırlasın. K.Leşli yazırdı ki, frazanın sintaksisi istifadə olunan sözlər və onlarda verilən mənalarda tamamlanmış; o, konkret hərəkətin başa gəlməsinin hansısa ümumiləşmiş modeli ilə müəyyənləşir. Sonra o göstərdi ki, sözlər arasında assosiasiya nitqin törəməsinə və onun qavranmasını izah edə bilməz.

N.Xomskinin 1965-ci il qrammatikasında üçmərhləlik ənənəvi olaraq nitqə səslə mənəni birləşdirən kod kimi baxılır. Belə hesab edilir ki, səslə mənənin əlaqəsi sintaktik komponentə daxil olan qaydalarla ifadə olunur. Bu qaydalar fonoloji komponentlərə daxil olan üst strukturu (cümlənin səslənməsi), eləcə də, cümlənin mənasını təyin edir və semantik komponentlərə aid olan dərin strukturunu yaradır.

Fonologiya, semantika və sintaksisin qarşılıqlı formalaşması həmin problemin dəqiq tərtibatına imkan verir. Həmin modelə görə danışanın dil qabiliyyəti mahiyyət etibarilə dərin və üst strukturun nisbəti ilə izah olunur.

Xomski göstərdi ki, leksika həm semantik, həm də sintaktik məzmunu malikdir. Dərin struktura semantik lüğəti göstəricilərin semantik komponentlərinə daxil olması kimi baxılır. Semantik komponentin işi bu əsasda cümlə mənasının semantik xüsusiyyətlərinin kombinasiyasından ibarətdir.

Beləliklə, üst struktur fonoloji komponentlərlə verilir. Bu əsasda nitqin törəməsinin və qavranılmasının psixoloji modelini yaratmaq tələbi qarşıya çıxanda

yeganə çətinlik semantik komponentlərin bu sistemdə törəmə həlqələrindən ibarət olur. Semantik və fonoloji komponentlər dəqiq interperativ funksiyanı yerinə yetirir. Buna görə də sintaktik qaydaların tətbiqi nəticələri ilə bağlanır.

Sintaktik qaydalar danışan tərəfindən lazımi mənalara ifadəsi üçün elementlər zəncirinin törəməsi kimi izah olunur. Deməli, törəmə struktur qaydasıdır. Dərin strukturun aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərilir: 1) müstəqim tərtibat qaydalarından bəhs edərkən dərin strukturdan başlamaq lazım gəlir; 2) dərin struktur səthi strukturdan əvvəl gəlir; 3) dərin struktur semantik komponentə çıxış verir. Bu, dinləyən tərəfindən səsli cümlənin interpretasiyasına müvafiqdir. Dərin strukturdan bəhs olunmağa N.Xomskini vadar edən səbəb cümlə transformasiyası zamanı struktur və məna nisbəti olmuşdur. N.Xomski və onun tərəfdarları bundan sonra sintaktik strukturla cümlə semantikasının əlaqəsini görmüş və nitqin yaranması zamanı bunların xüsusi bir mərhələdən keçdiyini müəyyənləşdirmişlər; dərin strukturun mövcudluğunu təsdiq etmişdir. Onlara görə, dərin strukturda semantika üst qatdakı cümlə strukturunu və onun səslənməsini təyin edir.

N.Xomski yaradıcılığının ikinci dövrü daha təkmil və sistemlidir; nitqin törəməsinin komponentləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi düzgün dərk edilmişdir. Nitqin törəməsinə belə baxış Amerika dilçilik məktəbinin səciyyəvi cəhəti idi. O vaxtlar hətta Amerika dilçilik məktəbi deyəndə N.Xomski məktəbi nəzərdə tutulurdu; onu dilçilikdə inqilab etmiş bir nəzəriyyəçi kimi qəbul edirdilər. Hər şeydən əvvəl N.Xomski 1957-ci ildə irəli sürdüyü nəzəriyyə əsasında 1965-ci ildəki görüşləri köhnə nəzəriyyənin üzərində inqilab idi.

Məsələnin baxış bucağı dəyişdirilməklə nitqin törəməsi probleminin mühüm spektrləri üzə çıxarılmışdı. Bu mənada N.Xomskinin dilçilikdəki inqilabı, hər şeydən əvvəl, onun öz yaradıcılığında inqilab idi. Ancaq N.Xomski təlimi mütəxəssislər arasında birmənalı qarşılanmadı. İstər Amerika, istər Avropa, istərsə də Sovet dilçiliyində onun nəzəriyyəsi geniş öyrənilməyə, nöqsan və qüsurları üzə çıxarıldı. Əgər nəzərə alsaq ki, keçmiş Sovet Birliyində dilçilik məktəbi Amerika məktəbi ilə hesablaşmırdı, hətta opponent səviyyəsində idi, ideoloji təsirlərlə bağlı ciddi rəqabət də var idi, onda bu nəzəriyyəyə münasibətin vəziyyətini başa düşmək olar. Azərbaycan dilçiliyi də Sovet məktəbi əsasında inkişaf etdiyindən N.Xomski təliminə tənqidi yanaşılırdı. Müstəqillik qazandıqdan sonra bu məsələ başqa istiqamət almışdır. N.Xomski qeyd edirdi ki, transformativ nəzəriyyə ənənəvi qrammatikaya qayıdırdı, onun davamıdır; ona görə də ənənəvi qrammatika dilçiliyin inkişafında bir mərhələdir.

İkinci mərhələ isə Blumfilddən sonrakı strukturalizm dövrüdür. E.M.Ulenbek onun bu fikrini təkzib edərək (göstərilən məqalədə) bu qənaətə gəlmişdir: 1) transformativ konsepsiya tərəfdarları nəinki Amerika distribusionistlərindən fərqlənirdilər, hətta struktur dilçilikdən əvvəlki mövqedə dayanırdılar; 2) Xomski konsepsiyası XX əsrin 20-ci illərində Yakobson, Sepir, Trubetskoy kimi dilçilərin qazandığı uğurları nəzərə almırdı (12; 22; 15; 17).

N.Xomskinin istifadə etdiyi transformativ qrammatika anlayışı Amerika alimi T.Kun tərəfindən irəli sürülmüşdür. Lakin onun əsas tədqiqat obyektinə çevrilməsi Xomski ilə bağlıdır. Həmin nəzəriyyə Amerikada elə şöhrət qazanmışdı ki, incəsənətin bir sıra növlərində dərin strukturdan bəhs olunurdu. Əlbəttə, N.Xomski öz ideyalarında müəllimi Z.Xarrisin fikirlərinin ardıcılı kimi çıxış edir, qrammati-

kanı semantikadan asılı olmayan ayrıca tədqiqat obyektini kimi araşdırırdı (10). Beləliklə, xarici dilçilikdə variativlik problemi ilə bağlı tədqiqatların bəzi istiqamətlərini ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu sahədə müəyyən boşluqlar indi də mövcuddur və özünün elmi həllini gözləyir.

Variativlik probleminin Azərbaycan dilçiliyində tədqiqatın bəzi cəhətlərini müəyyənləşdirməyə, bu istiqamətdə mövcud fikirləri ümumiləşdirməyə çalışacağıq.

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində variativlik problemi əsasən iki aspektdə araşdırılmışdır: a) Azərbaycan dilinin və qohum dillərin materialları əsasında; b) müxtəlif sistemli dillərin linqvistik örnəklərinin sırf və yaxud müqayisəli təhlili aparılmaqla.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində fonetik, leksik, qrammatik, semantik və sair səviyyələrdə variativlik məsələsindən müxtəlif şəkillərdə bəhs olunmuşdur. Bu yönümdə M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, A.Axundov, Z.Verdiyeva, M.Adilov, S.Cəfərov, Ə.Abdullayev, F.Veysəlli, Y.Seyidov; N.Vəliyeva və başqa alimlər müəyyən araşdırmalar aparmış, yaxud da öz əsərlərində variativlik məsələsinə yer vermişlər (7).

Azərbaycan dilində fonem və onun variantları barədə maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatların arasında A.A.Axundovun araşdırmaları xüsusi yer tutur. Tanınmış dilçi dilimizin fonemlər sistemindən bəhs edərkən sonor səsləri ayrıca qrup şəklində təsnif etmişdir. O, sonorları musiqili tona malik saitlərlə samitlər arasında ortaq mövqə tutan fonemlər kimi səciiyələndirir (1, s.63). Müəllifin fikrincə bu cür fonemlər dil vahidlərinin variativliyinə, leksik-semantik mənanın dəyişməsinə səbəb olur. Doğrudan da, dilimizdə elə sözlər vardır ki, müəyyən mənə dəyişikliyi həmin fonemlər vasitəsilə gerçəkləşir. Məsələn: ipək-inək, qaz-qan, daş-dam, açıq-arıq, taxıl-paxıl və s.

Türkoloji ədəbiyyatda, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində saitlərin vahid bir fonemdən əmələ gəldiyi fikrinə təsadüf olunur. Vahid bir fonemdən yaranıb formalaşan vokalizmlərin müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında səkkiz fonem kimi sabitləşməsi tezisini irəli sürən mütəxəssis alimlər dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə istinadən bu mövqedən çıxış edir. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində doqquz saitin olması türk dilləri ailəsinə məxsus fonetik variativlik kimi qəbul olunur.

Başqa bir maraqlı fikir F.Zeynalova məxsusdur. Alimin fikrincə, türk dillərində “özünü göstərən sait fonemlərə diferensial baxmaq lazımdır” (8, s.32). Göründüyü kimi, saitləri səciiyələndirərkən F.Zeynalov onların mənə fərqi yaratmalarını diferensiallıqda görür. Başqa sözlə, sait fonemlər sözün semantik mənasını dəyişdirir və bu zaman həmin səslər müstəqil fonemə çevrilir. Deməli, müəyyən sözdən fonem vasitəsilə variativliyə keçid yeni mənanın yaranması ilə nəticələnir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

kol – kəl	saz – söz
göl – gül	dil – döl
daş – diş	dörd - dərd
oyun – oyan	yal – yol və s.

Fonetik variativlikdən bəhs edən dilçilərimiz müasir Azərbaycan dilində uzun sait fonemlər və diftonqlar məsələsi ətrafında maraqlı araşdırmalar aparmışlar. M.Hüseynzadə, F.Kazımov, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Əfəndizadə və başqa dilçilər uzun

saitləri səs variantı kimi yox, müstəqil fonem kimi səciyyələndirmişlər. F.Kazımov öz mülahizəsini onların məna dəyişikliyinə səbəb olması ilə əsaslandırılmamışdır. Görünür ki, onların bu xüsusiyyətinə dair ona faktik dil vahidləri məlum olmamışdır.

Azərbaycan dilində uzun sait fonemlərin mövcudluğu haqqında Ə.Əfəndizadə dolğun fikirlər yürütmüşdür. Dilçilərimizin əksəriyyəti burun saitlərin alınma olması fikrini irəli sürürlər. Dilimizdə belə sözlər çox olmasa da, faktik dil vahidləri əsasında bu xüsusiyyəti görmək olar: əyan - ə:yan, nəmə - nə:rə, bəzən – bə:zən və s.

Tanınmış dilçimiz A.A.Axundov bu məsələ ilə bağlı olaraq yazır ki, fonemin müəyyən olunmasında mənşə məsələsinin əhəmiyyəti yoxdur, ikincisi, hətta əhəmiyyəti olsa belə, Azərbaycan dilindəki uzun sait fonemlər mənşəcə alınma sözlərlə işlənməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin öz fonetik quruluşunun məhsuludur. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün saitlərin fonematik variativliyini əsas gətirir. “Dildə yalnız bir cüt kvaziomonimin varlığı fonemi müəyyənləşdirmək üçün kifayət edər. Azərbaycan dilində isə onların sayı ondan artıqdır. Belə kvaziomonimlər olmadığı təqdirdə isə, onların məna – qeyri məna prinsipi üzrə qarşılaşdırılması da kifayət hesab edilə bilər” (1, s.71).

Ümumiyyətlə, bir sıra türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də uzun saitlərin əsasən iki xüsusiyyəti qeyd olunur: a) ilkin uzanma; b) sonrakı uzanma.

M.Şirəliyev ilkin və sonrakı uzanmadan bəhs edərkən ilkin uzanmanın daha qədim, sonrakı uzanmanın isə nisbətən son dövrlərlə bağlı olduğunu qeyd edir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ilkin uzanmanın çox zəif halda özünü göstərməsini qeyd edən alim yazır: “Sonrakı uzanma türk dillərində daha geniş yayılmışdır. Sonrakı uzanma müəyyən səssizin (samitin) düşməsi nəticəsində meydana gəlir” (5, s.24). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də sonrakı uzanmaya daha geniş yer verilir. Sonrakı uzanma ilə bağlı B.Xəlilovun fikirləri də maraq doğurur. Onun fikrincə, Azərbaycan dilində 6 uzun sait vardır (a, ə, e, i, ö, u). “Sonrakı uzanma ədəbi dilimizdə deyil, ədəbi tələffüzdə özünü qoruyub saxlayır” (3, s.74). Lakin müəllifin bu mülahizəsi dil faktlarına əsaslanmadığından qeyri-müəyyən səciyyə daşıyır.

Fonematik variativlik kimi vurğunun da Azərbaycan dilində müəyyən rolu vardır. Əsasən, dinamik səciyyə daşıyan vurğu müxtəlif leksemlərdə, hətta bəzən söz birləşmələrində və cümlələrdə variativlik yarada bilər. “Nitq axınında sözləri təşkil edən səslərin hamısı eyni dərəcədə, eyni qüvvə və aydınlıqla tələffüz edilmir. Şifahi nitqdə müəyyən qüvvə və aydınlıqla tələffüz edilən səslər vurğulu, zəif tələffüz edilən səslər isə vurğusuz adlanır. Ayrı-ayrılıqda hecanı təşkil edən səslər heca əmələ gətirən və səs ətrafında birləşdiyi kimi, söz də bu və ya digər sözü təşkil edən vurğulu səsin ətrafında birləşir. Beləliklə, sözdə vurğu mərkəzləşdirici rol oynayır (4, s. 35). Öncə fonoloji variativlikdən bəhs edərkən qeyd etmişdik ki, bu variativlik iki formada – orfoqrafik və orfoepik formada özünü göstərir. Vurğu dəyişkənliyi ilə sözlərin mənasının dəyişməsi bir sıra dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də orfoepik variant hesab edilir. Çünki bu zaman sözlərin tələffüzü fərqlənir, daha doğrusu, variant fərqi əmələ gəlir, yazılış isə eynilə qalır.

Məsələn:

‘qazma – qaz’ma
‘dimdik – dim’dik

‘gəlin – gə’lin
‘süzmə – süz’mə

‘alın - a’lın

‘gözlə - göz’lə

Örnək gətirdiyimiz sözlərdə semantik mənə vurğunun yerini dəyişməsi ilə gerçəkləşmişdir. Başqa sözlə, hər hansı leksik vahiddə fonemi dəyişməklə, sözün mənasının dəyişildiyi və ya pozulduğu kimi, vurğunun da yeri dəyişildikdə söz ya yeni bir mənə qazanır, ya da mənasını itirir, əvvəlki mənə pozulur.

Azərbaycan dilçiliyində variativlik problemi ilə bağlı fikirlər hələ keçən əsrin 70-ci illərindən səslənməyə başlamışdır. Doğrudur, bu problemlə bağlı monoqrafik əsərlər yaranmasa da, dil sistemində müxtəlif səviyyələrdə özünü büruzə verən variantlıq məsələsindən ümumi şəkildə bəhs olunmuşdur.

“Dilçilik problemləri” (6) adlı dərş vəsaitinin “Dil vahidi və nitq vahidi” adlı bölməsində bu məsələ ilə əlaqədar səciyyəvi fikirlər səsləndirilmişdir. Burada birtərəfli və ikitərəfli vahidlərin tərkibində mövcud olan işarə keyfiyyətlərinin semantik mənanın formalaşmasındakı rolu akustik hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. Qeyd etdiyimiz bölmənin müəllifi M.Adilov variantlıqdan bəhs edərkən ilk öncə bu anlayışların yaranma tarixinə nəzər yetirir. Müəllif yazır: “Variant və invariant” anlayışları dilçiliyə fonologiyadan gəlmişdir. Fonologiya elmində fonem “invariant”, onun səs təzahürü “variant” kimi səciyyələndirilməyə başlanmışdır” (6, s.73).

Praqa dilçilik məktəbinin fonoloqları bu anlayışları müqayisəli şəkildə elmi təhlilə cəlb etdikdən sonra dilçilikdə bu problem daha aktual və davamlı şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Sonrakı dövrlərdə isə variant və invariant anlayışları dilçiliyin leksik, qrammatik və digər sahələrinə də tətbiq olunmuş və beləliklə, tədqiqatların sahəsi daha da genişlənmişdir.

M.Adilov sözügedən bölmədə variant və invariant məsələsinin dilçilikdə tədqiqi istiqamətini izah etmiş, onların oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmışdır. Müəllif göstərir ki, invariantlıq və variantlıq eyni şeyin iki cəhətidir. Invariant müəyyən və müstəqil bir şey kimi alına bilməz. Ümumi xüsusidə mövcud olduğu kimi, invariant da predmetdə özünü təzahür etdirir. Invariantlıq və variantlıq eyni şeyin iki cəhətidir. Mücərrəd bir əşya olan və ağıl vasitəsilə yaradılan invariant müvafiq əşyalar sinfinə məxsus bütün əlamətləri əks etdirir. Deməli, belə mülahizə yürütmək olar ki, bütün əşyalar sinfi, bu sinfin daxilindəki ayrı-ayrı predmetlər invariant tərəfindən ehtiva edilir. Ona görə də invariantlığın araşdırılması bütöv bir siniflər sistemini, bu sistemin tərkibinə daxil olan hər bir üzvün spesifik əlamətlərinin öyrənilməsi deməkdir.

Dilçilik elmində invariantlıq və variantlığın ayrı-ayrı cəhətlərini izah edərkən M.Adilov həm də bu məfhumların əhatə etdiyi fonematik, qrammatik, semantik və s. səviyyələrdəki variantları fərqləndirməyi məqsəduyğun sayır. Biz də tanınmış alimin fikir və mülahizələrindən yararlanaraq onun bu yönündəki nəzəri görüşlərinin qısa şərhini verməyə çalışacağıq. Fonem, söz, semantik vahid və sair kimi məsələləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

Fonem müəyyən səslər sinfinin ümumi xüsusiyyəti kimi səciyyələndirilir. Deməli, fonemlə səsin əlaqəsi invariantla variant əlaqəsindən başqa bir şey deyildir. Müəyyən sinfə məxsus səslərin fiziki parametrlərinin dəyişməsi ilə dəyişməyib sabit, invariant qalan ümumi əlamətlər fonem adı altında ümumiləşdirilir. Odur ki, fonem anlayışı müvafiq sıra təşkil edən səslərin ümumi əlamətlərini, yəni bu sıranın bütün üzvlərinin hər birinə xas olan əlamətləri əks etdirir. Fonem hər bir konkret

səsdə - variantda onun invariantı kimi mövcud olur. Bu mənada fonemin hər bir variantı kimi hər dəfə ayrıca bir səs tələffüz edildikdə fonem tələffüz edilmiş olur.

Fonem kimi morfem və söz də variantlara malik olur. Lakin bunlar ikitərəfli vahidlər, həm forma, həm də mənaya malik vahidlərdir. Buna görə də daha mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Morfem sonem və sememadan, söz isə nonem və leksemadan ibarət hesab olunur. Eyni bir morfem müxtəlif işlənmə şəraitində öz səs tərkibinə görə fərqli səciyyə daşıyır, özündən fərqlənir. Eyni morfem fərqli sonemlərə malik ola bilər. Morfemin müxtəlif işlənmə halları allomorf və ya morf adlanır. Bu termin morfemin müxtəlif variantlarını bildirmək üçün işlədilir.

Söz nitqdə öz formalarında (söz – formalar şəklində) təzahür edir. Sözü öz formalarının vəhdəti hesab edən tədqiqatçılar (Şerba – Vinqradov məktəbi) əslində söz-formanı eyni sözün variantı hesab edirlər (21).

L.Blumfeld müxtəlif söz formaları (məsələn, kitabı, kitabdan, kitabım və s. habelə, gəldim – gəldilər-gələrsiniz və s.) bir sözün formaları hesab etmir, bunların hər birini söz kimi qələmə verir (12). F.P.Filin “eyni leksik mənənin müxtəlif şəkildə formalaşmasını” sözün variantları hesab edir və rus dilindən “ноль – нуль, лиса – лисица” tipli nümunələr gətirir. O, üç növ variantı fərqləndirir: a) fonematik variant; b) aksentoloji variant; c) qrammatik variant (18). A.İ.Smirnitski “eyni bir sözün” variantlarını iki yerə bölür: a) leksik-semantik variantlar; b) fono-morfoloji variantlar” (6, s.77). İkitərəfli vahidlərin, yəni işarə olan vahidlərin variantlılığı birtərəfli vahid olan fonemlərin variantlılığından fərqlənir. İkitərəfli vahidlərdə işarə formasının – sonem və ya nonemin hər hansı bir dəyişməsi mənənin dəyişməsinə səbəb olur. Bu isə dilin işarəvilik xarakteri ilə əlaqədardır. İşarələr arasındakı fərq də elə mənəni diferensiasiya etməkdən ibarətdir. Hər bir işarə sisteminin başlıca prinsipi belədir ki, müxtəlif işarələr müxtəlif işarələnmə müvafiqdir. Ona görə də ikitərəfli vahidlərin işarə formalarının variantlaşması başqa vahidə çevrilmədiyi bütün müddət ərzində variant kimi qalır. Odur ki, səs tərkibi əsasında variantlaşma dilin daxili dəyişmə və inkişaf mənbələrindən biri hesab olunur.

Dil vahidlərinin variantlaşması onların işarə formasının variantlıq kəsb etməsi kimi başa düşülür. Məna cəhətinin variantlaşması isə əslində yeni məna əmələ gəlməsi şəklində təzahür edir. Mənalarda əlaqə variativ baxımdan deyil, mənşəyi (genetik) baxımdan müəyyənləşdirilir. Söz öz müxtəlif formalarında (söz-formalarda) çıxış etdikdə bütün formalarda dəyişməz qalır.

Sözdəyişdirici formalar ya sözün funksiyasını və o sözün başqa sözlərlə qrammatik əlaqəsini göstərməyə xidmət edir, ya da sözün bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya daxil olduğunu əks etdirir. Hər iki halda sözün leksik mənasında heç bir dəyişiklik baş vermir. Bütün sözdəyişmə formalarında sözün leksik və ya ümumqrammatik mənası eyni tərzdə, dəyişilmədən qalır.

Deməli, sözün invariantlığı onun leksik və ümumqrammatik mənada eyniyyəti hesab olunur. Bu invariantlıq əsasında mövcud olan “ümumiyyətlə söz” anlayışı yaranır və bu “ümumiyyətlə söz” müxtəlif variantlar söz-formalar şəklində mövcud olur. Semantik sahə ifadələrin müxtəlif variantlarının meydana gəlməsinin səbəbini aydınlaşdırır.

Əlbəttə, müasir Azərbaycan dilçiliyində variativlik probleminin tədqiqi bu göstərilənlərlə məhdudlaşmır. Tanınmış dilçi alimlərdən A.Axundov, F.Veysəlli, Ə.Cəfərov və başqaları variativliklə bağlı bu və ya digər dərəcədə bəhs etmiş, maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, Maarif, 1973, 303 s.
2. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, Bakı, Maarif, 1979, 254 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, Bakı, 2007.
4. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə. I cild. Bakı, 1978, 324 s.
5. Şirəliyev M.A. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
6. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı, 1982, 328 s.
7. Vəliyeva N.Ç. Dil tipologiyasının aktual problemləri. Actual problems of language typology. Актуальные проблемы языковой типологии. Bakı, Elm və Təhsil, 2011, 512 s.
8. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları, Bakı, Maarif, 1981, 347 s.
9. Chomsky N. Aspects of the theory of syntax. Massachusetts, 1994, 251 p.
10. Harris Z.C. Methods in structural linguistics, Chicago, 1951, 384 p.
11. Балли Ш. Французская стилистика, Иностр.Литер., 1909, 394 с.
12. Блумфилд Л. Язык, М., Прогресс, 1968, 618 с.
13. Миллер Дж. Магическое число 7 плюс или минус 2, В кн. Инженерная психология, М., 1964, с.192-225.
14. Мухин А.М. Вариативность синтаксических единиц, Санкт-Петербург, Наука, 1995, 366 с.
15. Сепир Э. Новое издание: Избранные труды по языкознанию и культурологии, М., Прогресс, 2001, 656 с.
16. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса, М., Прогресс, 1988, 655 с.
17. Трубецкой Н.С. Основы фонологии, М., 1960, 372 с.
18. Филин Ф.П. О слове и вариантах слова, Морфологическая структура слова в языках различных типов, М., 1963, с. 130-136.
19. Хомский Н. Синтаксические структуры, Новое в лингвистике, М., 1962, 504 с.
20. Чейф Л. Уоллес. Значение и структура языка, М., Прогресс, 1975, 430 с.
21. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность, Л., Наука, 1974, 486 с.
22. Якобсон Р. Избранные произведения, М., 1985, 445 с.

F.Qurbanova

The historic-linguistic review of the investigation
of the variation's problem in Linguistics
Summery

This article is devoted to the history of the investigation of the problem of variation as in Germanistics, so in Turkology. As is known, the variation shows itself on all levels of the language. Various aspects of variation are considered in this article. Therefore the scientific investigation represented to your attention is very important from the practical point of view as it is written for Azerbaijani audience, which learns modern English.

Ф.Курбанова

Историко-лингвистический обзор исследования проблемы
вариативности в языкознании
Резюме

Данная статья посвящена исследованию истории изучения проблемы вариативности как в германистике, так и в тюркологии. Как известно, вариативность проявляется на всех уровнях языка. В данной статье рассматриваются различные аспекты вариативности. Соответственно, предложенное вашему вниманию научное исследование является важным с практической точки зрения, так как написано для азербайджано-язычной аудитории, изучающей современный английский язык.

Rəyçi: Professor Nigar Vəliyeva

YUSİF SÜLEYMANOV
Azərbaycan Texniki Universiteti
suleymanli 1959 mail.ru

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MÜXTƏLİF SƏVİYYƏLƏRDƏ BAŞ VERƏN İNTERFERENSİYALAR

Açar sözlər : interferensiya prosesi, morfoloji, sintaktik, səhvlər, sözlərin quruluşu, dil qanunları, nümunələr, dil səviyyələri

Key words : the interference process, morphological, syntactical, errors, formation and structure of words, language laws, examples, language levels.

Ключевые слова: процесс интерференции, синтаксического, морфо-логического, ошибки, образование и структура слов, законы языка, примеры, уровень языка.

Məlumdur ki, dillərin çoxu o cümlədən Azərbaycan dili başqa dillərlə əlaqədə olarkən (məsələn İngilis dili ilə) müəyyən dəyişikliklər baş verir. Azərbaycanda ingilis dilinin tədrisi əsasən onun qramatikası ilə əlaqəli şəkildə öyrədilir. Bu ona görədir ki, dilin öyrədilməsində qramatika əsas kök elementlərindən biridir. Eyni zamanda xarici dili öyrənənlər məhz buna nail olmalıdırlar. Bununla yanaşı qramatikanın özünün anlayışı da həmçinin çətinləşdirilir (mürəkkəbləşdirilir) və mücərrəd anlayış verilir. Onun geniş başa düşülməsi dilin daha yaxşı öyrənilməsinə təkan vermiş olur.

Sintaksis və morfolojiya ikinci dilin öyrədilməsi üçün daha böyük əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, tələbənin ifadə etdikləri biliklər yoxlanılır və inkişaf etdirilir, xüsusilə də daha aşağı səviyyələrdə. Bu bilikləri inkişaf etdirmək üçün müəllimlər tələbələrin yazılarını yoxlamağa meyillidirlər. Məlumdur ki, tələbələr cümlələr qurarkən çoxlu səhvlər edirlər. Əlbəttə, sintaksis və morfolojiyanın qanunlarını pozmaqla bu səhvləri edirlər. Beləliklə, indi biz burada interferensiya prosesində morfoloji və sintaktik səhvlərin baş verməsini və onların aradan qaldırılmasını analiz edəcək və bu səhvləri aydınlaşdıracağıq.

Morfoloji səhvlər onları təsvir edə bilər, hansı ki, sözlərin düzəldilməsində morfoloji qanunların tətbiq edilməsi ilə nəticələnir. Morfoloji səhvlər tələbələrin morfoloji qanunları və morfemlərin funksiya və mənası haqqında ətraflı biliklərin olmamasını əks etdirir. Səhvlərin bu tiplərinə isimlərin cəm formalarının buraxılması, mübtədə – fel uzlaşması, sifət – isim uzlaşması, felin forması və zamanı, artıqlıq və ya düzgün olmayan təyinedici kimi buraxılmış və ya vacib olmayan belə səhvlər daxil edilə bilər. Digər tərəfdən sintaktik səhvlər o səhvlərdir ki, hansı ki, ifadə quruluşu qaydalarına tabe olmur və bu yolla düzgün qramatik cümlələrin düzəldilməsi qaydasını pozur. Bu səhvlərə söz sırası, fəllərin səhv işlənməsi ilə nəticələnən qeyri – qramatik cümlə quruluşları, söz önləri, artıqlar və cümlələrdə olan budaq cümlələr kimi nümunələri göstərə bilərik. Səhvlərin bu tipləri müxtəlif səhvləri öyrənən tədqiqatçıların böyük bir hissəsinin diqqətini əhatə etmişdir. Təəccüblü deyil ki, onların tədqiqatı az – çox sintaktik və morfoloji səhvlərin sadə növlərini əhatə etməklə oxşar mənbələrdəndir. Belə ki, ana dilinin müdaxiləsi və ikinci dildə qanunların qeyri –ardıcılığı buna nümunə ola bilər. Göstərilən səhvlər

hər zaman öyrənilməli, araşdırılmalı və izah edilməklə onların baş vermə səbəblərini üzə çıxarmaq müəllim təcrübəsinin əsasını təşkil edir. Əgər müqayisə etsək birinci kurs tələbələrinin leksik səhvləri daha çox, ikinci və üçüncü kurs tələbələrinin isə sintaktik səhvləri çox olur. Tədris göstərir ki, ümumi səhvlərin çoxu sintaktik olur ki, buna səbəb köməkçi fel quruluşlarının düzgün işlədilməməsi, söz sırasının və zaman formasının yanlış olmasıdır.

Əlbəttə, ana dili ilə yanaşı ikinci dilin (ingilis dili) öyrənilməsi zamanı interferensiya hadisəsi baş verir. Bu zaman öyrənilən dilin müəyyən səviyyələrində buraxılan səhvlər özünü göstərir. Bəzən tələbələrin səhvlərinin analizi göstərir ki, onlar iki əsas kateqoriyaya bölünürlər: dilxarici və dildaxili adlanır. Bu iki əsas kateqoriya-ların hər birinə uyğun yarımkateqoriyalara bölünən səhvlər nümunələrdə də özünü göstərir. Məsələn: dilxarici səhvlərə aid : qramatik (cəmlilik, felin zamanı), sözönlü müdaxilə və ya təsir (əlavə, düzgün işlənməməsi tamamilə buraxılması) bura daxil edilir; dildaxili səhvlərin ümumi anlayışları, artikılın işlədilməsi (əlavə; səhvən; tam buraxılmış), hərf – hərf oxumaq və sair. Dildaxili səhvlər ana dili ilə olduğundan ikinci dili öyrənərkən tələbələr onları düzəltməyə çalışırlar. Məsələn: fellər qarışdırılır ikinci dili öyrənərkən (qaydalı, qaydasız , zamana görə, şəxsə görə). Əksinə dilxarici səhvlər ana dilində interferensiyanın baş verməsinə şərait yaradır. hansı ki, ümumi olaraq o öz mənbəyini dilin tədrisi prosesində öyrənənlərin buraxdıqları səhvlərdən götürür. Məhz, bu baxımdan dilxarici və dildaxili interferensiyalar dil öyrənənlər üçün bir növ maneə törədirlər. Morfoloji və sintaktik səviyyədə baş verən interferensiya zamanı edilən səhvlər əsasən felə aid : budaq cümlələrə; zərflik budaq cümləsinə, cümlə quruluşuna; artikillərə; sözönlərinə və bağlayıcılara aid olur. Hər bir səhv növü üçün göstərilən nümunələr elə işıqlandırılır ki, faktiki olaraq həmin səhvlər cümlələr daxilində daha çox baş verir. Bu da bu səhvlərin baş verməsinə nəyin səbəb olduğunu üzə çıxarır. Qeyd etmək olar ki, xarici dilin və ana dilinin öyrədilməsi zamanı baş verən interferensiya hər iki dilə xas olan səhvlərin mənbəyi kimi başa düşülür. O da özünü həm də yazıda göstərir. İndi biz bunu nümunələrlə xarakterizə etməklə həm sintaktik, həm də morfoloji səhvləri analiz etməyə çalışaq. Bu səhvlər tədris prosesində yazılı nitqdə daha tez-tez baş verir. Belə ki, yazı nümunələrinin iki əsas tipi vardır. Birincisi- I kurs tələbələrinin bir neçəsinin verdiyi cavablardan aslıdır. Məsələn: kompyuter oyunları haqqındakı cümlələrə fikir verək. Əvvəlcə ali məktəbin I kurs tələbələrinin cavablarını yoxlayaq. İndi isə “kompyuter oyunları”(Computer games) adlı mövzu ətrafında sual- cavabları müqayisə edək:

I. –Do you like computer games? Why ? Why not ?

S.1. - Yes, I do because of fun.

S.2. - Yes, I like computer games.

S.3. - Yes, I like do computer games because sometimes useful and exciting computer games.

S.4. – Yes, I like computer games because a good way to spend a nice time and fun.

S.5. – Yes, I like to computers games because computer games is very fun and exciting.

II. –What kind of games do you like?

S.1. – I like adventure games.

S.2. – I love racing games.

S.3. – My favourite computer game is online game.

S.4. – I like car race and war games.

S.5. – I like to adventure computer games.

III. – How often do you play games?

S.1. – I playing computer games sometimes.

S.2. – I play video games 3 times a week.

S.3. – me (I do once a month play game because I do generally homework.

S.4. – I play the game for two hours once a week.

S.5. – I play computer game once a day.

İndi biz tələbələrin verdikləri cavabları morfoloji və sintaktik analiz edək. Əvvəlcə 1 –ci verilən sualın cavablarını müqayisə edək: Bu sual növü **“– yes, - no”**- ümumi sual növüdür. Hərə özünə uyğun cavab verir.

-Do you like computer games ? Why ? Why not ?

1 – ci tələbənin cavabı – “Yes, I do. Because of the fun.” – Yes, I do because they are fun(düzəldilmiş versiya). Cavabın 1 – ci hissəsi sintaktik olaraq düzdür. 1- ci tələbə göstərir ki, o, “yes, - no “ suallarını tanıyır və düzgün cavab verir: “Yes, I do.” Əgər o “Yes, I like” – olsa idi onda bu düzgün olmazdı. Cavabın 2-ci hissəsi isə birləşmə quruluş qaydalarına tabe olmur (Cümlə - ismi və feli birləşmədən əmələ gəlmişdir). Ancaq cümlə sözönlü və ismi birləşmədən ibarətdir ki, o da mövcud qaydanı yerinə yetirmir. Belə ifadələr şifahi nitqdə qəbul edilə bilər. Lakin yazılı nitqdə isə belə uyğun olmayan söz sıralı birləşmələr düzgün sayıla bilməz.

2 – ci tələbənin cavabı – “I like computer games” – bu cavab birləşmə quruluş qaydalarına uyğundur və sintaktik düzdür (S ->NP VP)

3 – cü tələbənin cavabı – “I like to do computer games(baş cümlə) because sometimes useful and exciting computer games(budaq cümlə).” Sanki yuxarıdakı cümlə cümləyə bənzəmir. O bir baş cümlədən və 1 budaq cümlədən ibarət mürəkkəb cümlədir. Ancaq hər iki cümlə sintaktik olaraq səhvdir. Baş cümlədə əlavə “do” feli vardır. İngilis dilində eyni bir cümlədə iki əsas fel birlikdə işlənmir. Bu səhv şübhəsiz ki, xarici dilin zaman anlayışının düzgün tətbiq edilməməsindən irəli gəlir. “Do” feli həm inkar, həm də sual cümlələrində “köməkçi” fel kimi işləyir. Deməli o, təsdiq cümlələrdə işlənmir. Budaq cümlədə sintaktik problemlər vardır. 1 – cisi düzgün olmayan sözlər, 2 – cisi buraxılmış “to be” feli. Həmçinin ismi birləşmə “computer games” budaq cümlədə mübtədə əvəzlik “they”- lə yerini dəyişə bilər: - “Yes, I like computer games because they (computer games) (are) sometimes useful and exciting.

4 –cü tələbənin – “Yes, I like to computer games”(baş cümlə); because computer games is a good way to spend a nice time and fun”(budaq cümlə). – Bu cümlə də mürəkkəbdir və bir baş və budaq cümlədən ibarətdir. Baş cümlə nöqsanlı olduğu kimi, budaq cümlə də nöqsanlıdır. Baş cümlədə “to” sözünü, budaq cümlədə isə ismi birləşmə səhvdir. Çünki isimli birləşmə (they –və are –şəxs əvəzliyi və köməkçi “to be” feli) burada iştirak etmir. Səhv bu növü ana dilinin inkar ötürməsindən olan sintaktik biliklərin ikinci dildə düzələn cümlə formasına keçməsi ilə nəticələnir. Budaq cümlədə olan bağlayıcıdan sonra gələn cümlədə bu özünü göstərir. Tələbə feli səhv yazır, bu da cümlənin sintaktik düzgünlüyünü pozur. Əgər o, “spend fun”birləşməsində “have”felini fun sözündən əvvəl yazmayıbsa, bu səhv

baş verir. Düzgün forma belədir: - “Yes, I like computer games, because (they are) a good way to spend a nice time and (have) fun.”

5 – ci tələbənin cavabı - “Yes, I like to computer games”(baş cümlə), because computer games is very fun and exciting” (budaq cümlə). – Bu nümunədə cümlə mürəkkəb cümlədir, ancaq iki cümlə bir – birindən vergüllə ayrılır. Baş cümlədə “to” məsdər hissəciyi müşahidə edilir. Bu da tələbənin əvvəllər öyrəndiyi qaydalar səbəbindən baş verir. Məsələn : “like to”- fel. Lakin bu halda məsdər cümləsinin şəxssiz felə olur. Məsələn : “I like to play computer games.- Budaq cümlədə ən çox ümumi səhv növü baş verir ki, bu da mübtədə – fel (xəbər) uzlaşmasına uyğun görünməklə morfoloji səhvlər sinfinə daxil olur. “Computer games” – kompyuter oyunları əsasən cəmdə işlənməli və “are” ilə yuxarıdakı cümlədə. Belə səhvlər əsasən yazı prosesində tələbələrin diqqətsizliyindən və özünü yoxlamamasından meydana gəlir. Məsələn bu cümlə üçün iki dəyişilmiş versiya verilə bilər: - 1. – Yes, I like computer games because they are fun and exciting. 2. – Yes, I like to play computer games and they are fun and exciting. Bununla belə (however) vacib əsas suala əvvəlcə verilən cavab daha çox uyğun səslənir.

Çalışmada ikinci sual kompyuter oyunlarının növləri və onların sevilməsi haqqında məlumat verir. Birinci suala uyğun cavabları müqayisəsini etdikdə aşağıdakı yazı nümunələrində sintaktik səhvlərin aşağı düşdüyünü görə bilərik. Məsələn :

I – ci sual : - “ What kind of games do you like ?”-

Birinci tələbənin cavabı – “ I like adventure games” – cümləsi (S- >(NP) – ismi birləşmə və (VP) –feli birləşmələrə uyğun olmaqla sintaktikdir. İkinci tələbənin cavabı : - “I lowe racing games” – bu cavab da yuxarıdakı cavaba uyğundur.(S->NP,VP; VP-NN). Bununla belə söz düzəltmə forması səhvdir”lowe”. Bu səhv yeni dil öyrənənlər üçün ümumi bir səhvdir. Bu səhvin səbəbi isə hər iki dilin əlifbasında (ingilis və Azərbaycan) hərfələr arasında olan fərqlərdir. Azərbaycan dilində “w”(dablu hərfi yoxdur), belə ki, tələbələr”w” hərfini “v” əvəzinə işlətməyə üstünlük verirlər. Üçüncü tələbənin cavabı – “My favourite computer games is online game”. – bu cavab tələbənin ana dilindən sözbəsöz bədii tərcümədir. Öyrənənlər cümlə qurarkən oyun növlərini ilk öncə aydınlaşdırmalı idilər. İkinci “online game” – ismi birləşmə olmaqla cümlədə morfoloji baxımdan cəmlənməli idi. Yəni, sonda cümlə belə olmalıdır: “ My favourite type of computer game is online games”.

Dördüncü tələbənin cavabı : - “I like car race and war games” – yalnız bu cümlədə biz iki ismi birləşməli cümləni bir bağlayıcı ilə bağlandığını görürük. Ancaq 1 –ci birləşmə (NP) –“car race” morfoloji səhvdir , yəni ismi-sifət uzlaşması bu cümlədə yoxdur. Bu uzlaşma belə olmalı idi : “car racing”. Buna səbəb tələbənin öz dilində bunu necə fikirləşirsə, elə də öyrəndiyi kimi tərcümə edir. Düzgün cümlə belədir : “I like car racing and war games”.

Beşinci tələbənin cavabı : - “I like to adventure games” – Bu cümlədən başqa, digər cümlələr də sintaktik cəhətdən birləşmə quruluşu qaydalarına tabe olmaqla düzgün olmalıdır. Bununla belə onların bəziləri semantik baxımdan da düzgün səslənməlidir. Bu cümlədə əlavə olaraq isimdən əvvəl “to” məsdər hissəciyi işlənilib. Belə bir səhvin baş verməsi tələbənin təsirli fel haqqında biliyinin olmaması səbəbindəndir. Təsirli fel “to” məsdər hissəciyinin işlənməsi isimlə fel arasında tələb edilmir. Düzgün cümlə belədir : “I like adventure computer games”.

II –ci sual : - “How often do you play games?” –

1– ci tələbənin cavabı: - “ I playing computer games sometimes”. – Bu cümlə əsas felin sonuna “ing” feli sifət sonluğu artırılmaqla qüsurludur. Feli birləşmədəki səhv cümlənin sintaktik quruluşunu da pozur. Bu cümlədə başqa bir səhv isə zaman zərfliyinin düzgün yerdə işlədilməməsidir. Cümlədə söz düzülüşünə görə tezlik zərfliyi mübtədə və əsas fel arasında işlənir. Düzgün cümlə belədir : “I sometimes play computer games”. 2 – ci tələbənin cavabı: - Bu sintaktik cəhətdən düzdür. Cümlənin tərkibi ismi, feli birləşmədən və zərflə feli birləşmədən ibarətdir. Cavab verilən suala tam uyğundur. 3 – cü tələbənin cavabı : - “I do once a month play game”(baş cümlə); - because I do generally homework”(budaq cümlə). Tələbələr mürəkkəb cümlənin düzəlməsində sadə cümləyə nisbətən daha çox səhvlər edirlər. Baş cümlədə iki əsas felin (“do” və “play”) işlənməsi, zərflə birləşmənin yerinin düzgün işlənməməsi (“once a month”), budaq cümlədə isə (“generally”) sözü bütövlükdə cümlənin sintaktik düzgünlüyünü pozur. Burada tək və cəm isimlərin düzgün işlənməməsi morfoloji problem yaradır. Dəyişilmiş formada düzgün cümlə belədir : “I play computer games once a month because generally I do my homework”. 4 – cü tələbənin cavabı : “I play the game for two hours once a week”. – Bu cümlə quruluş cəhətdən sintaktik kimi görünür. Lakin ismi birləşmədə olan “game” sözü növünə görə bölünməyib, ona görə də geyri – müəyyəndir. Buna uyğun “game” isminə “s” əlavə etməklə cəmlənir. Düzgün forma belədir : - “I play games for two hours once a week”. 5 – ci tələbənin cavabı : - “I play computer game once a day”. – Bu cümlə sintaktik olaraq düzdür. Ancaq “computer game” ifadəsi morfoloji baxımdan səhvdir. Ona görə ki, cümlədə təklik və cəmlik müəyyənləşdirilməyib. Cümlə əslində tək olsa – “a computer game”, cəm olsa – “computer games” işlənərdi. Bu baxımdan düzgün cümlə belədir : - “I play computer games once a day”. Belə ki, aşağıdakı nümunələri analiz adək :

Məsələn:

1. “I want to graduate my English and meet the different people and cultures with Erasmus”.
2. – I will meet the new friends and the different education system in foreign country.
3. – I will graduate my confidence with Erasmus.
4. – I will explore different places and maybe change my thought.
5. – Finally, I will be some difficulty, because I don’t live in a hostel.

Verilən cümlələri müqayisə etsək, burada buraxılmış səhvləri daha aydın görə bilərik. Yuxarıda göstərilən cümlələrdə kifayət qədər morfoloji – sintaktik səhvlər mövcuddur. Bu səhvlər ən çox yazılı nitqdə özünü daha aydın göstərir. Belə səhvlərin baş verməsi ən çox birinci kurs tələbələri arasında baş verir. Ona görə ki, onlar dili öyrənərkən onun qanunlarını da həm öyrənməli, həm də öyrəndiklərini praktiki olaraq yazıya tətbiq etməyi bacarmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Ferris D.R. “Treatment of error in second language writing”, The University of Michigan Press, 2005, p. 92 -99.

2. Gas S.M. ;Selinker I. “Second language acquisition an introductory course”(3th ed.), New-York, 2008,p.243 -260.
3. Kirkgöz M.Y. “An analysis of Written Errors of English learners”, Turkey,2010,p.112 -160.
4. Süleymanov Y.Ə. “İnterferensiya və onun xarakterik xüsusiyyətləri”, “Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq Elmi Nəzəri jurnal,№4(84), Bakı -2012,səh. 15 -20.
5. Сулейманов Ю.А. «Специфические характеристики интерференции в переводном процессе», Журнал «Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук», Москва, 2013, стр.200-205.

Yusif Suleymanov

The interference appearing on the different levels in teaching process of the foreign language
Summery

In the article were given the interference process in the morphological and syntactical levels between Azerbaijan and English languages. And also here were explained analyzed the examples with their errors about morphological and syntactical interference in contacting languages. The students cannot know the language lows that's why the errors occur in all levels in the teaching process. Such learners usually are the first year students. They make more morphological and syntactical errors in the writing speech.

Юсиф Сулейманов

Учет интерференции в преподавании иностранных языков на разных уровнях обучения
Резюме

В этом статьи дано процесс интерференции на уровне синтактического и морфологического между Азербайджанским и английским языками. Тоже здесь указаны и объяснены много примеров при контакте языков и полностью анализирован ошибки в процессе интерференции. Студенты не знают законы языка, поэтому они ошибаются на всех уровне процесс обучение. Такие студенты обычно первокурсники. Они делают больше синтактического и морфологического ошибки в письменным речью.

Rəyçi: Dosent Rəfiq Cəfərov

ЗУЛЕЙХА АГАЕВА

докторант Бакинского Славянского Университета

abasova.1984@mail.ru

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ВИДО-ВРЕМЕННЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: rus dilində fel, təzi-zaman formaları, bitmiş tərz, bitməmiş tərz, işlənmə qanunauyğunluqları, kontekst, məna və funksiyaları.

Ключевые слова: глагол в русском языке, видо-временные формы, совершенный вид, несовершенный вид, закономерности функционирования, контекст, значение и функции

Key words: verb in Russian, aspectual-temporal forms, perfect tense, simple tense, regularities of functioning, a context, meaning and functions

Как известно, виды и времена русского глагола являются камнем преткновения для студентов-азербайджанцев. Опыт показывает, что эти грамматические категории невозможно усвоить в полной мере без осознания закономерностей их употребления в связной речи. Поэтому очень важно, чтобы изучение видо-временных форм в азербайджанской аудитории строилось на функциональной основе.

В учебниках и учебных пособиях по русскому языку видо-временные формы глагола рассматриваются в основном с точки зрения пассивной грамматики, которая изучает функции, значения строевых элементов данного языка, исходя из их формы, т.е. из внешней их стороны [1], но не учитывается при этом употребление этих форм в том или ином контексте.

Задачам изучения морфологических категорий в функциональном плане отвечает прежде всего активная грамматика, которую интересует «не столько система противопоставленных друг другу форм вида или времени, сколько причины, условия реализации выражаемых ими значений в определенных ситуациях речи» [2, с. 103]. Иначе говоря, работа над категориями вида и времени при обучении студентов русскому языку как иностранному должна вестись, главным образом, в плане активного синтаксиса, когда основное внимание уделяется значению и употреблению данной языковой формы [3, с.44]. При организации такой работы следует иметь в виду, что ознакомление студентов с общими закономерностями функционирования видо-временных форм глагола поможет им осознанно пользоваться этими формами в собственной речи, избегая типичных ошибок, связанных с различиями в представлении протекания глагольного действия в русском и на азербайджанском языках. Опыт свидетельствует, что чем глубже постигает студент видовой механизм в действии, в движении, чем раньше приучается он к тому, чтобы подходить к грамматическим фактам с точки зрения «динамического» анализа процесса речи, тем скорее овладевает он правилами употребления видо-временных форм глагола при построении цельного высказывания.

Важнейшей предпосылкой успешного овладения функциями видо-временных форм глагола является усвоение механизма видообразования

(освоение процессов перфективации и имеперфективации, распределение глаголов по видовым оппозициям и определение способов их производства, разграничение одновидовых и двувидовых глаголов), а также овладение системой внутриглагольного формообразования, базирующегося на соотношении двух (а то и трех) глагольных основ в пределах одного вида. Усвоению механизма видообразования и системы внутриглагольного формообразования сопутствует сравнительно-сопоставительная характеристика значений и функций членов видовой пары в определенных контекстуальных условиях.

Следует помнить, что, по словам В.В.Виноградова, «категория вида является ареной борьбы и взаимодействия грамматических и лексических значений [4, с. 395]» и употребление ее в речи часто носит интимный характер. Для осознания закономерностей функционирования видов и времен глагола большую роль играет рассмотрение каждой из этих категорий в соотношении с функционально-семантическими категориями аспектуальности и темпоральности, опирающимися на различные – морфологические, синтаксические, лексические – средства выражения характера того глагольного действия, которое представлено в определенном временном плане. Такое рассмотрение видо-временных форм глагола развивает в студентах внимание к тем элементам контекста, которые влияют на функционирование этих форм в речи.

Для понимания взаимосвязи категорий вида и времени существенное значение имеет также определение характера глагольного действия с точки зрения его единичности, конкретности (локализованности во времени) или повторяемости, обычности, обобщенности (временной нелокализованности). Ср. конкретно-процессное значение несовершенного вида глаголов в предложениях:

Душистою смолою пахнет бор. У освещенной солнцем старой сосны резвятся веселые проказницы – белки. Радуются они солнышку, светлой весне (И.Соколов-Микитов).

В неограниченно-кратном значении употреблены глаголы несовершенного вида в следующих предложениях:

Он часто приходил к нам в деревню из дедовской сторожки с Урженского озера и приносил то кошелку белых грибов, то решето брусники (К.Паустовский).

Следует отметить, что для выработки умения определять частные видо-временные значения глаголов, т.е. «такие регулярно повторяющиеся семантические типы, которые являются результатом взаимодействия грамматической формы и контекста» [5, с. 64], полезно поупражнять студентов в употреблении членов одной и той же видовой пары в разных предложениях, описывающих разные ситуации речи. Иначе говоря, введение глаголов одной видовой оппозиции в различные контекстуальные условия, анализ дистрибуции глагольной формы и определение ее значения являются важнейшим этапом усвоения структурно-семантических и функциональных особенностей изучаемых грамматических категорий. Так, при ознакомлении с частными значениями совершенного и несовершенного вида, студенты составляли предложения к каждому из данных значений и прослеживали, какие элементы

контекста показывают воздействие на функционирование видовых форм. Совершенный вид:

- с конкретно-фактическим значением (*Мурад заметил две березки, стоящих у пруда*);

- с наглядно-примерным значением (*Он часто поступает так: заметит где-либо красивое деревце, обязательно подойдет к нему, потрогает, полюбуется, а то и срисует в альбом*);

- с потенциальным значением (*Не беспокойтесь: Мурад заметит, если кто захочет обидеть его новых знакомых*);

- с суммарным значением (*Он трижды заметил, как лось переплывал реку*).

Несовершенный вид:

- с конкретно-процессным значением (*Раннее утро. Мальчик сидит на берегу озера и замечает, как из чащи леса вышли двое и направились к лодке*);

- с неограниченно-кратным значением (*Он иногда замечал этот странный шум в лесу*);

- с обобщенно-фактическим значением (*Он приходил к нам, но не помню, чтоб замечал Ираду*);

- с потенциально-качественным значением (*В любой обстановке Мурад замечал промахи товарищей и старался исправлять их*);

- с ограниченно-кратным значением (*Три раза он замечал, как подкрадывается медведь к пасеке, но ни разу не видел, чтобы косолапый разорвал улы*).

Эффективной представляется замена членов видовой пары синонимами в тех или иных конструкциях, если такая замена возможна, ср.: заметить (замечать – приметить) примечать, увидеть (видеть, обнаружить) обнаруживать. Например: *Самир заметил (увидел) несколько темных лодок, плывущих по реке*.

Особенности функционирования видо-временных форм глагола лучше всего можно понять в том случае, если их рассматривать не столько в пределах отдельного, изолированного предложения, а в рамках «сложного синтаксического целого, представляющего собой совокупность предложений (простых и сложных), объединенных по смыслу и грамматически» [6, с. 65]. Как известно, соотношение видо-временных форм глаголов-сказуемых является одним из средств выражения смысловых отношений между законченными предложениями в тексте, причем это соотношение зависит от характера содержания, цели и стиля высказывания. Так, в описательных сложных синтаксических целых (в пейзажных или портретных зарисовках) чаще всего употребляются глаголы несовершенного вида с конкретно-процессным значением, ср.:

Волга задумчиво текла в берегах, заросшая островами, кустами, покрытая мелями. Вдали желтели песчаные бока гор, а на них синел лес; кое-где белел парус, да чайки, плавно махая крыльями, опускаясь на воду, едва касались ее и кругами поднимались опять вверх, а над садами высоко и медленно плывал кориун (И.Гончаров).

При передаче динамически сменяющих друг друга действий употребляются глаголы совершенного вида с конкретно-фактическим значением, являясь ремами ряда объединенных в сложном синтаксическом целом предложений:

Взлетев кверху ногами, парашютист перевернулся. Над ним раскрылся голубой бумажный купол, но тут крепче рванул ветер, парашютиста поволокло в сторону, и он исчез за темным чердачным окном сарая (А.Гайдар).

Наиболее эффективными способами выявления и закрепления значений и функций видо-временных форм глагола являются:

1. Прием анализа дистрибуции глагольной формы: *Лена ложится на краешек нар, укрывается шинелью и, согреваясь, думает в полудремоте: «Хорошо как! Никогда не знала, что так хорошо в землянке!»* (Ю.Бондарев. Незабываемое). (*Ложится – укрывается, (согреваясь) думает* – несов. в. с конкретно-процессным значением; настоящее актуальное; *не знала* – обобщенно-фактическое значение).

2. Прием подстановки-замены одного члена видовой пары другим в определенном контексте для показа возможности невозможности взаимозаменяемости («конкуренции») видов. Анализируя тексты, студенты обнаруживают, что в одном и том же сложном синтаксическом целом употребляются глаголы совершенного и несовершенного вида:

Тройка машин фыркнула на старте, тронулась, побежала, за ней потянулась другая, и уже приходила в движение третья. Вот первые самолеты скользнули в небо. Вслед за ними разбегается звено Мересьева. Уже внизу покачивается из стороны в сторону плоская земля. Не теряя из виду первой тройки, Алексей пристраивает к ней свое звено, а сзади, впритык к ним, идет третье (Б.Полевой).

(Конкретно-фактическое значение сов. в. и конкретно-процессное значение несов. в.; аористическое значение прош. вр. – наст. историческое).

Категория вида включает в себе возможность двоякого взгляда на действие, которое при разных видах глагола может быть одним и тем же по смыслу, что и лежит в основе синонимии видо-временных форм глаголов и параллельного использования их в том или ином контексте.

Марфенька была свежая, белокурая, здоровая, склонная к полноте девушка, живая и веселая. Она прилежна, любит шить, рисует. Если сядет за шитье, углубится серьезно и молча, долго может просидеть; сядет за фортепиано, непременно проиграет все до конца, что предположит, книгу прочтет всю и долго рассказывает о том, что читала, если ей понравится. Поет, ходит за цветами, за птичками, любит домашние заботы, охотница до лакомств (И. Гончаров). (Потенциальное значение сов. в. – потенциально-качественное значение несов. в.; буд. простое в значении настоящего неактуального). Встречаются сложные синтаксические целые, в которых одни глаголы не допускают видовой взаимозаменяемости, а другие допускают, хотя при этом основной смысл высказывания не меняется, ср.:

Они послеобеденные часы нередко просиживали вдвоем у бабушки – и Вера не скучала, слушая его, даже иногда улыбалась его шуткам. А иногда

случалось, что она, вдруг не дослушав до конца страницы, не кончив разговора, слегка извинялась и уходила – неизвестно куда, и возвращалась через час, через два или вовсе не возвращалась к нему – он не спрашивал (И.Гончаров). В первом предложении замена одного вида другим невозможна (глагол *просиживали* с неограниченно-кратным значением сочетается с обстоятельством нередко, с которым не может сочетаться в прошедшем времени глагол совершенного вида; *(не) скучала, слушая* – с обобщенно-фактическим значением; *улыбалась* – с неограниченно-кратным значением). Во втором предложении, кроме глагола *случалось*, указывающего на повторяемость действий, вместо глаголов *извинялась, уходила, возвращалась* могут функционировать глаголы сов. в. с наглядно-примерным значением).

3. Функционально-семантический комментарий к целостному тексту. Анализ готового текста позволяет «вскрыть потенциальные возможности развертываний аспектуальных линий в различных «узлах» высказывания для того, чтобы более точно определить взаимосвязь аспектуальных элементов текста, степень свободы и зависимости каждого из них» [7, с. 83]. Для «потенциально-динамического» анализа берутся вначале простые типы видового контекста, а затем – сложные.

В Новый год она остановилась в фойе перед зеркалом и там, в отраженном блеске огней, люстр, нарядных женщин, показала самой себе такой заурядной, некрасивой, простенькой, что испуганно оглянулась на него и, бледнея, проговорила:

- Уйдем отсюда, скорее уйдем!

Он понял, о чем она думала, поцеловал ее в висок, сказал ласковым голосом:

- Ты смотришь на себя глазами чужой зависти.

И она вдруг облегченно опустила руки, улыбнулась ему с покорной благодарностью:

- Спасибо, ты меня все-таки любишь (Ю.Бондарев).

Тип видового контекста «предшествование – следование» («цепь» + «цепь», прерываемое прямой речью с глаголами сов. в. с конкретно-фактическим значением и несов. в. с обобщенно-фактическим значением; глагол *думала* во втором сложном синтаксическом целом выступает также в обобщенно-фактическом значении).

Приемы, которые используют исследователи при изучении значений и функций грамматических форм, можно применять и на практических занятиях со студентами, адаптируя эти приемы сообразно речевым способностям и филологической подготовленности обучаемых. Наилучших результатов можно добиваться тогда, когда студенты приучаются оперировать данными приемами не только при анализе текстов, но, главное, при построении цельных высказываний. Усвоение конкуренции определенных частных значений противоположных видов, которая зависит от лексического значения глагола, от способа действия, от видовой соотносительности или несоотносительности глагола, а также от индивидуальных особенностей контекста, обостряет языковое чутье обучаемых, обогащает их стиль и понимание текста.

Литература

1. Рыбачева Л.В. Современный литературный русский язык. Морфология. Учебное пособие для вузов. М; 2008; Рахманова Л.В., Суздальцова В.Н. Современный русский язык; Лексика. Фразеология. Морфология. Учебник. М., 2010.
2. Карпухин С.А. Русский глагольный вид в языковом сознании // Русский язык в школе, 2004, № 3, с. 101-108
3. Щукин А.Н. Методика обучения иностранным языкам. М; 2004.
4. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М.: Высшая школа, 1972.
5. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. Л.: Наука, 1971.
6. Лосева Л.М. Текст как единое целое высшего порядка и его составляющие // Русский язык в школе .1973, № 2, с. 61-67.
7. Радзиевская Т.В. Текстовая коммуникация. Текстобразование // Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис. М.,1992. с 79-108.

Z.Ağayeva

Rus dilində felin tərzi-zaman formalarının işlənməsi
Xülasə

Məqalədə rus dilində felin tərzi-zaman formalarının işlənməsi öyrənilir. Felin tərz və zaman kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi şərh edilir. Müəyyən nitq situasiyasında felin bitmiş tərz və ya bitməmiş tərz formasının realizə edilməsinin şərtləri təsvir edilir. Bitmiş və ya bitməmiş tərz formasının işlənməsində kontekst həlledici rol oynayır. Felin tərzi-zaman formalarının məna və funksiyalarının öyrənilməsinin effektiv üsulları qeyd edilir.

Z.Ağayeva

Operation of species temporary forms verb in the Russian language
Summary

In this article is studied forms of verb. There is commenting time and mood categories of verb. There is describing finished and unfinished kind of verb in speech situation. Context plays a crucial role in the using of finished unfinished mood form. There is marked effective methods of learning mood and time of the verb, it's function and meaning.

Rəyçi: Sevinc Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVİNÇ MƏMMƏDZADƏ
Odlar Yurdu Universiteti
mamedzade-1982@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FONETİKA VƏ FONOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Ümumi fonetika, eksperimental fonetika, fonem quruluşu, danışiq üzləri

Ключевые слова: Общая фонетика, экспериментальная фонетика, структура фонема, органы речи

Key words: General phonetics, experimental phonetics, phonological structure, organs of speech

İnsanın bütün şüurlu həyatı dildə keçir. O, dildə düşünür, dildə fikirlərini ümumiləşdirir, yazır, başqasına nə isə deyir, ondan məlumat alır və ən mürəkkəb əsərlər haqqında fikir yürüdür. Dildən insan bir alət kimi istifadə edir, onda danışır, yazır, nitq söyləyir və citable yazır. Bütün bu deyilənlər göstərir ki, dil mürəkkəb bir fenomendir. Mütəfəkkirlər antik dövrlərdən tutmuş hazır qədər dilin mahiyyətini açıqlamağa xeyli səy göstərmişlər. Bu yolda xüsusi bir elm sahəsi yaranmışdır ki, buna dilçilik deyirlər. Görkəmli fransız dilçisi J.Vandries yazırdı: “Dil cəmiyyətdə yaranır, insanların bir-birilə ünsiyyətə girmək ehtiyacını hiss etdiyi andan meydana gəlir. İnsan beyninin kifayət qədər inkişaf edərək dildən istifadə etmək iqtidarında olduqda ictimai hadisə kimi yaranıb”.

İçərisində yaşadığımız əsr son onilliklərdə elmi-texniki tərəqqi baxımından irəliyə doğru sıçrayışlarla səciyyələnir. Bu yüzillik özündən əvvəlkilərə nisbətən yeni bilik sahələrinin yaranmasında xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu mərhələdə dilçilik elminin özünəməxsus yeri vardır. Dilçilik elminin təşəkkülündə mühüm yer tutan fonologiya əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi bu gün də humanitar elmlərin önündə gedir. Keçən əsrin əvvəllərində fonologiyanın fonetikadan kəskin şəkildə ayrılmasını sübut etməyə çalışan mübahisə və mülahizələr yeni sanballı tədqiqatlar işığında öz əhəmiyyətini itirir və onların vahid bir elm sahəsinin müxtəlif qolları olması qənaəti ədəbiyyatda özünə daha çox tərəfdar qazanır.

Təqdim olunan məqalədə öncə dilin mahiyyəti, yaranması və funksiyası haqqında geniş söhbət açılır, İngilis dili fonetikasi dərinləndirilərək təhlil edilir və bu yöndə qarşıya çıxan məsələlər həll olunur. Burada fonetika elminin obyekt, predmeti, məqsədləri, vəzifələri və fonetik vahidlərin səciyyəsi açıqlanır.

Məqalənin mövzusu müasir İngilis dilində fonetika və fonologiya məsələləridir. onun predmeti isə ingilis dilində işlənən sözlərdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti onun gələcəkdə praktik fonetika tədrisində vəsait və məlumat mənbəyi kimi istifadə oluna bilməsidir.

Tədqiqat zamanı müqayisəli metoddan istifadə ediləcək. İngilis və Azərbaycan dillərinin fonetik quruluşu qarşılıqlı müqayisə ediləcəkdir.

Məqalənin məqsədi müasir İngilis dilində sözlərin tələffüsü zamanı qarşıya çıxan fonetik problemləri araşdırmaqdan və bu problemləri həll etməkdən ibarətdir.

Təbii ki, araşdırma apararkən müxtəlif mənbələrdən istifadə edilmişdir

Dil ünsiyyət vasitəsidir. Ünsiyyət mürəkkəb bir prosesdir. Onun modelinin daha dolğun və daha aydın verilməsi son dövrlərdə təkcə dilçiləri deyil, danışıq fəaliyyəti işlə məşğul olan bütün elm sahələrini maraqlandıran məsələlərdəndir.

Dil ünsiyyət vasitəsi kimi ona görə fəaliyyət göstərir ki, dil vahidləri insan tərəfindən reallaşır, kodlaşdırılır və insan tərəfindən qəbul edilir. Dilin fonoloji yarusunun vahidləri normaya əsasən səslərdə öz əksini tapır. Bunun üçün insanda tarixi inkişaf prosesində danışıq cihazı formalaşmış və insan ayrı-ayrı səslərin tələffüzünə nail olmuşdur.

Dünyada elə bir xalq, millət yoxdur ki, onun dili səsli dil olmasın. Dilin səsli təbiətə malik olması onun qırılmaz əlamətidir. Odur ki, hər bir dilin öyrənilməsində həmin dilin səslərindən, fonetik quruluşundan, tələffüz xüsusiyyətlərindən başlamaq lazımdır.

Dil dedikdə, hər şeydən əvvəl, şifahi, səsli dil nəzərdə tutulur. Danışıq üzvləri vasitəsilə tələffüz edilən səs birləşmələri, vurğu, tonlar, intonasiya və s. sözlərin maddi əsasını təşkil edir. Sözlər düzgün tələffüz olunmadıqda məna dolaşığı yaranır və ünsiyyətdə anlama çətinləşir.

Fonetika yunan mənşəli “phonetikos” sözündən olub “səs”, “küy” deməkdir. Fonetika dilçiliyin bir şöbəsi olub, “səs haqqında elm” deməkdir. Fonetika dil səs-lərini, dilin səs tərkibini, sözlərin heca quruluşunu, intonasiyanə və s. öyrənən bir elmdir.

Fonetika ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə bölünür. Ümumi fonetika dil səslərinin fizioloji, akustik cəhətlərini, habelə fonetik hadisələri (assimilyasiya, eliziya və s) tədqiq edib öyrənir.

Xüsusi fonetika ayrıca götürülmüş bir dilin fonetik quruluşunun komponentlərini tədqiq edib öyrənir.

Fonetikanın dilçilik elmində yeri digər dil aspektləri olan leksika və qrammatika qədər mühüm və əhəmiyyətlidir. Belə ki, dildə bütün leksik və qrammatik mənalar danışıqda fonetik cəhətdən ifadə edilir. Odur ki, səhv, düzgün olmayan tələffüz, səhv anlama, fikir dolaşığına gətirib çıxarar.

Məsələn, *it is mined-* cümləsinin tələffüzündə [d] səsinə diqqət yetirilməzsə, cümlənin mənası tamamilə dəyişə bilər. Danışıqda sayca daha məhdud olan səslər vardır ki, onlar sözlərin mənasını və qrammatik formaları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Məs: *pin-pen, man-men*.

Odur ki, çətin tələffüzə və mürəkkəb qrafik sistemə malik olan ingilis dilinin fonetik quruluşunu və qrafik sistemin xüsusiyyətlərini öyrənmədən but dili praktik və emi baxımdan mükəmməl öyrənmək mümkün deyil.

Dil səsləri dilin mövcudluq formasıdır. Danışıqda və ünsiyyət prosesində akustik cəhətdən sayca çoxlu müxtəlif çalarlı səslər tələffüz edilir. Danışıqda sayca çoxluq təşkil edən belə səslər fon və ya səslər adlanır. Dildə sözləri, söz formalarını bir-birindən fərqləndirən səslər fonem adlanır. İngilis dilində 44, Azərbaycan dilində 34 fonem var. Dilin yazılı formasında danışıq prosesində tələffüz edilən bütün səslər deyil, yalnız bir qrup səslər işarə edilib yazılır. Sözlərin yazılı formalarında hər bir fonem, hərflər və ya hərflər birləşmələri ilə göstərilir. Yazıda hər bir fonemin göstəricisi kimi çıxış edən hərflər və ya hərflər birləşməsi qrafem adlanır. Hərflərlə qrafemlərin oxşar və fərqli cəhətləri var. Məsələn *lamp* sözündə 4 hərflər, 4 qrafem, 4 fonem var. Burada onlar kəmiyyətcə uyğundur. Lakin, *through* sözündə vəziyyət başqadır. Burada 7 hərflər, 3 qrafem, 3 fonem [θ-r-u:] var.

Müasir dilçilikdə fonemə eyni şəkildə tərif verən iki dilçi tapmaq çətindir. Lakin, but o demək deyil ki, dilçilər arasında heç bir fikir oxşarlığı yoxdur. İngilois alimi D.Couns fonemi belə müəyyənləşdirirdi. “Fonem dilin ən mühüm səsinə təcəssüm etdirən başqa səslərlə birlikdə və münasibətdə xüsusi səs ardıcılığında eyni olan səslər ailəsidir.”

“Fonem quruluşu haqqında” əsərində R.Yakobson yazır: “Fonem dilin bütün səs dəyərlərindən və bütün başqa dil işarələrindən köklü şəkildə fərqlənir. Fonem kompleks vahiddir.”

İngilis dilində 24 samit fonemi yazıda 56 qrafem, 20 sait fonemi 88 qrafem ifadə edir.

Fonologiya fonetikanın tərkib hissəsidir

Danışanın tələffüz etdiyi səslərlə dinləyicinin dərk etdiyi vahidlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi dilçiləri maraqlandıran mühüm məsələlərdən biridir. Klassik fonetika hər bir səsdə üç aspekti ayırırdı, lakin danışq üzvlərinin fəaliyyəti səslərin yaranmasında əsas səbəb hesab edilirdi. Elə buna görə də nitqin artikulyator tərəfi birinci, akustik aspekt isə ikinci hesab edilirdi. Danışq üzvlərinin hərəkətinin nəticəsi olan akustik effekt dilin kommunikativ funksiyasının həyata keçməsi üçün mühüm şərtidir. Danimarkalı E.F. Yörgensen göstərir ki, dil səsinin hərtərəfli tədqiqi üçün hər üç aspektin nəzərə alınmalıdır. Artikulyator, akustik, perseptiv.

Müasir Amerika dilçilərindən R.Yakobsonun fikrincə ünsiyyətdə dərk etmə birincidir, artikulyator aspekt axırıncı, akustik baxım isə ortada qalır.

Eksperimental fonetikanın geniş vüsət alması fonetikanın təbiət elmlərinə daha yaxın olması fikrini bir növ təstiq edir.

Dillər müxtəlif olduğu kimi, onların danışq səsləri də müxtəlifdir. Belə ki, dillərdə bir-birinin eyni olan iki səs tapmaq çətindir. Məs: Azərbaycan və İngilis dilində eyni adlı səslər [t,d,s,z] müxtəlif akustik çalarlara malikdir. Səslərdə müxtəliflik yaradan amil danışq üzvlərinin aldığı müxtəlif tələffüz məxrəcləridir. Məs: Azərbaycan dilində [t,d,s,z] səsləri dələn öz hissəsilə, İngilis dilində isə dilin ucu ilə tələffüz edilir. Odur ki, hər hansı bir dilin səslərini öyrənmək üçün ilkin olaraq, danışq üzvləri və onların işi barədə bilik əldə etmək vacibdir. Danışq üzvləri aşağıdakılardır.

I- Ağız boşluğu,

II- burun boşluğu,

III- udlaq boşluğu

Alt dodaq, üst dodaq, üst dişlər, alt dişlər, yuvaqlar, sərt damaq, yumşaq damaq, dil, udlaq, xirdək, səs telləri, nəfəs borusu, alt çənə

Danışq üzvləri işinə görə 2 yerə bölünür: fəal və q-fəal danışq üzvləri. Səslərin tələffüzü zamanı hərəkət edən üzvlər fəal, hərəkət etməyən danışq üzvləri qeyri fəal danışq üzvləridir.

Fəal danışq üzvləri: səs telləri, yumşaq damaq dilçəklə birlikdə, dil, dodaq, alt çənə.

Qeyri-fəal danışq üzvləri: dişlər, yuvaqlar, sərt damaq

Müasir İngilis dilində 44 səs mövcuddur. Danışq səsləri iki qrupa bölünür:

Sait səslər, samit səslər. Sait səslər elə səslərdir ki, onlar tələffüz edilərkən hava axını ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmir. İngilis dilində 20 sait səs mövcuddur. Sait səslər monofonqlara və diftonqlara bölünür.

Samit səslər elə səslərdir ki, onları tələffüz edərkən hava axını ağız boşluğunda müəyyən maneəyə rast gəlir. Samit səslər sonor və küylü olmaqla iki qrupa bölünür.

Saitlər:

[i:], [i], [e], [a:], [o], [u], [æ], [ɔ], [ɒ:], [u:], [ɜ:], [ə]- monofonqlar

[eɪ], [aɪ], [aʊ], [aɪ], [ɔɪ], [ɪə], [eə], [uə]- diftonqlar

Samitlər:

[p], [b], [t], [d], [k], [g], [ɔ], [ɒ]

[f], [v], [θ], [ð], [s], [ʃ], [z], [h,]

[m], [n], [ŋ], [l], [r], [j], [w]

İngilis dilində samit hərflərin yazılışı və oxunuşu arasında uyğunsuzluq var. Belə ki, bir sıra sözlərdə samit hərflər yazılır, ancaq müəyyən səbəblərdən oxunmur. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək.

1. “b” hərfi aşağıdakı sözlərdə oxunmur.

a) Lamb, comb, limb, plumer, bomb, tomb, thimb, clinb, üomb, crumb

b) Debt, doubt, subtle

2. “p” hərfi pn, ps, pt hərflər birləşməsində oxunmur.

Pneumonia, psalm, psychology, ptamigan, ptomaine

“p” hərfi aşağıdakı sözlərdə oxunmur.

Cupboard, rasperry, receipt, sapphier.

3. “d” hərfi aşağıdakı sözlərdə oxunmur.

Handkerchief, handsome, landscape, grandmother

4. “g” hərfi aşağıdakı samit birləşmələrində oxunmur.: gn, gm, igh, ight

Gnarl, gnome, reign, high, right, diaphragm

Lakin, “gh” birləşməsində “g” hərfi spz başında oxunur.

Ghastly, aghast, ghost, ghoul

5. “h” hərfi aşağıdakı sözlərdə oxunmur.

Heir, hour, honour, honest, exhibit, exhaust, vehicle, rhyme, rhobbus, buddhism, vehement, why? What? Where?

6. “kn” hərflər birləşməsində “k” hərfi oxunmur. Knife, knee, knot, knock.

7. “l” hərfi aşağıdakı sözlərdə oxunmur.

Could, should

8. “t” samiti aşağıdakı sözlərdə oxunmur.

Often, bustle, nestle, bristle, fasten, jostle, castle, rustle, soften, christmas, traia.

9. “w” hərfi “wr” birləşməsində oxunmur. : write, wrap, two, answer, sword

10. “s” hərfi aşağıdakı sözlərdə oxunmur.
Isle, island, corps, debris, demesne

11. “n” hərfi “mn” birləşməsində oxunmur.
Autumn, column, solemn.

Dillər müxtəlif olduğu kimi, onların danışmaq səsli də müxtəlifdir. Belə ki, dillərdə bir-birinin eyni olan iki səs tapmaq çətindir. Hər hansı bir dilin səsli öyrənmək üçün ilkin olaraq, danışmaq üzləri və onların işi barədə bilik əldə etmək vacibdir. Odu ki, çətin tələffüzə və mürəkkəb qrafik sistemə malik olan ingilis dilinin fonetik quruluşunu və qrafik sistemin xüsusiyyətlərini öyrənmədən bu dili praktik və emi baxımdan mükəmməl öyrənmək mümkün deyil.

Ədəbiyyat

- 1) S. Babayev, M. Garayev “English Phonetics” (Bakı 1983)
- 2) Vasilyev “English Phonetics” (Moscow 1970)
- 3) Torsuyev “English Phonetics” (Moscow 1996)
- 4) F. Huseynoglu “Supplement to the book Introduction to English Phonetics” (Bakı 2003)

S.Məmmədzadə

Phonetics and phonological system of modern english language

Summary

This article deals with phonological structure of English language, the function and the components of English phonetics: vowels and consonants, organs of speech and their functions.

The article bridges the gap between simple pronunciation handbooks and technical phonetics and phonology textbooks.

Its first part presents the basic factual information and crucial issues in a concise, practical and readable way. This article takes into account recent developments on the teaching of phonology, and a number of improvements have been made in response to feedback from users worldwide.

It also provides detailed information and the rhythmic-melodic structure of the English language.

Phonetics of modern English as the basic unit of description is enlightened in this article.

S.Mammadzada

Фонетика и фонологическая система современного английского языка
Резюме

Эта статья о фонологической структуры английского языка, функции и компоненты фонетики английского языка: гласных и согласных, органов речи и их функции.

В статье устраняется разрыв между простыми произношениями справочников и технической фонетики и фонологии учебников.

Ее первая часть практически представляет основную информацию и важные вопросы понятным способом. Эта статья учитывает последних изменений на учении фонологии, а также ряд улучшений были сделаны в ответ на обратную связь от пользователей по всему миру.

Он также предоставляет подробную информацию и фонетическую структуру английского языка.

Rəyçi: S.Abdurəhmanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

АЙНУР МУСАЕВА
АГЭУ
aynur@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: leksika, mətn, rus dili, tədris

Ключевые слова: лексика, текст, русский язык, преподавание

Key words: lexis, text, the Russian language, teaching

Преподаватель - творческая личность, работа доставляет преподавателю удовлетворение и радость только тогда, когда, овладев основными принципами своей профессии, он начинает творчески преломлять их и создавать свои собственные приемы, которые наиболее полно соответствовали бы характеру его личности, условиям работы, что и конечном итоге обеспечивает эффективность учебного процесса.

Выделение лексики в особый предмет практических занятий по языку, безусловно, усиливает практическую направленность преподавания русского языка в нефилологической аудитории, отсюда одна из задач преподавателя – снять возникающие при овладении основами наук языковые трудности, языковой барьер, чтобы недостаточное владение языком не стало препятствием в изучении специальных дисциплин.

Уже на начальном этапе закладываются основы пользования языком как средством получения научной информации и обмена ею. Студенты должны уметь записывать услышанные и прочитанные тексты по специальности, вести беседу на специальные темы на семинарах и практических занятиях, сдавать тесты и экзамены, что предполагает наличие у них сформированных умений и навыков чтения.

К продвинутому этапу обучения студенты овладевают необходимым минимумом лексического и грамматического материала по специальности. Они умеют читать, воспринимать на слух и конспектировать несложные специальные тексты, отвечать на вопросы по прочитанному или прослушанному тексту, давать его краткий пересказ. Основная задача преподавателя на этом этапе – уделить особое внимание изучению синтаксических особенностей устной формы научного стиля, анализируя при этом не отдельные предложения, а все сообщение, т.е. систему высказываний, несущих новую информацию: лекция, доклад, выступление, научное сообщение на конференции, ответы на экзамене.

Лексическая работа составляет основу занятий по русскому языку. Цель лексической работы состоит в том, чтобы студенты ознакомились с новыми словами и научились самостоятельно употреблять эти слова в собственных высказываниях, делая свою обиходную речь живой, образной, богатой. Студенты должны уметь читать большую информацию на русском языке по своей специальности. Лексическая работа помогает в этом студентам, пополняя словарный запас слов на русском языке. В этом студентам помогают

двуязычные словари, с которыми они должны уметь работать. Кроме этого в выполнении словарного запаса слов студентам помогают и экскурсии по городу Баку на определенную тему: «Старый Баку», «Современный Баку», «Музеи города Баку», «Исторические памятники Баку». Перед экскурсией преподаватель должен напомнить студентам составить тематические словарики по этим темам. С новыми словами студенты будут составлять предложения во время экскурсии в беседах и после экскурсий.

Как известно, основной проблемой современной методики обучения является проблема комплексного, эффективного развития речевой деятельности студентов-азербайджанцев на русском языке. Обучение речевому общению на русском языке предусматривает усвоение как устной, так и письменной формы общения. Естественно, что проблемы развития устной разговорной речи и обучения ее диалогической форме на уроках русского языка в национальной аудитории приобретают особую актуальность.

Студентам-азербайджанцам важно и нужно знать русский язык. На русском языке существует богатейшая техническая, экономическая, филологическая, юридическая, медицинская литература. Помимо этого с каждым годом растет число предприятий, фирм, где без знания русского языка трудно и невозможно работать. Чтобы быстро овладеть русским языком, нужно уметь подбирать разнообразные ситуативные упражнения, научить студентов общению на русском языке. А самое главное вызвать у студентов интерес к русскому языку. Вместе с тем, работая со студентами, важно научить их самостоятельной работе с учебным материалом дома. В современной вузовской, практике, как подчеркивает многие преподаватели-русисты, большое место отводится развитию устной русской речи.

Таким образом, преподаватели русского языка должны учитывать коммуникативный метод обучения, который развивает диалогическую и монологическую речь. Развивая диалогическую монологическую речь, надо научить студентов к словарной работе, которая обогащает лексический запас. Лексическая работа составляет основу занятий по русскому языку. Студенты-первокурсники должны иметь специальные тетради, куда систематически вносят новые слова, употребляя их в различных предложениях. К ним подбираются синонимы, антонимы. Затем студенты должны учиться составлять тематические словарики. Сначала тема словариков определяется преподавателем. Затем уже студенты сами находят новые интересующие их темы. На начальном этапе студенты должны изучать четкие, лаконичные тексты, потому что на них легче активизировать лексику. Усвоению текстов помогают словари и справочники, например, словарь-справочник «Русский язык» под редакцией Ф.Г. Гусейнова, Ф.Ю. Гусейновой. Студентам раздаются карточки с текстом «Советы преподавателя», который они переводят. При переводе текста выписывают трудные слова. Составляя предложения, они находят в словаре – справочнике нужные слова.

Вот тематический словарь к теме «Университет»:
Университет- universitet Факультет- fakultə

*Кафедра- kafedra Библиотека- kitabxana
Читальный зал- oxu zalı Кабинет- kabinet*

*Лаборатория- laboratoriya (texniki və elmi-tədqiqat təcrübələri aparmaq
üçün xüsusi otaq və ya bina)*

*Здание- bina Аудитория- auditoriya
Лектор- mühazirəçi Лекция- muhazirə
Преподаватель- müəllim Профессор- professor
Ассистент- assistant Студент- tələbə*

К словарю даются задания, которые тесно связаны с грамматическим материалом. Например:

1. Выпишите из словарика существительные мужского, женского, среднего рода.
2. Просклоняйте существительные мужского рода.
3. Употребите их предложениях.

Итак, основными принципами работы на занятиях по русскому языку со студентами – азербайджанцами могут быть следующее:

1. Обучить студентов правильным ответам. Студенты должны научиться отвечать на поставленные вопросы к текстам.
2. Студенты должны уметь пересказывать содержание прочитанных текстов простыми предложениями постепенно переходя к сложным предложениям.
3. На занятиях по русскому языку надо использовать беседы на темы, связанные с бытом и современной студенческой жизнью и учебой.

Студенту –азербайджанцу, начиная с первого курса, приходится много заниматься чтением, уплотняя, свертывая значительные объемы информации в понятия, системы понятий, описывающие различные предметные области общеобразовательных, фундаментальных научных и инженерных дисциплин. И когда чтение по этим областям знаний начинается на русском языке, то на восприятие текста отрицательно влияет то, что у студентов недостаточно сформирован индивидуальный словарь – тезаурус читающего, его лексика на русском языке.

Самая распространенная организация лексики, которая представлена почти во всех современных учебниках, является двуязычный словарь – минимум, построенный по принципу «слово – его значение» и подаваемый в алфавитном порядке в виде поурочного списка слов к тексту, общего словаря в конце учебника или учебного пособия. За последние десять лет появились новые учебники по русскому языку, ориентированные на студентов- экономистов, студентов-филологов, студентов-медиков и при подаче лексики учитывались возможности ее группировки по частям речи, группировки на строевые, самостоятельные слова и словосочетания.

Т.С.Серова отмечает, что практика составления тематических словарей, теоретическую основу которых составляет метод семантического поля, широко используется с целями группировки лексики для развития умений и

навыков устной речевой деятельности. Тематический словарь для студентов включает общую классификационную схему темы и состоит из подтем, каждая из них допускает лексическое наполнение любого объема и развертывается в связной текст, который раскрывает тему более эффективно.

Данная организация лексики дает определенный эффект в ее усвоении. Однако слова в подтемах давались без указания отношений между ними. При обучении студентов – иностранцев русскому языку и профессионально-ориентированному чтению наиболее эффективным путем введения и закрепления лексики является организация и подача лексики по принципу тезауруса, понятийного словаря – минимума, в котором понятия были бы воплощены в точные словесные формы и определения, принятые в той или иной области знаний, где каждое понятие предстало бы со всеми многообразными связями.

Тезаурус расширяет число возможных доступов к словарному составу языка, что помогает закреплению лексики и быстрому усвоению иностранного языка. А во – вторых, тезаурус помогает организовать лексику для целей обучения профессионально-ориентированному чтению. И в отличие от других словарей, в тезаурусе слов меньше, зато слова расположены по смысловому принципу, по логико-семантическим связям.

Итак, преподавателями – русистами отмечается: «Как подтвердила практика обучения, т.е. ее результаты создание читательского словаря-тезауруса, в котором представлены ключевые лексические единицы данной темы вместе с их взаимосвязями, оформленные в словарные понятийные статьи, классифицированные тематически и обобщенные в логико-структурных схемах, позволяет организовать систему лексики с целью самого эффективного ее усвоения, применить его как важный дидактический прием проникновения в логическую структуру любого читаемого материала по теме и применить как эффективный прием понимания текстов, получению новых знаний по теме».

Таким образом, лексическая работа помогает в обучении студентов – азербайджанцев русскому языку, быстрому усвоению ими богатств русского языка. Преподаватели русского языка должны на занятиях использовать лексическую работу поэтапно.

Использованная литература:

1. Т.С.Серова. Тезаурусно – целевой подход в организации и введении лексики при обучении профессионально – ориентированному чтению на иностранном языке в вузе. Иностранные языки в высшей школе. ВШП. 18. М., Высшая школа, 1985. с. 109 -116.
2. О.А. Самедов, Г.О. Халилова. К вопросу о необходимости создания учебного словаря – компонента комплекса по русскому языку// Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Тезисы докладов и сообщений Республиканской межвузовской научной конференции (1-2 марта, 2000 год). Баку, 2000.
3. Синонимы русского языка и их особенности / От. Ред. А.П.Евгеньева. М.,Наука, 1972.

A.Musayeva

Rus dili dərslərində xüsusi leksikanın öyrədilməsi
Xülasə

Məqalə rus dili dərslərində xüsusi leksikanın öyrənilməsi mövzusunda həsr olunmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, hal – hazırda tələbələrin rus dili təlimi zamanı ixtisasın nəzərə alınması problemi mübahisə mövzusu deyil. Əgər xüsusi fənlərin daha yaxşı öyrənilməsi imkanı əsas səbəb kimi çıxıb edirsə, dilə yiyələnmə, şübhəsiz, daha effektiv olur.

A..Musayeva

Learning of special lexic at the lesson of the Russian language
Summary

The article is dedicated to the learning of special lexic at the lessons of the Russian language. The author notes that the problem of taking into account of profession while teaching Russian at the present time is not the topic of discussion. Possessing of a language, doubtless, is more effective, if the motive is better learning of special subjects.

Rəyçi: Farizə Şahbazova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NABAT CƏFƏROVA
AMI-nin dosenti
cafarova_nabat@mail.ru

ƏVƏZLİYİN TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: qiymətləndirmə, təlim prosesi, reallaşdırma, nailiyyət, dəyər

Ключевые слова: оценивание, процесс обучения, реализация, достижения, ценность

Key words: estimation, process of training, realization, achievement, value

Xalqımızın ümummillə lideri Heydər Əliyevin vaxtilə imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı [18 iyun 2001-ci il], "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" sərəncamı [9 avqust 2001-ci il] və "Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi" barədə fərmanı [2 yanvar 2003-cü il] ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzunmüddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanunvericilik aktlarıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" sərəncamı [23 may 2012-ci il] dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi daşıyır.

İndi ən mühüm vəzifə Azərbaycan dilinin statusunun yüksəldilməsi, onun daha da inkişaf etdirilməsi, zənginləşdirilməsi, yad təsirlərdən qorunması, dövlətdə, cəmiyyətdə nüfuz dairəsinin genişlənməsinə diqqət və qayğı göstərilməsi ilə əlaqədardır.

Rəsmi dövlət dili, əsas təlim fənni olan Azərbaycan dilinin milli iftixar və qürur mənbəyi kimi daim inkişaf etdirilməsi, bu dilə məhəbbət hissi tərbiyə olunması məhz bu işin ibtidai mərhələdə aparılması səviyyəsi ilə sıx bağlıdır [2, 5]. Hər bir müəllimin əsas və başlıca vəzifəsi Azərbaycan dili dərslərində ana dilimizi mükəmməl öyrətməkdir.

Azərbaycan dilinin tədrisində əvəzliyin özünəməxsus yeri vardır. Əvəzlik digər nitq hissələrinə bənzəməyən, nitqin üslub gözəlliyinə xidmət edən orijinal nitq hissəsidir. Əvəzlilər nitqdə əşya, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin lüzumsuz təkrarlarının qarşısını alır. Azərbaycan dilində əvəzlilər kiçik söz qrupunu əhatə edir, lakin əvəzlilərin işlənmə tezliyi çox yüksəkdir. Əvəzlilər isim, sifət, say, zərf və bəzən də fellərin yerində işlənilib onları əvəz etdiyinə görə həmin nitq hissələrinin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır. İbtidai siniflərdə əvəzlik haqqında ilkin nəzəri məlumat III sinif "Azərbaycan dili" dərslərində "Əvəzlik- nitq hissələrini əvəz edən söz" başlığı ilə verilmişdir. "...Dilimizdə elə sözlər var ki, nitq hissələrini əvəz edə bilər. Belə sözlər əvəzlik adlanır" [4, 153]. Tərif isə belə verilir: Nitq hissələrinin yerinə işlənmə bilən sözlərə əvəzlik deyilir. III sinifdə əvəzlilərin məna növlərindən ancaq şəxs, işarə, sual əvəzliləri haqqında məlumat verilir [4,

156]. Əvəzlilər əvəz etdikləri nitq hissələrinin konkret məna və əlamətini göstərə bilmir. Əvəzlilər əşya və əlamətə işarə edir. Əvəzlilər yalnız mətn daxilində konkret məna alır. Əvəzlilər əvəz etdikləri nitq hissələrinin sintaktik vəzifəsini də ifadə edirlər.

Əvəzliyin tədrisi prosesində aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməsi vacibdir:

1. Əvəzliyin nitqdəki əhəmiyyəti.

2. O, bu əvəzlilərinin nitqdə işlənməsi.

3. O, bu əvəzliləri ilə ifadə olunan mübtədalardan sonra fasilənin gözlənilməsi, yazıda vergülün işlədilməsi.

4. Şəxs əvəzliləri ilə ifadə olunan həmcins mübtədaların xəbərlə uzlaşması.

Əvəzlik haqqında biliklərin fəal/interaktiv təlimlə verilməsi, şagirdlərin maksimum fəallaşdırılması mənimsəməni gücləndirir. Fəal/interaktiv təlim hafizəyə yox, təfəkkürə, monoloji təlimə deyil, dioloji təlimə əsaslanır. Müasir kurikulum isə şəxsiyyətyönümlü, şagirdyönümlü, nəticəyönümlü və tələbyönümlü cəhətləri ilə seçilir. Bu cəhətlər şagirdin idraki, ünsiyyət, həyatı bacarıqlarını inkişaf etdirir. Təhsilalanın istedad və qabiliyyətinin, potensial imkanlarının inkişafına xidmət edir. Məhz əvəzliyin tədrisində bilik və bacarıqların öyrənilməsi şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafına, kommunikativ mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaradır. Əvəzliyə dair verilmiş bacarıqlar nitq fəaliyyətinin zənginliyini təmin edir. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna dair biliklər isə nitq bacarıqlarının formalaşmasını stimullaşdırır. İbtidai siniflərdə əvəzliyə aid biliklərin mədəni nitq bacarıq və vərdişlərinə çevrilməsi yolu ilə verilməsi şagirdlərin məntiqi düşünmək, təhlil-tərkib, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə aparmaq qabiliyyətini inkişaf etdirir. İndi fəal/interaktiv təlimlə əvəzliyin tədrisinə dair bir dərs nümunəsini nəzərdən keçirək.

Mövzu: Əvəzlik-nitq hissələrini əvəz edən söz

Standart : 4.1.5.Leksik və qrammatik mənalarına görə sözləri adlandırır və fərqləndirir.

Təlim məqsədi. Şagird:

1.Qrammatik mənalarına görə sözləri adlandırır.

2.Qrammatik mənalarına görə sözləri fərqləndirir.

3.Əsas nitq hissələrinin yazılışı ilə bağlı qaydalara əməl edir.

İnteqrasiya : İnf.: 1.2.1; X/d.: 2.2.4.

İş forması : kiçik qruplarla iş, fərdi iş

İş üsulları : əqli hücum, suallar, Venn diaqramı, klaster, BİBÖ

Resurslar : kompyuter, proyektor, iş vərəqləri.

Motivasiya. Problemin qoyuluşu

Motivasiya yaratmaq üçün əvvəlcədən hazırlanan tərkibində şəxs əvəzliyi olan maraqlı bir mətn monitorda nümayiş etdirilir. Mətndəki əvəzlilər üstüörtülü şəkildə verilir.

Manaf müəllim qocalmışdı. Bir neçə il olardı ki,----- müəllimliyi buraxıb, ancaq təqaüdlə yaşayırdı. ----- vaxtının çoxunu ----- kitabxanasında keçirərdi. Havalar xoş olanda ----- dənizkənarına gəzməyə çıxardı.

Şagirdlərdən mətni oxumaları tələb edilir. Sonra şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, mətnə üstü örtülən sözlər əvəzlilərdir.

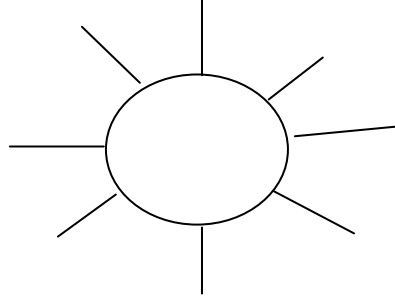
Tədqiqat sualı : Əvəzliyin dilimizdə rolu nədən ibarətdir?

Tədqiqatın aparılması

Şagirdlər sadə say üsulu ilə qruplara bölünür. Sonra qruplara iş vərəqləri təqdim olunur.

İş vərəqi 1

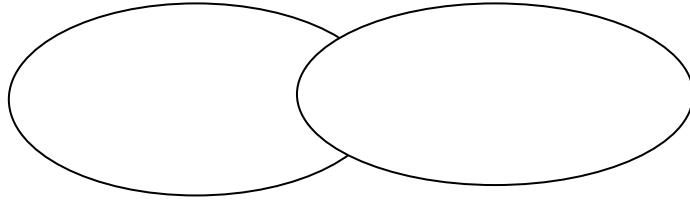
Əvəzliyə dair klaster(şaxələndirmə) qurun.

Şəxs əvəzlilərinin hər birinə dair cümlə qurun.

İş vərəqi 2

Venn diaqramı ilə isim və əvəzliyi müqayisə edin.

O, bu işarə əvəzlilərinin cümlədə işlədin və həmin əvəzlilərin sualını üstündə yazın.

İş vərəqi 3

Sual əvəzlilərinə aid cümlələr qurun.

Öyrəndiyiniz əvəzliləri işlətməklə kiçik hekayə düzəldin.

İş vərəqi 4

Əvəzlilərin xüsusiyyətlərini sadalayın.

Əvəzlilərin xüsusiyyətlərini uyğun BİBÖ cədvəlini doldurun.

Bilirəm	İstəyirəm biləm	Öyrəndim

Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi

Tədqiqatın bu mərhələsində qruplar öz liderlərini lövhəyə göndərirlər. Onlar qrupun işini təqdim edirlər. Qruplar bir-birini dinlədikdən sonra hər bir qrup işinə dair suallar cavablandırılır.

Nəticələrin çıxarılması

Müəllim qeyd edir ki, əvəzlik digər nitq hissələrini əvəz edir. Əvəzlik əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır. Bununla belə bilmək lazımdır ki, əvəzlik həmin nitq hissələrini olduğu kimi təkrarlamır, onlara işarə edir. Əvəzlik özünəməxsus xüsusiyyətləri olan nitq hissəsidir. Əvəzlik nitqin gözəlliyinin təmin edir, nitqdə lüzumsuz təkrarların qarşısını alır.

Tətbiqetmə

Monitorda əvəzlik bəhsinə aid müxtəlif test nümunələri görünür. Qruplar növbə ilə testləri oxuyur və cavablandırirlər.

Qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə meyar cədvəli əsasında aparılır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S.Ə. Nitq hissələrində keçid prosesləri (Azərbaycan dilinin materialları əsasında). Bakı: Azərbaycan Pedaqoji İnstitutun nəşri, 1983, 115 s.
2. Cəfərova N. İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində morfoloji qaydaların öyrənilməsi üzrə işin sistemi (elmlər dokt. dis.). Bakı: 2012, 323s.
3. Əfəndizadə Ə.R., Əhmədov N.H., Kəlbəliyev Ə.A., Vahidov S.A. Azərb. dilindən didaktik materiallar (VI sinif). Bakı: Maarif, 1981, 248 s.
4. İsmayılov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili (3-ci sinif üçün dərslik). Bakı: Altun Kitab, 2010, 207 s.
5. Kərimov Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003, 512 s.

Набат Джафарова

Места местоимения в процессе обучения Азербайджанского языка

Резюме

Местоимения является частью речи, которая служит окрашиванию стиля речи. В азербайджанском языке местоимение характеризует лишь малая часть малых слов, однако, несмотря на это его роль в предложении высока. Местоимение не может показать конкретное значение и приметы частей речи, которых он заменяет. Местоимение показывает предмет. Местоимение получает конкретное значение только в тексте. Также местоимение как часть речи имеет возможность показать и синтаксическую роль частей речи.

Nabat Cafarova

The place of pronoun in the process of Training of Azerbaijan language

Summary

Pronouns is a part of speech, which serves to colouring of style of speech. In the Azerbaijan language the pronoun is characterized only by a small part of small words, however, despite of it his role in the offer is high. The pronoun can not show concrete meaning and signs of parts of speech, which he replaces. The pronoun shows a subject. The pronoun receives concrete meaning only in the text. Also pronoun as the part of speech has an opportunity to show and syntactic role of parts of speech.

Rəyçi: Professor Sayalı Sadıqova

VÜQAR ƏLİYEV
BDU
oghuz78@gmail.com
UOT 654.19

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MÜASİR DÖVRÜN BAŞLICA PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: media, KİV, informasiya, təhlükəsizlik, internet, sosial media, qloballaşma, siyasət

Ключевые слова: СМИ, информация, безопасность, интернет, социальная медиа, глобализация, политика

Key words: media, mass-media, information, security, internet, social media, globalization, politics

«İnformasiya» anlayışı indiki dövrdə geniş və hərtərəfli istifadə olunur. Bu anlayışdan istifadə edilməyən bilik sahəsini tapmaq qeyri mümkündür. Elmi biliyin, informasiyanın həcmi, mütəxəssislərin hesablamalarına görə, hər 5 ildə 2 dəfə artır. Bu XXI əsrin İnformasiya əsri olduğu deməkdir.

Əsaslı olaraq belə bir sual yaranır – İnformasiya nədir? Ədəbiyyatda bu suala müxtəlif cavablar almaq mümkündür. Bu da məlumdur ki, informasiya şəxslər, predmetlər, faktlar, hadisələr və proseslər haqqında məlumatdır. İnformasiya – kompüterə daxil edilmiş məlumatlar, məktublar və ya yaddaş qeydləri, düsturlar, rəsmlər, diaqramlar, modellər, dissertasiyalar, məhkəmə sənədləri və s. daxil olmaqla müxtəlif formaya malik ola bilər. İnformasiya hər bir kəsə cəmiyyətdə mövcud olmaq üçün lazımdır. Bu səbəbdən digər həyat fəaliyyəti üçün gərəkli olan elementlər kimi informasiya mühafizə olunmalıdır.

Hazırda bəşəriyyət informasiya cəmiyyətinin formalaşması dövrünü yaşayır. Qlobal informasiya mühitinin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından kütləvi istifadə, sosial və iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarının yaranması, informasiyanın əmtəyə çevrilməsi, informasiya və bilik bazalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq, milli və regional səviyyədə informasiya mübadiləsi sistemlərinin imkanlarının genişlənməsi hesabına peşə və ümumi mədəniyyət səviyyəsinin artması və s. bu cəmiyyəti səciyələndirən əsas xüsusiyyətlərdir.

İnformasiya cəmiyyətinin bərqərar olması demokratik inkişafın vacib şərti sayılan vətəndaşların və sosial institutların məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək kimi hüquqlarını təmin edən mühitin yaradılması üçün də zəmin yaradır. Demokratik idarəetmə forması fikrin azad ifadə olunmasını tələb edir. Bunsuz vətəndaşların siyasi və ictimai həyatda iştirak etmələri üçün vacib olan informasiyanın əldə edilməsi mümkün deyildir. İnformasiya daşıyıcısı və yayıcısı kimi isə KİV-in azadlığı əsl demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun ən başlıca şərtlərindən biridir (7).

Müasir dövrdə informasiya cəmiyyətdə əsas strateji resursa çevrilmiş, informasiya sahəsinin rolu getdikcə daha da artmaqdadır. İnformasiya sahəsi informasiyanı, informasiyanın infrastrukturunu, informasiyanın toplanılması, formalaşdırıl-

ması, yayılması və istifadəsini, həmçinin bu zaman ortaya çıxan ictimai münasibətlər sisteminin tənzimlənməsi subyektlərini özündə ehtiva edir.

İnformasiya sahəsi cəmiyyətin həyatında sistemyaradıcı bir amil olaraq ölkənin siyasi, iqtisadi, müdafiə və s. kimi əsas təhlükəsizliyinin vəziyyətinə fəal təsir göstərir. Hər bir cəmiyyətin milli təhlükəsizliyi, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasından çox asılıdır və müasir texniki tərəqqi dövründə bu asılılıq daha da artmaqdadır.

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması informasiyalaşdırma prosesi ilə müşayiət olunur. Bu proses zamanı insan fəaliyyətinin bütün sahələrində yeni texnologiya və vasitələr fəal şəkildə tətbiq edilir və bütün bunlar belə deməyə əsas verir ki, informasiyalaşdırma bəşəriyyətin inkişafında həqiqətən də artıq həlledici rol oynayır və informasiya cəmiyyətindən obyektiv olaraq yan keçmək mümkün deyildir.

Artıq kağız daşıyıcılara əsaslanan informasiya xidməti praktikası öz dövrünü başa vurmaq üzrədir. Onun yerinə yeni - ən müxtəlif informasiyaların elektron təsvirlərinə əsaslanan xidmət növü gəlmişdir. Məşhur Amerika maliyyəçisi, "Vaşinqton post" qəzetinin aksiyalarının böyük bir hissəsinin sahibi, iqtisadi vəziyyət haqqında öncədən verdiyi proqnozların dəqiqliyinə və işgüzar duyumuna görə "Omahalı rəmmal" ləqəbi ilə tanınan Uorren Baffit mətbu nəşrlərinin gələcəyinin olmadığı qənaətindədir. "Uoll strit Cornel" qəzeti 2009-cu ilin may ayında Baffitin "Berkşir Hatevey" kompaniyasının aksionerlərinə illik məktubuna əsaslanaraq yazır ki, qəzetlər artıq cəmiyyətdə böyük rol oynaya bilmirlər, çünki xəbərləri indi başqa mənbələrdən, o cümlədən, İnternetdən almaq daha asandır. İnternet informasiyanın qeyri-məhdud sayda çoxaldılmasına, vaxtından və yerindən asılı olmayaraq, istifadəçi tərəfindən İnternet qlobal informasiya şəbəkəsindən dərhal əldə olunmasına geniş imkanlar açır.

Bu yaxınlarda İnternetdə ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin (MKİ) Facebook sosial şəbəkəsində və Tvitter mikro bloqlarında olan informasiyaları izlədiyi haqqında məlumat yayıldı. MKİ-nin qeyri-rəsmi olaraq "Qisasçı kitabxanaçılar" kimi tanınan kəşfiyyat mərkəzinin əməkdaşları kompüter şəbəkələrindən, telekanallardan və digər KİV vasitələrindəki açıq mənbələrdə olan materiallardan məlumat toplayırlar. Kəşfiyyat mərkəzinin direktoru Dar Nakauin əməkdaşlarının hər gün sosial şəbəkələrdə ərəbcədən zin dilinədək müxtəlif dillərdə olan 5 milyonadək tvitt və məlumatı "filtdən keçirdiklərini" bildirib. Onun sözlərinə görə, mərkəzin əməkdaşları tarixini dəqiqləşdirmələr də, Misirdə üsyanın qalxacağını öncədən biliblər (10).

Kəşfiyyat mərkəzinin araşdırmalarına görə, 2009-cu ildə İranda prezident seçkilərindən sonra anti-hakimiyyət yönümlü hərəkatın güclənməsi sosial şəbəkələrdə dərhal özünü büruzə verib. Belə ki, həmin il sosial şəbəkələrdə və bloqlarda fars dili istifadə səviyyəsinə görə dünyada üçüncü yerə çıxıb.

Elə bu dediklərimiz informasiya təhlükəsizliyinin nə qədər vacib bir sahə olduğunun kiçik bir sübutu hesab edilə bilər.

İnformasiya Kommunikasiya Vasitələri mövcudluğu və inkişafı ilə solum elementləri arasında informasiya mübadiləsinin təmin edir. Buna görə, İnformasiya Kommunikasiya Vasitələrinin inkişaf dövrləri özlüyündə cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinə ciddi təsir edir.

I dövr - 1816-cı ilədək təbii yaranan İKV-nin inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə İT-nin əsas məsələsi insan və ya onun mənsub olduğu cəmiyyət üçün

həyati əhəmiyyətə malik olan faktlar, hadisələr, əmlak, yerləşmə və başqa verilənlərin mübadiləsi idi.

II dövr - 1816-cı ildən elektro və radioəlaqə texniki vasitələrin istifadə edilməsiylə başlayır. Radiorabitənin gizliliyi və maneələrə davamlığını təmin etmək üçün məlumatın (siqnalın) göndərilən zaman kodlaşması və qəbulunda dekodlaşmasını təmin etmək lazım gəlirdi.

III dövr - 1935-ci ildən radilokasiyon və hidroakustik vasitələrin kəşfi ilə başlayır. Bu zaman İT-nin təmin edilməsi radilokasiyon vasitələri işinin aktiv və passiv imitasiyalı radioelektron əngəllərin təsirindən qorunmasına xidmət edən təşkilati və texniki tədbirlərin görülməsiylə aparılırdı.

IV dövr - 1946-cı ildə Elektron-hesablama maşınlarının (kompüterlərin) kəşfi və praktiki tətbiqi ilə başlayır. Bu zaman İT əsasən informasiyanın emalı və ötürülməsi vasitələrinə kənardan fiziki müdaxilənin qarşısının alınması ilə həyata keçirilirdi.

V dövr - 1965-ci ildən lokal informasiya-kommunikasiya şəbəkələrinin yaranması və inkişafı ilə əlaqədardır. Bu dövrdə İT informasiyanın emalı və ötürülməsi vasitələrinə kənardan fiziki müdaxilənin qarşısının alınması ilə yanaşı, şəbəkə resurslarının idarəsinə administrativ nəzarətin aparılması ilə xarakterizə olunur.

VI dövr - 1973-cü ildə genişspektrli mobil kommunikasiya qurğularından istifadə edilməsiylə başlayır. İT bununla daha ciddi məsələyə çevrildi, yeni təhlükəsizlik kriteriyaları meydana gəldi. İstifadəçilərin, müəssisələrin və hətta dövlətlərin informasiya təhlükəsizliyinə ciddi zərər verən insanlar qrupları - hakerlər yarandı. İnformasiya dövlətin vacib resurslarından birinə çevrildi və onun qorunması milli təhlükəsizliyin əsas elementlərindən biri kimi qəbul edildi. Beynəlxalq miqyasda isə informasiya hüququ yarandı.

VII dövr - 1985-ci ildən kosmik vasitələrdən istifadə edilməklə qlobal informasiya-kommunikasiya şəbəkələrinin yaranması və inkişafı ilə əlaqədardır. Ehtimal etmək olar ki, İT-nin növbəti mərhələsi kosmik informasiya-kommunikasiya sistemləri ilə təmin edilməklə zaman və məkan baxımından daha qlobal məsələləri həll etməyə imkan verəcək. Çox güman ki, bu zaman İT-nin makro sistemləri yaradılacaq.

Müasir dövrdə hər bir ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas elementlərindən birini informasiya təhlükəsizliyi təşkil edir. Cəmiyyət informasiya baxımından özünü o halda mühafizə olunmuş hesab edə bilər ki, cəmiyyətdəki bütün sosial subyektlər, yəni ayrı-ayrı vətəndaşlar, sosial qruplar, siyasi, iqtisadi, mədəniyyət və s. digər təşkilatlar, dövlət orqanları tam, həqiqi, operativ və hücum xarakterli informasiya ilə təmin olunsunlar. Bu informasiyalar mümkün qədər hərtərəfli və maksimum obyektiv olmalı, hər bir subyektə onun cəmiyyətdəki maraqlarına, tələbat və mövqələrinə uyğun olaraq, gerçəklikdə oriyentir müəyyən etmələrinə və konkret şəraitdə situasiyaya adekvat qərarlar qəbul etmələrinə imkan yaratmalıdır. İnformasiya təhlükəsizliyinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onun şəxsin, cəmiyyətin və dövlətin həyat əhəmiyyətli maraqlarının məhz informasiya sahəsində qorunmasını nəzərdə tutmasıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyi həm də hər bir vətəndaşın və ya ictimai qrupun öz mövqe və maraqlarına uyğun olaraq, KİV vasitəsilə azad şəkildə informasiya axtar-

maq, almaq və onu yaymaq imkanına nə dərəcədə malik olması ilə müəyyən edilir. KİV bu funksiyaları şəxs, cəmiyyət və dövlət arasında vasitəçi, cəmiyyətin öz maraqlarını müdafiə etməsi üçün yaratdığı alət və ictimai fikrin formalaşdırması vasitəsi kimi yerinə yetirir. Cəmiyyətin təhlükəsizliyi ona təhrif edilən, uydurulan və ya idarə olunan informasiya verilib-verilməməsindən olduqca asılıdır. Eyni zamanda kütləvi informasiya azadlığına zəmanət verilmiş vətəndaş cəmiyyətində şəxsin qanuni hüquqları, cəmiyyətin və dövlətin konfidensial informasiyanın qorunması üzrə maraqlarına ciddi riayət olunmalıdır.

İnformasiyanın cəmiyyətdən gizlədilməsi, müəyyən sosial qüvvələrin mənafeyi naminə hadisələrin qeyri-obyektiv işıqlandırılması, cəmiyyət üçün həyati əhəmiyyətli informasiyaların ictimaiyyətə vaxtında çatdırılmaması, etibarsız və yanlış informasiyanın təqdim olunması, qəsdən dezinformasiya və s. kimi, KİV-in fəaliyyətində cəmiyyətdə qeyri-sabitlik yaradan proseslərin dərinləşməsinə və mənəvi dəyərlərin parçalanmasına şərait yaradan neqativ ənənələr milli təhlükəsizliyə, bütövlükdə cəmiyyətin təhlükəsizliyinə real təhdidlər törədir. Məsələn, “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 7.9 maddəsində milli təhlükəsizliyə informasiya sahəsində aşağıdakı əsas təhdidlər öz ifadəsini tapmışdır (2):

- informasiya texnologiyaları sahəsində geriləmə və dünya informasiya məkanına daxil olmağa maneələrin mövcudluğu;
- informasiya azadlığı əleyhinə yönəlmiş qəsdlər;
- dövlət sirlərinin aşkarlanmasına yönəlmiş qəsdlər;
- digər ölkələr tərəfindən informasiya təcavüzü, beynəlxalq aləmdə Azərbaycan həqiqətlərinin təhrif edilməsi;
- informasiya sistemə və ehtiyatlarına yönəlmiş qəsdlər.

Beynəlxalq təcrübədə dövlətin informasiya təhlükəsizliyinə təhdidin aşağıdakı 4 əsas növü özünü büruzə verir (9):

1. mənəvi həyat və informasiya fəaliyyəti sahəsində insanın və vətəndaşın konstitusiyaya hüquq və azadlığına, fərdi, qrup şəklində və ictimai şüura olan təhdidlər;

2. dövlət siyasətinin informasiya təminatına olan təhdidlər;

3. informasiyalaşdırma, kommunikasiya və rabitə sənayesi də daxil olmaqla, ölkənin informasiya sənayesinin inkişafına, məhsulların daxili bazarda tələbatı ödəməsinə və dünya bazarına çıxarılmasına, həmçinin yerli informasiya ehtiyatlarının toplanılmasına, saxlanılmasına və səmərəli istifadəsinin təmin edilməsinə olan təhdidlər;

4. ölkə ərazisindəki informasiya və telekommunikasiya vasitə və sistemlərinin təhlükəsizliyinə təhdidlər.

Birinci növə informasiya fəaliyyəti sahəsində insanların və vətəndaşların konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran hüquqi aktların qəbul və tətbiq edilməsi; informasiya fəaliyyəti sahəsində inhisarın yaranması; vətəndaşların şəxsi və ailə sirləri, yazışma və telefon danışığı və s. fərdi məlumatları ilə bağlı konstitusiyaya hüquqlarını reallaşdırmalarına qarşı, o cümlədən kriminal strukturlar tərəfindən edilən qanunazidd hərəkətlər; vətəndaşların ictimai və açıq informasiyaya buraxılmalarının qanunsuz olaraq məhdudlaşdırılması; fərdi qrup şəklində və ictimai şüura qanunazidd xüsusi təsir vasitələrinin tətbiqi; informasiya sahəsində münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyin yerinə yetirilməməsi; milli informasiya

agentlikləri və KİV-lərin sıxışdırılması və xarici informasiya qurumlarından asılılıq; cəmiyyətdə qəbul olunmuş mənəvi və əxlaqi dəyərlərin zorakılığa əsaslanan dəyərlərlə əvəz olunması; yeni, o cümlədən informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində əhəlinin ümumi hazırlıq və yaradıcılıq potensialının aşağı düşməsi; informasiya ilə manipulyasiya (informasiyanın gizlədilməsi, təhrif edilməsi) və s. aid edilir.

İkinci növə ölkənin informasiya bazasının və ya onun ayrı-ayrı sektorlarının milli və yaxud da xarici informasiya qurumları tərəfindən inhisarlaşdırılması; dövlət kütləvi informasiya vasitələrinin milli və xarici auditoriyanın məlumatlandırılması üzrə fəaliyyətlərinin qapadılması; ixtisaslı kadr çatışmazlığı, dövlətin informasiya siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi sisteminin olmaması səbəbindən dövlət siyasətinin informasiya təminatının səmərəsizliyi və s. təhdidlər daxildir.

Üçüncü növə adətən ölkənin yeni informasiya texnologiyalarına yiyələnməsinə, informasiya xidmətləri sənayesi, informasiyalaşdırma, telekommunikasiya və rabitə vasitələri, informasiya məhsulları sahəsində dünya əmək bölgüsündə ölkənin bərabər səviyyədə iştirakına mane olan hərəkətləri; həmçinin müasir informasiya texnologiyaları sahəsində xarici ölkələrdən texnoloji asılılığı artıran şəraitin yaradılması; dövlət orqanları tərəfindən yerli analoqu ola-ola və texniki göstəricilərinə görə xarici avadanlıqlardan heç də geri qalmayan xarici informasiyalaşdırma, kommunikasiya və rabitə vasitələrinin satın alınması; milli istehsalçıların yerli bazardan sıxışdırılıb çıxarılması; yüksəkixtisaslı kadrların və intellektual mülkiyyət sahiblərinin xaricə axını və s. bu kimi təhdidləri aid edirlər.

Dördüncü növə informasiyanın qanunazidd yollarla toplanılması və istifadə olunması; informasiyanın hazırlanması texnologiyasının pozulması; aparat və proqram məhsullarının istehsalına sənədləşmə ilə nəzərdə tutulmayan komponentlərin tətbiq edilməsi; informasiya və informasiya – telekommunikasiya sistemlərinin, o cümlədən informasiyanın mühafizəsi sistemlərinin normal fəaliyyətinə mane olan proqramların işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi; informasiya, telekommunikasiya və rabitə vasitə və sistemlərinin məhv edilməsi, zədələnməsi və radioelektron üsullarla susdurulması; informasiyanın hazırlanması və ötürülməsinin avtomatlaşdırılmış mühafizə sistemində parol-açar sisteminin təsir etməsi; informasiyanın kriptografik mühafizəsinin açar və vasitələrinin komprometasiyası (inamsızlıq); texniki kanallarla informasiya axını; texnikavasitələrə ötürülən zaman informasiyanın ələ keçirilməsi üçün elektron qurğuların tətbiqi; informasiyanın maşın və digər daşıyıcılarının məhv edilməsi, zədələnməsi və ya oğurlanması; informasiyanın məlumatların ötürülməsi şəbəkəsində ələ keçirilməsi, şifrənin açılması və bu məlumatlara yanlış informasiyanın qatılması; milli informasiya qurumlarının yaradılması və inkişafı zamanı sertifikatlaşdırılmış informasiya texnologiyalarının, informasiya mühafizəsi, informasiyalaşdırma, telekommunikasiya və rabitə vasitələrindən istifadə edilməsi; məlumat bank və bazalarında olan informasiyaya sanksiyalaşdırılmamış çatım; informasiyanın yayılmasına qoyulmuş qanuni məhdudiyyətlərin pozulması və s. kimi təhdidlər daxil edilir (9).

Müşahidələr göstərir ki, hazırda postsovet məkanında informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasına iki cür yanaşma mövcuddur. Bunlardan biri şəxsin və cəmiyyətin informasiya təhlükəsizliyinin əsaslarından biri olan informasiya aşkarlığına yönəldilmişdir. Bu yanaşmanı dövlətin də informasiya təhlükəsizliyinin təmin

olunmasına aid etmək olar. İkinci yanaşma isə informasiyanın müxtəlif hissələrə bölünməsi və onlara nəzarət edilməsi ilə bağlıdır.

İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində dövlət siyasətinin əsası ölkənin informasiya məkanının parçalanmasına, rabitə və telekommunikasiya sistemlərinin funksiyalarının, həmçinin informasiya sahəsində şəxsin başlıca hüquq və azadlıqlarının pozulmasına ünvanlanmış, xarici və daxili məzmunlu təhdidlərin güclənməsi əhəmələrinin öncədən qiymətləndirilməsi üzərində qurulur. Bununla əlaqədar olaraq bəzi tədqiqatçılar informasiya təhlükəsizliyi sisteminin üç tərkib hissəsinin nəzərdən keçirilməsini məqsəduyğun hesab edir və bu tərkib hissələrinə aşağıdakı təminat növlərini aid edirlər: a) normativ-hüquqi, b) təşkilati, c) texnoloji. Bu təminat növlərinin hər biri beynəlxalq, milli və regional inkişaf aspektlərinə malik ola bilər.

Beləliklə, qeyd etməliyik ki, müasir dövrdə istənilən dövətdə informasiya cəmiyyətinin yaradılması milli təhlükəsizlik konsepsiyasının, vahid informasiya təhlükəsizliyi doktrinasının, o cümlədən müvafiq qanunvericiliyin inkişafı konsepsiyasının işlənilib hazırlanması olduqca vacibdir. Milli informasiya siyasəti doktrinası hazırlanarkən və onun həyata keçirilməsi zamanı dövlət cəmiyyətə, vətəndaşa, eyni zamanda mərkəzi subyektlərdən biri kimi KİV-in də daxil olduğu informasiya cəmiyyətinə münasibətdə bərabərhüquqlu subyekt kimi çıxış etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov A. Azərbaycanca İKT-nin inkişafı. "Zaman" qəzeti, 24 noyabr 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının "Milli təhlükəsizlik haqqında" Qanunu.
3. Rzayeva M. Azərbaycanca İKT-nin inkişafı və informasiya təhlükəsizliyinin təminatı. "Şərq" qəzeti, 30 noyabr 2011.
4. Волковский Н. Л. История информационных войн. Часть I, Москва, 2003
5. Волковский Н. Л. История информационных войн. Часть II, Москва, 2003
6. Доценко Е.Л. «Психологические манипуляции» Москва, 1997
7. Мелюхин И. С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. Москва, 1999
8. Михайлов С. А. Современная зарубежная журналистика. Санкт-Петербург, 2005
9. Кашлев Ю.Б. Информация. Дипломатия. Психология. Москва, 2002
10. Панарин И. Н. СМИ, пропаганда и информационные войны. Москва, 2006
11. Почепцов Г.Г. «Информационные войны». Москва, 2000

V.Aliyev

The information security as one of the major problems of modern era

Summary

The article studies the problem of information security as one of the major problems of the modern era, on the basis of the factic materials.

It is noted that the information society is accompanied by a process of information. One of the main features of information security is that it is supposed to mean the protection of vital interests of the individual, society or the state, in the information area.

Information security is also determined by the facts that what are the possibilities for searching, access and dissemination of information through the media, by the every citizen, or social community.

В.Алиев

Информационная безопасность как одна из основных проблем
современной эры

В данной научной статье автор на основе фактических материалов подробно рассматривает тему информационной безопасности как одним из основных проблем современной эпохи.

Отмечается, что формирование информационного общества сопровождается процессом информатизации. Одно из основных чертов информационной безопасности является то, что оно должно означать защиту жизненно важных интересов личности, общество или государство, в информационном пространстве.

Информационная безопасность также определяется тем, что каковы возможности в поиске, доступе и в распространение информации через СМИ, у каждого гражданина, или социального общество.

Rəyçi: Nəsir Əhmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

ZABİLƏ ƏLİYEVƏ
Bakı Biznes Universiteti
zabila@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSİM

Açar sözlər: İsim, ümumi və xüsusi isimlər, tək və cəm isimlər, sadə düzəltmə mürəkkəb isimlər, mənsubiyyət şəkilçilərinin yazılışı.

Ключевые слова: Имена существительные, простые и сложные существительные, имена собственные, и общий итог один и не устраивай их написания.

Key words: Noun, general and special nouns, odd and total nouns, simple the making correcting method of writing spelling of the affixes of complex nouns, belonging possession.

Nəsrəddin Tusiyə görə şəxsiyyət o kəslərdir ki, öz zəhmətləri ilə əqli və bacarıqları ilə səadətə qovuşublar, cəmiyyətin fəal üzvünə çevriliblər. Tusi insanı üç səviyyədə görür: “orta”, “miyanə” və “ülvi” səviyyələrdə. O həmçinin bütün səviyyələrin insanın öz əlində olduğunu bildirir. Tusi insan mənəviyyatının təkmiləşməsini bəşər həyatının inkişafı və zənginləşməsi fonunda görür. İnsan inkişaf edərək şəxsiyyət kimi formalaşır.

Dünya elmində, mədəniyyəti tarixində elə proseslər və problemlər vardır ki, onlar yalnız bir millətin, bir xalqın deyildir. Bu kimi problemlər ayrı –ayrı xalqların ictimai siyasi və mədəni həyatında öz əksini tapır. Lakin bu məqamda Nəriman Nərimanovun dil haqqında fikirlərini xatırlamaq yerinə düşər: “Bir millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dəva etmək çətindir.”

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə edib inkişaf yoluna qədəm qoyması ilə bağlı olaraq dünya dövlətləri müqavilələrinin bağlanması, qədim ipək yolunun bərpa olunması, paytaxtımızda dünya dövlətlərinin səfirliklərinin, şirkətlərinin açılması, və eləcə də, dünyanın müxtəlif ölkələrində səfirlik və nümayəndəliklərin fəaliyyət göstərdikləri müxtəlif şəraitdə xarici dillərin, xüsusilə, ingilis dilinin öyrənilməsinə zərurət yaranmışdır.

Dildə mövcud olan sözlər leksik mənalara, morfoloji əlamətlərinə və sintaktik funksiyalarına görə müəyyən qruplara bölünür ki, bunlara ənənəvi olaraq nitq hissələri deyilir.

Məsələn, müasir ingilis dilində əşya ifadə edən, tək, cəm formalara malik olan, cümlədə mübtədə, tamamlıq və s. funksiyalarda çıxış edən sözlərə isim deyilir. Yaxud hal hərəkət bildirən *-s*, *-ing* və s. şəkilçilər qəbul edə bilən *to be*, *to have*, felləri ilə işlənərək forma düzəldə bilən cümlədə xəbər funksiyasında çıxış edən sözlər fel adlanır. Sözün leksik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik funksiyasına görə sözlər müasir ingilis dilində aşağıdakı nitq hissəsinə bölünür:

1. *İsim (the Noun)*.
2. *Sifət (the Adjective)*.
3. *Əvəzlik (the Pronoun)*.
4. *Say (the Numeral)*.

5. *Fel (the Verb).*
6. *Zərf (the Adverb).*
7. *Vəziyyət bildirən sözlər (the Stativ).*
8. *Modal sözlər (Modal Words).*
9. *Nida (the Interjektion).*
10. *Artikl (the Article).*
11. *Sözünü (the Preposition).*
12. *Bağlayıcı (the Conjunction).*
13. *Ədat (the Particle).*

Müasir ingilis dilində nitq hissələri üç qrupa ayrılır

1. Əsas nitq hissələri
2. Sərbəst nitq hissələri
3. Köməkçi nitq hissələri

Birinci qrupa – isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf və vəziyyət bildirən sözlər;

İkinci qrupa – nida və modal sözlər;

Üçüncü qrupa – artikl, sözünü, bağlayıcı və ədat.

Azərbaycan dilində - Müstəqil mənasına və qramatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşan söz siniflərinə nitq hissəsi deyilir. Nitq hissələri – əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri və xüsusi olmaqla üç yerə ayrılır.

Əsas nitq hissələri – isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf;

Köməkçi nitq hissələri – qoşma, ədat, bağlayıcı və modal sözlər;

Xüsusi nitq hissəsi – nida.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində olan sözlər heç də bütün dillilər tərəfindən eyni tərzdə təsnif edilmir. Məsələn, H. Suit ingilis dilinə xas olan sözləri iki qrupa bölür:

1. *Dəyişə bilənlər (declinables)*

2. *Dəyişə bilməyənlər (indeclinables)*

Birinci qrupa – isim, ismi əvəzlik, ismi say, məsdər, felin şəxslə və şəxssiz formaları, zərf və vəziyyət bildirən sözlər;

İkinci qrupa – zərf, sözünü, bağlayıcı və nida;

H. Suit ikinci qrupa daxil etdiyi nitq hissələrinin hamısını hətta zərfi belə hissəcik adlandırır.

Nitq hissələrindən ən çox işlədilən isimdir desək yəqin ki, yanılmırıq. Isim olmadan heç kəs fikrini düzgün ifadə edə bilməz. Isim bütün dillərdə ən geniş yayılan nitq hissəsidir.

İsim əsas nitq hissəsi əşyalıq, ad bildirir. Kim? Nə? Hara? suallarından birinə cavab olur. Isim, bütün cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bilər. Məsələn Vaqif tələbədir (tələbədir – xəbər). Vaqifin kitabını gətirdim (kitabını – tamamlıq). Qəsəbəmizdə daş binalar çoxdur (daş – təyin). İsimlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. İsimlər ümumi və xüsusi, tək və cəm, konkret və mücərrəd olur. İsimlər şəxsə mənsubiyyətə görə dəyişir və hallanır. Müasir Azərbaycan və müasir İngilis dilində ismin spesifik xüsusiyyətlərinə və işlənmə dərəcəsinə diqqət yetirək. Azərbaycan

dilində olduğu kimi, ingilis dilində də isimlər morfoloji quruluşuna və mənasına görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Sadə isimlər.
2. Düzəltmə isimlər.
3. Mürəkkəb isimlər.

Sadə isimlər – yalnız bir kökdən ibarətdir; *a girl, a city, a man, a tree, a pen, a boy*;

Düzəltmə isimlər – kök və affiksdən ibarətdir; *freedom, translation, friendship*;

Mürəkkəb isimlər – iki və daha artıq kökdən ibarətdir; *a bluebell, bedroom, an Englishman, dancing-girl*.

Azərbaycan dilində düzəltmə isimlər – isimlərin və fellərin kökünə leksik şəkilçilər artırmaqla düzəlir.

1. İsimdən düzələn düzəltmə isimlər:

-çı-çi-çu-çü – dəmirçi, sənətçi;

lıq-liq-luq-lüq – meşəlik, çəmənlik;

lı-li-lu-lü – məktəbli, kəndli;

ov-ova – Həsənova, Hüseynova;

ça-çə – meydança, bağça;

daş – yoldaş, vətəndaş;

cığaz – qızcığaz;

laq – yaylaq;

2. Feldən düzələn düzəltmə isimlər:

ma-mə – qovurma;

ıntı-inti-untu-üntü – ovuntu, qırıntı;

q-k – daraq, bəzək;

tı-ti-tu-tü – bağırıtı, qışqırıtı;

ı-i-u-ü – yazı, çəki;

aq-əq – yataq, alaq;

gə – süpürgə;

cə – düşüncə;

qı-qi-qu-qü – kırıntı, bölgü.

Alınma şəkilçilər vasitəsi ilə adlardan yaranan şəkilçilər: -iyyət, -iyyat, -dar, -keş, -ar, -stan, -i(-vi), -şünas, -gər, -zadə, -xana, -iyyə. (2.,5) Mürəkkəb isimlər isə ingilis dilinin mürəkkəb isimləri ilə müqayisədə fərqi azdır. İngilis dilinin mürəkkəb isimləri Azərbaycan dilinə bəzən düzəltmə, bəzən isə sərbəst söz birləşmələri kimi tərcümə edilir.

Məsələn: *appletree – alma ağacı, schoolboy – məktəbli oğlan, postman – poçtalyon*. Mürəkkəb isimlər hallanarkən yiyəlik hal şəkilçisi sonuncu sözə artırılır.

Məsələn: *the passer-by's question, schoolboy's book, grilfriend's toys*. bəzi cansız varlıqları bildirən isimlər yiyəlik halda işlənmədiyindən bu isimlərdə mənsubiyyət mənası *of* sözünü vasitəsi ilə ifadə olunur.

Məsələn: *the door of the room, the yard of the house*. Professor Oruc Musayev bu barədə yazır “Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində isimin yiyəlik halının işlənmə miqyası xeyli dardır”. (3.,32)

İngilis və Azərbaycan dillərində ismi söz birləşmələrinin komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edən vasitələrdən biri də onların qəbul etdiyi, qramatik formalarıdır. Azərbaycan dilində ismi birləşmələrin komponentlərinin əlaqələnməsində bu vasitələrin rolu ingilis dili ilə müqayisədə daha çoxdur. İngilis dilində morfoloji göstəricilər Azərbaycan dilinə nisbətən zəif olduğundan komponentlərinin bağlanması bəzi vasitələr daha vacibdir. İstər müasir Azərbaycan dilində, icrərsə də müasir İngilis dilində – isimlər tək və cəm, ümumi və xüsusi, konkret və mücərrəd olur. İngilis dilində xüsusi isimlər üç qrupa ayrılır:

1. Adam adları bildirən xüsusi isimlər: Tom, Jane, Jim;
2. Coğrafi ad bildirən xüsusi isimlər: England, Scotland, France, Turkey;
3. Ayların və həftələrin günlərinin adlarını bildirən xüsusi isimlər: January, February, March, Friday, Saturday.

4. Meydan, klub, teatr, jurnal, qəzet, adı bildirən xüsusi isimlər: the “Bolshoy teatre”, the “Morning star”, the “Times”.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir İngilis dilində ayların, həftənin günlərinin adlarını bildirən isimlər xüsusi isim hesab edilir və cümlədəki yerindən asılı olmayaraq həmişə böyük hərflə yazılır.

Ədəbiyyat

1. Əjdər Ağayev “Pədoqoji fikrimiz, dünənimiz, bugünümüz”. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2000.
2. T. Hacıyev, N.Xudiyev, N.Cəfərov “Azərbaycan dili” Bakı., 2007,s.5
3. O. Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” Bakı., 1996, s.32.

З.Алиева

Английский и Азербайджанском языках существительное Резюме

Существительные общего – тень, честь, месть, кость, печень, вуаль, медаль, деталь, сирень, свирель, мебель, мишень, область, ветошь, ступень, рысь, пыль, печаль, печать, ель, дань, гортань, лань, сталь и специального Москва, Баку, Ленинград, абстрактные и конкретные и только сложение бывает. Существительные по своей существуют три вида. Простые, сложные, не устраивай. Именительный падеж (кто? что?) 2 Родительный падеж (кого? чего?) 3 Дательный падеж (кому? чему?) 4. Винительный падеж (кого? что?) 5 Творительный падеж (кем? чем?) 6. Предложный падеж (о ком? о чём?). Собирательные существительные крестьянство, родня, молодёжь, сырьё. Вещественные существительные мука, серебро, молоко, сметана, солома, медь, железо, Москва, Баку, Ленинград,

Z.Alieva

Noun in the English and Azerbaijan languages

Summary

Noun is the widest part of speech spreading spread in all languages. Noun inform announces basic part of speech sachen, name. Who? What? Where? answer of questions. Noun can take part in the post of members of noun, all sentence. Nouns is to simple the making correcting and complex nouns.

Nouns general, special, odd and collection, is the concretely and abstract. The owning to the affiliation changes nouns to the person respectively. Let us pay attention to nominal specific feature and degree of develop in the modern Azerbaijan and modern English. Differently from (the) modern Azerbaijani, nouns names of the days of the months, week in the modern English are considered special noun and from place in the sentence independently and it is always written with by capital letter.

Rəyçi: Nailə Aslanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

O‘TKIR RAJABOV XUDAYAROVICH
Filologiya fanlari nomzodi
Urganch Davlat Universiteti
utkir_fs@mail.ru

O‘ZBEK TILIDAGI AYRIM ANTROPOINDIKATORLAR XUSUSIDA

Açar sözlər: antroponim, komponent, etimologiya, substrat, struktur tahlil

Ключевые слова: антропоним, компонент, этимология, субстрат, структурный анализ

Keywords: anthroponym component, etymology, a substrate, a structural analysis

Antropoindikatorlar tahlili o‘zbek ismlarining shakllanish va rivojlanishi, ismlar bilan bog‘liq udumlar kabi ko‘plab omillarni o‘zida aks ettira oladi. Buni quyidagi ayrim antropoindikatorlar tahlili misolida ham ko‘rishimiz mumkin.

Nabi, rasul kabilar erkak ismlari indikatorlaridan biri sanaladi. Shuni ta’kidlash kerakki, hozirgi o‘zbek adabiy tilida *nabi, nubuvvat, rasul, risolat* tushunchalarini umumlashtirilib *payg‘ambar, payg‘ambarlik* so‘zlari bilan ifodalash odatiy tusga aylanib qolgan. Lekin ulamolar bu ikki tushuncha o‘rtasida daqiq farq borligini ko‘rsatib o‘tganlar. Ularni qisqa tarzda quyidagicha ko‘rsatish mumkin: ilohiy xabarni boshqalarga yetkazish amr qilingan mumtoz odam nabi va rasul hisoblanadi, boshqalarga yetkazish amr qilinmasa, nabi hisoblanadi, rasul sanalmaydi; rasul umumiy bo‘lib, farishtalardan ham, bashar ahlidan ham bo‘lishi mumkin; rasul yangi shariat bilan keladi, nabi yangi shariat bilan kelmaydi.

Rasul rasala – yubormoq fe‘lidan olingan bo‘lib, biror narsani lutf bilan yuborishni anglatadi. Shunga ko‘ra, “risolat” so‘zining eski o‘zbek tilida “payg‘ambar”; “maktub”; “elchilik” ma’nolari mavjud. Eski o‘zbek tilida bu so‘z ikki ma’noda qo‘llanilgan: 1. Yozishma, xususan, yuborilgan maktubot. 2. Elchilik. *Nubuvvat* esa lug‘atda “naba” muhim xabar berish va “nubu” yuqorilash ma’nolarini bildiradi. (1) Alisher Navoiy asarlarida ishlatilgan *nubuvvat xayli* birikmasini jami payg‘ambarlar, barcha payg‘ambarlar; *xayli rusulni* risolat bilan kelgan payg‘ambarlar mazmunida tushunamiz:

Ey nubuvvat xaylig‘a xotam bani Odam aro,
Gar alar xotam, sen ul otkim bo‘lur xotam aro. (2)

Ko‘rinadiki, Alisher Navoiy bu tushunchalar o‘rtasida daqiq farqlarni nazarda tutgan holda qo‘llagan. Shoir o‘zining na’t g‘azallaridan birida ham aytadi:

Bediling xayli rusul, sensen alarg‘a dilrabo,
Yo nabiy, ruhiy fidoka, ahlan va sahlan marhabo...
Ey Navoiy, chorai dardingni qilg‘ay ulki bor
Ham rasulu ham amin, ham mustafo, ham mujtabo. (3)

Bo‘ri bir qarashda jins farqlovchi indikator bo‘lib ko‘rinsa ham, o‘zbeklarning nom qo‘yish udumlari asosida uni fiziologiya bilan bog‘liq indikatorlar

sirasida qayd etish ma'qul. "Itsimonlar oilasiga mansub yirtqich hayvon" nomi *bo'ro'* turkiy tillarga eroniy tillardan o'zlashgan bo'lishi mumkinligi qayd etilgan. (4) Ko'plab turkiy tillarda, jumladan, oltoy, bolqor, qirg'iz, qoraqalpoq, qumiq, tuva tillarida *бөрү*; boshqird, tatar tillarida *бөрә*; qozoq, turkman, uyg'urchada *бөри*; xakaschada *нӳр*; yoqutchada *бөрө* shakllarida bo'lgan bu so'z xususida H.Vamberi *бөр* – "kulrang" so'zi asosida paydo bo'lgan, degan fikrni o'rtaga tashlaydi. (5) *Бөры* so'zining genetikasini eroniy tillarga nisbat berish dastlab fransuz turkologlari ishlarida kuzatiladi. (6) Ular bu hayvon nomining so'g'dchasi *wyrk*, sanskritchasi *vikah* *бөрыга* tovush tarkibi jihatidan yaqin bo'lganini asos qilib oladilar.

*Бөры*ning turkiy tillardagi yana bir sinonimi qurt esa ayrim, xususan, o'g'uz guruhi tillarida shu ma'noni anglatadi. (8) Masalan, ozarboyjoncha *g'urd*, turkmancha *g'urt*, turk tilida *kurt*. (9) Bu so'zning turk tilida ham, eski o'zbek tilida, jumladan, Alisher Navoiy asarlarida ham matn mazmuniga muvofiq goh *qurt* (hashorot turi), goh *bo'ri* ma'nosini anglatishi yoki "Devonu lug'otit-turk"dagi qo'shiqlarning birida "qush, qurt qamug' tirildi" misrasining uchrashi bu so'z dastlab jonivorlarning umumiy nomi bo'lganidan darak beradi.

O'zbek ayol ismlarining indiktorlaridan biri *pari* sanaladi. *Pari* yo-yi ma'ruf (cho'ziq talaffuz qilinuvchi "i") bilan "nihoyatda chiroyli suvratda tasavvur qilinadigan ayol qiyofasidagi jin" ma'nosini bildiradi. *Pari* haqidagi mifologik tasavvurlar tahlilidan uning nomlanish sababi parilarning uchib yurishiga bog'liq, deb hisoblash mumkin. Ikkinchi tomondan e'tibor bersak, *par* (qanotning *pari*) ma'nosidagi so'z pahlaviy tilida *par*, "Avesto"da *parana* shaklida bo'lgan (10) va hozirgi fors tili uchun arxaik so'z hisoblangan "yorug'lik", "nur". "ziyo" mazmunidagi *par* so'zi aslida bir so'zning bosh va ko'chma ma'nolari o'rtasida mantiqiy zanjirning uzilishi natijasida hosil bo'lgan. *Par* qayd etilgan ma'noda fors adabiyoti klassiklari tilida qo'p ishlatilgan. Masalan, Jaloliddin Rumi devonidan:

Chashmro sad par zi nuri aksi ruxsori shumo,
Eyki, har du chashmro yak *par* mabodo beshumo, (11)

ya'ni "ko'z sizning yuzingiz nuri aksidan yuz nur oladi, har ikki ko'zga ham nuringizsiz biror nur bo'lmasin!" Demak, *pari* so'zining etimologiyasi *parning* qayd etilgan ikkinchi ma'nosi bilan aloqador ko'rinadi. *Par* o'zagi bilan aloqador so'zlardan biri parishondir. Ushbu so'z tarixan ikki tarkibiy qismdan iborat: parish + on. *Parish* fors tilida quyidagi ma'nolarda ishlatilgan: 1. tarqoq, parishon so'zining poetik shakli, xotirparish – parishonxotir); 2. Tarqatuvchi (xokparish so'zidagi kabi). E'tiborlisi, fors tili uchun ham kam iste'molda bo'lgan *parish* so'zi Xorazm shevalarida "ipak qurtining pilla o'rash ibtidosida atrofiga o'raydigan o'rgimchak to'riga o'xshash ipagi" ma'nosida ishlatiladi. Ushbu ma'noning fors tilida mavjud emasligi uning xorazmiy tilidan "meros"ligini ko'rsatadi. Hozirgi avlod *parish* so'zining asl ma'nosini bilmasa ham, "parishini buzdi" iborasini "birovni uyqudan bevaqt uyg'otdi" ma'nosida tushunadilar. "Parishon" hozirgi o'zbek tilida asosan mavhum tushunchalar (xayol, fikr kabi) va ma'shuqa sochi kabi ayrim real tushunchalarga nisbatangina ishlatiladi. Alisher Navoiy tilida bulardan tashqari fors tilidagi mazmuniga muvofiq holatda ham ishlatilgan: bir itdur, mag'zi

parishon bo‘lub, o‘lub yotur. (Alisher Navoiy); Bu so‘zning arosida yana takallumi *parishon* bo‘lur erdi. (Alisher Navoiy). Shuningdek, fors tilida *parishon kardan* – “tarqatmoq” fe‘li o‘zbek tilidagi “tarqatmoq” fe‘liga muvofiq hollarda ishlatiladi: Tu charo xalqro parishon mekuni? (Shayx Sa‘diy, “Guliston”) (12) –Sen nega xalqni tarqatasan? O‘zbek antroponimlarining bir qismini *-man // -mon* komponentli kishi nomlari tashkil qiladi. Avestoshunos I.Purdovud fors tilida *-mon* komponenti quyidagi ma‘nolarni anglatishini qayd etadi:

Avestoviy *manah*, pahlaviydagi *manitan* – o‘ylamoq bo‘lib, mazkur ma‘no *shodmon, pushaymon, pujmon, Narimon, qahramon* kabi so‘zlarda ko‘rinadi.

"Gohlar"da *demana*, "Avesto"ning boshqa qismlarida *nemana* pahlaviy tilida *man* shaklida bo‘lgan va "uy" mazmunini beruvchi qism. Mazkur ma‘no *dudmon, kishtimon* kabi so‘zlar tarkibida kuzatiladi.

Shuningdek, fe‘lning hozirgi zamon negizi va masdari muraxxam (qisqartirilgan infinitiv) shaklidagi so‘zlarda uchrovchi *-mon: soxtimon, sozimon* kabi. Narimon antroponimi. Narimon nomi "Avesto"da *Nair manavi* shaklida berilgan bo‘lib, bu tarkib mardona o‘yli, mardona fikrlovchi, boshqacha aytganda jasur, pahlavon degan ma‘noni beradi. "Avesto"da bu nom alohida antroponim emas, balki Gershaspning sifatlaridan biri bo‘lib kelgan. Keyinchalik esa *Narimon* yoki *Niram* shaklini olgan. (13) "Shohnoma"da esa Narimon Gershaspning otasi bo‘lib, alohida antroponim sifatida zikr etilgan. Narimon Sapidko‘h qal‘asini zabt etishda qal‘adan otilgan tosh bilan o‘ldiriladi. "Shohnoma"da o‘qiymiz:

Narimonki, go‘yi az daliron buburd,
Ba farmoni shoh Ofariduni gurd. (14)

Tarjimasi: Narimon shoh Faridun pahlavon farmoni bilan jangchilardan (bir qismini) olib ketdi. Ushbu antroponimning lug‘aviy ma‘nosi mardona, jasur ekan, uning erkak ismi bo‘lishiga qaramay, ba‘zan ayollar ismi sifatida uchrashi ajablanarli emas. Masalan, mashhur "Choliqushi" asari qahramonlaridan biri Narimon (ayol ismi). Ogahiyning "Riyoz ud-davla" asarida Narimon nomi uch o‘rinda uchraydi. Har uchala o‘rinda ham Som nomi bilan birga zikr etilgan. Som "Shohnoma"da Narimonning farzandi sifatida talqin qilingan. "Avesto"da esa Som *Sama* shaklida bo‘lib, shaxs emas, balki urug‘-xonadon nomidir. (15) Bundan tashqari ushbu komponent ayrim o‘zlashma lug‘aviy birliklar sirasida ham ko‘zga tashlanadi. Masalan, *-mon* komponentli so‘zlardan biri *andarmon* bo‘lib, uning kelib chiqishi ham "Avesto" bilan bog‘lanadi. "Avesto"da *Wandaremainis* shaxs bo‘lib, xayoli shuhrat va maqto‘v bilan band (odam) degan ma‘noni beradi. Keyinchalik bu so‘z *Vandarmon* shaklini olgan va "Shohnoma"da *Andarimon* tarzida uchraydi. "Shohnoma"da Andarimon "Siyovush dostoni"dagi turonlik bahodir nomidir:

Digar Andarimon savori dalir,
Chu Arjaspi aspafkani narra sher.

Demak, *andarmon* so‘zining biror ish bilan xayoli butkul band ma‘nosini berishi o‘zining mantiqiy asosiga ega. Bu so‘zga "O‘zbek tilining izohi lug‘ati"da

quyidagicha izoh berilgan: "Forsiy. Band, mashg'ul. Andarmon bo'lmoq – biror mashg'ulot, ish va shu kabiga berilmoq. Qiziqib ketmoq". (16)

Mazkur komponentli tarixiy so'zlardan biri *dudmon* asosan ikki xil ma'noda – ijtimoiy-siyosiy va etnografik termin sifatida uchraydi. Lug'atlarda ushbu so'zning quyidagi ma'nolari qayd etilgan: 1. Xonadon, uy. 2. Qabila. 3. Sheroz yaqinidagi bir mavze' nomi. (17) Tarixan ushbu so'z ikki mustaqil so'z birikuvidan tashkil topgan. Birinchi tarkibiy qism "tutun", "olov" ma'nosidagi dud so'zi bo'lib, ko'chma ma'noda "o'choq" mazmunini anglatadi. Ikkinchi qism esa pahlaviy tilida *man*, qadimgi forsiyda *maniya*, avestoviyda *man* shaklida bo'lib, "uy", "manzil" mazmunlarini anglatgan so'zdir. Hozirgi fors tilidagi "qolmoq", "o'rnashmoq" ma'nosidagi *mondan* (hozirgi zamon fe'l negizi *mon*) ham ushbu o'zakdandir. Har ikkala tarkibni umumlashtirganda *dudmon* so'zining lug'aviy ma'nosi "o'choq o'rnashgan joy"dir. Lug'aviy jihatdan bunday mazmun anglatgan so'zning "xonadon", "urug'" ma'nolarini kasb etishi tabiiydir. Chunki *o'choq* so'zining majozan "oila", "uy" mazmunini anglatishi hozir ham ko'zga tashlanadi. Qolaversa, ajdodlar turmush tarzi, qadim e'tiqodi ham buni tasdiqlaydi. Bundan tashqari, "o'choq" mazmunining "manzil" ma'nosiga o'tishi G'arb xalqlari tillarida ham mavjud. Jumladan, fransuz tilidan ko'pgina dunyo tillariga o'zlashgan *foye* so'zi aslida "o'choq" ma'nosini anglatuvchi foyerdur. Fors tilida *-mon* tarkibining yuqoridagi o'rin-joy ma'nosini anglatgan so'zlar ancha. Masalan, *sozimon* (tashkilot), *soxtimon* (imorat, bino). Tahlillardan ko'rinadiki, *dud(i)mon* so'zi metofora yo'li bilan dastlab etnografik mazmun kasb etgan bo'lsa, keyinchalik Sharq xalqlari siyosiy hayoti bilan bog'liq ravishda "dinastiya" ma'nosini ham olgan. Hozirgi fors tilida bu so'z 1. Oila, urug'. 2. Shajara. 3. Dinastiya ma'nolarida ishlatiladi. "Uy" ma'nosidagi so'zning "sulola", "shajara" mazmunlarini kasb etishini ruscha "dom" so'zida ham ko'rishimiz mumkin.(18) Ogahiy "Ta'viz ul-oshiqin" devoni debochasida "faqir abo anjadd Xorazm mamlakati sultonlarining davlatxoh umarosidin va o'zbakiya tavoyifining yuz dudmoni umdalaridin miroblig' mansabi oliyisig'a mansub va sadrnishinlik martabai mutaoliysig'a mansubdurmen" – deb yozganida *dudmon* so'zini ham etnografik ma'noda, Xiva xonligi davlat boshqaruvini nazarda tutgan holda ham siyosiy ma'noda tushunish mumkin. Ko'rinadiki, antropoidikatorlar tahlili muhim faktlar bilan birga onomastik tizimning o'ziga xosliklarini aks ettira oladi.

Adabiyotlar:

1. قاموس المحيط www.dorar.net.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Биринчи том. – Тошкент: Фан, 1987. Б. 33.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Иккинчи том. – Тошкент: Фан, 1987. Б. 11-12.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, II. 1978. – С. 221.
5. Щербак А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // История развитие лексики тюркских языков. – М.: Изд. АН СССР, 1967. – С. 131-132.

6. Benveniste E. Essai de grammaire sogdienne. p. II. Paris, 1929. – P. 236; Gauthiot R. De l'alphabet sogdien // Journal Asiatique. 10 sér. 10. Tom XVII, Paris, 1911. –P. 84.
7. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶ . جلد ۳. ص ۱۸۹۲
8. Щербак А. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // История развитие лексики тюркских языков. – М., 1967. – С. 132.
9. Юсуф Б. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча луғат. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – Б. 101.
10. Шамсуддин бин Халаф Табризий.Бурхоне қотей. – Техрон: Амири кабир, 1375 х.ш. – С. 392.
11. Al-rams. www.mehrahgam.com. درج ۳. بزرگترین کتابخانه شعر فارسی.
12. Al-rams. www.mehrahgam.com. درج ۳. بزرگترین کتابخانه شعر فارسی.
13. مازندرانی حسین شهید فرهنگ شاهنامه (نام کسان و جاها) بلخ بنیاد نشاپور ۱۳۸۸. ص ۷۱۹
14. Al-rams. www.mehrahgam.com. درج ۳. بزرگترین کتابخانه شعر فارسی.
15. مازندرانی حسین شهید فرهنگ شاهنامه (نام کسان و جاها) بلخ بنیاد نشاپور ۱۳۸۸. ص ۳۸۶
16. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. Биринчи том. – Тошкент:
17. Ўзбек миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 84.
18. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶ . جلد ۲. ص ۸۹۴
19. Русско-узбекский словарь. Том 1. – Москва: Русский язык, 1983. – С. 265.

Utkir Rəcəbov

Ўзбек dilindəki antropoindikatorlar haqqında Xülasə

Bu məqalə özbək dilində antroponimlər sistemi və onlarla bağlı bəzi leksik vahidlərin təhlilinə, insan adlarının formalaşması yollarına həsr olunur. Faktlar əsasında, bu faktların qarşılaşdırılması nəticəsində bu adların quruluşu verilir. Həmçinin, əsas göstəriciləri ayrıca təhlil edilir və müxtəlif dillərdə onların ekvivalentləri ilə müqayisə edilir. Məqalə zəngin bibliografik baza və qiymətli materiallar əsasında yazılmışdır.

Utkir Rajabov

About antropoindicators in Uzbek language Summary

This article deals with the formation of some names of people in antroponymic system of the Uzbek language and the analysis of some lexical units associated with them. The facts are given on the appearance of these names as a result of long ethnic interrelations. Also, the main indicators are analyzed separately and compared with their equivalents in different languages. The article was written based on a rich bibliographic base and precious materials.

Rəyçi: Z.Dosimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

МАХМУДОВ РАУФЖОН БАХОДИРОВИЧ
Магистрант Ургенчского Государственного Университета
Узбекистан
raufjon.m @ mail.ru

АВЕСТИЗМЫ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ, ИМЕЮЩИЕ ОТНОШЕНИЕ К КУЛЬТУ И ВЕРЕ

Açar sözlər: Avesta elementi, teonim, tanrı adları, peyğəmbər, mifik təsəvvürlər, mələk, cənnət, cəhənnəm, leksik genezis

Ключевые слова: авестийский элемент, теонимы, наименования богов, пророк, ангел, мифологические представления, рай, ад, лексический генезис.

Key words: elements of "Avesto", teonims, gods names, prophet, angel, mythological imagination, paradise, hell, genezius of lexicon.

В процессе исследования генезиса слов, имеющих отношение к культуре и вере и широко употребляющихся в узбекском языке, можно наблюдать то обстоятельство, что большая часть из них встречается и в "Авесте", а также они обладают отдельными авестийскими элементами. Это связано с тем, что тюркские народы сыграли огромную роль в возникновении "Авесты". Данные слова можно разделить на несколько тематических групп. Это:

- 1) наименования богов;
- 2) наименования, связанные с понятием пророчества;
- 3) наименования, связанные с понятием ангела;
- 4) слова, связанные с богослужением;
- 5) слова, определяющие понятия, связанные с загробной жизнью;
- 6) названия, связанные с мифологическими представлениями.

В связи с тем, что в своих прежних исследованиях мы касались вопроса наименования богов (1), остановимся на анализе отдельных слов, входящих в другие группы. В узбекском языке существует целый ряд слов, определяющих понятие пророчества. Однако из них лишь в слове *пайгамбар* (пророк) имеется авестийский элемент. Данное слово используется в форме *пайгамбар* پيغامبر или *паёмбар* پیامبر. Его вторая форма характерна, прежде всего, для стихотворной речи (2, 62). В развитии узбекского языка после XIV века указанное слово стало активным образом определять данное понятие в сравнении с его наименованиями на тюркском языке *савчи*, *ялавач* (3). Слово *пайгамбар* исторически возникло из двух частей: *пайгом* پیغام и *бар* بر. *Пайгом* پیغام - означает "весть", в языке зебоки используется в форме *pêghâm*, в языке гийлаки - *peughâm*. Данная форма имеет один корень со словом *паём* и представляет собой его синоним. *Паём* в "Авесте" приводится в форме *paıtigâta*, в языке пехлеви - *pêtâm*. Слово *пайтом* также используется именно в значении «весть», и данное слово в языке пехлеви использовано в форме *paıtâm* (4). Вторая часть *бар* - بر - имеет значение "доставлять", "доводить" (5).

Пайгамбар, представляя собой измененный вариант слова *пайгомбар*, используется в осетинском языке в форме *рехитпар* или *рахумбер*, в языке гийлаки - *рауqотбар*. Если в широком смысле слово *расул* определяет

человека, доставляющего весть, то в узком значении означает лицо, указывающее праведный путь, предначертанный Богом.

Одним из названий, связанных с понятием ангела, является слово *фаршита*, именно элемент *бар* из слова *пайгамбар* встречается в слове *фаршита* فریشته (2, 63). Ибо само слово *фаршита* в санскритском языке использовалось в форме *prêshita*, имеет структуру *êsh+pra* и означает "оповещающий", "доставляющий весть" (6). Видный ученый К.Бартоломе отмечает, что данное слово в древнеиранском языке существовало в форме *fraishta*, было образовано из структуры *aish+fra* и использовалось в значениях "ходатай", "доставляющий весть" (7, 31). Слово *фаршита* в "Авесте" использовано в форме *fraêshsta*, в армянском языке - *hreshtak*– (образовано на основе *frêshstak*, в северо-западных диалектах фарси - *frishtah*, а в юго-западных – *fristah*). Такие глаголы, как فرستاند – отправлять, посылать, распространять (5, 228); استادن - обучать, наставлять (8, 72-73), также появились на данной основе. Помимо этого, вторая часть слова *фаршита* «*shta*», в значении *просвещать, учить, обучать*, послужила основой для появления глаголов в английском языке *study* – *учиться, обучаться*, в русском языке - *читать* и существительных, определяющих лицо на языке фарси *устоз, устод* (наставник, учитель).

В узбекском языке для определения понятия ангел также используется слово *суруш*. В частности, данное слово можно встретить в двух местах в произведении Агахи "Фирдавс ул-икбол". Если в отрывке: "бу кайфияти вуқуъин фаросат юзидин англаб, Суруши гайбий ва малҳами лорайбидек..." (9, 20) слово *суруш* в качестве имени собственного определяет собой название ангела вдохновения, то в отрывке: "Ул ҳазрати гояти шафқат ва камоли мурувватдин, балки илҳоми суруши давлат ва ишорати арвоҳи қудсий..." наблюдается его использование в значении *вдохновение по-ангельски*, а слово "суруш" представляет собой прилагательное, образованное от нарицательного существительного. Слово *суруш* в "Авесте" приведено в форме *sraosha*, в языке пехлеви - *srôsh*. Слово *sraosha* سرئوشه в "Авесте" используется в значении *повиновение, покорность* (подчиняющийся указам, приносящий указы), в частности, *подчиняющийся повелениям бога, соблюдающий их* (5, 461), и данное слово образовано на основе авестийского корня *sru-(srav)* – *прислушиваться, внимать*.

У готов слово *sraosha* سرئوشه в большинстве своем использовалось именно в данном значении. В других частях "Авесты" оно также несколько раз использовано в указанном значении. Кроме этого, в "Авесте" слово سرئوشه упомянуто в качестве имени собственного определенного ангела, обладающего особым статусом, а также имеющее оттенки *почтенный возраст и большой*. Данный ангел вбирает в себя такие качества, как беспрекословное подчинение и повиновение повелениям Ахурамазды, с точки зрения своего статуса он почитался особым образом. В последующей литературе зороастрийцев Суруш упоминается в виде ангела, являющегося в судный день в качестве критерия истины.

Помимо этого, в последующей литературе зороастрийцев и персидских словарях Суруш упоминается в качестве божества, определяется как ангел,

доставляющий повеления. С данной точки зрения, в книгах на фарси он определяется наравне с Жаброилом (Гавриилом). Как отмечается в *Ясне*, сторонники Ахурамазды обращались за помощью к *Суруш* или *Мимре*, чтобы избавиться от дива *Аставидод* (приносящий смерть, дьявол) (10, 29). Иранцы каждый семнадцатый день месяца в честь Суруш называют روز سروش. Бируни отметил, что у иранцев данный день определяется в виде *so 'rush*, у согдийцев - *sro 'sh*, в хорезмийском языке – *asruf* (11)

В узбекском языке встречается целый ряд слов, связанных с религиозным богослужением, генетический анализ которых показывает, что данные слова имеют очень древнюю основу, и в их появление весомую лепту также внесли тюркские народы. В частности, в узбекском языке одним из слов, связанных с богослужением, является *намаз* نماز, которое в староузбекском языке использовалось в значении богослужения, свойственного только исламской религии (по-арабски салат صلاة), в древнейших вероисповеданиях богослужение также определялось словом *намаз* (2, 63). Данное слово в языке пехлеви имеет форму *namâc*, имеет отношение к слову *nam* в древнеиранском языке в значении *наклоняться, преклоняться* (7, 1041). Если в "Авесте" слово *netah* имело значение "заклинание", данное слово на санскрите звучит как *nâmac*, в языке позанд - *namâzh*, в афганском языке - *ntûnj*, у белуджей - *namâsh, nawâsh*, по-курдски - *nutij, nuti* (в значении молитва, богослужение), в языке зоро - *netâj*, в языке гийлаки – *namâz*, приобретая значение мусульманского богослужения (12).

В узбекском языке, наряду с заимствованными словами из арабского языка, определяющими наименования пятикратного намаза в исламской религии, широко используются и названия времен молитв, имеющие отношение к языку фарси. В частности, одним из них является *бомдод* *намози* или *намози бомдод*. Данное слово в языке пехлеви используется в виде *bâmdât* – *утро*. Слово *бомдод* и в староузбекском языке, и в современном литературном языке, и в диалектах означает название молитвы, свойственной исламской религии, его генезис связан с зороастрийской верой. Ибо слово *бомдод* исторически приобрело структуру *бом+dod*, часть *бом* встречается в качестве имени божества, управляющего солнцем во время его восхода, который в "Авесте" упоминается под именем *Vatyah* (13). На этой основе возникли слова из «Авесты» *bata* и из санскритского языка *bhâta* – в значении *лучезарный, яркий*. Слово из фарси *бом* - بام (кровля) также возникло из данного корня. Это связано с тем, что в древности в дома, где проживали люди, свет проникал именно с кровли – верхней части дома. Данное обстоятельство послужило основой для определения верхней части дома словом *бом*. В наименовании кровли из диалекта Хорезма *uchâk* также проявляется принцип данного названия. Для появления данного слова основой послужило божество света под именем *Uchaha* (14). А часть слова *dod* представляет собой слово в значении "закон", которое встречается в древнеиранском языке в форме *daita* (2, 64).

Еще одним словом, связанным с богослужением, является слово *рӯза*, которое возникло на основе элемента *руз* и имеет отношение к слову *руз* – *день*. *Рӯза* – это отказ с раннего утра до захода солнца от еды и питья, а также

удовлетворения других потребностей (в арабском языке - *саѡм*) (15). Слово *руз* в "Авесте" использовано в форме *raocah* и имеет значение *яркий* (7, 1489). В языке пехлеви данное слово использовалось в форме *roc*, на древнем фарси - *raucah*, в древнеиндийском языке - *rôcish* (в значениях светлый, блестящий, яркий), в армянском языке - *lois* (яркий), в азербайджанском - *ruz* (используются наравне также слова *gün*, *gündüz*), в курдском - *rush*, в афганском - *vraj*, у белуджей - *rôc*, *rôsh* (день, солнце), в языке гийлаки - *rûz*. В некоторых тюркских языках, в частности турецком и азербайджанском, слово *рӯза* на основе авестийского *raocah* используется в форме *oruch*. Кстати, "В толковом словаре азербайджанского языка" данное слово определяется следующим образом: *oruc is. (fars. "ruzə"din). Müsəlman dininin tələbinə görə ramazan (orucluq) ayında müsəlmanların gün çıxandan gün batana qədər heç bir şey yeyib-içməməsi* (16, 531-B). А в хорезмийском языке слово *руз*–день приобрело форму *rji*. Данное явление нашло свое выражение в слове *nousarji* – *навруз* (*no 'u* – новый, *sar* – фонетически измененный вариант слова сол (год), *rji* – день, то есть первый день года).

В узбекском языке широко используется и связанное с понятием райа слово *фурдаѡс*. Оно является еще одним синонимом слова беѡишт (рай), в различных письменных источниках можно наблюдать определение данным словом виноградного сада (17). Данное слово в "Авесте" использовано дважды в форме *pairi-daêza*. *Pairi-daêza* состоит из двух частей. Первая часть *pairi* или *pâiri* означает *округа, окрестности*, вторая часть состоит из инфинитивов *daêza* – *daêz* и имеет значение *собирать, накапливать, сооружать стену*. В эпоху Ахеменидов на иранской земле и на всех подвластных им территориях, в частности в Малой Азии, стало широко распространенной традицией окружать дворцы правителей и аристократов большими садами и аллеями - *фурдаѡс*. Эти сады, как пишут Ксанф и Плутарх, были окружены плотно высаженными деревьями, между которыми протекала вода. Здесь разводилось множество животных для охоты. Ахеменидские правители заставляли подвластных им наместников и аристократов разводить такие сады. У греков таких садов не было, что весьма привлекало их внимание, а данное понятие определялось словом *parádeisos*. На иврите слово звучало в форме *pardes* (парк, сад), в новоаккадском языке - *pardisu*, в арамейском языке также использовалось данное слово с незначительными изменениями, в армянском языке - *pârdês* (сад). Все приведенные примеры появились на основе древнеиранского корня.

Слово *پارديس* появилось на иврите в результате переселения евреев в Вавилон и, в частности, использовано в отдельных частях "Ветхого завета". Слово *фурдаѡс* два раза встречается и в коране. Следовательно, данное слово перешло из религии евреев в христианскую религию и ислам. Муфассиры (толкователи) корана условились использовать слово *фурдаѡс* в значении цветущий сад. Однако имеют место и отдельные разногласия относительно определения его в качестве цветущего сада, райского сада.

В Ветхом завете ивритское *pardes* несколько раз использовано в значении *цветущий сад*. Однако в письменных источниках евреев использо-

вано в качестве абстрактного существительного, определяющего рай, или передающего значение место обитания чистосердечных и благородных людей. Слово *pardes* на иврите использовано в качестве синонима слова *gân* в значении сад.

Именно для определения значения слов на иврите *gân* и *pardes* в греческом языке использовалось слово *parádeisos*, то есть греческие историки, писавшие о династии Ахеменидов, в частности Ксанф, применяемое ахеменидами слово *pairi-daêza* پئیری دئزه (название благоухающих садов) в своем языке использовали в форме *parádeisos*, и данное слово сохранилось во всех европейских языках. Например, в французском языке для определения значения рая используется форма - *paradis*, в английском языке - *paradise*, в немецком языке - *paradies*. Следует отметить, что слово *полиз* из языка фарси произведено именно из данного корня.

Согласно иранской мифологии, Хурмузд назначил Сириуса соглядатаем и стражем звезд. Как приводится в "Тиштар яште", "*Тиштар был назначен предводителем и соглядатаем всех звезд, подобно тому, как великий, сиятельный Ахурамазда был определен вождем людей*". Тиштр в "Авесте" определяется как созвездие, расположенное рядом с Тиштар. Хуг считает Тиштар одинаковым с Тир (Аторуд). Хотя авестийское *tishtrya* на фарси звучит как *tir*, а Мухаммад Муъин отмечает спорность их появления из одного корня, то Жалил Дустхох *тиштур* и *тур* считает одним и тем же словом. Тиштар является одним из богов в религии зороастрийцев, обладающих особым статусом, восьмой яшт в "Авесте" называется "Тиштар яшт" или "Тир яшт". Кроме этого, четвертый месяц года и тринадцатый день каждого месяца в честь Тиштар называется تیر روز и تیر ماه. Тиштар в словарях определяется в качестве богини дождя, по этой причине данное название приводится и относительно Михаила. В древности высокий рост считался одним из эталонов красоты, и богиня Тиштар также изображалась высокой и красивой. В этой связи, если в Южном Казахстане песня "Суст хотин" считается одним из элементов обрядов, посвященных Тиштар, то в Хорезме в качестве элемента обрядов, посвященных данной богине, существует игра "Ашшадароз". И *суст* и *Ашшадароз* (с прибавлением компонента *дароз* – длинный) являются формами, сохранившимися на основе фонетических изменений слова Тиштар.

В заключении следует отметить, что появление в узбекском языке целого ряда слов, имеющих отношение к культу и вере, обладает древнейшей основой, их исследование может обосновать древние исторические корни узбекского языка, одно из ответвлений которого имеет непосредственное отношение к "Авесте". Данные примеры подтверждают и тот факт, что в процессе возникновения слов, имеющих отношение к культу и вере, не обошлось и без участия тюркских народов. Несомненно, изыскания в данном аспекте следует продолжить, ибо еще не определены исторические корни многих слов, а также не существует доказательств их возникновения на определенной основе.

Литература:

1. Ўзбек тилида теонимларга оид авестизмлар // Илм сарчашмалари. 2014. №4.
2. Ўразбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси.. – Т.: Мухаррир, 2013. – С. 62.
3. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тифсира XII-XIII вв. – М., 1963.
4. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دكتور محمد معين. تهران. امير کبير. ۱۳۸۶. جلد اول. ص ۴۳۵-۴۳۴.
5. Персидско-русский словарь. Том II. – М.: Русский язык, 1983.
6. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دكتور محمد معين. تهران. امير کبير. ۱۳۸۶. جلد ۴ ص ۱۴۶۳
7. Bartholomae Ch. Altiranisches Wörterbuch. – Strassburg, 1950. – P. 31.
8. Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 72-73.
9. Агахи. Фирдавс ул-икбол. Подг. к изд. Ю.Бригель. – Лейден, 1988.– С. 20.
10. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. - М.: Наука, 1983. – С. 29.
11. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دكتور محمد معين. ۱۱۳۳. تهران. امير کبير. ۱۳۸۶. جلد ۳ ص.
12. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دكتور محمد معين. ۲۱۴۷. تهران. امير کبير. ۱۳۸۶. جلد ۴ ص
13. اوستا. مترجم جليل دوستخواه. تهران. مرواريد. ۱۹۹۱. ص ۱۱۲۶.
14. Дўсимов З., Гиллаева М. Хоразм ономастикасининг шаклланиши ва "Авесто". –Т.: Фан, 2010.
15. معين محمد . فرهنگ فارسی. تهران. امير کبير. ۱۳۷۵ ه ق در شش جلد. جلد دوم. ص ۱۶۸۹
16. Azərbaycan dilinin izahli lüğəti. Nəşrə hazırlayani Ağamusa Axundov. Dörd cild. III cild. Bakı. Şarq-qər. 2006. – 531-b.
17. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دكتور محمد معين. تهران. امير کبير. ۱۳۸۶. جلد ۳ ص ۱۴۵۵-۱۴۵۶
18. اوستا. مترجم جليل دوستخواه. تهران. مرواريد. ۱۹۹۱. ۱۱۲۶.
19. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دكتور محمد معين. تهران. امير کبير. ۱۳۸۶. جلد اول. ص ۳۹۶

Mahmudov Raufjon

Özbək dilində kultlarla və inanclarla bağlı Avestizmlər

Xülasə

Bu məqalə kult və inanc ilə bağlı özbək dilindəki fərdi sözlər – avestizmlər araşdırılır. Onların tarixi kökləri vurğulanır. Bu sözlər digər dillərdə olan ekvivalentləri ilə müqayisəli baxımından təhlil edilir. Dinlə və imanla bağlı özbək

sözləri bir sıra quruluşu, qədim təməlləri, onların öyrənilməsi ilə də əlaqəli şəkildə araşdırılır. Avestizmlərin öyrənilməsi özbək dilinin qədim tarixi köklərinin aydınlaşdırılmasına səbəb ola bilər.

Mahmudov Raufjon

Avestizm in the uzbek language, concerning to the cult and belief
Summary

In the present article the separate words of the Uzbek language concerning a cult and belief are investigated. Their historical roots are shined. These words are analysed in the comparative plan with the equivalents from other languages. Emergence in the Uzbek language of a number of the words concerning a cult and belief, possesses the most ancient basis, their research can prove ancient historical roots of the Uzbek language, one of which branches has a direct bearing to "Avesta". These examples confirm also that fact that in the course of emergence of the words concerning a cult and belief, didn't do and without participation of the Turkic people.

Rəyçi: A.D.Urazbaev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MEHRİBAN ƏHMƏDOVA
H.Əliyev adına Ali Hərbi Məktəb
mehriban@mail.ru

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKASIYA TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ OLUNMASI

Açar sözlər: sivilizasiya, kommunikasiya, motivasiya.

Ключевые слова: цивилизация, коммуникация, мотивация.

Key words: civilization, communication, motivation.

Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisi metodlarında əsasən Fransanın, qismən də fransız dilinin ikinci ana dili kimi fransızdilli ölkələrin milli-mənəvi dəyərləri tədris olunur. Tədris olunan dildə nitq bacarıq və vərdişlərinin aşılmasına həsr edilmiş bu metodlar, bir qayda olaraq salamlama və təqdimat mövzularından başlayaraq dili tədris olunan ölkənin sivilizasiyasına həsr edilmiş materiallarla tamamlanır. Xarici dildə danışma prosesi dili tədris olunan ölkənin milli mənəvi dəyərlərini tərənnüm edən autentik və müəllim tərəfindən hazırlanmış materiallara əsasən həyata keçirilir. Bu proses ali məktəb dərslərlərində öz əksini sistem şəklində tapır. Belə ki, dilöyrənən bu mövzuların üzərində nitq və dil vərdişlərini inkişaf etdirir, onlara yiyələnir, get-gedə proses dərinləşir, genişlənir, mövzuların əsas məğzi dilöyrənin yaddaşına hopur, onun yaddaşında nitq vərdişləri ilə birgə yaşayır.

Lakin ali məktəblərdə fransız dilini öyrənən kursantlar üçün mövcud olan dərslərlər tam qənaətbəxş deyildir. Bu sahədə olan boşluqları informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə doldurmaq olar.

Təlimdə İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadəni təmin edən əsas mexanizmlərdən biri təhsilin informasiyalaşdırılmasıdır. Ona “təhsil sferasının təlim-tərbiyənin psixoloji-pedaqoji məqsədlərinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş müasir İKT vasitələrindən optimal istifadə etmək metodologiyası və praktikasını ilə təmin edən proses kimi baxılır”

İ.V.Robertdən sonra təhsilin informasiyalaşdırılmasını göstərən əsas prosesləri sadalayaq:

-təlim və tərbiyənin məzmununun, metod və təşkilati formalarının seçilməsinin metodologiya və strategiyasının təkmilləşdirilməsi;

-öyrənənin intellektual potensialının inkişafına yönəlmiş metodik təlim sisteminin yaradılması, biliklərin sərbəst şəkildə mənimsənilməsinə bacarıqların formalaşdırılması, informasiya-tədris, eksperimental-tədqiqat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;

-Təhsil sisteminin idarə olunması mexanizmlərinin, elmi-pedaqoji informasiyanın, informasiya-pedaqoji materialların, kommunikasiya şəbəkələrinin avtomatlaşdırılmış banklarının istifadəsi əsasında təkmilləşdirilməsi;

-öyrənənlərin biliklərinin səviyyəsinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üçün kompyüter test və diaqnostika metodikasının yaradılması və istifadə olunması.

Tədqiqatlar göstərir ki, İKT vasitələrinin istifadəsinə əsaslanmış təhsilin informasiyalaşdırılması təlim prosesinin intensivləşdirilməsini, inkişaf edən təlimin ideyalarının həyata keçirilməsini, tədris prosesinin təşkilinin forma və metodlarının

təkmilləşdirilməsini təmin edir. “Hazırda ümumtəhsil məktəbinin informasiyalaşdırılmasında əsas diqqət şagirdlərin informatika sahəsində ümumtəhsil və peşəkar hazırlığından informasiya vasitələrindən ənənəvi fənlərin tədrisində və bununla əlaqədar onların məzmununun dəyişilməsinə yönəlmişdir.”²

Müstəqil dövlət quruculuğu ruhunu özündə əks etdirən yeni təhsil sistemində strateji fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən biri də pedaqoji prosesdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə etmək, təhsil müəssisələrini kompyüter və digər təlim texnologiyaları ilə təchiz etməkdir.

Respublikanın yeni təhsil sistemində təlim texnologiyalarının hərtərəfli və geniş yayılması və inkişafı üçün bu sahəyə müasir təlim texnologiyaları avadanlıqlarının gətirilməsi problemi müəyyən dərəcədə öz həllini tapmaqdadır.

Ali hərbi təhsil müəssisələrində İKT vasitələrindən istifadə təlimin motivasiyasını gücləndirməyə imkan verir: çox zaman təhsilə marağın artmasına səbəb olan kompyütlə işləmək yeniliyi deyil, həm də qarşıya çıxan çətinliklərə sınaq gərmək, doğru qərarlar vermək, kompyüterdə işləyərkən kursant hər hansı bir çalışmanın həllini sona qədər başa çatdırmaq imkanı qazanır, daha effektiv təlim sistemlərindən istifadə olunursa, kursanta çalışmanın həlli izah olunur və o, özü optimal variant haqqında qərar verə bilər. Kompyüter öyrənilən materialın praktik əhəmiyyətini açmaq. Maraqlı məsələlər qoymaq, ixtiyarı sualları vermək və bu sualların müxtəlif həlli yollarını təklif etməklə kursantlara əqli qüvvələrindən istifadə etməyə kömək edə bilər.

Təlimin motivasiya mənbəyi kimi əyləncəyə gəldikdə isə, burada kompyüterin rolu əvəzsizdir. Əsas məsələ odur ki, kompyüterlərin istifadəsi ilə yerinə yetirilən bu əyləncə ifrat xarakter almasın və təlimin məqsədlərini üstələməsin. Fransız dili təlimi zamanı təlim prosesinin fərdi xüsusiyyətləri və aktivləşdirilməsi nəzərə alınmalıdır. Kompyüterin köməyi ilə müəllim və kursantlar arasındakı qarşıdurmadan çox asanlıqla əməkdaşlığa keçilir. Fiziki bəyər yox olur-bu isə çox mühüm psixoloji momentdir. İKT vasitələrinin tədris prosesinə tətbiqi Interaktiv dialoq yaradaraq, tədris fəaliyyətinin rejiminin sərbəst seçilməsinə və öyrənilən obyektlərin kompyüter vizuallaşdırılmasını nümayiş etdirilərək təlim prosesinin fərdiləşdirilməsinə və differensiallaşdırılmasına kömək edir. Hərbi akademiyalarda hər bir qrupda həm ən yaxşı, həm də ən aşağı səviyyədə hazırlıq dərəcəsi olan kursantlara rast gəlinir. Frontal iş təcrübəsi və orta səviyyəli kursanta istiqamətlənmə belə hallarda özünü doğrultmur və bu da zəif kursantların arzu etdikləri zaman belə dərəcəsinə qoşulmalarına imkan vermir. Kompyüterlə fərdi iş isə nəzərdə tutulan proqramlar üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı maksimum komfortluluq şəraiti yaradır: hər bir kursant ona optimal olan yüklə işləyir və bu zaman kənardakıların təsirini hiss etmir. İngilis dilinin tədrisi prosesində İKT vasitələrinin imkanlarının həyata keçirilməsinin pedaqoji məqsədi tədris informasiyasının vizuallaşdırılmasına əsaslanmışdır. Təhsilin informasiyalaşdırılması şəraitində kursant, müəllim və təlim vasitələri arasındakı tədris təyinatlı informasiya qarşılıqlı təsirinin xarakteri (ənənəvi təlim metodu ilə müqayisədə) dəyişir. Bu təlim vasitələri interaktivliyə, ”sual vermək”, ”cavab vermək”, informasiya resursları ilə işin müxtəlif rejimlərini ”təklif etmək”, öyrənilənlərin hərəkətlərini korrektirovka etmək bacarıqlarına malikdir. Bu zaman aktivliyi həm informasiya qarşılıqlı təsirinin hər üç subyektli, həm də informasiya texnologiyaları bazasında işləyən təlim vasitələri göstərir.³

Tədris təyinatlı informasiya qarşılıqlı təsirinin strukturu ya kursant, ya da müəllim üçün interaktiv partnyor meydana çıxanda dəyişir. Müəllimin rolu əks-əlaqəni həyata keçirmək imkanına malik olan informasiya mənbəyi kimi dəyişir: o, kuratorluq və istiqamətvericilik tərəfə istiqamətini dəyişir. Artıq müəllim dərslər əsas hissəsini tədris informasiyasının verilməsinə, "biliklərin qiymətləndirilməsinə", tədris materialının danışılmasına sərf eləmir. Dərslər çox hissəsini o, yaradıcı məsələlərin həllinə yönəldir. Tədris informasiyasının "ifadəçisi" kimi kursantın rolu da dəyişir – axtarış, informasiyanın seçilməsi, emalı və ötürülməsi tərəfə dəyişir. Kursantların alınan tədris informasiyasından sərbəst şəkildə istifadə etməsi tədris prosesinin "informasiyanın passiv ifadəçisi" səviyyəsindən "informasiyanın aktiv çevrilməsi" səviyyəsinə keçirir, ideal halda isə - tədris probleminin sərbəst şəkildə qoyulması, onların həlli üçün hipotezlərin irəli sürülməsi, onların doğrulduğunun yoxlanılması, nəticələrin və ümumiləşmələrin aparılması səviyyəsinə dəyişir.

Kompyüterdə iş zamanı hər bir kursant sərbəst işləyir və cavabı özü istədiyi müddət qədər fikirləşir, sorğu zamanı biliklərin subyektiv qiymətləndirilməsi məsələsi ortadan qaldırılır. Belə ki, qiymətləndirməni doğru cavablandırılmış sualların sayını analiz edərək, kompyüter aparır, cavabın ani təhlili baş verir, bu isə kursantlara ya öz biliklərini tez bir zamanda təsdiq etməyə, ya da düzgün olmayan cavabları təhlil edərək düzəliş aparmağa və müəllimə kömək üçün müraciət etməyə imkan verir.

Bu sahədə çalışan mütəxəssislər deyirlər ki, "İnsanlığın tərəfindən toplanan bütün bilikləri mənimsəməyə kömək edən tələblər artıq uzun zamandır ki, təhsil müəssisələri qarşısında bir problem kimi qoyulmur. İnformasiyanı tapmaq və toplamaq, onun həqiqiliyini yoxlamaq – informasiya mənbələri ilə sərbəst iş yolunda atılmış ilk addımlardır. İKT vasitələrindən istifadə informasiyanın tapılması və toplanması məsələlərini hiss olunacaq dərəcədə dəyişdirir."⁴

Ali məktəb tədrisində ənənəvi olaraq kursantların yazılı və şifahi nitqi, dərslər zamanı cavablandırma, qrup şəklində işlər zamanı yerinə yetirmə və nəticələr haqqında məlumat, kursant konfranslarında çıxışlar və sairə zamanı kommunikativ vərdişlərin inkişafına böyük diqqət yetirilir. İKT vasitələrinin geniş tətbiq olunduğu şəraitdə bu istiqamət nəzərəçarpan dəyişikliklərə məruz qalır. Bu gün yazılı nitqin əhəmiyyəti güclü sürətdə artmışdır. Multimedia –proyektor nümayiş qrafikası vasitələri kursantın çıxışlara hazırlığı zamanı vacib alətə çevrilmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq hərbi təhsil müəssisələrində bütövlükdə İKT bazasında təlim-tərbiyə prosesinin modernləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən təhsilin informasiyalaşdırılmasının xarici dilin öyrənilməsində əhəmiyyəti danılmazdır.

İKT vasitələri bazasında tədris prosesinin təşkili yanaşmalarını bir qədər geniş təhlil etməyə çalışaq. "Təhsil cəmiyyətinin informasiyalaşdırılması " analitik xülasəsində⁵ təlim prosesində İKT vasitələrindən istifadə olunmasında aşağıdakı təşkilati modellər göstərilib:

1. Kompyüter sinfi
2. Müəllimin iş masasında bir kompyüter və proyektor;
3. Ali məktəb kitabxanasında kompyüter;
4. Evlərdə fərdi kompyüter

Yalnız 4 bənddə göstərilən model kursantlar üçün kafi sayıla bilməz. Bizim nəzərimizcə, ali hərbi təhsil müəssisələrində daha əhəmiyyətli olan ilk üç modeli təhlil edək.

Birinci modelin ən üstün cəhəti ondadır ki, təlimin ənənəvi-sınıf-dərs sistemi çərçivəsində kompyüterin interaktiv imkanlarından məhz bu modeldən geniş istifadə etmək imkanı yaranır.

Kompyüterin proyektorla birlikdə istifadə olunduğu ikinci model təlim prosesində əyaniliyin, həm də eyni zamanda interaktivliklə birlikdə həyata keçirilməsi probleminin tamamilə həll olunmasına imkan verir. Bu zaman kompyüter nümayişini təkcə bir müəllim deyil, eyni zamanda kursantlar da həyata keçirə bilər, bu isə onlarda kommunikasiya vərdişlərinin formalaşmasına imkan yaradır.

Üçüncü model təlimdə fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsinə istiqamətlənmişdir. Nisbətən zəif kursantlarda müəyyən bacarıq və vərdişlərin yaradılması, güclü kursantlara iş zamanı interaktiv modellərin tətbiqi, qrup şəklində iş və s.

İnformatika kabinetlərində İKT vasitələri avadanlıqlarına, fənn kabinetləri və avtomatlaşdırılmış iş yerlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən tövsiyələrin pedaqoji, texniki, sanitariya-gigiyenik aspektləri "İnformatika kabineti" əsərində öz əksini tapmışdır.⁶ Burada təhsil sferasında İKT vasitələrinə qoyulan tələblər aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

-yerinə yetirilən funksiyaların geniş spektrində istifadənin müxtəlif şərait və metodlarına yüksək universallıq və adaptasiyalılıq;

-sistemin tərkibində eyni və ya müxtəlif proqramlar üzrə eyni vaxtda və asılı olmayan işi təmin edən bir sıra iş yerlərinin olması, kursantların birgə işini təşkil etməyə imkan verən idarə olunan qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi;

-mütəxəssis olmayan istifadəçilərin proqram təminatları ilə istifadəsi, tətbiqi hazırlanmasının sadəliyi və rahatlığı.

Ali hərbi təhsil müəssisələri səviyyəsində, bizim nəzərimizcə, ən əhəmiyyətli tədris fəaliyyəti növlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

-öyrənilən qrammatik qaydalar, sözlər və ifadələr haqqında informasiyanın qeydiyyata alınması, toplanması, saxlanması və ötürülməsi,

-tədris fəaliyyətinin rejiminin, təlim materialının məzmununun variantının seçilməsi;

-tədris fəaliyyətində ingilis dilində bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi üçün fəaliyyət;

-təlim və tədqiqatçılıq fəaliyyətinin nəticələrinin yoxlanılması və alınan nəticələrin korrektə edilməsinin avtomatlaşdırılması;

-testləşdirmə .

Beləliklə, İKT-dən istifadə edilməsi təhsilin bütün səviyyələrində fransız dilində sifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişafında mühüm bir əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Роберт И.В. Концепция внедрения средств новых информационных технологий в учебный процесс общеобразовательной школы /НИИ шк.обо-

- рудование техн.средств обучения//Информатика и образование -2004.-№5 с.22-29)
2. (Кузнецов А.А.,Семенов А.Л., Уваров А.Ю. О проекте концепции образовательной области «Информатика и информационные технологии»//Информатика 2001 №17 с.21-25)
  3. Состояние информатизации общего образования /Аналитический обзор – М.000 «Алана». 2003-317 с.)
  4. (Dəmirova Z.V. “Pedaqoji kadrların İKT hazırlığına qoyulan əsas tələblər” s.369 Pedaqoji Universitet xəbərləri).
  5. Состояние информатизации общего образования /Аналитический обзор – М:000 «Алана», 2003 -317 с.)
  6. (Розенберг Н.М. « Информационная культура в содержании общего образования»/ Педагогика -1993. №3, с.68)

Mehriban Ahmadova

Using the informative-communicative technology in teaching
the french language
Summary

The article is about the using of technology at the Higer Military School with the aim of developing the speech habits and skills during the learning-teaching process. It was shown the intensive ways of using communicative technology and their new models in realizing during the learning-teaching process. At the same time it was given advice to the teachers in the given article.

Mehriban Axmedova

Использование информационно-коммуникативной технологии
В изучении французского языка
Резюме

Статья посвящается использованию информационно-коммуникационной технологии в высшем военном школе с целью развития навыков устной речи в учебном процессе. В статье также указывается пути преодоления трудностей в изучении французского языка с помощью информационно-коммуникативной технологии.

Rəyçi: Şamil Zaman
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ZÜMRÜD HEYDƏROVA
xatira-melikova@rambler.ru

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI DİLİNİN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, poetika, nəsr, hekayə, şeir, folklor, nağıl, ənənəvi formul

Key words: a children literature, poetics, prose, story, poem, folk-lore, tale, traditional formula

Ключевые слова: детская литература, поэтика, рассказ, проза, стихотворение, фольклор, сказка, традиционные формулы

Yazılı ədəbiyyat öz inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində folklorla söykənmiş, folklorlardan pərvazlanmış və uçuşunun hər anında folklor nəfəsinə, təmiz və müdrik havaya ehtiyac duymuşdur və bütün zamanlarda el sözü yazılı ədəbiyyatı təzələmiş, ona yeni ruh, yeni can vermişdir [1. S. 192].

XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan ədəbiyyatında belə qidalanma olmuş, həmin dövrün uşaq ədəbiyyatında ən bariz şəkildə özünü göstərmişdir. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının da tarixi kökləri folklorla bağlı olmuş və bu ədəbiyyat özünün təşəkkülü və yüksəlişi boyunca daim folklorlardan, xalqın şifahi ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını folklorla bağlayan xətlər həmişə güclü olmuşdur. İstər nəsrdə, istərsə də şeirdə folklor formaları, folklorlardan gələn ideyalar yazıçılarımız üçün həmişə qida mənbəyi olmuş, onlar bu tükənməz xəzinədən bəhrələnmiş, ruhlanmış və bu onlar üçün təmizlik, saflıq çeşməsi olmuşdur. Yaradıcılıqlarının müəyyən bir hissəsini uşaqlar üçün bədii əsərlər yazmağa həsr edən M.Ə. Sabir, A.Səhhət, S.S. Axundov, A.Şaiq və başqaları belə sənətkarlardan olmuşlar. Onların xalq nağılları janrı formasında yazılmış nəsr əsərləri uşaqları daha çox maraqlandırmış, belə əsərlərdən məktəb dərslərlərində də istifadə etmişlər. Pedaqoqların fikrincə bunun səbəbi ondadır ki, xalq ədəbiyyatının zəngin fantaziyası ilə uşağın romantik təbiəti arasında xüsusi bağlılıq vardır. Uşaq üçün həyatın özü başdan ayağa nağıldır. Uşaq dünyası ilə nağıl fantaziyası arasında bir yaxınlıq vardır. Bu bərdə uşaqların sevimlisi olan A.Şaiq “Kiçik vətəndaşlar tərbiyə edək” adlı məqaləsində uşaq ədəbiyyatında elmi fantastik əsərlərin az olmasından danışıq və şikayətlənərək qeyd edir ki, “sırf realist əsərlərlə yanaşı uşaqlarda fantaziyalı, xəyalı qüvvətləndirən əsərlər də yazmaq lazımdır. Yaradıcılıq aləmində hissini, xəyalın çox böyük rolu vardır. Məlumdur ki, həyatda gizli olan sirləri, həqiqətləri, böyük ixtiraları alimlərimiz elm və xəyalın gücünə meydana çıxarırlar. Uşaqlarda isə bu xüsusiyyəti kiçiklikdən tərbiyə edib inkişaf etdirmək lazımdır” [2. S. 400]. Bu mənada nağıllarda olan fantaziyalı, romantik uşaqlara çatdırılmasında əsas vasitə dildir.

Buna görə də uşaq nəsrinin folklorlardan əldə etdiyi keyfiyyətlərdən biri və ən başlıcası cazibədar, maraqlı, məzəli, şirin və aydın ifadələrlə bəzənmiş dildir. S.S. Axundovun “Qorxulu nağıllar”, A.Şaiqin “Köç”, “Şələquyruq”, F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında toplanan bir sıra nağıl-hekayələrdə yazıçılar folklor dilinin

canlı və gözəl ənənələrindən bəhrələnmişlər və hər zaman öz tərəvətini saxlayan, uşaq ruhunu sıgallayan məzmunlu uşaq əsərləri yaratmışlar.

Nağılların dil və üslub axarının hekayə janrına keçməsi, sənətkarların xalq ədəbiyyatının təsiri altında yazıb-yaratmaları çox təbii haldır, çünki tarixən milli ədəbi dilin ana bətni canlı xalq danışığı, yazılı ədəbiyyat janrlarının ilk beşiyi şifahi xalq ədəbiyyatı janrları olmuşdur [3. S. 182].

S.S.Axundovun “Qorxulu nağıllar”ı XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatımızda çox mühüm və yeni hadisə idi. Pedaqoji həyatın ehtiyaclarını yaxşı bilmək uşaq psixologiyasına, onların mənəvi aləminə dərindən bələdlik, həssas duyum, yazıçı bacarığı S.S.Axundova klassik səciyyəli uşaq hekayələri yazmağa imkan vermişdir. Həm də bu hekayələrin nağıllar əsasında yazılması xalq ədəbiyyatının böyük tərbiyyəvi əhəmiyyəti ilə bağlı idi. Bu barədə görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinski xalq nağıllarının tərbiyyəvi əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Mən qəti surətdə xalq nağılını yazılı ədəbiyyatdan xüsusi olaraq uşaqlar üçün yazılmış olan hekayələrdən dəfələrlə üstün tuturam” [4. S. 192].

A.Şaiqın “Köç” hekayəsindən də hadisələrin təbii sıralanması həzin və aramlı dil, nağıl kimi yadda qalması onun xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəsindən irəli gələn ən müsbət haldır.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının poetik dilinin zənginləşməsində folklor nəfəsi ciddi rol oynamış, ağır yazı tərzindən, yorucu təhkiyədən sonra bu sayaq yüngül, oynaq yazı tərzinə təngnəfəsliyi qismən aradan qaldırmış, nəsr və şer dilimizə qıvrıqlıq, dinamiklik gətirmişdir [1. S. 160]. Bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində yaranan uşaq nəsr əsərlərində folklor üslubuna məxsus bütün poetik keyfiyyətlər öz əksini tapır.

Tədqiq edilən dövrün uşaq ədəbiyyatında, eləcə də uşaq nəsr əsərlərində mövzu və süjetlərlə əlaqədar təntənəli finallarla, ənənəvi formullarla və folklor elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə ənənəvi formulları bədii sxemlər, poetik qəliblər də adlandırmaq olar [5. S. 95].

Nağıllarda olduğu kimi uşaq nəsr nümunələrinin də bir çoxu “biri var idi, biri yox idi” nağıllar üçün səciyyəvi olan şablon ifadə ilə başlayır (A.Şaiq “Şələquyruq”), S.S.Axundov (“Əhməd və Məleykə”, “Nurəddin”). Yaddaşlara həkk olan bu formullar əsrlərlə folklor nümunələrində yaşamış və bundan sonra da yüz illiklər ərzində yaşayacaqdır.

Ümumiyyətlə, poetik formullar haqqında türkologiyada ilk dəfə V.V.Radlov türk epos və folklor ədəbiyyatı əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, folklorlarda ənənəvi təkrarlar formula səviyyəsinə qaldırılaraq dastançı-aşıq üçün ən etibarlı mənbə olmuşdür [6. S. 123]. Dilçi-folklorçular ənənəvi təkrarları müxtəlif terminlərlə adlandırmışlar: hazır trafaretlər [7. S. 8], tipik formullar [8. S. 12], daimi bəzək epitetləri [9. S. 113], ədəbi etiketlər [10. S. 96], ənənəvi bədii ifadə vasitələri [11. S. 30], daimi epitetlər [12. S. 390], mənəvi (standart) epitetlər [13. S. 74], ənənəvi formullar [14. S. 88] və s.

Son dövrlər Azərbaycan dilçiliyində folklor ənənəvi formulları haqqında prof. K.Vəliyevin [1. S. 160], prof. S.Mehdiyevanın [5. S. 95], f.e.n. S.Abdullayevanın [15. S. 78] və f.e.n. O.Əliyevin [16. S. 16] tədqiqatlarında və elmi məqalələrində geniş danışılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində formul

nəzəriyyəsinə prof. K.Vəliyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında poetik sistemin komponentlərindən biri kimi geniş təhlil etmişdir.

Mövcud elmi tədqiqatlardan bəhrələnərək, XX əsrin əvvəllərində yaranan uşaq ədəbiyyatının dilində mövzusu xalq ədəbiyyatından götürülən nağıl hekayələrdə formulları əsasən iki prinsip üzrə təsnif etmək olar.

I. Sintaqmatik prinsiplər

II. Semantik prinsiplər

Sintaqmatik prinsiplər də öz növbəsində mətn boyunca mövqedən asılı olaraq üç qrupa bölünür.

1. Başlanğıc formulları;

2. Keçid (medial) formulları;

3. Sonluq formulları [17. S. 155].

Bədii mətnlərdə işlənən formullar əsərin bədii formasını zənginləşdirmək, oxucuları maraqlandırmaq, fantaziya və xəyal aləminə keçid yaratmaq məqsədilə işlədilir.

Başlanğıc formulları. Dövrün uşaq ədəbiyyatında başlanğıc formullarından geniş dairədə istifadə edilmişdir. Əsərin giriş hissəsində işlənən başlanğıc formulları xarakterinə görə hərəkətin zamanını və hadisələrin məkanını təyin edir.

Qarasu kəndində Qırt-qırt xanım adlı bir toyuq və Şələquyruq adında bir xoruz var idi [18. S. 200]; Biri var imiş, biri yox imiş, Allahdan başqa heç kəs yox imiş; bir də bir Pıspısa var imiş [19. S. 54]; Vardı biri, birisi yox idi, Tanrıdan başqa qeyrisi yox idi. Bir kişi var idi fəqiri zəlil [20. S. 21].

Hadisələrin baş verdiyi zaman, məkan və qəhrəmanların valideynləri haqqında ilkin məlumat verən mətnlər semantik baxımdan bir-birinə yaxın mənalı sözlərdən (ata-ana, bacı-qardaş) ibarət olub, adətən xüsusi xitablarla başlayır və bir neçə semantik əlaqə əsasında formalaşır:

Qızım, biri vardı, biri yoxdu, şimal-şərqdə, meşə içində, çay kənarında Tatar-cıq adında bir kənd vardı. Qızım, həmin bu nağıl olunan kənddə Nurəddin adında bir kişi vardı. Nurəddinin on yaşında Əhməd adlı bir oğlu, altı yaşında Məleykə adlı bir qızı və Xədicə adında bir arvadı vardı [21. S. 10].

Göründüyü kimi, bu mətn bir neçə semantik əlaqə əsasında qurulmuşdur. Əvvəl məkan əlaqəsidir, bu da hadisələrin harada baş verməsini müəyyənləşdirir. Sonra isə müəyyənliyə doğru ardıcılıq əsasında bütöv mətn genişlənir.

Başlanğıc hissədə verilən mətnlər bəzən qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru inkişaf edir. Belə ki, sintaktik bütöv mərkəzində duran cümlə əsasən qeyri-müəyyənliyi bildirir. Mərkəzi cümlədən sonra gələn izahedici cümlələr qeyri-müəyyənliyi müəyyənliyə çevirir [22. S. 31]. Belə mətnlərdən birinə diqqət edək:

Biri var imiş, biri yox imiş, bircə kişi var imiş, bu kişinin bir arvadı və bu arvadın Fatma adında bir qızı var imiş [19. S. 61].

Biri var imiş, biri yox imiş başlanğıc formulundan sonra gələn sintaqm (bir kişinin bir arvadı varmış) qeyri-müəyyəndir və sonra bütöv mətn (Fatma adında bir qızı vardı) Fatma adlı şəxsin taleyi ilə başlayır və get-gedə genişlənir, müəyyənləşir.

Bəzən başlanğıc hissədə övlad həsrəti və onun anadan olması ilə bağlı mətnlərə rast gəlinir. Belə mətnlər əsasən səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında yaranaraq mətni poetik yolla sanki tamamlayır:

Övladlarım, Qafqazda Hacı Nəsir adlı bir tacir sakin idi. Bu tacirin Həlīmə adlı bir cavan arvadı vardı. Bu arvadın dünyada övladsızlıqdan başqa bir qəm-qüssəsi yox idi. Axırda bunların bir oğlu oldu. Hacı Nəsir o gün oğlunun təvəllüdünü şadlıq edib, şəhərin fəqir-füqərasına pul və xörək payladı. Oğlanın adını Nurəddin qoydular [21. S. 18].

Keçid formulları. Əsərin əvvəlində nağıl və nağılvari hekayələrdə mətləbdən-mətləbə, motivdən-motivə, mətndən-mətnə keçmək üçün keçid formulundan geniş istifadə olunmuşdur. Keçid formulları nağıllarda epik mətndə süjetin şaxələnməsi, obrazların çoxalması, bir növ kompozisiyanın mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq işlənir, söz-sözə, əhvalat-əhvalata calanır. “Lirik və epik dastanlarda süjetin şaxələnməsi üçün, yeni-yeni obrazların, motivlərin əsərə daxil olunması üçün, hadisələrin müəllif təhkiyəsi, hadisə və təsvirin, şeir parçaları ilə ifadə olunmuş, deyişmələrin bir-birinə bağlanması ortaqlıq rolunu oynayan xüsusi sxem-formullardan geniş istifadə edilmişdir” [5. S. 33]. Bu məqamlarda işlənən formullardan bəzisinə diqqət yetirək:

Keçdi il, keçdi ay, adladı zaman; Mürgülərkən saray, yuxu gördü xan [18. S. 147]. Bu nağıl etdiyimiz zamandan on il keçdi. Baharın axırı idi. Rəhimin evində səhər tezdən böyük qonaqlıq tədarükü görülürdü. Bu qonaqlıq Nurəddinin edadi məktəbini birinci dərəcədə təhsil edib qurtarması münasibətilə yoldaşlarına verdiyi ziyafət idi [21. S. 53].

Ay ötdü, il dolandı, qış gəldi, çoxlu qar yağdı [19. S. 24]; Bu əhvalatdan uzun illər keçmişdir. Lakin bu gün belə o qanlı vəqəni unutmamışam [18. S. 347].

Keçid formullarından dövrün uşaq ədəbiyyatının nəsr janrında istifadə edildiyi kimi nəzmdə (şeyrdə) də istifadə edilmişdir:

Bir zaman keçdi bu sayaq ilə
Dəstigah ilə, təmtəraq ilə,
Çün sovuşdu zamani-qeylu məqal.
Köçməyə yetdi vaxt, çatdı məcal [20. S. 27];

Bir neçə il keçdi bundan,
Yenə gördü xan yuxu.
Qalxdı sərsəm tək yuxudan,
Qəlbinə girdi qorxu [18. S. 142];

Az getdi, üz getdi, Aşdı dağ, dərə.
Çölləri düz getdi, Çatdı şəhərə [18. S. 150];

Az getdilər, üz getdilər; Dərə-təpə düz getdilər.
Yetişdilər: “Salam –deyə
Baş əydilər Məstan bəyə! [18. S. 153].

Keçid formulları öz variantları da nəzərə alınmaqla, əsas funksiyalarını müxtəlif sintaqmatik xətlər üzrə yerinə yetirirlər. Zamanda və məkanda dəyişməni nəzərdə tutan yol-səfər semantikasi sadə cümlənin ritmik quruluşu ilə müşayiət olunur. Bu tipli formullar Azərbaycan nağıllarında və yazıya alınmış xalq dastan-

larında geniş şəkildə işlənir [23. S. 7]. Belə zaman keçidini bildiren formulların sayını artırmaq olar.

Sonluq formullar. Sonluq funksiyasını daşıyan mətnlərdə təsvir olunan hadisələrə, xeyir və şər qüvvələrə qarşı münasibət bildirilir, sevimli qəhrəmanın xoşbəxt həyatı, onun istəklərinin həyata keçməsi, həqiqətin təntənəsi əks olunur. Qrammatik cəhətdən belə mətnlər mürəkkəb sintaktik bütövlərlə ifadə olunur. Sonluq formulları məzmununa görə başlanğıc formulları kimi demək olar ki, oxşardır, yalnız leksikasına, ifadəsinə görə rəngarəngdir. Əgər başlanğıc formulları vasitəsilə söyləyicilər dinləyiciləri real aləmdən fantaziya aləminə aparırsa, sonluq formulları dinləyiciləri nağıl aləmindən real aləmə gətirmək məqsədi daşıyır. Sonluq formullarını bildiren mətnlər nikbin sonluqla bitir: Mələykə, mən bir qoca səyyaham. Yolda evinizin yanında faytonumun çarxı oxdan çıxdı, onu salınca mən istədim ki, sizdə bir az qızım rahat olam. Qapıya gəldikdə anan dedi ki sözləri eşitdim. Geri qayıdıb bu şeyləri və pulu sən üçün hazır etdim və təzədən gəlib bacarımdan atdım. Yaşa, qızım, yaşa, mən qoca babanı da yaddan çıxartma, xudahafiz. “Səyyah Cəmaləddin” [21. S. 12].

Alqış məzmunlu nikbin sonluqla bitən bu məntdəki xeyirxah qoca səyyah Cəmaləddinin xalq arasında dara düşənlərin himayədarı kimi tanınan, ən çətin vəziyyətdə onların harayına yetişən Xızır İlyasın əslində folklor prototipidir [24. S. 111]. Eyni zamanda İmamverdi baba, Piri baba (S.S.Axundov), Kərim baba (A.Şaiq) belə xeyirxah qocaları xatırladır.

Oğlum, indi rahat ola bilərəm, çünki sənə verdiyim tərbiyənin meyvəsini bu gün gördüm. Mən səni oğulluğa götürməklə böyük bir hünər etmədim, çünki mən ancaq yaxşılığa yaxşılıq etdim. Bu iş hər kişinin işidir. Amma sən yamanlığa yaxşılıq etdin. Bu iş ancaq sən kimi ər kişinin işidir. Bunu deyən Rəhim Nurəddini qucaqlayıb öpdü [21. S. 55].

Sonluq formullarında bəzən qəhrəmanın xoşbəxt həyatı qeyd edilməklə yanaşı, dinləyicilərə də xoşbəxt həyat arzulanır:

Padşahın oğlu yeddi gün – yeddi gecə toy eyləyib Fatmanı özünə arvad aldı. Yedilər, içdilər, yerə keçdilər, siz də yeyin, için muradınıza yetişin [19. S. 68].

Qeyd etdiyimiz kimi sonluq formullar əsasən mürəkkəb sintaktik bütövlərlə ifadə olunaraq, hərəkətin, hadisənin kiçik oxuculara hərtərəfli çatmasını təmin edir.

Semantik prinsipə əsaslanan formullar

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatında folklor əsərləri üçün səciyyəvi olan semantik prinsipə əsaslanan aşağıdakı formullar işlənir [5. S. 5].

1. Ritual formullar: toy, yas, görüş, ayrılıq, habelə qonaq getmə, qonaq qəbul etmə.
2. Xeyir-dua, alqış, qarğış və s. ekspressiv-emosional hissələri əks edən formullar:
3. Təbiət hadisələrini, ilin fəsillərini, ümumən canlı və cansız təbiəti tərənnüm edən formullar.

Ritual səhnələri –Şən məclis, qonaqlıq, toy səhnələrini tərənnüm edən formullar:

Bir dəfə Hüseyinqulu ağa böyük qonaqlıq edib çox adam çağırmışdı. Bu qonaqlıqda oxuyub-çalan dəstəsi də vardı. Hüseyinqulu ağa Qaraca qızın dalınca nökr göndərdi ki, gəlib oynasın. Qaraca qız qalxıb qaraçı paltarını geydi və qavalını əlinə alıb yola düşdü [21. S. 81];

Rəhimin evində səhər tezdən böyük qonaqlıq tədarüku görüldü. Saat 2 tamamda otaq gənc qonaqlar ilə dolmuşdur. Nurəddin qonaqları yemək otağına təklif etdi. İndiyə kimi Rəhimin evi belə şad deyib-danışmaq, oxuyub-gülmək, cavan səsləri eşitməmişdi. Səsdən, gülməkdən nahar vaxtı çalınan tarın səsləri eşidilmirdi [21. S. 53].

Qızdan razılıq alandan sonra padşah toy tədarüku görməyə əmr edib getdi. Qırx gün qırx gecə toy oldu. Qızı al-əlvan ipək parçalarla geyindirib və daş-qaşla bəzəndirib barigahi-şaha köçürdülər [20. S. 166].

Aldadı padşahı aldı qızın;
Veribən çaq-çağa bitirdi sözün.
Padişah verdi izn damadə,
Eylədi toy tədarük amadə.
Verdi fərman, hazır oldu səmat,
Yığılıb qurdular qəribə büsat.
Yeddi gün yeddi gecə toy çaldı.
Ac dəyirmançı şah qızın aldı [20. S. 27].

Ayrılıq, vidalaşma, görüş, qarşılaşma səhnələrini əks edən formullar:

Bahar, xudahafız, evdən yaxşı muğayət ol! Bahar Nurəddini qucaqlayıb öpdü –Yaxşı yol. Ah, görəsən, bir də səninlə görüşəcəyəmmi? Baharı ağlamaq boğub, daha danışmağa qoymadı. Köç yola düşdü [21. S. 27]; Obaya yaxınlaşdıqca uşaqlar, bir neçə yaşlı qadın və kişi qarşımıza çıxdı. Qoca hamısından əvvəl irəliləyib, salam verdi: –Sizi dünən gözləyirdik, xoş gəldiniz! –dedi. Bu aralıq qadınlar da yetişib arabamızı araya aldılar, anamla görüşdülər [18. S. 331].

Alqış, xeyir-dua, qarğış, and, yalvarış, söyüş, məsləhət və s. ekspressiv –emotional məzmunlu formullar.

Alqış, xeyir-dua bildirən formullar: Səni, görüm, ay müəllim, balalarının xoşbəxt günlərini görəsən. Sən bizi qaranlıqdan işıqlı dünyaya çıxartdın. O müəllimi görüm, yaşıl ağac kimi hər tərəfə qol-budaq atsın! Onun bizim boynumuzda haqqı böyükdür [18. S. 424]. Allah səni bədnəzərdən saxlasın [21. S. 53]. Allah sənə tezliklə şəfa versin [21. S. 37]. Mənim qiymətli və sevgili müəllimim! Siz bu gün mənə dirilik verdiniz. Allah sizdən razı olsun [25. S. 254]. Get əzizim! Ümidvaram ki, az bir vaxtda kamil bir insan olub öz vətəninə qayıdarsan. Vətən və millətinə xidmət edərsən. Get, elmin nuru ilə işıqlan və bu qara camaata qandır ki, elm və mədəniyyət insanın xoşbəxtliyidir. Get, Allah sənə kömək olsun! [25. S. 255]. **And xarakterli formullar:** Ey qayadibilər! And içirəm mənə yaradan xaliqə. And içirəm anamın, bacımın namusuna, ta sizin böyük-küçüyünüzü, arvad-uşağınızı qırıb o gözəl vətəninizi odlayıb tarmar etməyincə dünyada yaşamayacağam. Vaxtınıza hazır olun [21. S. 14].

Yalvarış xarakterli formullar: Aman, sizə qurban olum. Tezəcə bir Ağcanın yarasını sorub, ilanın zəhərini yerə tökünüz. Qaraca qız, mənə rəhmin gəlsin, qızımı ölməyə qoyma [21. S. 87].

Başladı yalvarmağa. Dedi –A tülkü ağa, rəhm elə gəl, ay aman! Kəsmə, çınarı, dayan, gəl yuvamı dağıtma, göz yaşımı axıtma [18. S. 114].

Qarğış bildirən formullar: Vay, Allah səni yox etsin, gör nə murdar səsi var [21. S. 28]. Yaman gözə ox batsın [18. S. 249]. Var isə bu sözümdə zərrə yalan, gürzə vursun dilimdən, əfi ilan [20. S. 23].

Söyüş xarakterli formullar: Sus, heyvan! Bunun bir ağzına, burnuna bax, danışdığı sözünə bax [18. S. 387].

Sus, qoca köpək, mənim qızımı bir qaraçı qızına taymı edirsən! [21. S. 88]. Adə, demirəm səsinə kəs! Axmaq-axmaq danışma. Bu saat dərinə boğazından çıxardaram! [25. S. 253].

Təbiətə (heyvanlara, bitkilərə) münasibət bildirən formulları:

Kiçik yaşlı uşaqların həyatında təbiətə, torpağa, güllərə, çiçəklərə, heyvanlara, quşlara sevgi, onların gözəlliyinə heyranlıq və aludəçilik əsas yer tutur. Bu səbəbdən də uşaq ədəbiyyatını yaradan yazıçılar əsərlərinin dilində bu heyranlığı seçmə söz, ifadə və cümlələr vasitəsilə poetikləşdirirdilər. Azərbaycan! Doğma və-tənimin gözəl təbiəti vardır. Səhərlərə məxsus olan nəsimdən arabir yarpaqlar qımıldanır, lətif, yumşaq otlar, çiçəklər dəniz kimi dalğalanır, yaşıl yarpaqlar arasına sığınmış quşcuğazlar səs-səsə verib ötüşürdü. İrəlilədikcə qarşımızda bir-birindən daha gözəl təbiət, daha canlı lövhələr açılır. İnsan ürək dolusu nəfəs alır [18. S. 330].

Göründüyü kimi, mətndə söz və ifadələr vasitəsilə göz önündə konkret bir lövhə canlanır, sanki sözlə Azərbaycan florasının poetik xəritəsi tərtib edilir.

Baba, mən olsəm, mənə o bağımızın yanındakı göy təpədə basdırın. Oranı mən çox sevirəm. Oradan hər yer görünür. Orada hər cür çiçək var [21. S. 88]. Mətndə “ora” sözünün hər cümlədə təkrarı uşaqlarda torpağa bağlılıq hissini əks etdirir. O ilan quyruğu kimi qara buludu görürsünüzmü? Çox ziyankar buluddur. Buna oynaq bulud deyirlər. Bu hər yeri gəzər, amma çox durmaz. Bir saat sürətli yağarsa, aləmi tufana verər [18. S. 348].

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının böyük bir hissəsini quşlar və heyvanlar aləmindən bəhs edən şeirlər təşkil edir. Müəllif şeri yazarkən hər hansı quş və heyvana aid bir neçə xüsusiyyəti canlandırır. Burada ilk növbədə zahiri əlamətlər əsas yer tutur:

Ay pipiyi qan xoruz,
Gözləri mərcan xoruz [18. S. 7];

Ala-bula boz keçi,
Ay qoşa buynuz keçi [18. S. 8];

Getmə-getmə, gözüm durna!
Sənə var bir sözüm, durna [20. S. 41]

Başda uzun buynuzları,
Yekəsaqqal, tükü Sarı
Keçim gedir dağ yuxarı,
Aman, a keçim, a keçim,
Dayan, a keçim, a keçim;
Dedim: a kürt, başın batsın,

Apar, cücən hində yatsın,
Tanrı fəryadına çatsın.
Apardı quzğun cücəsin.
Handa yaxşısın, neçəsin [20. S. 61].

Nümunələrdə təsvir edilən ifadə vasitələri uşaq şeirlərinin poetik uğurunu göstərən əsas vasitələrdəndir. Ümumiyyətlə, yığcamlıq, sadəlik, aydınlıq, zəriflik və şirinlik uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin dili üçün vacib keyfiyyətlər sayılır. Əsl poetik obrazlılıq odur ki, lakonikliklə müdrikliyin vəhdətindən yaransın, ibrətli olsun, uşaqdan böyüyə bütün xalq ondan faydalansın, həyatın tərəqqisinə yol açsın, zamanın tələbləri ilə səsləşsin [3. S. 195].

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində işlədilmiş poetik fikir qəlibləri də bilavasitə uşaqların tərbiyəsinə və dünyagörüşlərinin genişlənməsinə ünvanlanmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi və tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalənin əsas yeniliyi odur ki, bu vaxta qədər pərakəndə şəkildə mövcud olan uşaq ədəbiyyatı məhz XX əsrin əvvəllərində artıq bədii dilin müstəqil bir qolu kimi formalaşdığına xidmət edir. Eyni zamanda məqalədən uşaq ədəbiyyatı məsələlərinin araşdırılmasında, folklor dili məsələlərində, habelə ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisində, uşaq ədəbiyyatının dili və üslubu üzrə mütəxəssislərin elmi işlərində bir elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984.
2. Şaiq A. Əsərləri. Bakı, 1977, IV c.
3. Cabbarov X. Sənətkar, söz, üslub. Bakı, 1993.
4. Uşinski K.D. Seçilmiş pədaqoji əsərləri. Bakı, 1953.
5. Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqo-poetik tədqiqi. Orta əsrlərdə yazıya alınmış Azərbaycan xalq dastanlarının əlyazması əsasında. Bakı: Elm, 2002.
6. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркские племен, Санкт-Петербург, 1907.
7. Пропп В.Я. Язык былин как средство художественной изобразительности. Уч. зап. ЛГУ, 1954, №173, Вых. 20.
8. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л., 1974.
9. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. М-Л., 1962.
10. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М., 1971.
11. Аникин В.П. Русский фольклор. М., 1987.
12. Евгеньева А.Р. Некоторых поэтических особенностях русского устного эпоса XVII-XX вв., 1954.
13. Боронов А.А. Язык эпоса «Манас» как наддиалектная форма Киргизского языка. Сов. Тюркология, 1985, № 5.
14. Велиев К.Н. Традиционные формулы в тюркоязычном эпосе. Сов. Тюркология, 1987, № 3.
15. Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1998.

16. Əliyev O. Nağıl kompozisiyasında ənənəvi formulların funksiyası. EA Xəbərləri, 1992, №3-4.
17. Vəliyev K. Formul nəzəriyyəsi. Dədə Qorqud kitabı Ensiklopedik lüğət. Bakı, 2004.
18. Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. III c., Bakı, 1972.
19. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, 1976.
20. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 2002.
21. Axundov S.S. Qorxulu nağıllar. Bakı, 1976.
22. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, 1977.
23. Мехтиева С. Язык азербайджанских народных дастанов в записях. XVII-XIX вв. АДД. Баку, 1992.
24. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.
25. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1984.

Зумруд Гейдарова

Поэтические особенности языка Азербайджанской
детской литературы начала XX века
Резюме

В статье рассматриваются поэтические особенности характерные для фольклорного стиля, в детских прозаических произведениях начала XX века. Подчеркивается, что традиционные фольклорные формулы, поэтические клише, использованные в связи с темой и сюжетом в детских прозаических произведениях XX века, непосредственно обеспечивают расширение и обогащение мировоззрения детей.

Zumrud Heydarova

The Poetic Peculiarities of the Language of Azerbaijani children's literature at the
beginning of the XX Century
Summary

This article studies the poetic peculiarities of the Language of Azerbaijani children's literature at the beginning of the XX Century. The investigations proves that the traditional forms, poetic patterns belonging to the folk-lore poetry XX century's children prose works enriche and enlarge directly children's ontloor on the account the rich poetry of folk-lore.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev
                                  filologiya elmləri doktoru, professor

AYBƏNİZ ƏHMƏDOVA
aybeniz@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏRHƏLƏLƏR, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Açar sözlər: Tədris, öyrənmək, səviyyə, xarici dil, sinir, təcrübə

Key words: teaching, learning, levels, foreign language, form, experience.

Ключевые слова: обучение, изучение, уровни, иностранный язык, класс, опыт.

Xarici dilin tədrisi üç əsas mərhələyə bölünür: a) aşağı mərhələ; b) orta mərhələ; və v) yuxarı mərhələ.

Aşağı mərhələ

V-VI sinifləri əhatə edir.

12-13 yaşlarında olan şagirdlərin xarici dil öyrənməyə həvəsləri çoxdur. Onlar hər cür çalışmanı həvəslə icra edirlər.

Aşağı mərhələdə bacarıq və vərdişlər paralel öyrədilir. Onların paralel öyrədilməsi çətin olsa da, bir-birinin öyrənilməsində kömək baxımından əlverişlidir. Amma həqiqətən şagirdlər bir çox çətinliyin öhdəsindən gəlməlidirlər. Eyni zamanda fonetik, leksik, qrammatik materialın çoxu bir mərhələdə öyrədilir. Dilin öyrənilməsinə böyük marağa görə bu çətinlik onları qorxutmur. Bir sıra müəlliflər bu mərhələ üçün şifahi giriş kursu təklif edir. Əlbəttə, tədrisə çox vaxt ayrıldıqda, bu cür hərəkət etmək olar. Bizim məktəblərdə artıq şifahi giriş kursu bağca dövründə həyata keçirilir (əksər bağçalarda). Sonralar isə ibtidai siniflərdə könüllü olaraq uşaqların çoxu xarici dillə məşğul olurlar. V sinifdə dilin bütöv şəkildə, bacarıq və vərdişlərin kompleks şəkildə öyrənilməsinin tərəfdarıyıq. Bununla belə iki-üç həftəlik şifahi giriş kursunun təşkili zəruridir.

Şifahi yanaşma üsulu da müəlliflərin çoxu tərəfindən müdafiə olunmur. Şagird hər şeyi əvvəlcə şifahi şəkildə eşidir, şifahi nümunələr verilir, yalnız bundan sonra həmin sözü və ya cümlələri görür və oxuyur.

Qrammatik qaydalara aid cümlələri eşidir, təkrar edir, işlədir, situasiyalar verilir, seçilir.

Bu mərhələdə şəkillərə əyaniliyə və texniki vasitəyə geniş yer verilməlidir. Çünki bu yaxşı xüsusiyyəti onu tələb edir. Hər şey şifahi öyrədilmiş material əsasında qurulur. Şifahi nitqə, oxuya daha çox yer verilir.

Orta mərhələ

Bu mərhələ VII-IX sinfi əhatə edir. Artıq 14-15 yaşlarında olan şagirdlərin xarici dil üzrə müəyyən təcrübələri vardır. Müəyyən vərdişə yiyələnmiş şagird dilə daha böyük maraq göstərir. Lakin bacarıq və vərdişlər sahəsində onların müəyyən səriştəsi yoxdursa, çox həvəssiz olurlar, maraqları sönür. Şagirdlərin dili öyrənmək həvəsi birbaşa müəllimin ustalığından və məharətindən asılıdır. Bu mərhələdə şagirdlər özlərini yaşlı kimi aparmağa çalışırlar. Müəllim bu cəhəti mütləq nəzərə almalıdır. Yaxşı iş tərifiyəməli, eşidib-anlama, danışma, oxu və yazıya geniş yer verilməlidir. Bu mərhələdə şagird yeni məlumatlar almalı, istər bilik, istərsə də ölkəşünaslıq materialları zənginləşdirilməlidir.

Yuxarı mərhələ

Bu, X-XI sinifləri əhatə edir. Bu mərhələnin fərqli xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu vaxta kimi xarici dili yaxşı mənimsəyən şagird artıq geri dönmür, dili daha dərinləndirən öyrənməyə səy göstərir. Şagird dilin öyrənilməsinə şüurlu münasibət bəsləyir, onun gündəlik həyatda əhəmiyyətini daha çox dərk edir. İndiyə kimi öyrənmədiklərinə görə, dilə yiyələnmək başqa qrup şagirdlərə çətin və maraqsız görülür.

Lakin, elə də olur ki, əvvəllər orta səviyyədə oxuyan şagird gedəcəyi institut və universitetlə əlaqədar şüurlü şəkildə seçdiyi ixtisası daha dərinləndirən öyrənmək və xarici ədəbiyyatdan istifadə etmək məqsədilə dili yeni qüvvə ilə öyrənir və uğur qazana bilir.

Bu mərhələdə oxuya daha geniş yer verilir. V-IX siniflərdə öyrənilmiş bacarıq və vərdişlər saxlanmaqla, təkmilləşdirilməsi üzrə iş davam etdirilir. Bütün bunlar məşq və nitq çalışmaları ilə həyata keçirilir. Onların çoxu aparılan sintetik sakit oxu ilə bağlı olur. Bu mərhələdə yazı özünün köməkçisi funksiyalarını saxlayır.

Yaş dövrü, tədrisin mərhələsi, bilik, bacarıq və vərdişlərə uyğun olaraq müəllimin iş üsulları dəyişir. Əvvəlki üsullarla, eyni üsulla işləmək dərsi yeknəsəqdir, şagirdləri yorur.

Müəllim aşağı və orta mərhələdən fərqli olaraq, burada yeni keçiləcək mətn haqqında ingilis dilində qısa məlumat verməli, onun tərbiyəvi cəhətini xüsusi qeyd etməlidir. Müəllim fərqli bilik səviyyəsini nəzərə alıb onları fərdiləşdirməli, differensiallaşdırmalı, kartoçkalardan istifadə etməlidir. Şagirdə bu və ya digər mətn üzərində müsləqil işləməyi öyrətmək lazımdır. İstər evdə, istərsə də sinifdə müstəqil işə geniş yer verilməlidir. Daha sonra müəyyən boşluqları aradan qaldırmaq məqsədilə fənlərarası əlaqə gücləndirilməli, əvvəlki illərdən fərqli olaraq hazırda dil öyrənmənin bu günkü vacibliyi haqqında geniş təbliğat işi aparılmalıdır.

Metodika ilk növbədə pedaqogika, psixologiya, məntiq, kibernetika, dilçilik, fəlsəfə və siyasətlə sıx surətdə bağlıdır. O, bir elm kimi qohum fənlərlə bilavasitə əlaqədardır.

Xarici dilin tədrisi məqsəd və vəzifələri bir qayda olaraq dövlətin xarici siyasəti ilə müəyyən edilir. Pedaqogika, ümumiyyətlə, tədrisin, təlim və tərbiyənin ümumi məsələləri ilə məşğul olur. Xarici dilin tədrisi metodikası özlüyündə pedaqogika ilə, onun bir bölməsi olan didaktika ilə bağlıdır. Metodika pedaqogikanın əldə etdiyi nailiyyətləri özündə əks etdirir. Hər ikisi təlim-tərbiyə ilə məşğul olur. Lakin bəzən xarici dil də öz nailiyyətləri ilə pedaqogikaya müəyyən töhfələr verir. Məsələn, əyanilik prinsipi pedaqogikaya xarici dilin tədrisi metodikasının töhfəsidir. Bütün pedaqoji elmlərlə pedaqogika məşğuldursa, psixologiya da şagirdin təfəkkürü, nitqi və psixoloji xüsusiyyətləri ilə məşğuldur. Xarici dilin tədrisi metodikası isə bunların hər ikisi ilə əlaqəlidir. Bacarıq və vərdişlərin xüsusiyyətlərini bilmədən normal bacarıq və vərdişlər yaratmaq, onu inkişaf etdirmək də mümkün deyildir. Psixolinqviştika, eksperimental psixologiya, ümumi psixologiya, yaş psixologiyası işin müsbət həllində mühüm amillərdir. Xarici dilin öyrənilməsi həm didaktik, həm də tərbiyə məsələlərinin daha müsbət həllində pedaqogikaya möhtacdır. Bütün didaktik prinsiplər xarici dillərin tədrisində tətbiq olunur (şüurluluq prinsipi, əyanilik, müvafıqlıq, ardıcılıq, sistemlilik, inkişaf etdiricilik, fəallıq və s.).

Bununla belə spesifik metodik prinsiplərin də olduğunu unutmamaq olmaz. Müqayisəli-təlim prinsipi, minimum dil materialının (fonetik, leksik, qrammatik) seçilməsi prinsipi və s.

Xarici dilin tədrisinin öz spesifik xüsusiyyətləri - təlimin tərbiyə edici, inkişaf etdirici xüsusiyyəti kimi özünə məxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır.

Metodikanın dilçilik elmi ilə daha sıx əlaqəsi vardır. Metodika əsas qidam - dil və nitq materialını dilçilikdən alır. Dil metodik fikrin bütün sahələrini əhatə edən, onu canlandıran mənbədir. Dilçilik üzrə alınan informasiyalar şagirdlər tərəfindən daha tez qəbul edilir. Onun yadda qalmasını, mənimsənilməsini təmin edən əsas məsələlər isə metodika tərəfindən həyata keçirilir. Dilçilik elmi hər hansı qohum və qohum olmayan dilin tarixi inkişafı, qanunauyğunluqları və s. tədqiq edirsə, xarici dil tədrisi metodikası bu dillərin tədrisi qanunlarından bəhs edir. Beləliklə, hər ikisinin tədqiqat obyektidir (ümumi və xüsusi dilçilik). Metodika bunlardan istifadə edərək tədris işlərini qurur; ölkəşünaslıq, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, ana dili kimi fənnlərlə sıx əlaqədə olur. Dilçilik statistikasını riyazi dilçilik də metodikanın daha yaxşı formalaşmasına təsir edir. Bu, dil materiallarının seçilməsini və həmin materialların ardıcıl olaraq tədrisini təmin edir.

Xarici dil üzrə orta məktəb proqramında təlimin məqsədilə əlaqədar deyilir: Xarici dil dərsləri qarşısında duran əsas və başlıca məqsəd şagirdlərə xarici dili praktik olaraq öyrətməkdən ibarətdir. Onun əlavə məqsədi isə bu prosesdə doğma Azərbaycanımıza, dilimizə, dinimizə, tariximizə, mədəniyyətimizə, adət və ənənələrimizə dərin məhəbbət və sevgi hissləri aşılamaqdan, dünyəvi dəyərləri dərk etməyə səfərbər etməkdən, dili öyrənilən ölkənin və ümumiyyətlə, dünya mədəniyyətinə yiyələnməyə yönəlməkdən ibarətdir. Bu ümumi məqsədə təlimin praktik, tərbiyəvi ümumtəhsil və inkişafetdirici məqsədlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi sayəsində nail olmaq mümkündür.

Məktəblərdə xarici dilin tədrisi praktik, təhsili tərbiyəvi, təlimin inkişaf etdiricilik məqsədlərini qarşısına qoyur. Praktik məqsəd dedikdə buraya bacarıq və vərdişlərin qazanılması daxildir. Bacarıq və vərdişlər isə danışmaq, eşidib-anlama, oxu və yazı kimi möhüm cəhətləri əhatə edir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, dığər məqsədlərin hamısı əməli işdə, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesində həyata keçirilir. Deməli, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması xarici dil tədrisinin başlıca məqsədidir. Şübhəsiz, bütün bu bacarıq və vərdişlər proqram tələbatı çərçivəsində nəzərdə tutulur və hər sinfin öz tələbatı vardır. Bacarıq və vərdişlər üzrə siniflərə uyğun olaraq müvafiq tələblər verilir. Şagirdlər proqram mövzuları əsasında hər bir sinfə verilən tələbat səviyyəsində danışmağı, dinləyib-anlamağı, oxumağı və yazmağı bacarmalıdır. Xarici dil tədrisinin məzmununa bacarıq və vərdişlər, dil materialı (leksika, fonetika və qrammatika), modellər, cümlə nümunələri, nitq nümunələri, tədris mətnləri, çalışmaları daxildir.

Tədrisin səmərəli qurulmasında tədris vəsaitlərinin və materialların olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Son illər bu sahədə böyük işlər görülmüş və nəticədə çoxlu tədris vəsaitləri və materialları yaranmışdır.

Tədris vasitələri:

a) əyani vasitələr b) texniki vasitələr daxildir. Əyani vasitələr dedikdə yazı taxtası, maqnit lövhə, kartoçkalar, əşyalar, şəkillər, albom, xəritə, plan, müxtəlif cədvəllər (qrammatik və fonetik) və s. nəzərdə tutulur. Texniki vasitələrə (audio

materiallar) maqnitofon, lent yazılan, video kasetlər, videomaqnitofon, səsli filmlər, səssiz (lal) filmlər, cizki filmləri, təhsili filmlər, qrammofon, epidiaskon, dia-proyektor, diafilm, televiziya, radio, nitq laboratoriyası, və s. aiddir. Əlbəttə, bunların olması xeyli əlverişlidir. Bununla belə əsas məsələ ondan ibarətdir ki, müəllim bunlarla davranmağı bacarmalı və faydasını dəqiq bilməlidir. Əks təqdirdə onlar faydasızdır. Qeyd edək ki, son vaxtlar məktəblərin maddi bazası olmadığından həmin vasitələr ya köhnəlmiş və ya heç yoxdur.

Tədris materialları:

Bu, xarici dilin öyrənilməsi üçün müəllimin əlində olan konkret materialdır. Həmin tədris materialı elə qurulmalıdır ki, o, proqram tələblərinə cavab versin.

Tədris materiallarına aşağıdakılar daxildir:

1. Şagird üçün kitab. Buraya, dərslik, əlavə oxu kitabları; lüğət, proqramlaşdırılmış təlim materialları, dərsliyə uyğun hazır kasetlər və s. daxildir.

2. «Müəllimə kömək» kitabı. Burada müasir metodlara uyğun olaraq dərslərin qurulması, mövzuların tədrisi, dil materialı, bacarıq və vərdişlərin yaradılması yolları öz əksini tapır, çalışmalar qruplaşdırılır, verilmiş yolları səciyyələndirilir.

Dərslik ən vacib material hesab olunur: didaktik prinsiplərə, şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə, bilik səviyyəsinə əsaslanan dərslik şagird üçün bilik, bacarıq və vərdişləri yaradan ilk səmərəli mənbədir. Ona verilən tələblərə aşağıdakılar daxildir:

1. Dərslik bilik, bacarıq və vərdişləri təmin etməlidir;

2. Dərslik tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etməlidir;

3. O şagirdlərin marağını artırmalıdır;

4. Onun anlama və danışığa xidmət edən şəkilləri (təsviri, süjetli) olmalıdır;

5. Dərslik vətənin və dili öyrənilən ölkənin həyat və mədəniyyətini əks etdirməlidir;

6. Hər sinifdə tədrisinə ayrılmış saatlara uyğun mətnlər əhatə olunmalı, bilik, bacarıq və vərdişləri yaradan, mətnlərin öyrənilməsinə təmin edən müxtəlif növlü yazılı və şifahi çalışmalar, sinif və ev çalışmalarını, qeyri-nitq çalışmalarını, şərti və kommunikativ çalışmalarını əhatə etməlidir.

7. Dərsliyin sonunda həm həmin sinifdə, həm də əvvəlki illərdə öyrənilmiş sözlərin siyahısı verilməlidir. Lüğət minimumuna əvvəlki illərdə öyrənilmiş və sinif üzrə öyrənilməsi nəzərdə tutulan (arxada yazılan) bütün sözlər aiddir. Mətnlərin aşağısında verilən sözlər haqda ifadələr və s. də ümumi lüğət minimumuna daxildir.

8. Hər bir dərslik ikidilli lüğətlə təmin olunmalıdır.

9. Qaydasız fəllərlə yükləndikcə, onların da siyahısı dərslikdə qeyd olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Пассов К.М. Основы методики обучения иностранным языкам. М., 1977
2. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку. М., 1983
3. Səkkizillik məktəbdə xarici dillərin tədrisi metodikası. Bakı, 1967
4. Tahirov A., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978

Ahmadova Aybaniz

The levels of English teaching and its aims

Summary

This article is about the teaching of foreign language and the levels of the teaching of foreign language. There are three levels of the teaching of foreign language.

1. Down level
2. Middle level
3. Up level.

Down level deals V-VI forms, at the age of 12-13 pupils.

Middle level deals VII-IX forms, at the age of 14-15 pupils.

Up level deals X-XI forms, at the age of 16-17 pupils.

This article shows the experience of the teacher and how the teacher explains the text. This article shows how the teacher separates the knowledge of the pupils and teaches them. The teacher must work hard to teach foreign language and show its importance in the present time.

Ахмедова Айбениз

Этапы преподавания английского языка и их назначения

Резюме

В статье говорится о методике обучения иностранному языку и об уровнях обучения иностранному языку. Существует три уровня обучения иностранному языку.

1. Низкий уровень
2. Средний уровень
3. Высокий уровень

Низкий уровень распределяется между V-VI классами для учеников в возрасте 12-13 лет.

Средний уровень распределяется между VII-IX классами для учеников в возрасте 14-15 лет.

Высокий уровень распределяется между X-XI классами для учеников в возрасте 16-17 лет.

В статье показывается опыт преподавателя и как преподаватель объясняет текст. Также в статье рассказывается о том, как преподаватель группирует учеников по уровню знаний и обучает их. Педагог должен много и усердно работать для того, чтобы преподавать иностранный язык и показывать его важность в наши дни.

Рәуғи: Rafiq Rəhimov
filologiya elmlər namizədi

VƏFA RƏŞİDLİ
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
v.rashidli@mail.ru

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SİNTAKTİK SİNONİMLİK MƏSƏLƏSİNİN TƏDQIQI

Açar sözlər : sintaktik sinonimlik, sinonim sintaktik konstruksiyalar, çoxaspektli anlayış , qrammatik kateqoriya, dil hadisəsi.

Ключевые слова: Синтаксическая синонимия, синонимично синтаксические конструкции, многоаспектные понятия , грамматическая категория, речевые моменты.

Key words: syntactic synonymy, synonym-syntactical constructions, multiple-aspect concepts , grammatical category , phenomenon of language.

Müasir linqvistikada sintaktik sinonimlik məsələsi ümumi nəzəri problemlərdəndir. Sintaktik sinonimlik çoxaspektli dil hadisəsidir. Bu hadisə dilin sintaktik sistemində mühüm yer tutur və həmin sistemdə öyrənilir.

Bu məsələnin, xüsusən də qrammatik sinonimliyin tədqiqi ilə həm xarici, həm də rus dilçiləri məşğul olmuşlar. Rus dilinin materialları əsasında A.M.Peşkovski, İ.İ.Kovtunova, A.N.Qvozdov, Q.İ.Rixter, V.P.Suxotin və başqaları müəyyən tədqiqatlar aparmışlar. İngilis dili üzrə O.Espersen, D.Kerme, C.Nesfield, Q.Poutsma, C.Kennedi, Q.Suit, N.Xomski, C.C.Kats və digərləri, alman dili üzrə İ.M.Jilin, E.P.Şendels, Q.V.Tsareva, L.İ.Belousova; türk dilləri üzrə tatar dili üzrə Ş.Xanbikova, S.İbrahimov, qazax dili üzrə M.Serqaliyev, Azərbaycan dili üzrə İ.Məmmədov, N.Abdullayeva, Ə.Abdullayev, türk dili üzrə tədqiqat apararlardan Ş.S.Aylyarov, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, A.A.Yuldaşev və başqalarının adını çəkmək olar.

İlk dövrlərdə sintaktik sinonimliyin (söz birləşməsi və cümlə hüdudunda) sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilməmiş, ümumən sintaktik sinonimliyin linqvistik əsasları dürütləşdirilməmişdir.

Müxtəlif sistemli dillərdə sintaktik sinonimliyin müxtəlif aspektlərinə nəzər yetirilmişdir.-üslubi aspektdə bir dil vahidinin digəri ilə əvəzlənməsi kimi baxılmış; aralarında semantik bərabərlik olan cümlələrin sinonimliyi qeyd olunmuşdur (1: 48). Azərbaycan dilçisi Y.Seyidov yazır ki, sintaktik sinonimlik öz başlanğıcını qrammatik kateqoriyalardan alsa da və bu kateqoriyalar fonunda fəaliyyət göstərsə də, onun əhatə dairəsi qrammatikanın sərhədlərindən xeyli kənara çıxır. Sintaktik sinonimlik müxtəlif qrammatik kateqoriyaların dildəki fəaliyyət dairəsini, bir-birinə nisbətdə, onların mövqeyini və işlənmə tezliyini, hansı formanın daha fəal, hansının isə az fəal olmasını müəyyənləşdirmək üçün zəngin material verir. Sintaktik sinonimlik ədəbi dillə ümumxalq danışığı dili arasındakı, yazılı ədəbi dillə şifahi ədəbi dil arasındakı fərqli ifadə tərzini müəyyənləşdirmək üçün maraqlı faktlar verir. Sintaktik sinonimlik ədəbi dilin üslublarını müqayisə etməyə və fərqləndirməyə xeyli kömək göstərir. Sintaktik sinonimlik nitq mədəniyyəti məsələləri ilə də səsləşir (2: 3).

Tədqiqatçılar bu məsələnin araşdırılmasının nəzəri və təcrübi önəm kəsb etdiyini də vurğulamışlar. Əhəmiyyəti orasındadır ki, dilin sinonim ehtiyatların-

dan maksimum yaralanmaq, ondan düzgün istifadə etmək düşüncənin daha aydan və intensiv ifadəsinə xidmət göstərir.

Bu problemin tədqiqinin dünya dillərində tarixi çox da böyük deyil. Keçən əsrin 30-cu illərindən bu mövzuya maraq artmağa başlayır. İlk dövrlərdə sintaktik sinonimlik adı altında bəzi məsələlər dolaşmış, yaxud bəsit şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Struktur müxtəliflik və eyni fikirlilik sonrakı tədqiqatlarda sintaktik sinonimliyin mahiyyəti kimi göstərilmişdir (3: 13). Bu ölçünün çatışmayan cəhətləri odur ki, bu da eyni fikrin fərqli strukturda təqdimi hər hansı bir situasiyada sintaktik sinonim formalaşdırma bilmir, gərək qrammatik oxşarlığın özündə də fərqli cəhət olsun. Demək olar ki, linqvistik araşdırmalarda bu məsələdən də ötəri bəhs edilmiş, amma mövzunun monoqrafik tədqiqi sovet dövrünə düşür.

Tədqiqatların böyük bir hissəsi feli tərkiblər və budaq cümlələr arasındakı sinonimliyə həsr edilmişdir. Bəzi tədqiqatlarda sintaktik sinonimlik məsələsini araşdırmağın ümumi prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. İ.İ.Kovtunovanın fikrincə, sintaktik sinonim konstruksiyaların əsasında qrammatik məna ümumiliyi, müştərəkliyi mütləq olmalıdır. Nitq vahidinin müxtəlif ünsürləri yox, dil vahidinin özü tam olaraq sintaktik sinonim sayılmalıdır. Sinonim cərgənin içində qrammatik məna çalarını əmələ gətirən fərq olmalıdır. Quruluşlar qarılıqlı şəkildə bir-birini əvəzləməlidir (4: 123). İngilis dilinin sintaksisindən bəhs edən əsərlərdə bu məsələyə də yer ayrılıb, həmin hadisənin mahiyyəti, başlıca əlamətləri, bəzi tipləri göstərilib .

C.Bakerin ingilis dilinin sintaksisindən danışılan iri həcmli kitabında sintaktik sinonimliyə ayrıca yer ayrılmışdır. O, tərkiblərlə budaq cümlələr arasındakı sinonimliyin semantik dairəsini müəyyənləşdirmiş, sintaktik sinonimliyin xəritəsini yarada bilmişdir (5).

İngilis dilinin materialları əsasında sintaktik sinonimliyin müəyyən tipi dissertasiya mövzusu kimi öyrənilmişdir (6). Bu dissertasiya işində həmin cümlə tipinin səbəb məzmunlu cümlələrlə eyni məzmun daşıyan səbəb budaq cümlələr arasında olan uyğunluqlar tədqiq edilmişdir.

L.A.Kaçanovanın dissertasiyasında sintaktik sinonimlik məsələləri koqnitiv-sintaktik aspektdə öyrənilmişdir. Bu əsərdə sintaktik konstruksiyaların koqnitiv və semantik-sintaktik vasitələri və təsviri prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Bundan əlavə, bu tədqiqatda sintaktik sinonimlik linqvistik təsvir obyektini kimi nəzərdən keçirilmişdir. Sintaktik konstruksiyaların koqnitiv-sintaktik vasitələrinin parametr təsviri, daha doğrusu sinonim sadə cümlə və tabeli mürəkkəb cümlənin koqnitiv-sintaktik parametrləri təyin edilmişdir. Tabeli mürəkkəb cümlənin substantiv-atributiv, aydınlaşdırma-obyekt, əvəzlik-uyğunluq hissələri ilə sadə cümlənin arasında olan sinonim münasibətlərin şəraiti nəzərdən keçirilmişdir. Həmin dil şəraiti hissələrinə parçalanan struktur, cümlənin formal və semantik parametrləri, koqnitiv situasiya, müxtəlif qrammatik quruluşla əlaqədardır (7).

A.A.Xadəyeva-Bıkova ingilis dilinin sintaktik sinonimikası haqqında ayrıca böyük bir məqalə yazmış, eyni sintaktik mənaları qarşılaşdırmışdır (8: 47-98).

Y.K.Vlasova müasir ingilis dilində sintaktik sinonimlərin əmələ gəlmə şəraitini, işlənmə tezliyini, formaların fəal və qeyri-fəallığını, bu konstruksiyalarla ifadə tərzinin rəngarəngliyi və s. məsələlər tədqiq edilmişdir (9).

V.P.Suxotin rus ədəbi dilinin materialları əsasında sintaktik sinonimliyin səciyyəvi xüsusiyyətlərini geniş dairədə tədqiq etmişdir (10).

B.A.İliş müasir ingilis dilində tabeli mürəkkəb cümlə ilə tərkiblər arasında olan sinonimliyin dildə əhəmiyyətini qabardmışdır (11. 3-25).

Qədim ingilis dilinin sintaktik quruluşunda sintaktik sinonimliklə sintaktik variantların fərqli cəhətlərinə E.Q.Kamenes toxunub (12).

Sintaktik sinonimlərin üslubi məqamlarına ayrıca əsərlər həsr edilmişdir (14).

Sintaktik sinonimliyin əhatəsi genişdir; söz birləşmələrini də özündə birləşdirir. Bu aspektdə də tədqiqatlar aparılmışdır .

Sintaktik sinonimlik nitq mədəniyyəti ilə bilavasitə bağlı məsələdir. Odur ki, bu istiqamətdə tədqiqatlara da rast gəlmək olur. Alman dilinin materialları əsasında İ.M.Jilin müasir sintaksisdə sinonimiyanın imkanlarını üzə çıxarmışdır. O, sintaktik sinonimliyin xarakteri, növ və üslubi əsaslarını tədqiq etmişdir (15). Sintaktik sinonimiya məsələləri tipoloji aspektdə də -alman və rus dillərinin qarşılaşdırılması nəticəsində də tədqiq edilmiş, ümumilik və fərqlilik aşkar edilmişdir (16).

V.N.Yartseva ingilis dilində budaq cümlələrlə feli tərkiblərin sinonimliyinə araşdırmışdır (17)

A.İ.İzotov leksik və sintaktik sinonimliyi müqayisə edir, onların arasında olan ümumi və fərqli cəhətləri aşkarlayır (18)

İngilil dilində sintaktik sinonimliyin nəzəri əsaslarına M.Blox ingilis dilinin nəzəri qrammatikasında bəhs etdiyi monoqrafiyasında toxunmuşdur (19). İngilis dilinə dair yazılmış yeni qrammatikalarda da bu məsələ işıqlandırılmışdır . Praktik dəyərini nəzərə alaraq sintaktik sinonimliklə bağlı tədris-metodik vəsaitlər də yazılmışdır (20). Sintaktik üslubiyyətlə bağlı əsərlərdə də sintaktik sinonimliyin üslubi imkanlarına nəzər yetirilmişdir (21).

Funksional qrammatikada da sintaktik sinonimlik məsələləri mühüm yerlərdən birini tutur. Bu sinonimlik vasitəsi ilə məsələlərə funksional yanaşma mümkündür. Bu sahədə də tədqiqatlar mövcuddur (22).

A.S. Xornbi ingilis dilində sintaktik konstruksiyaların çevrilmə prinsiplərini, qrammatik mənaların uyğunluğu məsələlərini öyrənmişdir (23).

Sadə, mürəkkəb və mürəkkəbləşmiş cümlələr arasındakı sinonimlik əlaqəsi, münasibəti araşdırmalarda aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur (24).

Sintaktik sinonimlik təksubyektlı temporal sintaktik konstruksiyalar səviyyəsində də iki müxtəlif sistemli dilin- ingilis və türk dilinin materialları əsasında da dissertasiya mövzusu kimi araşdırılmış, çoxaspektli «zaman» anlayışı üzrə linqvistik zamanın, temporallığın sinonim cərgələri aşkar edilmiş, temporal mənalar üzə çıxarılmışdır (25).

Sintaktik sinonimlik haqqında son illər nəşr edilmiş əsərlərdən biri də L.P.Kiselevanın «Sintaksiçeskaə sinonimiə konstruküiy, vıracaöhix uslovnie otnoşeniə» kitabıdır. Əsərdə sintaktik sinonimlər təsnif edilir, paralellərlə, variantlarla, dubletlərlə qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, bundan əlavə, transformasiya hadisəsi sinonim sintaktik konstruksiyaların qurulma vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu əsərdə sintaktik sinonimliyin paradigmatik xara-

keri, transformasiya eyni və müxtəlif səviyyələrdə, xüsusən də sintaktik uyğunluq məsələsi, sintaktik sinonim çərçivəsində müxtəlif dil hadisələri də tədqiq edilmişdir (26) N.Korznevanın namizədlik dissertasiyasında müasir ingilis dilinin sadə və mürəkkəb cümlələri arasındakı kontekstual sinonimlikdən bəhs olunur (27)

Ümumiyyətlə, sintaktik sinonimik bir problem olaraq hələ də öz elmi təhlilini tapa bilməyib. Tədqiqatçıları, bu sahə ilə məşğul olan alimlərin də qeyd etdiyi kimi, hələ də bu məsələdə öyrənilməmiş cəhətlər var (28) İngilis dilinin materialları əsasında tamamlıq budaq cümləsi ilə qerundial komplekslər, obyekt infinitiv konstruksiyalarla tamamlıq budaq cümlələr arasındakı sinonimliyə də dissertasiya işləri həsr edilmişdir (29) Türk dillərinin materialları üzrə də sintaktik sinonimliyin xarakterik əlamətləri araşdırılmışdır (30)

Beləliklə, sintaktik sinonimliklə bağlı mövcud tədqiqatlar sübut edir ki, sintaktik strukturlar arasında mövcud olan sinonim münasibətlər kontekstual şəraitlə bağlı olaraq, nitq prosesində baş verir. Odur ki, bu cür sinonimliyin araşdırılıb dərinlən öyrənilməsi dil və nitq arasındakı hədudları dəqiqləşdirə bilər. Budaq cümlənin növlərinin feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri ilə sinonim münasibəti dillə bağlı olduğu bir halda, digərlərinin, yəni eyni tipli budaq cümlələrin sinonimliyi nitq situasiyası ilə əlaqədardır. Ayrı-ayrı budaq cümlələr arasındakı sinonimlik də həm nitq, həm də dil şəraiti ilə bağlı olaraq meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Рихтер Г.И. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. // «Русский язык в школе», 1937, № 3.
2. Абдуллаева Н. М. Цасир Азәрбайжан дилинин синтаксиси цзря хцсуси семинар материаллары. Бакы, «Маариф», 1975.
3. Сухотин В. П. Из материалов по синтаксической синонимике в русском языке. // Исследования по синтаксису русского литературного языка. Изд-во АН СССР, М.: 1956.
4. Ковтунова И. И. О синтаксической сингнимике. // «Вопросы культуры речи», Вып. М.: 1955.
5. Александрова О. В. Современный английский язык: Морфология и синтаксис = Модерн Енэлисц граммар: Морщолоэй анд сйнтах \ О. В. Александрова, Т. А. Комова. М.: МГУ, Филол. фак., 1998 (207 с.).
6. Бакер Ж. Л. Енэлисц сйнтах. Лондон: МИТ пресс, Жоп.-1989.- 504 с.
7. Байкеева Л. И. Синонимия обстоятельственных предложений причины и соответствующих причастных оборотов в английском языке: авторев. Ди. Канд. Фил. наук: \ Л. И. Байкеева; Мое. Гос. Пед. Инст. Им. Ленина.- М.: 1966, -24 с.
8. Качанова Л. А. Синтаксическая синонимия русских предложений в пределах изофункционального ряда «сложноподчиненное-простое предложение» (когнитивно-синтаксический аспект). АКД, Ставрополь, 2006, 145 с.
9. Хадеева-Быкова А. А. Синтаксическая синонимика в английском языке. - В сб. Вопросы филологии и методики преподавания. М.: Изд-во ИМО, 1959.

10. Власова Ю.К. Сингнимия синтаксических конструкций в современном английском языке. Ростов н\Д: Изд-во Ростов. Универ-та, 1981, -159 с.
11. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. М.: Изд-во АН СССР, 1960, -160 с.
12. Ильиш Б.А. Структура сложноподчиненного предложения в современном английском языке\Ученые записки Ленинград. Гос. Пед. Ин-та. Вопросы английской филологии. 1962.-т. 226.
13. Каменец Э.Г. Синонимия и вариантность синтаксических структур в истории английского языка. Саранск: Изд-во МГУ, 1982, -84 с.
14. Золотова Г.А. Синтаксическая синонимия и культура речи\Актуальные проблемы культуры речи. М.: 1970; Синтаксическая синонимия как источник богатства и выразительности русской речи. М.: 2013; Камолиддинов Б. Синтаксическая синонимия и культура речи. Душанбе, Маориф, 1986,-132 с.
15. Жилин И.М. Синонимика в синтаксисе современного немецкого языка. Краснодар: Изд-во Краснодарского ГУ, 1974, -332 с.
16. Шарина Е.В. Синтаксическая синонимия причастных оборотов в немецком языке в сопоставлении с русским языком: (на материале стиля худож. Лит. И газ.-публ.стиля). М.: Изд-во МГОУ, 2004, -137 с.
17. Ярцева В.Н. Развитие сложноподчиненного предложения в английском языке. М.,Л. 1961, -116 с.
- 18.Изотов А.И. Лексическая и синтаксическая синонимика. М.: Моск. Лицей, 1994,-54 с.
- 19.Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1983, -382 с.
- 20.Бузаров В.В. Основы синтаксиса английской разговорной речи: Учеб. пособие для лингвист, вузов и фак. Иностр. Яз.. М.: Изд-дом «Крон-пресс», 1998,-364 с.; Бурлакова В.В. Синтаксические структуры современного английского языка. М.: Просвещение, 1984, -112 с.; Вейхман Г.А. Новый взгляд на синтаксис английского языка: Учеб.пособие. М.: Астрель: АСТ, 2002,-318 с.; Верховская И.П. К вопросу о классификация сложноподчиненных предложений в современном английском языке.\Проблемы грамматики английского языка: Сб. Науч. Тр. М.: 1981,- Вып. 173, с. 31-43.
- 21.Сергалиев М.С. Синтаксические синонимы: Учеб.-метод. Пообие. Алма-Ата: КазГУ, 1980,-51 с.; Лекант П.А. Синтаксис. Синтаксическая синонимия: пособие для учителей старших классов. М.: 1999, 102 с.
22. Солганик Г.Я.Синтаксическая стилистика. –КомКнига, 2006, -228 с.; Голуб И.Б. Слестика русского языка. М.: Айрис Пресс, 2005,-448 с.
- 23.Сорокина Т.С. Функциональная грамматическая синонимия в английском языке. М.: Рема, 1995,-165 с.
24. Хорнби А.С. Конструкции и обороты вглийского языка.\ А.С.Хорнби; пер. С. англ.- М.: ТОО «Новина», Б.г., 1996,-334 с.
- 25.Структура и семантика простого, сложного и осложненного предложения: Межвуз. Сб. Науч. Тр.\Ленигр. Гос. Пед. Ин-т им. А.И.Герцена. –Л.: ЛГПИ, 1988,-164 с.

26. Хайрутдинова А.Р. Синтаксическая синонимия в английском и турецком языках: на материале односубъектных темпоральных синтаксических конструкций уровня предложения. АКД, М.: 2007.
27. Киселева Л.П. Синтаксическая синонимия конструкций, выражающих условные отношения. М.: 2004.
28. Корзнева Н.М. Контекстуальная синонимия простого и сложного предложения в современном английском языке. АКД, Л.: 1980, 19 с.
29. Шеболева И.И. Проблемы синтаксической синонимов современном русском языке. М.: 2009, с. 34.
30. Локтионова В.Г. Дополнительные придаточные синонимичные им герундуальные комплексы в современном английском языке. Автореф. Дис. Канд. Филол. наук. М.: 1975, 19 с.; Мамедова Т.Ф. Синтаксическая синонимия объектных инфинитивных конструкций и объектных придаточных предложений. АКД, Тбилиси, 1983, 24 с.
31. Туйчибаев Б. Синтаксическая синонимика в современном узбекском литературном языке (На прим. Объединения существительных). Ташкент: Фан, 1988,-8

Вафа Рашидли

Изучение проблем синтаксической синонимии в различных
системных языках
Резюме

В статье были изучены исследуемые задачи лингвистики языка и синтаксическая синонимия речевого момента различных языков.

Исследование теоретической литературы показывает, что синтаксически синонимическая задача изучена в различных планах, известно также, что синонимия синтаксических единиц, словосочетания, простое предложение и усложненные конструкции, действуют в рамках различных придаточных предложений.

Vafa Rashidli

The investigation of syntactic synonymy problem in different system languages
Summary

The investigation of the syntactic synonymy of the syntactic – synonymy problem in different system languages. The problems of linguistic language and speech phenomenon of syntactic synonymy have been learned in the article. The investigation of theory literature shows that the problem of syntactic synonymy have been learned in different plan, if has been known that the syntactic –synonymy unique , word combinations , simple sentence and complicated construction, in frame of different subordinate clauses has carried out activity.

Rəyçi: Professor Bahar Cəfərova

GÜNAY MİRZƏYEVA
Azərbaycan Turizm İnstitutu
m.guna@inbox.ru

LANGUAGE GLOBALIZATION

Açar sözlər: qloballaşma, dil, mədəniyyət

Ключевые слова: глобализация, язык, культура

Key words: globalization; language; culture

The verb ‘globalize’ appeared in the 1940s, together with the word ‘globalism’. ‘Globalization’ first entered a dictionary (of American English) in 1961. Notions of ‘globality’, as a condition, have begun to circulate more recently. The vocabulary of globalization has also spread in other languages over the past several decades. The many examples include *lil ’alam* in Arabic, *quanqiuhua* in Chinese, *mondialisation* in French, *globalizatsia* in Russian and *globalización* in Spanish. Among the major world languages, only Swahili has not (yet) acquired a globalization concept, and that exception is perhaps largely explained by the widespread use of English in elite circles of the African countries concerned.

Today the concept of globalization is deployed across disciplines, across the world, across theoretical approaches, and across the political spectrum. Countless academics have rushed to claim the cliché of the day. A host of research institutes, degree programmes, and textbooks now focus on the problem. Since 2000 several new professional global studies associations have also appeared. Some theorists have even presented globalization as the focal point for an alternative paradigm of social enquiry.

Globalization of media is not a term of global nature. As Sparks (2000) has argued, no media is genuinely global in nature. In addition, the so-called global media’s audience is ‘too small, too rich and too English-speaking to be considered inclusive.’ There is little evidence that supports the existence of a global public sphere and the public sphere remains largely state-oriented. There is no question that all these globalizing trends are made possible with the help of mass media at both the domestic and international level. This process of “globalization” is often portrayed as a positive force which is unifying widely different societies, integrating them into a “global village”, and enriching all in the process. It is variously described as an inevitable by-product of human evolution and progress, as if it were an organic process, governed by the laws of nature. However, globalization is not necessarily a natural progression emerging out of the ordinary communication and interaction of people and cultures around the world.

Rather, it results from eliberate human choice by a powerful group of nations, transnational corporations (TNCs) and international organizations which have stakes in the process. The new communications and information technologies have provided methods for large corporations to maximize profits by entering foreign markets. Globalization" emerged as a buzzword in the 1990s, just as "interdependence" did in the 1970s, but the phenomena it refers to are not entirely new. Our characterization of interdependence more than 20 years ago now applies

to globalization at the turn of the millennium: "This vague phrase expresses a poorly understood but widespread feeling that the very nature of world politics is changing. Like all popular concepts meant to cover a variety of phenomena, both "interdependence" and "*globalization*" have many meanings. To understand what people are talking about when they use the terms and to make them useful for analysis, we must begin by asking whether interdependence and globalization are simply two words for the same thing, or whether there is something new going on.

Globalization of media is probably most pervasive at the level of media industry models ways of organizing and creating media. The world is becoming a much more integrated market based in capitalist or marketplace economics. This expert's pressure on nations to make media more commercial, supported by advertising, aimed on consumers and to privatize telecommunications companies that formerly were government owned.

The resulting rapid changes have had a profound impact well beyond that immediate rating of Friends or the Simpson's. As we shall see, most countries produce increasing amounts of their own televisions, music and magazines. But if they produce them by drawing on U.S., British, or Japanese models and genre ideas, then those "national" media products are still at least somewhat globalize. And even if a national soap opera reflects largely local culture in its plot and characters, it still helps Colgate-Palmolive and other firms sell soap in yet another part of the global market. Roland Robertson (1995) calls such combination global---local productions done with global forms and ideas.

Global instructions and companies also have major impact. Global standard bodies such as the International Telecommunications Union (ITU) allocate satellite orbits, determine broadcast frequencies, and define the standards for telephones, mobile phones, faxes, and Internet connections. Global telecom companies, like Cable and Wireless, run much of the world's communications infrastructure of optical fiber cables, satellite, and high-speed lines. Global media also force competitors to react to them. When Murdoch's Star TV started broadcasting in India, the state television broadcast had to respond with more competitive entertainment or lose its audience (Straubhaar & LaRose, 2004).

The other major aspect of globalization is the increasingly worldwide .The other major aspect of globalization is the increasingly worldwide penetration of media technology. Almost all nations now have at least a few people using the Internet and satellite television. While the world's richest and best educated now use such new media Globalization.has largely been driven by the interests and needs of the developed world (Grieco and Holmes, 1999).

This is not unconnected with the fact that world developments have been increasinglycharacterized not by their growth dynamics but by their links to the process of globalization. Hence the overwhelming character of globalization has made it compelling for some scholars to use various aspects of the global economy as units of analysis (Woods, 1988, Tussie, 1994, Cerry, 1994, Krugman and Venables 1995, Tebin and Estabrooks, 1995, Biersteker, 1998, De Vet, 1993, Kahler, 1993; Dunning, 1998; Obadina, 1998, Madungu 1999, Colle, 2000, Ohuabunwa, 1999, Otokhine, 2000).

Looking specifically at economic globalization, it can be measured in different ways. These centre on the four main economic flows that characterize globalization: Goods and services, e.g. exports plus imports as a proportion of national income or per capita of population Labor/people, e.g. net migration rates; inward or outward migration flows, weighted by population Capital, e.g. inward or outward direct investment as a proportion of national income or per head of population Technology, e.g. international research & development flows; proportion of populations (and rates of change thereof) using particular inventions (especially 'factor-neutral' technological advances such as the telephone, motorcar, broadband) Globalization is readily increasing in today's world. This increase in globalization has many effects on language, both positive and negative. These effects on language in turn affect the culture of the language in many ways.

One way globalization can affect language is by spreading a language globally, sometimes to the point where a language is considered a dominant language, such as with the English language. By dominant, one does not mean that the English language is spoken as a native language by more speakers than any other language. In fact, Mandarin is the most spoken language in the world. Rather, dominate language refers to the fact that the English language is used more globally, such as in business, media, Internet, etc.

According to Schichao Li in her article, "Globalization of Languages," the English language can be considered a global language because "Except English, no other language dominates international business, academia, media, the Internet, and international air/sea traffic."¹ Li also continues on to explain that the dominance of the English language is encouraged because it has become a popular language for international scientific publications.

This is because scholars believe more people will be able to read their article if it is published in English. This dominance for the English language globally, as with any language that is globally dominant, helps to spread that language. People will learn that language in order to function more on a global scale. Along with the spread of the dominant language, the language's culture is also spread. This can be seen in popular American movies being shown globally, as well as American media and American food, such as in the globalization of McDonald's. According to Rebecca Tuhus-Dubrow in her article, "World's Languages are Fast Disappearing," "English has run rampant across the globe ... people want to speak English, because it is the language of advertising, blockbuster movies, and pop music, as well as a vital tool for success."

However, with globalization allowing languages and their cultures to spread and dominate on a global scale, it also leads to the extinction of other languages and cultures To understand why the endangerment or extinction of a language would harm a culture, one needs to understand how vital a language is to a culture's existence. Language contributes to the formation of culture, such as through vocabulary, greetings, humor, etc. Language is in a sense the substance of culture. In his article, "Our Languages are Dying," Kiplangat Cheruiyot states that "Languages serve as important symbols of group belonging, enabling different groups of people to know what ethnic groups they belong to, and what common heritages they share." Without a language, people would lose their cultural identity.

Unfortunately, globalization has contributed to the endangerment and extinction of many languages. An endangered language is one that is no longer spoken by children. A language becomes moribund when only a few elders speak it, and extinction is when it is no longer spoken. Languages are rapidly disappearing. Estimates of current endangered languages range from 5,000 to 6,000 languages. According to Garrick Bailey and James Peopel in their book *Humanity: An Introduction to Cultural Anthropology*, estimates for extinct languages range from 4,000 to 9,000 since the 15th century. Other estimates for the future predict that only 10 percent of the present languages will continue into the 22nd century.

One way globalization contributes to the extinction of languages is through the dominance of other languages. One example of this already discussed is the English language, which is perceived as an advantage language because scholars publish their works in it and it is so globally dominant. According to Barbara F. Grimes in her article, "Global Language Viability," many parents push their children to learn English, or another dominant language, over their own minority language because they believe it will give their children an advantage in the global world. These parents mistakenly believe that children can only learn one language, and choose the dominant language over their own. Thus, children no longer speak their native tongue, and the language takes its first step into endangerment and extinction.

A second way globalization aids the endangerment and extinction of languages is through migration of people and their native languages. Globalization makes it easier for people to move outside their native territory, for example to work in another country, etc. Large masses of people can participate in forced or voluntary migration, in which their language becomes a minority language, and is eventually assimilated or disintegrated by the majority language. One example of this situation can be seen with the Native Americans, who were forced to migrate to where their language was no longer the majority language. This can also work both ways, as language groups that move into other language territories and become the major language, as in Hawaii. Governments can also participate in this method of language extinction, by forcing indigenous children to attend boarding schools where only the majority language is spoken.

This endangerment of languages can have a drastic effect on the cultures that lose their language. Effects on language loss on cultures include: dismay at the realization that the native language is lost; anti-social behavior as they desperately try to preserve their language; loss of self-esteem. Therefore, it is important for a culture to preserve their language.

Despite the increase in globalization, this is possible in many ways, such as language classes, promoting the native language in homes, schools, etc. and promoting a strong national identity. According to Bailey and Peoples, Americans need to realize the importance of multilingualism and ethnic pride, and concentrate on foreign languages more in schools. If Americans and other people realize the importance of language, there can be a global effort to save those languages in danger of extinction, and at the same time preserve the cultures of those languages.

Globalization has allowed for the spread of customs, language and products. has allowed for people to be able to attain goods and services not previously available. Globalization has allowed people to become familiar with the culture of other countries allowing for a greater understanding. While globalization opens doors it also leads to blending of cultures and the deterioration of unique cultural differences. The negatives of globalization include gap between rich and poor, reduction in individual sovereignty of a nation, environmental pollution and susceptibility of all parts of the world suffering with recession in other countries.

Bibliography

1. Cooper, Robert. 1989. Language Planning and Social Change. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Crystal, David. 1997. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Edwards, John. 1994. Multilingualism. London: Routledge.
4. Li, Shichao. "Globalization of Languages" June 15, 2002.
5. Grimes, Babara F. "Global Language Vitality" April 29, 2002.
5. Watson, J (2003). Media Communication: An Introduction to Theory and Process.
6. Watson, J (2003). Media Communication: An Introduction to Theory and Process.

Günay Mirzəyeva

Dil və qloballaşma Xülasə

Məqalədə globalaşmanın dillərə təsiri, dillərə olan fərqli təsiri, müxtəlif nəzəriyyəçilərin globalaşmanın dilə təsiri haqqında olan fikirləri öz əksini tapıb. Media və telekommunikasiya kimi insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri onların dilə olan təsiri və eyni zamanda istifadəsinə dair misallar göstərilmişdir. Məqalədə ən çox diqqət ingilis dilində olan globalaşmaya və onun nəticəsində meydana gələn dəyişiklərə yönəldilib.

Eyni zamanda globalaşmanın dilə təsirinin mənfi və müsbət cəhətləri göstərilib. Globalaşma insanların müxtəlif ölkələrdə yaşamasını asanlaşdırır onların həmin mühitə tez uyğunlaşmasına yardımçı olur. Onların fərqli mədəniyyətlərlə tanışlığını asanlaşdırır və insanların dünya görüşünə müsbət təsir edir. Mədəniyyətlərin biri birinə qarışb tamamlamasına şərait yaradır. Globalaşmanın mənfi cəhətləri isə varlılar və kəsiblər arasında yaranan boşluq, və milli fərqliliyin yavaş yavaş itməsi kimi amillər qeyd edilir.

Мирзоева Гюнай

Язык и глобализация Резюме

В этой статье говорится о воздействии глобализации на языки рассматривается значение глобализации, приводятся мнения различных теоретиков касательно воздействия глобализации на язык. Рассматриваются различ-

ные сферы деятельности человека, такие как медиа и телекоммуникация, воздействие их на язык, приводятся примеры касательно их употребления.

Акцентируется внимание на глобализацию в английском языке, изменения в языке в результате этого воздействия. Также рассматриваются положительные и отрицательные стороны воздействия глобализации на язык. Глобализация облегчает процесс адаптации человека в случае проживания его в другой стране. Облегчает знакомство с различными культурами и оказывает положительное влияние на мировоззрение людей. Создает условия для межкультурной коммуникации и взаимно дополнению культур. К отрицательным чертам относятся появления пропасти между богатыми и бедными людьми а также постепенная потеря национальной индивидуальности.

Rəyçi: Azad Məmmədov
                    filologiya elmləri doktoru

РЕЙХАН САФАРАЛИЕВА
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет
sva@242 mail.ru

РАБОТА НАД ПРИЧАСТИЯМИ НА ПРОДВИНУТОМ ЭТАПЕ

Açar sözləri: İrad, forma, hissə, əlaqə, qrup, növ, nöqsan, başlangıç, seçim, diqqət, analiz, öyrənmək, rol, məqsəd, qırov, məşğələ, istifadə,

Ключевые слова: Замечание, форма, часть, связь, признак, группа, тип, ошибки, начальный, отбор, внимание, анализ, изучение, роль, цель, залог, упражнение, употребление, исследование, стиль.

Key words: fault, form, part, connection, group, sort, shortcfrinq, bedininq, chace, attention, analisis, to learn, role, purpose, lesson, use, utilization

Известно, что в русском языке причастие как грамматический класс слов сочетает в себе признаки глагола и прилагательного.

В морфологическом описании русского языка изменение причастия по родам, числам и падежам рассматриваются вместе с изменением прилагательного. Грамматические формы рода, числа и падежа характеризуют причастие и прилагательное с точки зрения выражения признака. Однако признак, выражаемый причастием, отличается от признака, выражаемого прилагательным, как признак динамический, «пребывание в котором может быть ограничено временными пределами», от признака статического, составляющего «постоянное свойство предмета, исключаящее временные пределы». По справедливому замечанию В.В.Виноградова, грамматические признаки имени прилагательного у всех причастий более или менее однородны, тогда как различия в типах причастий обусловлены связью причастия с системой форм глагола.

Как же причастие связано с системой форм глагола? Прежде всего тождеством лексического значения, которое объединяет причастие с другими формами в одно глагольное слово.

Различия типов причастий обусловлены грамматическими категориями вида, времени и залога, свойственными глаголу как части речи

Причастия различаются по виду: инфинитивным формам разных видов (решать, решить) соответствуют разные причастные формы (решавший, решивший). Динамический признак, выражаемый причастием, характеризуется временной протяженностью: причастие, как и личная (спрягаемая) форма глагола, обладает грамматическим временем. Однако в отличие от спрягаемой формы глагола причастие имеет только две времени – настоящее и прошедшее: решающий решавший.

По залогу причастия делятся на две большие группы _ действительные и страдательные: например, инфинитиву глагола решать соответствуют формы решающий (действительный залог), решаемый (страдательный залог). Формы действительных причастий образуются от всех глаголов (действительные причастия настоящего времени – только от глаголов несовершенного вида, прошедшего – как от глаголов несовершенного, так и совершенного вида), а

формы страдательных – только от глаголов переходных (страдательные причастия настоящего времени – от переходных глаголов несовершенного вида, прошедшего – от переходных преимущественно совершенного вида). Исключение составляют глаголы *управлять, руководить*, которые в современном русском языке управляют творительным падежом, и глагол *достигнуть*, управляющий родительным падежом; от первых двух образуются страдательные причастия настоящего времени *управляемый, руководимый*, от глагола *достигнуть* страдательное причастие прошедшего времени – *достигнутый*. Нельзя забывать и о том, что при образовании страдательных причастий прошедшего времени происходят чередования конечных гласных основы

т/ц - возвратить - возвращенный

т/ч - встретить - встреченный

ст/ц - опустить - опущенный

д/ж - обидеть - обиженный

д/жд - предупредить - предупрежденный

з/ж - понизить - пониженный

с/ш - повысить - повышенный

в/вл - объявить - объявленный

б/бл - ослабить - ослабленный

п/пл - купить - купленный

Возможность образования разных типов причастий от соответствующих личных форм можно проследить по таблице

У действительных причастий регулярность образования форм от основ личной формы несравненно выше, чем у страдательных. Наименее регулярной является форма страдательного причастия настоящего времени.

В учебниках и учебных пособиях обычно перечисляются наиболее употребительные глаголы несовершенного вида, от которых не образуются формы страдательных причастий настоящего времени. Способы образования разных типов причастий даются в учебных пособиях, поэтому в данной статье не будет идти речь об образовании причастных форм.

Действительные и страдательные причастия различаются управлением: действительные причастия сохраняют управление, присущее глаголу как лексический единице, а страдательные сочетаются с творительным падежом, например: *Ученые полагают, что вообще весь звездный мир, окружающий нас, был ранее заключен в точечные образования; Дом с мезонином, окруженный решеткой и зеленью деревьев, глядел девятью окнами на улицу.*

Действительные причастия имеют только полную форму. Страдательные, как и качественные прилагательные, имеют и полную и краткую форму. Причастия в краткой форме согласуются с существительными в роде и числе. В предложениях они выступают в роли сказуемого

Полное причастие свойственно письменной речи: по свидетельству исследователей, причастие не употребляется в устной разговорной речи. В письменной речи причастие равно употребляется в художественном, научном и публицистическом стилях.

Эти особенности причастия необходимо учитывать при отборе и изложении грамматического материала в зависимости от целей обучения: при

узкопрактической задаче развития устной речи причастные формы не должны предлагаться обучающимся (особенно на краткосрочных курсах). Однако обучение языку в большинстве случаев сопряжено с чтением литературы, будь то литература по специальности, художественная или общественно-политическая. Поэтому умение распознать в тексте причастные формы, определить, какой инфинитивной форме они соответствуют, обеспечивает понимание текста. Кроме того, если учащиеся - студенты советских или зарубежных вузов, им необходимо писать рефераты, курсовые и дипломные работы, где также не обойтись без причастных форм.

Исследователи отмечают, что в русском языке наиболее употребительны формы причастий прошедшего времени. Анализ ошибок на употребление причастных форм в письменных работах учащихся, для которых русский язык не является родным, свидетельствует об их различной природе. С одной стороны, ошибки вызваны трудностями, которые свойственны глаголу как особому грамматическому классу слов и связаны прежде всего с видовым значением глагольного слова, с другой стороны, ошибки сопряжены с трудностями, характерными для причастия как специфической глагольной формы, имеющей свои формообразования и синтаксические особенности, свою грамматическую семантику

Исходя из этого, необходимо дифференцировать этапы изучения причастных форм в смысле отбора и отработки грамматического материала. Так, на первом этапе изучения причастий внимание должно уделяться образованию форм, правильному согласованию причастной формы с определяемым существительным. Очень важно обратить внимание на смысловую эквивалентность причастных оборотов и присубстантивных придаточных предложений с союзным словом **который**.

Однако уже на этом этапе выбор правильной временной и залоговой формы причастия должен быть в поле зрения преподавателя, потому что ошибки в употреблении причастий в это время связаны не только с трудностями оформления письменной речи, но и с недостаточным пониманием специфики временных и залоговой форм причастий. Поэтому анализу значений этих форм следует уделять внимание уже на первом этапе.

Таким образом, на этом этапе внимание обращается на предупреждение ошибок, вызываемых прежде всего специфическими особенностями причастия.

Работе над причастиями должна предшествовать обработка системы падежных окончаний прилагательных. Необходимо также, чтобы учащиеся имели опыт употребления сложных предложений с присубстантивными придаточными. Прежде чем изучать причастия, учащиеся уже, как правило, имеют сведения об основных видо_временных значениях личных форм глагола, и это будет способствовать отработке правильного употребления причастных форм

Если целью изучения русского языка является не общение на языке, а понимание. Текстов по специальности, в частности естественно-научных и технических, то при частию следует уделить достаточное внимание. Как показывают исследования, в естественнонаучных и технических текстах причас-

тие среди других морфологических форм по частности употребления занимает одно из первых мест, причем «большинство причастий употребляется в полной форме»

Для изучающих язык с целью чтения текстов по специальности важны два момента, связанные с употреблением причастий: 1) умение определять соответствующую инфинитивную форму, чтобы найти незнакомое слово в словаре; 2) понимание соотносительности причастного оборота и присубстантивного придаточного предложения, умение заменить причастный оборот придаточным предложением с местоимением **который**.

Далее приводятся типы упражнений, используемых при работе над причастиями на первом этапе.

Задание 1.

Прочитайте отрывок из текста. Обратите внимание на то, что причастные формы встречаются не в разговорной речи, а в повествовании, описании.

К а р т и н а

За столом Сергей рассказал про картину на выставке. Дом, **нарисованный** на картине, и все вокруг соответствовало старому дому в городе, где прошло детство Сергея и его друзей. Дом все хорошо помнили

- Да, этот дом единственный, - сказал Фомин. – Это не коробочки, которые ты строишь.

- Понравилась вам эта картина? – вдруг обратился к Сергею внук Фомина.

- Понравилась ли мне эта картина? – повторил Сергей. – Не знаю. Мне интересно, что наш город изобразили

Накануне отъезда из Москвы Сергей снова зашел на выставку. Свет падал на картину сбоку, переходя в **нарисованные** золотистые лучи. Картина возвращала Сергея в годы его мальчишеской жизни. Он узнавал **забытые** краски и запахи: тогда цветы пахли сильнее, леса были гуще, рыба, **пойманная** в реке, была огромной. Вспомнилось, что жили тогда они с семьей в мезонине дома, уже давно **сносенного...** Он услышал голос матери оттуда, из-за высокой зелени деревьев, и побежал к нему, в глубь этого, чудом **сохраненного** детского дня, казалось бы, навсегда **пропавшего, забытого...**

Художник поймал и заключил навечно в эту картину его воспоминание со всеми красками, запахами...

(по одноименному рассказу Д.Гранина)

Задание 2.

Прочитайте текст. Укажите причастные формы. Определите их залог и время.

М у р а н о в о

В Муранове, находящемся в пятидесяти километрах от Москвы, есть музей известного русского поэта прошлого века Федора Ивановича Тютчева. Здесь сохраняется все, что связано с его жизнью и творчеством. В музее всегда многолюдно, Приехала сюда и наша туристская группа.

Проходим в кабинет. У окна, выходящего в парк, письменный стол Федора Ивановича, в свое время привезенный из Петербурга. На столе чернильный прибор. Лежит томик стихотворений поэта, датированный 1854 годом. Редактировал сборник, выпущенный издательством «Современник», И.С.Тургенев.

Задание 3.

Письменно ответьте на вопросы. В ответах используйте сочетание музей, находящийся в пятидесяти километрах от Москвы.

- 1) Где можно познакомиться с творчеством Тютчева
- 2) Куда приезжают туристы?
- 3) Чем интересуются туристы?
- 4) Откуда вернулись туристы?

Задание 4.

Назовите формы инфинитива, которым соответствуют данные причастные формы.

а) Действительные причастия настоящего времени
выбирающий, выступающий, объединяющий, показывающий, говорящий, находящийся, готовящийся, руководящий, строящий, смотрящий, борющийся

б) Действительные причастия прошедшего времени
возникавший, возникший, привыкший, выполнявший, сказавший, дававший, давший, находившийся, занимавшийся, повысивший, получивший, снимавший, снявший, боровшийся, увлекавшийся, участвовавший

в) Страдательные причастия настоящего времени
выбираемый, выполняемый, выпускаемый, используемый, образуемый, планируемый, создаваемый, переводимый

г) Страдательные причастия прошедшего времени созданный, показанный, выполненный, полученный, открытый, принятый, освещенный, затраченный, укрошенный, разбуженный, освобожденный, изображенный, приглашенный, исправленный

Литература:

1. Пулькина И.М., Захава-Некрасова Е.Б. «Учебник русского языка для студентов-иностранцев»
2. Митрофанова О.Д. «Язык научно-технической литературы» М., 1973, с.77
3. Золотова Г.А. «Очерки функционального синтаксиса русского языка, М., 1973
4. Виноградов В.В. «Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.Л., 1947, с.272

Reyhan Səfərəliyeva

Feli sifətlərin üzərində irəliyə etaplarda çalışmalar

Xülasə

Məqalə xarici tələbələrin rus dilini öyrənməsinə, nitqin vacib üsullarını qavranmasına həsr olunur. Müəllif çox bacib və eyni zamanda həmişə gündəmdə olan mövzuya toxunur, fəllərin mühtəlif zamanlarda və növlərdə işlənməsinə nəzər çatdırir. Mövzunu yaxşı anlamaq üçün, müəllif mühtəlif örnəklər göstərir - mətndə olan fllərdən ftli-sifətləri yaratmaq və onları bütün zamanlarda istifadə etmək.

Bu gün bu çox vacib və aktual mövzudur. Bu məqaləni çap etdirmək üçün tövsiyə edirəm.

Reykhan Safaraliyeva

The subject on the participlis in the advanced level

Summary

The article is dedicated to foreign studied Russian language for possessing the main types of speech activity. Author touched upon a difficult problem, but at the daily subject, the originating, if participle from verbs and their usage in tenses In order to help the students to understand the theme better, the author gives examples – texts, where originating participles from verbs and their usage in terms. This is a very important and actual subject for today. Publishing of article is recommended.

Rəyçi: Professor Alimə Osmanzadə

SABINA TAGHIYEVA
ATI
tagiyeva_sabina@rambler.ru

IDIOMS USED IN ENGLISH AND THEIR TRANSLATIONS

Açar sözlər: idiomlar, idiomatik ifadələr, söz birləşmələri;

Key words: idioms, idiomatic expressions, collocations;

Ключевые слова: идиомы, идиоматические выражения, словосочетания;

Sometimes we do not understand several phrases or sentences used in the English language, even if we are knowledgeable about the meanings of the words that phrases consist of. While translating proverbs, common sayings and informal phrases we can easily face such problems. This is just because of their idiomatic meanings.

The reason of why we call these phrases as idiomatic expressions, because the word “*idiom*” itself means in Ancient Greek “*peculiarity*” – “*məxsusiyət*” – “*a combination of words that has a figurative meaning owing to its common usage*”. For instance, “*I am over the moon*”. In this sentence, we separately know the translations of all the words, but as it is being an idiomatic expression it means “*I’m pleased – məmnun oldum*”. Or another example, “*I’m just pulling your leg*” means “*I’m joking – mən zarafat edirəm*”.

Idioms are very rich in meanings, thus, they are almost used in every literary language. In order to intensify the meaning of something several kind of idioms are used, including epithet, metonymic and metaphorical.

But we also have to mention one fact that, a number of idiomatic expressions were not figurative but had a literal meaning in their original use.

For instance: *spill the beans* means ‘*to let out a secret – qeyri-ixtiyari sirri açmaq*’ probably originates in a physical spilling of beans. The point is that the spiller certainly does not want to lose any beans and like an idiom it draws a picture of this characteristic. The second example is ‘*let the cat out of the bag*’ has the similar meaning to ‘*spill the beans*’. But the secret revealed in this case will likely cause some problems. As we know that, a cat was sometimes put in bags to keep it under control in order not to damage anything around. That is why, ‘*to let the cat out of the bag*’ suggests either that the secret is revealed or that the situation is out of control.

There are at least twenty five thousand idioms that are very common in spoken English and informal written English, so it is important to learn them. In spoken English, they are used in most situations, from friendly conversations to business meetings. In written English they are especially common in newspapers because the writers want to make the headlines and articles interesting and lively.

In the English language, there are also some words that they have lost their literary meaning and they are used only in figurative meaning. One of such words is “*to plough - əkmək, biçmək*”. This verb almost is not used in modern English and we can only meet it in the idiomatic phrases:

1. *He had to plough through hundreds of pages of American history to get ready for his test. – O, Amerika tarixindən testi vermək üçün kağızların arasında itib-batmışdı.*

2. *Profits can be ploughed back. – Qoyulan sərmayə qazanc gətirə bilər.*
3. *You can plough money into a business. – Sən bu işə pul buraxa bilərsən.*

Another example is the verb “to rack”. This verb is an old polysemantic word and mainly had been used in the meanings of “*əzab vermək, işgəncə vermək*”. In modern English it has already lost its meaning and we can only meet it within word combinations. For example, “*to rack your brain*”. The equivalent of this idiomatic expression is “*bir şeyi xatırlamağa güclü səy göstərmək, yaddaşını eşələmək*”. We can extend the list of such words. Therefore, while translating we must know the figurative meanings of these words in such collocations. Otherwise, our translations will not make a sense.

All the words that an idiom consists of are not used in literally but figuratively. In modern English, most words are used in their figurative meaning rather than literal one. For instance, the verb ‘*catch*’ is almost used in its figurative meaning:

Literal meaning	Figurative meaning
I have been fishing, but <i>caught</i> absolutely nothing!	<ol style="list-style-type: none"> 1. Yesterday <i>I caught the bus</i>. 2. Try <i>to catch his eye</i>. 3. You’ll <i>catch your death of cold</i>. 4. Wait while <i>I catch my breath</i>.

The translations of the catch idioms used above are:

- catch the bus – *avtobusa çatmaq, avtobusla getmək*;
- catch one’s eye – *fikri yayındırmaq, fikri özünə cəlb etmək*
- catch one’s death of cold – *bərk soyuqlamaq*;
- catch one’s breath – *rahat nəfəs almağa başlamaq*;

English is a language rich in idioms. Therefore, English learners must be knowledgeable of their nature, types, and use. In the Collins Cobuild dictionary, an idiom is defined as ‘a group of words which have different meaning when used together from the one they would have if you took the meaning of each word separately.’

The abovementioned definition is practical in the sense and it is important, to analyse idiom in its context and occurrence and a text. However, the meaning of idiom can only be inferred through its meaning and function in context:

- *bread and butter*. For instance, “*This is a real bread and butter issue.*”
- *bless you* – is used, in most cases, in the cordial expressions context;
- *go to hell* – implies a conflicting situation among people who are having conversation;

We know what bread and butter are, but in the abovementioned example, it is just beyond their edible meanings as not many people can understand. But if we get acquainted with the whole context that this phrase is used, we can understand that the interlocutors are talking about an issue or a topic of discussion pertinent to daily life. So, it is important to start first of all, to discuss the nature of idiom and a concept related to it, such as ‘*collocation*’.

When we produce a text, we usually combine old and new meanings of the word and word-combination that we are using. The following sentences are example for this idea:

“It was a simple bread and butter issue. I examined my bread very closely to see where it is buttered.”

In this example, the words *bread and butter* are used as an idiom and we can easily translate this idiom as ‘*gündəlik məsələlər*’, due to the fact that ‘*bread and butter*’ are consumed every day. However, in the following sentence we face with a new meaning in *my bread* and (is) *buttered* and a free translation of this sentence would be “*I examined it closely to see where it mattered for me. – Mən məsələni mənimçün nə əhəmiyyət kəsb etdiyini dərindən araşdırdım.*” In other words, a person, who produces a text tends to produce meaning from an established idiom.

Idioms are collocations but some experts do distinguish them. Because the word components in collocations can freely go with other words but it is not the case with idioms and idioms can be as free in their combination, as well.

An idiom is fixed in nature and we cannot change any word form in it. For example, the idiom ‘*as hungry as a bear*’ cannot be changed into ‘*as hungry as a lion*’, and in the same way, ‘*cost an arm and a leg*’ cannot be changed into ‘*cost arms and legs*’.

A translator may easily recognize an idiom if it violates ‘*truth conditions*’, as in ‘it is *raining cats and dogs*’, ‘He is a *black sheep of the family*’ so on. However, when the idiom is not of this nature, it is harder to recognize, and translators may just think of it as an ordinary expression, with the consequence of losing its meaning. The following example shows such problem:

‘This can only be done, I believe, by a full and frank *airing of the issues*. I urge you all to *speak your minds*, and not to *pull any punches*.’

Here, it is harder to see the italicized words as idioms. There are two sources which may cause misinterpretation:

- The first possible source is that there are idioms which mislead readers or users because they do not sound idiomatic at all, but at a closer look, careful readers would find the ‘*hidden*’ idioms. As an example we can mention ‘*drain the radiator*’ in the following text given by Mona Baker:

‘I’ve just done my stint as rubber duck, see, and pulled off the grandma lane into the pit stop to *drain the radiator*.’

On first reading, readers may be inclined to interpret it in terms of a truck driver making a stop and do something with the radiator of the truck. Only careful readers would interpret the words ‘*drain the radiator*’ as an idiom in the meaning of ‘*to use the toilet – ayaq yolundan istifadə etmək*’.

- The second source of misinterpretation is when the words in an idiom have equivalents in the target language but with totally different meaning. A good example is the idiom ‘*to take someone for a ride*’. In a general context, an Azerbaijani reader may take it to mean ‘*taking someone, maybe a guest visiting the town, to go around in one’s car or motorbike*’, while a careful reading of the idiom in context may give quite a different meaning: ‘*cheating someone in some way – kimisə aldatmaq*’.

Once an idiom or fixed expression has been recognized and interpreted correctly, the next step is to decide how to translate it into the target language. The difficulties involved in translating an idiom are totally different from those involved in interpreting it. Here, the question is not whether a given idiom is transparent, opaque, or misleading. An opaque expression may be easier to translate than a transparent one. The main difficulties involved in translating idioms and fixed expressions may be summarized as follows:

- An idiom has no equivalent in the target language. The way a language chooses to express, or not express, various meanings cannot be predicted and only occasionally matches the way another language chooses to express the same meanings. In one language it can be a single word, in another it may express by means of an idiom, and so on. It is thus, unrealistic to expect to find equivalent idioms.
- An idiom may have a similar counterpart in the target language. For example, *'to turn one's blind eye to something'* and its Azerbaijani translation is *'nəyəsə göz yummaq'*.
- An idiom may be used in the source text in both its literal and idiomatic senses at the same time. For instance, *'give credit to'* can be used as a word combination in the meaning of *'kiməsə kredit vermək'* and as an idiomatic expression – *'kiməsə kompliment söyləmək'*.

The way in which an idiom or a fixed expression can be translated into another language depends on many factors. It is not only a question of whether an idiom with a similar meaning is available in the target language. According to Baker, there are four possible strategies for translating an idiom:

1. by using an idiom that is similar in form and meaning, for example *'big head'* in *'Dan's such a big-head, always reminding us what fantastic results he got in his exams.'* where we can have *'Dən elə yekəbaşdır ki, həmişə imtahanlarından əla qiymət aldığıni bizə xatırladır';*
2. by using an idiom of similar meaning but dissimilar in form, as in *'kitab qurdu'* for *book worm;*
3. by paraphrasing, as in the following example: *'And this wasn't even my fault. There must be someone behind this. – Baxmayarq ki, bu mənim günahım deyildi. Çox ehtimal ki, bu işin arxasında kimsə var.'*
4. by omission – as with single words, an idiom may sometimes be omitted altogether in the target text. This may be because it has no close match in the target language, its meaning cannot be easily paraphrased, or for stylistic reasons.

These strategies are not only good for training translators in order to interpret idioms better as well as translating them, they can also be good for training English learners in recognition of idioms by using bilingual texts.

Bibliography

1. Adam Makkai, M.T.Boatner, J.E.Gates, A dictionary of American idioms. (2004)
2. Baker, Mona, In other words. (1992)

3. Bassnett, Susan, Translation studies. (1991)
4. Collins Cobuild, Advanced learner's English dictionary. (2008)
5. D'Archy Adrian-Vallance, Really useful English idiom. (2001)
6. Fernando, Chitra, Idioms and idiomaticity. (1996)
7. Larson, Mildred L., Meaning-based translation. (1984)
8. Micheal McCarthy, Felicity O' Dell, English Idioms in Use. (2002)
9. Mollanazar, Hossein, Principles and methodology of translation. (2001)
10. Munday, Jeremy, Introducing translation studies, theories and application. (2001)
11. Mustaphayeva, Sahile, Everyday English idioms with Azerbaijani equivalents in use. (2008)
12. O'Grady, W., The syntax of idioms. Natural Language and Linguistic Theory. (1998)

Səbinə Tağıyeva

İngilis dilində istifadə olunan idiomlar və onların tərcüməsi
Xülasə

Bəzən ingilis dilindən bir başqa dilə tərcümələr edərkən bəzi söz birləşmələrinin düzgün tərcüməsini tapa bilmirik və bu da tərcümənin uğursuz olmasına gətirib çıxarır. Bu kimi problem ən çox idiom və idiomatik ifadələrin tərcüməsini edərkən rast gəlinir. Beləki, ingilis dilində geniş yayılmış bu söz birləşmələrini, onları təşkil edən sözləri ayrı-ayrılıqda deyil, ümumi bir birləşmə kimi tərcümə etmək lazımdır. Bu zaman biz, bir neçə tərcümə variantlarından istifadə edirik və onlardan ən geniş yayılmışı da ekvivalentlik üsuludur. Ümumiyyətlə, idiomları və idiomatik birləşmələri tərcümə edərkən, diqqətli olmaq lazımdır, çünki bəziləri idiom olub ama formaca aldadıcı ola bilər.

Сабина Тагиева

Идиомы, употребляемые в английском языке, и их переводы
Резюме

Иногда при переводе словосочетаний с английского на другие языки мы не можем найти подходящие слова, что делает данный перевод неудачным. С подобными проблемами чаще всего сталкиваются при переводе идиом и идиоматических выражений. Таким образом, при переводе этих широко распространённых в английском языке словосочетаний следует переводить не каждое составляющее его слово по отдельности, а всё выражение целиком. В данном случае мы используем несколько вариантов перевода, самым распространённым среди которых является метод эквивалентности. В целом, нужно быть осторожным при переводе идиом и идиоматических выражений, так как форма некоторых идиом может быть обманчивой.

Rəyçi: Şahin Xəlili
filologiya elmləri doktoru

NURANƏ ƏLƏKBƏROVA
AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu
nuku_alekperova@yahoo.com

SİNTAKTİK BÜTÖVÜN TƏŞKİLİNDƏ BAĞLAYICILARIN ROLU

Açar sözlər: Sintaktik, bütöv, bağlayıcı, əlaqə

Ключевые слова: Сложном, синтаксическом, союзом.

Key words: Syntactic, whole, conjunctions, connections, связи

Dilçilik ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində sintaktik bütövlərin təşəkkül tapmasında bir sıra leksik və qrammatik vasitələrin mühüm rol oynaması haqqında söylənmiş fikirlərə rast gəlinir. Ədəbiyyatda sintaktik bütövlərin yaranmasında leksik və sintaktik təkrarların, əvəzliliklərin, qoşmaların, bağlayıcıların, ədatların, modal sözlərin iştirak etdiyi göstərilir. Bunlardan başqa, elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, mətn morfoloji, sintaktik və prosodik vasitələrin köməyi ilə qurulur.

Sintaktik bütövün təşkilində onun komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, semantik qarşılıqlı və kommunikativ-paraqrammatik faktorlar ön plana çəkilir. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin təşkilində fəal iştirak edən dil-nitq ünsürlərini dörd qrupa ayırmaq olar:

Prosodik vasitələr

Leksik vasitələr

Morfoloji vasitələr

Sintaktik vasitələr

Sintaktik bütövün əlaqə vasitələrindən biri morfoloji vasitələrdir. Söz də nitq hissəsi kimi morfoloji vasitədir. Türk dillərində bağlayıcılar, ədatlar, modal sözlər, qismən də qoşmalar sintaktik bütövləri təşkil edən komponentlər arasında məntiqi və qrammatik əlaqə yaradılmasında fəal iştirak edir.

Beləliklə, köməkçi nitq hissələri mətn komponentlərini əlaqələndirən fəal morfoloji vasitələrdəndir. Köməkçi nitq hissələri söz birləşmələrinin tərəflərini, cümlə üzvlərini, mürəkkəb cümlənin komponentlərini, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini, sintaktik bütövün komponentlərini əlaqələndirməklə yanaşı, müxtəlif mətnləri, makromətnin tərkib hissələrini də əlaqələndirir.

Azərbaycan dilində sintaktik bütövün təşkilində bağlayıcıların rolu böyükdür. Sintaktik bütövün komponentlərinin əlaqələnməsində bütün bağlayıcılar iştirak edir. Sintaktik bütövün komponentləri arasında əlaqə yaradılmasında tabesizlik bağlayıcıları fəal rol oynayır. Onun bütün məna qrupları sintaktik bütövə iştirak edir.

Birləşdirmə-bitəşdirmə bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağlamaqla yanaşı, həm də sintaktik bütövün komponentlərini bağlamağa xidmət edir, bağladığı komponentlər arasında məntiqi və qrammatik əlaqə yaradır. Bunlara *və*, *ilə* bağlayıcıları aiddir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində dilçilik ədəbiyyatında göstəriləni kimi *və* bağlayıcısının rolu böyükdür. Sözü, söz birləşməsini, cümlə və mürəkkəb cümlənin hissələrini bağlamağa xidmət edən bu bağlayıcı mətnin qurulmasında fəaldır. Aşağıdakı sintaktik bütövə nəzər salaq:

Yazırsan ki, mədəni millətlərin hədsiz qəzetləri və məcmuələri var və hər bir qəzetin hədsiz və hesabsız müştərisi var. Yazırsan ki, bütün İran aləmində bir dənə gündəlik ruznamə yoxdur və Qafqaz müsəlmanları iki dənə qəzeti saxlaya bilmirlər və bunların hamısından sonra yazırsan ki, bu əhvəla səbəb, əvvəla, mollalardır və saniyə “Molla Nəsrəddin”. (C.Məmmədquluzadə)

Bu mətnin komponentlərinin əlaqələnməsində və bağlayıcısında bir neçə dəfə istifadə edilmişdir. Lakin bu sintaktik bütöv daxilində işlənmiş *və* bağlayıcısı heç bir yerdə cümlənin əvvəlində işlənməmişdir. Belə ki, cümlənin əvvəlində işlənən *və* bağlayıcısının funksiyası daha böyük olur. Çünki *və* bağlayıcısı yalnız bağlamır, yeri gələndə qarşılaşdırır, ən əsası isə sürəklilik, davamlılıq, eynizamanlılıq da ifadə edir. Azərbaycan canlı danışq dilini daha çox təmsil edən bədii üslubda, bəzən isə elmi üslubda yuxarıda qeyd etdiyimiz funksiyalarda *və* bağlayıcısı əvvəldə işlənir. Bu başqa sistemli dillərdə də eyni vəziyyətdədir. Aşağıdakı sintaktik bütövlərə nəzər salaq:

“Eşitmişəm ki, дума çalışır Rusiyada məzhəb azadlığı olsun; yəni hər bir kəs hansı məzhəbdən hansı məzhəbə istəsə keçə bilsin. Və eşidirəm ki, hökumət də istəyir buna razı olsun. Və bunu da eşidirəm ki, siz yəni müsəlman vəkilləri də buna razısınız. Amma mən birəcə bunu bilmirəm ki, siz bu işə razılıq verəndə ağılınız harada idi (C.Məmmədquluzadə).

Император Александр объявил, что он предоставит самим французам выбрать образ правления. И я думаю, нет сомнения, что вся нация, освободившись от узурпатора, бросится в руки законного короля. (Л. Толстой)

Enough money so she could afford to take a years saabotical from her teaching job. And just in time, too, in the light of the considerable mess she had made about Alfred. (Emma Goldrick)

Mətn sintaksisi üçün *və*-nin əvvəldə işlənməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu haqda K.Vəliyev yazır: “Tutalım ki, bir (*və* ya bir neçə) cümlə ardıcıl gələrkə vahid fikir-adresantın məlumatını müəyyən kontekst daxilində, müəyyən əlaqə sistemində, müəyyən kod üzrə təqdim edir. Cümlənin nisbi bitkinliyi, cümlə konstruksiyasına sığan enerji, intonasiya və semantik hüddud bütöv tam ifadə etmir və qanuni olaraq növbəti cümlə ilə reallaşır, nitq zəncirinə daxil olan bu cümlə deyiləcə, zamanca, mənəca özündən əvvəlki cümləyə o qədər bağlıdır ki, burada bir linqvistik vahidə-siqnala ehtiyac duyulur ki, həmin hissələri bağlasın və eyni zamanda müstəqil cümləni başlasın. Bu fakt mətnin qırılmazlığını, kəsilməzliyini təmin edən əsas göstəricilərdən biridir”. Məsələn:

Erməni millətinin dünyada üç sevgili balası var: “vətən”, “millət” və “dil”. Bu nə qədər ki, biz həmin üç sevgili balaların yolunda fəda olmağa qadirik, nə osmanlının həmidiyyə əsgəri və kürdləri, nə Rusiyanın Talitsinləri və nə zamanənin qeyri birtəqazası erməni millətinin bəqasına xələl yetirə bilməyəcəklər. (C.Məmmədquluzadə)

İlə mürəkkəb sintaktik bütövün daxilində həm qoşma, həm də bağlayıcı kimi çıxış edir:

İndiyədək sultan barəsində nuxalılar ilə şamaxılılar ilə dağistanlılar ilə bizim aramızda bir növ mübahisə əmələ gəlib. (C.Məmmədquluzadə)

Bu sintaktik bütövde *ilə* bağlayıcı rolunda çıxış edir.

Sintaktik bütövün komponentləri arasında əlaqə yaradanlara iştirak bildirən bağlayıcıları da aid etmək olar. Azərbaycan dilində **həm** bağlayıcısı həm tək halda, həm də **ki, və, də** bağlayıcıları ilə birləşə və sintaktik bütövün komponentləri arasında əlaqə yarada bilər:

Məhz məni istəmək səbəbinə ki, sözüm yerə düşməsin və ürəyim sıxılmasın, rəhmətlik dadaşım buna razı oldu; amma bu şərt ilə ki, əvvəl gedib qonuşumuz Molla İsmayıl istixarə etdirsən. Rəhmətlik həm molla idi və həm də şair. (C.Məmmədquluzadə)

Sintaktik bütövün təşkilində **habelə, həmçinin, hətta** bağlayıcıları da iştirak edir. Aşağıdakı sintaktik bütövə nəzər salaq:

Dildar ərini inandırmağa çalışıb, heç nədən şübhələnməməyi bərk-bərk tapşırırsa da Məşədi Şərifin ürəyi sakit olmur şübhə, nahatalıq, təşviş onun yaxasından əl çəkmirdi. Hətta, arvadı ikinci dəfə gəlib gedəndən sonra Məşədi Şərifə vahimə bürüdü. (Ə.Vəliyev)

İnkarlıq bağlayıcıları da mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayır. Mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində təkrarlanan **nə** bağlayıcısı mənəca inkarlıq bildirir. Aşağıdakı sintaktik bütövə nəzər salaq:

Başımın üstündə nə yumruq durur ,
Nə hicran səsi var mənim sazımda,
Nə qanun qoluma qandallar vurur,
Nə göylər darıxır xoş avazımda.

(S.Vurğun)

Nə gözəldir, necə xoşdur gecələr,
Yolçular yoldaca rahat gecələr,
Nə qaçaq var, nə də quldur səsi var,
Nə “Soyun, ver!” nə də bir “Dur!” səsi var,
Axır axdıqca qızıl karvanlar,
Yaşasın qardaş olan insanlar!

(S.Vurğun)

Bu bağlayıcı bir sıra başqa bağlayıcılar kimi **da, və, ki** bağlayıcılarının müxtəlif tərkibində yanaşması yolu ilə özünün mürəkkəb variantlarını əmələ gətirir: **nə də; və nə də; nə də ki; və nə də ki**. Nəzər salsaq görürük ki, birinci sintaktik bütövə nə bağlayıcısının sadə forması, ikinci sintaktik bütövə isə onun mürəkkəb forması işlənmişdir.

Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin daxilində külli miqdarda qarşılaşdırma bağlayıcıları işlənir. Qarşılaşdırma bağlayıcıları ya sintaktik bütövə verilmiş əlamət, keyfiyyət və təsəvvürləri qarşılaşdırır, ya da sintaktik bütövə bir-birinə zidd olan fikri qarşılaşdıraraq onları bağlamağa xidmət edir. Bağlayıcıdan əvvəl ifadə olunmuş fikirlə bağlayıcıdan sonra gələn fikir bir-biri ilə zidiyyət təşkil edir. Sintaktik bütövün komponentlərini əlaqələndirən qarşılaşdırma bağlayıcıları bunlardır: **lakin, amma, ancaq, halbuki, bəlkə** və s. Onların bir neçəsinin işləndiyi sintaktik bütövlərə nəzər salaq:

Mən onları müsadirə etmək fikrini meydana sürmək istəmirəm, çünki inqilab sırasında bir çox molla'nın, varlığının olması "müsadirə haramdır" deyə buna yol verməyəcəkdir. Lakin sabahdan etibarən bütün taxıl anbarlarını siyahıya alıb məhsulu müəyyən qiymətə camaata satdırmalıyıq. (M.S. Ordubadi)

Gözəl Nina! Hər gözəl qadına gözəl demək adətdir. Ancaq sizin yüksək gözəlliyinizi gözəl sözü ilə tamamilə ifadə edə bilmirəm. Siz bu məktubu axıra qədər oxusaydınız mən özümü xoşbəxt hiss edərdim. Amma bilirəm ki, oxumursunuz. Oxusaydınız, cavab verərdiniz. (M.S.Ordubadi)

O bəlkə Babəkdir? Bəlkə Cavanşir?
Bəlkə də ölməmiş bizim Nizami?
Yox, yox! Səhv elədim, onlar deyildir,
Onun öz hüsnü var, öz ehtiramı

(S.Vurğun)

Belə ki, birinci sintaktik bütövə *lakin*, ikinci sintaktik bütövə *ancaq və amma*, üçüncü sintaktik bütövə isə *bəlkə* bağlayıcıları bu mətnlərin komponentlərindəki əlamət, keyfiyyət və təsəvvürləri, bir-birinə zidd fikirləri qarşılaşdırır.

Mətnin komponentlərini əlaqələndirən tabesiz bağlayıcılarda ən məhsuldar növlərindən biri də bölüşdürmə bağlayıcılarıdır. Bu bağlayıcılar mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərini bölüşdürmə əsasında bağlamağa xidmət edir. Bölüşdürmə bağlayıcıları mətn komponentlərinin ya növbələşməsini, ya da sadalanan ünsürlərdən birinin seçilməsini bildirir. Buraya *ya, gah, istər, ya da, və ya, yəni, yaxud, və yaxud* və s. bağlayıcıları daxildir. Misallara diqqət edək:

Polad zadə indi gah döşəmə üzərindəki izlərə, gah da dəmir kassaya baxırdı. Dalı yazılı şəkil həmin kassada idi. (Ə.Vəliyev)

Əbil Qənbərov ikimizin də canbir qəlb dostumuz idi. İndi kişi deyir ki, iti görüm, qurdu görüm Muxtarla Gürşad yan-yörəmə dolanmasın. Ya gərək bıçaq soxub qanımızı cıraq, qanımızı tökək onun üstünə, ya da özü demişkən pərdəni götürək. (Ə.Vəliyev)

Aydınlaşdırma bağlayıcılarının sintaktik bütövün təşkilində rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu bağlayıcılar söz, söz birləşməsi, cümlə ilə bərabər həm də sintaktik bütövün komponentlərini aydınlaşdırmaq, izah etmək və konkretləşdirmək, fikri başqa tərzdə ifadə etmək üçün işlədilir, onu fikirlə bağlamağa xidmət edir. Bunlara *yəni, yəni ki, məsələn* bağlayıcıları aiddir. Bu bağlayıcıların iştirak etdiyi sintaktik bütövlərə nəzər salaq:

Həqiqət, nə eləyib yazıq müsəlman ki, xabi qəflətdə olsun? Yəni müsəlman milləti o günə qalıbdır ki, yəcuc-məcucə oxşayan yapon bütprəstlərindən də əskik olsun? Yəni beş-on top-tüfəng sahibi olmaq ilə murdar firənglər müsəlmanlardan artıq oldular? (C.Məmmədquluzadə)

Bu dəfə mən yəqin etmişdim ki, bir dənə də qarniyoğun adam görməyəcəm; ondan ötrü ki, İrəvan və Qarabağ aclarının vayılıtsı Tiflisdə gürcüləri ağladır. Məsələn, Qarabağda yüz altmış bir qarniyoğun mülkədarı qabağca mən tanıyırdım. (C.Məmmədquluzadə)

Yəni, yəni ki bağlayıcısı ya sintaktik bütövün bir komponentini, həmin komponenti aydınlaşdırən digər ifadə ilə bağlamağa, ya da sintaktik bütövü bütünlüklə

aydınlaşdırmağa xidmət edən sintaktik bütövlə bağlamağa xidmət edir. *Məsələn* bağlayıcısı isə sintaktik bütövün hər hansı bir komponentinə və ya sintaktik bütövdən fəxrə aid nümunə göstərməklə onu izah edərkən bunları bağlamağa xidmət edir.

Tabelilik bağlayıcıları da sintaktik bütövün komponentlərinin əlaqələnməsində iştirak edir. Azərbaycan dilində çox geniş yayılmış *ki* bağlayıcısı mətnin daxilində fəal iştirak edir. Aşağıdakı sintaktik bütövlərə baxaq:

Mən səni sevmişəm körpəliyimdən,
Sənsən mehribanım, sənsən ustadım!
Nə qədər bəxtiyar bir insanam mən
Ki, sənin tələbən çağırılır adım.

(S.Vurğun)

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1985.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998
3. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin problemləri. Bakı, 1998
4. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974
5. Cavadov Ə. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. – Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası. Bakı, 1973
6. Xəlilov Ə. Əvəzlilərin müəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. – Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası. Bakı, 1969, №1

Н.Алекперова

Роль союзов в образовании синтаксического целого Резюме

В статье отражены средства связи в сложном синтаксическом целом. Одно из средств синтаксического целого - это морфологическое. Вспомогательные части речи это одно активных морфологических средств, которые объединяют текстовые компоненты. Вспомогательные части речи не только координирует словосочетания, члены предложения, компоненты сложных предложений, составные части смешанных типов сложных предложений, компоненты синтаксического целого, но и различные тексты, составные части макротекстов. В азербайджанском языке в составлении синтаксического целого большую роль играют союзы. В объединении компонентов синтаксического целого используются все союзы.

N.Alekperova

Role of conjunctions in formulation of syntactic whole

Summary

The article talks about connections in syntactic whole. Morphological mean is one of the connections of syntactic whole. Auxiliary parts of speech are one of active morphological means to connect text components. Besides connecting expressions, parts of sentence, components of mixed compound sentences, and components of syntactic whole, auxiliary parts of speech connect the parts of macro-text as well. Conjunctions have an important role in the formulation of syntactic whole in Azerbaijani language. All conjunctions participate in connection of components of syntactic whole.

Rəyçi: Lamiyə Rəhimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

f.d., dosent VƏFA KAZIMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
vafa2608@mail.ru

AZƏRBAYCAN, RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ EKVİVALENT PAREMIOLOJİ VAHİDLƏRƏ DAİR

Açar sözlər: paremioloji vahidlər, atalar sözləri, zərb-məsəllər, ekvivalentlik, semantik, struktur, uyğunluq

Ключевые слова: паремнологические единицы, пословицы, поговорки, эквивалентность, семантика, структура, соотношение

Key words: paremiological units, proverbs, equivalence, semantic, structural, ratio

Müxtəlif xalqların atalar sözlərinin semantik və struktur, oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmaq bir çox paremioloji tədqiqatların sahəsidir. “Paremiya”, “paremiologiya”, “atalar sözləri və zərb-məsəllər”, “atalar sözləri, zərb-məsəllər və tapmacalar sistemi” və yaxud “atalar sözləri, zərb-məsəllər, tapmaca, anekdot” və müxtəlif məsəllər daxil olan “forklorun kiçik janrları” mənasında istifadə olunur.

Məqalədə atalar sözləri və zərb-məsəllərdən söhbət gedəcək, çünki kiçik folklor janrlarının ümumi sistemindən məhz bu vahidlərdə oxşar cəhətlər çoxdur. Ona görə də işdə “paremiya”, “paremioloji vahid” terminləri “atalar sözləri və zərb-məsəllər” terminləri tamamilə sinonim kimi istifadə olunacaq.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan, ingilis və rus dillərində semantik-struktur ekvivalent təşkil edən paremioloji vahidlərdir. Onlar bu və ya digər hallarda bu dillərdə mütənasiblik təşkil edirlər. İşin analiz obyektı digər dillərdə məna və ya semantik-struktur ekvivalenti olan paremioloji vahidlərdir.

Məsələn,

1. A good beginning is half the battle.

Доброе начало полдела откачало.

2. As you sow, so shall you reap.

Что посеешь, то и пожнешь.

Nə əkərsən, onu da biçərsən.

3. A great ship asks deep waters.

Большому кораблю – большое плавание.

Böyük gəmi üçün dərin su gərəkdir (Böyük adamın işi də, fəaliyyəti də böyük olmalıdır).

4. Action speak louder than words.

Не по словам судят, а по делам.

İş sözdən bərk səslənir (yəni danışmaq yox, iş görmək lazımdır).

Burada istifadə olunan materiallar aşağıdakı lüğətlərdən seçilmişlər:

Əbdülqasım Hüseynzadə. Atalar sözləri və məsəllər (rusca-azərbaycanca qarşılıqlar). Bakı, 1971; Ə.Hüseynzadə və B.Tahirbəyov. Rusca-azərbaycanca və Azərbaycanca-rusca paremiyalar lüğəti. Bakı, 1983; Azərbaycan atalar sözləri və zərb-məsəlləri lüğəti. Bakı, 1959; А.С.Альбов Англо-русско-латинские крылатые выражения. АСТ, 2006.

Bu dörd lüğət Azərbaycan, ingilis və rus variantları ilə kifayət qədər materialdan istifadə etməyə imkan yaradır. Bununla belə, bu lüğətlərdə ekvivalent cütlük təşkil etməyən, amma sinonimik cütlüklər təşkil edən paremioloji vahidlər də mövcuddur. Məsələn: Şeytana pəriş tikər/ Он сатане в дядьке годится

Müxtəlif dillərdə semantik, struktur və ya semantik-struktur uyğunluq və ya tamamilə uyğunsuzluq təşkil edən paremioloji vahidlər müqayisə olunan dillərin konkret materiallarında öz təhlilini və həllini tələb edən problemdir.

Müxtəlif dərəcəli ekvivalentlik təşkil edən paremioloji cütlüklərin sistemləşdirilməsi, onların linqvistik xarakteristikası və uyğunluq/uyğunsuzluq səbəblərinin göstərilməsi ümumiyyətlə, paremioloji tədqiqatların kifayət qədər aktual problemi-dir. Həmin məsələ ingilis dilinin tədqiqatlarında da aktualdır.

Biz əsasən geniş mənada ekvivalentliyə diqqət yetiririk:

1) Bu həm semantik (məna), struktur, həm də leksiki cəhətdən ekvivalent paremioloji vahidlərdir. Məsələn:

Nə əkərsən, onu da biçərsən.

As you sow, you shall sow.

Что посеешь, то и пожнешь.

Göründüyü kimi bu vahidlər arasında həm semantik, həm də struktur (hər iki vahid mürəkkəb cümlə) və hətta leksiki ekvivalentlik (hətta struktura daxil olan sözlər bir-birinə uyğundur).

2) Ancaq məna cəhətdən ekvivalent olan paremioloji vahidlər . Məsələn:

Axşamın işini sabaha qoyma (Bu günün işini sabaha qoyma)

Never put off till tomorrow what you can today.

Başlanmış işi yarı olmaq deməkdir.

Well begun is half done.

It is the early bird that catches the worm.

Qurd birinci quşa qismət olur.

Кто рано встает, того удача ждет.

With time patience the leaf of the mulberry becomes satin.

Со временем и при терпении и тутовый лист станет атласом. Ср.: терпение и труд все перетрут.

Dəvə oynayanda qar yağar.

Bakıda qazan, Gəncədə xərcələ;

Ağanın malı gedir, nökrənin canı çıxır və s.

3) Həm semantik, həm struktur (leksik dolğunluq cəhətdən uyğunsuz) ekvivalent paremioloji vahidlər. Məsələn:

Есть пирожки – есть и дружки, нет пирожков – нет и дружков.

Bağda ərik var idi, salam-əleyk var idi, bağda ərik qurtardı, salam-əleyk qurtardı

Жалеть вина – не потчевать гостя.

Quzunu ki qıymadın, kabab yeyə bilməzsən

Göründüyü kimi, bu cür vahidlər, məna ekvivalent olanlar (eyni situasiyanı bildirir) və struktur (I vahidlər çoxkomponentli mürəkkəb cümlə, II – iki komponentli mürəkkəb konstruksiyalar) ekvivalent olanlar, ancaq leksik dolğunluq onlarla ya uyğun deyil, və ya bəzi detallarda uyğundur.

4) Nə məna, nə struktur cəhətdən uyğunluğu olmayan paremioloji vahidlər.

Məsələn,

Bakıda qazan, Gəncədə xərcə - Azərbaycan atalar sözünün nə ingilis , nə də rus dilində ekvivalenti yoxdur.

Кашляй помалу, чтоб на год стало - rus atalar sözünün Azərbaycan və ingilis ekvivalenti yoxdur. Həmçinin ingilis atalar sözlərindən də demək olar.

Paremioloji strukturlar frazeolojiolaşma dərəcəsinə görə klassik cümlələrlə qarşı-qarşıya qoyulur.

Cümlə, (paremioloji vahidlər də predikativ vahidlərdir) müxtəlif aspektlərdə öyrənilir:

a) semantik struktur (məna əhatəsi)

b) sintaktik quruluş (təktərkibli-cüttərkibli, tam-natamam) ikinci dərəcəli üzvləri olan genişləndirilmiş və genişləndirilməmiş və s.

v) nitqdəki funksiya (yəni məndə olan rolu)

q) üslubi ağırlıq və s.

Deməli, atalar sözləri və zərb-məsəllər həmçinin cümlə vahidi kimi onu adi cümlədən fərqləndirən və fərqləndirməyən cəhətlər nöqtəyi-nəzərdən baxılmalıdır.

Bundan başqa, əgər paremioloji vahidlər xüsusi folklor janrının vahidi kimi qəbul edilirsə, onda onların ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən işıqlandırılması da vacibdir.

Atalar sözləri və zərb-məsəllər əvvəl elə ədəbiyyatşünaslıqda öyrəniliblər. Hələ qədim yunan ritorikası vaxtında öyrəniliblər.

Paremioloji vahidlərin linqvistik baxımdan, onların qrammatik analizi və sistemli şəkildə dilçilik nöqtəyi-nəzərdən izahı keçən əsrin 30-cu illərində başlanıb, bununla belə bəzi işlər fraqment şəklində XIX əsrin sonunda da mövcud idi.

P.İ.Qlaqolevskinin «Rus atalar sözlərinin sintaksisi» işi (1873) atalar sözləri və zərb-məsəllərin dil baxımından analizinin əsasını qoymuşdur. Artıq sonralar alimlər paremioloji vahidlərə linqvistik obyekt kimi müraciət etmişlər (V.İ.Dal, A.A.Potebnya, V.P.Anikin, İ.Q.Savinkov və bir çox başqaları).

Sırf linqvistik baxımdan Z.K.Tərlanovun «Очерки по синтаксису русских пословиц» (Л., 1982), İ.Q.Həmidovun «Философия грамматики афоризмов и пословиц» (Баку., 2001), F.S. Вахşıyevanın «Семантико-структурные изменения в пословицах и поговорках русского языка» (Bakı, 2000) işlərini qeyd etmək olar. Azərbaycan dilinin atalar sözləri və zərb-məsəlləri linqvistik baxımdan analizi Zinyət Əlizadənin «Azərbaycan atalar sözləri həyatı» (Bakı, 1985), Q.Yusifovun «Azərbaycan atalar sözlərinin linqvistik xüsusiyyətləri» dissertasiyasını (Bakı, 1969) göstərmək olar.

Beləliklə, atalar sözləri və zərb-məsəllərin öyrənilməsinin əsas aspektləri müəlliflərin cavab verdikləri suallardan meydana gəlir. Bu vahidlərin öyrənilməsi aspektlərini müəyyən edən bu suallar aşağıdakılardır:

- Məna konstruksiyaları kimi paremioloji vahidlər nədir, yəni xalq deyimləri kimi atalar sözləri nəyə deyilir?

- Dil və məna baxımdan quruluşları necədir: hansı tipli cümlələrdir (sadə-mürəkkəb, təktərkibli-cüttərkibli və s.), hansı fikri ifadə edirlər – inkar yoxsa təsdiq?

- Nəyə görə onlar «həmişə saçan» müdrik ifadələr adlanırlar?

- Nəyə görə onlar idiomatik (və ya frazeolojilaşmış) adlanırlar?

- Mətndə hansı funksiyaları ifadə edirlər – mətnə struktur, onların stilistik-kontekstual rolu nədən ibarətdir?

- Paremioloji vahidlərin hansı leksikoqrafik işləmələri mövcuddur: yəni atalar sözləri və zərb-məsəllər lüğətlərinin tərtibi, həmçinin hansı paremioloji lüğətlər mövcuddur?

Bir çox tədqiqatlarda bu kompleks sualların cavabı praktiki olaraq atalar sözləri və zərb-məsəllərin analizinin əsasını təşkil edir.

Fikrimizcə, adi cümlələrlə paremioloji vahidlərin differensasiya olunmaması aşağıdakı səbəblərdəndir:

1. Predikativ strukturlu paremiya-frazeoloji vahidlər semantik strukturuna görə adi cümlələrlə eyni ola bilməz, çünki adi cümlələrin və paremiyaların semantik strukturları adekvat deyil.

2. Adi cümlələrin struktur sxemləri kompleksi (modelləri) eyni deyil.

3. Adi cümlə modelləri və paremioloji vahidlərin sintaktik omonimiya münasibətlərindədir, yəni paremiyaların öz orijinal modeli olmadığı üçün adi cümlələrin struktur nümunələri əsasında qurulurlar.

4. Adi cümlələrin və paremioloji konstruksiyaların semantik və struktur uyğunsuzluğu (adekvat olmaması) məntiqi, sintaktik və cümlənin aktual üzvlənməsi səviyyəsində müqayisə olunan vahidlərin özünü müxtəlif cür göstərməsi ilə izah edilir.

5. Və nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, tarixən müntəzəm olaraq adi cümlələr və paremioloji vahidlər semantik və struktur dəyişikliklərə uğrayır.

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində bir sıra ekvivalent atalar sözləri və zərb-məsəlləri mövcuddur. Biz ekvivalentlik anlayışından geniş mənada istifadə edirik (yəni mütənasiblik əmələ gətirən əlamətlərin cəmi). Həm leksik dolğunluq, həm ümumi mənə cəhətdən) və «mənə ekvivalentliyi» nəzərdə tutulur.

Məsələn,

-Dəmiri isti ikən döyərlər.

Куй железо пока горячо.

Strike while the iron is hot. Make hay while the sun shines.

Bu hallarda biz əlbəttə ki, iki dildə olan atalar sözləri və zərb-məsəllərin tam semantik struktur mütənasibliyi ilə rastlaşırıq.

Bundan başqa qismi mütənasiblik, yəni yalnız semantik ekvivalentlik ilə qarşılaşırıq. Məsələn,

-Babasına kəfən almağa gedib.

Его только за смертью посылать.

Buna görə də biz ekvivalentlik termini geniş mənada istifadə edirik. Strukturunda atalar sözləri olan tam mətnin adekvat mənasını vermək üçün tərcüməçilər bu mütənasiblikdən istifadə edə bilirlər.

İki dildə tam ekvivalent olan atalar sözləri istər-istəməz bizi atalar sözlərinin bu və ya digər dildən alınması fikri barədə düşünməyə vadar edir. Bununla belə, aydın olmalıdır ki, bir çox müxtəlif atalar sözlərinin işlənməsində ekvivalentliyin bu cür geniş olması və yaxud olmaması təbiidir, bundan başqa elə hallar olur ki, digər dildən sinonimik vahidi tamamilə mümkün deyil.

Məsələn,

-Dəvə oynayanda qar yağar (nə ingilis, nə rus ekvivalenti yoxdur)

На сердитых воду возят, а на дутых кирпичи (Azərbaycan, ingilis ekvivalentləri yoxdur)

Bunların hamısı tam/natamam ekvivalentlik probleminin hər şeydən əvvəl müqayisə olunan dillərin paremioloji vahidlərin semantik uyğunluğu səviyyəsində həll olunmasından deyir.

Tamamilə uyğun, həm struktur, həm semantik (məna) cəhətdən ekvivalentlik təşkil edən atalar sözləri və zərb-məsəllərini qeyd etmək olar. Burada ekvivalentlik həm semantik-struktur, həm də leksik dolğunluq cəhətdən ifadə olunur.

Məsələn,

-İt hürər karvan keçər.

The dogs bark, but the caravan goes on.

-Sümüksüz ət olmaz.

Без костей мяса не бывает.

İki – semantik və struktur parametrləri üst-üstə düşən, leksik dolğunluğu çıxmaq şərti ilə, mütənasib atalar sözləri. Burada bəzi sözlər paralel işlənir, bəziləri isə yox. Məsələn,

-Biğdan götürüb saqqala qoyur.

Переключивать с правого кармана в левый.

Həm sözlər-elementlər, həm də sintaktik struktur mütənasib olmayan atalar sözləri. Əgər Azərbaycan atalar sözü sadə və ya mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunursa, onda ingilis atalar sözü onu təkrar etmir. O ya sadə (Azərbaycan atalar sözü mürəkkəbdirsə), ya da mürəkkəb (əgər Azərbaycan atalar sözü sadədirsə) və s.

Məsələn,

-Şər deməsən, хеуір гəlməз.

Нет худа без добра.

Every cloud has a silver lining.

-Своя рубашка ближе к телу.

Near is my shirt, but nearer is my skin.

Ancaq mənaca ekvivalent olan Azərbaycan və ingilis atalar sözlərini göstərmək olar. Bu cütlüklər öz aralarında nə struktur, nə də leksik dolğunluq cəhətdən mütənasiblik təşkil etmir.

-Eşşək nə bilir, zəfəran nədir.

Разбирается как свинья в апельсинах.

Zənnimizcə, lüğətlərin tərtibində atalar sözləri və zərb-məsəllərini tərcümə etmək olmaz, necə ki, В.Тahirbəуовун «Краткий русско-азербайджанский словарь паремий» (Bakı, 1983) və başqalarının lüğətlərində sətiraltı tərcümələrə rast gəlinir.

Prof. İ.N.Həmidovun «Философия грамматики афоризмов и пословиц» kitabında paremioloji vahidlərin digər dillərə filoloji tərcüməsinin mümkün olmamasını göstərir və ancaq bir düzgün həlli – adekvat-ekvivalent vahidlərin seçilməsini qeyd edir. Məsələn:

-Köhnə hamam, köhnə tas.

Старая погудка на старый лад.

-Əsil al – çirkin olsun, bədəsil gözəl alma.

He ищи красоту, ищи доброту.

-Nə ağız yandıran aşdır, nə baş sındıran daş.
Ни масло, ни кашка, ни квасок, ни закваски.

-Təzə bardağın suyu sərin olar.
Новая метла чище метет.

Ədəbiyyat

1. Əbdülqasım Hüseynzadə. Atalar sözləri və məsəllər (rusca-azərbaycanca qarşılıqlar). Bakı, 1971;
2. Ə.Hüseynzadə və B.Tahirbəyov. Rusca-azərbaycanca və Azərbaycanca-rusca pəremiyalar lüğəti. Bakı, 1983
3. Əlizadə Z.«Azərbaycan atalar sözləri həyatı» ,Bakı, 1985.
4. Q.Yusifovun «Azərbaycan atalar sözlərinin linqvistik xüsusiyyətləri» dissertasiyası, Bakı, 1969.
5. Альбов А.С. Англо-русско-латинские крылатые выражения. АСТ, 2006.
6. Бахшиева Ф.С. Канд. диссертация. Семантико-структурные изменения в пословицах и поговорках русского языка» ,Bakı, 2000.
7. Гамидов И.Г. Философия грамматики афоризмов и пословиц. Баку, 2001.
8. Тарланов З.К. Очерки по синтаксису русских пословиц. Л., 1982

В.Кязимова

Эквивалентные паремиологические единицы в азербайджанском, английском и русском языках

Резюме

В статье речь идет об исследовании паремиологических единиц – пословиц и поговорок. Рассматривается семантико-структурная эквивалентность паремиологических единиц в азербайджанском, английском и русском языках. Это такие пословицы и поговорки, которые так или иначе соотносятся в обоих языках. Внимание сосредоточено на изучении эквивалентных паремий в широком смысле. В статье говорится об аспектах изучения паремиологических единиц. Паремиологические структуры по степени фразеологизированности противопоставлены не только классическим предложениям, но и афористическим выражениям. Пословичные выражения подвергнуты всестороннему анализу как с точки зрения семантики, так и с позиций структурного соотношения между собой единиц трех языков.

V. Kazimova

About equivalence of the paremiological units in the Azerbaijani, English and Russian languages.

Summary

The paremiological units - proverbs and sayings research have been discussed in the article. Semantic-structural equivalence of the paremiological units in the Azerbaijani, English and Russian languages is considered. These are such proverbs and sayings which anyway correspond in both languages. The attention is concentrated on studying of equivalent paremias in a broad sense. The article says about studying aspects of paremiological units. By the level of phraseological degree paremiological structures are opposed not only to classic sentences, but also aphoristic expressions. Proverbial expressions are subject to the comprehensive analysis both from a semantic point of view, and from positions of a structural ratio of three language units.

Rəyçi: Fidan Baxşıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

СЕВДА ГУСЕЙНОВА
БСУ, докторант
s.hossein@yandex.ru

**БЕЗЭКВИВАЛЕНТНАЯ ЛЕКСИКА В ЯЗЫКЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ
(на материале тюркизмов)**

Açar sözlər: kontekst, sözalma, türkizmlər, etnomədəniyyət, ekvivalenti olmayan leksika, mədəni dilçilik, etnolinqvistika

Ключевые слова: контекст, заимствование, тюркизмы, этнокультура, безэквивалентная лексика, лингвокультурология, этнолингвистика

Keywords: context, borrowing, türkisms, etnokulture, void (culture-specific vocabulary), cultural linguistics, ethnolinguistics

Одним из актуальных предметов изучения этнолингвистики является национальная специфика отдельных элементов языка и культуры народа, рассматриваемые и изучаемые в контексте с их этносоциокультурными реалиями. Любые проявления культуры и прежде всего сам язык, как известно, этнически обусловлены и имеют национальную специфику. Именно поэтому, отдельные группы слов, не имеющие регулярных соответствий в языке перевода (экзотизмы, этнографизмы, этнолексемы, лакуны, стилистические синонимы и др.) выходят за пределы лингвистики и становятся предметом лингвокультурологии.

Видимо, этим и объясняется наличие в каждом языке достаточно большого количества лексических единиц, не имеющих аналога в других языках, что, в свою очередь, приводит к несовпадению лексического состава различных языков как в формальном (количественном), так и в качественном (смысловом) отношениях. Одним из таких лексических пластов в русском языке, равно как и в других языках, является так называемая безэквивалентная лексика, которая, по мнению Е.М.Верещагина и В.Т.Костомарова, выражает культурно-специфические понятия [4, 42]. Как справедливо указывает Ю.О.Анохина, безэквивалентная лексика непосредственно связана «с расширением знаний об инокультурном ареале и необходимостью дать наименование предметам и явлениям «чужой» культуры, дифференцированным относительно «своего» культурного ареала» [1, 22].

Сказанное является ярким подтверждением того, что проблема взаимосвязи языка и культуры народа, диалога языков и культур, одна из наиболее значимых проблем современной лингвистики. В своих работах по данной проблематике учёные-лингвисты разного поколения не раз высказывали мысль о том, что язык не только отражает явления культуры, но и способствует правильному восприятию человеком окружающей его действительности.

Проблема лексического заимствования, как известно, имеет давние традиции. С различных позиций её рассматривали в своих работах такие ведущие языковеды, как В.В.Виноградов, Р.А.Будагов, Л.В.Щерба, В.Г.Гак, А.А.Брагина, Ш.Балли, Ж.Вандриес, А.Д.Эфендиева и многие другие. Ш.Балли отме-

чает, что «языки извлекают ресурсы не только из своих собственных запасов, они ищут их и в других языках. Заимствование всегда было нормальной функцией лингвистической жизни, но особо большое значение оно приобрело в современных языках» (2, с. 348). Ж.Вандриес соприкосновение языков считает «исторической необходимостью, и соприкосновение это неизбежно влечёт за собой их взаимопроникновение» [3, 257].

При выявлении причин заимствования иноязычного слова обычно устанавливаются языковые (интралингвистические) и внеязыковые (экстралингвистические) причины. Так, если при установлении языковых причин заимствования акцентируется внимание на том, что каждый знак существует не изолированно, а в определённых рядах, парадигмах, то внеязыковыми причинами заимствования иноязычных слов, как правило, считаются различного рода исторические контакты между народами, необходимость номинации новых предметов и понятий. Так, Э.Сепир считает, что «каков бы ни был уровень или характер взаимного контакта между соседящими народами, он в общем итоге всегда достаточен для установления какой-то степени языкового взаимодействия» [7, 151].

Кроме того, если причины заимствования носят внешний по отношению к языку характер, то вхождение иноязычного слова почти всегда оправдано, потому что оно обычно носит вторичный характер. Как известно, в результате культурных контактов заимствуется реалия, что, естественно, приводит к заимствованию названия. Когда же причина заимствования носит языковой характер, то необходимо оправдание в виде семантической самостоятельности, так как заимствованное слово, как известно, должно вписываться в соответствующую парадигму системы данного языка. Продолжительное и довольно интенсивное взаимодействие русского языка как с родственными, так и неродственными языками, не могло не повлиять на лексические особенности этих языков.

Статья посвящена выяснению вопроса заимствования безэквивалентных лексем в русском языке и их отражению в языке художественной литературы, в которой на уровне лексики взаимосвязь языка и культуры народа проявляется особенно отчётливо [5, 47]. Основным предметом анализа являются тюркизмы, изучение причин и путей проникновения которых в русский язык является одной из основных проблем лексикологии не только русского языка, но и других славянских языков. «Особую актуальность на современном этапе развития отечественной лингвистики, - отмечает Р.А.Юналеева, - приобретают историко-лексикографические исследования, позволяющие запечатлеть определённый исторический отрезок как памятник функционирования языка с точки зрения особенностей употребления заимствованной лексики, и, в частности тюркских лексических элементов» [10, 3].

Наблюдения над языком художественных текстов обнаруживают тесное диалектическое единство между культурой того или иного народа и его языком. Многие лексические единицы, используемые в языке художественного произведения, содержат в своей семантике национально-культурные компоненты и поэтому несут важную культурно-историческую информацию. Именно поэтому, основное внимание уделяется анализу художественных

текстов, извлечённых из отдельных произведений М.Ю.Лермонтова, Л.Н.-Толстого и А.П.Чехова, талант и мастерство которых нашли достойное своё выражение в таких важных моментах, как красочное описание явлений окружающего мира, картин быта и жизни героев. Изучение особенностей языка рассматриваемых художественных произведений свидетельствует также о наличии в них значительного числа безэквивалентных слов, в частности тюркизмов различных тематических групп.

Объём настоящей статьи не позволяет дать исчерпывающее описание всех тюркизмов, используемых в рассматриваемых нами художественных текстах. Приведём отдельные художественные тексты, наглядного подтверждающие продуктивность использования тюркской лексики различных тематических групп в русской классике

- жильё, постройка, помещение: *амбар, балаган, гарем, духан, кабак, каланча, лабаз, лачуга, майдан, сакля, сарай, тюрьма, чертог, чулан, шалаи, юрта.*

Ср.: *Когда всё было почти готово и оставалось только завожжзатъ, Никита послал кухаркина мужа в с а р а й за соломой и в а м б а р за веретьем.* Л.Т., 12. [Здесь и далее текстовые примеры снабжаются указанием на автора (в сокращении) и том собрания сочинений, в котором находится соответствующее произведение]. *Женицин и детей заперли на пристани в катерном с а р а е и в а м б а р е, построенном для склада товаров, а больных – в с а р а е, который приспособлен для карантинного содержания.* Ч., 14. *Купцы в б а л а г а н а х открывали торговлю.* Л.Т., 4. *Зубоскалов, пьяных и шатающихся по ярморке без дела тянет к б а л а г а н а м с артистами.* Ч. 1. *Тот храм воздвиг, и стал известен всем Г а р е м о м и судом, А этот храм, и суд, и свой г а р е м, Несёт в себе самом.* Л., 1.

В Турции был в г а р е м е, в Индии ездил на слоне и теперь в России желал вкусить всех специально русских удовольствий. Л.Т., 8-9.

Один турецкий паша, добрый старичок, получил от кого-то в подарок или, кажется, в наследство целый г а р е м. Ч., 9. *Подъехав к подошве Койшаурской Горы, мы остановились возле д у х а н а.* Л., 4.

В д у х а н е, мимо которого я проходил, с папиросами в руках, за стаканами вина сидели несколько писарей, и я слышал, как один говорил другому:

«Уж позвольте ... что насчёт политики, дождя и повис, и сам д у х а н с мокрой крышей казался темнее и ниже, чем он был раньше. Ч., 7.

В большом а у л е, под горою, Близ с а к л е й дымных и простых, Черкесы позднюю порою Сидят -Л., 2. Подъехав ко второй в проулочке, врытой в полугорье с а к л е, он остановился, оглядываясь. Л.Т., 14

- одежда: *армяк, архалук, беишет, бурка, бурнус, зипун, казакин, кафтан, кольчуга, озям (азям), порты (портки), сарафан, тулуп, халат, чамбары (чембары), чекмен (чекмень), чуйка, чуха, шальвары, шаровары, штаны.*

Ср.: *Василий приподнимается с козел и поднимает верх брички; кучера надевают а р м я к и и при каждом ударе грома снимают шапки и крестятся.* Л.Т., 1. *Он зовёт в свидетели бога, что у него нет ничего, кроме этого а р м я к а, умирающей жены и нищих детей.* Ч., 16. *Я сел у отворён-*

ного окна, расстегнул *а р х а л у к*, - и горный ветер освежил грудь мою, ещё неуспокоенную тяжёлым сном усталости. Л., 4. ... молодой безусый офицер в новом стёганном *а р х а л у к е*, наверное, сделанном из женского капота, доливал чайник; ... Л.Т., 2. На широкой и единственной улице деревни толпился народ в праздничных *к а ф т а н а х* ... Л., 4.

Старший, Карп, был ещё выше ростом, носил лапти, серый *к а ф т а н*

и рубаху без ластовиков, имел окладистую рыжую бороду и вид не только серьёзный, но почти мрачный. Л.Т., 2. За кухонным столом, на котором обыкновенно рубят мясо и крошат лук, сидел большой, плотный мужик

в извозчикьем *к а ф т а н е*, рыжий, бородатый, с большой каплей пота на носу. Ч., 4. Грузинский кавказец отличается тем от настоящего, что очень любит кахетинское и широкие шёлковые *ш а р о в а р ы*. Л., 4. Вспомнился фонтан под горой, куда он, держась за шаровары матери, ходил с ней за водой. Л.Т., 14. Около дверей стояла арба; Кербалай, каких-то два абхазца и молодая татарка в *ш а р о в а р а х*, должно быть жена или дочь Кербалая, выносили из духана мешки с чем-то и клали в арбу на кукурузовую солому. Ч., 7.

Примечательно то, что в последнем художественном тексте А.П.Чеховым одновременно использованы несколько тюркизмов разных тематических групп (*арба, духан, шаровары*).

- материал, ткань: *атлас, бархат, войлок, кисея, кумач, миткаль, парча, тафта*.

Ср.: Печорин поднял голову, но мог видеть только пунцовый берет и круглую белую божественную ручку с божественным лорнетом, небрежно упавшую на малиновый *б а р х а т* ложи. Л., 4. Теперь, впрочем, я заказал и нынче мне привезли из Тулы деревянную коробочку с застёжкой, обитую снаружи сафьяном, а внутри малиновым *б а р х а т о м*, с сделанным для неё местом, так что она ровно локтями, головой и спиной укладывается в него и не может уж разбиться. Л.Т., 17. Недешёвый *б а р х а т* и *к у м а ч* плотно сидели на его крепкой фигуре. Ч., 1. Я стоял сзади одной толстой дамы, осенённой розовыми перьями; пышность её платья напоминала времена физжм, а пестрота её негладкой кожи – счастливую эпоху мушек из чёрной *т а ф т ы*. Л., 4. ... Золото это, слегка окрашенное в пурпур, *п а р ч о й*

стлалось по небу от солнца к востоку и заволакивало собой добрую треть неба. Ч., 1. На хозяйке было платье шёлковой *к и с е и* с большими пёстрыми букетами... Л.Т., 3.

Кроме указанных выше тюркских лексических единиц, в анализируемых нами художественных текстах встречаются также тюркизмы следующих тематических групп:

- лицо, человек: *аманат, арап, атаман, батрак, гайдук, гяур, джигит, кади, кунак, нукер, факир, алырь, ашик (ашуг), оглан (углан)*; - животное, насекомое: *барс, битюк, буланка, бык, газель, ишак, кабан, чакалка (шакал), чебак, аргамак, сайгак, саранча*; - религиозные реалии: *Алла, Аллах, алкоран (коран), мечеть, намаз, мюрид, мюридид, муэдзин (муэззин), мусульманин,*

минарет; - должность, чин, звание: *мурза, сан, сардар (сердар), султан, хан, чауш, шах, эсаул (есаул), бей, бек, падишах, паша, эмир*; - пища: *балык, каймак, калач, коврыга, колбаса, плов (пилав), чурек, рахат-лукум, чибурек (чебурек), чурек, шашлык*; - фрукты, овощи: *арбуз, вишня, кизил, лыча (альча), тут, тутовник, айва, изюм, кабак 1*; - головной убор: *башлык, кичка, клобук, колтак, папах (папах), фата, чадра, чалма, шаль, шапка, шишак*; - обувь: *бахилки (бахилы), башмаки (башмак), коты, чувяки, чирки (чирок)*; - мебель: *диван, рундук, тахта, софа, сундук*; - растение, дерево: *карагач, чинара (чинар), ревень, сандал, хмель*; - драгоценный камень: *алмаз, бирюза, жемчуг, изумруд*; - обычаи, ритуалы: *адат, байрам, калым*;

- скопление людей, толпа: *атага, орда, шайка*; - местность, участок: *бахча, бурун, курган*; - напитки: *брага, буза, кумыс, чихирь*; - транспорт (средства передвижения): *арба, колымыга, каюк, кибитка, маджара, тарантас*;

- музыкальный инструмент: *барабан, дудка, сааз, тулумбас*; - меры и деньги: *аршин, абаз, казна, деньги*; - оружие: *урда, шаика, кинжал, колчан, палаш, сабля*; - другие (предметы): *аркан, баклага, батог, кисет, кочерга, кумган, торба, кальян, кисея, арчак, доломан, очаг, тулук, хомут, чарка, чепрак, чубук, шандал*; - цветообозначение: *алый, буланый, бурый, караковый, карий, каурый, лазурь, мухортный, саврасый, чалый*; - посуда: *лохань, лоханка*.

Итак, говоря о национальной специфике того или иного народа, следует особо указать на соотношение и тесную взаимосвязь его языка и культуры. Неслучайно язык считается «зеркалом культуры», так как именно в нём находит своё отражение окружающий мир. Изучение языка художественного произведения способствует раскрытию национально-культурной специфики безэквивалентной лексики в языке того или иного писателя и выявлению своеобразия его языковой личности.

Литература

1. Анохина Ю.О. Русская безэквивалентная лексика и стереотипы России: На материале французского языка. Дисс... канд... филол... наук, М., 2002. - 295 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. –М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Вандриес Ж. Язык. - М.: Соцэкгиз, 1937. - 409 с.
4. Верещагин Е.М. и Костомаров В.Т. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. - М.: Рус. яз., 4-е изд., 1990. – 246 с.
5. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977. - 310 с.
6. Лермонтов М.Ю. Полное собрание сочинений: в 4 т. –М.: Правда. 1953
7. Сепир Э. Язык. –М.: Соцэкгиз, 1934. – 224 с.
8. Толстой Л.Н. Собрание сочинений: в 20 т. –М.: Худож. лит-ра. 1951-1953
9. Чехов А.П. Собрание сочинений: в 18 т. –М.: Наука. 1983-1987

10. Юналеева Р.А. Тюркизмы в русской классике. [Словарь с текстовыми иллюстрациями]. –Казань: Изд-во «Таглитмат» Института экономики управления и права. 2005. – 752 с.

Sevda Hüseynova

Bədii ədəbi dildə ekvivalenti olmayan leksika (türkizmlər materialı əsasında)
Xülasə

Məqalədə hər hansı bir xalqın dilində, bədii ədəbiyyatında işlənən, onun məişəti, milli təfəkkürü və s. ilə əlaqədar başqa dillərdə ekvivalenti (qarşılığı) olmayan sözlərdən bəhs edilir, rus klassiklərinin bədii əsərlərində türkizmlərdən geniş istifadə olunması xüsusi vurğulanır. Bundan əlavə, məqalədə rus dilində və rus klassiklərinin əsərlərində mütəmadi istifadə edilən, linqvistik ədəbiyyatın nəzərindən yayınmış türkizmlərdən istifadənin çoxluğu da diqqətə çatdırılır və qeyd olunur ki, rus dilində belə sözlərin nəzərəçarparacaq dərəcədə çoxluq təşkil etməsi və bunların rus bədii ədəbiyyatı materialları əsasında kifayət qədər tədqiq edilməməsi müasir dövrdə dilçilikdə xüsusi aktualıq kəsb edir.

Sevda Huseynova

Void (culture-specific vocabulary), its reflection in the language of fiction
(based on turkisms)
Summary

The article is about words used in literature, common language, and daily life of any nation, that for national thinking or some other reasons have no equivalents in other languages. Also wide usage of turkisms in Russian Classics works is highly emphasized. In addition, the article points to use productivity turkisms in Russian language and Russian Classics that quite often ignored in the linguistic literature. At the present stage, this problem has become particularly important due to the notable increase in the number of borrowings from Turkic languages and lack of their study on the material language of literature.

Rəyçi: Professor Tamilla Məmmədova

FATMA ƏMİROVA
ADU
_fatma@mail.ru

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTDƏ TƏRCÜMƏNİN ROLU

Açar sözlər: tərcümə mədəniyyəti, tərcüməçilik sənəti, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, elm, yazıb-oxuma, dil və təfəkkür,

Key word: literary, literary translation, international culture, important role, well-known inter-preters, communication, speech process.

Ключевые слова: статья, перевод, международная культура, развития перевода, устный перевод, речь, язык, речевой процесс.

Mədəniyyətlərarası əlaqələr artdıqca, dilləri öyrənmə, mükəmməl tərcüməçilik sənətinə yiyələnmə zərurətə çevrilir. Bu zərurət xalqların dilinə, adət – ənənəsinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə bələd olmaq istəyindən irəli gəlir. Vaxtı ilə qədim yunanlar başqa dildə danışanları barbar adlandırır. Antropoloji mənada hər xalqın öz mədəniyyəti var. Cəmiyyət daxilində də ayrı-ayrı qrupların öz mədəniyyəti var. Y. Herder bunu belə izah edirdi: "Dil və təfəkkür əlaqəlidir, dil və mədəniyyət isə millətin ruhunun və düşüncə tərzinin inikasıdır. " Dil bizim əqlimizin xarakteridir." Mədəniyyət insanın üzvü olduğu cəmiyyətdə əldə etdiyi bilik, adət və vərdişlərin toplusudur. Bilik deyəndə nəyisə etmək, nədənsə özünü tam hüquqlu insan kimi hiss etmək başa düşülür. Elm də bu mənada mədəniyyətin tərkib hissəsidir.

Hər hansı bir xalqın mədəniyyətilə tanışlıq üçün o xalqın dilinə yiyələnmək, tərcümə sənətinin incəliklərinə bələd olmaq, hələ qədim zamanların özündə belə çox vacib idi. Ona görə də elmə böyük üstünlük verilmiş, hətta quldarlıq dövründə elmi, yazıb – oxumağı bacaran kölələr köləlikdən azad edilərək, başqalarına da savad öyrətməklə görəvləndirilmişlər. Başqa xalqların mədəniyyətinə yiyələnmək üçün müxtəlif dilləri bilmək, tərcümə sənətinə yiyələnmək lazımdır. Tərcümə işi orta əsrlərdən Şərqi xalqlarını yaxından maraqlandırmışdı. Lakin bu dəyərli tərcümələr aşağı təbəqə üçün nəzərdə tutulmurdu, beləki, bilik özü böyük sərvət olduğu üçün bu tərcümələri şahlıq xəzinədə hidz edib nəsiləndən – nəsilə ötürürdü. Buna "Kəlilə və Dimnə" əsərinin yayılma tarixini misal göstərmək olar. Bu əsərin vətəni Hindistandır və hind padişahının sifarişi ilə yazıldığı üçün, onu ölkənin sərvəti kimi qoruyur, ölkəxaricinə çıxmasına, üzünün köçürülməsinə izn verilmirdi. İran şahı özünün kamil bilikli, etibar etdiyi tərcüməçisini Hindistana yollamış və həmin şəxs iki il orada kitabı oxuyaraq beyninə həkk etmiş və vətəninə gətirmişdir.

Azərbaycan da orta əsrlərdən bu sahədə çox iş görmüşdür, çünki dilimiz vaxt ilə Yaxın Şərqdə ünsiyyət dili olmuşdur. Rus istilasından sonra Azərbaycanda tərcümə işi sürətlə inkişaf etmiş, böyük tərcüməçilər ordusu yaranmışdır. Ən yaxşı şair, yazıçı və ədiblərimiz tərcümə ilə məşğul olmuşdur. Onlar həm elmi, həm də bədii ədəbiyyatın tərcüməsilə məşğul olmuşlar, çünki bədii tərcümə dünya milli mədəniyyətinin mütərəqqi inkişaf mərhələsinə yaxından təsir göstərən, onun ayrılmaz və inkaredilməz zəruri şəxslərindən biridir. Bədii tərcümə dövründən asılı olmayaraq, hərəkətverici faktor kimi həmişə ön sıralarda dayanmışdır. Akademik B. Nəbiyevin bu fikri tam yerinə düşür. O haqlı olaraq qeyd edir ki, Vətənimizin tarixi təcrübəsi

xüsusilə aydın göstərir ki, həm mədəniyyətin inkişafı, həm də bütövlükdə milli münasibətlərin daha da yaxşılaşması, genişlənməsi və təkmilləşməsi üçün xüsusi emosional təsir gücünə malik ən səmərəli vasitələrdən biri bədii ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələri və həmin əlaqələrin ən çox yaşadan, təsir göstərən sahəsi bədii tərcümədir.

Bədii tərcümə üçünsə xüsusi ustalığ və məharət gərəkdir. Bu barədə böyük alman şairi H. Heyne öz fikrini belə ifadə etmişdir: “ Orijinalın hərfini, hətta dəqiq fikrini, qrammatikanı öyrənib söz ehtiyatına malik olan hər kəs tərcümə edə bilər, lakin əsərin ruhunu tərcümə etmək hər adamın işi deyil.”

Azərbaycanın ən görkəmli sənətkarları M.F. Axundov, A.Səhhət, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, Ə.Cavad,S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza və onlarla ədəblərimiz tərcüməyə öz töhfəsini vermişlər.

Tərcümə sahəsində uğur əldə etmək üçünsə, hər hansı bir xarici dili bilmək çox vacibdir. Dil bizim hər birimizin həyatında mühüm rol oynayır. Müraciət etdiyimiz auditoriyanın dilində danışmaq, təkcə fərdi intellektual səviyyənin göstəricisi deyil, həm də məqsədə çatmağın ən asan yoludur.

Bəs dil özü həyatımızda hansı rolu oynayır? Dilçi alim, fonetist F.Veysəlli özünün “Dil” adlı kitabında bunu belə cavablandırır:-Dili öyrənirik (ana dili kimi idarə olunmayan),öyrədirik (xarici dil kimi-idarəolunan),tədqiq edirik, onların təsvirini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif yollar, modellər və nəzəriyyələr düşünüb tapmaq (nəzəri dilçilik)üçün külli miqdarda vəsait ayırırıq, dildəki defektlərin (qüsurları) müalicə edirik (yeni əlifbanın yaranması), səmərəli klaviaturaların tərtibi afaziya, paralic ,dilöyrənmədəki yayınmaların paylaşdırılması,səhvləri öncəgörmə, islahetmə ,maşınla tərcümə və ünsiyyətin həyata keçirilməsi və danışığına əsasən şəxsiyyətin tanınması və s.bu və ya digər problemləri həll etmək üçün dilləri öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoyuruq (tətbiqi dilçilik).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə təkcə dillərarası deyil, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Odur ki, peşəkar tərcüməçi təkcə iki dil üzrə mütəxəssis deyil, həm də bu iki işçi dildə yüksək mədəni səriştəyə malik bir dilçi olmalıdır. O öz mədəniyyətini dərinləndirən bilməklə yanaşı, məxəz dil daşıyıcılarının mədəniyyətinin incəliklərinə də sahib olmalıdır. Bu, təbii və məntiqi bir tələbdir, çünki hər bir dil özündə o dildə danışanların mədəniyyətinin elementlərini daşıyır. Başqa sözlə, hər bir mədəniyyət , o cümlədən həyat tərzini dildə öz əksini tapır. Ona görə də dilin incəliyini bilmək çox vacibdir.

Tərcümə ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif dillərdə danışan insanların bir araya gəldiyi vaxtdan meydana çıxmışdır. Bütün elmlərin nəzəriyyəsi olduğu kimi, tərcümə nəzəriyyəsi də yaranmışdır və o, tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin çözülməsi zamanı meydana gəlir və formalaşır. Bütün elmlərdə belədir, problem yoxsa, onun həlli istiqamətində də heç bir təşəbbüs göstərilir.

Doğrudan da, Qötenin ibarəsi ilə desək, bir xarici dil bilməyən, öz ana dilini bilməz.

Tərcümə işinə əsrlər boyu müraciət edilmiş, xalqlar, mədəniyyətlər inkişaf etdikcə, həmin xalqların dili, ədəbiyyatı maraq doğurmuşdur. Tarixən belə olmuşdur və olmaqda davam edir. Tərcümə işinə böyük mütəffəkkirlər yüksək qiymət vermiş, bu barədə maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Onlardan biri də alman şairi Y.V.Qöte dil öyrənməyin vacibliyini tövsiyyə edir və əhəmiyyətini belə ifadə edirdi:

“Alman bütün dilləri öyrənməlidir ki, vətənidə (evində) hər hansı bir əcnəbi ilə rahatsızlıq keçirməsin, özü isə istənilən yad ölkədə özünü evindəki kimi hiss etsin.” Bu fikrin aktuallığı özünü Azərbaycanda keçirilən evrovijın mahnı müsabiqəsinə ev sahibliyi edərkən göstərdi. Beləki, əhalimizin yarısından çoxu inglis, rus, digər avropa dillərinə bələd idi. Bu da rahat ünsiyyət qurmaqda böyük rol oynayırdı.

Onun ən maraqlı fikirlərindən biri də tərcümə barədə olmuşdur. O, bədii tərcümə işinə həmişə böyük əhəmiyyət vermiş onu xalqlar arasındakı mədəni əlaqələrin yaranmasında və inkişafında mühüm vasitələrdən biri saymışdır. Tərcümə sahəsində fransızların çox iş gördüyünü bildirmiş və hər hansı bir ölkə barədə ətraflı məlumat almaq üçün tərcümənin üç növ rolunu barədə yazmışdır. O, özü N. Gəncəvidən, Qurani-Kərimdən tərcümələr etmişdir.

Bədii janrların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ifadə tərzidi olduğundan, onların tərcüməsi də bunları hədəf mətnədə əks etdirməlidir. Bədii mətnlərin içərisində ən çətin olanı poeziyadır.

Məşhur dilçi R. Yakobson vaxtı ilə poeziyanı hətta “tərcüməolunmaz” hesab etmişdir. Bu da onunla izah olunur ki, hər bir dilin şərinə fərqli struktur, qafiyə, ritm və s. poetik elementlər xasdır. Şəri tərcümə edərkən eyni məzmunu hədəf dildə ifadə etməkdən ötrü eyni, yaxud oxşar poetik elementləri tapmaq çox çətin və ya qeyri-mümkündür.

Bu fikir olduqca yerində və doğru səslənmişdir, çünki, vaxtilə Azərbaycan dilini öyrənən, tədqiq edən avropa tədqiqatçıları qadının gözlərini ulduza, yanaqlarını almaya, dodaqlarını lələyə bənzədən şeirlərdən heyrətə düşmüş və bunu öz xalqlarına necə çatdırmağın yolunu aramışlar.

Alman şairi Y. V. Qöte “Qərb-Şərqi Divanı”nı yazdıqdan sonra oxuculara belə müraciət etmişdir:

“Hər şeyin öz zamanı var! Elə anlar var ki, susmaq gərəkdir, elə anlar da gəlir ki, bu barədə danışmalı olursan. Mən bütün yazılarımı izahatsız yazdım, hər şeyi-mühakiməni, müzakirəni, nəticəni oxucuların ixtiyarına buraxdım və heç vaxt necə düşünmələri barədə kiçik bir işarə vermədim. Lakin, bu kitabçanı yazarkən Şərqi barədə heç və ya az xəbəri olan oxucularımı məlumatlandırmaq üçün izahatsız ötüşə bilmədim.”

Yaxud da, S. Vurğun A. S. Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını “Vaqifin şirin dilinə” çevirmək üçün 2 il saz sədaları altında çalışdığını, çəkdiyi əziyyətləri təsvir etmişdir.

Deməli, öz ana dilimizə mükəmməl yiyələnməklə və xarici dil bilməklə hər hansı bir ünsiyyəti asanlıqla qura və tərcümə edə bilərik. Tərcümə prosesində isə nitq şifahi və ya yazılı ola bilər. Hər iki tərcümə növü mütəxəssisdən işçi dillərini mükəmməl bilmək, aidiyyəti olan sahə üzrə geniş məlumat, müəyyən vərdişlər tələb edir. Bu tələblərlə yanaşı, yazılı tərcüməni şifahi tərcümədən fərqləndirən bir sıra mühüm cəhətlər mövcuddur. Bunlar hər iki növ tərcümə üzrə peşə hazırlığı, vərdişlər tələb edir.

Tərcümə və tərcümə nəzəriyyəçisi V. Ryaşentsev “Ən yaxşı tərcümə nədir?” sualına belə cavab vermişdir. “Əgər ikinci dildə yaradılan əsər orijinalın oyatdığı təəssürata maksimum dərəcədə yaxın təsir oyada bilirsə, onu ideal tərcümə hesab etmək olar.”

Ümumiyyətlə, bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri o dildə danışanlardan hec biri bilə bilməz. Hər adam öz ixtisasından, təhsilindən, sənətindən asılı olaraq, müəyyən miqdarda müxtəlif söz işlədir. Bu cəhətdən dilin ümumi lüğət tərkibi olduğu kimi, hər adamın da bir-birindən fərqli olan, özünəməxsus lüğət ehtiyatı vardır. Bu, tərcümə sənətində də belədir.

Bəs tərcümə peşəsi nədir?

Tərcümə dillərarası ünsiyyət vasitəsidir. Məhz peşəkarın tərcüməsini həvəskar və qeyri-peşəkarın tərcüməsindən fərqləndirən də budur. Deməli, peşəkarın tərcüməsi dillərarası ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də bir xidmət növüdür. Tərcümə prosesində nitq şifahi və yazılı olur.

Məlum olduğu kimi, hər iki tərcümə növü mütəxəssisdən işçi dillərini mükəmməl bilmək, aidiyyəti olan sahə üzrə geniş məlumat, müəyyən vərdişlər tələb edir. Bu tələblərlə yanaşı, yazılı tərcüməni şifahi tərcümədən fərqləndirən bir sıra mühüm sahələr mövcuddur. Bunlar hər iki növ tərcümə üzrə peşə hazırlığı, vərdişlər və qabiliyyətlər tələb edir.

Yazılı tərcümə yazılı məxəz mətnin yazılı şəkildə digər dilə çevirilməsini, şifahi tərcümə isə şifahi mətnin digər dilə şifahi tərcüməsini nəzərdə tutur.

Zaman baxımından şifahi tərcümə mətnin dərhal tərcümə edilməsini nəzərdə tutduğu halda, yazılı tərcümədə belə tələskənlik yoxdur. F. Abdullayeva yazır : “C.F.Hendri tərcümənin bu iki növünü müqayisə edərkən şifahi tərcümə ilə bağlı məsələni belə ümumiləşdirmişdir (burada dəqiqlik sürət qədər vacib deyil. Dilmanc səhv edə bilər, bunun üstündən keçmək olar. Amma tərcüməçi heç vaxt səhv edə bilməz.)”

Tərcüməçi isə mətni elə yazmalıdır ki, yaratdığı hədəf mətnə redaktəyə ehtiyac qalmasın, dilmancdan gözəl natiqlik qabiliyyəti, asanlıqla eşidib – anlama vərdişləri tələb olunur. Yazılı tərcümə biristiqamətlidir, şifahi tərcümədə isə dillərarası ünsiyyət iki tərəf arasında qurulduğundan tərcümə də iki istiqamətdə aparılır. Yazılı tərcüməçi tərcüməyə başlamazdan əvvəl mövzu ilə bağlı müəyyən məlumat toplayır. Onun əsasında mütərcim terminlər sözlüyünü tərtib edir və eyni zamanda kontekstdən xəbərdar olur. Buna görə də o müəyyən mənbələrə müraciət edir. Tərcüməçinin istinad etdiyi mənbələr, əməl etdiyi etik qaydalar, çalışdığı sahələrdən göründüyü kimi, onun fəaliyyət dairəsi çox genişdir. Ayrı – ayrı sahələr inkişaf edib təşəkkül tapdıqca həmin sahələrin fərqli dildə danışan mütəxəssisləri arasında ünsiyyət intensivləşir, geniş informasiya mübadiləsinə zərurət yaranır. Bu prosesləri təmin etmək üçün tərcüməçiyə ehtiyac artır. Tərcümənin əhatə dairəsi genişdir. Buna uyğun olaraq hər bir sahənin tərcüməsindən ayrıca bəhs etmək zərurəti meydana çıxır.

Məsələn: -siyasi tərcümə, hüquqi tərcümə, texniki tərcümə, məhkəmə tərcüməsi, inzibati tərcümə, dini tərcümə, iqtisadi tərcümə, maliyyə, təsil, tibb sahələri üzrə tərcümələr, ədəbi tərcümə və.s.

Bu tərcümə növləri məxəz mətnin mövzusuna uyğun olaraq təsnif edilir. Bəddii tərcümə necə olur?

Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi məlum olduğu kimi, Tərcümənin digər təsnifatları da mövcuddu. Bunlardan ən çox rast gəldiyimiz təsnifat tərcümə materialının xarakteri və məxəz mətnin mövzusuna əsaslanır.

C.F.Hendri sinxron ilə ardıcıl tərcüməni fərqləndirərkən yazır: “Sinxron tərcümə ardıcıl tərcümə ilə müqayisə edildikdə məlum olur ki, hər ikisi xüsusi istedad tələb edir. Birisinə cəldlik və rəvanlıq, digərinə isə möhkəm yaddaş gərəkdir.”

Sinxron tərcümənin tarixi XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Sinxron tərcümədən ilk dəfə Nürnberq məhkəməsində istifadə olunmuşdur. Sinxron tərcümə müxtəlif dillərdə danışan çoxsaylı insanların iştirak etdiyi görüşlər, diplomatik danışıqlar, habelə digər proseslər üçün məqsədəuyğun və əlverişli sayılır. Sinxron tərcümə daha çox BMT sessiyalarında və beynəlxalq konfranslarda işləndiyi üçün ona “konfrans tərcüməsi” də deyilir.

İstər yazılı, istərsə də şifahi tərcümə mədəniyyətlərarası əlaqələrdə böyük rol oynayır. Və müasir dünyanı bunlarsız təsəvvür etmək çətindir. Beləki, bütün millətlər Yer planetinin sakinidir və ünsiyyətsiz, tərcüməsiz əlaqələr də qurmaq qeyri – mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Q.Bayramov “Tərcümə sənəti”, Bakı, 2008.
2. Goethe Werke. Gedichte. West-Östlicher Diwan in 6 Bänden. 1-ter. Band. Herausgegeben von Birus H. und Eibe K. Frankfurt am Main und Leipzig. Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 1998.
3. Лексикология немецкого языка. Учпедгиз 1960
4. F.Abdullayeva. “Sinxron tərcüməçi hazırlığı təcrübəsindən” Elmi xəbərlər-2006.
5. R. Qurbanova “Qöte yaradıcılığında məhəbbət mövzusu”.
6. Чернов.Г.В. Основы синхренного перевода, Москва, 1987.
7. F. Əsgərli “Bədii tərcümə prinsipləri”, Bakı- 2009.

Fatma Amirova

Роль перевода в межкультурной общении Резюме

В статье говорится о художественном переводе. Художественный перевод относится международной культуре. Наши вдаюшиеся переводчики провели много работ в этой сфере. В статья говорится о ролях, значениях, об истории и развитии перевода. Здесь замечается также отличии и трудности письменным и устном переводы. Речь- форма появления языка, язык и речь взаимосвязаны, связь между ними существует как объективная необходимость, так- как речевой процесс не может проявится без языка, а язык без речевого общения.

Fatma Amirova

The role of translation in intercultural dialogs

Summary

In this article literary translation is discussed. Literary translation has important role in international culture. In this area there are many well-known interpreters in Azerbaijan. Speech

Is the form of emergence of language, language and speech are interconnected. Communication between them exists as objective need because language finds the existence in speech, and speech finds the sources in language.

Rəyçi: Aida Sobor
filologiya elmləri doktoru, dosent

SOLMAZ MUSAYEVA
Bakı Biznes Universiteti
Solmaz musaeva @mail.ru

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, qohumluq terminləri, şivələr, dialekt sözlər, toponimik adlar.

Key words: Phraselogical units, kinship terms, accents, dialect words, toponymy names.

Ключевые слова: Фразеологические соединения, родственные термины, диалектные слова, говоры, топонимические названия.

Frazeologiya yunanca phrasis (ifadə) və loqos (təlim) sözlərinin birləşmə-sindən əmələ gəlmişdir. Məlum olduğu kimi, frazeologiya hər hansı bir dildəki sabit söz birləşmələrini öyrənən dilçilik terminidir. «Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri, əsas etibarilə qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir.

Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mə-naya keçərək mütəhərrikliliyini itirdikdə sözlər arasında əlaqə və münasibətlər yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir...» [1. s. 99]. Dildəki sabit söz birləşmələrinin (frazeoloji birləşmələrin) öyrənilməsi ilə frazeologiya elmi məşqul olur.

Bu sahənin banisi Ş.Balli hesab olunur. Belə ki, «dildə möhkəm surətdə daxil olan birləşmələrin öyrənilməsinin xüsusi üsullarının zəruriliyini ilk dəfə Ş.Balli əsaslandırmışdır. O, frazeologiyanın dilçiliyin xüsusi bölməsi kimi kon-tur və vəzifələrini göstərmişdir [2. s. 461- 462].

Frazeologiyanın dilçiliyin bir şöbəsi kimi formalaşmasında akademik V.V. Vinqradovun böyük xidmətləri vardır. Frazeoloji vahidlərin düzgün təsnif edilməsində, onların dərin elmi təhlilinin verilməsində V.V. Vinqradov xüsusi işlər görmüşdür.

O, rus dili materialları əsasında frazeoloji vahidlərin təsnifini vermişdir ki, həmin bölgü bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir [3. s. 56-57].

Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilimizin frazeologiyasına dair bir sıra əsər və məqalələr yazılmışdır. Bu məsələ ilə bağlı ilk dəfə professor M.Hüseynzadə təşəbbüs göstərərək, «Müasir Azərbaycan dili» kitabında [4. s. 32-35] ayrıca olaraq «frazeologiya» bölməsi ayırmışdır.

Professor Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyyəti» kitabında [5. s.168] «idiomlar, yaxud idiomatik ifadələr» başlığı ilə frazeoloji birləşmələri üslubi cəhətdən tədqiq etmişdir.

Professor Y.Seyidov «Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri» kitabın-da [6. s. 132-146] «Sərbəst və sabit söz birləşmələri» adı altında frazeoloji birləşmələrə münasibətini bildirmişdir.

Professor A.Qurbanov da Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin əmələ gəlməsini, onların mənə növlərini və mənaca qruplarını geniş şəkildə izah etmişdir [7, 1963].

M.Rəhimzadə bir sıra frazeoloji vahidlərin çoxmənalı olmasının səbəbini belə izah edir: «Çoxmənalı ideomatik ifadələrin yaranmasında çoxmənalı sözlər böyük rol oynayır. Məlumdur ki, sonuncular öz əsas mənaları ilə birlikdə həm də məcazi mənalar və mənə çalarlıqları kəsb edir. Əsas mənalarla bağlı olan əlavə mənalar müəyyən birləşmələrin daxilində qalır. Bunlar bu əlavə mənaların böyük hissəsini əks etdirir [8 s. 13].

Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi, Yevlax şivələrinin də lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izlərini yaşadan sözlər – tarixizmlər işlənməkdədir. Tarixizmlərin öyrənilməsi, araşdırılması, dilimizin, eləcə də xalqımızın tarixini, onun qohum və ya qohum olmayan dillərlə və xalqlarla əlaqəsini meydana çıxarmaq üçün böyük qiymətə malikdir. Çünki, bu sözlərin bir qismi dilimiz üçün arxaikləşsə də, dialekt və şivələrimizin aktiv fonduna daxildir.

Dilimizin bütün dialekt və şivələrində olduğu kimi, Yevlax şivələrində də tarixi dövrlərin izləri adı altında tayfa adları, yer adları (toponimik adlar), qohumluq bildirən adlar, köhnə fəsil və ay adları, köhnə quruluşla əlaqədar adlar, və köhnə ölçü adlarından bəhs olunur. A.A.Bakıxanov yazır: «Nəinki əsrlər, hətta min illər belə bu ölkənin bir çox yerlərinin və tayfalarının adlarını məhv edə bilməmişdir» [9. səh.4]. Bu cəhətdən dialekt və şivələrimizdə yer, tayfa və nəsil adlarının araşdırılması işi əsas məsələlərdən biridir. Bu iş yalnız dilçilik elmi üçün deyil, eyni zamanda tarix, etnoqrafiya və s. elm sahələri üçün də faydalıdır.

Tayfa və nəsil məfhumu çox zaman həmin nəsildən olan bir şəxsin adı ilə adlandırılır. Tirə, öylat, nəsil, uşaq, məhlə sözlərinin əvvəlinə həmin nəslə təbəssüm etdirən şəxsin adı artırılır. Bəzi tayfa adları isə nəsildə ulu babanın məşğul olduğu sənət sahəsi və ya dini rütbə ilə fərqləndirilir. Məsələn, Aşağı Salamabad kəndində Hacismayılı məhləsi Həccə getmiş Hacı İsmayıl kişinin adı ilə adlandırılır. Həmidli məhləsi isə bu məhəllədə yaşayanların ulu babası Həmid kişinin adı ilə belə adlanır.

2. Toponimik adlar.

Məlumdur ki, toponimik adlar coğrafiyanın obyektidir. Lakin onların mənası dilçilər tərəfindən açılır. Məhz bundan sonra həmin adlar tarixi tədqiqatlar üçün mənbəyə çevrilir. Deməli, toponimika elmin müxtəlif sahələri olan – tarix, coğrafiya, arxeologiya, etnoqrafiya ilə bağlı olmaqla yanaşı, dilçilik, dil tarixi və dialektologiya ilə sıx əlaqədardır. Buna görə də toponimik adların öyrənilməsi bu sahə ilə maraqlanan müxtəlif tədqiqatçıların diqqət mərkəzində durur və müxtəlif cəhətdən araşdırılır. Dialektoloqlar da bu vacib məsələyə özünəməxsus yöndən yanaşırlar. Çünki yer adlarının dialektoloji aspektdən öyrənilməsi şivələrin dil xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına kömək edir.

Aran rayonlarından biri olan Yevlaxın səthi düzənlikdən, torpaqları boz çəmən torpağı və şoranlıqdan ibarətdir. Buna görə də burada təbii mikrotoponimlərə, oronimlərə az təsadüf edilir.

Qohumluq və ailə münasibətləri bildirən adlar.

Leksikanın qədim qatlarına aid olan sözlərin bir qismi də qohumluq terminləridir. Qohumluq əlaqəsi bildirən adlar qəbilə dövrünün izlərini əks etdirən sözlər sırasına aiddir. Yevlax şivələrində müşahidə olunan qohumluq ter-

minlərinin bir çoxu, ədəbi dildə və digər dialekt və şivələrdə işlənən sözlərlə ümumilik təşkil edir. Bu terminlərin bəziləri sinonim cərgələr yaradır. Şivələrdə təsadüf edilən, qohumluq terminlərinin bir qismi digər türk dillərində də işlədilir.

Yevlax şivələrində rast gəlinən qohumluq terminləri
ana (büt. şiv.) || nənə (əks. şiv.) || ciji (Yev.) – ana.
ata (büt. şiv.) || lələ (A. Qar., Qm.) || əmi (Yev.) – ata.
qardaş (büt. şiv.) || qaqaş (əks. şiv.) – qardaş.
qağa (Yev., Yen., Ək.) – böyük qardaş.
bajı (büt. şiv.) – 1. bacı, 2. qardaş arvadı, 3. ögey ana.
baba || bava || dədə (əks. şiv.) – baba.
nənə (büt. şiv.) – nənə.
cəddaba (əks. şiv.) – nəsildə ulu baba.
oğul || oğul – uşax || bala || züryət (Qm., Qğ., Xal.) – övlad.
qoja nənə (Qğ., S., V.) – atanın və ya ananın nənəsi.
əmi (büt. şiv.) – atanın qardaşı.
mama (büt. şiv.) – atanın bacısı.
bibi (büt. şiv.) – əminin və ya dayının arvadı.
xala (büt. şiv.) – ananın bacısı.
nəvə || nüə (A. Sal.) – oğulun (qızın) övladı.
nəticə (büt. şiv.) – nəvədən olan uşaq.
kötücə || kötux'çə – nəticədən olan uşaq.
kirvə (büt. şiv.) – sünnət olunan uşağı tutan adam.
qohum – öylat || əğraba (əks. şiv.) – qohum.
simsar (əks. şiv.) – nisbətən uzaq qohum.
süd anası (büt. şiv.) – uşağı anasının əvəzinə əmizdirən qadın.

Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir. Onların həm məzmun, həm də forma etibarını ilə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevrilmişdir. Frazeologizmlərin daxili mənə quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmillət mahiyyətinin şərhli, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Frazeologizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir. Onlar məfhumu dolayı olsa da, konkret ifadədir. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Belə ki, frazeologizmlər dilin ekspressivliyində onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Frazeologizmlərdən həm bədii, həm publisist, həm də digər üslublarda istifadə olunur. Onlar ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusi üslubi rola malikdir. Frazeoloji birləşmələr yazıçı fikrinin tutumunu böyüdür, bədii əsərin emosionallığını, üslubi keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə xidmət eləyir. Yazıçı frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədərkən mətnlə frazeoloji birləş-

mənin qarşılıqlı münasibətini əsas götürür, yəni mətn frazeologizmlərin semantik çalarlarını dəqiqləşdirir, frazeologizmlər isə mətnin. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeologizmlər bu və ya başqa surətin danışıqını fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

Həm dildəki frazeoloji materialın məcmusu və həm də bunlar haqqında elm şöbəsi frazeologiya adlanır. Frazeologiyanın belə iki mənə ifadə etməsi dilçilikdə qüsurdur. Dilin leksik tərkibi leksika, leksikadan bəhs edən şöbə leksikologiya adlandırıldığı kimi, frazeoloji tərkibi bildirmək üçün frazika, frazika haqqında biliyi isə frazeologiya adlandırmaq lazımdır. Dilçilikdə az işlənmiş nəzəri problemlər hələ də çoxdur; məsələn, leksem və frazemlərin qarşılıqlı münasibəti, frazemlərin nitq hissələrinə olan münasibəti və s. Bütün bu məsələlərin həm xüsusi, həm ümumi dilçilik planında həll edilməsi frazeologiya şöbəsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir (11, 8). Frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir. Belə birləşmələrə sabit birləşmələr də deyilir. Bir qayda olaraq, frazeoloji birləşmələr məcazi mənəli olur. Məsələn: ürəyi düşmək, qəlbinə toxunmaq, özündən çıxmaq, zəhləsi getmək, burnunu sallamaq və s.

Frazeoloji birləşmələr bir sözə bərabər olan birləşmələrdir.

Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz olur.
2. Bu ifadələr dildə hazır şəkildə mövcud olur.
3. Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənalarını itirir və yalnız məcazi mənada işlənir.
4. İki və daha artıq sözdən ibarət olurlar.
5. Frazeoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir, lüğətlərə düşürlər.
6. Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilirlər.
7. Tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir cümlə üzvü olurlar.

Ədəbiyyat

1. S.Cəfərov Müasir Azərbaycan dili. B., 1982, s. 99].
2. Prinsipi opisaniya yazıkov mira. M., 1976, s. 461- 462].
3. Y.S. Stepanov Osnovı obşeqo yazıkoznaniya. M., 1975,
4. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, 1962, 5. s.168
5. Y.Seyidov Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966 132-146
6. A.Qurbanov Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1967, s. 221-22
7. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963].
8. Raqimzade N.R. İdiomatiçeskie vırajeniya azerbaydjanskoqo yazıka. Avtoferat kand.diss. Baku, 1967,
9. R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Sədiyev. Azərbaycanın coğrafi adları. «Maarif nəşriyyatı», Bakı, 1972,
10. «İngilis dili frazeologizmlərinin azərbaycan dilinə tərcüməsi müvzusunda buraxılış işi Bakı Avrasiya Universiteti «Tərcümə kafedrası» Məmmədova Günel

Солмаз Мусаева

Фразеологические соединения
Резюме

Слова соединений внутри подковы из слов бывает первичным и лексические я независимые компоненты словори я с защитили сохраняет независимость; Например: Мотор машины, трактора, любовь, любовь к родине, когда вам письмо прочёл книгу дерева, садовник лесной школы, голос, и т.д. Свободное соединение стороны я и так и с точки зрения грамматики связаны друг с другом. Номинативная сторон я и синтаксических связей между сторонами наблюдается высокая. Если бы они ни были, их отдельными словами, наряду пришлось бы включить словарям и словарь языка в составе соединения на готовом виде свободно. В нашем языке свободно соединений не они сами, устройства имеются модели. В процессе формирования и включаются в фразе создается на основе моделей берутся эти слова, речи языка словарь из состава признан целесообразным.

Solmaz Musayeva

Phraseological units
Summary

Components consist of words and these words preliminary i lexical compound within the horseshoe is to independent ı - I protected the independence of sets the; Ex: School, the trees of the forest, tractor motor vehicle, love love, when you read the letter and s, home, book, voice gardener who belongs. Free group parties and I and grammatical point of view is associated with each other. Parties nominative i and syntactic relations between the parties is clearly observed. Free compounds in the language in the ready form, if it would be individual words in the vocabulary necessary to include them along, dictionaries and language was if they would. Fluent in our language compounds, there are not themselves build models. Speech process is taken from the vocabulary of the language appropriate words, these models are included in the sentence compounds is created and was elected on the basis.

Rəyçi: Sabir Əmirxanov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

FƏRİDƏ ƏZİZOVA
ADU
a.farida@box.az

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKASI

Açar sözlər: qloballaşma, Azərbaycan dili, alınma sözlər, beynəlmiləl sözlər, terminlər, dilin leksik tərkibi

Ключевые слова: глобализация, азербайджанский язык, заимствованные слова, международные слова, термины, лексический состав языка

Key words: globalization, the Azerbaijani language, loan words, international words, terms, lexical structure of the language

Dil bu gün bizim üçün, milli müstəqilliyimizin başlıca şərtidir. O, malik olduğumuz mədəni keçmişimizin mühafizəçisi, gələcək mədəni yüksəlişinə müdafiəçisidir. Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nı təsdiqləyib. Proqramda məqsəd Azərbaycan dili-nin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatları-n inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməkdir. Proqram çərçivəsində Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun inkişafı, lüğət tərkibinin qorunması qorunması qorunması və qrammatik normalarının sistemləşdirilməsi; Azərbaycanda dil situasiyalarının və dil əlaqələrinin öyrənilməsi; Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı, tədrisi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, qrammatik quruluşunun qorunması, söz yaradıcılığı prosesinə nəzarətin nəzərdə tutulur.

Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsir dairəsi onun leksik səviyyəsi ilə bağlıdır. İstənilən dilin leksikologiyası dilin ən dinamik səviyyəsi sayılır. Belə ki, yeniliklər insan təfəkkürünün qavradığı və qəbul etdiyi anlayışlar ilk növbədə sözlə ifadə olunur. Qloballaşmanın informasiya bolluğuna zəmin yaratması şübhəsizdir və məhz bu prosesin nəticəsində dilin leksik səviyyəsinə güclü söz axını yaranır. Beləliklə söz alma söz yaradıcılığının əsas üsuluna çevrilir. Məlum olduğu üzrə söz alınmasının birinci səbəbi müəyyən anlayışları ifadə etmək üçün dildə lazımi sözün yoxluğundan doğur. Alınma sözlərin vasitəsilə isə dil zənginləşir, onun ifadəlilik imkanları daha genişlənilir. Cəmiyyətin inkişafı ilə birlikdə dilin də zənginləşməsi və təkmilləşməsi faktları da göz önündədir: fayl, printer, skaner, monitor, maus, kartriç (kompüterə aid); kikkoks, skeytbol, bouling (idmanla əlaqədar), biznes-sentr, barter, diler, broker, eksçenc (iqtisadiyyat və maliyyə ilə bağlı), top-şou, mesaj, imic, fitnes-klub, xit, prezentasiya, nominasiya, monitor, şoumen, feysbuuk, brifinq, debat, sponsor, bankomat (insanın müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə əlaqədar) kimi sözlər dilimizdə günü-gündən çoxalmaqdadır. Beynəlmiləl xarakterdə dəyərləndirilən alınmaları dəyişməyə heç bir əməli və elmi ehtiyac yoxdur. Bunlar notarius, şlyapa, poliklini-

ka, telefon, poema, roman, atom, dram, artist, balerina, metro... kimi sözləri əhatə edir. Lakin villa yerinə malikanə, saray, test yerinə yoxlama, sınaq, eksklyüziv – xüsusi, bravo - əhsən, afərin; innovasiya – yenilik, bomj – səfil; anons – duyuru; star – ulduz; şou – göstəri; unikal- möhtəşəm, üstün; qonorar – qələm haqqı; komfort – rahat; problem – qayğı, müşkül deyə bilərik. Ana dilimizin əsas zənginləşmə mənbəyi dilin daxili imkanlarıdır ki, məhz bu yol ən məhsuldar, ən əlverişli yoldur. Dilin lüğət tərkibi yalnız bu mənbənin hesabına artıb güclənə bilər. Bəzi hallarda dildə uzun tarixdən bəri işlənməkdə olan sözlə nisbətən yeni alınmalar sinonimləşərək müvazi olaraq işlənməkdə davam edir: islahat – reforma; maliyyə – finans; memarlıq – arxitektura; köpək balığı – akula; örnək – etalon; duyum – intuisiya; masa – stol; nəqliyyat – transport; yedək – buksir; layihə – projekt; təqdimat–prezentasiya; dəb–moda; kürsü–stul; tərcümeyi-hal–avtobioqrafiya; cəfəngiyat –absurd; təhlil – analiz; afərin və ya əhsən – bravo və s. ikincilər daha fəaldır. Sözlərin dilə sözləmə üsulu ilə gəlməsi eyni anlayışın müxtəlif cür adlanmasına, dubletlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu fakt bir tərəfdən dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir, lakin digər bir tərəfdən isə istənilən dildə dubletlərin çox olması o qədər də müsbət hal sayılmır. Düzdür, sözləmə nəticəsində dildə yaranan paralellər bir çox hallarda məna çalarlarının, incəliklərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, eyni məfhumu adlandıran müxtəlif mənşəli sözlər bir çox hallarda dəqiqliyə, konkretliyə xidmət edir, söz birləşmələri ilə ifadə olunan adları bir sözlə bildirmək imkanına malik olur. Bu o demək deyil ki, yenilik yalnız alınma dil vahidləri ilə çatdırılmalıdır, təbiidir ki, milli sözlərə daha geniş yer verilməlidir. Dilimizdə olan qarşılıqları hazırda çoxdan unudulmuş nişan, cümhuriyyət, nüsxə, risalə, istiarə, canlıq, kimi tarixi sözlərimiz orden, respublika, resept, traktat, metafora, bronojilet sözlərilə əvəz edilmiş, halbuki birinci nümunələr ikinciləri tam mənası ilə əvəz edə bilər. Beləliklə, dilin özündə əlverişli qarşılığı ola-ola vəziyyəti mürəkkəbləşdiririk. Qeyd olunmalıdır ki, Respublikamızın öz müstəqilliyinə qovuşmasından sonra dilin lüğət tərkibində ciddi irəliləyişlər əldə olundu; dildəki rus və Avropa mənşəli sözlər qarşısında bir vaxtlar nüfuzunu və fəallığını itirmiş sözlərimiz hazırda təkrar öz işləkliyini bərpa etməkdədir: tabur (əvvəl batalyon), çavuş (serjant), taqım (vzvod), fərarı (dezertir)... Terminologiya leksikanın xarici təsirlərə daha tez məruz qalan hissəsidir və bu layda qloballaşmanın dilə təsirinin izləri daha aydın görünür. Məlumdur ki, elmi dili mütəxəssislər inkişaf etdirir və bir elmi dil vahidi çox asanlıqla başqa dilə keçərək orada inkişaf edə bilər. Elmi texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Son illər dilin alınma sözlərlə zənginləşməsi də təbii prosesdir. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi alınma sözlərlə zənginləşməsin. Bu prosesin qarşısına sədd çəkmək, əslində, inkişafdan geri qalmaq deməkdir. Amma dilin alınma sözlərlə lüzumsuz yerə yüklənməsinə də yol vermək olmaz. Alınma sözlər də dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşmaqla bərabər, anlayışı dəqiq ifadə etməlidir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər və mədəniyyətimizin inkişafı ana dilində anlayışlar, terminlər vasitəsi ilə öz əksini tapır. Bunun hesabına terminoloji leksika daim zənginləşir. Terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və onun inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Yeni terminlərin yaranmasında ana dilinin həlledici rolu nəzərə alınmalıdır. Bəzən isə dilçi alimlərimiz alınmaların funksiyasını azaltmaq üçün dialektlərdən

istifadəni yeganə çıxış yolu hesab edirlər. Ədəbi dil normalarını unudaraq dialektlərdən kor-koranə istifadə qüsur kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan dilinə daxil olan yeni elementlərin öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi, ana dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq öyrənilməsinin təmin edilməsi də sənəddə yer alıb. Dilimizdə tez-tez rast gəldiyimiz alınma terminlər var ki, onların Azərbaycan dilində qarşılığı var. Məsələn: komfort - rahatlıq, tolerant - dözümlü; sillabus - tədris proqramı; bonus - pay, hədiyyə; fundament - özü, kontrol - yoxlama; abstrakt - mücərrəd; natura - təbiət; perspektiv - gələcək; unversal - hərtərəfli və s. Əslində terminlər bütün elm sahələri üçün xarakterikdir və elmi üslubu terminsiz təsəvvür etmək olmaz. Milli terminlərin dilimizə tətbiq edilməsi üçün müəyyən ədəbiyyatlar və bu ədəbiyyatların təhsildə tətbiqi yolları haqqında proqramlar, layihələr işlənib hazırlanmalıdır. Elmi texniki tərəqqi ilə bağlı dilimizə keçən terminlərin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) hər bir dilin elmi üslubunda beynəlmiləl terminlər milli terminləri sıxışdırır;
- 2) elmi üslub get-gedə daha çox formullara, şərti işarələrə, müxtəlif xalqlardan olan mütəxəssislərin hamısı üçün anlaşılıq digər vasitələrə meyil edir;
- 3) müxtəlif araşdırmaların nəticələrinin daha çox elan edildiyi dillər (məsələn, ingilis, alman, fransız, rus və s.) müəyyənləşir.

Müasir Azərbaycan dilində milli terminologiyayı mövcud dil bazası və həmin elm sahəsinə müvafiq söz və ifadələrə şəkilçilər artırmaqla zənginləşdirmək olar. Beləliklə, terminlərin izahında sözün mahiyyəti və mənbəyi aydın göstərməlidir. Alınma terminlərdən istifadə zamanı həmin terminin yazılışı və deyilişi Azərbaycan ədəbi dilinə uyğunlaşdırılmalıdır (1). Termin yaradıcılığı üçün Azərbaycan dili zəngin imkanlara malikdir. Dilimizin daxili imkanları, lüğət tərkibi əsasında yüzlərlə termin yaradılmışdır. Terminoloji sistemin zənginliyi dilin daxili imkanları hesabına təmin edilməsi həmin dilin tarixiliyini bir daha sübut edir. “Əgər bu və ya digər xalqda hər hansı bir elm sahəsinin inkişaf tarixi qədimdirsə, həmin elmin inkişaf səviyyəsini əks etdirən terminlərin çoxu o xalqın öz dilinin sözlərindən ibarət olur”. (4). Üslubun məzmunca və formaca milliləşməsi üçün dilin daxili imkanları hesabına termin yaratmaq aktual linqvistik problemə çevrilir. Uzun illər dilçilikdə belə bir fikir formalaşmışdı ki, milli dildə termin yaratmaq başqa dillərə, xüsusən, rus Avropa dillərinə məxsus ayrı-ayrı terminlərin ana dili qarşılığını müəyyənləşdirməkdir. Bu dil vahidlərini xırda təfərrüatına qədər təhlil edən M.Qasımov bu yanlış fikrin nəticəsini belə şərh edir: “ Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiya fondunun zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol bu dilin öz lüğət tərkibi, öz daxili imkanları əsasında termin yaradılmasıdır. Məlumdur ki, terminləri başqa dillərdən götürərkən bilavasitə onların mənsub olduqları dilin semantik xüsusiyyətlərini və tələffüz qaydalarını öyrənmək lazım gəlir. Həmin alınma terminlərin şəkilçi hissələrinin ana dilinə uyğunlaşdırılması zərurəti qarşıya çıxır. Halbuki, ana dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlər yaratmaq üçün yalnız mövcud söz yaradıcılığı modellərindən istifadə etmək kifayətdir. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Asan yolla getmək, “ bu söz bizdə yoxdur” deyər tələsik hökm vermək düzgün deyildir. Termin-

lərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan müstəqil söz yaradılışı prosesidir.” (3). Ə.Dəmirçizadənin mövqeyi də M.Qasımovun mövqeyi ilə üst-üstə düşür: “Dilin öz lüğət ehtiyatından alınıb terminə çevrilmiş sözlərin həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənmə imkanı başqa dildən alınma terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin məqsədəuyğunluq əsasında termin kimi, ya ümumişlək bir söz kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir (2). Sözləmə prosesində milliyyətin qorunması 3 istiqamətdə özünü göstərir:

1. Qloballaşmanın təsiri ilə keçən söz+proses vəziyyət bildirən -laşma, -laşdırma, mücərrədlik bildirən -lıq şəkilçilərindən və qismən də peşə sənət fəaliyyət bildirən -çı şəkilçisindən istifadə etməklə: aktlaşdırma, standartlaşma, liberallıq, terrorçu...

2. Qloballaşmanın təsiri ilə keçən söz+ayrı-ayrı sözlər: geosiyasi durum, strateji araşdırmalar, regional görüşlər, parlamentlərarası, koalisiya qüvvələri, dövlət registri, milli kontekst, operativ tədbir...

3. Kalka üsulu - bu üsul qlobal və lokal elementlər arasında keçid xarakteri daşıyır. Məzmununda qlobalıq formasında isə lokallıq olur: təbliğatçı-propoqandist, əmək müqaviləsi- trudovoye soqlaşeniya, soyqırım- genosid.

Bu üsulla termin yaradıcılığında əsas rolu sözün quruluşu oynayır, tərcümənin də müəyyən payı olur.. Reformatski kalkanı “sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki sürətdə birləşdirilməsi” adlanır (7). Axmanova kalkanı termin kimi belə açıqlayır: “Kalkaetmə başqa bir dilin, yaxud başqa dillərin leksik-semantik modelinin alınması, onları nəzərdə tutulan dilin morfemləri ilə tamamlamaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə yeni sintaktik üsulların gətirilməsidir (6). Qloballaşmanın dilə təsiri ilə dilimizə gəlmiş alınma terminlər semantikasına və işlənmə məqamına görə zəngindir. Bunu əyani şəkildə görmək üçün rəsmi üslubun timsalında belə terminləri semantikasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Vəzifə, titul bildirənlər: prezident, ombudsman, diplomat, deputat və s.
2. Qurum və təşkilat adı bildirənlər: parlament, departament və s.
3. Rəsmi iclas, görüş və səsvermə ilə bağlı tədbir adları bildirənlər: sessiya, monitoring, referendum və s.
4. Proses adı bildirən: ratifikasiya etmək, proqnozlaşdırmaq, terrorizm və s.
5. Rəsmi sənəd adları bildirən: akt, protokol, sertifikat lisenziya və s.
6. Kütləvi tədbir adları: aksiya, piket, mitinq və s.
7. Mücərrəd anlayış bildirən: liberalizm, radikalizm, plüralizm və s. (5).

Müasir Azərbaycan dilində qloballaşmanın təsiri ilə dildə işlənən alınma terminlərin qısa izahından belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, rəsmi, elmi, publisistik üslublar leksikasında bəşəriyyətin topladığı bilikləri ifadə edən xüsusi sözlər – beynəlmiləl terminlər toplusu xüsusi lay təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. A. H. Nəzərova “Alınma fəlsəfi terminlərin dilimizə uyğunlaşdırılması yolları”. AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Bakı, 2012, 123 s.
2. Ə. Dəmirçizadə “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi”. I hissə, Bakı, 1979, 80 s.

3. M.Ş. Qasımov “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları”. Bakı: Elm, 1973, 115 s.
4. S.A.Sadıqova “Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri”. Bakı: Elm, 2002, 65 s.
5. T.İ. Nacıyeva “Qloballaşmanın dilə təsirinin linqvopolitoloji problemləri”. Bakı, 2008, 227 s.
6. Ахманова О.С. «Словарь лингвистических терминов», Москва, Наука, 1966, 188с.
7. Реформатский А.А. «Введение в языкознание». Москва, 1955, 117 с.

Ф.Азизова

Лексический состав Азербайджанского языка в условиях глобализации
Резюме

Президент Ильхам Алиев утвердил «Государственную программу по использованию азербайджанского языка в условиях глобализации в соответствии с требованиями времени и развитию языкознания в стране». Программа нацелена на повышение заботы государства в использовании и применении азербайджанского языка, использования его в соответствии с требованиями глобализации, кардинальное улучшение исследований в области языкознания и др. В рамках программы предусматриваются создание национальной терминологической системы на основе международных стандартов, разработка новых орфографического, толкового, фразеологического и терминологического, переводческого словарей азербайджанского языка и др.

F.Azizova

Lexical structure of the Azerbaijani language in the context of globalization
Summary

President Ilham Aliyev approved the "State Program on the use of the Azerbaijani language in the context of globalization, in accordance with the requirements of the times and the development of linguistics in the country." The program is aimed at improving the care of the state in the use and application of the Azerbaijani language, the use of it in accordance with the requirements of globalization, the radical improvement of research in the field of linguistics, etc. The program provides for creating a national terminological system based on international standards, development of new spelling, sensible, and idiomatic terminology, translation dictionaries of the Azerbaijani language, etc.

Rəyçi: Afət Cəfərova
filologiya elmləri namizədi, dosent

LEYLA QOCAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Tibb Universiteti

BAĞLAYICILARIN MORFOLOJİ QURULUŞU, ONLARIN SEMANTİK-FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: dilin qrammatik quruluşu, qrammatik kateqoriya, nitq hissələri, tabelik bağlayıcıları, tabesizlik bağlayıcıları, funksional-semantik xüsusiyyət.

Ключевые слова: грамматическая структура языка, грамматическая категория, части речи, подчиняя крепеж, неповиновения крепеж, функционально-семантический признак.

Key words: grammatical structure of the language, grammatical category, parts of speech, subordinating fasteners, disobedience fasteners, functional semantic-feature.

İctimai bir hadisə olan dili yaradan və o dildə danışan xalqın inkişaf tarixi həm də onun zəngin lüğət tərkibinin mövcudluğu ilə şərtlənir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindəki inkişaf dövrün mürəkkəb hadisələrini, cəmiyyətin təkamül qanunlarını, elmi-fəlsəfi, ədəbi-estetik düşüncələrini əks etdirməyə, ifadə etməyə yetərli olması faktı ilə reallaşır.

Təbii ki, cəmiyyətin mədəni inkişafı onun dilinin lüğət fondundakı müsbət, çevik və modern dəyişikliklərdə əks olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu inkişaf dilin daxili qanunlarının meyarı ilə tənzimlənməli, qrammatik quruluşu əsasında inkişaf etməlidir.

Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin məna, forma və qrammatik cəhətdən qruplaşması nitq hissələri ilə bağlıdır. Dilin qrammatik quruluşunun tədqiqində nitq hissələrinin müqayisəli öyrənilməsi daha məqsədəuyğundur.

Ümumi qrammatik kateqoriya olan nitq hissələrinin bölgü prinsipi tarixən müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə aparılmışdır. “Aristotel (e.ə.384-322) yunan dilində üç nitq hissəsi-adlar, fellər və bağlamalar (bağlayıcı, artıqlıq, əvəzlik) olduğunu qeyd edirdi. Onun adlara və fellərə yanaşma tərzi də maraqlı idi. Onun fikrincə, ad zaman anlayışı bildirməyən, fel zaman anlayışı bildirən müstəqil sözlərdir. Həm də adlar o sözlərdir ki, adlıq halda, fellər o sözlərdir ki, indiki zamanın birinci şəxs təkində işlənir. Sözlərin bu normadan fərqli halları kənaraçıxma hallarıdır.

Qədim İskəndəriyyə dövrü qrammatikasında (e.ə III-I əsrlər) artıq 8 nitq hissəsi müəyyən edilmişdir: ad, fel, feli sifət, artıqlıq, əvəzlik, zərf, qoşma, bağlayıcı. Sonralar Roma dilçiləri bu sıradan artıqlıq çıxarmış (onların dilində artıqlıq yox idi), əvəzində nidaları daxil etmişlər. İskəndəriyyə qrammatikləri nitq hissələri adı altında cümləni təşkil edən sözləri nəzərdə tuturdular. Ona görə də həmin termini “nitq hissələri” termini ilə yanaşı, “cümlənin hissələri” şəklində də tərcümə etmək olar”.(8; 361)

Sonralar dillərin morfoloji quruluşunun öyrənilməsi daha əhəmiyyətli bir məsələyə çevrildi və morfoloji prinsip əsasında təsnifat aparıldı.

Lüğət tərkibindəki sözlər nitq hissələrinə leksik-qrammatik mənasına görə, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə bölünür. Leksik məna daşımayan köməkçi nitq hissələri cümlə üzvü vəzifəsindən də məhrumdur və morfoloji baxım-

dan dəyişə bilmir. Bu nitq hissələrindən daha çox istifadə olunanı bağlayıcıdır. Dilçilik nəzəriyyəsində bağlayıcıları qrammatik məna yaxınlığına görə qoşmalarla bir qrupa daxil edirlər. Cümlənin həmcins üzvləri, söz birləşmələri və mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında sintaktik, qrammatik, həmçinin məntiqi əlaqə yaradan bağlayıcılar aydındır ki, söz yaradıcılığında iştirak edə bilmir.

İlk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin bağlayıcıları haqqında məlumata Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərində təsadüf edilir.

Bağlayıcıların mühüm sintaktik vəzifəsi cümlə üzvləri və mətnin komponentləri arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Digər köməkçi nitq hissələri ilə müqayisədə bağlayıcıların fəaliyyət dairəsi, mətnə əlaqələndirici rolu daha genişdir.

Sözləri, cümlələri, abzasları bir-birinə bağlamaq funksiyasına görə bağlayıcılar bədii yaradıcılıqda ən çox müraciət olunan nitq hissəsidir.

Qadınlar oturan evdə ikinci dəfə qopan qıydan kişi məclisində olanlar da anladı ki, bu dəfə gələn Xədicəxanımdır.

Necə olsa, onun kəndi idi, qonaqlar küçədə qalmayacaqdı ki...

Amma... Xədicəxanımın nəyinə görə idi, dünyada qlobal dəyişikliklər gedir, siyasi arenada sualtı aysberqlər üzə çıxır, ərazi və nəzarət üstündə təşkilatlanmış şəbəkələr qarşı-qarşıya durur, biznes imperiyalarının qanunları kimlərisə sıradan çıxarır, kimlərisə hakimiyyətə gətirir, yəhudi və rus mafiyası bir-birinə tələ qurur, böyük şəhərlərdə imkanlı adamlar və onları dəstəkləyən adamlar zəiflədir və yaxud aradan götürülür...

Bu böyük siyasi oyunların qanlı çanağı Qobuluda yetim Xədicəxanımın başında çatlamalı idi?

Amma... çatladı. Özü də məhz Xədicəxanımın başında. (N.B)

Bu misallardan birincisində “da”-iştirak, “ki”-tabeli aydınlaşdırma bağlayıcıları tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində işlənib.

İkinci misalda isə ”amma” bağlayıcısı makromətnə müxtəlif abzasları əlaqələndirib. Diqqət yetirsək görürük ki, həm də burada “amma” bağlayıcısı xüsusi intonasiya ilə ifadə edildiyi üçün (üç nöqtə durğu işarəsi davamlı və sualedici intonasiya yaradıb) üslubi keyfiyyət də qazanıb.

Bağlayıcılar sintaktik vəzifə yerinə yetirmək baxımından tabesizlik və tabelilik qruplarına ayrılır. Bağlayıcıların bir qismi adətən söz və söz birləşmələrini, tabesiz mürəkkəb cümlələri, digər qismi isə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirir.

Tabesizlik bağlayıcılarının əlaqələndirdiyi komponentlər bərabərhüquqlu olur, onlardan əsas və asılı, tabe edən və tabe olan tərəf yoxdur.

Tabesizlik bağlayıcılarının qruplaşdırılması məsələsinə Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Q.Kazımov tabesizlik bağlayıcılarının 4 növündən (birləşdirmə, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma), M.Hüseynzadə 6 növündən (birləşdirmə-bitişdirmə, qarşılaşma, bölüşdürmə, iştirak, inkarlıq, aydınlaşdırma), Ə.Xəlilov 7 növündən (birləşdirmə,bitişdirmə, iştirak, inkarlıq, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma) bəhs edir.

Birləşdirmə bağlayıcıları: və, ilə(-la,-lə) . Onu da qeyd edək ki, “ilə” mürəkkəb cümləyə daxil olan sadə cümlələri əlaqələndirə bilmir.

Tabesizlik bağlayıcılarını 4 növə ayıran Q.Kazımov və A.Aslanov digər alimlərin iştirak və inkarlıq kimi təsnif etdiyi (həm, həm də, həmçinin, da, də, nə, nə

də) bağlayıcıları da birləşdirmə bağlayıcıları qrupuna daxil edir. Bu bölgü ilə razılaşmaq mümkün deyil, çünki bu prinsip məndə verilən informasiyanın iştirak çalarını nəzərə almır və bağlayıcının bu funksiyasını arxa plana keçirmiş olur.

“Və”- bağlayıcısı: Mən bu sözümlü istinasız olaraq erməni və müsəlmanlara deyirəm. İndi bilirsiniz ki, biz qafqazlılar rus millətinin qapazları və zülm-sitəm boyundurğunun altında yaşayıb, kefləri istədiyi qədər əllərindən və dillərindən gələni bizlərə edirlər.(M.S.Ordubadi)

Bu gün ermənilərin məğlubiyyəti son həddə yetişdi və onlar təlaş edib keçən günkü məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq istəsələr də ağır təlafata məruz qalıb öz hissələrini də müsəlmanlara verdilər. (M.S.Ordubadi)

“Və” bağlayıcısı birinci misalda sözlər arasında, ikinci misalda isə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında birləşdirmə əlaqəsi yaradıb. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki ikinci cümlə (Onlar təlaş edib keçən günkü məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq istəsələr də ağır təlafata məruz qalıb öz hissələrini də müsəlmanlara verdilər) qarşılaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlədir.

“İlə”(-la,-lə): Müsəlman qadınlarıyla qızları erməni vəhşiliklərinin əlində qalıb o tərəf, bu tərəfə qaçmaqda idilər. (M.S.Ordubadi)

Amma, ancaq, lakin, halbuki, isə, fəqət- qarşılaşdırma bağlayıcıları bir çox hallarda makromənlərdə abzasları da birləşdirir.

“Bağlayıcıların mətn komponentləri arasında əlaqə yaratmasından danışarkən bir məsələni də qeyd etmək vacibdir. Altmış, yetmişinci illərdən başlayaraq, bir sıra yazıçıların, xüsusilə Ə.Məmmədخانlı, Anar, Elçin, Ə.Əylisli,S.Əhmədli və başqalarının əsərlərində abzasların bağlayıcılarla başlanması hallarına tez-tez rast gəlirik. Deməli, bu bağlayıcılar nəinki mətnin komponentləri arasında, həmçinin mətnlər (hadisələr) arasında da rabitə yarada bilirlər.(9;85)

...Hətta həyətlərində tərpəşən qocalar əllərində güclü “mil” işığı uzağı vuran Çin fənəri ilə gəzirdi və hamı bilirdi ki, fənəri də Çaxçux gətirir, köhnə arvadı Qaradonlu Badsəba isə hökumət adamı sayılan təlimatçı kürəkəni Məsimin narazılığına, deyilməsinə baxmayaraq, malı açıq-açığına töküb satır, hətta Qurbanlı sovetliyinin Üçpara kəndindən, o cümlədən Qonaqlıda da alverçilərə qılinc çəkən Qılinc Qurbanndan da ehtiyatlanmayıb, alverindən qalmırdı. (İ.Hüseynov)

Aydındır ki, bağlayıcılar məndə müxtəlif informativ vasitələr arasında əlaqə yaratmaqla yanaşı, məntiqi-semantik bağlılığı, sintaktik vahidlərin qarşılıqlı münasibətini də tənzimləyir və məna, qrammatik əlaqə mexanizmini nizamlayır, sistemləşdirir.

Tarixdə üç il bəlkə də böyük müddət deyil, ancaq insan ömrü üçün bu üç il kifayət qədər böyük idi.(O.Salamzadə)

Qasid atabəyin zarafatla və ya ciddi danışdığını başa düşməyib, müti görkəmdə otağı tərk etdi, amma məlum olanda ki, Bəhram şah, qasidin dediyi kimi, axşam yetişəcək, atabəy rahat nəfəs aldı və əmr etdi ki, hökmdarı qarşılamaq üçün hazırlıq görülsün.(O.Salamzadə)

Şeyx Mahmud şairə bəxşiş vermək üçün yaxasını açıb əlini qurşağının altına saldı, atabəy isə qımıldanmayıb İlyasın hərəkətlərini izləməkdə davam etdi. Lakin bəylər barədə heç nə demədi.(O.Salamzadə)

Bəxtinə deyilən sözlər onu həyatdan küsdürdü, halbuki o, bu gün elə qəşəng geyinib-kecinmişdi ki, İlyas onu heç vaxt belə gözəl qiyafədə görməmişdi. (O.Salamzadə)

“Fəqət” bağlayıcısı əvvəllər ədəbi dilimizdə işlək olsa da indi az hallarda işlədilir.

Bəlkə də inanardım, fəqət son hadisələr məni daha ehtiyatlı olmağa vadar edir. (Ə.Sadiq)

“Yoxsa” bağlayıcısı ikinci komponentin əvvəlində işlənməklə birinci komponentə əks, zidd olan nəticəni göstərir: Mal-qara üçün bol yem tədarük etmək lazımdır, yoxsa heyvanı qışdan çıxarmaq olmaz.

Bu bağlayıcı bəzən “yxud” bağlayıcısının mənasına yaxın məna ifadə edir. Məsələn: Qurbanın olum, ay oğul, sənsən, yoxsa yuxu görürəm? (M.Hüseyn)

“Buna baxmayaraq” bağlayıcısı da qarşılaşdırma bağlayıcılarına məxsus funksiyanı yerinə yetirir və bu bağlayıcıyı “amma”, “ancaq”, “lakin” bağlayıcıları ilə əvəz etmək olar. Məsələn: Neçə, bir neçə yerdən səs gəldi ki, gündəlik təsdiq olunsun. Buna baxmayaraq, Nəcəf demokratiyanı gözləyərək səsə qoydu. - (M.İbrahimov)” (7;361)

Tabesizlik bağlayıcılarının ən çox işlənən, məhsuldar növlərindən biri də bölüşdürmə bağlayıcılarıdır (ya, ya da, gah, gah da, istər, istərsə də, yain ki və s.)

Məscidlərdə suyu, ya da şərbəti gürcülərdən qənimət alınmış gümüş qablarda verirdilər. (O.Salamzadə)

Məni ya Bayburaya, ya onun qohumlarına, ya da padşahın, sağdırsa, özünə çatdır. (O.Salamzadə)

Toğrul gah onu haylayan səsə tərəf boylanır, gah da köməyə adam axtarırdı. (Ə.Sadiq)

İstər dostlar, istərsə də düşmənlər onun sərhəddi silahsız keçib getməsini heyrətlə izləyirdilər. (Ə.Sadiq)

Gördüyümüz kimi, bu növə daxil olan bağlayıcılar da həmcins üzvlər və bölüşdürmə mənalı tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsini bağlayır.

Qarşılaşdırma bağlayıcıları əşya, hadisə, əlamət, hərəkət və s qrammatik mənalı söz qruplarını qarşılaşdırır, onların əks mövqelərini vurğulayır, tabesiz mürəkkəb cümlədə isə iki bitkin məlumatı üzləşdirərək bir-birinə zidd situasiyanı əks etdirir.

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesizlik bağlayıcıları (yəni, yəni ki, məsələn) söz, söz birləşmələri və cümlələri aydınlaşdıraraq izah edir, konkretləşdirir.

Ondan ötrü qəhrəmanlıq, yəni fədakarlıq insanı ucaldan insani dəyərlərdən idi. (Ə.Sadiq)

Bu işi hamı görə bilər, məsələn, elə mən də. (Ə.Sadiq)

Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən, budaq cümlələri baş cümləyə bağlayan tabelik bağlayıcılarının bir neçə növü var. Bu bölgü də zaman-zaman dilçilik elmimizdə müxtəlif prinsilər əsasında qruplaşdırılıb. Məsələn, M.Hüseynzadə tabelilik bağlayıcılarının 5 növünü (aydınlaşdırma, səbəb, müqayisə və bənzətmə, şərt, güzəşt) qəbl etdiyi halda, Q.Kazımov özünün “Müasir Azərbaycan dili” (Bakı, 2010) dərsliyində bu qrupda olan bağlayıcıların cəmi 3 növündən (aydınlaşdırma, səbəb, nəticə) danışır.

Lakin bu gün dilçilik nəzəriyyəsində tabelilik bağlayıcılarının 4 növü müəyyənləşdirilib və konkretləşdirilib:

1.Səbəb bağlayıcıları; çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, o səbəbə ki, o səbəbdən ki və s.

2.Şərt bağlayıcıları; əgər, hərgah, madam, madam ki, indi ki, bir halda ki və s.

3.Güzəşt bağlayıcıları; hərçənd, hərçənd ki. Bu bağlayıcılar klassik ədəbiyyatımızda və ədəbi dilimizdə -gərçi, əgərçi şəklində işlənib.

4.Aydınlaşdırma bağlayıcıları.; ki, belə ki. “Ki” bağlayıcısı çox hallarda tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində budaq cümləni baş cümləyə bağlayır və adətən baş cümlədən sonra gəlir. “Belə ki” bağlayıcısı isə nisbətən qeyri-məhsuldar bağlayıcı hesab edilir.

Zəlzələ vaxtı meşədə gecələmişdi, o səbəbdən də ailədən sağ qalan təkə o idi.(O.Salamzadə)

Heç bir an keçmədi ki, darğanın adamları ağız-burunlarının qanı bir-birinə qarışmış daha iki çörəkçini komaya saldılar. Çünki qara-qışqırıqdan qulaq tutulur, çörəkçilər darğanı qarğayır, hədələyirdi.(O.Salamzadə)

Qazax uyezdinin əvvəlinci sahəsində erməni-müsəlman kəndlərinin bir-birinə qonşu olan kəndlilərin halına baxdıqda müsəlmanlar son dərəcə imkansız və zəif idilər, təzyiqa tab gətirə bilmir, buna görə də müsəlmanlar əvvəlcədən daşınıb başqa kəndlərdə yerləşmişdilər.(M.S.Ordubadı)

Onu da eşitmişdilər ki, bu tayfanın adamlarının gözü bir şeyi tutdumu, əl çəkən deyillər, ona görə də cığırdan çıxıb aralanmaq istədi.(İ.Şıxlı)

Bir halda ki döyüşmək lazımdı, mənə otryad verin, qaçaqların üstünə gedəcəm.(İ.Şıxlı)

İndi ki mənə rast gəlmisən, deməli, anan namaz üstəymiş, yoxsa, meyidin qurd-quşa yem olacaqdı.(İ.Şıxlı)

Əgər mənim haqqımda məlumat almısan, bundan sonrakı işlərin necə olacağını bilməlisən.(Ə.Sadiq)

Madam ki işin üstü açılıb, vicdanımı təmizləmək üçün hər şeyi deməliyəm, savadsızdı, güclə qol çəkir.(İ.Şıxlı)

Hərçənd ki Cavanşir başa düşdü ki, onun qarşısında dayanan adını eşidib üzünü görmədiyi Həcərdir, Şəmistan ağanın qızı Həcər. Özünü ələ aldı.Sözün düzü bu tayfadan qorxurdu.(İ.Şıxlı)

On doqquz yaşı vardı, şıvırtı bir oğlandı, belə ki qaşları çatma, gözləri ala, kürəyi enli bir cavan yolnan gedəndə çəpərlərin dibindən boylanan qızların sayı artırdı.(İ.Şıxlı)

Mahmud heç cürə başa düşə bilmirdi ki, bu səsdə ki bu qədər kə-dər var, qəmginlik var, bu səsdən necə nəşələnmək olar və bu səsə qulaq asa-asa necə arxayınca plov yemək olar, necə dünyanın ən tərifi sözlərini tapıb Ziyad xanın zövqünü tərifləmək olar?(Elçin) Çağdaş Azərbaycan dilçiliyində bu gün həтта bağlayıcı sözlərdən bəhs olunanda bəzi bağlayıcıların bağlayıcı, yxsa bağlayıcı söz olması ciddi polemika mövzusunə çevrilir: “Bunları nəzərə aldıqda əgər, əgər ki, hərçənd, hərçənd ki, hərgah, madam, madam ki, bir halda ki, vəqta ki, sözləri mübahisəli görünür. Bunlar da əslində bağlayıcı sözlərdir və bağlayıcı sözlərlə eyni funksionu yerinə yetirir, cümlənin əvvəlində gələrək özündən əvvəlki yox, sonra gələn komponentlə- baş cümlə ilə əlaqə yaradır. İndi ki, vəqta ki zaman, bir halda ki, madam ki şərt bildirir və bunlar zaman və şərt zərfləkləri sayıla bilər. Lakin əgər,

hərçənd, hərəgah sözləri daha çox bağlayıcılaşmışdır. Bu cəhəti nəzərə almaqla, onları da bağlayıcı sözlər sırasında qeyd etmək olar Hərçənd və hərəgah sözləri bağlayıcılara çox yaxın görşənsələr də, əslində bağlayıcı söz kimi formalaşmışlar (hər çənd- hər neçə, hərəgah-hər gah)”(8;367)

Ümumiyyətlə, bağlayıcı sözlərlə bağlayıcılar arasında bənzərlik bir çox hallarda sual doğurub. Məsələn, bu gün bağlayıcı söz kimi qəbul etdiyimiz necə, necə ki, nə cür, nə cür ki sözləri M.Hüseynzadə müqayisə və bənzətmə bildirən tabelilik bağlayıcıları hesab etmişdir: Bu məsələni necə desən ,həll edərik. Nə cür istəsən, razılaşa bilərik və s.

Gördüyümüz kimi, dilçilik ədəbiyyatında bağlayıcının funksional-semantik xüsusiyyətləri fərqli baxış bucaqlarında təhlil edilir. Eyni fikrə gəlmək və bölgünü dəqiqləşdirmək üçün bu mövzu davamlı olaraq işlənməlidir.

Bağlayıcıların quruluşu ilə bağlı da müxtəlif fikirlər var. Vaxtilə M.Hüseynzadə özünün Müasir Azərbaycan dili kitabında bağlayıcıları quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç yerə bölmüşdü. “Və”, “həm”, “ki”, “amma”, “ancaq”, “lakin”, “ya”, “əgər”, “hətta”, “yəni” və s- mürəkkəb hesab etmişdir. Q.Kazımov da bağlayıcıları quruluşuna görə üç növə ayırır, lakin M.Hüseynzadədən fərqli prinsiplərlə: “Quruluşuna görə bağlayıcılar üç cür olur: sadə bağlayıcılar, mürəkkəb bağlayıcılar, tərkibi bağlayıcılar.

Əsas nitq hissələri kimi, sadə bağlayıcılar da bir morfedən ibarət olur və ikinci bir qrammatik mənalı morfemə ayrılır. Amma, ancaq, lakin, hətta, yəni, zira, ki, ilə, isə, da, də, və, həm, nə, ya, gah, istər, və s bağlayıcılar sadə quruluşludur. Dilimizdə mürəkkəb bağlayıcı az olub: çünki, habelə, həmçinin sözlərindən ibarətdir. İlkin formadan fərqli bütün bağlayıcı variantları tərkibi bağlayıcılardır. Məsələn, habelə bağlayıcısı mürəkkəbdir, onun və habelə, və habelə də, habelə də variantları tərkibidir.” (8;355)

A.Aslanov, Ə.Xəlilov və bir çox dilçilərimiz isə bağlayıcıları sadə və mürəkkəb deyə iki qrupa bölür. Bu gün də orta məktəb dərslərlərində bu prinsip əsas götürülür: “Bağlayıcılar quruluşuna görə sadə və mürəkkəb olur.

Sadə bağlayıcılar: və, ilə(la,-lə), lakin, amma, ancaq, hətta, yəni, əgər, hərçənd, ki, çünki, da, də, ya, gah, həm, nə, nəinki, həmçinin,yaxud.

Mürəkkəb bağlayıcılar. Bu bağlayıcılar bitişik və ayrı yazılır.

Bitişik yazılanlar:habelə, halbuki, hərəgah.

Ayrı yazılanlar (bunlara bəzən tərkibi bağlayıcılar da deyilir): nə də, nə də ki,ga da, gah da ki, həm də, həm də ki, nə də, nə də ki, o cümlədən, o sıradan, yəni ki, və ya, istərsə də, madam ki, indi ki, bir halda ki, hərçənd ki, belə ki və s.” (1;268)

Bu gün dilimizdə geniş şəkildə işlətdiyimiz bağlayıcıların böyük əksəriyyəti alınmadır, Türk və Azərbaycan dilinə məxsus bağlayıcılar azlıq təşkil edir. Vaxtilə bağlayıcıların funksiyasını intonasiya və başqa dil faktları yerinə yetirmişdir.

Yazılı ədəbi dilin inkişafı və ümumiyyətlə, yazı dilində bağlayıcılardan çox istifadə etmək zərurəti bu gün bağlayıcıları dilin qrammatik cəhətdən formalaşmasında mühüm rol olan nitq hissəsinə çevirib.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dili. Bakı, TQDK-“Abituriyent”, 2010.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, “Maarif”, 1960.
3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti (oçerklər), Bakı, EA nəşriyyatı, 1970
4. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri, Bakı, “Təhsil”, 1999
5. Hüseynzadə M.. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1983.
6. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri, VIII cild. Bakı, “Nurlan”, 2009
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
8. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya, Bakı, “Elm”, 1980.
9. Novruzova N. Mətn sintaksii. Bakı, “Təhsil”, 2002.
10. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. “Maarif”, Bakı, 1971.

Лейла Годжаева

Морфологическая структура союз и их семантически-функциональные свойства
Резюме

Статья посвящена изучению союзов и союзных слов, не имеющих лексическое значение, их семантических типов и структуры. Автор выражает свою отношение и точку лингвистов о союзах и союзных словах, сравнивая их с другими частями речи, и их широкую связующую роль в тексте. В статье также рассматриваются сочинительные и подчинительные союзы и союзные слова. Развитие письменного литературного языка и вообще необходимое частое использование союза в современном письменном языке превратило союзы в часть речи, играющую важную роль в грамматическом формировании языка. В данной статье союз изучается и с этого аспекта тоже.

Leyla Qojayeva

Morphologic structure of conjunction and its semantic-functional features
Summery

The article deals with the conjunctions which don't have lexical meaning, their semantical types and structure. The author expresses her point of view about the opinions of linguists about conjunctions, compares the circle of activity of conjunctions with other secondary parts of speech their wider connecting role in text. Types of coordinating and subordinating conjunctions are researched. The development of written literary language and generally, the necessity of frequent use of conjunctions in written language turned the conjunctions into an important part of speech in the grammatical formation of the language. In the article the conjunction is studied from this point of view, as well.

Rəyçi: Professor İsmayıl Kazımov

TURANƏ ORUCOVA
Bakı Dövlət İqtisadiyyat və Humanitar Kolleci
turana_rzs@mail.ru

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ YENİ MÖVZUNUN TƏQDİMƏTİ

Açar sözlər: yazı, hekayələri qiymətləndirmək, sorğu, dil elementləri, cüt-cüt işləmək, dil bacarıqları, tələbələr

Key words: writing, to evaluate the stories, worksheet, language elements, to work in pairs, language skills, learners

Ключевые слова: писание, оценить рассказы, вопросник, элементы языка, работать

Yeni materialın təqdimatı dilin öyrənilməsi zəncirində çox mühüm həlqə olan şifahi nitqin formalaşması prosesinə güclü təsir göstərir. Materialın təqdimatı zamanı əsas fəallıq müəllimin üzərinə düşsə də, tələbələr də passiv qalmamalıdır. Metodikada belə bir qayda vardır ki, müəllim tələbələrin bildiyini bir daha təkrar söyləmir və çalışır ki, ona yeni, maraqlı materiallar təqdim etsin. İngilis dilinin tədrisinin ilkin mərhələlərində əyanilik ön plana çəkilməlidir. Belə ki, tələbə əşyani və ya yaranmış situasiyanı gözləri ilə görməklə ona aid söz və ya qrammatik konstruksiyasını daha tez öyrənməyə nail olur. Dilin müxtəlif aspektlərini təqdimatına dair bir neçə misala müraciət edək:

1. "Present Continuous" zamanının təqdimatı zamanı:

Teacher : (showing the class a picture of a man running). Tell me about this man.

Students: He runs.

Teacher: Nearly. Listen. He is running.

2. Danışiq materialının təqdimatı zamanı:

Making a request.

Teacher: (miming that she is very hot and looking at the fan make sure it is switched off !). I am very hot. The fan is not on. You are near the switch. What do I say ?

Students : Switch fan on please.

Teacher : Good , nearly right. Listen. Would you switch the fan on, please.

Students : Would you switch the fan on, please ?

3. Şəkil üzərində danışiq zamanı.

Teacher: (showing a picture of the people. One is boarding a train). Who do you think these people are?

Student A: Husband and wife

Student B: Brother and sister

Teacher: Where do you think the man is going?

Student C: To the city

Teacher: He has a very smart suit on. Why do you think he's going to the city ?

Dil bütöv bir sistem təşkil etdiyindən onun bütün aspektləri fonetika, qrammatika, dilin lüğət tərkibi, şifahi nitq bir-birilə vəhdətdə öyrənilməlidir. Ona

görə də ayrı-ayrı aspektlərin təqdimatına ayrıca nəzər salmaq daha məqsəduyğundur. Məsələn dilin lüğət tərkibinin təqdimatı zamanı bəzi müəllimlər birdən-birə 25-35 yeni söz təqdim edir. Bir şeyi yaddan çıxarmaq olmaz ki, hər hansı sözü təkliddə nəzərdən keçirmək mümkün deyildir. Belə ki, sözlər daim başqaları ilə birləşmələr əmələ gətirir, cümlə daxilində müxtəlif kombinasiyalar qurur. Yəni hər bir sözü əslində onun əmələ gətirə biləcəyi minimum kombinasiyalar daxilində nəzərdən keçirmək lazımdır. Məsələn : cotton wool black and white ,to hold your tonque, to be over the moon. Lüğət tərkibinin təqdimatının bir neçə səmərəli yolu vardır. Onlardan bir neçəsini sadalamaq yerinə düşərdi:

- əsasən fel, zərf, müxtəlif hiss, həyəcanlarla bağlı olan sözləri müxtəlif hərəkətlərlə təqlid etmə yolu ilə;

- lövhəyə çəkilmiş və ya müxtəlif qəzet və jurnallardan toplanmış şəkillər vasitəsilə;

- müxtəlif əşyaların sinfə gətirilməsi ilə ;

- sinonim və antonimlərin verilməsi ilə: Ask “What is another word for ... ? Or “What is the opposite of ...?.”

-müxtəlif siyasiyaların köməyi ilə ; sözü xarakterizə edə biləcək bir neçə söz deməklə. Məsələn: “I worked till 10 o” clock every night last week. I feel very tired .I have no energy. I want to sleep. I am absolutely ... (answer exhausted).

-abstrakt anlayışlarla bağlı olan sözlərin ana dilində tərcüməsinin verilməsi ilə. Məsələn ,”freedom” – azadlıq,” justice”-ədalət sözlərinin təqdimatında ən səmərəli üsul onların azərbaycan dilində tərcüməsinin verilməsidir.

Dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək üçün qrammatikaya yiyələnmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada qrammatik materialın tələbələrə müxtəlif yollarla təqdim olunması vacib məsələdir. Seçiləcək metod və üsullar tələbələrin bilik səviyyəsindən, materialın xarakterindən, tədris üslubundan asılıdır. Qrammatik materialı bir neçə üsulla təqdim etmək olar. Qrammatik materialın birbaşa təqdimatı o zaman mümkün olur ki, tələbələr ilkin qrammatik anlayışlara artıq yiyələnmiş olsunlar. Məsələn , ingilis dilində inkar formasının düzəlməsini izah edərkən müəllim əvvəlcə cümləni təsdiq formasında lövhəyə yazılır. Jane likes football. Sonra lövhədə həmin cümlənin altından həmin strukturada başqa bir cümlə inkarda yazılır: Jim Does Not like football. Subject + auxiliary verb + not + infinitive (without “to”) + object.

Yeni qrammatik material təqdim edildikdən sonra tələbələr mətni oxumaqla həmin qəbildən olan cümlələrin ya altından xətt çəkir, ya da onları dəftərlərinə köçürürlər. Sonra öyrənilmiş qrammatik qayda artıq ünsiyyət prosesində sınaqdan keçirilir.

Qrammatik material müqayisə üsulu ilə də təqdim edilə bilər. Məsələn, ”-enough” sözü ismin qarşısında işlənməklə sifət, fərdən və ya sifətdən sonra gəlməklə zərf rolunda çıxış edə bilər. Hər iki oxşar struktura lövhəyə yazılır və tələbələr onun oxşar və fərqli cəhətlərini müxtəlif cümlələrdə müqayisə edərək müzakirə edirlər.

A: We don’t have enough books for everyone.

B: The bookshelf is not big enough for all those books.

Qrammatik materialın dolayı yolla təqdimatı zamanı müəllim birdən-birə qrammatik materialın izahını vermir. Çünki bu halda materialın başa düşülməsi tələbə üçün ciddi çətinlik və ya narahatlıq yaratdığından o dolayı yolla izah edilir,tələbə bu strukturanın işlənmə qaydasını konkret situasiyalarda nəzərdən keçirir. Məsələn, “present continuous” zamanının izahatı zamanı müəllim belə bir situasiya düzəldə bilər: “Our house was flooded last week, so we are living with my grandparents. We hope to go back to our own house next week.” “In sözünün işlənməsi zamanı lövhədə şəkil çəkib, həmin şəklın içərisində başqa bir əşya təsvir etmək olar.Məsələn,place the board cleaner in a box and say.”The cleaner is in the box”. Qrammatik materialı izah edərkən müəllim tələbənin ana dilində olan biliyinə də əsaslanma bilər. Məsələn, sifətlərin dərəcələrini izah edərkən müqayisəli üsuldan istifadə etmək olar.

Teacher: “Tell me something about Ganja.”

Student A: It is a big city”.

Teacher: That’s right. Now tell me something about Tovuz.

Student B: Tovuz is a small city.

Teacher : So what can we say, in English,about these two cities ?

Student C : Ganja is big. Tovuz a small.

Teacher: Excellent. Listen. Ganja is BIGGER THAN Tovuz and Tovuz is.. ?

Student D: Tovuz is a smaller than Ganja.

Praktiki dilin təqdimatı zamanı qrammatikanın ayrıca izah edilməsinə ehtiyac duyulmur. Belə ki,əsasən tələbə hansı cümlənin hansı situasiyada işlənməsinə diqqət yetirir. Məsələn:

To a friend, we say,” Fancy a drink?”

To our boss,we say,”Would you like something to drink ?”

If we are speaking to the prime minister,we would say,”May I offer you something to drink , madame ?”

Fikrimizə, bu üç cümlədən tələbə üçün ən əlverişli olanı məhz ikincidir. Çünki bu cümlə neytral olduğundan bir neçə situasiyalarda işlənmə bilər. Tələbələr ilkin variantda ümumişlək cümlələri öyrənməli,şifahi nitqi kifayət qədər yaxşılaşdıqdan sonra digər xırda nüanslara da diqqət yetirməlidir.

İngilis dilinin öyrənilməsinin başlanğıc mərhələsində müəllim tələbələri iki-iki və ya qrup halında danışdırma bilər.Bu zaman yaxşı olar ki,müəllim özü də söhbətdə iştirak etsin.

Teacher: I have forgotten my book. I need to read to you. Joseph has a book. What do I say to him?

Student A: “May I borrow your book?”

Teacher: “Good. Joseph, may I borrow your book? ”

Joseph: (giving you this book) “Yes, of course. Here you are.”

Yaxşı olar ki, bu zaman müəllim tələbələrə bir neçə oxşar situasiyalar düzəltsin. Bu zaman tələbənin şifahi nitqi xeyli inkişaf edər və tələbə hansı vəziyyətdə,hansı cümlələrdən istifadə edəcəyini artıq bilmiş olar.Məsələn:

Teacher: I don’t know how to spell “castle”. May I borrow your dictionary?

Student A: Yes, of course. Here you are.

Yeni materialın dinləmə yolu ilə təqdimatı zamanı müəllim qrupda ingilis dilini nisbətən yaxşı bilən bir tələbəyə sinif qarşısında qısa dialoqları oxutdurur

və digər tələbələr diqqətlə onu dinləyirlər. Tələbələrin bir qrupu dialoqa diqqətlə qulaq asaraq orada müxtəlif təkliflər ifadə edən cümlələri seçib yazırlar. Digər tələbələr isə yoldaşlarını dinləyərək qeyri müəyyənlik ifadə edən cümlələri dəftərlərində qeyd edirlər.

Student A: Why don't you stop studying and go to work in the sunset Hotel ?

Student B: I might, but I really want to pass my exam.

Student A: You could always study in the evening.

Student B: I suppose so, but I need help from my teacher.

Student A : Why not ask your friends to help you ?

Student B: Well, I'll see. I can't make up my mind because I need to earn some money to pay for my school books.

Student A: Perhaps you could go and see my uncle. He is the cook at the hotel. I think he can help you.

Student B: I can't decide. Maybe I'll go and see him after my exam.

Tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra sonra müəllim qeyd olunan cümlələri bir-bir qrupla müzakirə edir və gələcəkdə onların prosesində işlənməsi üçün oxşar situasiyalar yaradır. Beləliklə, materialın təbiətindən asılı olmayaraq onun təqdimat prinsipləri tələbələrin şifahi nitqə yiyələnməsi və gələcəkdə onun inkişafına xidmət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Joanna Baker. Essential speaking skills. London. 2003.
2. Lazer, G.1993 Literature and Language Teaching: A Guide For Teachers and Trainers. Cambridge University Press.

Turana Orudjeva

Presenting new topics at the English lesson

Summary

In this article, we look at different ways of presenting new vocabulary, grammar and functional language using speaking. As we know, speaking is an important part of a lesson. In this kind of lesson, the teacher usually presents some new language material.

Then the students do speaking activities during the practice phase of the lesson to learn this new material.

Турана Оруджева

Презентация новой темы на уроках английского языка

Резюме

В статье рассматриваются различные пути презентации словарного состава, грамматики и функционального языка с помощью использования разговорной речи на уроках английского языка, так как общение это значимая часть урока. С использованием разговорной речи преподаватель имеет возможность пользоваться новыми материалами. Во время практической части урока практикуется использование разговорной речи закрепления нового материала.

Rəyçi:

Mehdi Rəhimov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SVETLANA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun
Xarici dillər kafedrasının dosenti
rzaeva-sevar@rambler.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MORFOLOJİ ÜSULLA YARANAN TERMINLƏRİN TƏHLİLİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Açar sözlər: önşəkilli terminlər, qarşılaşdırma üsulu, preffiks, suffiks

Ключевые слова: префиксы, термины, метод противопоставления, суффикс

Key words: prefix, term, the method of contradistinction, suffix

Dilçilik elminin söz və onun formalarını araşdıran, dildə işlənən sözləri onların dəyişməsinə və qruplaşdırılmasını öyrənən sahə morfolojiya adlanır. Morfolojiya da, leksikologiya da sözü öyrənir. Amma onlar arasında mühüm fərq var; leksikologiya konkret sözü, morfolojiya isə mücərrəd *sözü* öyrənir. Morfolojiya sözün mənasını deyil, quruluşunu öyrənir. Morfolojiyanın əsas vahidi morfem hesab edilir. Fonemlər müxtəlif təzahür formalarına, variant və variasiyalara, ümumiyyətlə desək, allofonlara malikdirsə, morfemlərin mövcudluğu da allomorflar vasitəsilə yaranır. Bütün morfemlər iki böyük sinfə bölünür: kök və affiks morfemlər. Kök morfem anlayışı dilçilikdə mütləq səciyyə daşımır. Aqlütinativ dillərdə kök morfemlər sadə sozlərə uyğun gəlir. Flektiv dillərdə isə kök və affiks morfemlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Affiks morfemlər də iki qrupa bölünür: preffiks və suffikslər.

Morfoloji üsulla termin yaradıcılığı, söz yaratma prosesinin tərkib hissəsinə aiddir. Müxtəlif dillərdə şəkilçilər müxtəlif olduğu üçün bu üsulun müxtəlif növləri var: a) önşəkilçili (prefiksəl) söz yaradıcılığı; b) sonşəkilçili (postfiksəl) söz yaradıcılığı; c) üçşəkilçili (infiksəl) söz yaradıcılığı.

Bəzən söz müxtəlif suffikslərin birgə iştirakı nəticəsində yarana bilər. Məsələn, belə söz yaradıcılığı, adətən flektiv dillər qrupuna aiddir. Söz kökünə şəkilçi artırmaqla yaranan sözlər düzəlmə sözlər adlanır. Bütün sahələrdə olduğu kimi neft və qaz yataqlarının işlənməsi sahəsində işlənən terminlərin izahında da oppozisiya (qarşılaşdırma) üsulundan istifadə edilir. Morfoloji üsul yeni söz və terminlərin yaranmasında ən məhsuldar və daha intensiv üsullardan biridir. İstər bilavasitə Azərbaycan dilinin öz lüğət tərkibinə məxsus sözlərin, istərsə də, alınma sözlərin sonuna müxtəlif şəkilçilər əlavə etməklə terminlər yaratmaq mümkündür. Morfoloji üsulun əsas mahiyyəti dildə olan söz köklərinə suffikslər artırmaqla yeni məna və düzəlmə söz yaratmaqdan ibarətdir. Texniki terminlərin yaradılmasının ən səmərəli yollarından biri də dilimizin öz sözlərinə və başqa dillərdən alınan sözlərə müxtəlif sözdüzəldici suffikslərin artırılmasıdır. Azərbaycan dili sözdüzəldici suffikslərlə çox zəngindir. Həmin suffikslər sözlərə əlavə olunaraq müxtəlif elmi anlayışları, texniki prosesləri ifadə edən terminlər yaradır. İngilis dilində də həmçinin çoxlu sayda sözdüzəldici suffikslər çoxdur.

Termin yaradıcılığında sözdüzəldici suffikslərdən hər birinin öz yeri, işlənmə məqamı, funksiyası vardır. Məsələn, müxtəlif sənət və peşələri, ixtisasları, şəxsiyyətin cəmiyyətdəki mövqeyini, eləcə də ayrı-ayrı prosesləri yerinə yetirən aparatları, cihazları bildirən terminlər adətən **-çi,- çı,-çu,-çü** suffiksləri vasitəsi ilə

yaradılır. Azərbaycan dilində bu suffiks insan fəaliyyəti ilə bağlı olan söz yaradır. Onun ifadə etdiyi mənaya gəldikdə isə deməliyə ki, bu bir işlə məşğul olan şəxsi və ya sənət sahibini, subyekti bildirir. Şəxsin müəyyən peşəyə, ixtisasa mənsub olduğunu göstərir. İngilis dilində isə **-er,-or** suffiksi vasitəsi ilə düzəlir. Məsələn, *driller-qazımaçı*-sözün kökü "*to drill*-"*qazmaq*", **-er-** feldən isim düzəldən şəkilçidir.

İngilis dili

Laborer
Ropemaker
Operator
Operations coordinator
Prospector
Explorer
Expert driller
Exploration geophysicist
Trained-worker
Logger
Driller

Azərbaycan dili

fəhlə, qara fəhlə, günəmuzd
kanatçı, kanat ustası
operator, iş icraçısı
baş dispetçer
kəşfiyyatçı-geoloq
kəşfiyyatçı, axtarış apararı
qazımaçı expert
kəşfiyyatçı qeofizik
ixtisaslı fəhlə
karotajçı
qazımaçı

İngilis dilində şəxsin müəyyən sənət və peşəyə sahib olduğunu **-ist,- man** suffiksi vasitəsilədə düzəldiyinə rast gələ bilirik. Məsələn

İngilis dili

Landman
Craftsman
Geophysicist

Azərbaycan dili

geodeziyaçı
sənətkar, fəhlə
geofizik

İngilis dilində **-er,-or** suffiksi ilə həmçinin ayrı-ayrı prosesləri yerinə yetirən aparatlar və cihazların adlarını bildirən terminlər də əmələ gəlir. Məsələn; *air exhauster*, *accumulator* (akumulyator); *decanter* (çökdürücü cihaz); *desilter* (çökdürücü); *transducer* (çevirici); *underreamer* (genişləndirici) və s. *misal göstərmək olar.*

-ıcı,-ici,-ucu,-ücü,-yıcı,-yici,-yucu,-yücü — *bu suffikslər də fellərə əlavə olunaraq müxtəlif peşə, sənət və ixtisas bildirən (oxucu,toxucu), həmçinin ayrı-ayrı texniki prosesləri bildirən terminlər də əmələ gətirir. Məsələn, "qoruyucu kəmə" (casing); qaldırıcı qarmaq (hoisting hook); sapdırıcı qurğu (diverter); genişləndirici (expander); sıxıcı pləşka (jaw); bərkidici matqab (circle jack); istiqamətləndirici balta (lead bit); mərkəzləşdirici (centralizer); sabitləşdirici (stabilizer); genişləndirici (reamer); birləşdirici qıfıl (casing gubler); qoruyucu tıxac (safety ring); kerntutucu (core catcher) və s. misal göstərmək olar.*

-lıq,-lik,-luq,-lük- öz semantik xüsusiyyətinə görə Azərbaycan dilində geniş söz yaradıcılığı dairəsini əhatə edir. Bu suffikslər müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq yeni terminlər əmələ gətirir. Məsələn; l.isimlərə əlavə edildikdə mücərrəd anlayışları bildirən terminlər özlülük (viscosity); dərinlik ölçən (depth measuring

device; nisbi nəmlik (relative humidity); axıcılıq (fluidity); süxur keçiriciliyi əmsalı (permeability coefficient); abrazivlik (süxurun aşınması) (abrasive formation); başlıq(cap).

İngilis dilində **-ing-** suffiksi ilə terminlər mövcuddur. *Fishing-tutma; cementing -sementləmə; mapping well- xəritəyə alma; drilling location- qazıma nöqtəsi; operating well-istismar quyusu; screening-örtmə; foaming- köpükləndirici; insulating - izolə edən; hoisting drum - qaldırıcı baraban. Nümunələrdən görüldüyü kimi Azərbaycan dilində **-ing** suffiksi 3 variantda tərcümə edilir: **-ma, -mə, -an, -ən, -ıcı, -ici** və s.*

İngilis dilində yeni terminlər yaradılmasında bir çox suffikslər iştirak edir. Belə suffikslərə **-ness, -ANCE, -ence, -dis, -in, -ty, -th, -age** və s. daxildir.

-ness- sifətdən isim düzəldən suffiksdır. Azərbaycan dilində qarşılığı **-lıq, -liq, -lik** şəkilçisidir. Quruluşuna görə bu terminlər düzəltmə və ya mürəkkəb olur. **-ness** suffiksi semantikasına görə latın mənşəli **-ity, -ty** suffiksi ilə sinonimdir. Hələ XVI əsrdə ingilis dilində bu suffiks ilə xeyli miqdarda abstrakt isimlər əmələ gəlmişdir. Araşdırdığımız neft - qaz yataqlarının işlənməsi lüğətində həm **-ness** həm də **-ity (-ty)** suffiksləri ilə eyni kökdən çoxlu terminlərə rast gəlirik. Məsələn, *Roughness of surface - səthin kələ-kötürlüyü; rocks' abrasiveness- dağ süxurlarının abrazivliyi; effective oil hearing thickness of the seam- layın neftlə doymuş effektiv qalınlığı; hardness-bərklik; sulphateness of water-suların sulfatlılığı; relative clayiness-nisbi gillilik; rock adhesiveness (stickiness)- dağ süxurlarının yapışqanlılığı; rock brittleness- dağ süxurlarının kövrəkliyi; thickness of pipe wall-quyu divarının qalınlığı; steadiness-möhkəmlik, davamlılıq; evenness- tarazlıq, hamarlıq; dampness - nəm, rütubət; rock fragility, rock brittleness- dağ süxurlarının kövrəkliyi; və s.*

Araşdırmalar bəzi nəticələr çıxarmağa imkan verir deyək ki, **-ness** suffiksi ingilis dilinin termin yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Bu suffiks sadə köklərə daha çox birləşir, neft və qaz yataqlarının işlənməsində elmi üslubda, yəni termin yaradıcılığında **-ity (-ty)** şəkilçisi **-ness** şəkilçisini sıxışdırır.

-ance-endurance (möhkəmlik) - **dözmək, tab** gətirmək. Feldən isim düzəldən şəkilçi artırmaqla düzəlir, həm də yeyilməyə müqavimət kimi tərcümə edilir. Bu sözdən yeni bir ifadə forması da sözə yeni bir söz əlavə etməklə yaranır. Məsələn:

endurance limit-yorğunluq həddi; Quidance equipment-istiqamətləndirici avadanlıq.

-Age-feldən isim düzəldən şəkilçidir. footage-futla ifadə edilən qazılmış məsafə, foot-ayaq sözüdür. Salvage pipe-ikinci dəfə istifadə olunan boru, To salvage-xilas etmək deməkdir. pipe carriage-boru arabacığı, -to carry- daşımaq, yerinə yetirmək deməkdir.

"ed"-suffiksi vasitəsi ilə də. terminlər yaranır ki, bunlar Azərbaycan dilinə müxtəlif formada tərcümə edilir. Məsələn, *guyed mast-(dartıclı dor), halved belt* (çarpaz intiqal qayıışı); *gauged* (kalibrlənmiş); *gauged oil* (təmiz neft hasilatı); *gearing pumping unit* (reduktorlu mancanaq dəzgahı);

-ış, -iş, -uş, -üş- şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan terminlər müxtəlif hərəkət və proses məzmununu bildirir; əl ilə veriş-hand feed; baxış dəliyi (gözlüyü)-inspection; üst-üstə tikiş-lap seam; gediş(pistonun)-lead; eninə kəsiliş-lateral section və s.

Yarımsəkilçilərlə düzələn sözlər (morfoloji yolla yaranan söz yaradıcılığı) qrammatika və leksika ilə həm hüdud olub, dilçilik sahələrindən biridir. Buna görə

də leksik mənəyə malik olan şəkilçilərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə mənbələrdən biri hesab olunan leksik mənalı sözlərin yaranması probleminin hərtərəfli tədqiqi vacib məsələlərdən biridir. Bunun üçün isə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin tarixi inkişafını öyrənmək, sintaktik üsulla yaranan bir qrup sözlərin komponentləri arasındakı əlaqəni tədqiq etmək lazımdır.

İngilis dilinin zəruri elementlərindən olan **-man,-woman,-dom , -like , -ship** və s. Yarımşəkilçilərin keçdiyi inkişaf yolunun, derivatların verdiyi faktlar əsasında öyrənilməsi ingilis dilinin quruluşunu və inkişaf yolunu tədqiq etmək baxımından vacib və faydalıdır.

-dom yarımşəkilçisi də ingilis dilində əvvəllər sərbəst söz kimi işlənmiş və müstəqil leksik mənəyə malik olan söz kökünə birləşərək yeni mənalı mürəkkəb birləşmə əmələ gətirmişdir.

Qədim ingilis sözü olan **"-dom"**-dan əmələ gəlmiş **"-dom"** elementi Alman **"-tum"** elementi ilə paraleldir. İlk əvvəl bu "çərçivə, qanun, hökm" bildirən müstəqil söz olmuşdur. Orta ingilis dövründə bu şəkilçi isim və sifətlərə əlavə edilirdi. Məsələn: bishopdom-yepiskopluq; freedom-azadlıq; wisdom-müdrəklik; halegdom-müqəddəslik; earldom-qraflıq.

Chief among the Gods was Odin, the God of wisdom.

Allahlar arasında əsas, müdrəklik Allahı olan Odin idi.

Lakin sonralar o, ismin kökündən yeni sözlər əmələ gətirdi. Məsələn: bishopdom - yepiskopluq; kingdom - krallıq; masterdom - hökmranlıq; popedom - papalıq.

The runic characters originated in the Germanic kingdoms of South eastern Europe in the third century A.D. and at that time had twenty-four characters.

Üçüncü əsrdə **Cənub**-Şərqi Avropanın krallıqlarında runic hərflər yarandı və o vaxt yalnız iyirmi dörd hərf var idi.

Müasir ingilis dilində **"-dom"** yalnız aşağıdakı mənaları bildirən ismin kökündən abstrakt isimləri əmələ gətirir:

2. Yüksək hakimiyyətdə olan şəxsi bildirən ismin kökünə birləşəcək, **"-dom"**-şəkilçisi bu şəxsin ölkədə, sahədə, hakimiyyətdə olduğunu bildirir. Məsələn: *kingdom-krallıq; dukedom-hersoqluq; earldom-qraflıq; czardom-çarlıq.*

And the rich harvest of the fertile soil provided a foundation for the kingdom of Sweden.

Torpaqdan əldə edilən zəngin məhsul İsveç krallığı üçün özül yaradırdı.

3. **"-dom"** şəkilçisi kökün göstərdiyi *şəxsin* hal və vəziyyətini, rütbəsini, dərəcəsinə, vəzifəsini bildirir. Bu mənə qədim ingilis dövründən bizə **gəlib** çatmışdır. Məsələn, sherifdom-şəriflik; (sherif-şerif); squiredom- skvayrlıq; (squire-skvayr); stardom-ulduzluq; (star-ulduz); thraldom- martyrdom-şəhid olma; (martyr-əzab çəkən); slavdom-slavyanlıq; (slav-slavyan); princedom-şahzadəlik; (prince-şahzadə); peerdom-per rütbəsi;(peer-per).

"-dom" şəkilçisinin məhsuldarlığı XIX əsrdə artdı. Bu vaxt Gaeldom- keltlik (1860, Gael - kelt); Jarldom – yarllıq (1820, Jad-yarl, kraldan aşağı rəhbər **işçisi**); Negrodom-zəncilik (1860, Negro-zənci); Rebeldom- üsyan (1842, Rebel-üsyançı); Sheikhdом-şeyxlik (1845, Sheikh - şeyx) və *sairə kimi sözlər yarandı.*

Bəzi abstrakt isimlərdə **"-dom"** şəkilçisi iki mənəni bildirə bilər:

17. Rütbə, titul, dərəcə bildirən, məsələn: Bishopdom - yepikop vəzifəsi; pope-dom - papaq.

18. sahə, ölkə, sahiblik bildirən, *məsələn*;

Earldom-qraflıq; dukedom-hersoqluq; kingdom-krallıq.

The whole kingdom obeys it. Bütün krallıq ona tabedir.

4. Müasir ingilis dilində "**-dom**" şəkilçisi eyni adət-ənənəyə, marağa xüsusiyyətə malik olan ümumi bir qrup adamları bildirən toplu mənada geniş işlənir.

Bu hallarda şəkilçisi agentiv ismin kökünə **BİRLƏŞİR**. Məsələn artistdom – artist həyat, (artist – artist, rəssam); beggardom – kasıblıq; (beggar- kasıb); bourgeoisdom – burjuvalıq (bourgeois-burjua); snobdom- snob həyatı; (snob-snob); ruffiandom- dələduz həyatı; (ruffian - dələduz) və bu kimi digər misallar: butlerdom-eşik ağası həyatı; grocerdom - baqqaliyyə malları satıcısı həyatı; parsondom - keşiş həyatı; professordom-professor həyatı; scholarom - alim həyatı; swellldom- modabaz heyatı; teacherdom - müəllim həyatı; yankeedom-yanki, amerikalı həyatı.

Toplu mənada "-dom" şəkilçisi idmana, kinoya, teatra aid olan kökdən abstrakt isimləri əmələ gətirmək üçün geniş istifadə edilir. Bu söz qrupu ingilis dilinin amerikan variantına aiddir. Məsələn; turfdom (turf-cıdır); theatredom (theatre - teatr); athleticdom (athletics - atletika, gimnastika); autodom (auto - avtomobil); baseballom (baseball- beysbol) və bu kimi digər misallar: bookdom (book - kitab); fandom (fan - azarkeş, həvəskar); filmom (film - film); footballom (football - futbol); golfom (golf-qolf); newspaperom (newspaper-qəzet); picturedom (picture - şəkil); ringdom (ring - üzük); screendom (screen - pərdə); sportsdom (sport - idman); horsedom (horse - at); playerdom (player-oyunçu).

"**-dom**" şəkilçisi toplu mənada etinasızlıq, kiçiltmə, alçaltma mənasını da bildirə bilər. Bu halda o, mənfi mənalı elementi bildirən agentiv ismin kökünə **birləşir**. Məsələn; cockneydom (cockney - şəhərli); noodledom (noodle - qanmaz); savagedom (savage - vəhşi); brutedom (brute - kobud, axmaq); suckerdom (sucker-uşaq, sadələv); rascaldom (rascal - fırıldaqçı); scoundreldom (scoundrel -əclaf); dandydom (dandy - modabaz); thugdom (thug - quldur) və bu kimi digər misallar: crookdom (crook- hiyləgər); flapperdom (flapper- milçək qovan); fogeydom (fogey-köhnə modalı); gangsterdom (gangster- bandit, quldur); loaferdom (loafer- avara).

5."**-dom**" şəkilçisi çox vaxt məcazi mənə ilə sözün kökünün dünyaya, ölkəyə aid olduğunu bildirən abstrakt isimləri əmələ gətirmək üçün işlənir. Belə hallarda "**-dom**" şəkilçisi agentivə olduğu kimi qeyri- agentiv isimlərin köklərinə də birləşə bilər. Belə sözlər müəyyən bir sinif yaxud qrup insanların özünə məxsus xüsusiyyətlərini, davranışlarına, həyat tərzini, ümumiliyi, birliyini xarakterizə edən ölkənin sakinini bildirir. Məsələn; boydom (boy-oğlan); dollom (doll - kukla); dreamdom (dream - arzu, istək); fairdom (fair- gözəl); flowerdom (flower - gül); ladydom (lady - xanım); oildom (oil-neft); schooldom (school - məktəb); taxidom (taxi - taksi).

"**-dom**" şəkilçisi ingilis dilinin amerikan variantında böyük məhsuldarlığa malikdir. Bəzi alimlər buna alman dilinin təsiri olduğunu izah edirlər, hansı ki, ona oxşar "**-tum**" şəkilçisi var: (Volkstum(alm.) - folkdom (ing.)).

Hansı Marçand bunu nəzərə alara qeyd edir ki, alman dilinin təsiri Manchesterdom (1882), junkerdom (1-ci dünya müharibəsi dövründə tez-tez rast

gəlinən), *kaiserdom*(1933), *folkdöm*(1939) kimi sözlərin tərcüməsində öz asılılığını aydın göstərir.

Öz mənasında "**-döm**" şəkilçisi, əsasən alçaltma, kiçiltmə mənasında bir qədər -ism şəkilçisinə yaxındır. Bu isimlərin mənasını müqayisə edək. Məsələn; *gangsterdöm* - *gangsterizm*; *Nazidöm* - *Nazizm*; *attorneydöm* - *attorneyism*. Belə hallarda **-ism** sistemi doktrini göstərir. "**-döm**"-la əmələ gələnlər (sözün kökü insanlara aid olan) daha konkretir və insanların ümumiliyini göstərir.

Morfoloji yolla termin yaranmasında -avto, hidro, turbo, anti və s. morfemlər iştirak edən terminlərdən istifadə olunur. Məsələn; autolock – avtokilid, avto qıfıl (mürəkkəb sözlərin xüsusən terminlərin tərkib hissəsi Azərbaycan dilində avto - tərkib hissəsinə və öz-özünə sözünə uyğun gəlir.) avtocar - avtokar, özü yeriyən maşın; autogenous welding - avtogen qaynağı; automatic brake - avtomatik tormoz-(əyləc); antifriction bearing - antifrision yastıq; anticlinal axis - antiklinalın oxu; Hydrophobe - hidrofob, hydrocouple hidravlik mufta.

Beləliklə, aydın olur ki, ingilis dilində leksik mənalı sözlər yarımşəkilçi kimi işlənərək şəkilçiyə xas olan bütün səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir və söz yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət daşıyır, saysız- hesabsız sözlər yaradır və ingilis dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Müasir bir dövrdə yaşadığımızı nəzərə alaraq dilimizi assimilyasiyadan qorumaq üçün terminoloji sistemi özündə birləşdirən, toplayan xüsusi veb-portal yaratmaq son dərəcə mühümdür. Bu zamanın tələbinə çevrilmişdir. Əgər əvvəllər dil qapalı informasiya mühitinin hesabına qoruna bilirdisə, indi informasiya mühiti açıqdır və inteqrasiya prosesi gedir. Dilin qorunmasını və inkişaf etdirilməsini düzgün istiqamətləndirmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. A.Q.Bəşirova. -ma,-mə şəkilçili texniki terminlər. "Azərbaycan terminologiyası problemləri. API nəşri. Bakı. 1988.s. 194.
2. Natavan Hüseynova. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesi (1920-1990)-ci illər. Bakı-Nurlan-2008. səh-139.
3. Terminologiya məsələləri. Bakı-2010. səh.46
4. N.Məmmədli. Alınma terminlər. Bakı-1997. səh-312
5. Terminologiya məsələləri. Bakı-2009. səh-3-4
6. Xudiyev N.M. "Tətbiqi dilçilik problemləri" Bakı 2003.
7. Marchand A. The categories and types of Present day English Word Formation. Wiesbaden,1990
8. Заботкина В.Н. «Новая лексика современного английского языка». М. Наука. 2001.

NÜBAR AĞALAROVA
AAHM
nubar@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SİSTEMDAXİLİ LEKSİK VƏ SEMANTİK PARALELLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan və ingilis dilləri, dubletlik və semantik korrelyasiya paralellizm

Key words: Azerbaijani and English Languages Doublet and Semantic Correlation, Parallelism

Ключевые слова: Азербайджанский и английский языки, дублетность и семантическая корреляция, параллелизм

İstənilən müxtəlif sistemli dillər, o cümlədən, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında müşahidə edilən leksik müvazilik hadisənin məntiqi davamı kimi sistem-daxili semantik paralellik situasiyası meydana çıxır. Belə ki, interleksemlərin ortaya qoyduğu terminoloji leksika və ümumişlək sözlər bu sözləri mənimsəmiş dilin leksik sistemində yer alan digər leksemlərlə semantik korrelyantlıq situasiyasını yaradırlar. Həmin korrelyantlıq situasiyasının əmələ gətirdiyi semantik paralelliyyənin dəyərləndirilməsi məsələsində yekdilliyin hökm sürdüyünü söyləmək olmaz. Xatırladaq ki, dubletlik vəziyyətinin sinonimiya hadisəsinə aidliyi məsələsində ən fərqli və demək olar ki, bir-birini istisna edən yanaşmalar mövcuddur. Birinci qrup dilçilərin nümayiş etdirdiyi yanaşmaya görə, dubletlik hadisəsinə sinonimiyadan kənar araşdırmaq doğru deyil. İkinci qrup mütəxəssislərin ortaya qoyduğu yanaşmaya görə isə, belə həmməna sözləri “sinonimliyin əsas əlamətlərini əks etdirmədikləri üçün sinonim hesab etmək düzgün deyil”. Bu mənada, mövcud yanaşmalardakı ziddiyyətlərin ümumi anlayışın (sinonimiyanın mahiyyətinin) dərkinə xidmət etmədiyini düşünən D.N.Şmelyovun fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Dilçi yazır: “Bunu (yəni sinonimiya ilə bağlı fikir ziddiyyətlərinin mövcudluğunu elə anlamaq lazım deyil ki, dildə hər hansı “əsl” sinonimya mövcuddur. Dilçilər isə, sadəcə olaraq, onun (həmin “əsl sinonimiyanın”) adekvat təyinləndirilməsinə bu və ya digər səviyyədə yaxınlaşmağa müvəffəq olurlar. Əslində isə dildə **müxtəlif semantik yaxınlaşma növləri** (kursiv- D.N.Şmelyovundur.) mövcuddur və onlar sinonimlərin fərqli şəkildə qruplaşdırılıb təyinləndirilməsində öz əksini tapırlar”. Semantik yaxınlaşma növləri sırasında, təqdim edilən tədqiqat baxımından, marağa səbəb olan xüsusi semantik yaxınlıq növü kimi dubletliyi qeyd etmək olar. Əslində, burada yuxarıda adları çəkilən birinci qrup tədqiqatçıların da tam haqlı olaraq, bildirdiyi kimi, semantik yaxınlıqdan deyil, tam semantik eyniyyətdən söhbət gedir ki, bu da onları fərqli semasioloji söz qrupları kimi səciyyələndirməyə imkan tanıyır. Belə ki, bəzi hallarda “əsasən terminologiyada müşahidə edilən (məsələn, linqvist-dilçi) və mənaların tam şəkildə üst-üstə düşməsi ilə səciyyələnən mütləq (absolyut) sinonimiya” hadisəsi çərçivəsində nəzərdən keçirilən dubletlik situasiyası “terminologiyada alınmaların leksik-funksional paralelliyi” nəzərdən keçirilir. Sonuncu yanaşmanın tərəfdarları terminin alınma termin sayəsində elmi mətnə, işgüzar sənədə və s. bu kimi mətn nümunələrinin ümumi mətninə heç bir xələl

gətirilmədən, əlavə yozuma, məna interpretasiyasına imkan tanımadan tam şəkildə əvəzlənə bilməsi hadisəsini semantik paralellər olaraq səciyyələndirirlər. Belə ki, onlara görə və konkret olaraq, S.Sadıqovaya görə, “sinonimlər yaxın və eyni mənanı bildirən sözlərdir. **Paralellər isə eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir.** “Leksik məna eynidirsə, sinonimlikdə heç bir üslubi varlıqdan və ya emosional-ekspressiv fərqdən söhbət gedə bilməz” və sinonimlərdən fərqli olaraq, “dubletlər dominantlıqdan məhrumdur,... formaca müxtəlif olsalar da, semantik və üslubi cəhətdən fərqlənmirlər”. Düşünürük ki, təqdim edilən yanaşma dubletliyin bir sistemdaxiliseantik paralellik hadisəsi kimi mahiyyətini tam dolğun şəkildə açıqlamış olur və onun sinomiya hadisəsindən fərqli təbiətə malik olması fikrini birmənalı şəkildə əsaslandırır.

Maraqlıdır ki, sistemdaxili semantik paralelliyi təcəssüm etdirən dubletlərin sinomiya hadisəsinə münasibəti bu semasioloji qrupla bağlı olan yeganə nəzəri problem deyil. Belə ki, bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında dubletlik situasiyasının neqativ və ya pozitiv planda dəyərləndirilməsi məsələsi ilə bağlı ən fərqli fikirləri səsləndirməkdədir. Ən maraqlısı isə odur ki, hətta bu məsələdə yekdil olan, yəni dubletliyi sinomiyadan kənar xüsusi növ semantik korrelyasiya hadisəsi kimi nəzərdən keçirən dilçilər arasında da qeyd edilən problemə nəzərən fikir müxtəlifliyi hökm sürür. Belə ki, A.Qurbanov ona görə xarici dildən lazımsız olan leksik mənuimsəmə sayəsində ortaya çıxmış sinonim müvazilik vəziyyətlərini (məçəsələn: **səksən-həştad** dubletliyinin) təhlili çərçivəsində edir ki, “dildə müəyyən anlayışı **eynilə bildirən söz ola-ola**, bəzən başqa dildən **həmin anlayışı eynilə bildirən** başqa bir söz alınması” və “dillərin bu cür bir-birinə qarşılıqlı təsirini **mənfi hal hesab edilməlidir**”. Bu məsələyə terminoloji sinomiya çərçivəsində toxunan M.Qasimov yazır: “Terminologiyada sinonimlərin olması zərərliyə. Əgər ümumi ədəbi dildə sinomiya təbii bir hal hesab edilirsə, yaxud onun üslubi rəngarənliyini dəyişirsə, nitqə incə fərdi kalorit verirsə, terminologiyada dubletlər belə bir xassəyə malik deyildir”. “terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığını, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biri” kimi səciyyələndirən və onun (terminoloji paralelliyin) “elmi dili ağırlaşdırdığını” önə sürən S.Sadıqova məsləni daha obyektiv nöqtəyindən nəzərdən dəyərləndirir. Dilçi yazır: “Terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri-mümkündür.... Terminologiyada paralellik, əslində, terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimin qiymətləndirilməlidir. Göründüyü kimi, dilçi alim özlüyündə terminologiyada sinomiyanın müsbət hal kimi qiymətləndirilməsinin etirafı fonunda, paralellik vəziyyətinin müəyyən zaman kəsiyində dilin öz daxili tələbatının nəticəsi olduğunu da diqqətdən kənar qoymur və bu məsələdə həqiqətin bir-birini inkar edən yanaşmalarda deyil, həmin yanaşmaların tam obyektiv dərki nəticəsində meydana çıxan orta və tam adekvat məxrəcində olduğunu əyani şəkildə təsdiqləmiş olur. Xatırladaq ki, digər bir qrup alimlər “dubletlərdən nitqdə tautologiyaya yol verməmək məqsədi ilə istifadə olunduğunu” önə sürməklə, dubletlik hadisəsinin müsbət aspektlərinə diqqət çəkmişdir.

Semantik paralellik hadisəsini formalaşma mərhələsinə görə, təxminən iki qrup daxilində fərqləndirmək olar.1. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nomina-

siyasına xidmət edən leksik vahidin mövcudluğu şəraitində yaranan semantik paralellik; 2. Alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri-mövcudluğu şəraitində nənimsənilən və zamanla qarşılığının meydana gəlməsi sayəsində yaranan semantik paralellik.

İngilis dilində ikidillik şəraitində nənimsənilmiş çox sayda alınmalar mövcuddur: chauffeur “sofer, sürücü”, champagne “şampan”, machine “maşın”.

Sonuncu qrup nümunələr özlüyündə interleksemləri təcəssüm etdirir. İnterleksemlər beynəlmiləl terminləri və məhdud qrup ümumişlək xarakterli sözləri əhatə edir. S.Sadiqovanın qeyd etdiyi kimi, “beynəlmiləl termin” anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqrafik cəhətdən yaxın olan, beynəlmiləl əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənən terminlər nəzərdə tutulur. Dilçinin tam haqlı olaraq, qeyd etdiyi kimi, beynəlmiləl terminologiyada ortaqlıq istifadə, özlüyündə, aparıcı və həlledici məqamı təşkil etsə də, həmin qrup leksik inventarın müəyyən fonomorfoloji, orfoqrafik və semantik fərqliliklərdən məhrum olmadığını da inkar etmək olmaz. Bununla belə, onu da diqqətdən kənara qoymaq olmaz ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin leksik sistemində, xüsusilə də terminoloji inventarında paralellizm faktlarının meydana çıxmasında beynəlxalq terminoloji standartlaşma təşəbbüsləri heç də sonuncu rol oynamamışdır. Belə ki, L.K.Qraudina və Y.N.Şiryayevin qeyd etdiyi kimi, təkcə XX əsrin 80-ci illərində dünya üzrə 15 mindən artıq milli terminoloji standartlaşma komissiyaları mövcud idi ki, onlardan da 200-ü Beynəlxalq Standartlaşma Təşkilatında qeydiyyata keçmişlər və bir o qədər də SEV (“Qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq təşkilatı”) tərəfindən tanınmışdır. Başqa sözlə desək, ötən əsrin sonlarına yaxın təxminən 400 təşkilat milli terminoloji sistemlər arasındakı əməkdaşlığa əsaslanaraq, ortaqlıq standartlaşma modellərinin axtarışı və tətbiqi ilə məşğul olunurdu. O.N.Budilyova da mərkəzi Vyanada yerləşən Terminologiya üzrə beynəlxalq informasiya mərkəzinin (İnfoterm), habelə Terminoloji neologizmlərin unifikasiyası üzrə Beynəlxalq Təşkilat eləcə də Beynəlxalq Elektrotexniki komissiya və s. bu kimi təşkilatların terminoloji standartlaşma işində müstəsna rol oynadığını qeyd etmişdir. İnterleksemlərin mühüm hissəsini təşkil edən beynəlmiləl terminlərin əsasən elm və texnika sahəsində mütərəqqi addımlara imza atmış və ya ən azından özünün sosial-iqtisadi infrastrukturunu, elmi-texniki innovasiyalara bələdliyi ilə seçilən xalqların dillərində yer alması kimi leksemlərə fərqli münasibətin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, “dilçi mütəxəssislər arasında beynəlmiləl terminlərə şübhə edənlərin belə terminləri “regionalizm”, yəni müəyyən dil qruplarına məxsus sözlər” kimi səciyyələndirilməsinə, tam haqlı olaraq, etiraz edən, S.Sadiqovun yanaşması ilə razılaşmamaq olmaz. “Terminlərin mühüm bir qisminin dünya dillərində eyni mənanı ifadə etməsi”nə və həmin terminlərin əksər hallarda “eyni səs tərkibinə, hətta eyni yazılış formasına malik olduğuna” diqqət çəkən dilçi bu qrup terminlərin yalnız regionalizm çərçivəsində nəzərdən keçirilməsinin doğru olmadığını əsaslandırmışdır. Doğurdan da, əgər İslama etiqad edən Qafqaz, Yaxın və Orta Şərqlə, habelə Afrika regionunda yaşayan xalqların dini terminologiyasındakı ərəb dili mənşəli ortaqlıq termin inventarını, müəyyən interlasyonizm statusu qazanmış istisnalar nəzərə alınmasa, ümumilikdə, regionalizm faktları kimi dəyərləndirmək mümkündürsə, informasiya texnologiyaları, kimya, təbabət və s. sahələrdəki istilahlıq bazası haqqında eyni sözləri söyləmək mümkün deyil. Məsələn, S.Sadiqovun öz-

ünün də qeyd etdiyi kimi, “alqoritm”, “agent”, “atom”, “internet”, “abondan”, “neytron”, “antroponim” və s. terminlər bir sıra dillərdə eyni formada işlənir. Bu situasiyada isə, sözsüz kimi, tam ekvivalent leksik paralelizm növü olan dillərarası dubletlik vəziyyəti haqqında danışmaq mümkün olur. Lakin iki fərqli dil sistemində fərqli fonomorfoloji özəlliklər təzahür tapdığından, bu kimi mütləq fonetik və semantik adekvatlıq faktlarının kütləvilik qazandığını söyləmək mümkün deyil. Yəni, mənimsəmə prosesində hətta interleksem statuslu terminlərdə müəyyən daxili forma deformasiyasına və ya bəzi semantikdifferensiallaşmaya məruz qala bilərlər. Lakin istənilən halda həmin terminlər “yerli” materialla dubletlik situasiyası yaratmaqla xüsusi növ sistemdaxili paralellikləri ortaya qoymuş olurlar.

Maraqlıdır ki, daha öncə gətirilən iqtibasda təqdim edilən terminlərin bir çoxu özü ilə yeni anlayışın mənimsənilməsi şəraitində idxal edilən leksik materialı-təvəssüm etdirir. Başqa sözlə desək, bu zaman biz, alınma sözün işarələdiyi məfhumun nominasiyasına xidmət edən leksik vahidin qeyri-mövcudluğu şəraitində mənimsənilən beynəlmiləl qarşılışmış oluruq. Bəzi hallarda dil alınma interleksimin adekvatını təklif etmədən beynəlmiləl istilahın ilə kifayətlənir. Bəzən isə dildə mövcud olan hər hansı bir söz yeni və ya əlavə mənə çaları kəsb etməklə dilin özünün daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı mümkün olur. Məsələn, privatizasiya termini ingilis dilindəki **private** sözü ilə leksik paralel kimi nəzərdən keçirilə bilər. Məlum olduğu kimi, bu söz latın dildəki “özünə aid olanı, şəxsi olanı ayırd etmək, ayırmaq” mənasını ifadə edən **privatus** sözündən törəmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində təxminən XX əsrin 90-cü illərində, yəni, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması dövrünün başlanğıcında **privatizasiya** iqtisadi terminindən istifadə olunması faktı məlumdur. Lakin zamanla həmin sözün dubleti kimi dilimizin öz materialına istinadən formalaşmış **özəlləşdirmə** istilahi meydana gəlmişdir. Qısa müddət ərzində **özəlləşdirmə** termini daha yüksək işlənmə tezliyi qazanaraq **privatizasiya** istilahının funksiyanal işləkliyini demək olar ki, heçə endirmişdir. Beləliklə də, dilimiz interleksem sayəsində yaranmış leksik paralelizmi bir müddətdən sonra aradan qaldırmışdır. Göründüyü kimi, yeni iqtisadi münasibətlər yeni anlayış “ixrac”ı ilə bərabər yeni terminin mənimsənilməsini də qaçınılmaz etmişdir. Lakin zamanla dilin öz inventarı sayəsində yaranan dublet variant aparıcı mövqeyə çıxmışdır.

Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda interleksemlə dil öz materialı olan leksik vahidlərinin tam sərbəst və bərabər birgə mövcudluğunun şahidi olmaq mümkündür. Məsələn, informasiya-məlumat, faktor-amil, fakt-dəlil, koloniyə-müstəmləkə, prodüser-istehsalçı, emmiqrant-mühacir və s. Bu isə onu deməyə imkan verir ki, haqqında bəhs edilən dublet cütləri təkcə sistemdaxili semantik paralelizm situasiyasının deyil eləcə də, ingilis və Azərbaycan dilləri arasındakı leksik paralelizm situasiyasının formalaşmasını mümkün edir. İngilislərin dilinin özündə də interleksemlərin sistemdaxili semantik paralellik yaratma potensialının tam mənası ilə reallaşdığını müşahidə edə bilərik. Məsələn, ingilis dilində: genocide-massacre-carnage; airman-flayer; scenarist-scripter.

Göründüyü kimi, Azərbaycan və ingilis dillər arasındakı leksik paralellizm faktları həmin dillərin öz materialı ilə (və ya fərqli mənbəli alınmalarla) sistemdaxili paralellizm situasiyalarını yarada bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti (tərtib edəni: Seyidəliyev N.); Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 424s; 174-175
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Maarif, 1982, 216s.

Нюбар Агаларова

Факты паралелизмов между лексическими системами азербайджанского и
английского языков
Рэюме

В статье исследуются факты параллелизмов между лексическими системами азербайджанского и английского языков. Автор исследует данную группу языковых явлений в свете проблемы дублетности и семантической корреляции. Автор на основе исследований приходит к тому выводу что, некоторых случаях лексические параллели между азербайджанским и английским языками приводят к дублетности. Так как заимствующиеся интерлексемы в некоторых случаях проявляют полную семантическую адекватность к уже имеющимся в языке лексическим единицам.

Nubar Agalarova

Paralelizm facts observed between the lexical systems
of the azerbaijani and english language
Summary

In this article the parallelism facts observed between the lexical systems of the Azerbaijani and English Languages are studied in the aspect of the problems of the interlingual doublet and intersystem parallelism/ According to the carried analysis the author determines that sometimes the doublet cases between the Azerbaijani and English languages wakes way for the semantic parallelism in this languages. So, the adopted interlexemes can demonstrate complete semantic adequacy with the other term which exists in the local language base.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

F.ALLAHVERDİYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
farida@yahoo.com

VARIATIVLIYIN İŞLƏNMƏ XUSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Murəkkəb sintaktik vahidlər, İntonasiya strukturu

Keywords: The compound syntactic units, The Intonation structure

Ключевые слова: Сложных синтаксических конструкций, вариативность интонация

Məntiqi qrammatik hadisə sayılan predikativlik dilçilikdə cümlənin müəyyən-ləşdirilməsinin əsas meyarlarından biri kimi qəbul edilir. Tərkib və quruluşundan asılı olmayaraq hər cümlədə predikativlik, yəni gerçəkliyə aidiyyət xasdır ki, bu da onu fikir bildirmə və formalaşdırma vasitəsi edir. Beləliklə predikativlik cümlə üçün əsas qrammatik əlamətdir. Bununla belə, onu da qeyd etmək vacibdir ki, dilçilər arasında prediativliyin əsas əlamətlərinin nədən ibarət olması barədə fikir eyniliyi yoxdur.

Fikrimizcə, cümlənin bilavasitə səciyyəsinə dönən predikativlik, yəni modalıq, zaman və şəxs ideyaları vasitəsilə reallaşan bu hadisə eyni zamanda sırf formal səviyyədə feli və ya ismi formanın mübtəda ilə onlar üçün ümumi subyekt ideyasının təmsilçisi olan şəxs əlamətlərində birləşməsində yaranır.

Müasir dilçilik dil sisteminin bütün yaruslarının vahidlərini taksonomik cəhətdən öyrənməkdən daha çox onların norma səviyyəsində əldə etdikləri keyfiyyəti və kəmiyyət dəyişikliklərini öyrənməyə meyillidir. Elə bu baxımdan da dilçilikdə mövcud olan dixatomik istiqamət öz yerini trixotomik təsvirə verməkdədir. L.V.Şerbanın, sonra isə E.Koseriunun fundamental nəzəri fikirləri bu gün dilçilikdə özünə daha çox tərəfdar tapır. Dil (language) danışmaq aktı (parole) qarşılaşmasında norma səviyyəsi nəzərə alınmadığından, dildən istifadənin (performance) mühüm cəhəti unudulmuş olur. Həmin çatışmazlığı nəzərə alan üçlü yanaşma, bu qarşılaşmanın ortasında bir norma səviyyəsinin mövcudluğunu sübut edir ki, bu qarşılaşma nəzəri baxımdan qüsursuzdur. Onun sxematik forması aşağıdakı kimi olmalıdır.

Dil-norma-danışmaq aktı

Məlumdur ki, cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin məntiqi bazasına, cümlənin nitq prosesində normal işləməni tənzimləyən ekstralinqvistik prosesə əsaslanır. Aktual üzvlənmənin ayrı-ayrı kateqoriyalarının müəyyənlişməsi cümlənin tərkib komponentlərinin məntiqi baxımdan yerləşməsi ilə bağlıdır. Bu komponentlər iki qrupa-subyekt və predikat qütbünə aid olub, cümlədə qütblər yaradır. Sintaktik fikrin inkişafı prosesində ayrı-ayrı tədqiqatçılar subyekt və predikat qütbünü başqa cür adlandırırılar. Predikat qütbünü rema, yeni hissə, nüvə, psixoloji –predikat və s. adlandırırıblar.

Beləliklə, cümlənin onun aktual üzvlənmə nöqtəyi-nəzərindən öyrənilmə imkanı və hətta ehtiyacı bir daha belə bir faktı təsdiq edir ki, danışanın dil şüurunda məntiqi, psixoloji və sırf dil strukturları çox sıx şəkildə bir-birilə qaynayıb qarışmışlar.

Tema söyləmin elə bir məxsusi sintaktik fonudur ki, bu fon söyləmin rematik hissəsinin üzə çıxmasına, qabarmasına xidmət edir.

Prinsip etibarilə tema həmişə özündən əvvəlki kontekstdə və dil situasiyasına tuşlanır, onunla əlaqəlidir, ondan doğur. Cümlənin məntiqi qrammatik səviyyəsində onun tematik hissəsi məlum sayılır. Belə ki, bu məlumluq həm informasiya ötürənə, həm də informasiyanı qəbul edənə-adresiata eyni zamanda aid olur. Bu hissə özündən əvvəlki kontekstə tuşlanır və eyni zamanda cümlə ətrafı situativ strukturaya çıxır və cümlə daxilində məntiqi baxımdan fərqlənir.

Dil sisteminin istər ən aşağı (fonoloji), istərsə də ən yuxarı (sintaktik) səviyyəsinin hər hansı bir vahidinin qarşılaşması daha obyektiv təsvir alır.

Mürəkkəb sintaktik vahid dedikdə, asanlıqla komponentlərə parçalana bilən, özünəməxsus mübtədə və xəbər nüvəsi olan, xüsusi intonasiya və qrammatik quruluşa malik kompleks nəzərdə tutulur.

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin variativliyinin qrammatik xüsusiyyətlərlə sıx əlaqədə öyrənilməsi sübut edir ki, bu vahidlərin intonasiya strukturu həmişə qrammatika ilə sıx bağlıdır. Mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya strukturu, eləcə də onun qrammatik xüsusiyyətləri dil funksiyasının ümumi qanunauyğunluqlarının ifadəsidir. Dilçilikdə intonasiya formasını iki ciddi planda fərqləndirmək lazımdır: struktur-fonetik və ekspressiv-modal. Sonuncu, yəni modallıq planı emosiya sahəsidir, danışanın hissənin subyektiv ifadə formasıdır, onun danışmaq predmetinə fərdi münasibətidir. Bu isə ümumdil mənası çərçivəsindən kənara çıxır.

Xarici dilçilərdən S.İ. Parmenter və A.V. Blank əlaqəli ingilis dili mətni ilə fransız dili mətnini müqayisə edərək aşağıdakı maraqlı nəticələrə gəlmişlər:

6. Müasir ingilis dilində intensivlik tələffüzün əsas vasitəsidir [9, 607];

7. İngilis dilində uzunluğun artması intensivliyin artması ilə müşayiət olunur; vurğulu və vurğusuz saitlər arasındakı uzunluğun artmasındakı fərq aşkar şəkildə ifadə olunur [9, 601]; İngilis dilindən fransız dilinə nisbətən uzunluq vurğunun daha vacib elementi hesab edilir [9, 607];

8. İngilis dili cümlələrində intensivlik əyriyələri və yüksəklik, bircə, bir-birindən asılı deyildir [9, 601]. Bununla yanaşı, intensivlik və uzunluğun artması ilə ayrılmış heca, bəzən səs tonunun qalxması sayəsində əlavə güc də əldə edir [9, 603];

9. İngilis dilində cümlənin ritmik şəkli söz vurğusunun göstərilməsi ilə müəyyənləşir ki, bu da söz birləşməsindəki hər hansı bir sözün məna cəhətdən daha zəruri olduğunu nümayiş etdirir;

10. Sürətli oxunuşda yuxarıdakı 1, 2, 3 və 4-cü müddəalar daha açıq-aşkar şəkildə özünü göstərir [9, 604];

6. Fransız dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində müxtəlif vurğu elementləri, yəni intensivlik, temp (uzunluq) və tezlik daha çox bircə fəaliyyət göstərir, [9, 607].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, S.İ. Parmenter və A.V. Blank qabaqcadan məlum olan cümlə vurğusunun komponentlərindən çıxış etməklə yanaşı, öz işlərini intensivliyin, tempin və tezliyin həmin komponentin (cümlə vurğusunun) ayrılmasındakı nisbi rolundan söhbət açmaqla bitmiş hesab etmişlər. Bununla da onlar həm ingilis, həm də fransız dillərindən seçmiş olduqları nəsr mətni üzərində tədqiqat aparmış və cümlənin ümumi intonasiya şəklini verməyə çalışmışlar.

Müasir alman dilində mürəkkəb sintaktik vahidlərin bir tipinin variativliyini araşdıran Q.Q.Trequbenkov belə nəticəyə gəlir ki, “intonasiya müstəqilliyindən məhrum olan mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentləri, müstəqil cümlə funksiyası daşıya bilməzlər. Yalnız bütövlükdə mürəkkəb sintaktik vahid ayn-ayrı komponentləri özündə ehtiva etməklə, müəyyən kommunikativ tip kimi çıxış edir və intonasiya müstəqilliyinə malik olur”.

Mürəkkəb sintaktik vahidin variativliyi və eləcə də onu təşkil edən komponentlərin bir-biri ilə əlaqəsi, onların qrammatik əlaqəsindən daha sıxdır. Üzvlənmə cümlənin konkret məna tərəfindən və onun məqsədindən asılıdır. Belə ki, intonasiya danışanın söylədiyinə münasibətini ifadə etməklə yanaşı, onun sintaktik məna tərəfindən asılı olaraq da variativliyə uğrayır [23, 456]. Mürəkkəb sintaktik vahidin baş və budaq cümlə komponentlərinə və eyni zamanda sintaqlara bölünməsi, həmin tip mürəkkəb sintaktik vahidlərin komponentlərinin kifayət qədər məna tamlığına malik olmasından asılıdır. Hətta baş və budaq cümlə komponentləri arasındakı qovuşuqda dəqiq intonasiya bölgüsü, əsas tonun yüksəkliyinin variativlik xarakteri, sintaqların tonal bitkinliyi və komponentlər arasındakı fonetik pauzanın olmaması özünü bürüzə versə də, sintaqmatik bölgü digər vasitələrlə, məsələn, sintaqlarda məna mərkəzinin tapılması, intensivlik amplitudasının artması, əsas tonun yüksəkliyi, ayrılmış hecaların uzunluğu, baş və budaq cümlə uzanması hesabına da həyata keçə bilər [13, 457].

İ.P. Qriqoryevadan fərqli olaraq, ingilis fonetisti R.Kinqdon emfatik və qeyri-emfatik tonları yüksək və aşağı hissələrə bölmüş və cümlə tiplərinin ətraflı bölgüsünü verməklə, həmin tip cümlələrdə tonun işlədilməsini xüsusi araşdırmışdır [8, 272]. Lakin onun tədqiqat işində emfatik tələffüzdən heç də az rol oynamayan digər intonasiya komponentləri nəzərə alınmamışdır.

Tonun uzlaşmasına dair fikirlərə L.Armstrong və İ.Uordun əsərlərində də rast gəlmək olar. Müəlliflər qeyd edirlər ki, “intonasiya dedikdə, biz nitq prosesində səs tonunun qalxması və düşməsinə nəzərdə tuturuq” [1, 1]. Daha sonra L.Armstrong və İ.Uord qeyd edirlər ki, “əgər ara söz cümlənin ortasında işlənərsə, o, intonasiya qrupunu iki hissəyə bölür və özləri müstəqil sintaqm təşkil edə bilirlər. Lakin bununla belə əminlik naminə, ara söz əvvəlki qrupun bir hissəsi sayılır” [1, 27]. Göründüyü kimi, L.Armstrong və İ.Uord yalnız nitq melodikası ilə kifayətlənmiş, cümlə strukturunun təşkilində heç də az rol oynamayan digər intonasiya komponentlərinə diqqət yetirməmişlər.

Dilin hər hansı bir vahidinin konstantlığı dedikdə, onu daima müşayiət edən əlamət nəzərdə tutulur.

Dil strukturunun danışq aktına qədərki yolu dilin bütün səviyyələrinə söykənərək əldə olunur. Bu yönümdə dil vahidlərində variantlıq və invariantlıq ciddi şəkildə müxtəlif dil səviyyələrində öyrənilməlidir. Dil vahidlərinin variativliyinə obyektiv kateqoriya kimi baxmaq olar, çünki variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır.

İngilis dilinin intonasiya variativliyindən söhbət açan D.Bolincer qeyd edir ki, “ritmik qrupun uzunluğu hecanın strukturundan və miqdarından, səsin miqdarından və xarakterindən, onların sintaqmdakı mövqeyindən və semantik çəkisindən asılıdır” [2, 334]. Qeyd etmək lazımdır ki, D.Bolincerin tədqiqat işində mürəkkəb sinta-

ktiv vahidin əmələ gəlməsində intonasiyanın rolundan, xüsusilə onun variativliyindən söhbət açılır.

İngilis dilçisi A.Qimsonun fikrincə ingilis nitqinin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, “onun axını nəzərə çarpan hecalarla ritmik qruplara bölünür ki, bu da sözün mənasını fonetik səviyyədən leksik səviyyəyə qədər qaldırır” [5, 320]. Tədrisin məqsədi ilə əlaqədar olaraq, A.Qimson ingilis dili intonasiyasının əsas tip və məna ifadələrinin qısa təsvirini verir. Bununla yanaşı, A.Qimsonun tədqiqat işində sintaqm, söz birləşməsi, söz birləşməsindən yüksək olan cümlə, habelə mürəkkəb sintaktik vahidlərin daxilindəki nitq axınında intonasiya komponentlərinin necə variativliyə uğraması, məna vacibliyi baxımından uyğun nitq parçasında variativliyin dərəcəsi və s. məsələlər izah edilməmiş qalır.

D.Kristal öz tədqiqat işində melodik sxem və tonların ümumi səciyyəsinə qeyd etməklə yanaşı, bir sıra xarici və ingilis dilçilərinin fikir və mülahizələrini təhlil edir, müqayisə aparır və eləcə də intonasiyasının funksiyası və tərkibini izah edir [3, 381]. D.Kristalın da əsərində intonasiyanın digər komponentlərinin variativliyindən söhbət açılır.

C.Liç və J.Svartvik də prinsipcə özlərindən əvvəlki həmkarlarının söylədikləri fikirlərdən irəli gedə bilməmiş və onları dəstəkləyərək “intonasiya dedikdə, nitq melodikasını nəzərdə tutmuşlar”. Onlar müasir ingilis dilində üç əsas tonu göstərərək, ən vacib tonların aşağıdakılar olduğunu qeyd etmişlər: a) alçalan ton, b) yüksələn ton. C) alçalan-yüksələn ton [4, 23]. C.Liç və J.Svartvik daha sonra qeyd edirlər ki, “ikinci dərəcəli informasiyaya malik olan söyləmə də yüksələn tonla tələffüz olunur, çünki bu informasiya natamamdır, bitkin deyildir. Alçalan-yüksələn ton isə həmin “təsdiq”, “əminlik” mənalı yüksələn tonu, həm də “natamam”, “asılı” mənalı alçalan tonu özündə ehtiva edir” [4, 25].

T.M.Nikolayeva slavyan dillərində mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş və eyni mürəkkəb sintaktik vahidi həm bağlayıcı, həm də bağlayıcı olmayan götürərək, onların intonasiya quruluşlarını müqayisə etmişdir. Nəticədə o qeyd edir ki, asindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə fasilə, sindetik tipli mürəkkəb sintaktik vahiddə olduğundan artıqdır. Mürəkkəb sintaktik vahiddən bağlayıcı çıxartdıqda tərəflər üçün sərf olunmuş zaman müddəti artır, yəni temp zəifləyir: “...bağlayıcı və bağlayıcı olmayan cümlələr intonasiyanın ancaq acaq iki komponenti – fasilə və temp ilə bir-birindən fərqlənir” [17, 233-234].

Mürəkkəb sintaktik vahidlərin intonasiya xüsusiyyətlərindən söhbət açan rus alimi L.R.Zinder göstərir ki, “hər bir budaq cümlə yalnız onun özünəməxsus intonasiya xüsusiyyətləri ilə şərtlənir” [15, 272]. O göstərir ki, özünün kommunikativ aspektində intonasiya aşağıdakı mənalara malikdir:

1. intonasiya nitq üzvlənməsini cümləyə çevirmə vasitəsidir;
2. intonasiya cümlənin kommunikativ tiplərinin bölünməsində iştirak edir;
3. cümlənin aktual üzvlənməsində də intonasiyanın rolu böyükdür;
4. yalnız intonasiya vasitəsilə sintaqmlara bölünmə baş verir ki, bu da digər cümlə üzvlənmə ifadə edilməsində mənanı müəyyənləşdirir;
5. nəhayət, intonasiya bu və ya digər nitq parçasının sonunu, yaxud sonuncu olmayan sintaqm yaratdığını da müəyyənləşdirir

Ədəbiyyat

1. Armstrong L., Ward I. A Handbook of English Intonation. Cambridge, 1931.
2. Bolinger D. Forms of English. Cambridge, Mass, 1965.
3. Crystal D. Prosodic systems and intonation in English. Cambridge, 1969.
4. Geoffrey L., Svartvik J. A Communicative Grammar of English. M., 1983.
5. Gimson A. S. An introduction to the pronunciation of English. London, 1970.
6. Jespersen O. A Modern English Grammar on Historical principles, pt. S., fourth volume, London, 1940.
7. Jones D. An outline of English phonetics. Cambridge, 9th ed., 1962.
8. Kingdon R. The groundwork of English intonation London. New York, Toronto, 1958, "XXXI + 272 p.
9. Parmenter C.E. Blanc A.V. An experimental study of accent in French and English, PLMA (publications of the modern language association of America) / ed. by P.W. Long. vol. XLVIII, June, 1983, p.p.598-607.
10. Schubiger M. The role of English intonation Cambridge, 1935.
11. Sweet H. A Primer of spoken English. Oxford, 1929. 15.
12. Бархударов Л.С., Щтелинг Д.А. Грамматика английского языка. М.: Высшая школа, 1965.
13. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1975.
14. Гайдучик С.М. Фоностилистический аспект устной речи. Автореф. дисс... докт. фил.наук; 1973.
15. Зиндер Л.Р. Общая фонетика, 2-е изд. М., 1979.
16. Киселева Э.П. О грамматической роли интонации в структуре английских сложноподчиненных предложений с придаточными времени. Автореф. дис.,— канд. фил.наук. М., 1964.
17. Николаева Т.М. Фразовая интонации славянских языков. М., 1977. ^л 25.
18. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении, 7-е изд. М., 1956
19. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967
20. Тукумтсева Н. Понятие о синтагме // Русский язык в школе, М., 1948, № 1, с. 17-21.
21. Л. Черемисина Н.В. Строение синтагмы в русской художественной речи. Ритмико-интонационная структура предложения в русской художественной речи // Синтаксис и интонация. Уфа, 1969, с. 3-248.
22. Щерба Л.В. Интонация и грамматика. Известия по русскому языку и словесности. Книга II. М., 1928, с. 122-140.
23. Юнусов Д.Н. Трактовка интонационного варьирования сложных синтаксических конструкций в современном английском языке // Научная мысль Кавказа. Северо-Кавказский научный центр высшей школы. Ростов-на-Дону, Приложение 5, 2006, стр. 281-285
24. F.Y. Veysally. Bases of structural linguistics. Baku – 2008. 307 s.
25. F.Y. Veysally. Introduction to linguistics. Baku, 2003, 406 s.

F.Allahverdiyeva

The intonation peculiarities of the variants

Summary

The article is devoted to the explanation of the analysis of variety of complex syntactic units in modern English. Basing on the experimental analysis the author explains the variety of complex syntactic units connecting with the grammatical and phonetic aspects and gains interesting results

Ф.Аллахвердиева

Интонационные особенности вариативности

Резюме

Статья посвящена анализу вариативности сложных синтаксических конструкций в современном английском языке. Основываясь на экспериментальных анализах, автор статьи объясняет вариативность сложных синтаксических конструкций связанную с грамматической и фонетической аспектами, и приобретает интересные результаты.

Rəyçi: Professor D.Yunusov

PAŞA KƏRİMOV
filologiya üzrə elmlər doktoru
NAILƏ MUSTAFAYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
nailemustafayeva@yahoo.com.tr

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA MÜXƏMMƏS JANRI

Açar sözlər: müxəmməs, təxmis, beyt, qəsidə, qəzəl

Key words: mukhammas, takhmis, beyt, gasida, ghazal.

Ключевые слова: мухаммас, тахмис, бейт, касыда, газель

Tədqiqatçılar türkdilli ədəbiyyatda ilk müxəmməslər müəllifinin böyük özbək şairi Əlişir Nəvai olduğunu, anadilli Azərbaycan ədəbiyyatında ilk müxəmməslərin XV-XVI əsr şairləri Ə.Hidayət və Kişvəri tərəfindən yazıldığını, XVII əsr anadilli poeziyamızda müxəmməsə rast gəlinmədiyini, yalnız XVIII əsrdə bu janrın geniş vüsət aldığını qeyd etmişlər (1.s.348). XVIII əsrdə müxəmməs janrının geniş vüsət aldığı, Vaqif, Vidadi, Nişat, Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcur Şirvani, Ağa Məsih Şirvani kimi sənətkarların yaradıcılığında inkişaf edərək yeni bir mərhələyə qədəm qoyduğu danılmaz faktdır. Lakin son illərin tədqiqatları, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, xarici ölkə kitabxanalarında saxlanan əlyazmaların araşdırılması göstərir ki, bir sıra XVII əsr şairlərimiz müxəmməs yazmışlar və XVIII əsr poeziyamızın bir sıra xüsusiyyətləri kimi müxəmməs janrının da vüsətli inkişafının təməli XVII əsrdə qoyulmuşdur.

Məlumdur ki, hər bəndi beş misradan ibarət müxəmməs (qafiyə quruluşu: aaaaa, bbbba...) poeziyamızda qəsidə, qəzəl və rübai ilə müqayisədə daha az yayılmışdır ki, bu da janrın nisbətən cavanlığı ilə izah edilir. XVII əsr poeziyamızda Qövsü Təbrizi, Mürtəzaqulu xan Zəfər, Səfiqulu bəy Səfi, Məlik bəy Avcı, Kəsbi, Rövnəqi, Şükri kimi şairlərinin müxəmməs müəllifi olduğunu göstərə bilərik. Qövsü Təbrizinin divanında 5 müxəmməs vardır. Bunlardan üçündə -7 bəndlik şeirdə, “Yetər, zalim, yetər, kafər, yetər, vallah-billah”, 5 bəndlik şeirdə “Getdim əldən, ey dolanım başına dildar, hey”, 5 bəndlik digər müxəmməsdə “Günahım nə, dolanım başına canan, günahım nə?” misraları hər bəndin sonunda təkrar olunur. Bu şeirlərin ilk bəndlərinin bütün misralarında isə “vallah-billah”, “hey”, “günahım nə?” sözləri digər 5 və 9 bəndlik müxəmməslərin ilk bəndlərinin bütün misralarında, sonrakı bəndlərin son misralarında “qurban” və “qurban olum” sözləri rədif kimi təkrar olunur. Qövsünün bu şeirlərində dünyəvi eşqin tərənnümü, real bir gözəlin vəsf edilməsi ilkin nəzərə çarpan cəhətlərdəndir. Bu müxəmməslərdəki dilin sadələyi, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə yaxınlıq, bəzi bəndlərdəki real gözələ vurğunluğun açıq-aydın ifadəsi ədəbiyyatda öz müasirinin nəfəsini, həyacanlarını parlaq bir gerçəkliklə əks etdirən XVIII əsrin qüdrətli şairi Molla Pənah Vaqifin əsərlərini xatırladır:

Nola gər əl verə ol sərvqədü siməndam,
Dolanıb başına öpmək ayağın, almaq kam,
Ey ki, olmuş iki zülfün hər iki aləmə dam,
Ey mənəm-şamimi sübh eyləyəni sübhimi şam,
Mən sənün türreyi-tərrarına qurban olum (7,s.443).

Qövsinin müxəmməslərində Vaqifin şeirlərindəki qədər sevgililərinin görünüşünün intim təfərrüatı olmasa da, hər halda, burada konkret bir gözələ qarşı məhəbbət hisslərinin tərrənnümündən söhbət getdiyi şübhəsizdir. Şairin müxəmməslərinin hər bir bəndi aşiqin sevgilisindən şikayəti kimi səslənir. Bəndlərdən birində Qövsinin klassik irsdən bəhrələndiyini də (“Füzulinin “Məni candan usandırdı” misrasını bir başqa variantda işlətməmişdir), şeirdə insan duyğularının real əksinə doğru irəlilədiyini, canlı danışmaq dilinə daha artıq dərəcədə yaxınlaşdığını da görürük:

Məni çün aqibət Qövsü kimi candan usandırdın,
Əzəl başdan neçün bəs canımı aldın, inandırdın,
Qılırkən saf, döndün çeşmeyi-çeşmin bulandırdın,
Çırağım yandırırkən qəm oduna dağ yandırdın,
Günahım nə, dolanım başına, canan, günahım nə? (7,s.445).

Qövsinin lirik qəhrəmanı sevgilisini vəfasızlıqda günahlandırarkən, ondan gileyənərkən bunu hamının başa düşdüyü canlı danışmaq dilində edir. Bu misralarda əsas ağırlıq yükünün Azərbaycan türkcəsindəki sözlərin üzərinə düşdüyünü görürük:

Şairin bədii ifadə vasitələrindən istifadə edərkən sırf türk sözlərinə, və ya dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözlərinə üstünlük verdiyini görürük. Məsələn:

Yarəb, ola bir gün ki, olam başdan-ayağə,
Başdan-ayağə sərv-xuramanına qurban (7. s.441).

Burada rəddüql-əcz aləl-ibtida poetik fiqurunun işlədildiyini görürük: sırf Azərbaycan türkcəsində olan “başdan-ayağə” ifadəsi əvvəlki misranın sonunda işləndiyi kimi, sonrakı misranın əvvəlində də verilmişdir. Şair müxəmməslərindən birində cinas sənətindən istifadə edərkən ərəb mənşəli “axır” sözünü müxtəlif mənələrdə iki müstəqil söz kimi bir-birinin ardınca belə məharətlə sıralamışdır: “Tərəhüm eyləyib bidadın axır axır etməzmi”. (7,s.440). birinci “axır” sözü “axırı ki”, ikincisi “son qoymaq” mənələrində işlədilib. Müəllif burada demək istəyir ki, yar mənə rəhm edib bidadına-zülmünə axırı ki, son qoyacaq mı görəsən.

Türkcə divanı son dövrlərdə Bakıda nəşr edilmiş XVII əsr şairimiz Mürtəzaqulu xan Şamlu Zəfərin ana dilində dörd müxəmməsinin olduğunu görürük, şairin müxəmməsi-tərkib adlandırdığı, hər bəndi beş misradan ibarət beş bəndlik üç şeiri vardır. Bu müxəmməslərdə birinci bəndin bütün misralarında, hər bəndin son misrasında rədif sözləri (1-cidə “cüda”, 2-ci və 3-cüdə “ey könül” sözləri) təkrarlanır. Görünür, tərəcibənddə olduğu kimi, bəndlərin sonunda misra ya beyt təkrar işlədilmədiyindən bu şeirlər müxəmməsi-tərkib adlandırılmışdır. Zəfərin beş misradan ibarət hər bəndinin son beyti təkrar olunan, dörd bəndlik, sərlövhəsində “tərəcibənd” yazılmış şeiri də vardır. Müxəmməsi-tərəcibənd də adlandırma biləcəyimiz şeirin bəndlərində

Əlvida, əlvida, ey saqi,
Tökdü qanım fələk, çü nari-füqa (4, s.47)
-vasitə beyti təkrar olunur.

Zəfərin dörd müxəmməsindən ikisi lirik-aşıqanə mövzuda yazılmışdır. Beş bəndlik, hər bəndin sonunda “cüda” rədif sözünün təkrar edildiyi şeirdə müəllif bir tərəfdən hicrandan, yardan ayrılıqdan şikayət edir, “Bəsdürün, ey xari-hicran, canıma sancılmagil” deyir, digər tərəfdən də özünü eşqdə vəfa və sədaqəti unutmamağa çağırır, “ey könül, səbr eylə sən, həm qeyriyə meyl etməgil” (4,s.65) deyir. “Ey könül” rədifli digər iki şeiri nəzərdən keçirdikdə isə görürük ki, “ilk vaxtlar istinasız olaraq məhəbbət məzmunu daşıyan, lirik çalara malik olan müxəmməs” (1, s.355) XVII əsr anadilli şeirimizdə mövzu dairəsini genişləndirmiş, yeni bədii-estetik çalarlarla zənginləşmişdir. Şairin “Ey könül” rədifli, eyni vəznli iki şeiri məzmunca da yaxındır. Elə bil ki, birinci şeirdə ürəyini tam boşalda bilmədiyini düşünən Mürtəzaqulu xan ikinci şeir yatmaq qərarına gəlmişdir. O, hər iki müxəmməsində oxucuya dünya nemətlərinə uymamağı məsləhət görür, “Dövləti-dünyayə uymagil,sənə ol al edər” deyir. Söyləyir ki, bir gün yığıqların hamısı əlindən çıxıb bilər, odur ki, belə artıq şeylərin fikrini çəkməyib hər zaman Həqqin dərgahını düşünsən daha yaxşı olar. Eyni məzmunlu ikinci müxəmməsdə şairin fikrini sübut etmək üçün öz həyatını, başına gələnləri nümunə gətirməsi diqqətimizi cəlb edir:

Mənsəbi-dünya həsədsiz olmaz,ey rövşənzəmir,
Fitnə etmək peşəsidir, gözləməz bürnəvü pır.
Əli il çəkdüm cəfasın, axırı qıldı əsir,
Bir ulu sultan ikən etdi məni zarü həqir,
Çöhrəsindən bəllidir asari-nikbət, ey könül(4,s.67).

Bu bənddə yazılanlar şairin həyat hekayəsinin bədii ifadəsidir. Məhəmməd Tahir Nəsrabadinin (1623-1711) 1672-1679-cu illərdə yazdığı “Təzkireyi-Nəsrabadi” təzkirəsindən öyrənirik ki, Mürtəzaqulu xan uzun bir ömür sürmüş, döyüslərdə şücaət göstərmiş, yüksək vəzifələrə ucalmış, sonradan taleyin sərt zərbəsinə məruz qalmış, saray fitnə-fəsadları nəticəsində vəzifəsindən uzaqlaşdırılaraq güşənişin həyat sürmüş, bütün bu sınaqara təmkinlə dözmüş, günahsızlığı sübut edildikdən sonra yenidən yüksək vəzifəyə təyin edilmişdir. (5,c.I, s.33). Fikrimizcə həyatından məqamları şeirində ifadə etməsi Zəfərin anadilli poeziyamızın inkişafındakı mühüm xidmətlərindən biri, şeirimizi realizmə doğru irəliləyişinin əlaməti kimi dəyərləndirilməlidir. Mürtəzaqulu xanın insanların vəfasızlığından həyatdakı ədalətsizliklərdən şikayətlərlə dolu bu müxəmməsləri etiraz ruhuna, bir sıra digər cəhətlərinə görə bir əsr sonra ədəbiyyata gələcək Molla Pənah Vaqifin “Görmədim” rədifli müxəmməsini xatırladır.

H. 1070-ci ildə (1659-1660) Məşhəd valisi,h.1088-ci ildə (1677-1678) Herat bəylərbəyi təyin edilmiş Səfiqulu bəy Səfinin kiçik həcmli divanında rast gəldiyimiz yeganə anadilli müxəmməs beş bənddən ibarətdir. Lirik-aşıqanə mövzuda yazılmış bu şeirin birinci bəndinin bütün misraları, digər bəndlərin son misraları “bir-bir” rədif sözü ilə bitir. Dilinin sadəliyi ilə diqqəti cəlb edən bu əsərdə klassik poeziyanın, o cümlədən, xalq ədəbiyyatının təsiri özünü göstərməkdədir.

Səfəvi hökmdarları II Şah Abbas (1633-1666) və Şah Süleyman (1666-1694) dövründə yüksək vəzifə sahibi olmuş Məlik bəy Avcının Berlin Dövlət Kitabxanasında saxlanan kiçik həcmli divanında janrı müəllif tərəfindən müxəmməsi-müstəzad kimi göstərilmiş, iki bənddən ibarət 20 misralıq şeir vardır. Qafiyə quruluşu: AbAb, AbAb, xx, Cç, Cç,Cç, xx. Ərəb sözü olan “müstəzad” ziyadə, əlavə deməkdir. Bu şeirlərdə hər uzun misraya “ziyadə” adlandırılan qısa bir misra əlavə olunur. Bu əlavələr şeirə yeni ahəng qatmaq, beytlərin mənalarını gücləndirmək üçün edilir. Müxəmməsi-müstəzad ədəbiyyat tariximizdə az rast gəlinən janrdır. Səfinin əlimizə, yəqin ki, natamam şəkildə çatmış bu şeirin dili çox sadədir:

Bir adət imiş eşq ki, sevdasinə düşmaq
Divanəlik istər.
Gəncin diləyib kuhinə, səhrasinə düşmaq
Viranəlik istər.
Qan ağlayıban qorxulu dəryasinə düşmaq
Peymanəlik istər.
Odlarə yanıb tövri-təmənnasiə düşmaq
Pərvanəlik istər.
Ey vay ki, müşkil işə düşdüm yenə, ey vay,
Fəryadimə yet, hay.(6, s.282).

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-1812 şifri altında saxlanan, əsasən XVI-XVIII əsr şairlərinin əsərlərini əhatə edən cüng XVIII yüzillikdə yaşamış Azərbaycan şairi Zari Ərəşi tərəfindən köçürülmüşdür. Zari bu cüngə özündən əvvəl, XVII əsrdə yaşamış iki sənətkarın təxmisini daxil etmişdir. Bunlardan biri haqqında Salman Mümtazın məlumat verdiyi, I Şah Abbas dövrünün (1587-1629) tarixi şəxsiyyətləri Yusif xan və Molla Həsənin dostu olmuş Kəsbi Ərəşi, (s.211), digəri Zarinin babası Rövnəqidir. Haqqında danışılan cüngdə Kəsbinin Füzulinin “Dil uzadıb bəhs ilə ol arizi-cahanə şəm” (2, v.200a-200b), “Qıldı ol sər v səhər naz ilə həmmamə xuram” (2. v.202a-203b), “Şəm`i-muyin aləmi-aləmaradır sənin”(2v.204-205b), misraları ilə başlanan şeirlərinə yazdığı təxmisləri vardır.

Kəsbi Füzulinin “şəm`” rədifli yeddi beytlik qəzəlinə altı bənddən ibarət müxəmməs bağlanmışdır. Dahi şairin qəzəlindəki

Qıl şəbistanı münəvvər kim, nisarın qılmağa,
Riştədən dürlər çəkib cəm` eyləmiş damanə şəm` (3, s.173).
-beyti diqqətdən kənarda qalmışdır.

Kəsbi təxmisinin bəndlərində Füzuli beytləri ilə üzvi bir bağlılıq, məntiqi əlaqə yarada bilmişdir. Füzuli beytlərindən birində şamın gözəllikdə məşuqə ilə bəhsə girişməsindən, dili (burada “dil” sözü iki mənada işlədilmişdir. İnsan dili ilə bərabər şamdan qalxan odun dili də nəzərdə tutulur) ucundan, təkəbbürünə görə tənbeh edildiyindən danışır. Kəsbi beytə əlavə etdiyi misralarda deyir ki, Şam özü məclisi bəzəyərək o gözələ naz edir, onun təkəbbürlü başı kəsilsə də (burada məişət-

də tüstülənərkən, oldu dili uzanarkən şamın yanan hissəsinin vaxtaşırı kəsilməsi nəzərdə tutulmuşdur) qorxusu yoxdur:

Şəm` özün arayışı-məclis qılıb ta besəhər,
Eylər ol mahi-cəhanarayə qarşı cilvələr,
Kəssələr tənbeh üçün başın nola ol xirəsər,
“Arizi-canan ilə bəhsi-kəməli-hüsn edər,
Dil ucundandır ki, hər saət düşər nöqsanə şəm`”
(2,v.200a).

İkinci qəzələ yazılmış təxmisi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Füzuli qəzəlində sadəcə gözəlin hamamda təsvirini verməmiş, onun üzə çıxan gözəlliyinin aşıqın emosional vəziyyətinə təsirini göstərmişdir. Lirik qəhrəman-aşiq xəyalının gücü ilə məşuqəsini hamamda təsəvvürünə gətirir, bu təsəvvürdən halbəhal olur. Füzuli şeirini dərinədən duyan Kəsbi təxmisiində elə bil ki, dahi şairin xəyali səyahətinə qoşulur, ustadı ilə bərabər o da bu gözəlliyə heyran olur. Bəlli olduğu kimi, müxəmməsin bir növü olan təxmisi bəndlərinin əvvəlində müəllif şeirinə təxmisi yazdığı şairin beytinə özündən üç misra əlavə edir, sonra isə beyt gəlir. Kəsbi Füzuli beytləri ilə onlara əlavə etdiyi misraları arasında güclü bir məntiqi əlaqə yarada bilmişdir, onun misraları Füzuli təsvirinə əlavə təfərrüatlar təsiri bağışlayır. Belə təəssürat oyanır ki, gözəlin hamamda çimməsini Füzuli xəyalı ilə bərabər Kəsbinin də xəyalı seyr edir:

Adəməzadə edib vəhşilik ol ahuyi-Çin,
Etdi çeşmi-siyəhin afəti-canü dilü din,
Bəni-sevdazadəni etmək üçün bitəkin,
“Kakilin şənə açıb,qıldı həvayi mişkin,
Tiğ muyin dağıdıb, etdi yeri ənbərfam (2.v.203a).

Nəzərdən keçirilən şeirdə Kəsbi Füzulinin on beytlik qəzəlinin doqquz beytindən müxəmməs bağlanmışdır. Bundan başqa, şair Füzulinin “Şəm`i-ruyin afitəbi-ələmaradır sənin” misrası ilə başlanan yeddi beytlik qəzəlinə yeddi bəndlilik təxmisi yazmışdır. Elmi-tənqidi mətnlə müqayisə etdikdə görürük ki, təxmisdə dördüncü-altıncı beytlərə yazılan təxmislərin yeni dəyişik düşmüşdür. Ehtimal ki, Kəsbinin əlində olan Füzuli qəzəli elə bu ardıcılıqda olmuşdur.

Haqqında danışdığımız, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan B-1812 şifrəli əlyazmada XVII əsrdə yaşamış şirvanlı şair Rəvnəqinin Füzuli qəzəllərinə 5,7 və 6 bənddən ibarət üç təxmisi (2, v.195a-197b) və müasiri Şügli qəzəlinə bir təxmisi (2,v.197b-198a) vardır. Rəvnəqi Füzulinin “Əşrəqət min fələkil-behcəti şəmsün və biha”, “Bülbüli-dil gülşəni-rüxsarın eylər arizu”, “Olsaydı məndəki qəm Fərhadimübtəladə” misraları ilə başlanan qəzəllərinə təxmisi yazmışdır. Füzulinin birinci yeddi beytlik qəzəlinə beş, ikinci yeddi beytlik qəzəlinə yeddi, üçüncü yeddi beytlik qəzəlinə altı bəndlilik təxmisi yazılmışdır. Elmi-tənqidi mətnlə müqayisədə bəzi beytlərin yeri dəyişik düşmüşdür. Birinci təxmisi Füzulinin Məhəmməd peyğəmbərin mədhinə həsr etdiyi nətinə yazılıbdır. Füzuli islam Peyğəmbərinin dünyaya gəlişini özü ilə gözəllik, şadlıq, işıq gətirən günəşin doğmasına bənzədir. Rəvnəqi Füzuli şeirinin əsas ideyasına çox həssas yanaşmışdır. Dahi şairin birinci beytinə uyğun

olaraq təxmisin birinci beytinə əlavə edilən ilk üç misra da ərəbcədir. Şair burada şüurlu surətdə Füzuli beytlərinin ardıcılığını pozmuşdur. Füzulinin üçüncü beytini Rövnəqi ona görə təxmisinin sonuncu bəndində iqtibas etmişdir ki, buradakı “rövnəq” sözünü təxəllüsü kimi işlədə bilsin:

Ta ki, bazari-cəhan açdı bu dövrani-qədim,
Buldu bazar rəvac o düri-dəryayi-əzim,
Qıldılar çox bu nida birlə mənadilər kim,
“Oldu bazari-cəhan Rövnəqi bir dürri-yetim,
Ki, degil iki cəhan hasili ol dürrə bəha”(2,v.195b).

Peyğəmbəri dürri-yetimə (sədəf içərisində tək bir dənə çox iri mirvari) bən-zədən Füzuli deyir: “Dünya bazarının rövnəqi (bəzəyi) elə bir dürri-yetim oldu ki, iki dünyanın qazancı da o dürrün dəyəri deyildir. Rövnəqi isə bəndin əvvəlində bu beytə əlavə etdiyi üç misrada yazır ki, bu qədim dövrən cəhan bazarı açdığı zaman-dan o böyük dərya dürrü (Peyğəmbər-P.K., N.M.) ən bahalı və tələb olunandır. Füzuli beytindən bilavasitə öncə gələn “Qıldılar çox bu nida birlə mənadilər kim” (“Bu nida ilə carçılar çox dedilər ki”) misrası isə dahi şairin beytindəki mənənin xüsusilə vurğulamasına xidmət edir. Əgər Füzuli bu beytin birinci misrasında bazari-cəhan rövnəqi, bəzəyi olan dürri-yetimdən danışarsa, Rövnəqi “rövnəq” sözü-nü təxəllüsünün verilməsi üçün bir vasitə kimi istifadə edir. Müasir əlifba ilə çap edildikdə qəzəldən fərqli olaraq təxmisdəki “rövnəq” sözünü böyük hərflə vermək lazımdır. Digər iki təxmisində də Rövnəqi Füzuli sözünə böyük diqqət və hörmətlə yanaşmışdır.

Rövnəqinin B-1812 şifrlı cüngdə rast gəldiyimiz Şüglinin “istər səni” rədifli qəzəlinə yazdığı beş bəndlik təxmis (2, v.197b-198b) XVII əsrdə Şirvan ədəbi mühitinin tədqiqi baxımından əhəmiyyətə malikdir. Təəssüf ki, Şügli şeirinin ayrıca köçürülmüş nüsxəsi əlimizdə olmadığından Rövnəqinin qəzəlin bütün beytlərinə təxmis yazıb-yazmadığını deyə bilmirik.

XVII əsrin ikinci yarısı-XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış Şükri təxəllüslü şairimizin Tehranın Məclise-Şuraye-İslamiye-İran kitabxanasından aşkar edilmiş əlyazma divanında onun Füzulinin “Ətəgin” rədifli yeddi beytlik qəzəlinə yazdığı altı bənddən ibarət təxmisinin (8, s.93) olduğunu görürük. Bu təxmisin bəndlərində müəllifin Füzuli beytlərindən əvvəl gələn misraları dahi şairin sözlərinin mənasını daha da qabarıq nəzərə çatdırır:

Getdi Leyli ki, məgər kam ala ondan Məcnun,
Göstərib hər nə olur əhli-vəfalərdə fünün,
Vəsli-yar etmədi ol pak dili digərgun,
“Belə üryan gərək avareyi-səhrayi-cünun
Ki, təəlliq tikəni tutmaya qət`a ətəgin (8,s.93).

Son dövrlərə qədər ədəbiyyatşünaslığımızda iddia edildiyinə baxmayaraq, XVII əsr poeziyamızda bir sıra dəyərli müxəmməs nümunələri mövcud olmuşdur. Fikrimizcə, XVIII əsrdə bu janrın ədəbiyyatımızda geniş vüsət almasında XVII yüzillikdə yazılmış müxəmməslər bir təməl rolunu oynamışlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü. Bakı: Elm, 2009.
2. Cüng. ƏYİ. B-1812.
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
4. Mürtəzaqulu xan Şamlu. Divan. Bakı: Nurlan, 2006.
5. Nəsrabadi Məhəmməd Tahir. Təzkireyi-Nəsrabadi. Tehran: Əsatir, 1378.
6. XVII əsr Azərbaycan lirikası (Antologiya). Bakı: Nurlan, 2008.
7. Qövsü Təbrizi. Divan. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
8. Şükri. Divan. Tehranın Məclisi-Şuraye-İslamiye-İran kitabxanası, № 2460.

Паша Керимов,
Наиля Мустафаева

Жанр мухаммаса в Азербайджанской поэзии XVII века
Резюме

До последнего времени литературы считали, что в XVII веке азербайджанские поэты не писали стихи в жанре мухаммаса. Но поиски в зарубежных библиотеках, в Институте Рукописей им. Мухаммада Физули НАНА показали что, такие азербайджанские поэты XVII века, как Говси Табризи, Зафар, Сафи, Малик бек Авджи, Кесби, Ровнаги, Шукри, писали мухаммасы. Язык этих стихов прост, близок к разговорному языку. Азербайджанские поэты XVII века заложили основа, благодаря чему в XVII I веке жанр мухаммаса стал очень популярным.

Pasha Kerimov,
Naila Mustafayeva

Mukhammas genre in the Azerbaijani poetry of the 17th century
Summary

Up to recent times, in the literature has been considered that, in the 17th century, the Azerbaijani poets had not written verses in the genre mukhammas (middle Ages eastern poem of five lines). But as a result of the researches conducted in the foreign libraries and in the Institute of Manuscripts named after M.Fizuli of ANAS, is proved that, the poets of the 17th century such as Qovsi Tabrizi, Zafar, Safi, Melik Bey Avji, Kesbi, Rovnaqi, Shukri wrote mukhammas. The language of these verses is simple, close to the spoken language. In the 17th century, the Azerbaijani poets founded a basis and due to this fact, the mukhammas genre became very popular during that period.

Rəyçi: Möhsün Nağısoylu
filologiya elmləri doktoru, professor

HÜSEYN HƏŞİMLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi
hashimli-h@rambler.ru

“ŞEYPUR” JURNALINDA BOLŞEVİK FİTNƏKARLIĞININ TƏNQIDI

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, “Şeypur” jurnalı, poeziya, publisistika

Key words: Azerbaijan literature, “Sheypur” journal, poetry, publicity

Ключевые слова: Азербайджанская литература, журнал «Шейпур», поэзия, публицистика

“Şeypur” jurnalı Azərbaycan satirik mətbuatı tarixində özünəməxsus yer tutsa da indiyədək elmi fikirin lazımı diqqətindən kənar qalmışdır.

“Şeypur” jurnalının cəmi 14 sayı çıxmışdır ki, onlardan 11-i 1918-ci ilə, 3-ü isə 1919-cu ilə aiddir. Jurnalın ilk sayı 5 oktyabr 1918-ci ildə, son sayı isə 18 yanvar 1919-cu ildə işıq üzünə çıxmışdır. Həftədə bir sayı çıxan bu jurnal Bakıda Səməd Mənsurun elektrik “Turan” mətbəəsində nəşr olunurdu, redaktoru (müdiri) görkəmli maarifçi Məhəmmədətağı Sidqinin oğlu, tanınmış jurnalist və publisist Məmmədəli Sidqi, naşiri isə istedadlı ədib Səməd Mənsur idi.

Tanınmış alim prof. N. Axundov 1968-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər)” adlı monoqrafiyasında “Molla Nəsrəddin”i və digər satirik mətbuat orqanlarını tədqiqə cəlb etdiyi halda, sovet ideologiyasına uyğun olaraq “Şeypur”u “əksinqilabi mahiyyət daşıyan, burjua-mülkədar hökmranlığını müdafiə edən “gülü” jurnalı” sayaraq ondan danışmağı məqsədəuyğun bilməmişdir (2, s. 3). Müstəqillik dövründə isə jurnal barədə bəzi yığcam fikirlər irəli sürülmüş, C. Cabbarlı və S. Mənsurun həmin jurnalda çıxmış əsərləri müasir ədəbi ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılmışdır. Lakin jurnalda “Şeypur” imzasıyla verilmiş məqalə və felyetonlardan bəzilərinin Səməd Mənsurun 2006-cı ildə çap olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilməsi (5, s. 207-216), fikrimizcə, düzgün deyil. Araşdırmalar (bax: 3, s. 31-34) bu jurnalda “Şeypur” imzasını Məmmədəli Sidqiyə aid edənlərin (1, s. 373; 4, s. 110; 6, s. 73) fikrini təsdiqləməyə tam əsas verir.

Ümumiyyətlə, “Şeypur”un səhifələrində müxtəlif gizli imzalardan istifadə olunmuşdur: Şeypur, Pompuşalı, Kənarçı Pompuşalı, Qarınqulu, Günahkar, Yaftım, Yaftıməli, Mömin çinovnik, Müxbiriniz mömin çinovnik, Xəbərçiniz Hacı Badamalı, Müxbiriniz Qarapapaq, Həzrət, Dağlı, Dağlızadə, Qoçu Mauzerzadə, Bakılı, Sərgərdan, Dərdmənd, Müxlisiniz Dərdmənd, Mürtəd, Qozqurab bəy, Lağlağı, Təəsübkeş, Dəyəmək, Sırtıq, Diplomat, Diplomatüddövlə, Mərqub, Düzəldən, Dİlfərib, Özciyəzim, Müsafir, Bir naxoş, Teatrçı, Aktyor, Sabiq spekulyant, Nağılçı, Köhnə qıyıq, Həsrətəli, Hərbi müxbir, Hərbi müxbiriniz Hacı Gülabdan, Bakı modaçısı, Azərbaycanlı, Müxlisiniz Fısdırıq, Sahir bəy, Hacı leylək, Biz və s. Jurnalın “Teleqraf xəbərləri”, “Poçta qutusu”, “Şeypur”un lüğəti” kimi rubrikalarındakı materiallar imzasız verilmişdir.

“Şeypur”dakı *Şeypur*, *Bir naxoş* imzaları Məmmədəli Sidqiyə; *Pompuşalı*, *Kənarçı Pompuşalı* imzaları Səməd Mənsura; *Dağlı*, *Dağlızadə* imzaları Cəfər Cabbarlıya; *Mömin çinovnik*, *Müxbiriniz mömin çinovnik*, *Xəbərçiniz Hacı Badama-*

li, Hərbi müxbiriniz Hacı Gülabdan imzaları Salman Mümtaza; Qozqurab bəy imzası Əmin Abidə; Azərbaycanlı imzası Məmmədəli Nasirə aiddir.

Bütövlükdə “Şeypur” hələ də əhatəli tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. Jurnaldakı materiallarla ətraflı tanışlıqdan sonra deyə bilərik ki, “Şeypur”a sovet dövründə uzun illər boyu birtərəfli, laqeyd münasibət bilavasitə onun mövzu-ideya mündəricəsi, izlədiyi qayə ilə bağlı idi. İctimai-siyasi hadisə və proseslərə aydın mövqedən münasibət bildirən jurnal Vətən və xalq taleyi üçün xüsusi önəm daşıyan məsələlərə həssaslıqla yanaşır, milli mənafelərin ardıcıl müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Xüsusən Azərbaycanın yenidən işğalına yönələn rus bolşevizminin əsl mahiyyəti, onlara və digər havadarlarına arxalanan ermənilərin fitnəkar əməlləri, əsassız torpaq iddiaları, 1918-ci ilin martında soydaşlarımıza qarşı törətdikləri qanlı qırğınlar “Şeypur”un səhifələrində tutarlı faktlar və əhatəli təhlillər vasitəsilə öz ifadəsini tapmışdır. Biz indiyədək “Şeypur” jurnalı barədə bir sıra məqalələr dərc etdirmişik. Bu məqalədə isə həmin jurnalda bolşevizmə tənqidi münasibət məsələsinə nəzər yetirəcəyik.

Jurnalın 5 oktyabr 1918-ci il tarixli ilk sayında M. Sidqinin “Şeypur” imzasıyla verilmiş “Altı ay” adlı məqaləsi (7, s. 2) maraq doğurur. Redaktorun həmin məqaləsində həftəlik jurnalın əsas hədəfləri, başlıca qayəsi öz ifadəsini tapmışdır. Müəllif ermənilər tərəfindən xalqımıza qarşı törədilmiş 1918-ci ilin qanlı mart qırğınından ötən altı aya diqqət yönəldərək həmvətənlərinə xitabən yazırdı:

“Altı aydır ki, gülməmişəm. Mart hadisətindən, bolşeviklərin təbirincə, vətəndaş müharibəsindən sonra suya batmış toyuq kimi suyu süzülə-süzülə bir tərəfdə qalmışdım. Öz şəhərində, öz evində özgə yerdən gəlmişlərin əli altında əzilirdin. Küçədən keçəndə küçə dibi ilə yeriyib, öz ana dilində danışmağa ehtiyat edirdin...”

Burada M. Sidqi mart hadisələrini vətəndaş müharibəsi sayan bolşeviklərin də iç üzünü qısa, lakin mənalı ştrixlə açmışdır.

“Kənarçı Pompuşalı”nın – S. Mənsurun 1-ci saydakı “Ziyalılar” felyetonunda (7, s. 3-4) ruslaşma tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Rus təhsilli iki ziyalının mükəlliməsi əsasında qurulmuş bu felyetonda milli simasını itirib yabançı təsirlərə düşənlər ifşa olunmuş, həmçinin Dadaş Bünyadzadə, Məşədi Əzizbəyov kimi bolşeviklərə də ironik münasibət öz ifadəsini tapmışdır. Dialoqdan bir parçaya diqqət yetirək:

- Mənim üç oğlum var...Ani umniya, xoroşo vospitanni... Bu vaxta qədər qoymamışam bir kəlmə də olsa, türk dili bilsinlər. Ona görə ki, kak tebe izvestno, türk dili qurubi dildir. Uşaqların ağzını əyir. Hamısı rusca razqovor eləyirlər. Rusca yeyirlər, rusca yatırlar. Daje ağlayanda da rusca ağlayırlar... İndi mana deyirlər ki, hökumət müsəlmanındır. Gərək uşaqlar türk dili danışsınlar, pomiloy! Mən öz əlim ilə öz uşaqlarımı neja portit eləyim?..Türk dili bunların gözünü, ağzını əydi, döndərdi bolşevik “Dadaşa”. Belini əydi, bənzətdi Məşədi bəyə. Onda nə olsun?

Bu sayda “Qarınqulu” imzasıyla verilmiş “Qarın məsələsi” adlı felyetonda (7, s. 5-6) da bolşevizmə tənqidi münasibət bildirilmiş, Bakı kommunası dövründə onların əhaliyə ərzağı da az miqdarda, norma ilə verməsi istehza ilə yada salınmışdır:

“Bolşeviklər qarın məsələsində çox ehtiyat ilə davranırdılar. Belə ki, insanın tox olmasından hüsula gələn kəsələri nəzərə alıb, hər bir şeyi tibbi nöqtəyi-nəzər ilə ölçüyə qoymuşdular. Onlar bilirdilər ki, insanın ağılı və fikiri qarını ac olanda yaxşı işlər və insan nurani olar. Qarını tox olarsa, lazımı qədər işləməyib, tənbel olar”.

İlk sayda “Yaftım” imzasıyla verilmiş “Zəbani-hal” adlı şeirdə (7, s. 6-7) isə bolşeviklərin, Şaumyan kimi maskalı daşnakların 1918-ci ilin martında Bakıdakı cinayətləri nəzmə çəkilməmişdir:

Axdırdığın, ay bolşevik, al qan səni boğsun!
Pulsuz-pinəsiz içdiyin şampan səni boğsun!
Pislik niyə etdin, a Şaumyan, səni boğsun?
İndi ki, yuvan xak ilə yeksan olacaqmış,
Ya rəbb, nə bilim, bir belə dövrən olacaqmış.

İlk sayda “Şeypur”un lüğəti” başlıqlı satirik şərhlərdə (7, s.7-8) digər məsələlərlə yanaşı, rus bolşevizminin də iç üzü açılmış, onların Azərbaycandakı fitnəkar əməlləri ifşa olunmuşdur. Məsələn, “bolşevik” sözünün izahında onların özlərini abadlıq, firavanlıq, füqərə tərəfdarı kimi göstərmələri, əslində isə adlarına uyğun olaraq böyük tamahları, həmçinin ermənipərəst olmaları vurğulanmışdır:

“*Bolşevik*: Kerenski hökumətindən sonra Rusiyada baş qaldırıb dünyanı abad edici və füqərə tərəfdarları bir növ firqə adamları deməkdir. Bolşeviklər bolşoy (yəni böyük) adam olduqlarına görə tamahları da bolşoy (yəni böyük)-dür... Həmin firqə Bakıda “rəhmətlik” Şaumyandan ibarət idi”.

Bolşeviklərlə menşeviklərin müqayisəsi də maraqlı doğurur:

“*Menşevik*: Menşevik bolşevikin ziddi olub, aralarında bir qədər təfəvüt vardır. Bunlar menşe (yəni az) olduqlarından tamahları da bolşeviklərə nisbətən menşe (yəni az)-dır. Bakıda bolşeviklər iş başından çəkildikdən sonra bu firqə iş başına keçib, bolşeviklərin yarımçıq qalmış abadedicisi işlərini itməməyə yetirməkdə idi...Hal-hazırda bu firqə Rusiyada bolşeviklərlə boğuşmaqdadır”.

“Vperyod” sözünün izahında isə Bakıda rusca çıxan eyniadlı qəzetin ermənipərəst mövqeyi ifşa olunmuşdur.

Jurnalın 2-ci sayında “Müxbiriniz Qarapapaq” imzasıyla verilmiş “Bakı ətrafında” adlı yazıda (8, s. 5-6) bolşevik-daşnak birliklərinin 1918-ci ilin martında Bakıda və ətraf kəndlərdə talanlar törətməsi, hətta “Şaumyanın binagüzarlığı ilə məscidləri də qarət etməsi” barədə söz açılmışdır.

Jurnalın 3-cü sayında Səməd Mənsurun “Kənarçı Pompuşalı” imzası ilə verilmiş “Ziyalılar” felyetonunda (9, s. 5-6) digər məsələlərlə yanaşı, bəzi rus dairələrinin Azərbaycan istiqlalına həqarətlə yanaşmasına münasibət bildirilmiş, onlara müvafiq tutarlı cavab da verilmişdir:

“- Bəs necə olsun? Axı uruslar bizə deyir, ani nedostoyinni bit samostoyatelni. Bunlar hökumət sahibi olmağa layiq deyil. Bəs onda biz nə deyək?”

- Onda biz deyərik ki, Allah Pyotr velikinin buxarısına rəhmət eləsin ki, sizi bir təhər elədi. Yoxsa siz bizdən də yaman gündə idiniz”.

3-cü sayda “Sərgərdan” imzasıyla verilmiş (bu imzadan o illərdə Əliabbas Müznib daha çox istifadə etmişdir) “Təsəlli” adlı şeirdə (9, s. 6) bolşevik-daşnak qüvvələrinin Azərbaycana qarşı birləşməsi kimi faktlara diqqət yetirilmişdir:

Ay kirvə, xəbər var ki, Şaumyan gələcəkdir,
Əldə yeni mandatla Avakyan gələcəkdir.
Yanında müavin Avanes, Artun, Əzizbəy,
Alyoşa, Dadaş, Sərkis, Akopyan gələcəkdir.

Dərginin 3-cü sayında “Şeypur” un lüğəti” də (9, s. 7-8) özünün satirik səciyəsi, bolşevizmin mahiyyətinə tənqidi münasibəti ilə maraq doğurur. Bolşeviklərin Bakıda qısa sürən “tavarış” hakimiyyəti dövründə qoyduqları bir sıra qadağalara diqqət yetirən jurnal əhalinin bu qüvvələrdən narazılığını da nəzərə çatdırırdı:

“*Fayton*: İki atlı arabaya oxşar bir şeydir ki, qədim zamanlarda şəhər içində camaatı şəhərin bu tərəfindən o tərəfinə aparırdı. Camaat tərəfdarı, ələxüsus füyqəra tərəfdarı olan tavarış hökuməti camaatın ayağı ola-ola faytona minib, artıq xərcə düşməməsini nəzərə alıb, fayton ilə gəzməyi qadağan etmişdi...

Qonka: Bu da iki atlı bir otaq idi ki, hər dəfə 60 qədər adamı içinə yığıb, şəhərin bu başından o başına aparardı. Axır vaxt tavarışlər dövründə bu qonkalar səyyar mitinq şəkilini aldığından atlar əziyyət çəkməsin və iğtişaş olmasın deyə, tavarışlər qonkaların işləməsini də qadağan etmişdilər”.

Rekvizitsiya, mobilizatsiya, nasionalizatsiya kimi sözlərə verilən satirik izahlarda da bolşeviklərin mürtəce siyasəti, Azərbaycanın sərvətlərini öz əllərinə keçirməyə çalışmaları ifşa olunmuşdur.

Səməd Mənsurun “Pompuşalı” imzasıyla 4-cü sayda dərc edilmiş “Ski”lər “Li”ləndilər” şeiri (10, s. 1-2) milli simasını itirib rus təsirinə qapılanların tənqidinə həsr olunmuşdur. Müəllif diqqəti ona yönəldir ki, Azərbaycan öz istiqlaliyyətini elan edəndən sonra soyadları “ski”, “ov” ilə bitən bir sıra həmvətənlər həmin sonluqları “li” ilə əvəzləmiş, guya bu yolla milliləşdiklərini göstərmək istəmişlər. Lakin S. Mənsur haqlı olaraq onu da vurğulayır ki, sadəcə soyad sonluğunu əvəzləməklə milliləşmək olmaz. Millilik qanda, ruhda, əməldə, xasiyyətdə olmalıdır. Belə zahirən milliləşənlərə çox da bel bağlamaq olmaz, zaman dönsə, onların bir qismi sandıqlarda gizlətdikləri “ski”, “ov” ilə yenidən meydana çıxacaqlar:

...Anlamış ancaq bu gün milliyətin,
“Li”-ləmiş ismin, dəyişmiş surətin,
Heç inanmam dəyişə xasiyyətin.
Rusluğa əzbəs ki, adiləndilər,
“Ski”-lər, “ov”-lar bu gün “li”-ləndilər...

Sandığa qoymuş hamı “ski”-liyini
İşlədər şimdi əlində “li”-liyini,
Başlasa çərxi-fələk yağılıyini
Bir də baxsan həpisi “ski”ləndilər,
“Ski”-lər, “ov”-lar bu gün “li”-ləndilər.

Məmmədli Sidqinin bu sayda “Şeypur” imzasıyla verilmiş “Tiflis duması” adlı məqaləsində (10, s. 2-3) bolşevik-daşnak qüvvələrin Azərbaycana qarşı birləşib fitnəkar əməllər törətməsi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Məqalədə “sosialist dərisi örtmüş daşnakların” mart hadisələri haqqında uydurmalar yayması, Gürcüstandakı müəyyən dairələrin, xüsusən sosialistlərin də onlara tərəfdar çıxması ürək ağrısı ilə dilə gətirilmişdir. Məqalə müəllifi bolşeviklərin erməniləri dəstəklədiyini, azərbaycanlılara münasibətdə ayrı-seçkilik etdiyini, həmvətənlərimizin əksinqilabçı adıyla qırdırıldığını da diqqət mərkəzinə çəkmişdir:

“Amma bircə burası var ki, bilmirəm bu “rəhimli ağalar” bu neçə ildə bütün Qafqaziyada müsəlman qanı çay kimi axanda harada idilər?.. Tiflis dumasında kamali-vüqar ilə əyləşən “Levi eser”-lər, yəni sol sosialistlər də (burasını da sənə xəlvətcə deyim ki, buların arasında müsəlman qardaşlardan da sosialistlər vardır) daşnaqsaqan fırqəsi nümayəndəsi mərsiyə dedikdə payi-minbər oxuyurmuşlar... Bundan əlavə, Qafqaz islam əhalisi hamısı “Kontrevolisioner”, yəni əksinqilabçı olduqlarına görə onların qətli vacibdir. Lakin kirvələr əsl həqiqi sosialist, yəni cib-gir olduqlarından onlar lazımlı adamlarıdır”.

Dərginin bu sayında S. Mənsurun “Kənarçı Pompuşalı” imzasıyla verilmiş “Ziyalılar” adlı felyetonunda (10. S. 3-4) Bakıda rus mənşəli “qospodin upravyayuşilərin islam fəhləsini, ustasını, mexanikini işə qoymaması” milli ayrı-seçkilik kimi tənqid olunmuşdur. Bu sayın “Teleqraf xəbərləri”ndə isə (10, s. 4-5) başqa məsələlərlə yanaşı, bolşevik Əliheydər Qarayevin “Al bayraq” qəzetində öldürülmüş Bakı komissarlarına, o cümlədən “Məşədi bəyə təziyyə tutması”, “Al bayraq”ı qara bayraqa çevirməsi kinayə ilə diqqətə çatdırılmışdır.

4-cü sayın maraqlı materiallarından biri də Əmin Abidin “Qozqurab bəy” imzasıyla “Köhnə səhifələr” rubrikasında oxuculara çatdırılan “Ursiyət” adlı şeiridir (10, s. 7-8). Bu şeirdə zaman-zaman türk dünyasına qarşı işğalçılıq siyasəti yürüdən rus çarizminin siyasəti pislənmiş, imperiyanın süquta doğru getməsindən doğan sevinc hissi ifadə olunmuşdur:

...Bildim ki, mən də Milyukovun minlər ilə var,
Karnilovun, Protopovun... həpisi şəhriyar.
Şahın həmar, cahın həmar, dostun həmar,
Amma bununla başına dünya olundu dar.
Yaxşı zamanda başlamısan dada, Ursiyət,
Sən dad edincə, dil gəlir dada, Ursiyət.

Məmmədəli Sidqinin 5-ci saydakı “Barışırılar” felyetonunda (11, s. 3) da mövzumuz baxımından diqqət çəkən məqam var. Müəllif dünya müharibəsinin bitməsindən söz açmaqla yanaşı, bolşevizmin Avropanı yeni bir müharibəyə sürüklədiyini də vurğulamışdır. 5-ci saydakı “Bu da bir nağıl” adlı (11, s. 5) felyetonda (müəllifi: Lağlağı) bolşeviklərin Bakıda cürbəcür cildlərə girib fitnələr, talanlar törətməsi satirik tərzdə ifşa olunmuşdur. Felyetonda bir oğrunun dilindən deyilir:

“Ax, bircə nə olaydı, yenə bolşeviklərin dövrü yetişəydi. Necə gözəl vaxt idi. Bolşeviklərin özləri, komissarları, böyükləri, kiçikləri həpisi mənim kimi kasıbcılıq edənlər idi. Görərdik ki, axşamlar saldat paltarları geyinib, sonra bir nəfər komissar da tapıb, ora-bura soxulduq. Səhərə qədər istədiyimiz kefi çəkib, istədiyimizi də edirdik. Sabah ilən yenə mən julik, o da komissar idi”.

“Təəssübkeş” imzalı müəllifin 5-ci sayda gördüyümüz “Ziyalı”larımızın “Şeypur”a notası” adlı satirik şeirində (11, s. 6) isə ruslaşmış bəzi ziyalıların iç üzünü açılmışdır:

Dünyada bəyəndiyimiz olan ruski yazıqdır,
Kim bu dil ilə razqovor etməzsə, yazıqdır,

Çün o dil ilə dil gəlir dada, dovolno,
Vot, yeşşo maruçit qolovu, ada dovolno.

“Şeypur”un 6-cı sayında “Diplomatüddövlə” imzalı müəllifin “Bir diplomat ilə müsahibə”si də (12, s. 4-5) diqqəti çəkir. Burada bir sıra digər siyasi məsələlərlə yanaşı, Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlişindən sonra yaranmış hərc-mərclik, qarışıqlıq barədə ironiya ilə söz açılmışdır:

“- Rusiya barəsində nə söyləyə bilərsiniz?”

- Rusiya maşallah gündən-günə “tərəqqi” etməkdədir. Allah Leninin dədəsinin yanındakılara rəhmət eləsin! O vücud sayəsində hələ Rusiya çox “tərəqqi” edəcəkdir”.

6-cı sayın “Teleqraf xəbərləri”ndə (12, s. 5-6) də bolşevizmin ifşasına yer ayırılmışdır. Rusiyanın Avropada bolşevizmi yaymağa çalışmasını kisədən cinşəyatının tökülməsi kimi qiymətləndirən “Şeypur” yazırdı:

“Teleqrafların gətirdikləri xəbərə görə, Almaniyada olan Rusiya nümayəndəsinin xurcunu cırılıb. İcindən cürbəcür dualar və cin qovan tilsimlər töküldüyünə görə Rusiya ilə Almaniya arasında təzədən böyük bir “məhəbbət” vücuda gəlmişdir. Şura hökuməti Kremlədən bir teleqraf vurub deyir ki; “Hamıya, hamıya, hamıya! Kirsəti-məhəbbətdən Almaniya ilə Rusiya arasında mərəz hasil olmasına hazır olunuz!”... Yevropa həyəcana düşmüşdür. Bu cinlərin Yevropada böyük işlər törədəcəyi şübhəsizdir... Danabaş kəndindən alınan axırıncı xəbərə görə, Yevropanın bolşevizm azarına mübtəla olacağı Danabaş kəndi məhafili-siyasiyyəsində böyük danışığa bais olmuşdur. Danabaş kəndində vaxt olacaq konfransa Ordubaddan nümayəndələr gələcəyi gözlənilir”.

6-cı sayda “Şeypur”un lüğətində (12, s. 7) də bolşevizmə müvafiq yaşama nəzərə çarpır. Kollektiv sözünün izahı bu baxımdan səciyyəvidir:

“*Kollektiv* - yəni kef etmək. Bu kef bolşeviklər dövründə məvacibxor qulluqçular arasında xeyli mötəd idi”.

7-ci sayda M. Sidqinin “Nə var, nə yox” məqaləsində (13, s. 2) imperiyapərəst qüvvələrin Rusiyanı yenidən dirçəltmək cəhdləri, “gərək Rusiyanı dirildək və “birləşdirək” deyənlərin əsl siması satirik tərzdə səciyyələndirilmişdir.

“Mərquub” imzalı müəllifin 7-ci sayda oxuduğumuz “Təqsirkar gücsüzdür” məqaləsində (13, s. 4-5) isə sosialistlərlə daşnakların azərbaycanlılara qarşı eyni fitnəkar mövqedən çıxış etməsi konkret fakt və təhlillər yolu ilə nəzərə çatdırılmışdır. Sosialistlərin 1918-ci ilin martında soydaşlarımıza qarşı törədilmiş qırğını pərdələmələrinə diqqət yönəldən müəllif yazırdı:

”Məsələn, götürək mart hadisəsini. “Sosialist” qəzetələrində yazıldığına görə, daşnaksaqanlar on üç min nəfər müsəlmanı əsir edib, onlara böyük ehtiram etmişlər və davadan sonra evlərinə qaytarmışdılar. Bu on üç min nəfərin evi, məlum olduğu kimi, Caparidze və Məşədi bəyin söylədiyinə görə, talanlanmışdı. Aparılan aparılıb, yerdə qalan stəkan, nimçə kimi şeylər sındırılmışdır. Bu, bolşeviklərin dediyi. Bizə məlum olduğu kimi, bolşeviklər camaatı həyəcana gətirməmək üçün birə üç dəfə az demişdilər. Sonra ərz olsun ki, “Bolşevik hökuməti” bütün Bakı müəssisələrini “Sovnarxoz” milliləşdirdi. Sonra (Mən Bakıdan danışiram. Şamaxıda, Göyçayda, Gəncə quberniyası, İrəvan kəndlərində işim yoxdur) Bakı kəndlərində “burjoy”

kəndçilərin taxılı və əmlak müxəlləfatı “Rikvizis” olundu. Həmsəri rövzəxanı de-mişkən, bunnan da işim yoxdu... “

8-ci saydakı “Teleqraf xəbərləri”nin (14, s. 3) də bir qismi bolşevik dairələrin fəaliyyətinin mahiyyətinə işıq salır. Bolşevik hakimiyyətini “Adı var, özü yox” sayan “Şeypur” onların “Znamya truda” qəzetinin ikibaşlı mövqeyini pisləyir, Lenin və Trotskiyə də diqqət yetiridi:

“Moskvadan teleqraf edirlər ki, Lenin və Trotski müttəfiqlər ilə Bakıya gələn və Bakıda olan həqiqi (!) sosialistlər tərəfindən təzə hökumətlər təşkil edilməsi xəbərini eşidən gündən hər gecə yuxuda diksinirlər. Keçən gecə Lenini qara basıb qışqıranda Trotski onun səsinə oyanıb səhərə qədər yata bilməmişdir. Bunlara dua yazdırmaq üçün İrana teleqraf vurulub, məşhur dua yazanlardan bir neçə nəfərinin Moskvaya göndərilməsi xahiş edilmişdir”.

“Dilfərib” imzasıyla 8-ci sayda dərc olunmuş “Alış-veriş və yaxud ticarət” (14, s. 4-5) adlı məqalə də özünün kəskin siyasi qayəsi ilə seçilir. Ustad M. Ə. Sabirin “Satıram” satirasından gətirilmiş epiqrafla başlayan məqalədə müəllif alış-verişin növlərindən danışır. Əsas qayə isə sonda aydınlaşır, Lenin başda olmaqla bolşeviklərin Rusiyanın mənafeələrini almanlara satmasına diqqət yönəldilir:

“Alış-veriş və yaxud ticarət neçə qismdir...”

Beşincisi və ən böyüyü siyasi dəlillik və yaxud məmləkət və millət-fürüş-luqdur. Belə ticarət əvvəllərdə də olmuş, fəqət indi lap böyük bazar tapmışlar. Mə-sələ, şəhərimizdə nəşr edilən sosialist qəzetəsi “Znamiya truda”nın müdiri-müxtə-rəmi sosialistlər sosialisti, kəndçilər hamisi, millət tərəfdarı Umanski həzrətlərinin qövlinə görə, Lenin və onun süd qardaşı Trotski, kirvəsi Zinovyev ilə Rusiyanı almanlara satmışlar. Bu həriflər qeysərdən bir neçə min manat xalis qızıl alıb alış-veriş eləmişlər. Umanski doğru danışan olduğuna görə buna inanmaq olar” .

8-ci sayda “Kənarçı Pompuşalı”nın “Ziyalılarımız” felyetonunda (14, s.5-6) isə daşnaklara bolşeviklərin dəstək verməsi, türk-müsəlmanlara qarşı onların eyni fitnəkarlıqla yanaşması dilə gətirilmişdir:

“ -Canım, dünyaya svoboda verən, davanın qan tökməyinin protivniki olan bolşeviklər martda bizi qırdılar. Evlərimizi soydular...”

- Dur-dur, balam! Onlar ki, bolşevik deyildi. Onlar daşnaq ağalar idi.

- Ey, kakoy tı naivni. Bolşevik deyildi, nədir? Canım, bu paraxoddan top atıb məscidlərimizi, drevni tikililərimizi xaraba qoyan daşnaq idi? Onlar ki, daşnaq de-yildi!

- Dur-dur! Şəhərin aşağı məhəlləsində südəmər uşaqları qıran bolşevik idi, ya daşnaq? Hansı idi? Bilirsənmi, Əliğa Muradaliyeviç, sən elə demə! Sən deginən ki; koqda delo kasayetsa müsəlman, onda bolşevik-menşevik də, daşnaq-maşnaq da hamısı birdir” .

8-ci saydakı “Bakı xəbərləri” ndə (14, s. 7-8) də Bakıda bolşeviklərin qısa idarəçiliyi yada salınmış, onun “adı var, özü yox” olması, yəni xalq tərəfindən dəstəklənməməsi satirik tərzdə nəzərə çatdırılmışdır:

“Bakıya gələnlər Bakıda “Gözə görünməyən” bir hökumət təşkil etmişdilər. Bu hökumətin əməli-saleh olanlara nə vaxt görsənəcəyi məlum deyildir. Rəvayətə görə, Lenin və Trotski bibi oğlanlar Həştərxandan durbin ilə baxıb, bu hökuməti su üzərində görmüşdülər. Orada dayanmış olan tatar soldatlarından biri “Bismillah” deyən kimi hökumət gözdən itmişdir”.

Bolşeviklərin mətbuatda Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaq təşəbbüslərinə, sosialistlərin Azərbaycana qarşı münasibətinin çarizmin işğalçılıq siyasətindən fərqlənmədiyinə də diqqət çəkən “Şeypur” yazırdı:

“Eşitdiyimizə görə, Bakıda bir cəmiyyət təşkil edilir ki, Azərbaycan taxtına Yurşevičin namizədliyini sübut etsin. Bu barədə “Znamiya truda” qəzetəsi mühərriri Umanski cənabları geniş bir məruzə hazırlamaqdadır. Aldığımız məlumatlara görə, Umanski öz məruzəsində İçərişəhərdəki Xan sarayının daşlarında yazılan yazıların müsəlmanı olmayıb, əski slaviyan lisanı ilə yazıldığını sübut edəcəkdir... Bu günlərdə Bakıda rus-milli komitəsi tərəfindən beynül-firqiyun “Yedinaya Rusiya” nam bir qəzetə nəşr edilməyə başlanmışdır. Qəzetə lap təmizdir. Müsəlmanlara olan əlaqəsi ruhuna fəda olduqları Nikolayın əlaqəsi kimi səmimiyanədir”.

Bu sayda “Şeypur”un lüğəti”ndə də (14, s. 8) rusdilli “Znamiya truda”nın fitnəkar mövqeyi pislənmişdir:

“Znamiya truda. - Bu bir qəzetə adıdır ki, hal-hazırda Bakıda nəşr edilir. Müsəlmanlar ilə, ələlxüsus Azərbaycan hökuməti ilə arası çox sazdır. “Bakı” sözünün rus və ya erməni sözü olduğunu isbat etməyə çalışmaqdadır”.

“Lüğət”də sosialist sözünə verilən izah da maraqlıdır. Jurnal sosialistlərin öz məqsədləri üçün hər cildə girməsini nəzərdə tutaraq yazırdı:

“Sosialist. - Sosialist cürbəcür olar. Biz burada ancaq Bakıdakı rus sosialistlərinin mənasını yazacağıq.

Bir gün Molla Nəsrəddin ət alıb gətirir evə. Arvadına deyir ki;

-Arvad, bundan nə xörək olar?

Arvadı deyir ki, hər cür xörək.

Molla deyir ki, indi ki, olar, hamısından bişir”.

9-cu saydakı “Teleqraf xəbərləri”ndəki (15, s. 3-4) satirik xəbərlərdən birində daşnakların bolşevik cildinə girmələrinə bir daha diqqət yönəldilmişdir:

“Horizon” qəzetəsi yazır ki,... daşnaqsanlar özlərinin hər bir cildə girə biləcəklərini və mart ayında Bakıda birdən-birə dönüb bolşevik olduqlarını bolşeviklərə xəbər verməkdən ötrü bir heyət göndərmək istəyirlər. Stiyopkanın bu heyətə sədr intixab ediləcəyi gözlənilir”.

S. Mənsurun “Ziyalılarımız” silsiləsindən 9-cu saydakı felyetonunda (15, s. 4) rus millətçilərinin Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan siyasətinin əsl mahiyyəti, bolşeviklərin bu məsələdə mövqeyi və s. məharətlə açılmışdır. Təsəvvür tamlığı naminə iki ziyalının dialoqundan bir parçanı nümunə gətiririk:

“- Ruski-nasionalni Sovet deyir ki, “bir-iki, Qafqaz da- mafqaz da hamısı bizimki”. Gərək Qafqaz Rusiyadan ayrılmasın. Çünki Rusiyanın bir çastıdır.

- Pomiloy, hansı Rusiya? Rusiya var ki, onun çastı da olsun?

- Nu, Rusiya yoxdur. Bunu Sovet də bilir. Ancaq deyir ki, Rusiya olacaq da.

- Aa! Olacaq! Çto je...Bir də bu qospodin Sovet, birdən-birə Azərbaycana yapışmaq çto znaçit? Yaxşı oğlandır, getsin Rusiyanı bolşeviklərdən alıb qurtarsın. Sonra Qafqaz razqovorunu araya qoysun. Rusiya ruslara köynəkdir, Qafqaz palton. Bunların köynəyini bolşeviklər əyinlərindən çıxarıblar. Bunlar palton davası eləyirlər.

- Koneçno. Əvvəla, palton köynəkdən bahalıdır. İkincisi, bir dərd var, sən onu bilmirsən.

- O nədir?

- O odur ki, bu doroqoy palton qlavni tatarların əlindədir. Ruski-nasionalni Sovet deyir ki, bu palton kaş bolşeviklərin əlində cırılaydı. Pambığı mənə veriləydi. Tatarlara çatmayaydı! Vot çto!

- Posluşi, neçün? Biz ki, ruslarla həmişə dost olmuşuq, bratski dolanmışıq.

- Da, verno. Ruslar da özləri deyir ki, biz müsəlmanlardan razıyıq. Nu, qalmaqal salanlar tamam ruslar deyillər. Bir neçə nəfərdirlər ki, özlərinin qarın ağrısı var. Öz qarın ağrıları üçün çalışırlar”.

9-cu sayda “Özcəyimiz” imzasıyla verilmiş “Nə deyirlər?” adlı məqalədə də (15, s. 4-5) Azərbaycan istiqlalına qənim kəsilən bəzi müvafiq dairələrin mövqeyi pislənilmişdir:

“Azərbaycan” qəzetəsi Azərbaycanın istiqlaliyyətini tələb etdiyi halda “Yedinaya Rusiya” Azərbaycan istiqlalının məhvini istəyir”.

9-cu sayın “Poçta qutusu” rubrikasında da (15, s. 8) bolşevik təmayüllü başabəla mətbuat orqanlarına işarə edilmişdir:

“*Socialist*” imzalı məktub göndərənə: Əfəndim! Hərgah sosialist nə olduğunu bilmək istəyirsən, özünü ver “Znamiya truda” qəzetəsi başında olan sosialistlərin yanına. Onlar sənə sosialist dərsi verib səni lap yaxşı sosialist eylərlər”.

“Şeypur”un 10-cu sayında “Pompuşalı”nın- Səməd Mənsurun “Vahid Rusiyaya ithaf” şeirində (16, s. 2) Azərbaycan istiqlalı əleyhinə qərəzli yazılar dərc edən “Yedinaya Rusiya” qəzeti növbəti dəfə tənqid olunmuşdur. Müəllif “Vahid” deyər işarət etdiyi bu qəzetin yazarlarının mövqeyini ədalətli rusların da bəyənmədiyini ayrıca vurğulamışdır:

...Niyə dağlar gözünü tək bizim Azərbaycan,

“Vahid”in aləmə salmış yenə fəryadü fəğan,

Rusların da lap zəhlələri getmiş, inan!

Dərdinə çarə qılan bir quru fəryad olmaz,

Quru fəryad ilə Rusiya abad olmaz.

“Diplomat” imzalı müəllifin 10-cu saydakı “Hərdən bir” adlı yazısı da (16, s. 4-5) milli mənafeələrin müdafiəsinə, bolşevizmin işğalçı mahiyyətinin ifşasına həsr olunmuşdur.

Bakıda çıxan “Yedinaya Rusiya” və “Znamiya truda” qəzetlərinin imperiya-pərəst mövqeyini növbəti dəfə pisləyən müəllif sosialistlərin bu məsələdə sözləri ilə əməllərinin tutmadığını aşkar şəkildə nəzərə çatdırmışdır:

“-Hətta sosialistlərin ən başçısı olan Lenin də bir gün deyirdi ki, müsəlman qardaşlar, qəlbinizə heç məlal-zad gəlməsin. Bolşevik hökuməti hər millətə istədiyini verəcəkdir... Əcəba, azad olmağa haqqımız yoxdur? Yoxsa yenə İvan Andreveviçlər başımızın üstündə durub bizə ağılıq edəcəkdirlər?”

Bəli, Kərbəlayi Həsərətəli cənabları yenə bu sözləri deyirdi və xətmində giley edirdi ki, guya bu sözlərin hamısı yalan imiş. Dudka imiş...

Amma sonradan qənbərqulular yadıma düşüb təəssüf edirdim. Lenin, Trotski, Məşədi bəy, Şaumyan və son hadisələr yadıma düşdükcə deyirdim ki: “Rəhmət be kəfənduzi-qədim!”.

“Şeypur”un 11-ci sayındakı “Gürcü-erməni vuruşması” adlı məqaləsində (17, s. 2-3) Məmmədəli Sidqi ermənilərin Rusiyanın dəstəyi ilə Qafqazda torpaq ələ keçirib özlərinə dövlət qurmaq yönündəki fitnəkar əməllərini tutarlı şəkildə ifşa

etmişdir. Bu saydakı “Havadan qapılmış xəbərlər”in (17, s. 3-4) brində də bolşevik-daşnak əməkdaşlığına diqqət yetirilmişdir.

12-ci saydakı “Bu da bir rəng” (18, s. 4-5) adlı yazıda Azərbaycan üçün Şimal təhlükəsindən, sərhədlərin pozulmasından söz açılmışdır. Həmin sayda “Azərbaycanlı” imzasıyla dərc olunmuş “Bu da bir cür məslək” adlı məqalədə (18, s. 6-7) isə müxtəlif millətlərə mənsub sosialistlərin əsl siması onların öz dilləri ilə açılmışdır.

“Yaşasın rus milləti! Yaşasın vahid Rusiya! Qəhr olsun millətçi türklər!”, - deyən rus sosialistləri;

“Nə Gürcüstan, nə də Azərbaycan vardır. Bu yerlər Rusiyanın bir bucağıdır. Heç vaxt bunların ayrılıb özlərinə istiqlaliyyət almalarına razı olmayacağız. Şovenist gürcülər və türklər nə qədər çalışacaqlar çalışsınlar, fəqət biz bunu qoymayacağız”, - deyərək ruslara yarınan erməni sosialistləri;

“Müsəlmanlar dünyanı xarab etdilər! Riyurik özü ilə gətirdiyi Bakını özlərinə paytaxt qərar vermək istəyirlər. Bunlar istəyirlər ki, Piyotr tərəfindən bina edilmiş “Xan sarayının” Azərbaycan xanları tərəfindən tikilmişini isbat etsinlər...

Vay, haray, dünya dağıldı. Müsəlmanlar müqəddəs Rusiyanı, müqəddəs Bakını, müqəddəs Quba, müqəddəs Şamaxını Azərbaycan hesab etməkləri bəs etmədiyi kimi, müqəddəs Yekatrınanın bəzək vurduğu Yelizavetpolu da Gəncə adlandırmışlar”, - deyərək haray çəkən yəhudi sosialistləri bu məqalədə lazımınca ifşa olunmuşdur.

Sonda müəllif Azərbaycan istiqlalını istəməyən bu cür qüvvələrə belə bir haqlı sual verir:

“Deməli: “Vahid Rusiya mojna!” “Hayastan” konyeçno! “Polestina” samo saboy! Amma Azərbaycan netrabatay?!”

12-ci saydakı “Bakı xəbərləri” rubrikasında (18, s. 7) da bu mövzu davam etdirilmiş, “Znamiya truda”, “Yedinaya Rusiya”, “İskra”, “Naşa vremya” və “Vperyod” adlı qəzetlərin mürtəcə mövqeyi, bəzi müsəlman fəhlələrin yalançı bolşevik təbliğatına uyub milli hökumət əleyhinə çıxmaları tənqid olunmuşdur.

“Şeypur”un 13-cü sayında “Köhnə qıyıq” imzasıyla verilmiş “İzahata möhtac olan bir neçə məsələ” adlı məqalənin (19, s. 2-3) bir yerində “Qabaq zamanlarda bolşeviklər ilə daşnaqların fironluq etdikləri günlərdə zülm və haqsızlığın nə payəyə çıxdığı” barədə də danışılmışdır.

“Şeypur”un lüğəti” rubrikası 14-cü sayda da (20, s. 6) diqqətəlayiq materiallarla zəngindir. Burada *рабоçaya konфрeнсиya, internacional* kimi anlayışlara verilən izahlarda bolşevizmin mahiyyətinə, milli ayrı-seçkilik siyasətinə tənqidi münasibət ifadə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, “Şeypur” jurnalındakı bu cür çoxsaylı materiallar 1918-1919-cu illərdə bolşeviklərin Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı törətdikləri fitnəkar əməlləri, tutduqları ədalətsiz mövqeni real faktlara istinadən bədii-publisistik tərzdə əks etdirir. Jurnal ətraflı tədqiqata layiqdir.

Son olaraq deyək ki, müasir dövr üçün də aktuallığını itirmədiyini nəzərə alıb “Şeypur” jurnalının bütün saylarını latın əlifbası ilə nəşrə hazırlayıb kitab halında çapa təqdim etmişik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 cildə, 2-ci cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005
2. Axundov N. F. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər). Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1968
3. Həşimli H. M. Məmmədli Sidqi və “Şeypur” jurnalı. Bakı: Elm və təhsil, 2014
4. Məmmədli Q. M. İmzalar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977
5. Mənsur S. Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
6. Səmədova N. Məmmədli Sidqi və “Molla Nəsrəddin” jurnalı // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri (XIII respublika elmi konfransının materialları) . Bakı: Elm və təhsil, 2013
7. “Şeypur” jurnalı, Bakı, 1918 , № 1
8. “Şeypur” jurnalı, 1918 , № 2
9. “Şeypur” jurnalı, 1918 , № 3
10. “Şeypur” jurnalı, 1918 , № 4
11. “Şeypur” jurnalı, 1918 , № 5
12. “Şeypur” jurnalı, 1918 , № 6
13. “Şeypur” jurnalı, 1918 , № 7
14. “Şeypur” jurnalı, 1918 , № 8
15. “Şeypur” jurnalı, 1918 , № 9
16. “Şeypur” jurnalı, 1918 , № 10
17. “Şeypur” jurnalı, 1918 , № 11
18. Şeypur” jurnalı, 1919 , № 12
19. Şeypur” jurnalı, 1919 , № 13
20. Şeypur” jurnalı, 1919 , № 14

Hüseyn Hashimli

Exposure of the bolshevik perfidy in the “sheypur” journal

Summary

The journal of “Sheypur” takes an important place in the history of Azerbaijan satirist press. But till nowadays this journal hasn't been investigated. The “Sheypur” journal which was published during the years of 1918-1919 in Baki is investigated for the first time in the article. The author has been investigated the famous Azerbaijan writers Mammadali Sidqi's, Samad Mansur's articles, topical satire and poems which are about the bolsheviks' perfidy against the Azerbaijan people. Today those materials has an important role for to learn the historical reality.

Гусейн Гашимли

Разоблачение большевистского кляузничества в журнале «Щейпур»

Резюме

Журнал «Щейпур» занимает значительное место в истории Азербайджанской сатирической прессы. Но до сих пор этот журнал оставался неисследованным. В этой статье впервые привлечено к исследованию сатирический журнал «Щейпур», который издавался в Баку в 1918-19 годах. Здесь исследованы статьи, фельетоны и стихи Мамедали Сидги, Самеда Мансура и других авторов, опубликованные в этом журнале, которые разоблачают кляузные действия большевиков против азербайджанского народа в те годы. Эти материалы имеют серьезное значение с точки зрения в явлении исторических реальностей.

Рәуфи: Əsgər Qədimov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NADİR İSMAYILOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

HACI KƏRİM SANILI VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, Hacı Kərim Sanılı
Key words: Azerbaijan literature, children's literature, Haji Karim Sanılı
Ключевые слова: Азербайджанская литература, детская литература, Хаджи Керим Санылы

Hacı Kərim Sanılı (1878-1937) iyirminci əsr Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı nümayəndələrindən biridir. O, Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmiş, uzun illər boyu müxtəlif təhsil ocaqlarında pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, mətbuat orqanlarında çoxsaylı bədii və publisistik əsərlər dərc etdirmişdir. Bu görkəmli ziyalı mahir pedaqoq olmaqla yanaşı, bir sıra tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında da yaxından iştirak etmişdir. "Məsələn, H. Sanılının "Böyüklər üçün əlifba", Azərbaycan maarifpərvərlərindən F. Nemanzadə və H. Axundovla birlikdə yazdığı "Üçüncü il" kitabı,... Ə. Seyidovla müştərək yazdığı "Türk əlifbası" adlı dərslikləri buna misal ola bilər" (6, s. 230). H.K. Sanılının uşaqlar üçün hazırladığı dərsliklərdə müxtəlif müəlliflərin müvafiq əsərləri ilə yanaşı, onun özünün qələmə aldığı bədii nümunələr də diqqəti çəkir. H. K. Sanılı uzun müddətli müəllimlik fəaliyyəti dövründə pedaqoji-metodiki məsələlərlə yanaşı, uşaq ədəbiyyatına da ardıcıl maraq və diqqət göstərmiş, bu sahədə də dəyərli nümunələr yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, H. K. Sanılı 1910-1930-cu illərin ədəbi prosesində yaxından iştirak etmiş, ədəbiyyatımızı buir sıra qiymətli nümunələrlə, xüsusən kənd həyatından bəhs edən mükəmməl şeir və poemalarla zənginləşdirmişdir. Xalq həyatına, məişətinə, adət-ənənəsinə, mənəviyyatına dərinləndən bağlılıq onun əsərlərində geniş yer tutmuş, dolğun poetik təcəssümünü tapmışdır. Hətta onu 1930-cu illərdə "kəndli şairi" deyərək tənqid edənlər, kənd həyatını, keçmiş məişəti ideallaşdırmaqda qınayanlar da az olmayıb. Lakin bir cəhət mübahisəsizdir ki, H. K. Sanılı ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yer tutan, orijinal duyum və deyim tərzinə malik olan qüdrətli qələm sahibidir. Ədəbiyyatşünaslıqda vurğulandığı kimi: "H. K. Sanılı yaradıcılığının mövzu dairəsi çox genişdir. Onun müxtəlif bədii səviyyəli şeirləri, bir-birindən fərqlənən poemaları vardır. Təəssüf ki, hələlik bu əsərlər ədəbiyyatşünaslığımızda layiqincə tədqiq olunub nəzərdən keçirilməmişdir" (2, s. 32). Vaxtı ilə şair haqqında çap olunmuş kiçik bir kitabçanın (5), eləcə də ədibin sənət yolundan bəhs edən azsaylı məqalələrin (3; 4 və s.) əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, deməliyik ki, həmin əsərlər bu sahədəki mövcud boşluğu aradan qaldırmaq üçün kifayət deyil. H. K. Sanılının yaradıcılığı ətraflı tədqiqata layiqdir.

Hacı Kərim Sanılı uşaq ədəbiyyatı sahəsində də diqqətəlayiq xidmətlər göstərmişdir. Xüsusən onun 1920-ci illərin sonu, 1930-cu illərin əvvəllərində qələmə aldığı bir sıra şeirlər uşaq ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələri ilə tay tutula bilər. Amma təəssüf ki, indiyədək bu istedadlı sənətkarın uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki fəaliyyəti lazımcına araşdırılmamış, dərsliklərdə öz qiymətini almamışdır. Təqdim olunan

məqalədə biz Hacı Kərim Sanılının uşaqlar üçün yazdığı bir sıra şeirlərin ideya-bədii məziyyətlərinə diqqət yetirəcəyik.

Hacı Kərim Sanılının uşaqlar üçün yazdığı əsərlər mövzuya rəngarəngdir. Bunlardan bəzilərinin mövzusu heyvanlar aləmindən götürülüb, bəziləri ilin fəsillərinə həsr olunub, kənd əməkçilərinin həyatından bəhs edən səciyyəvi poetik nümunələr də az deyil.

Şair heyvanlar aləmindən bəhs edən bir sıra maraqlı şeirlərlə uşaqların diqqətini çəkə bilmişdir. Ədəbiyyatşünas Qara Namazovun görkəmli ədib Abdulla Şaiqin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdən danışarkən vurğuladığı aşağıdakı fikri H. K. Sanılının da bu tipli əsərlərinə aid etmək olar: “Aydındır ki, uşaqlarda saf, nəcib duyğular oyatmaqda, ətraf mühit haqqında onların biliklərini zənginləşdirməkdə heyvanlar aləmini öyrənməyin əhəmiyyəti misilsizdir” (1, s. 172). H. K. Sanılının da uşaqlar üçün yazdığı bir sıra əsərlərin mövzusu məhz heyvanlar aləmindən götürülmüşdür. Bu baxımdan “Meymun və ilan” şeiri maraqlıdır. Şeir müəyyən novellavari süjetə malikdir. Burada təsvir olunur ki, Afrika çöllərində cürbəcür heyvanlar yaşayır, xüsusən meymunlar diqqəti cəlb edir. Bədii təqdimdən öyrənirik ki, bir meymun çöldə tənha bir ağac görür, onun yaşıl yarpaqlarını yemək üçün həmin ağaca dırmanır. Əsl mətləb də bundan sonra aydınlaşır:

Yüyüdü gəldi meymun,
Bu ağaca dırmandı.
Yarpaqlara çatanda
Gördü ağac ilanı.
Yarpağı atdı ilan,
Ağzını bərk ayırdı.
Ehtiyatsız meymunu
Göz qırpınca aşdı.

(7, s. 72)

Bu şeiri oxuyan məktəbli bir tərəfdən, ov etmək üçün özünü ağaca oxşadıb meymunu özünə tərəf cəlb edərək tutan ilan barədə maraqlı məlumat öyrənir, digər tərəfdən də ehtiyatı əldən verməməyin vacibliyinə əyani şəkildə inanır. Çünki meymun ehtiyatı və diqqətli olsaydı, ilana qismət olmazdı.

H. K. Sanılının mövzusu heyvanlar aləmindən alınmış şeirlərinin bir çoxunda ayrı-ayrı heyvanların hərəkətləri timsalında ağıllı, fərasətli, diribaş olmağın üstünlükləri oxucuların diqqətinə çatdırılır. Məsələn, “Leylək” şeirində leyləyi görə qurbağanın cəld tərənib suya tullanaraq gizlənməklə təhlükədən xilas olmasından danışılır. “Dolaşa” şeirində isə təsvir olunur ki, Lətif adlı kiçik oğlan bir yaşıl qurbağanı tutub bankaya salır. O, həyəət çıxır, bəslədiyi dolaşa isə qurbağanı yemək üçün başını bankaya uzadır. Lakin dolaşanın başı bankaya keçir, ilişib orada qalır. Çabalayan dolaşa bankanı salıb sındırır. Beləcə, qurbağa xilas olur, dolaşa isə çətin vəziyyətə düşür. Şair dolaşanın aqibətinin timsalında balaca oxucularına demək istəyir ki, tamahgirlik son nəticədə fəlakət gətirər.

Bir sıra şeirlərdə isə H. K. Sanılı ayrı-ayrı heyvanların və quşların diribaşlığı, fərasəti timsalında məktəblilərin əqli tərbiyəsinə müvafiq tərzdə diqqət yönəlmişdir. Məsələn, “Şüurlü qarğa” şeirinə nəzər salaq. Adətən folklorda və uşaq ədəbiyyatı nümunələrində qarğa ağılsızlıq simvolu kimi obrazlaşmışdır. Lakin H.K. Sanılı

öz şeirində qarğaya fərqli xarakter vermişdir. Əsərdə təsvir olunur ki, möhkəm susamış qarğa yerdə bir sənək görür. Lakin su yalnız onun dibindədir, boğazı dar olan bu dərin qabdan su içmək mümkünsüz görünür. Lakin fərasətli qarğa buna əlac taparaq su içməyə nail olur. Necə?

Yerdəki xırda daşı
O, sənəyə doldurdu.
Daşlar suyu qaldırdı,
Su boğaza yetişdi,
Qarğa doyunca içdi.

(7, s. 67)

Şairin “Saqqqa quşu” şeiri də analogi xarakterdədir. Burada saqqqa quşlarının fərasəti bədii qayənin mərkəzinə çəkilmişdir. Əsərdə deyilir ki, üç saqqqa quşu ağacdan armud qoparıb yemək istəyir, lakin boyları çatmır. Axırda belə bir üsulla öz məqsədlərinə yetirlər:

Bir gör, nə fənd qurdular,
Zəncir kimi durdular,
Qaldırdılar bir-birin,
Bərkitdilər özlərin,
Bir qədər güc verdilər,
Armudcuğı dərdilər.

(7, s. 68)

İstedadlı sənətkarın “İt və siçan”, “İt və pişik”, “Kirpi”, “Oxlu kirpi” kimi şeirləri də balaca oxucuları yığcam, maraqlı süjetlər əsasında heyvanlar aləmi ilə tanış edir, həmçinin onlarda əqli tərbiyə hisslərini qüvvətləndirir, insan zəkasının gücünə inam formalaşdırır. Adı çəkilən ilk nümunədə öz fərasəti ilə itə qalib gələn onun təqibindən xilas olan siçanın diribaşlığı, güclü düşmən önündə aciz qalmaması təsvir olunur. İkinci nümunədə isə nənənin yuyub təmizləyərək divardan asdığı toyuğu yemək üçün itlə pişiyin göstərdiyi səylər maraqlı bədii biçimdə verilmişdir. Belə ki, pişik toyuğun asıldığı ipin ucunu dartır, nəticədə taxçadakı küpə aşağı düşərək itin başına keçir. Öz növbəsində toyuq da aşağı sallanır. Son nəticədə qazanan pişik olur:

Bax, tulanın başında
Qırıq küpə sürünür.
Pişik yeyib toyuğu,
Sümükləri görünür.

(7, s. 68)

“Oxlu kirpi” şeiri bir tərəfdən, bu qeyri-adi heyvan barədə müvafiq bilgi verir, digər tərəfdən də uşaqların marağına səbəb olacaq hekayəti bədii tərzdə canlandırır. Şeirdə deyilir ki, ağacda oynaşan meymunlar alma dərib yeyirlər. Onlara həsədlə baxan oxlu kirpi alma yeyə bilmək və balalarına da aparmaq üçün müvafiq üsul tapır. Hiyləgər kirpi meymunları qəzəbləndirən hərəkətlər edir, meymunlar isə onu alma ilə vururlar:

Durub şitəndirir o,
Ağacda meymunları.
Əllərini oynadıb
Mırıldadır onları.

Almaları meymunlar
Ona tərəf atırlar.
Gedib onun almalar
Oxlarına batırlar.
Tutub böyük bir şələ
Kirpi gəlir evinə.
Balaları şadlıqla
Çıxır onun önünə.

(7, s.71)

Elə buradaca deyək ki, H. K. Sanılının şeirlərində ümumən bədii mükəmməllik var, amma bəzən yerinə düşməyən tək-tək misralara da təsadüf olunur. Bu məqamda yuxarıdakı parçadan bir misraya diqqət yetirək: *Gedib onun almalar oxlarına batırlar*. Hesab edirik ki, burada söz sırasının pozulması uyğunsuzluqla nəticələnmişdir. Fikrimizcə, aşağıdakı kimi işlənsəydi, daha dəqiq olardı: *Almalar gedib onun oxlarına batırlar (batır)*. “Kirpi” şeirinin əsasında da oxşar motivlər dayanır. Yuvasına alma daşımaq istəyən kirpi onları tikanlarına batıraraq aparır.

H. K. Sanılının uşaqlar üçün şeirlərinin bəzilərində təbiətə qayğı, onun qorunması ideyası önə çəkilmişdir. Məsələn, “Quşcığaz” şeirində qış fəslində şaxtada ağır vəziyyətə düşmüş quşcığazı xilas edən Leylanın nəcib əməli təqdir olunur. Yem tapmayan, şaxtada islanıb titrəyən quşcığazın acınacaqlı halı balaca Leylanın uşaq qəlbini ağrıdır:

Görüb yazıq heyvanı,
Leylanın yandı canı,
Qapını açdı, tutdu,
Tüklərini qurutdu.
Qəfəsdə dən, su verdi,
Hər ehtiyacı gördü.
Tez-tez onu yoxladı,
Yaza kimi saxladı.

(7, s. 66)

Havalar isinəndə Leyla balaca quşcığazı təbiətin azad qoynuna buraxır.

H. K. Sanılı təbiətdəki ziyanvericilərə qarşı mübarizə mövzusunda da yer vermişdir. Məsələn, “Siçan” şeirində çöl siçanı pislənilmiş, onun taxıla ziyan verməsindən danışılmışdır.

Hacı Kərim Sanılının bəzi şeirləri isə birbaşa didaktik ovqatda olub nəsihət xarakteri ilə səciyyələnir. Məsələn, “Salamatlıq” şeiri əvvəldən axıradək balaca oxuculara nəsihətlərdən ibarətdir. Bu tövsiyyələr gündəlik məişətlə, davranışla bağlı olub təbiiliyi ilə seçilir. Aydınlıq naminə şeiri bütövlükdə xatırladıriq:

Olsun bu söz əzbərin:
Ağrıyanda bir yerin
Tez həkimə get görgəz,
Azarlıdan uzaq gəz.
Çirkli paltar geyinmə,
Dəli atı sən minmə.
Tərli-tərli su içmə,
Dərin çaydan tək keçmə.

Başın olsun salamat,
Nə azarla, nə də yat.

(7, s. 79)

Hacı Kərim Sanılınnın uşaqlar üçün yazdığı bir qisim şeirlərdə ilin müxtəlif fəsilləri, bu fəsillərdə təbiətin rəngarəng görüntüləri, əsrarəngiz vəziyyəti, kənd əməkçilərinin gördüyü cürbəcür işlər və s. barədə maraqlı təsvirlərlə qarşılaşırıq. Məsələn, o, “Biçin” şeirində yay fəslində tarlalarda taxıl biçinini çox təbii şəkildə canlandırmışdır:

İşə düşüb
Ay şəkilli oraqlar,
Sarı sünbül
Dəstə-dəstə bağlanır.
Yerə düşür
Kəsildikcə alaqlar,
Gün dəydikcə
Yaraları buğlanır.

(7, s.74)

Şairin məharəti göz qabağındadır. “Ay şəkilli oraqlar” epitetinin təbiiliyi diqqəti çəkir. Oraqla kəsilmiş alaqlar otarı barədəki metafora da orijinal və tutarlıdır. Burada müəllif oraqla kəsilmiş alaqlar otarındakı nəmişliyin günəşin təsiri ilə buxarlanmasını “gün dəydikcə yaradan axan qanın buğlanması” kimi ifadə etməklə maraqlı metafora yaratmışdır.

Sonrakı bəndlərdə də təbii lövhələr bir-birini əvəzləyir. Əldə səbət başaqlar yığan uşaqlar, yuvasına dən çəkən qarıncaqlar, xırmana dərz daşıyan kənd əməkçiləri şair tərəfindən dolğun bədii boyalarla təqdim olunmuşdur. Müəllifin məqsədi təkcə biçin mənzərəsini canlandırmaq deyil, o, bu yolla həm də balaca oxucularda əməyə məhəbbət hissi aşılamağa xüsusi diqqət yetirmişdir. Şeirin sonunda “ellik ilə hamının işə darasması, yaz zamanı heç kimsənənin boş durmaması”nın ayrıca vurğulanması da həmin məqsədə xidmət göstərir.

“Yaz işləri” şeiri də bu qəbildəndir. H. K. Sanılı bu şeirdə də bahar fəslində kənd zəhmətkeşlərinin çoxşaxəli əmək fəaliyyətindən maraqlı lövhələr yaratmışdır. Çöllərdə cürbəcür təsərrüfat işləri görənləri şair məhəbbətlə təsvir etmiş, onların əməyinə poetik ehtiramını dilə gətirməklə yanaşı, məktəbliləri də zəhmətsevərlik ruhunda böyüməyə səsləmişdir. Şeirin gözlərimiz önünə gətirdiyi mənzərə belədir: Sübh erkəndən kəndlilər tarlalara axışır. Bir tərəfdə dəmir kotan sürülür, digər tərəfdə dırmıq, tapan yürüyür. O tərəfdə bostan, pambıq əkilir, bu tərəfdə şuma peyin tökülür. Bu yanda hazır şumlara toxum əkilir, ardınca isə həmin ərazi suvarılır. Müəllif daha çox səbir, təmkinlə çalışmaq tələb olunan işləri də unutmur:

Kartofları
Bircə-bircə əkirlər.
Çəltik üçün
Ağır zəhmət çəkirlər.

(7, s.76)

Bu kimi nümunələr balaca oxucuların həm də bilik dairəsini genişləndirməyə, müxtəlif əmək sahələri barədə məlumatlarını artırmağa yönəlmişdir.

Hacı Kərim Sanılının uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdə payız fəslə ilə bağlı təsvirlər də özünəməxsus yer tutur. “Payız işləri” adlı şeirdə ilin bu çağına aid əsas işlər poetik biçimdə, uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun tərzdə sadalanmışdır. Meyvələrin dərilib evlərə daşınması, üzumdən doşab çəkilməsi, pambıq yığılı, mal-qaranın, cürbəcür meyvələrin satılmaq üçün şəhərə aparılması kimi lakonik təsvirlər bu qəbildəndir.

“Payızın ortası” şeirində isə bu fəslin sona doğru getməsi, artıq yaxınlaşmaqda olan qışın ilkin xəbərdarlığı barədəki təsvirlər sanki bir rəssam fırçası ilə çəkilmiş əsrarəngiz lövhə kimi təsirlidir. Ağaclardakı yaşıl donların saralması, köçəri quşların getməyə hazırlaşması, arıların, kəpənəklərin gizlənməsi və s. barədəki misralar özünün təsir gücü, məna yükü ilə razılıq doğurur:

Ağaclarda yaşıl donlar saralır,
Ağ bulutlar göy üzündə qaralır.
Dinc küləklər acıqlanır getdikcə,
Əlvan çiçək solur, yanır getdikcə.

Qonaq quşlar gündən-günə seyrəlir,
Göyün üzü ağlamsınır, köyrəlir.
Görsənməyir nə kəpənək, nə arı,
Qorxudubdur soyuq külək onları.

(7, s. 77)

Nümunə gətirdiyimiz ikinci bənddəki bir tutarlı bədii təsvir vasitəsi xüsusilə təqdirəlayiqdir. Payızın ortalarında arabir yağışların yağmasını şair köçəri quşların uçub getməsindən qəmlənən göy üzünün köyrəlib ağlamsınması kimi mənalandırmaqla mükəmməl metafora yaratmışdır.

Kənd həyatına yaxından bələd olan sənətkar “Yay” fəslini də uşaqlar üçün böyük məharətlə təsvir etmişdir. Şair bir tərəfdən, təbiətin yay fəslindəki halından bir lövhəni təsvir etmiş, digər tərəfdən də kənd əməkçilərinin iş-gücündən fraqmentlər canlandırmışdır. Beş bəndlik əsərin ilk bəndində günorta vaxtı cırcıramaların ötürməsi, mal-qaranın bürküdən töyşüməsi, qara camışın gölə girib ağnaması, çibin sancan atın quyruğunu bulaması barədəki konkret sadalamalar balaca oxucuların gözləri önündə maraqlı bir mənzərə yaradır. İkinci bənddə başlarını çalma ilə bağlamış, biləyinə parça dolamış, sinəsi açıq, qolu çirməkli kəndlilərin buğda biçməsindən bəhs olunur. Üçüncü bənddə isə digər bir tərəfdə taxılbiçənin işləməsi nəzərə çatdırılır. Dördüncü bənddə kərəntilərlə ot biçən, arada dincəlib sərinləmək üçün avdıq içən, qaravəlli deyib zarafatlaşmaqdan da qalmayan kəndlilərin saf məişətindən bir parça şair tərəfindən məhəbbətlə təsvir olunmuşdur:

Bir yandan da kərəntilər ötüşür,
Ot çalınır, cığır-cığır yol düşür.
Çiçək ətri bürüyübdür hər yanı,
Tək iydənin kölgəsində surfanı
Biçinçilər salıb avdıq yeyirlər,
Arabir də qaravəlli deyirlər.

Şair bu əsərində balaca dostlarının yay məşğuliyyətinə nəzər yetirməyi də unutmur. Yay tətilində olan uşaqların öz valideynlərinə kömək etdiklərinə diqqəti yönəltməklə onların əməyə məhəbbət ruhunda böyüməsinin vacibliyini müəllif bir daha vurğulayır:

Məktəbindən azad olmuş uşaqlar,
Başlarında ağ küləşdən papaqlar,
Su gətirib biçinçiyə verirlər,
Yaş otları yaba ilə sərirlər.
Qurumuşu xotma, taya vururlar,
Çalışırlar, özlərini yorurlar.

(7, s. 78)

H.K.Sanılının “Bağ”, “Sünbül”, “Bağım”, “Bostanım” kimi digər şeirlərində də ilin müvafiq çağları ilə bağlı uşaqlara maraqlı təsvirlər təqdim olunur. İlk nümunədə şair bağdakı müxtəlif meyvələrdən söz açır. “Bağım” şeirində isə şair ilin müxtəlif fəsillərində bağın vəziyyəti, görünüşü barədə balaca oxuculara müvafiq məlumatlar verir. Yaz olanda başdan-başa bəzənən, rəngbərəng ləçəklərə bürünmüş ağacları ilə diqqəti çəkən bağın meyvələri yay fəslində yetişməyə başlayır, payızda isə sarı xəzəllər ağaclardan yerə səpələnir. Qış fəslini şair bağın dincəlmək möpvsümü kimi mənalandırır.

“Bostanım” şeirində isə bostanın təsviri ön planda dayanır. Sənətkar qarpız, qovun, soğan, pomidor, kartof və s. tərəvəz bitkilərinin yeütişdirilməsindən uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun tərzdə söz açmaqla yanaşı, onları halal zəhmətə alışmağa da yönləndirir:

Gözdən mən heç səni
Qoymaram iraq.
Təmizlərəm səni,
Qoymaraq alağ.
Sularam tağların,
Güc etməz qurağ...
Yağılar yanından
Qaç, bostanım.

(7, s.74)

“Sünbül” adlı mənzum əsərdə isə ruzi, bərəkət rəmzi olan sünbül əsas təsvir predmeti kimi seçilmişdir. Burada şairin sünbül barədəki deyimləri, xüsusən işlətdiyi təşbehlər şeirin bədii siqlətini daha da artırmışdır:

Yel vurduqca enir, qalxır,
Dən tutduqca yerə baxır.
Dəniz kimi dalğalanır,
Beşik kimi yırğalanır.

(7, s.80)

Göründüyü kimi, yuxarıdakı bənddə sünbülün dən tutduqca yerə baxması barədəki fikir həm də balaca oxuculara təvazökarlıq hissləri aşılamaq imkanlarına malikdir. Bu deyim “Ağac bar verəndə başını aşağı əyər” atalar sözü ilə yaxından səsləşir.

“Qış” şeiri də mükəmməl bədii nümunədir. Şeiri şərti olaraq iki hissəyə ayıra bilərik. Birinci hissədə ilin qış fəslinin səciyyəvi görüntüsü poetik fikrin diqqət mərkəzinə çəkilərək ədəbi müstəviyə gətirilir:

Soyunmuş ağaclar
Yaşıl paltarı.
Geyinmiş əyninə
İndi də qarı...
Görünmür çöllərdə
Əlvan çiçəklər,
Gizlənmiş arılar,
İtmiş milçəklər.

(7, s. 78)

Şeirinin ikinci hissəsində isə insanların məişətinə diqqət yönəldilir. Meşədən kütük, çırpı toplayan ata ilə oğul, qartopu oynayan qayğısız uşaqlar, bahar təşnəsi olan insanlar konkret detallarla təqdim olunur.

Ümumiyyətlə, istedadlı şairimiz Hacı Kərim Sanılının uşaqlar üçün yazdığı şeirlər özünün təbiiliyi, sadəliyi, fikir və ideyaların aydınlığı, duyum və deyim tərzinin dolğunluğu ilə səciyyələnilir. Şair bu kimi əsərlərinin uşaqların qavrayış səviyyəsinə uyğun olmasına xüsusi fikir vermişdir. H. K. Sanılının uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə bir tərəfdən, dolğun təbiət təsvirləri diqqəti çəkir. Digər tərəfdən də müəllifin balaca oxuculara təbiət haqqında maraqlı məlumatlar vermək istəyi reallaşır. Bunlarla yanaşı, H.K. Sanılı məktəblilərin fiziki, əqli, estetik və əmək tərbiyəsinə müsbət təsir göstərməyə xüsusi önəm vermiş, əksər əsərlərində bu cəhəti diqqət mərkəzində saxlamışdır. Onun uşaqlar üçün yazdığı əsərlər bu gün də öz dəyərini saxlamaqdadır. Bu fikirdəyik ki, uşaq ədəbiyyatı üzrə dərslük və müntəxəbatlarda H. K. Sanılının da müvafiq əsərlərinə lazımi yer ayrılması faydalı olardı.

Ədəbiyyat

1. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
2. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, iki cildə, 1-ci cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
3. Əlioğlu M. Hacı Kərim Sanılı. “Azərbaycan” jurnalı, 1966, № 9, s. 196-202
4. Əliyeva A. Hacı Kərim Sanılı. “Azərbaycan” jurnalı, 1991, № 7, s. 167-170
5. Şükürov S. Hacı Kərim Sanılının ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti. Bakı: Maarif, 1970
6. Seyidov F. Qori Seminariyası və onun məzunları. Bakı: Maarif, 1988
7. Sanılı H. K. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993

Nadir İsmailov

Hacı Karim Sanılı and children's literature
Summary

Hacı Karim Sanılı is one of the most prominent representatives of the Azerbaijani literature of XX century. His poetry is rich with deep humanistic senses and qualities.

The article has been dedicated to the lyrics of Haji Karim Sanılı. In this paper attention is directed to the various phase's of literary activities Haji Karim Sanılı . These stages are investigated on the basis of those examples, facing a poet and made appropriate conclusions.

There have been analysed characteristic works, their idealogical-literary features have been clarified. There are have been telis opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his poetry.

Надир Исмаилов

Хаджи Карим Санылы и детская литература

Резюме

Хаджи Карим Санылы является одним из выдающихся представителей азербайджанской литературы двадцатого века. Его поэзия пронизана гуманизмом, глубокими чувствами.

Статья посвящена лирике известного поэта Хаджи Карима Санылы. В статье рассматриваются разные этапы творчества Хаджи Карима Санылы. Здесь на основе примеров исследуются темы, к которым обращался поэт на этих этапах, и сделаны некоторые вводы.

В статье анализируются характерные произведения, связанные с темой, выявляются их идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о поэтическом стиле поэта, а также выявляются главные особенности его поэзии на стихотворных примерах.

Rəyçi :   Hüseyn Həşimli
                      filologiya üzrə elmlər doktoru

HÜSEYİN ÖZKAN
Qafqaz Universiteti-Bakı/Azərbaycan
hozkan@qu.edu.az

NAZİM HİKMƏTİN ƏSƏRLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Nazim Hikmət, bədii tərcümə, müəllif, resipient, əski tərcümə, adekvat, tərcümə.

Ключевые слова: Назим Хикмет, поэтический перевод, автор, реципиент, давний перевод, адекватность перевода

Keywords: Nazim Hikmat, poetic translation, author, recipient, historical translation, adequate translation

Azərbaycanda Nazim Hikmət haqqında çap olunmuş kitablar və onun əsərlərinin Azərbaycan xalqının dilinə tərcüməsi türk xalqının görkəmli şairi, sülh, azadlıq çarçısı Nazim Hikmətin Azərbaycan xalqına və Azərbaycan xalqının Nazim Hikmətə olan qarşılıqlı məhəbbətini əks etdirir.

Nazim Hikmətin 1961-63-cü illərdə «Seçilmiş əsərləri»nin I cildinə daxil olan şeirlərinin bir çoxu hələ 20-ci illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilsə də, yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdir.

Tərcümələr Azərbaycan dilinə onun sənətkar dostları tərəfindən edilmişdir.

1959-cu ilin 27 martında Nazim Hikmət azərbaycanlı jurnalist-tərcüməçi Adil Əfəndiyevə yazırdı: «...Bizim kitabdan nə xəbər var? Əminəm ki, sözü müzəmmər unutmamısınız. Süleyman və Rəsulla müqavilə bağlamısınızmi? Ustadlar tərcüməyə başlayıblarmı? Əski tərcümədən faydalanmaq məsləhət deyil. Bunu sizinlə qərarlaşmışdıq. Hətta Rəsul və Süleyman belə tərcümələri təzələşdirəcəkdilər (2, s. 341-342).

Şeir tərcüməsi bədii tərcümənin bir qoludur. Tərcümə zamanı mənbə dildəki əlaqəli mətnin dildə adekvat, yaxud ekvivalent variantının yaradılması prosesi gədir. Şeirdən ibarət mətn hissələri arasındakı mənə bağlılığının varlığı faktı məhz həmin prosesdə özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Nazim Hikmət poeziyasının konseptual informasiya yükü, əlbəttə, çoxdur və bu bütün mətn boyu qeyri-bərabər şəkildə paylanır. Nazim Hikmətin tərcümədən çıxan əsərləri oxunduqca burada olan konseptual informasiya formalaşır və əsərin sonunda tam şəkə düşür. Tərcümədə də orijinalda olduğu kimi Nazim Hikmətin mətnə verdiyi informasiyalar gizli formada qalır və onun tam açılması qeyri-mümkün olur. Oxucu əsəri necə dərk edirsə, həmin səviyyədə də mətnəli informasiya çıxarır.

Nazim Hikmətin Azərbaycan dilinə şeirlərini M.Rəfili, S.Rüstəm, S.Vurğun, R.Rza, Ə.Babayev, Ə.Məmmədخانlı və başqaları tərcümə etmişlər. Məlumdur ki, şeir mətnlərinin hissələrinin təyini onlar arasındakı rabitələrin öyrənilməsinə əsas verir. Bütöv şeirdəki hissələr arasındakı rabitənin təyini üçün kogeziyadan istifadə olunur. Koğeziya şeir mətninin hissələri arasındakı rabitədir. Bu rabitə özünü iki şəkildə göstərə bilir: Kontakt kogeziya bir-biri ilə bilavasitə bağlı olan, bədii mətnin eyni bir tərkib hissəsində təzahür edən rabitədir. Distant kogeziya isə poetik mətnin müxtəlif hissələri arasındakı rabitədir. Burada müxtəliflik yanaşı olmamaq kimi başa düşülməlidir. Distant kogeziyanın müəyyənəşdirilməsi şeir tərcüməsi zamanı

xüsusi önəm daşdığı üçün Nazim Hikmət əsərlərinin tərcüməçiləri məhz bu yolu tuta bilmişlər. Bu cəhət konseptual informasiyanın açılmasında da vacib elementlərdən biridir.

Tərcüməçilər çevirdikləri mətnin əsas məzmununu saxlamışlar.

Nazim Hikmətin əsərlərinin tərcüməsi prosesində müəlliflə resipient arasında vasitəçi şəxs də iştirak edir. Tərcüməçi ilkin resipient rolunu oynayır. Orijinalda verilən məzmun tərcüməçinin köməyi ilə başqa bir dilin vasitələri əsasında aparılır. Tərcüməçilər özləri də etiraf etmişlər ki, Nazim Hikməti Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən heç bir çətinliklə üzləşməmişlər. Poetik dilin mürəkkəbliyi ilə qarşılaşmamışlar. Tərcüməçilər, sözün əsl mənasında, mətn vahidlərinin nisbi tam məzmununu, onların əlaqə yönətlərini, zaman-məkan kontiniumunu aydın dərk etmiş və obyekt seçilmiş dildəki mətndə verə bilmişlər.

Nazim Hikmətin şeir dilində mətnaltı mənalar genişliyi ilə nəzəri çəkir. Ona görə də həmin əsərlərin tərcümə olunması mətnaltı mənaya tərcüməçinin təsirini gerçəkləşdirir. Böyük şairin əsərlərinin tərcüməsində faktual informasiyanın, obrazlı məlumatların ekvivalent tərcüməsi asanlıqla əldə olunmuşdur. Burada aşağı hədd leksik, yuxarı hədd sintaktik səviyyədə tərcümə ilə məhdudlaşır.

Bədii əsər dil vasitəsilə oxucuya çatdırılır və məzmun dil və mətn vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərə alınması nəticəsində aydınlaşır. Bu baxımdan mətnaltı informasiyanın Nazim Hikmətin Azərbaycan dilinə çevrilən əsərlərində verilməsi məsələsinin araşdırılması aktualdır.

Nazim Hikmət və Azərbaycan. Nazim Hikmət və Azərbaycan mədəniyyəti. Nazim Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı və s. Bu başlıqlarda böyük bir hikmət var, bağlılıq var. Bağlılıq, əlaqə əsrlər boyu iki qardaşın, iki qohum dilin bir-birinə olan sevgisindən soraq verir.

«Bakıya gedirəm...» adlı kitab da bu sevgidən qida almış, bu istəkdən, məhəbbətdən doğmuşdur. Süleyman Rüstəm bu kitaba yazdığı «Azərbaycanın sənətkar dostu» adlı ön sözdə qeyd edirdi ki, Nazim Hikmət Azərbaycan xalqının da ən yaxın dostlarından biri idi. O, xalqımızın həyatı ilə dərinədən maraqlanır, ədəbiyyat və incəsənətimizin nailiyyətlərinə ürəkdən sevinirdi.

Şairin yaradıcılığı Azərbaycan mədəniyyəti ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Vaxtı ilə katibi olduğum «Maarif və mədəniyyət» jurnalına şeirlər göndərirdi. Onunla məktublaşırıq. Onu Bakıya dəvət etdim. O, 1927-ci ilin yayında ilk dəfə Bakıya gəlib, xalqımızın sosializm quruculuğu sahəsində əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərin canlı şahidi olub, Azərbaycan haqqında qiymətli şeirlər yaratdı. Onun «Neftə doğru», «Neftin cavabı», «Xəzər dənizi», «Bayramoğlu» kimi dəyərli əsərləri Bakı təəssüratı ilə yazılmışdır. Yadımdadır, o zaman «Qızıl qələmlər» cəmiyyəti Nazim Hikmətin şeirlər kitabını Azərbaycan dilində nəşr etməyi qərara aldı. Məlum olduğu kimi, Bakıya gələndə qədər şairin kitabı nəşr olunmamışdı. 1928-ci ildə çapdan çıxan «Günəşi içənlərin türküsü» onun ilk kitabı idi. Kitabın redaktoru mən idim və şeirlərin də bir çoxunu Azərbaycan dilinə mən çevirmişdim. Bu Nazim Hikmətin həyatında ən böyük hadisələrdən biri idi. Sonralar özü qeyd edirdi ki, ilk kitabımın mənim yaradıcılığında mühüm rolu olmuşdur. 1951-ci ildən sonra şairin Azərbaycanla dostluq əlaqələri daha geniş vüsət aldı...» (3, s. 8, 9).

Nazim Hikmətin yaradıcılığında həm şeirlər, həm də dramlar mühüm yer tutur.

Şeirləri ilə yanaşı dramları da Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək səhnələşdirilmişdir. Azərbaycan teatrında şairin «Türkiyədə» (1953), «Qəribə adam» (1956), «Kəllə» (1957), «Demokl qılıncı» (1960), «Şöhrət və ya unudulan adam» və digər əsərlərini tamaşaya qoyulmuşdur.

Azərbaycanın görkəmli şairləri əvvəlcə Nazim Hikmətin Azərbaycana doğma, yaxın olan, respublikamıza həsr edilmiş şeirlərini dilimizə çevirmişlər. Məmməd Rahim, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Əkbər Babayev, Əhməd Elbrus və başqaları doğma Vətənimizlə bağlı şeirləri türk dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər.

Azərbaycan şairləri Nazim Hikmətin şeirlərini bu dilə çevirərkən poetik mətnlərin tərcüməsinin funksional əsaslarına yaxından və dərinləndən bələd olmuşlar. Onlar poetik tərcüməyə verilən bütün tələbləri gözləmişlər.

Azərbaycanın görkəmli şairi Məmməd Rahim Nazim Hikmətin «Neftə doğru», «Neftin cavabı», «Günəşi içənlərin türkü» şeirlərini türk dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Nazim Hikmətin yol qeydlərindən ibarət olan «Neftə doğru» şeirin epigrafinə oxuyuruq:

**Düşünən beyni Moskvasa ölkəmizin,
Təzə qan dağıdan qəlbidir Bakı.(3. s.13)**

«Qalxış» adlanan şeir parçasında «Başımda neftə heyran misraların yükü», «Yolda» şeirində «Yüyürən bir işıq karvanıyq qoynunda nurlu gecələrin» uğurlu tərcümənin, M.Rahim qələminin nurundan güc almış, öz siqlətini, Nazim Hikmət duyumunu qoruyub saxlamışdır.

M.Rahim böyük qardaş şairin obrazlılıq yaradan fikirlərini, bədii ifadə vasitələrini tərcümədə dəqiq verə bilib:

**Hər yoldaşlıq kimi fəqət,
Bu dostluğun da sonu var,
Ayrılanadək yollar...
Bir bıçaq kimi girib çıxırıq
Mavi meşələrinə, dərinlərdən dərinə (3, s.15)**

Və .....

**Yaşıl rəngli çeşidilə işlənmiş
İpəkli bir xalı kimidir Qafqaz çölləri (3, s. 17).**

M.Rahim N.Hikmətin metafor uğurlarını eynən qoruyub tərcümədə saxlaya bilmişdir, dünyanın obraz-dil mənzərəsi bu tərcümlərdə də olduğu kimi- orijinaldakı kimi qalmışdır:

«dağlır gözlərimdən bir *yorğun yaz yuxusu*» (3, s.18).

Tərcüməçi dialoq mühitinə də əməl etmiş, replikaların (sual –cavab) ardıcılığına əməl edərək zamanın axarını dəqiq və aydın göstərmişdir:

-Saat neçədir?
-Səkkiz!
-Üç saat sonra Bakıdayıq!
-Xeyr, iki saat!
-Xeyr, bir saat sonra! (3, s.19).

Şairin Bakıya gəlmək arzusu misralara hoparaq, M.Rahimin tərcümə sənətində də uğurlu səslənir:

Bakının müqəddəs torpağına üzü üstə düşüb,

Ovuclayıb nefti qara şərab kimi içmək istəyirəm! (3, s. 20).

«Dinlə, neft!

Yeddi qat yerin altından eşit məni:

Sən bilirsən ki, biz

Alnımızın təriylə

Və ölən ustamızın

Ölməyən gözləriylə

Yeni bir dünya qurmaq istəyirik» (3, s.21).

Şairi həbsxanalara atan «Günəşi içənlərin türkü» şeiri də Azərbaycan dilinə edilmiş ən sanballı poetik örnəklərdəndir.

Bu bir türkü:-

Saxsı çanaqlarda

Günəşi içənlərin türkü!

Ürəyimiz

Sürətini torpaqdan aldı,

Qızıl yallı aslanların ağızını yırtaraq gərindik!

Sıçradıq,

Şimşəkli küləklərə mindik!

Axın var,

Günəşə axın!

Günəşi zəbt edəcəyik,

Günəşin zəbti yaxın! (3, s.22)

Xalq şairi Süleyman Rüstəm böyük, milli türk şairinin «Bayramoğlu», «Arpa çayının iki yanı», «Xəzər dənizi», «Kərəm kimi», «Bakıya gedirəm», «Otuz il sonra» adlı şeirlərini Azərbaycan dilinə çevirtmişdir.

«Xəzər dənizi» şeirinin tərcüməsi:

Xəzər ölü bir gölə bənzər!

Ucsuz-bucaqsız dilisov, duzlu bir sudur Xəzər!

Xəzərdə dost gəzər, e...y!

Düşmən gəzər!

Dalğa bir dağdır,

Qayıq bir maral!

Dalğa bir quyu,

Qayıq bir çəllək! (3, s.30).

S.Rüstəm N.Hikmətin «Kərəm kimi» şeirində də söz və misraların təkrarından bir çələng hörmüşdür.

Hava qurğuşun kimi ağır,

Bağır,

Bağır,

Bağır,

Bağırırım.

Mən deyirəm ki, ona:

«Qoy kül olum

Kərəm

Kimi

Yana-

Yana.

Mən yanmasam, sən yanmasan,

Biz yanmasaq,

Necə

Çıxar qaranlıqlar aydınlığa... (3, s.33-34).

Nazim Hikmətin Azərbaycan dilinə tərcüməsində S.Rüstəm bəzi türk sözlərini də olduğu kimi saxlamışdır: *Uçaqla* səkkiz. Yaxında «Tu»lar işləyəcək (3, s.35); Bu yoldan otuz il *öncə* keçdim (3, s.36); *Yenə böylə* idi Don boyu stepləri (3, s.36). Amma S.Rüstəm «step» sözünü «düz» sözü ilə də tərcümə edə bilirdi.

Əhməd Elbrusun tərcüməsində «Səməd Vurğuna» şeirində də «Saygılı xatirələr dünyasına girəcəksən» misrasında «saygı» sözü də Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmişdir. Amma uzun illər keçsə də, bu söz Azərbaycanda hazırda istifadə edilməkdədir. Xalq şairi Rəsul Rza Nazim Hikmətin Azərbaycan ədəbiyyatşünası Mikayıl Rəfiliyə yazdığı şeiri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Şeir nə qədər mənalı səslənir:

Nəslimin yarpaq tökümü başladı;

Çoxumuz qışa qalmayacağıq.

Dəliyə döndüm, Rəfil

Ölüm xəbərini alanda...

Qarın da namxuda...

Çöldə gecəyə boyanmış qarlı bir meşə... (3, s.38-39).

Bu şeirdə də «arvad» anlamını verən türkcədə «qarı» sözü tərcüməçi tərəfindən şeirin dilini daha koloritli etmək üçün saxlanmışdır.

Əhməd Elburus Nazim Hikmətin «Səməd Vurğun», Əkbər Babayev isə «Gecə vaxtı Bakı» şeirlərini Azərbaycan dilinə çevirmişlər.

Əkbər Babayevin də tərcümlərində maraqlı məqamlar vardır: *Gecə vaxtı*, zil qaranlıqda

Ulduzsuz, ağır dənizə qədər

Günəşli buğda zəmisidir Bakı şəhəri.(3, s. 40).

Tərcüməçi «buğda zəmisini»ni «taxıl zəmisini» kimi tərcümə etsəydi, daha dəqiq alınardı. Nazim Hikmət məqalələrinin birində yazır ki, burda (Azərbaycanda- *seçmə mənimdir*) mən hara getdimsə, Səmədə rast gəldim. Hər şəhərdə, hər kənddə, hər məktəbdə, hər klubda, neft buruqlarının yanında, pambıq tarlalarında, hər evdə Səmədlə üz-üzə gəldim. Hər süfrədə qədəhimi onun qədəhi ilə toqquşdurdum. Hər narı, hər üzüm salxımını Səmədlə bölüşdürdüm. Xalqla görüşlərimizdə Süleyman Rüstəmlə, Mehdi Hüseynlə, Rəsul Rza ilə birlikdə, onların yanında Səməd də mənə bu ağıllı, həm də çox ağıllı, çox işıqlı, bir az da məsum gözləri ilə gülümsədi» (3, s.45, 46). «Bakıda kəşf etdiyim ən gözəl şeylərdən biri də musiqili komediya teatri oldu» (3, s.48). Nazim Hikmət görüşlərində, söhbətlərində Azərbaycanın şair və yazıçılarını çox yüksək qiymətləndirir: Azərbaycan sovet şeirin təməlini qoymuş Süleyman Rüstəmlə Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın arasında kökün dərinliklərə yayılması, gövdənin birliyi, yekparəliyi nöqtəyi-nəzərindən isə bir ayrılıq vardır. Mirzə İbrahimovla Hüseyn Mehdimin nəsri haqqında da, ustad Cəfər Cabbarlının və İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası haqqında da eyni şeyi söyləmək mümkündür» («Kommunist» qəzeti, 13 noyabr 1957-ci il)

Bu və ya digər tərcümlər iki qardaş xalqın bir-birinə ədəbi yaxınlığını, həmçinin Nazim Hikmətin Azərbaycanla bağlılığını sübut edən işlərdəndir.

Nazim Hikmət yalnız öz əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasını arzu etmirdi, onun çoxdankı istəklərindən biri də «Azərbaycan poeziya antologiyası»nı türk dilinə tərcümə etmək olmuşdur.

Nazim Hikmət, ümumiyyətlə, tərcümə sənətinə yüksək dəyər verirdi. Füzulidən bəhs edərkən yazırdı ki, mənə elə gəlir ki, Füzulinin əsərlərini daha geniş oxucu kütlələri üçün çap etmək və bu məqsədlə hər şeirin yanında bugünkü Azərbaycan dilində əsərin sətiri tərcüməsini vermək lazımdır. Bu, çox faydalı olar («**Kommunist**» qəzeti, 10 dekabr 1958-ci il) Tərcümə xalqları bir-birinə yaxınlaşdırır. Nazim Hikmət də bu xüsusda yazırdı ki, demək istəyirəm ki, xalqların yaxınlaşması, insanların öz birliyini duymaq, hiss etmək cidd-cəhdi üçün şair daha çox nəyə qadir olmalıdır. Keçmişin dahi şairləri özlərinin bu müqəddəs borcunu şərəflə yerinə yetirməlidir. («**Bakinski raboçi**» qəzeti, 10 dekabr 1958-ci il) «Azərbaycan ədəbiyyatında Vaqif, Sabir, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm kimi gözəl şairlər az deyil. Onların şeirlərinin imzasına baxmadan, hətta tərcümədə də o saatca tanıyırdıq. («**Literaturnə qazeta**», 19 may 1960-cı il)

«**Bakı ilə məni köhnə dostluq əlaqələri bağlayır**» deyən Nazim Hikmət:

Azərbaycana bağlılığını belə israr edir:

Bu yoldan otuz il öncə də keçdim,

Vaqonda mahnılar vardı yenə...

Vaqonda mahnılar var yenə,

Eyni mahnılar-

Gəncliyimin mahnıları..

...Yenə böylə ağır,

Yenə böylə

Ərimiş qurğuşun kimiymi Xəzər,

Amma Neft daşlarında

Suların dibində əkdiiyimiz

Neft ağacları yoxdu...

...Azərbaycan şeiri vardı yenə,

Amma Səmədinkilər yoxdu...

Ay vardı yenə,

Amma təkbaşınaydı,

Kiçik qardaşı yoxdu...(3, s.92).

Be şeirdən sonra yazırdı ki, çoxdankı bir arzumı həyata keçirməyə hazırlaşırım: «Azərbaycan poeziya antologiyası»nı türk dilinə tərcümə edəcəyəm.

Nazim Hikmətin Bakıda dram əsərləri də tərcümə edilərək tamaşaya qoyulmuşdur. Bunlardan biri «Qəribə adam» əsəri idi. Azərnəşr şairin «Kəllə», «Yusif və Züleyxa», «Eşq əfsanəsi», «Unudulan adam», «Bayramın ilk günü», «İnək, «Hər şeyə rəğmə» pyeslərini də Azərbaycan dilinə tərcümə edərək səhnədə tamaşaya qoymuşdur.

Azərbaycan şairləri, öz poetik düşüncələrinin bir qismini də böyük şair Nazim Hikmətlə bölüşdürdülər, paylaşıdılar. Onun şərəfinə «şeir çələngi» hördülər. Səməd Vurğun «Hərəkət», Süleyman Rüstəm «Nazim yenə dənizdir», Məmməd Rahim «Nazimlə görüş», Nigar Rəfibəyli «Bəşər oğlu», Mirvarid Dilbazi «Nazim Hikmə-

tə», Balaş Azəroğlu «İstambula gəmi gedir», Mədinə Gülgün «Nazim Hikmətə», Bəxtiyar Vahabzadə «İlk kitabın», Zeynal Xəlil «Nazim yada düşdü», Məmməd Araz «Nazimə Türkiyə sovqatı», Davud Ordubadlı «Nazim Hikmət», Nəriman Həsənzadə «Türk misrası», Musa Yaqub «Nazim həsrəti», Məstan Əliyev «Nazimin işığı», Fikrət Qoca «Bir gün gələcək», Arif Abdullazadə «Nazimə məktub», İsa İsmayılzadə «Nazim Hikmət» gəmisini, Sabir Rüstəmxanlı «Nazim Hikmətin bağında», Mustafa İsgəndərzadə «Kərəm kimi...», Məmməd Aslan «Nazim yanğısı», Ağasəfa «Nazimün ürəyi torpaqda deyil», Tofiq Abdin «Nazim Hikmətə», Vaqif Bəhmənli «Dünyanı uşaqlara verdik», Allahverdi Məmmədov «Nazim Hikmət cevizini», Qəşəm İsayadə «Bir ürək var əlimdə», Adil Cəmil «Divar çatdağından süzülən işıq» şeirlərində bütöv Azərbaycanın Nazimə, onun şəxsiyyətinə, yaradıcılığına böyük sevgini əks etdirdilər.

S.Vurğun «Hərəkət» şeirində

**Bil ki, göylər qədər azad, bəxtiyar
Ruhumla çırpınan bir aləmin var
Hərəkət!**

Hərəkət! deyir. (8. s.118).

S.Rüstəm. Nazim yenə dənizdədir...şeirində

**Odur şeir yelkənin üzür Qara dənizdə,
Qağayılar ardınca süzür Qara dənizdə.**

Sərt dalğalar boynuna nə ağ, nə kəfən oldu,

Qara dəniz, şairim, sənənin vətən oldu... deyir. (8. s. 119).

Məmməd Rahim. Nazim Hikmət azaddırımı?». şeirində

Sənə «düşünmə» deyir, sənə «gör» deyirlər,

«Şeirinlə öz yurduna çələng hörmə» deyirlər... deyir. (8. s.121)

Nigar Rəfibəyli. Bəşər oğlu adındaki şeirində

Yaxlaşdı sənə, qardaş,

Böyük qaranlıq,

Qoyub getdin işığı insanlara,

Yazıb yaratdığın əsərlərinlə

Qarışdın əbədi bahara...(8. s.137)

Sevgi dolu bu misralarda Nazim Hikmət də Azərbaycan, azərbaycanlıların qəlbində daimi yaşayır, yaradır. Beləliklə, araşdırma göstərir ki, türk dilindən Azərbaycan dilinə Nazim Hikmətin şeir və dramlarının tərcüməsi mürəkkəb prosesi xatırladır. Belə olduqda orijinala obyekt dildəki mətn arasında informasiyalar fərqi-nin yaranması labüddür. İdeal halda orijinaldakı bütün informasiyalar tərcüməyə ötürülür. Sözügedən əsərlərin tərcüməsi onun nəzərdə tutduğu oxucuların dəyişməsinə səbəb olur. Belə dəyişmə informasiyalar fərqi-nə bilavasitə təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. «Bakinski raboçi» qəzeti, 10 dekabr 1958-ci il).
  2. İsmayılov Abuzər. Nazim Hikmət: həyat və yaradıcılıq salnaməsi. Bakı, 1990
  3. Nazim Hikmet. Bakıya gedirəm...Nazim Hikmət və Azərbaycan. Bakı, Yazıçı, 1984
- Tərtib edəni: Quliyev Rəşid.

4. «Kommunist» qəzeti, Bakı, 10 dekabr 1958-ci il
5. «Literaturnaə qazeta», Bakı, 2 iyun 1959-cu il
6. «Literaturnaə qazeta», Bakı, 19 may 1960-cı il
7. «Kommunist» qəzeti Bakı, 13 noyabr 1957-ci il
8. Nazim Hikmət. Günəşi içənlərin türküsü: Bakı, Azərbaycan, 2002
Tərtib edəni: Qədir İsmayıl.

Гусейн Озкан

Вопросы перевода произведений Назим Хикмата на Азербайджанский язык
Резюме

В данной статье рассмотрены связи между Назим Хикметом и Азербайджаном, Назим Хикметом и Азербайджанской литературы. Это касается больше всего метода и принципа перевода стихов и драмов Назим Хикмета на азербайджанский язык. Так же, рассмотрены поэзия Назим Хикмета в переводе на азербайджанский язык азербайджанскими поэтами и драматургами, приведены примеры указонной поэзии. Доказывается что бессмертные работы Назим Хикмета на переводе на азербайджанский язык оставляет свою актуальность и укрепляет связь между родными народами, азербайджанцами и тюрками. Кроме того, рассмотрены поэзия азербайджанских поэтов посвященному Назиму Хикмету. Все эти факторы указывает на прочную связь между Назим Хикметом и Азербайджанской поэзии.

Huseyin Ozkan

Translation problems in Nazim Hikmet's works into Azerbaijani language
Summary

In the following article we have analyzed some problems of Nazim Hikmat and Azerbaijan and Azeri literature. Especially we have looked to the methods and principles of translations of poems and dramas to Azeri language. Also translation works of Nazim Hikmat by Azeri poets have been analyzed, some examples are given. It has been proved that translation of Nazim Hikmat's immortal works to Azeri language keep their meanings and connect native nations Azeri's and Turks. Also works of Azeri poets which are devoted to Nazim Hikmat are shown. All these works manifest very strong relationship between Nazim Hikmat and Azeri poetry.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
AMEA-nın müxbir üzvü professor

ŞÜKUFƏ QƏDİMOVA
BDU
şukufa.qadimova@mail.ru

DİVAN POEZİYASINDA BEYT ƏSASLI JANRLAR VƏ ŞEİR ŞƏKİLLƏRİ

Açar sözlər: poeziya, divan, janr, türk poeziyası.

Ключевые слова: поэзия Диван, формы стихосложения, жанры турецкой поэзии, газель, касыда, месневи.

Key words: Divan poetry, forms of poetry, genres Turkish poetry, Gazelle, kasida, mesnevi.

Türk Divan ədəbiyyatında yer alan əbəbi növlər və şeir şəkilləri ərəb poetik sisteminə xas olan ənənələr əsasında formalaşmışdır. Ərəb poeziyasında şeirin əsası beyt üzərində qurulmuşdur. Beyt iki eyni vəznli misra əsasında düzələn, intonasiya və məzmun baxımından bitkin olan şeir vahidi olaraq tanınır. Eyni şeir növünün mətni daxilində beyt öz nisbi müstəqilliyini saxlayır (7, s.16)

Qəzəl janrı. Türk divan ədəbiyyatında qəzəl yazmayan şair yoxdur. Klassik şeirin əsas növü hesab edilən qəzəlin həcmi barədə dəqiq ölçü meyarı olmasa da ən az beş, ən çox on beş beytdən ibarət olur. Qəzəlin orta mükəmməl həcmi yeddi beytdən ibarətdir. Nadir hallarda türk divan ədəbiyyatında on beş beytdən uzun qəzəllərə də təsadüf edilmişdir. Belə qəzəllərə türk ədəbiyyatında “qazel-i mutəvvəl” deyilir (“mutəvvəl” – “təvil” sözündən olub mənası “uzun” deməkdir). Türk şairi Əhmədi və Azərbaycan şairi Nəsimidə “mutəvvəl” qəzəllərə daha çox təsadüf edilir. Nəsiminin hətta 51 beytdən ibarət olan qəzəli də mövcuddur. Əhməd Paşa, Karamanlı Nizami, Pərtöv Paşa da türk Divan ədəbiyyatında uzun qəzəlləri yazmaqla fərqlənən şairlərdir. (5, s.302)

Qəzəlin ilk beytinin misraları öz aralarında qafiyələnir: *aa*. Sonrakı beytlərin ilk misrası sərbəst, ikinci misrası isə birinci beytlə həm qafiyə olur: *ba, ca, da* və s.

Qəzəl janrı divan ədəbiyyatında şairlərin bədii məharətinin, sənətkarlıq qüdrətinin göstəricisi sayılmışdır.

Məlumdur ki, qəzəlin ilk beyti *mətlə*, son beyti *məqtə* adlanır. Türk divan ədəbiyyatında qəzəllərin ən çox işlənən şəkillərinə misal olaraq “*rədd-i mətlə, yek ahəng, yek avaz, müzəyyəl, müləmmə, müştərək, müsəmmət, mükərrər, nəzirə*” qəzəlləri göstərmək olar. Onların hər birini qısaca olaraq nəzərdən keçirək.

Rədd-i mətlə. Qəzəlin başlanğıc misralarından, başqa sözlə, mətlə beytini təşkil edən misralardan birinin sonda təkrarlandığı qəzəl formasına verilən addır. Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, əgər təkrarlanan misra mətlə beytinə daxil deyilsə, belə qəzələ redd-i misra qəzəli deyilir. (bax:8) Divan ədəbiyyatında daha çox redd-i matla formalı qəzəllər yazılmışdır.

**İncinme cevrine dahı ol mâh tâzedir
Bilmez nevâziş-i dili bi’llâh tâzedir.** (bax: 19)

Yek ahəng. Qəzəldəki bütün misralar məntiqi ardıcılıqla eyni mövzuya aid olaraq monolit kompozisiya yaratdıqda yek ahəng qəzəl adlanır.

**Ağyare nigah etmediğin naz sanırdım
Çok lutf imiş ol aşika ben az sanırdım
Seyr eylemesem ayinede aksi cemalin
Hüsn ile seni meh gibi mümtaz sanırdım.** (bax: 16)

Yek avaz. Bütün misra və beytləri eyni dərəcədə güclü, bədii məcazlarla zəngin, dəyərli və ardıcıl olan qəzəl formasıdır. (bax: 8) Azərbaycan və türk Divan ədəbiyyatının zirvəsi sayılan Füzulinin:

Kıldı zülfün tek perişan hâlimi hâlin senin

Bir gün ey bidert, sormazsın nedir hâlin senin... (bax: 19) – mətləli qəzəli yek avaz qəzəl tipinə parlaq nümunə sayıla bilər.

Müzəyyəl qəzəl. Məxləs beytdən sonra müəllifin başqa birisi haqqında yazdığı, ifadə etdiyi fikirlərin əks olunduğu qəzəl tipinə verilən addır. (bax:19) Belə qəzəllər, bir qayda olaraq şeir müəllifinin subyektiv fikirlərini əks etdirir. Şeyx Qalib divanında Mövlanəyə aid müzəyyəl qəzəllərə rast gəlmək mümkündür.

**Vermedi bir kimseye Galib geçid
Kande çevirdiyse söz ırmağını
Hazreti Monla`yı bilenler bilir
Bilmeyenin kim çeke kulağını.** (4, s. 741)

Müləmma. Türk divan ədəbiyyatında geniş təsadüf edilən qəzəl şəkilindəndir. Bu növdən olan qəzəllərin başlıca xüsusiyyəti, şairin sözə və dilə nə dərəcədə hakim olmasını oxuculara nümayiş etdirməkdir. Müləmmalardakı misralar fərqli dillərdə olur. Müləmma tərzli şeirlərdə qafiyəni, ölçünü ümumi məzmunu saxlamaq çox önəmlidir.

Zülfü perişan yürür arız-ı mihrin bürür

Hoş şeb-i yeldadürür silsile-i muy-ı dust... (Abdülbaki Gölpinarlı, Divan Şiiri, s. 128)

Müştərək qəzəl. Divan ədəbiyyatında iki, bəzən də üç, hətta dörd şairin birgə yazdıqları qəzəllərə də təsadüf etmək mümkündür. Belə qəzəllər müştərək yazıldıqları üçün *müştərək qəzəl* adlanır. Türk ədəbiyyat araşdırmaçısı Lütfü Alıcı "Süleyman Senih və müştərək qazelleri" adlı məqaləsində müştərək qəzəllər haqqında: "İki veya üç şairin mısra mısra ya da beyit beyit birlikte söyledikleri gazellere müşterek gazel denilmektedir. Müşterek gazeller, genellikle bir edebî mecliste veya bir kıraathanede topluluk karşısında irticalen yazılmaktadır. Bu tarz söyleyiş, şairlerin şairlik kudretlerini gösterebildikleri önemli bir edebî zemin oluştururken, dinleyen ve okuyanlara şairleri karşılaştırma ve onlar hakkında bilgi sahibi olma imkânı da vermektedir". (bax:20) Məsələn, Əbdürrəhman Paşa Əbdü İlə Yusuf Nabinin bərabər yaratdıqları bir müştərək qəzəl mövcuddur ki, orada tək misralar Əbdinin, cüt misralar isə Nabinin qələminə məxsusdur:

A: Bir dilbere dil vir ki belâdur dimesünler

N: Bir bâdeyi nûş it ki hatâdur dimesünler... (bax: 10)

(Öyle bir dilberi sev ki belâdır demesinler. Öyle bir bâdeyi iç ki hatadır demesinler.)

Müsəmmət qəzəl. Qəzəllərin içərisində texniki baxımdan çətin, estetik yöndən olduqca xoş təsirli olan növdür. Müsəmmət qəzəllər aşiq ədəbiyyatında mövcud olan qoşayarpağı xatırladır. Çarpaz daxili qafiyə prinsipinin əsas olduğu müsəmmət qəzəllərin mətlə beytindən sonra gələn bütün beytləri həmin prinsip əsasında yazılır.(4, s.604) Füzulinin məşhur “Məni candan usandırdı” qəzəli müsəmmət qəzəlin həm Türk, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında ən yaxşı nümunəsidir:

Beni candan usandırdı, cefadan yar usanmaz mı?

Felekler yandı ahımdan, muradım şem`i yanmaz mı? (4, s. 605) *Mükərrər qəzəl.* Qəzəl yaradıcılığında forma və mənzum baxımından diqqəti cəlb edən və emosional baxımdan daha da təsirli olan mükərrər qəzəl yazmaq divan şairlərindən böyük ustalığ tələb edir. Mükərrər qəzəldə güzgü effekti əsas prinsip olaraq götürülür. Başqa sözlə, misadakı sözlər yarıdan sonra sırası ilə təkrarlanır. (bax: 11)

Gamzen ciğərimi deldi deldi ciğərimi gamzen

Bilmem nicolur halim halim nicolur bilmem... (19, s.535)

Nəzirə. Türk divan ədəbiyyatında ən geniş yayılmış qəzəl şəkli *nəzirədir*. Ustad şairlərin qəzəllərini örnək sayaraq ona nəzirə yazmaq ənənəsi türk ədəbiyyatında tamamilən təbii, məqbul, hətta zəruri sayılmışdır. Bu mənada eyni şeir bəzən yüzlərcə şeirlər nəzirə olaraq yazılırdı. (bax: 23) Nəzirələr orijinalın məzmununa forma və qafiyə prinsipinə uyğun olmalıdır. Əks mənada yazılmışsa, ona *nakizə* deyilir.

Türk divan şeirində qəzəl aparıcı yeri tutduğu üçün, çox vaxt bu ədəbiyyata qəzəl ədəbiyyatı da deyilir. Ərəb şeir növü olan qəzəl, türk ədəbiyyatına fars ədəbiyyatı vasitəsilə keçmişdir onların qəzəl şairlərini qazil adlandırırlar. Ərəblərin qəzəli uzun və təfərrüatlıdır. Qəzəl növü istər fars, istərsə də türk ədəbiyyatına ərəblərdən gəlsə də, bu şeir şəklini mükəmməl və yığcam formaya salan, onu poetik baxımdan bəzəyən və uzun əsrlər boyu yaşadan farslar və türklər olmuşlar.

Qəzəl janrında aşiqanə motivlər xüsusi yer tutur, ancaq onun mövzusu təbiət təsviri, ictimai və əxlaqi, təsəvvüfi və fəlsəvi məzmunları da əhatə edir.

Türkiyə ədəbiyyatında, türk dilində klassik qəzəlin tələbləri səviyyəsində ilk qəzəl şairləri Azərbaycan ədəbiyyatına mənsub – Qazi Bürhanəddin və İmadəddin Nəsimidir. (Bax: 12)

Müstəzad. Divan ədəbiyyatında qəzəldən törəyən şeir janrıdır. Etimoloji mənşəyinə görə “ziyad” (əlavə, artıq) sözündən törəmədir. Qəzəldən fərqi ondadır ki, hər misraya qafiyəyə uyğun olaraq qısa misra əlavə edilir. Misralara əlavələrin məqsədi şeirin ümumi ahəngini gücləndirmək, onu daha emosional axara salmaqdır. (3, s.206) Müstəzada aid bir nümunə gətirək:

**Ey lepleri şükker güzelim dilberi rana
Etti beni şeyda
Bu hüsnile bu haddile aşık sana dünya
Ey hüsnile hemta
Ben payına kullar olayım şahı levendim
Sen kendi efendim
Gülzarı çemendir salın ey kameti bala
Ey kaşları tuğra...**(19, s.472)

Müstəzadların sadə və cüt adlanan iki növü vardır. Bəzən müstəzadlarda birdən artıq ziyadə olur. Tək ziyadəli müstəzadlara sadə, cüt ziyadəli müstəzadlara

isə cüt müstəzad adı verilmişdir. Türk Divan ədəbiyyatında müstəzad şeir formasını başqalarından fərqləndirən bir önəmli cəhət də mövcuddur: burada əlavə edilən qısa beytlər şeirə estetik baxımdan gözəllik versə də, şeirdən çıxarıldıqda onun ümumi mənasına xələl gətirməməlidir. Başqa sözlə, ziyadə (əlavə) edilmiş qısa beytlər olsa da, olmasa da şeir öz gözəlliyini və anlamını mühafizə etməlidir. (bax:13)

Yuxarıda misal olaraq təqdim etdiyimiz müstəzad parçasında qısa beytləri çıxarsaq, şeirin ümumi ahənginə xələl gəlməyəcəkdir. Mürəkkəb şeir texnikasına malik müstəzad türk divan ədəbiyyatında geniş yayılmamışdır. Məsələn, Azərbaycan və Türk ədəbiyyatının ortaq şairi kimi tanınan Nəsiminin – doqquz, Şeyxinin və Hacı Kamalin – bir müstəzadı məlumdur. Füzuli, Taşlıcalı Yahya Bəy, Naili də təktəkt müstəzad yazmışla. Maraqlı haldır ki, türk divan ədəbiyyatında az müraciət olunan müstəzada, türk xalq ədəbiyyatında *yedəkli*, yaxud *ayaqlı* adı altında təsadüf etmək mümkündür. Fransız ədəbiyyatından *verlibr* formasını iqtibas edən sərbəst-fünunçular müstəzadın yeni növünü yaratmağa çalışmış və ona *sərbəst müstəzad* adı vermişlər. Lakin, bu janr türk ədəbiyyatında çox tərəfdar tapa bilməmişdir. (bax:14)

Qəsidə. Türk divan poeziyasında çox geniş yayılmış, dəbdəbəli üslubu ilə seçilən, beyt əsaslı, ərəb mənşəli şeir janrıdır. Ərəb ədəbiyyatında ianə, yardım almaq məqsədilə hər hansı bir şəxsin mədh edilməsi və təriflənməsinə həsr edilmiş şeirə qəsidə deyilmişdir. Ərəb ədəbiyyatından İran ədəbiyyatına keçən qəsidə janrı qısa vaxt içərisində türk Divan ədəbiyyatında da geniş yayılmışdır. Qafiyələnmə prinsipi baxımından qəzəlilə eyni olsa da, həcm baxımından ondan daha böyükdür. (4, s.606)

Qəbul edilmiş qaydalara görə, qəsidə otuz üç betdən, doxsan doqquz beytə qədər ola bilər. Ənənəvi olaraq qəsidələr altı bölümdən ibarət olur: birinci bölüm 15-20 beyt olmalıdır. Bu ilk bölümdə dünyəvi, ya da təsəvvüfi eşqdən söz açılsa *nəşib*, eşqdən başqa bir mövzudan (bahar, təbiət, bayram) bəhs edirsə - *təşbib* adlandırılır. İkinci bölüm *gırizgah* ya da *gıriz* adlanır. Bu bölüm bir beytdən ibarət olur və burada şair *mədhyyəyə* keçəcəyini bildirir. *Gırizgah* mövzuya aid və dəqiq olmalıdır. Üçüncü bölüm *mədhyyədir*. Burada müəllif öz yaradıcı məharətindən istifadə edərək əsas mövzunu açıqlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qəsidələrin ən mükəmməl beytləri bu bölümdə əks olunur. Qəsidənin dördüncü bölümü *təğazzüldür*. Təğazzül 5-12 beyt təşkil edərək, qəsidənin ya əvvəlində, ya da sonunda yer ala bilər. Lakin, onun mövcudluğu vacib deyildir. Beşinci bölüm *fəxriyyədir*. Fəxriyyə bölümündə şairlər özlərini tərif edirlər. Hər bir qəsidənin *dua* sonluğu vardır ki, bu bölümə mədh olunan insana dualar edilir. (bax: 15)

Qəsidələr onların nəşib (təşbib) hissəsində bəhs edilən mövzuya görə də növlərə bölünmüşdür: bahar vəsf edənlərə - bahariyyə, qışdan bəhs edənlərə – şitaiyyə, və s. ad verilmişdir. Buna görə də türk ədəbiyyatında *“temmuziyyə”*, *“idiyyə”*, *“suriyyə”* kimi nəşiblərə təsadüf etmək mümkündür. Qəsidələrin adları onların rədifləri ilə də müəyyənləşdirilmişdir: Su qəsidəsi, Gül qəsidəsi, Xəncər qəsidəsi, Sünbül qəsidəsi və s. (3, s.187)

Divan ədəbiyyatında bəzi qəsidələr beytlərin bitdiyi sonuncu hərfə görə adlandırılmışdır. Əgər beyt “ra” hərfi ilə bitirsə, qəsidə *“qəside-yi raiyyə”*; “ləm” hərfi ilə bitirsə - *“qəside-yi lamiyyə”*; “mim” hərfi ilə bitirsə - *“qəside-yi mimiyyə”* və s. adlanırdı. Qəsidələrin ən gözəl beyti *“beyt-ül qəsidə”*, şairin adının keçdiyi beyt isə *“tac beyit”*dir. (bax: 15)

Öncə Sultan Məhmədin müəllimi, daha sonra vəziri olmuş Əhməd Paşanın

sultana yazdığı qəsidəsi “*kerem*” rədifli olduğundan, bu qəsidəyə “Kərəm qəsidəsi” deyilir. Bəzi XV əsr şairləri bir birlərinə “*günəş*” rədifli qəsidələr söyləmişdir ki, bunlar da “Günəş qəsidəsi” adlandırılmışdır. Yeri gəlmişkən, Fizulinin də “*su*” rədiflə bitən məşhur qəsidəsi “Su qəsidəsi” adlanır. (3, s.189)

**Saçma ey göz eşkten gönlümdeki odlara su
Kim bu denli tutuşan odlara kılmaz çare su.
Abgundur günbedi devvarı rengi bilmezem
Ya muhit olmuş gözümde günbedi devvara su...** (19, s. 257)

(Ey göz, könlümdəki atəşlərə ağlamaqla su səpməyə çalışma, çünki bu qədər alova su təsir etməz. Bu fırlanan qübbə görəsən su rəngindədir mi, yoxsa gözümədən axan yaş onu ehatə etmişdir, ayırd edə bilmirəm)

Qeyd etdiyimiz kimi *nəсіб* bölümü qəsidənin şeir və mövzu baxımından əsərin ən uzun və əsaslı bölümüdür. Qəsidələr *nəсіб* bölümünün tematikasına görə belə adlandırılır: Allahın təklindən bəhs edilirsə - “Tövhid”, Allaha dua və niyaz edilirsə - “Münacat”, Hz.Məhəmmədə (sas) qarşı sevgi və inam tərənnüm edilirsə - “Nət”. Bunlardan başqa, əgər *nəсіб* birilərini gülünc vəziyyətə salmaq və ya alçaltmaq məqsədi ilə yazılmışsa “Hicviyyə”, bir kəsin ölümünə həsr olunmuşdursa “Mərsiyyə” kimi adlandırılırdı. (4, s.606)

Tarixi baxımdan türk divan ədəbiyyatında qəsidə janrının inkişafı XIII-cü əsrdən başlamışdır. Şairlər yazdıqları qəsidələrin qarşılığında mükafatlandırılırdılar. Deyilənlərə görə, Əhməd Paşa, Baqi, Nədim, Xəyalı, Taşlıcalı Yəhya kimi bir çox şair yazdıqları qəsidələr sayəsində xeyli zəngin və rahat həyat sürmüşdür. Bunun əksinə, bəzi şairlər də yazdıqları qəsidələrinin umduqları kimi qiymətləndirilmədiyindən əsərlərində öz narazılıqlarını dilə gətirirdilər. Məsələn, Fizuli “Şikayətnamə”sində, əsərinin Qanuni Sultan Süleyman tərəfindən dəyərinə mükafatlandırılmadığından, adından da göründüyü kimi, çoxlu şikayətlər etmişdir. Son olaraq, qeyd edək ki, XIV əsrdə Əhmədi (ö.1412) ilə ilk ciddi örnəklərini gördüyümüz qəsidə, XV əsrdə Şeyxi (ö.1431) və Əhməd Paşa (ö.1497), sonralar Fizuli, Baki, Taşlıcalı Yəhya, Nədim, Nəbi, Nəfi kimi şairlərlə ən gözəl nümunələrini vermişdir. (bax:16)

Qitə. Türk divan şeirində geniş istifadə olunmuş janrlardan biridir. Ərəb mənşəli olan “qitə” sözü – “hissə, parça” mənası bildirilir. Qəzəl, yaxud qəsidənin bir parçasına oxşadığından ona bu ad verilmişdir. Qafiyələnmə prinsipi qəzələ uyğun olsa da *mətlə və məxləs* beytləri olmur. Qitənin mövzusu da qəzəl kimi genişdir: fəlsəfi, dini, sosial, əxlaqi, didaktik vs. Mövzuları əhatə edə bilir. Qitə iki beytdən ibarət ola bildiyi halda, qəzəl azı beş beytdən təşkil olunur. Digər tərəfdən, türk divan ədəbiyyatında “*qiteyi – kəbirə*” adlanan qitə otuz, bəzən qırx beyt olduğu halda, qəzəllərin bu həcmdə olması mümkün deyil. (bax:17)

Əksər türk şairlərinin divanında qitələr vardır. Məsələn, Nəcati Bəyin altmış doqquz, Füzulinin qırx iki, Baqinin iyirmi yeddi, Ruhi Bağdadının otuz üç, Nabinin yüz əlli, Sabitin (öl.1712) isə yetmiş qitəsi məlumdur. (bax:16) Türk divan ədəbiyyatında iki, yeddi və daha çox beytli qitələrə rast gəlmək olur. Zeynəb Xatunun bir qitəsini nömünə olaraq göstərək:

**Şeha bu sureti ziba sana Haktan inayettir
Sanırsın surei Yusuf cemalinden bir ayettir
Senin hüsnün benim aşkım, senin cevrin benim sabrım
Demadem artar eksilmez tükenmez binihayettir.** (19, s.175)

Məsnəvi. Türk divan ədəbiyyatında beyt əsaslı nəzm şəkillərindən biri də məsnəvidir. Məsnəvilərdə hər beytin misraları öz aralarında qafiyələnir. Türk ədəbiyyatında məsnəvi formasında yüzlərlə müxtəlif həcmli və fərqli mövzulara aid əsərlər yazılmışdır. Ona görə də türk Divan ədəbiyyatında təsadüf etdiyimiz dastanlar, poemalar, didaktik-əxlaqi əsərlər, şəhrəngizlər və s. məsnəvi formasında yazılmışdır. Divan ədəbiyyatında məsnəvi şəklində yazılmış lirik şeirlərə də təsadüf olunur. (6, s.22)

Məsnəvilərin başlanğıcı qəsidələrdə olduğu kimidir. Türk Divan ədəbiyyatında məsnəvidən aşağıdakı mövzulara aid əsərlərin yazılışında istifadə olunmuşdur:

a) Dastanlar; b) Dini-Təsəvvüfi əsərlər; c) Eşq əfsanələri. (4, s.618)

Məsnəvilərdə üç bölüm mövcuddur: giriş, əsas mövzu və son bölüm. Giriş hissəsi də öz növbəsində aşağıdakı hissələrdən ibarət olur:

1. Besmele;
2. Tevhid – Tanrının birligini konu edinmiş şiir;
3. Münacat – Tanrıya yakarış;
4. Nat – Hz. Peygambere övgü;
5. Mirac – Hz. Peygamberin Miraca çıxması;
6. Mucizat – Peygamberimizin mucizeleri;
7. Medh-i – Çehar-yar (Dört halifeye övgü);
8. Padişah için övgü;
9. Devlet büyüğüne övgü;
10. Sebeb-i telif – bu bölümə “səbəb-i terceme”də deyilir. Bu bölümde əsərin yazılış ya da tərcüməsinin məqsədi açıqlanır. Bir növ önsöz kimi. (bax: 18)

Məsnəvilərin əsas mövzusunun, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dini, təsəvvüfi, məhəbbət, əxlaqi və b. mövzular təşkil edir. Yuxarıdakı mənbəyə istinadən qeyd edək ki, məsnəvilərin son bölümləri də müvafiq qaydaya görə yazılır:

1. Tanrıya “hamd ü sena” və dua;
2. Sultana övgü və saltanatının davamı için dua;
3. Şairin eseriyle və şairliyiyle övünməsi;
4. Tanınmış mesnevi şairləri və eserlərini anma;
5. Şairin şeirine verdiği ad;
6. Hasetçilərə, acemi və dikkatsiz müstensih (bir eseri aslına uyğun olaraq kopya eden kişi) lərlə metni doğru dürüst okuyamayan okuyuculara yergi, bunların esere vereceği zarardan Tanrı'ya sığınma;
7. Mesnevinin beyit sayısı;
8. Mesnevinin yazılışıyla ilgili tarixlər;
9. Okuyucudan hayır dua isteme;
10. Mesnevinin vezni. (bax: 18)

Məsnəvi şairləri əsərlərini beşlik üzrə yazaraq “Xəmsə”lər də yazmışlar. Ən məşhur Xəmsənin müəllifi dahi Nizami olmuşdur ki, bir çox şairlər ona istinadən öz xəmsələrini meydana gətirmişlər.

Türk ədəbiyyatında ilk uzun məsnəvi XI əsrə aid Yusif Xas Xacibin “Qutadqu

Bilig” adlı əsəridir. Bu əsər haqqında tədqiqatımızın I hissəsində bəhs olunmuşdur. Əsər münacat, nat və sunulduğu Tabğaç Buğra Xana övgülərlə başlayır. Bu xüsusiyyətlərinə görə “Qutadqu Bilig”i bir məsnəvi örnəyi hesab etmək mümkündür.

XIII əsrdə Mövlanənin “Mesnevi-i Manevi” adlı əsəri fars dilində yazıldığına baxmayaraq, Anadolu şairlərinin yaradıcılıqlarına böyük təsir göstərmişdir. Dini-təsəvvüfi əsər kimi dəyərləndirilən bu “Məsnəvi”sini Mövlanə öz düşüncələriylə, hikmətləriylə, öyüd və nəsihətləriylə mənalandıraraq, həm də əxlaqi mahiyyət qazandırmışdır.

XIII əsrin sonunda Şəyyad Həməzənin yazdığı “Yusif və Züleyxa” adlı 1529 beytlik məsnəvisi ilk eşq məsnəvisi hesab olunur. XIV əsrdə Anadolunun önəmli mütəsəvvüflərindən Yunus Əmrə də “Risalətün Nushiyyə” adlı əsərini məsnəvi olaraq yazmış və bu əsər 573 beytdən meydana gəlmişdir. Aşiq Paşanın 12.000 beytlik “Qəribnamə” əsəri Mövlanənin əsərini örnək alaraq yazılmışdır və içindəki hekayə və gözəllərin məzmununa görə əxlaqi və təsəvvüfi bir əsər mahiyyətindədir. XV əsrdən etibarən Türk ədəbiyyatında məsnəvi geniş yayılmışdır. Bu dövərdə Əhməd-i Dainin “Cəngnamə”si, Süleyman Çələbinin “Mövlüd”ü, Şeyxinin “Xosrov və Şirin”i və “Xarnamə”si məsnəvi şəkildə yazılmış önəmli eserlərdəndir. XVI əsrdə Türk poeziyasının zirvəsində sözsüz ki, 1535-ci ildə yazdığı “Leyli və Məcnun” (3036 beyit) məsnəvisiylə Fizuli dururdu. (bax:2)

Məlumdur ki, müsəlman Şərqi xalqlarının ədəbiyyat tarixində davamlı məktəb yaradan şair və ədiblərin yaradıcılığı ədəbi prosesin sonrakı inkişafında həlledici təsirə malik. Belə tanınmış məktəblərdən biri də Nizami Gəncəviyə məxsusdur. (1, s.4-5)

Türk məsnəvi şeirinin təşəkkül və inkişafında dahi Nizami Gəncəvinin böyük əhəmiyyəti və güclü təsiri olmuşdur. Bu barədə, N.Araslı yazır: “Nizami yaradıcılığı digər Şərqi xalqları kimi türk şeirinə də formaca təsir göstərmiş, bu dildə “Xəmsə” nəzirələri yaranmasında bir örnək olmuşdur. Türk dilində “Xəmsə” yaradan Behişt, Həyati, Cəlili, Əhməd Rizvan və başqaları Nizami ədəbi məktəbinin layiqli davamçıları kimi şöhrətlənmişlər”. (2, s.6)

Ədəbiyyat

1. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока.
2. Araslı N. Nizaminin poetikası. Bakı: Elm, 1980.
3. Banarlı Nihat Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi: 2 ciltte, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2004, I c.
4. Kabaklı Ahmet. Türk Edebiyatı. İstanbul. 2006. 5 cildə. I c.
5. Kazım Yetiş, Belaqattan Ritorigə. Kitapevi Yayınları.2006.
6. Timurtaş Faruk K. Tarih İçinde Türk Edebiyatı. İstanbul: Boğaziçi Yayları 1990.
7. Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. Москва, Наука, 1965
8. <http://www.tr.wikipedia.org>
9. <http://kitapozetlerioku.com/gazel-nedir>
10. <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKİ-TÜRK-EDEBİYATI>
11. <http://www.tarihbilinci.com>

12. <http://www.edebiyatekibi.com/index.php?option=com>
13. http://edebiyatdopdolu.net/divan_edbiyatı.php
14. <http://www.türkceciler.com/müstezat.html>
15. http://turkedebiyati.org/divan_edebiyati.asp?id=7
16. <http://www.edebiyatvesanatakademisi.com/edebiyad/893-kaside>
17. <http://www.onur-sat.com/showthread.php?t=86994>
18. <http://www.turkeyarena.net/turkce-edebiyat>
19. <http://www.yesevi.edu.tr/bilig/biligTur/pdf/31/08.pdf>
20. <http://www.dilededebiyat.net/turk-edebiyati-tarihi/islamiyetin-etkisindeki-turk-edebiyati/divan-edebiyati/divan-siirinin-genel-ozellikleri/divan-siiri-nazim-bicimleri/gazel-nedir-ozellikleri-nelerdir>

Ш. Гадимова

Стихотворные формы и литературные жанры поэзии диван, основанные
на бейтах
Резюме

Литературные жанры и стихотворные формы Турецкой литературы (Диван) сформировались на основе арабской поэтической системы. В арабской поэзии основу стиха составляют бейты. Бейт – это двустишие, строки которого интонационно и тематически дополняя друг друга, составляют единое целое, тем самым сохраняя свое независимое положение. В данной статье рассматриваются такие поэтические жанры, как касыда, газель, кыта и месневи, приводятся примеры к каждой из этих форм и называются авторы, прославившиеся своими произведениями, написанными в этих жанрах.

Sh.Gadimova

Verse forms and literary genres of turkish poetry divan, based on bayts
Summary

Literary genres and forms of verses Turkish literature (Divan) was formed on the basis of Arabic poetry system. In Arabic poetry basis of the verse are bayts. Bayts is a couplet which the rows of intonation and thematically complementing each other, form a single whole, thereby maintaining its independent position. This article discusses such poetic genres as kasida, gazele, kita, mesnevi, provides examples for each of these forms and are known as the authors, famous for his works, written in the genres.

Rəyçi: Mahirə Quliyeva
filologiya elmləri doktoru

DİLARƏ MƏMMƏDOVA
Fil.ü.f.d., dosent
edebiyat_nəzeriyyəsi@mail.ru

ZƏMANƏSİNİN İŞIQLI ŞƏXSİYYƏTİ

Açar sözlər: Xurşudbanu Natəvan, şairə, şeir, optimizm, pessimizm, rəsm, əl işləri.
Keywords: Khurshudbani Natəvan, poetess, a poem, optomism, pessimism, painting, hand works.
Ключевые слова: Хуршудбану Натаван, поэтесса, оптимизм, пессимизм, картина, рукоделие.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti tarixində mühüm yer tutan şairə Xurşidbanu Natəvan (1832-1897) ədəbi-ictimai fikir tarixində lirik şeirləri, incə əl işləri, çəkdiyi rəsm əsərləri və xeyirxah əməlləri ilə tanınmışdır. X.Natəvan Qarabağın axıncı xanı olan Mehdiqulu xanın qızı və İbrahimxəlil xan Cavanşirin nəvəsidir. Natəvanın anası Bədircahan bəyim də Gəncə xanı Cavad xanın nəvəsidir. 1806-cı il iyunun 2-də gecə, başda general Sisyanov olmaqla çar zabitləri tərəfindən Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşir və onun on yeddi nəfər ailə üzvü Şuşada, xan bağında, çadırda gülləbaran edildikdən sonra, xanlığa onun oğlu Mehdiqulu xan keçir. Uşaqlıq illəri sarayda keçdiyi üçün, Natəvanın həyatı XIX əsrdə, Qarabağda baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə sıx bağlı olmuşdur. 1845-ci ildə atası Mehdiqulu xan öldükdən sonra, gənc yaşlarından xanlığın bütün işlərini idarə etmək Natəvanın öhdəsinə düşdüyü üçün, Qarabağda "Xan qızı" adı ilə məşhur olmuşdur. O, zəmanəsinin ağıllı, bilikli, geniş dünyagörüşünə malik bir ziyalı olan, bibisi Gövhəranın tərbiyəsi ilə böyümüş, təhsilini Şuşanın təcrübəli, zəngin bilikli müəllimlərindən almışdır. Mədrəsədə oxuyarkən müəllimləri Natəvana musiqi sənətini, şeiri, mədəniyyəti, incəsənəti sevdirmiş, onun Şərq dillərini dərinlən mənimsəməsinə kömək etmişlər. Mükəmməl mədrəsə təhsili olan Natəvan, fars dilini daha layiqincə öyrəndiyi üçün, Şərqin klassik şairlərindən Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai və Füzuli kimi dahilərin əsərlərini orijinaldan oxumuş, poeziya janrının sirlərinə yaxından bələd olmuş, XIX əsrin 50-ci illərindən şeir yazmağa başlamışdır.

1850-ci ildə Natəvan Dağıstan zadəganlarından olan, Tiflisdə Zaqafqaziya çar senzurası idarəsində işləyən, general-mayor, knyaz Xasay bəy Usmiyevlə (1823-1866) ailə həyat qurur. X.İsmiyev mükəmməl avropa təhsili almış, rus və fransız dillərini yaxşı bilirdi. Onun atası, rus zabiti Musa xan Dargi mahalının pristavı olduğu üçün bu ailəyə ruslar "Tarkovskilər" deyərmişlər. Ərinin tutduğu dövlət vəzifəsi ilə əlaqədar olaraq Natəvan iki il Tiflisdə yaşamağı olmur. Lakin təmiz dağ havasında böyüyən şairənin səhhəti pisləşdiyi üçün vətəni Şuşaya qayıtmalı olur. Natəvanın yaxın qohumu olan şair Qasım bəy Zakir həmin vaxt onu yoluxmağa gəlir, xüsusi şeirlər yazıb, şairənin tezliklə sağalacağını arzulayır. Şairənin xəstələnməyi, zəmanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan, yazıçı, dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadəni də təəssüfləndirir. Q.Qasım bəy Zakirin yaradıcılığını izlədiyi kimi X.Natəvanın da əsərlərini oxuyur, məktub vasitəsilə öz münasibətini bildirirdi. X.Natəvan xəstə olarkən M.Fətəli onun dərdinə şərik olduğunu bildirmiş,

yazdığı şeiri Q.Zakirə, məktubla göndərüb, onu şairəyə çatdırmasını xahiş etmişdi. Bu məktubdan məlum olur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində incə zövqə malik, insanpərvər və zərif, lirik şairə kimi tanınan Natəvan xanım nəyə görə isə M.F.Axundzadədən inciyibmiş. M.Fətəli bu şeirində, özünün günahkar olduğunu səmimi hisslərlə etiraf etmişdi:

Mənim də var qərçi bir az günahım,
Sən get hüzuruna ol üzrgahım,
Söylə ki, ey şahım, ey gibləgahım,
İncimə, dər etdim şikayət izhar (1, s.195).

X.Natəvan 1854-cü ildə ilk dəfə əri Xasay xan Usmiyevlə birlikdə Bakıya gəlir, şəhəri gəzib, tarixi-memarlıq abidələri ilə yaxından tanış olur. 1858-ci ildə ikinci dəfə yenə əri ilə Bakıya gələrkən Natəvan, burada Qafqazı səyahət edən, məşhur fransız yazıçısı və səyyahı Aleksandr Dyuma ilə görüşmüş, öz incə əl işlərindən olan tikmələrin ən yaxşılarını hədiyyə verib, onu heyran etmişdir.

Anası Bədircahan bəyimin vəfatından (1861) sonra Natəvan həmişəlik Şuşaya qayıdır və atası Mehdiqulu xandan qalan xanlıq təsərrüfatını idarə etməklə məşğul olur. Ata-babasından yadigar qalan at ilxılarının nəslini kəsilməyə qoymayan X.Natəvan, Qarabağ atlarının şöhrətini daha da artırmaq üçün çox çalışmışdır. 1867-ci ildə Parisdə keçirilən beynəlxalq sərgidə onun ilxısında bəslənən "Əlyetməz" adlı köhlən at qalib gəlib, qızıl medal və fəxri fərmanla mükafatlandırılmışdır. Sonrakı illərdə, yenə onun ilxısından olan "Ağcidalı", "Xan", "Təpəl" adlı atlar yenə beynəlxalq sərgidə, mütəxəssislər tərəfindən bəyənilmiş və medallara layiq görülmüşlər.

X.Natəvan sərgilərdə özünün becərdiyi və yetişdirdiyi müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları (buğda, arpa, darı) növləri ilə də iştirak etmiş, mükafatlar almışdır. İncə zövqlü sənətkarın çəkdiyi şəkillər, əl işləri də müxtəlif sərgilərdə nümayiş etdirilmiş və mütəxəssislər tərəfindən dəyərləndirilmişdir.

Knyaz Xosay xan Usmiyevin həmişəlik Dağıstana köçüb, orada yaşamaq təklifini qəbul etməyən, vətəninə ayrılmayan Natəvan, 1863-cü ildə ərindən boşanır. Yüksək cəmiyyət nümayəndələrinin narazılığına və tənələrinə baxmayaraq o, 1869-cu ildə sadə xalq nümayəndəsi olan Seyid Hüseyn adlı adi papaqçı ilə ailə həyatı qurmuş, bu izdivacdən onların üç oğlu, iki qızı olmuşdur. Natəvanın birinci əri, X.Usmiyevdən olan oğlu Mehdiqulu xan ("Vəfa" təxəllüslü şair) lirik şeirlər və farsca çoxlu qəzəllər yazan şair kimi tanınmışdır. Qızı Xanbikə xanım da, Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır. Şairənin Seyid Hüseynəndən olan oğlu Mir Həsən də anası kimi klassik ədəbiyyatı yaxşı mənimsəmiş və şair kimi tanınmışdır. Natəvanın oğlu Mehdiqulu xan da, atası X.Usmiyev kimi Tiflisdə, Zaqafqaziya canişinliyində zabit işləmişdir. Xanbikə xanım isə Naxçıvan xanlarından olan İsmayıl xanın oğlu, Xok və Qıvraq kəndlərinin sahibi Əman xanla ailə həyatı qurur. 1877-ci ildə rus-tatar müharibəsinin iştirakçısı Əman xan rus ordusunun polkovinki olmuş, 1884-cü ildə Naxçıvanda vəfat etmişdir. Qəbri İmanzadədir (6, s.54).

Azərbaycanda XIX əsrdə, müxtəlif yerlərdə ədəbi-məclislər düzəlirdi. Gəncədə "Divani-Hikmət" (sonralar Tiflisdə), Qubada "Gülüstən", Ordubadda və Naxçıvanda "Əncümənüs-şüara", Lənkəranda "Fövcül-füsəha", Şamaxıda "Beytül-səva", Şuşada "Məclisi-üns", "Məclisi-fəramuşan", Bakıda "Məcməüş-şüara" ədəbi məclis-

ləri fəaliyyətə başlamışdı. Həmin məclislər arasında "Məclisi-üns" ("Dostluq məclisi", 1864-cü ildə) Şuşada, dövrün tanınmış alimlərindən sayılan Mirzə Əbdülqasımın mədrəsəsində, X.Natəvanın müasiri olan şair Mirzə Rəhim Fənanın (1841-1929) təşəbbüsü ilə açılmışdır. Məclisdə əvvəl onun dörd fəal üzvü (M.R.Fəna, Hacı Abbas Agah, Məmo bəy Məmai (1834-1918), Mirzə Ələsgər Növrəs (1846-1918) iştirak edirdi. Məclis üzvləri geniş yer tapa bilmədikləri üçün H.A.Agahın evində toplaşdılar. 1872-ci ildə X.Natəvan bu şairlərlə yaradıcılıq əlaqəsi saxlayan sonra "Məclisi-üns"ün şöhrəti daha da artdı. O, məclisi saraya köçürtdü və bundan sonra Qarabağın hörmətli, nüfuzlu şairləri oraya toplaşdılar. X.Natəvanın vəfatına qədər (1897) "Məclisi-üns" fəaliyyət göstərmişdir.

Məclisin üzvləri klassik irsi yaşatmaq və yaymaq sahəsində müəyyən faydalı işlər görürdülər. XIX əsrin 50-ci illərindən şeir yazmağa başlayan Natəvan ədəbi-ictimaiyyətdə orijinal əsərlər müəllifi kimi tanınmışdı. O, dərin biliyi, zəkası, mənalı qəzəlləri, sənətkarlıq məharəti, geniş dünyagörüşü ilə məclis üzvlərindən seçilirdi. Qarabağın məşhur xanəndələrindən Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Keştazlı Haşım, Mirzə Sadıq, Sadıqcan, Molla Vəli, Məşədi Dadaş və başqaları xalq mahnıları, muğamlar oxumaqla məclisdə öz istedadlarını nümayiş etdirirdilər. "Məclisi-üns" Qarabağ ziyalılarının birnöv yaradıcılıq məktəbi rolunu oynayırdı.

X.Natəvan xalqın qeydinə qalır, onlara maddi yardımlar edir, Qarabağda abadlıq, quruculuq işlərinə böyük əhəmiyyət verirdi. Şuşada içməli su çatışmırdı. Şairə 1872-ci ildə 6 km-lik bir məsafədən böyük xərclərlə Şuşaya su kəməri çəkdirmiş və şəhər əhalisini içməli su ilə təmin etmişdir. Saxsı borularla şəhərə çəkilən, hələ də əhəmiyyətini itirməyən bu su kəməri indi də Şuşada "Xan qızı" bulağı kimi məşhurdur. Bundan başqa o, Araz çayından Mil düzünə, oradan da Ağcabədiyə su kəməri çəkdirmək istəsə də, bu işi başa çatdırma bilməmişdi. Şairənin səxavəti, xalqa təmənnəsiz etdiyi maddi yardımlar haqqında, o dövrdə yaranan rəvayətlər indi də dillərdə əzbərdir.

Dövrünün savadlı, bilikli, mədəni qadınlarından olan Natəvan şeir yazmaqla yanaşı həm də rəssamlıqla məşğul olurdu. O, özünün çəkdiyi rəsmlərdən ibarət olan "Gül dəftəri" (1896) albomunu düzəltmişdi. Albomdakı rəsm və nəqşlər onun bacarıqlı və zövqlü bir rəssam olduğunu göstərir. Onun çəkdiyi "Sünbül", "Sərv", "Qönçə", "Bənövşə", "Qızıl gül", "Lalə" şəkillərinə, Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Həsən Yüzbaşov və başqa şairlər xüsusi şeirlər həsr etmişlər.

Şeirə, sənətə yüksək tələbkarlıqla yanaşan, klassik irsin qədrini bilən Natəvan, qəzəllərində mənə gözəlliyinə, sadəliyə, ahəngdarlığa və dilə xüsusi önəm verirdi.

Natəvanın qəzəlləri əruz vəzninin oynaq, ahəngdar bəhrlərində, seçmə qafiyələrlə, çox vaxt rədiflə yazılmışdır. Onun dili qəzəl yazan şairlərin dilinə nisbətən sadə və təbii idi. Onun şeirləri təbiət gözəlliyinə, məhəbbətin ülviliyinə, ana və övlad məhəbbətinə həsr olunmuşdur. Şairənin yaradıcılığında Vaqif nikbinliyindən çox Vidadi bədbinliyi üstünlük təşkil edir. Natəvanın yaradıcılığındakı kədər, zəmanənin, dövrün mürəkkəb hadisələri ilə bağlıdır. Şairə təbiəti fəal müdaxiləçi kimi seyr edir, pərvanənin, gülün, bülbülün, çiçəyin məhzunluğunu, vəziyyətini yaşadığı cəmiyyətin mürəkkəb əhvali-ruhiyyəsi ilə əlaqələndirirdi. Bənövşənin qəddini vaxtsız bükməsinə, səhərdən axşamədək onun ah çəkməsilə, qərənfilin pəjmürdəliyini gülşənin vəfasızlığı ilə, bülbülün gülə həsrətini gülzarın

qarğa-quzğun yığnağına çevrilməsi ilə əlaqələndirən şairə yaşadığı dövrə qarşı üsyankar səsinə ucaldır:

Dövrü dönmüş dövr, dövrən etmədi kaminçə, ah!
Düşmənimdir, bilməzəm ki, netmişəm dövrənə mən?

Şairənin poeziyasının motivləri get-gedə dərinləşir, "Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı!", "Zəmanə saldı əcəb möhnəti məlalə mənə", "Gəcrəvişdir bu asiman, əfsus!" və s. misraları ilə başlayan şeirlərində yalnız zəmanədən deyil, çarizmin Azərbaycana gəlişi və insanların çəkdiyi müsibətləri, "od-alova" düşmüş xalqın iztirabları Natəvana məxsus fəryadedici, yanıqlı bir dillə ifadə olunur, onun öz sözləri ilə desək, "aləm qan ağlayır".

Natəvanın ümumi dərdi az imiş kimi, ağaların, bəylərin tənəsi, oğlanlarından Mehdiqulu xan Vəfanın ona olan etinasızlığı və anasını atıb getməsi, Mir Abbasın vərəm xəstəliyinə tutulub 18 yaşında vəfatı (1885) etməsi incə qəlbləli şairəni dözülməz dərddə salır. Oğlunun ölümündən sonra bədbin şeirlər yazan Natəvan, dərddə qəlbini ovundurur, özünə təsəlli tapırdı. Dərin kədərlə yazdığı ("Getmə", "Getdi", "Sənsiz", "Əfsus", "Xudahafiz", "Tərkin", "Oğlum üçün" və b.) qəzəlləri ilə şairə üzünü Allaha tutub, öz taleindən acı-acı şikayətlənirdi. Bu şeirlərdə ana həsrəti, iztirabları, fəryadı səciyyədən çıxaraq, qadın faciəsinin ümumiləşmiş təəssübünə çevrilir. Bu şeirlərdə bir ananın deyil, çox ananın dərdi, cəmiyyətdə hüquqsuz hala salınmış qadınların qanlı göz yaşları təəssübü edilir.

X.Natəvan oğlu Mir Abbasın ölümünə yazdığı şeirlərinə Qarabağ şairləri nəzirələr yazıb, şairəyə təsəlli və təskinlik verirdilər. Natəvan oğul dərddən tab gətirə bilməyib, ağlamaqdan gözləri kor olur, dünyəvi-aləm gözünə görünür. O, gözləri dünya işığına həsrət qaldığı üçün xanlıq təsərrüfatını idarə edə bilmir, borca düşür. Natəvan borc əvəzi olaraq mülkünün bir hissəsini girov qoyub müflisləşir, 1897-ci ildə başına gələn müsibətlərə dözə bilməyib 67 yaşında vəfat etdi. Şairənin ölüm xəbəri Azərbaycanın maarif xadimlərini, qələm sahiblərini çox kədərləndirir. Onun ölümünə həsr olunmuş mərsiyyələr yazılır, "Qafqaz" və "Tərcüman" qəzetlərində, şairənin yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələr, nekroloqlar çap edilir. Natəvanın qəbri Ağdamda, Qarabağ xanlığına məxsus "İmarət" deyilən yerdədir. Şairə dəfn olunarkən, onu sevən xalq ayağa qalxır, şairənin tabutunu Şuşadan Ağdama qədər çiyinlərində aparırlar.

X.Natəvanın sənətinin sirri, onun lirikasında sentimental bir ruhun hakim olmasıdır, bu da onu müasirlərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biridir. Əsərlərində insanın daxili aləmini, iztirab və həyəcanlarını, bir ananın faciəsinə ümumi insanlığın faciəsi səviyyəsinə qaldıran şairə, lirik şeirləri ilə orijinal əsərlər müəllifi kimi tanınır. Ayrılıq dərdi, səadət eşqi, vüsal həsrəti Natəvanın şeirlərinin əsas motivləridir. Şairənin bu qəbildən olan şeirləri dərddə və müsibətlərə düşərək olan analara məlhəm olan ürək sözləridir. Onun şeirlərinin hər misrasında müsibət içində olan ananın odlu qəlbi çırpınır:

Varımdı sinədə dərddə qəmi-nihan, ölürəm,
Fəda olum sənə, gəl eylə imtəhan, ölürəm,

Fəraqdan gecələr yatmadım səbahə kimi,
Xəyali-zülfünə bağlı gedibdi can, ölürəm (4. s.59).

Natəvanın oğlu Mir Abbasın ölümü münasibəti ilə yazdığı "Ölürəm" qəzəlin-dən bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyli muğam dəstgahında istifadə etmişdir. Bəstəkar özünün "Leyli və Məcnun" operasında, sevgilisi Məcnun tərəfindən rədd edilmiş, artıq əli hər yerdən üzülmüş Leylinin ifasında bu "Ölürəm" qəzəli zəmanəyə qarşı üsyankar bir fəryad kimi səsləndirilmişdir.

X.Natəvanın oğlunun həsrətilə yazdığı qəzəlləri Nəsimiyə, Xətaiyə, Füzuliyə, Vidadiyə məxsus bədii fəlsəfi ümumiləşdirmələrdir. Burada dünya, varlıq, yaranış dövrün qəddarlığı haqqında haqlı mülahizələr yürüdülmür:

O gülbədən ki, ipək köynək incidərdi onu,
Olubdur indi o, torpaqla xakisar, əfsus!
O pak olan uca göylərdə bürcü-Xursiddən,
Parıldadı uca bir ulduz, odlu tar, əfsus!(4. s.63)

X.Natəvanı orijinal edən xüsusiyyətlərdən biri də, onun əruzun musiqili, oynaq ölçülərində yazması və bədii vasitələrdən ustalıqla istifadə etməsidir.

Qalıbdır intizarında, neçin gəlməz, neçin gəlməz?
Həmişə ahu zarında, neçin gəlməz, neçin gəlməz?(4.s.57)

Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixində incə zövqə malik, insanpərvər, zərif və lirik bir şairə, "Qarabağın dürrü yekta"sı kimi tanınan Xurşidbanu Natəvan, bu gün də xalq tərəfindən sevilir, yazdığı şeirləri bəstəkarlar tərəfindən mahnıya çevrilib, yaddaşlarda həkk olunur. Şairənin həyatı, yaradıcılığı haqqında elmi-tədqiqat işləri yazılır. X.Natəvanın heykəlləri Bakının mərkəzi yerlərində qürurla ucalmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə M.F. Bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri. Çarşıoğlu, Bakı, 2004.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 c., Azərb. EA nəşriyyatı, Bakı, 1961.
3. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Azərb. EA nəşriyyatı. Bakı, 1963.
4. Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Lider nəşriyyatı. Bakı, 2004.
5. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Maarif, Bakı, 1974.
6. Məmmədov B. Xurşid Banu Natəvan. Yazıçı, Bakı, 1983.
7. Ruhum da Şuşadan nigaran qalıb. Elm, Bakı, 2010.

D.Mammadova

The Prominent Figure of our Times Summary

Kh. Natavan has been known in the history of Azerbaijan literature and literary –social mind for her lyrical poems, her tender handworks, the paintings

painted by her and her benevolent deeds. She began to write the original works from the 50-tieth of the XIX century. Appreciating the classical hereditary the poetess preferred the beauty of the meaning, simplicity, harmony and language especially in her ghazals. Her poems was dedicated to the beauty of the nature, holiness of love, mother and child love. In the creative activity of the poetess M. V. Vidadi's pessimism has more advantage than M. P. Vagif's optimism. The sorrow in Natavan's creative activity is concerned with the complicated events of that epoch.

Kh. Natavan known as an elegant and lyric poetess is loved by the people nowadays, the songs are composed to the poems written by her and are kept in the memories.

Д.Мамедова

Доктор Философии по филологическим наукам, Доцент

Выдающаяся личность наших времен

Резюме

Х.Натаван была известная личность в истории литературы и литературно - социальной мысли Азербайджана из-за своих лирических стихов, ее нежных ручных работ, картины написанные ею и ее доброжелательными делами. С 50-годов XIX века она начала писать оригинальные работы. Оценивая классическое наследие поэтесса предпочла красоту значения, простоту, гармонии и языка особенно в своих газелях. Ее стихи были посвящены красоте природы, святости любви, материнской и детской любви. В творчестве поэтессы пессимизм М. В. Видади имел больше преимущества чем оптимизм М.П.Вагифа. Горе в творчестве Натавана связано в сложных событиях той эпохи.

Х. Натаван, известна как изящная и лирическая поэтесса, любима людьми в настоящее время, песни сочиненные в стихах написанные ею, и она сохранена в воспоминаниях.

Rəyçi: Professor Alxan Bayramoğlu

AYNUR DƏLLƏKOVA

ADU

aynur.osmanovna@mail.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN "LAL" ƏSƏRİNİN TƏDRİS ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ İNTERAKTİV DƏRS NÜMUNƏSİ

Açar sözlər : lal, mərhəmət, kömək etmək, şagirdlər

Key words: dumb person, kindness, help, pupils

Ключовые слова: немой, милость, помогать, ученик

"Lal" əsəri Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında xüsusi diqqətə layiq əsərlərdəndir. Əsər dramaturqun özü tərəfindən "teatr üçün bir pərdə" adlandırılıb. Əsər dialoqsuzdur və bir məkanda beş fraqment-epizodun təsvirindən ibarətdir. Əslində bu əsər pantomima janrı üçün işlənmiş fəlsəfi-psixoloji mətdir. "Lal" həm də ssenari adlandırılıb.

"Lal" əsərinin əsasını dərin fəlsəfi-psixoloji fikirlər təşkil edir. Əsərdə danışq yoxdu, sadəcə həyatdan bir səhnədi. Əsərin məzmunu belədir: Sahibsiz İki oğlan uşağı (biri səkkiz, biri isə altı yaşında, köhnə və çirkli paltarda) küçədə hönkürtü ilə ağlayırlar. Bu vaxt yoldan keçənlər onlara yaxınlaşır, dərdlərinə şərikin olmağa çalışırlar. İntelligent, mömin müsəlman taciri, müsəlman çinovniki uşaqlara yaxınlaşır, onlardan ağlamaqlarının səbəbini soruşurlar, amma uşaqlardan səs çıxmır, onlar yenə ağlamağa davam edirlər. Heç kəs onların göz yaşının səbəbini aydınlaşdırma bilmir. Günorta tamam olanda hər kəs öz işinə dönməli olur və onlar hərəsi bir pul çıxatdıb uşaqlardan böyüyünün ovcuna qoyub və gedirlər. Sonda uşaqların yanında yalnız Lal qalır, bu da nə zəngi eşidir, nə əzanı, ancaq uşaqlardan məşğuldur. Uşaqlar yenə ağlamağa başlayanda Lal gedir dizi üstə çökür uşaqların qabağında və iki əlləri ilə qucağını açıb uşaqları qucağına almaq istəyir. Uşaqlar əvvəl qorxub uzaq dursalar da, sonradan Lala yaxınlaşmağa başlayırlar. Lal uşaqların hərəsini bir qolunun üstə mindirib, başlayır getməyə...

Yazıçı bu əsərdə dünyanın bəşəri problemlərini, dünənimizin, bugünümüzün, sabahımızın problemi olan insanlıq, sevgi, mərhəmət, humanizm, kömək etmək, insanlara xidmət etmək kimi xüsusiyyətlərin təsvirini, bu duyğulara olan ehtiyacı ifadə etmişdir. Bu mövzuda təbliğat insanlara çox kiçik yaşlarından öyrədilməli - həm ailədə, həm də tədris ocaqlarında. Onlarda bu cür yaxşı əməllərə vərdiş yaradılmalı, insanları sevməyi öyrətməliyik. Kiçik yaşlı uşaqlar bilməlidirlər ki, həyatın mənası insanlara xidmət və hörmət etməkdir. Həyat bizim anladığımız bir toplumdur, biz onu özümüz yaradıırıq, necə təsvir ediriksə bizə elə də görünür, elə də dərk edirik. Ona görə də həyatı yeni dərk edən uşaqlarımıza, şagirdlərimizə Allahı, insanları, həyatı, yaşamağı, bütün ətrafımızda olanları sevməyi öyrətməliyik

Bu əsərin tədrisə gətirilməsinin əhəmiyyətinin biri də müasir dövrdə qüsurlu insanlara sevginin, hörmətin artmasına səbəb olmasıdır. Uşaqlarımız bütün qüsurlarına baxmayaraq insanları sevməyi öyrənməlidirlər, çünki qüsurlarına baxmayaraq onlar insandırlar və onların qəlbi var.

Bu vəsiləylə ailə, məktəb və ətrafındakı insanların təhsil posesində, şagirdlərin tərbiyəsində nə qədər əhəmiyyətli olduğunu düşünməliyik.

Uşaqları elə öyrətməliyik ki, bütün bunlar onların mənəvi dünyalarına toxunsun. Əsərdəki səssiz səhnələr onlarda sonsuz düşüncələr, daxili təlatümlər yaratsın. Bu gün tədris prosesində olan yeniliklər buna geniş imkan verir, feal/interaktiv təlimlə keçilən dərslər şagirdlərə əsərdəki fikirləri azad başa düşməyə, dərk etməyə, müstəqil fikirlərini ifadə etməyə, heç bir təsir olmadan fikir mübadiləsi və müzakirə aparmağa imkan verir. Bu əsərin feal/interaktiv metodla keçilməsi xüsusi ilə vacibdir. Şagirdlərin oxuyub öz fikirlərini izah etməsinə imkan verilsə, bu onların həm müstəqil düşüncəsini, təfəkkürünü, fəallığını, yaradıcı qabiliyyətlərini daha da inkişaf etdirəcək. Bu yolda müəllimin köməyinə təbii ki daha böyük ehtiyac var. Müəllimin şagirdlərə münasibəti, diqqəti, bələdçiliyi nəticəsində onlar uğur qazanırlar. Müəllim üçün ən vacib keyfiyyət humanizmdir. Bu yer üzərində ən yüksək dəyər olan insana münasibətdir. Humanist münasibətlər şagirdin şəxsiyyətinə maraqdan, onun vəziyyətinə şərik olmaqdan, fikrinə hörmət etməkdən, tədris fəaliyyətinə yüksək tələbkarlıqdan, şəxsiyyətinin inkişafına qayğı göstərməkdən və s. ibarətdir.

"Lal" əsəri orta məktəbin 6-7ci siniflərində tədris olunsaydı daha məqsədyönlü olar. Əsərə 2saat vaxt ayrılmalı, birinci saat əsərin məzmununu üzərində iş, ikinci saat əsərin təhlili üzərində iş...

Fəal/interaktiv texnologiyası əsasında əsər haqqında ümumi məlumatın verilməsi (dərs nümunəsi)

Mövzu: "Lal" əsəri haqqında ümumi məlumatın verilməsi

Məqsəd: a) Mirzə Cəlil yaradıcılığına fəlsəfi-psixoloji ideyaların təsiri;

b) əsərdə haqqında ümumi məlumatın verilməsi;

c) müsbət xarakter unsurlarının insan həyatında rolu barədə təsəvvürün dərinləşməsi;

d) bədii və yaradıcı təfəkkür inkişaf etdirilməsi;

Üsul: Şaxələndirmə, Fasiləli oxu, Müsahibə, Debat, Esse

Dərsin tipi: induktiv (yeni bilik verən dərs)

Təlim forması: Kollektiv, kiçik qruplarla iş

Təchizat: Yazıçının portreti, əsərin məzmununa uyğun şəkillər, "Atalar sözü"-dən nümunə

• **Sinfin təşkili və tapşırıqların yoxlanması.**

• **Motivasiya.** C.Məmmədquluzadənin şəkli göstərilir, kim olduğu soruşulur. Uğurlu cavab alındıqdan sonra qeyd edirik ki, sizin artıq yazıçı və əsərləri haqqında məlumatınız var, sizə məlumdur ki, yazar ictimai bələləri, xalqımızın və vətənimizin üzvləşdiyi taleyüklü məsələlər öz əksini tapmışdır, indi öyrənəcəyimiz əsər də cəmiyyətimizdə bütün dövrlərdə olan problemləri əks etdirir. Sonra lövhədə "İnsan insana lazım olar"- atalar sözünü yazırıq və əsərin məzmununu ilə əlaqəli olan bir şəkil gösrərilir. Məsələn: Qoca bir qadının qolundan tutub yolu keçməyə kömək edən bir uşaq. Bu məlumatların onlarda hansı təsirin oyatdığı soruşulur. Hər kəs ehtiyacı olan digər insana yardım etməlidir və kömək etmək insanların borcudur-məzmununda cavablar alınır. Şaxələndirmə üsulundan istifadə edirik. Bu zaman mərkəzi dairədə "digər insanlara kömək etmək üçün insanlarda hansı müsbət xüsusiyyətlər olmalıdır?" yazırıq. Xətlər anlayışın şaxələnməsinə işarədir. Yeni dairələr yeni anlayışları göstərir. Oxlar vasitəsilə nəyin nədən asılı olduğunu göstə-

ririk. Beləliklə uşaqlardan cavablar gəlir, təbii ki fərqli fikirlər ola bilər, məsələn: mərhəmət, xeyirxahlıq, insanlara sevgi, vicdan, düzgün tərbiyə, humanizm və s...

Tədqiqat sualı: Sizcə, C.Məmmədquluzadənin bu əsərində nədən söhbət gedir? Nəyə görə əsəri məhz "Lal" adlandırılıb? Saydığımız müsbət xüsusiyyətləri olan insanlar cəmiyyətimizdə çoxdurmu? "İnsanı şöhrətləndirən əməlidir"-fikrini doğru saymaq olarmı?

Şagirdlərin fikirləri dinlənir, təbii ki müxtəlif fərziyyələr eşidilir və qeyd olunur.

•Tədqiqatın aparılması.

Fərqli fikirlərin şahidi olduq, bunların hansı doğrudur? Bax, bunu öyrənmək üçün C.Məmmədquluzadənin "Lal" əsərini mükəmməl öyrənməli və araşdırmalıyıq. Hekayəni artıq sizə məlum olan qaydada fasiləli oxuyacağıq.

Əsəri üç parçaya bölürük, birinci parçanı fərdi qaydada oxumağı həvalə edirəm. Oxu başa çatdıqdan sonra hər şagird parta yoldaşı ilə 2 dəqiqə fikir mübadiləsi apara bilər. Sonra oxunmuş parça ilə əlaqədar hazırlanmış aşağıdakı suallar əsasında müsahibə aparılır:

1. Oxuduğunuz parçadan nə öyrəndiz?
2. "Yavuş" sözünün mənasını necə başa düşürsünüz?(Lövhədə yazılır)
3. Sizcə bu uşaqlar nə üçün küçədə dayanmışdılar?
4. Onların nəyə ehtiyacları var?

Sualların cavablarını şagirdlərdən alır, yeri gəldikcə yardımçı suallar verir, zəruri halda yığcam izahatlara vaxt ayrılır. Sonda ümumi qənaətə gəlinir.

Bu parçanın oxusundan sonra ikinci parçanın oxusu eyni şəkildə davam edir(Lal obrazının gədiyi səhnəyə kimi ikinci hissə davam edir)

Aşağıdakı suallara dayanan müsahibə aparılır:

1. Oxuduğunuz parçadan nə öyrəndiz?
2. "Heyn" sözünün mənasını necə başa düşürsünüz?(Lövhədə yazılır)
3. Sizcə "intelligent, mömin müsəlman taciri, müsəlman çinovniki" ne etməlidir ki uşaqlar ağlasın?

Sualların cavablarını şagirdlərdən alır, yeri gəldikcə yardımçı suallar verir, zəruri halda yığcam izahatlara vaxt ayrılır. Sonda ümumi qənaətə gəlinir.

Sonuncu parçanın oxusu da eyni şəkildə davam edir. Aşağıdakı suallara dayanan müsahibə aparılır:

1. Oxuduğunuz parçadan nə öyrəndiz?
2. Lal kişinin uşaqlardan rəftarındakı fərqlilik nə idi?
3. Lal kişinin uşaqlardan rəftarı nə ilə nəticələndi?
4. Hadisənin belə sona çatacağını gözləyirdinizmi?

Müsahibədən sonra şagirdlər ümumi tapşırıqla bağlı əsaslandırılmış fikir söyləməkdə çətinlik çəkmirlər.

Dərsin növbəti mərhələsində aşağıdakı suallardan istifadə edirəm:

1. Əsər maraqlı idi mi? Sizdə hansı təəssüratları yaratdı?
2. Ən çox sevdiyiniz epizod hansı oldu? Səbəbini izah edin.
3. Lal kişinin uşaqlardan rəftarı digərlərindən nə ilə fərqlənir?
4. Digər insanların rəftarındakı çatışmamazlıq sizcə nə ola bilər?
5. Orda siz olsaydınız nə edərdiniz?

•Nəticələrin çıxarılması.

Müəllim tədqiqat sualına və fərziyyələrə qayıdır. Qoyduğumuz tədqiqat sualına alınan ilk cavablarla, sonda alınan cavablar qarşılaşdırılır və nəticə elan olunur.

• **Yaradıcı tətbiqetmə.**

1. İnsanlarda hansı müsbət keyfiyyətləri görmək istiyərdiz, yazın və həmin xarakter nümunələri barədə ətrali məlumat taplayaraq fikrinizi əsaslandırmağa çalışın.

Əsərlərin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi maraqlı nəticələrlə müşayiət olunur. Fəal/interaktiv metod dərstdə rəngarəng iş növlərinin, metod və priyomların tətbiqini tələb edir. Bu rəngarənglik, müxtəliflik o vaxt faydalı olur ki, yerində olsun, məqamına düşsün. Bu cür dərslərin təşkili orta məktəb şagirdlərinə azad fikir ifadə etməkdə, bədii əsərlərə, onlarda qeyd olunan problemlərə obyektiv qiymət verməkdə yardımçı olur, şagirdlərə geniş imkanlar yaradır.

Ədəbiyyat

1. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodokası. B.2010.
2. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni təlim texnologiyaları. B.2009.
3. Həsənli B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. B.2011.
4. Mikayılov Ş, Bəkirova A. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində ədəbiyyatın tədrisi metodikası. B.2008.
5. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. B.2008.
6. Əlimirzəyev X. Dahi sənətkar, böyük vətəndaş. B.2010.
7. Həbibbəyli İ.Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, "Azərneşr", 1997;
8. Cəlil Məmmədquluzadə əsərləri- 2-ci cild. Bakı.2004

Aynur Dallakova

Jalil Mammadguluzadeh "Dumb" for teaching the importance of interactive teaching and example
Summary

In the article was described new teaching methods for the teaching C. Mammadguluzade's "Lal" work in secondary school. Theme of the work , problems, analyzing and evaluating the problem by the students were reflected In the article. Use of new technologies in the teachings are accompanied by interesting results. Active/Interactive method requires the practice of various types of works, methods and approaches. These variety and diversity are helpful only when they are used in appropriate place and time. This type of teaching helps students to express their opinions, to objectively evaluate the problems of the writings and to broaden their horizons.

А. Даллакова

Джалил Мамедкулизаде " Немой " для обучения важность интерактивного обучения и примера

Резюме

В статье описываются новые методы обучения в средней школе произведения Д.Мамедгулузаде "Lal". В статье разъясняются тема произведения, поставленная в нем проблема, а также анализ и оценка этой проблемы учениками на уроке. В приложении современных технологий в изучении произведений наблюдаются интересные результаты активного/интерактивного метода требует освоения различных выводов, методов и приемов работы. Это разнообразие бывает полезно в случае уместности во время проведения урока. организация уроков такого типа обуславливает зарождение у учеников средней школы выражение свободного мышления, объективной адекватности появившихся проблем, создает широкие возможности в проявлении творческих сил

Рәуфи: Sofiya Mirzəyeva
filologiya elmləri namizədi

FƏRİDƏ MƏMMƏDOVA
Odlar Yurdu Universiteti
feride.memmedova87@mail.ru

MODERNİZM VƏ CEYMS COYS

Açar sözlər: cərəyan, poetika, təhtəlşür.

Key words: movement, poetics, unconscious.

Ключевые слова: течение, поэтика, несознательность

Avropa ölkələrində XX əsrin əvvəllərindən xüsusi ilə birinci Dünya Mühəribəsindən sonra böyük ruh düşgünlüyü müşahidə olunmağa başladı. XX əsr mədəniyyət tarixinə əsl təcrübələr əsri kimi daxil oldu. İnsanların dünyaya, tanrıya, taleyə, ümumiyyətlə həyata baxışları dəyişdi, başqalaşdı. Çünki məhz bu dövrdə uzun illər davam edən ənənələri dağıdan məktəblər və cərəyanlar yarandı. Bu cərəyanlardan biri də özünəməxsus fəaliyyət və istiqamətləri olan “Modernizm” cərəyanı idi. Modernizm termini XIX əsrin sonunda meydana gəlir və qeyri-realist bir hadisə kimi incəsənətdə möhkəmlənir.

Məhz bu dövrdə aydın oldu ki, bir çox yazıçılar öz əsərlərini müxtəlif səpgili üslublarda yazaraq hansısa bir metodun nümayəndəsi ola bilər. Bununla da modernizm dövrü dünyaya E.Hartman, O. Şpenkler, təlimlərini, Ziqmund Freyd və Fridrik Nitsşe kimi XX əsrin bütün avanqard sənət cərəyanlarının peyğəmbəri sayılan şəxsi bəxş etdi. XX əsrin əvvəllərində Qərb mədəniyyətində önəmli yer tutan modernizm əslində heç də boş yerdən peyda olmamışdır. Bu dövrdə yazılmış əsərlər oxuculardan gözlənilməli kimi də reaksiya alırdı. İnsanlar bu əsərləri əvvəllər mövcud olanlardan fərqli, qeyri-ənənəvi, heç bir adət-ənənəyə söykənməyən, yeni bir şey kimi qəbul edirdi.

Ədəbiyyatın bu cəsarətli yenilikçiləri sırasında fransız Marsel Prust, alman dilli, yəhudi əsilli Frans Kafka və əsərləri ilə ədəbi ictimaiyyətdə zəlzələ təsiri oyatmış Ceyms Coys öndə gedirdilər. Hətta Coys, Prust və Kafka modernizm cərəyanının görkəmli nümayəndələri olaraq klassik roman janırını yaxşı mənada dağıdaraq XX əsr ədəbiyyatının yolunu müəyyən edən üç qardaş sayılırdılar.

Dövr böyük siyasi yatırımlara, insanın milli kimliyinə, elm və texnologiya vasitəsilə inkişafa, sənətə, ciddiyyətə, fərdiyyətçiliyə önəm verirdi. Modernizm mövcudluğun fikrini yeniləşdirmək, maddiyyatdan fəlsəfəyə doğru irəliləmək, inkişafın məqsədini tapmaq və onu daim yenisi ilə əvəz etmək deməkdir.

Artıq yeni cərəyanın nümayəndələri aqlın idarə olunmadığı dünyada insanın təhtəlşürünü üzə çıxarmağa, onun müstəqilliyinə can atırdılar. Modernizm I Dünya Mühəribəsindən sonrakı stabillik dövründə yarandığı üçün daha çox mühəribə nəticəsində normal həyat tərzini itirmiş insanın iztirablarını əks etdirirdi. Bununla da Berqsonun “İntuitivizm”, Freydin “Psixozanaliz” və K.Yunqun “Arxetiplər” nəzəriyyələri dəbə çevrildi. Əsrin əvvəllərində Avropanı bürüyən bu ədəbi cərəyanın bir sıra variantları mövcud idi. Bunlardan ən yadda qalanı və modernist roman yazan yazıçıların çoxunun istifadə etdiyi yazı texnikasının yarandığı “Şüur axını” məktəbi idi. Bu dövrdə modernist roman yazan əsas ədəbi simalara Ceyms Coys, Oldous Haksli, Virciniya Vulf, Doroti Riçardson və başqalarını misal gös-

tərmək olar. Bu yazıçılar əsərlərində “şüur axını” texnikasını çox böyük məharətlə istifadə edirdilər. İnsanın şüurunundakı ən cüzi hərəkətləri canlandıran məntiqsiz daxili monoloqu təmsil edən “Şüur axını” məktəbinin yaradıcısı isə XX əsr modernist ədəbiyyatında həm yazıçı, həm də şair kimi iz qoymuş ingilis –irland yazıçısı Ceyms Coys hesab olunurdu. Məktəbin yaradıcısı Ceyms Coys hesab olunsada “Şüur axını”nın ilk elementləri rus ədəbiyyatında Dostoyevski və Tolstoy yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. İçdiyi dərmanların təsiri ilə şüuru dəyişkən vəziyyətdə olan Anna Kareninanın ölümqabağı monoloqu buna ən gözəl misaldır. Ceyms Coysun “Uliss”, M.Prustun “İtirilmiş vaxrın sorağında” əsərləri “Şüur axını”nın ən gözəl nümunələrindən biridir. Daha sonra gələn V.Folkner və T.Mann isə bu üsuldan daha mülayim şəkildə istifadə etmişlər.

İrland yazıçısı Ceyms Coys XX əsrin mürəkkəb, müəmmalı, eyni zamanda yaradıcılığı estetik ideallar və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ən çox mübahisə doğuran yazıçılardan biridir. Ceyms Coysu tez-tez çağdaş modernizmin atası adlandırırdılar. XX əsr ədəbi fikrinə mənə baxımından bir çox yeniliklər gətirən naturalist yazıçı Ceyms Avqustin Aloizius Coys 1882-ci il fevralın 2-də İrlandiyanın Dublin şəhərində çoxuşaqlı kasıb ailənin övladı olaraq gözlərini dünyaya açmışdır. Onun atası şərəbçilik biznesi sayəsində yoxsullaşmış, daha sonra vergi toplamaqdan siyasətə qədər bir çox peşələrdə özünü sınamış, müvəffəqiyyətsizliyi ucbatından bir neçə dəfə iflas etmiş və böyük ailəni kiçik təqaüd hesabına saxlayan Con Stanislav Coys, anası isə ərindən 10 yaş kiçik, çox mükəmməl musiqi təhsili almış, pianoçu, ancaq başqalarının paltarlarını ütüləyərək, ailənin ayaq üstə durması üçün var gücü ilə çalışan Meri Ceyn Murrey idi.

Onun uşaqlıq və gənclik illəri İrlandiyanın çətin dövrünə təsadüf edir. Bu çətin dövrdə kasıbçılıqdan ailə tez-tez bir yerdən başqa yerə köçürdü. Yaşadıqları bütün bu kasıblığa baxmayaraq ailə orta sinfin zahiri görkəmini saxlamağa çalışırdı. Demək olar ki, bu tale ömrünün sonuna qədər Coysu təqib etdi. 1904-cü ildə Coys vətəni İrlandiyanı bir dəfəlik tərk etdikdən sonra Avropanın müxtəlif şəhərlərində 200-dən artıq ünvanda yaşadı və ömrünün sonuna qədər öz evi olmadı. Kasıb ailədə böyüməsinə baxmayaraq Coys yaxşı təhsil almışdı. Qatı katolik kollecində təhsil almasına baxmayaraq Coys on beş yaşında kilsədən birdəfəlik ayrılır. 16 yaşında İbsenə həsr etdiyi bir essədə Coys yazmışdı: «Mən Allaha və ölümə necə də nifrət edirəm!» Kilsədən ayrılması sonradan Coysun bütün ömrünü vətəmindən kənar da didərgin həyatı yaşamasına səbəb olur. O bütün ömrü boyu katolik kilsəsi ilə mübarizə apardı və İrlandiyanı cəhalətdə boğduğuna və ölkəsinin milli birliyinə mane olduğuna görə katolik kilsəsinə nifrət etdi. Uşaq yaşlarında təhsil aldığı Xristian qardaşları məktəbinin dini təlimatlarını qətiyyənlə sevməyən Coys, daha sonralar yazıçılığa ilk addımlarını atdığı dövrdə, ona düzgün düşünməyi öyrətdiyi üçün məhz bu məktəbə və müəllimlərinə təşəkkürünü bildirmişdir.

1898-ci ildə Dublindəki Universitet kollecinə qəbul olunan Ceyms Coys onu yazıçılığa gətirən ilk ilhamını da elə buradan aldı. Gələcək yazıçı dörd illik təhsilini başa vuranda qeyri-adi intellekt sahibi və yazıçı kimi tanınmağa başlamışdır. “Et Tu, Healy” adlı ilk şeirini altı yaşında yazmışdır.

Gənc yazıçını ilhamlandıran Henrik İbsen, Tomas Akinas, Ü.B.Yits və başqalarının əsərləri oldu. 1902-ci ildə Universitet kollecini bitirən 22 yaşlı Coys Parisə gedir. O, burada bir müddət müəllim, jurnalist və müxtəlif maliyyə işlərində

işləməyə başladı. 1904-cü ildə Coys Parisə gəlir və burada ingilis dilindən dərs deməyə başlayır. Bir il Fransada yaşayan Coys, yalnız anasının xəstələndiyini eşidərək yenidən Dublinə qayıdır

Anası vəfat etdikdən sonra o çoxdan sevdiyi qulluqçu qız Nora Barnakl ilə həyatını birləşdirir. Lakin ondan kilsədə kəbin kəsdirmək tələb olunur. Coys kilsədə kəbin kəsdirməkdən imtina edərək Nora ilə birlikdə birdəfəlik İrlandiyanı tərk etdi Coys Nora ilə ancaq 27 ildən sonra vətəndaş kəbini kəsdirərək, 1931-ci ildə qanuni şəkildə ailə həyatı qurdu. Nora Barnaklın ailəcanlı və sadə bir xanım olduğu qeyd edilir. Onlar uzun müddət Avstriya-Macarıstanda, daha sonra isə dünyanın yeddinci ən məşğul liman şəhəri sayılan İtaliyanın Triest şəhərində yaşadılar. Dublinə İtalyan ədəbiyyatından dərs verməkdən imtina edən Coys xaricdə yaşamağa davam etdi. Triestdə yaşadığı illər həm köçəri həyat tərzini, həm də məhsuldar ədəbi yaradıcılıqla yadda qaldı. Nora və Coys bu kosmopolitan liman şəhərini çox sevirdilər. Daha sonra Corciya və Lusiya adlı iki uşağı dünyaya gəlir. Onlar İtalyan dilinin Triest ləhcəsində danışaraq böyüyürdülər. Çox sevdiyi bir ailəsi olmasına baxmayaraq Coys sonralar Avstriyalı bir bankirin qızına- Ani Şlaymerə aşiq olur. 1906-cı ildə Romada yaşadığı bir sıra məhdudiyətlərdən sonra Triestə qayıdır. 1907-ci ildə Ceyms Coys “Otaq musiqisi” (Chamber music) adlı şer toplusunu çap etdirdi.

Yazıçı “Dublinlilər” əsərinin çox hissəsini, “Sürgünlər” dramını, “Ulis”in geniş bir hissəsini burada yazmışdır. Əsrin əvvəllərində gənc modernistlərdən olan Coysun bu romanı ədəbiyyatda modernizmin ensklopediyası kimi qəbul olunub. Novellalardan ibarət “Dublinlilər” kitabı yaradıcılığının erkən dövrlərinin məhsuludur (1904-1914). Kitabın nəşri İrlandiyanın ədəbi ictimaiyyətində zəlzələ təsiri oyatmış və nəticədə onun bütün nüsxələri yığılıb məhv edilmişdir. 1916-cı ildə “Gənc rəssamın portreti” adlı avtobiografik noveli işıq üzə gördü. Coysun kitablarının taleyi çox mürəkkəb və təlatümlüdür. Çox məhsuldar olmasına və bütün dünyada yeni ədəbiyyatın ünvanı olmasına baxmayaraq, Coys hər zaman nəşr olunmaq problemi ilə üz bəuz olub. «Dublinlilər» 1905-ci ildə yazılmasına baxmayaraq, ancaq 1914-cü ildə işıq üzə gördü. Çünki bu hekayələrin hər biri Dublini, onun sakinlərinin həyat tərzini gözədən salacaq bir pessimistliklə bitir, insanlara heç bir ümid vermirdi. Məhz buna görə də nəşri gecikir və tənqidlərə məruz qalırdı. Onu tənqid edən ədiblər də əslində Coysun yazdıqlarının tamamilə bir reallıq olduğunu bilirdilər.

Bütün bunlara baxmayaraq Coysu hər şeyi həddindən artıq böyük cəsarətlə açıq yazmaqda günahlandırır dılar. Reallığı əslində özləri də qəbul etmək istəmədikləri üçün yazıçının hekayələrdə tənqid etmək istədiyi obyektləri dəyişdirirdilər. 1914-1921-ci illərdə yazılan «Uliss» də 1918-20-ci illərdə hissə-hissə çap olundu, ancaq, tezliklə qadağan olundu və yalnız 12 ildən sonra tam həcmdə nəşr olundu.

Ömrünün təxminən 40 ilini mühacirətdə, xüsusilə də Parisdə keçirən yazıçı Dublinə yaşadığı 20 il boyunca gördüyü İrland həyat tərzini, adət-ənənəsini əsərlərindəki hadisələrdə çox mükəmməl təsvir etmişdir. Ədib heç vaxt xalqını təhqir etmək niyyətində olmayıb, sadəcə tənqidi mövqeyi nəzərdən yanaşmış. Çünki İrland xalqının acınacaqlı həyatı həmişə Coysu narahat edib. Coys vətənini hər şeydən çox sevirdi və onun üçün də mübarizə aparır və katolik fanatizmi azarına tutulmuş ölkəsini müalicə etməyə çalışırdı. Məlumdur ki, Coys öz vətəni – İrlandi-

yanı “ Balalarını yeyən donuz” adlandırır. Və elə ona görə də demək olar ki, özünün bütün yaradıcı həyatını vətənidən kənarında yaşadı. Artıq 30-cu illərdə Coys balaca İrlandiya adasından qat-qat böyük idi və vətənidə onu qəbul etməsələr belə, o vətənin bayrağına, rənginə və bütün başqa simvollarına çevrilmişdi. O, naşiri Riçardsona göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Hekayələrimdən zibil yeşiklərinin iyi gəlməsi mənim günahım deyil. Belə bir əqidədəyəm ki, siz irlandları mənim yaxşı cilalanmış güzgümdə özlərinə baxmaq imkanından məhrum etsəniz, bütövlükdə İrlandiyada sivilisasiyanın inkişafını ləngitmiş olacaqsınız”.

C. Coysun bir fərd kimi formalaşmasında onun İrland mənşəyinin olması, katolik tərbiyəsi alması, sonradan isə katolik kilsəsinin bir çox ehkamları ilə razılaşması səbəbiylə ondan ayrılması və nəhayət könüllü surətdə öz vətəninə tərki etməsi böyük rol oynamışdır. Məhz vətəninə tərki edəndən sonra yazıçı daxilində özünəməxsus şəkildə mənəvi empiriyanı başlamışdır. Doğrudan da Coys ardıcıl təhkiyə prinsipinə riayət etməyərək ədəbiyyata yeni üslub gətirdi. Xarakterlərin hərəkət və yaşantılarını “Şüur axını”nın formaları olan daxili monoloq, müxtəlif şüur assosiasiyaları vasitəsilə təqdim etdi.

Coy's dünya ədəbiyyatına “Dublinlilər”, “Uliss”, “Sənətkarın gənclik portreti”, “Finegan üçün ehsan” kimi möhtəşəm əsərlər bəxş etmiş bir yazıçı olmaqla bərabər irland xalqı üçün silahı qələm olan bir inqilabçı idi. Çünki məhz onun qələminin məhsulu olan sözlər sayəsində irlandlar illərlə müstəmləkə şəraitində yaşayaraq qəbul etdiyi acı həqiqətləri görməyə məcbur edilirdi. Xüsusilə də “Dublinlilər” və “Uliss” kimi iki möhtəşəm kitab belə demək mümkündürsə böyük bir ordunun edə biləcəyi işi tək başına etməyə qadir oldu. V. Nabokov “Uliss”i -“Sənətin ilahi əsəri”, X.L.Borxes isə “Uliss sadəcə bir kitab deyil, bütöv bir ədəbiyyatdır” deyərək dəyərləndirsə də, bu möhtəşəm əsər tərifdən çox tənqidlərə məruz qaldı. Çünki Coys həyatda nə qədər kübar və alicənab idisə, qələmi əlinə alarkən bir o qədər açıq-saçıq olurdu. “Uliss” əsərində də həmvətənlərinin əhval-ruhiyyəsi təsvir edilir.

Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə “Uliss” xüsusi bir senzura ilə qarşılaşdı. Əsəri digərlərindən fərqləndirərək əsl sənət əsəri edən isə onun mif əsasında qurulması idi. Roman vulqar dilinə görə xeyli qalmaqal yaşadı və yazıçının vətəni ilə yanaşı ABŞ-da da qadağan olundu. Coys Kelt nağıllarını yamsılamaqdansa, Swift və Stern kimi yazıçıların yaradıcılığını təqlid etməyi üstün hesab edirdi. O, İrland yazıçılarına xas olan və ədəbiyyatda hökm sürən bər-bəzəkdən imtina edərək çılpaq həqiqəti əks etdirmək yolunu seçmişdir.

Hətta SSRİ-də əsərləri tənqid atəşinə tutulan, oxunması demək olar ki, qadağan edilən Nitşe, Kafka kimi yazıçılarla bərabər İrlandiyanın nəhəng yazıçısı olan Ceyms Coys da qadağan olunurdu. Tək səbəb isə həyat həqiqətlərini olduğu kimi, bəzək-düzəksiz əks etdirən nəsr ustası olması idi. Bundan əlavə SSRİ kimi böyük bir imperiyada öz ölkəsinin müstəmləkə, xalqının isə kölə olmasından yazan yazıçının əsərlərinin oxunması böyük bir təhlükə sayılırdı. Çünki onu oxuyacaq xalqlar da, demək olar ki, eyni taleyi yaşayırdılar.

Məhz bu romanlar irland xalqına illərlə öz ölkəsinə sahib olmadığını, öz torpaqlarında yaşayıb, başqalarının əmrinə tabe olduğunu, heç bir söz azadlığı olmadığını və İrlandiya üçün canından keçməyə hazır olan qəhrəmanların məhz öz xalqı tərəfindən məhv edildiyini açıq şəkildə göstərdi. Doğrudur hər şeyi bu qədər qorxmada, cəsarətli şəkildə dediyinə görə Coys çoxları tərəfindən sevilmədi, hətta

bəzən rədd olundu. Ancaq zaman Coys kimi bir dahiyə layiqli dəyərini verdi. Gələcəyi çox gözəl görə bilən Coys deyirdi ki, "Mən əsərlərimdə elə tapmacalar yaratmışam ki, nəzəriyyəçilər, professorlar onların həqiqi mənasını açmaq üçün hələ neçə yüz illər baş sındıracaqlar. Tənqidçilərin çoxunun qəbul edə bilmədiyi, yazıcının daima əsərlərində Dublini məkan olaraq seçməsi, yazması və reallıqları ortaya qoyması idi. Ancaq qəbul etmək lazımdır ki, Coys hələ gənc yaşlarında öz doğma şəhərini tərk etmişdir. Buna görə də vətən sevgisi onun ürəyini başqalarından daha çox yandırır. Yazıçı vətəninin ingilislərin müstəmləkəsi, soydaşlarının isə ingilis köləsi olmasına dözə bilmirdi.

Yazıçı heç zaman İrlandiyada baş verən ictimai-siyasi proseslərə biganə qalmamışdır. Onun bu cür özgələşməsi gələcək həyatının bir çox cəhətlərini müəyyənləşdirdi. Lakin o şüurlu və ardıcıl şəkildə özünü ətrafda baş verənlərdən təcrid edirdi. Onun əsərlərinin məkanı əsasən Dublin götürülmüşdür. Buna görə də bir vaxt Coys özü etiraf edirdi ki, əgər nə vaxtsa, hər hansısa təbii fəlakət nəticəsində Dublin darmadağın olsaydı, onun kitabının səhifələri ilə bu şəhəri kərpici kərpicin üstünə qoyan kimi yenidən qurmaq olardı. Onun əsərlərini həm poetik, həm də dərin mənalı edən xüsusiyyətlərdən ən əsası isə tez-tez Bibliya motivlərinə istinad olunmasıdır. Əsərlərin poetik gözəlliyini artıran ən əsas xüsusiyyətlərdən biri isə ümitsizlik, xristianlıq, dinin mənasızlığı kimi mövzular və məkan təsvirləridir. Coys əsərlərində məişətin əsas qanunlarını, universal həyatın yaranmasını, instinktlərin coşmasını əks etdirir. Şüur axını, fikir yığını, bir neçə fikir axınının bərabər və çarpaz hərəkəti, epizodluluq, montaj, söz yaradıcılığı - bütün bunlar ədibin yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Coysun yaradıcılığı ilə bu cür görmə bucağı abırsız, böhtançı kimi yox, orjinal düşüncə və yaradıcılıq tərzini qəbul olunur. Artıq mövcud olan ədəbi prosesə bir gərginlik, canlanma gətirirdi.

Ümumiyyətlə əsərlərində Dublin həyatına, onun insanların həyat tərzinə çox böyük yer ayıran Coysu, bir çox nəşrlər başa düşmür və onun əsərlərini nəşr etməkdən çəkinirdilər. Yalnız Ezra Pound bu əsərlərin əsl layiqi dəyərini görə bilmiş və yazıcının hiss və duyğularını dərinlənən anlaya bilmişdir.

Ceyms Coys I Dünya Müharibəsinin başlanğıcında ailəsiylə birlikdə Sürixə-Lenin və şair-esseist Tristan Tzaranın sığınacaq tapdığı şəhərə köçür. Coys həyatının əsas hissəsini Sürixdə yaşadı. Amma onun didərgin həyatı Triestdən tutmuş Parisə qədər bir çox Avropa şəhərlərində zənginləşdi

Yazıçı 1917-1930-cu illər arasında bir neçə göz əməliyyatı keçirmiş, hətta qısa müddətliyinə kor da olmuşdur. 1923-cü ilin mart ayında qlaukomanın səbəb olduğu göz ağrılarına baxmayaraq ikinci ən böyük əsəri olan "Finnegan üçün ehsan"-i yazmağa başladı. Coysun bu sonuncu böyük əsəri isə demək olar ki, ədəbiyyatşünaslar və tənqidçilər tərəfindən rədd edildi. Coys sonuncu «Finnegan üçün ehsan» romanı üzərində tam 17 il işlədi. Əsərin başladığı ilk illərdə o özü də etiraf edirdi ki, nə yazdığını bilmir. Hərdən isə zarafatla «Bu kitab mənim ehsanımdır», deyirdi.

Beləliklə, Qərb sivilizasiyasının görkəmli yazıçılarından biri olan, dünya ədəbi tənqidi fikrində həyatın özü qədər yaradıcılığı da çətin olan bir sənətkar kimi dəyərləndirilmiş, İrland əsilli Ceyms Coys Fransanın Almaniyaya tərəfindən işğalı zamanı yenidən Sürixə dönmüş və artıq xəstə, yorğun olan böyük ədəbiyyatçı 1941-ci ilin yanvarın 13-də çəkdiyi xəstəliklərdən, ağrılardan koma vəziyyətinə düşmüş

və vəfat etmişdir. O son nəfəsində belə kilsəylə barışmadı. Son nəfəsində o, tibb bacısına yenidən hüşunu itirməmişdən qabaq, oğlu Corcu və arvadı Noranı görmək arzusunda olduğunu bildirmişdir. Lakin onlar yazıçının ölümündən 15 dəqiqə sonra gəlib çata bilməmişlər.

Yazdığı möhtəşəm əsərləri ilə XX əsr ədəbiyyatına yeni nəfəs, yeni ruh və yeni üslub gətirən Ceyms Coys Sürix şəhərində Flanter qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. Daha sonra dünyalarını dəyişən arvadı Nora və oğlu Corc da onunla eyni qəbiristanlıqda dəfn olunmuşlar. Nə olursa olsun Coys bütün zamanların ədəbiyyatında istisnasız çox böyük və təkrarolunmaz hadisədir. Coysun yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında insan şüurunun açıq olmayan tərəflərini araşdıran bir eksperiment idi. O, bütün yaradıcılığı boyunca eksperiment apardı. Nə qədər tənqidlərə məruz qalsa da Coys nəhayət layiq olduğu dəyəri almışdır. Ölümündən səkkiz il sonra 1949-cu ildə İrlandiya ingilis müstəmləkəçiliyindən azad olub, özünü müstəqil respublika elan edəndən sonra irlandlar onun dahiliyini daha yaxşı anlamağa başladılar

Ümumiyyətlə XX əsr, Avstriya yəhudisi Ziqmund Freyd və İrland əsilli yazıçı Ceyms Coysla birlikdə yeni dünyaya açılmış qapı idi ki, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Qərb dünyası bu ikisinin yaradıcılığından doğub törəyən mədəniyyətlə yüksələcək və klassik- patriarxal ənənələrinin toz-torpağını üst-başından çırpıb atacaqdı. Beləliklə XX əsr köhnə dünyanın və onun incəsənətinin dağılması ilə nəticələndi.

Tam dəqiqliyi ilə söyləsək Ceyms Coys XX əsrin Homeri, Platonu, Dantesi, Şekspri, Hötesi idi. O bütün ədəbiyyat tarixini özündə birləşdirən fətholunmaz dahi idi və şübhəsiz ki, XX əsrin ən böyük tərəqqisi idi. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlər, onların saysız-hesabsız dərəcədə nəşr olunması, yalnız sadə oxucular tərəfindən deyil, eyni zamanda görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçilər tərəfindən bəyənilməsi onun təkrarsız yazıçı olduğunu, bu dünyaya ikinci bir Ceyms Coys fenomeninin gəlməyəcəyini söyləməyə əsas verir.

Ədəbiyyat

1. İsmayıl Şıxlı- “XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı” 1974. 7
2. James Joyce “Ulysses”-L.Penguin Books. (1969) 554p
3. James Joyce letters. Ed by Stuart Gilbert.London (1957) 183p
- 4.Aytən Əzimova “Ceyms Coysun dünya ədəbiyyatında rolu və mövqeyi” Bakı 2009
5. Aristotel “Poetika”. Bakı 2006.
6. Mir Cəlal “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” Bakı.
7. Старцев А.о Джойса- Интер Лит-ра. 1935. с106-116
8. Михалская Н.П .Аникин Г.В. “Английский роман XX века

Fəridə Məmmədova

Modernism and James Joyce
Summary

In this article it is mentioned about the movement of modernism in the XXth century world literature, its foundation history and reasons. And then it is mentioned about one of the prominent members of this movement- James Joyce, his life and creativity and the innovations that he has brought to literature.

In addition to this there have been given a large information about the different works of this writer and their dates of publication. There have been dealt with the main topic of his novels-Irish people, their life style, at the same time the incidents in Irland history.

Фарида Мамедова

Модернизм и Джеймс Джойс
Резюме

В статье говорится о модерническом течении в мировой литературе XX-го века и дается информация об истории и причине возникновения этого течения. . Далее дается информация о жизни и творчестве, и новшествах приведенных к литературе Джеймсом Джойсом, который является самым выдающимся представителям этого течения. В ряду с этими ,мы можем найти короткое содержание разных произведений писателя,и даты их издания.

В статье детально рассказывается об основной теме произведений Джеймса Джойса-Ирландский народ,их образ жизни, и отображении событий ирландской истории в этих произведениях.

Rəyçi: Professor Şəhla Nağıyeva

SƏDRƏDDİN HÜSEYN
AMEA-nın Ədəbiyyat institutunun dissertantı,
sedreddinhuseyn@yahoo.com.tr

HACI ƏBÜLHƏSƏN RACİNİN YENİ ÜZƏ ÇIXAN MƏRSİYƏLƏRİ

Açar sözlər: mərsiyə, novhə, Kərbəla, "Divan", nüsxə fərqləri, əlyazmalar.

Ключевые слова: элегия, Кербала, "Диван", различия копий, манускрипты

Key words: Elegy, Karbala, "Divan", manuscript differences, manuscripts

Hacı Əbülhəsən Raci XIX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ümayəndə-sidir. Onun irsindən bizə gəlib çatan farsca lirik şeirlər "Divan"ı, azərbaycanca lirik şeirlər "Divan"ı, ana dilində yazdığı mərsiyələrdən ibarət "Divan"ıdır. Əlyazmalar Tehrandə, Təbrizdə, Bakıda qorunub saxlanılır. Şairin əlyazmaları Bakıda AMEA-nın kitabxanasında, Əlyazmalar institutunda, bir əlyazma nüsxəsi də Lerikli Molla Əhməd Qasimov adlı fiziki şəxsədir. Bunların hamısı Təbriz nüsxəsindən köçürmələrdir. Aralarında cüzi nüsxə fərqləri mövcuddur. Racinin əsərləri Bakıda ilk dəfə 1992-ci ildə Hafız Abıyevin tərtibi və ön sözü ilə çap olunmuşdur."Divan"ı ona Lerik sakini Məşədi Mir Xəlil ağa bağışlamışdır. Mətnlərin redəktəsində Sabirabad rayonunun Qaralar kənd sakini Məşədi Məmməd Həşimov və Hacı Seyid Miriş Həbibov yaxından iştirak etmişlər. Kitabda müxtəlif şeirlər adı altında 11 mütə-fərriqə, 4 rübai, bir mürəbbə, "Hekayəti-İbrahim Ədhəmi" mənsuməsi; 40 beytlik (bütövlükdə 80 beyt) təcnis (məsnəvi şəkildə), lirik şeirlər və bir də mərsiyələr verilmişdir. Kitabın sonunda izahlar və lüğət də verilib. (1.) Təbrizdə h.1277-ci ildə lirik şeirlər (3), bir də h.1279-cu ildə növhələr "Divan"ı (4) nəşr edilib. Bu kitablarla Bakıda nəşr olunan "Seçilmiş əsərlər" (1.) arasında cüzi nüsxə fərqləri vardır. Biz Racinin həyatı, yaradıcılığı, yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat işləri haqqında dövrü mətbuatda məlumatlar vermişik. Bu yazıda isə onun Lənkəranda xalq arasında mövcud olan və məhərrəmlik mərasimlərində istifadə olunan mərsiyələrini təqdim edəcək və onların təhlili üzərində duracağıq.

Bakıda "Seçilmiş əsərlər"dən əlavə Racinin şeirləri bir çox nəşrlərə salınmışdır. Onların da hardasa hamısı Bakı nüsxəsində var. Ancaq Lənkəranda əlimizə keçən bu şeirlərə başqa mənbələrdə rast gəlmədik. Əlimizdə olan mənbələri və nüsxələri diqqətlə izlədikdə belə qənaətə gəlsək ki, Racinin kənarında qalan bir əsəri olmamalıdır. Çünki Racinin oğlu Naci təxəllüslü Əbdülməcrid onun əsərlərini ölümündən 20 il sonra (h.1313) (4.səh.49) çap etdirmişdir.Və bu 20 ildə əlyazmaları ciddi dəyişikliyə uğramamalıdır.Yəni Əbdülməcridin nüsxəsi atasının əsərlərinin tam əhatə etməlidir. Ancaq əldəki nüsxələrdə olan fərqlər (Bakı nüsxəsində olan 83 (1.) mərsiyənin Təbriz nüsxəsində 76 (3.) olması və digər fərqlər də var.) bunun əksini sübut edir. F.Köçərlinin də bu məsələyə münasibəti maraqlıdır. O, Raci "divani-əşarında" sinəzənlərin arasına salınan əfradların Molla Hüseyin Dəxilə aid olmasını, "Dəxilin, Nacinin və Mirinin kəlamlarından dəxi seyyidüş-şühədanın müsibətinə dair növhə və sinəzənlərin daxil olmasını" göstərək yazırdı: "...Təbriz mətbəələrində çap olunan kitabların çoxunda əsla bir qayda və səliqə yoxdur... Ancaq onu qənimət bilirlər ki, kitabın boş qalan yerlərini hər nə ilə olacaq olsun doldursumlar" (6.səh.349). "Divan"dakı bütün şeirlər Raciyə

aid olmaya bilər demək düz olmazdı. Çünki şeirlərin son bənd və ya beytində müəllifin adı çəkilir. Ancaq bu ola bilər ki, şeirlərin bəndləri, beytləri ixtisar oluna bilər, artıb azala bilər, (Bunu da nüsxə fərqlərində görürük) artarkən başqalarının eyni qafiyəli və eyni bəhrəli bənd-ləri və ya beytləri əlavə oluna bilər. Bu da çox zəif ehtimaldır. Çünki bunu tutdurmaq və üslub fərqi göz ardı etmək çətin çətin. Bir ehtimal da odur ki, tərtibçi özü də əlavələr edə bilər (təxmis kimi). Bu ehtimalların içində bir həqiqət var ki, “Divan” nüsxələri nəşr olunarkən üzə- rində az, ya da çox oynanılıb, ya da ələ düşənlər divana daxil edilib.

Gəlinən nəticə budur ki, bir çox başqaları kimi Racinin də əldə olan nüsxələrə daxil olmamış şeirləri var, mövcuddur, amma onların da axtarılması, ələ düşməsi asan məsələ deyil.

Bu yazıda Racinin əlimizə keçən dörd mərsiyəsindən “Sinəmə” rədiflisi on, “Mən” rədiflisi doqquz, “Qasimin” rədiflisi isə on bir bənddən ibarətdir. “Gəlür” rədifli mərsiyəsinin isə sadəcə ilk iki beyti var, bundan sonra on iki misralıq, yəni altı beytlik əfrad verilmişdir. Racinin yazdıqlarının içərisində əfrad olmadığından və F.Köçərli olanları da Molla Hüseyn Dəxilə aid etdiyindən (6.səh.349) buradakı da Racinin olmaya bilər deyə bilərik, amma əfradın məzmunu və üslubu ilk iki beytə çox uyğundur, beytin rədifi “gəlür”disə, əfradın da ilk iki beyti “gəldi” şəkildədir.

Cəddə,deyillə Kufədən Yasribə karivan gəlür,
Tut əlimi durum, görüm, əmmələrim haçan gəlür.

Hamı sualı tamam oldu, xətamə gəldi,
Hüseyni soruşmağa biçərə Fatimə gəldi,

Bakı nüsxəsinidəki (1.səh.149-150) 17 bəndlik bu novhənin məzmunundan aydın olur ki, şəhid olanların içərisindən sağ qalan Bəşir adında birisi əhvalatı İmam Hüseyn səfərə çıxarkən onlarla getməyib Kufədə qalan bacısı Fatiməyə söyləyir. Bu əfradın sonrakı misralarının məzmunu şeirin özü ilə uyğundur. Əfradlar son iki bənddən əvvəl verilmişdir. Müqayisə üçün əfradları və dalınca mərsiyənin son bəndlərini veririk.

Hamı sualı tamam oldu, xətamə gəldi,
Hüseyni soruşmağa biçərə Fatimə gəldi,
Cavabı verməgə billah mənim yoxumdu tab,
Soruşsa mən deyərəm: siz verin bu zarə cavab.
Xəzan bülbüldür gül kimi solubdur bu,
Uçubdu, ruhu xəbər verməmiş olubdu bu.
Desəm ki, Əkbər ölüb, ta bu möhnəti biləcəm,
Özünü öldürəcəm, qanı boynuma gələcək.
Görüb Bəşir gəlür, bir qızı basəy möhkəm,
Alıb əlin-əlinə bir qədi kaman öpəm.
Mədinə əhli dəgüb bir-birə deyər yeksər,
Durun kənarə gəlür xahəri Əli əkbər.

“Əldə qara ələm, gərdənində şali-ğəm” olan Bəşir verilən sualların cavabını “nə növülən” verəcəyini bilmədiyindən

Söylədi:- Şümrün eyləsün Tari şədiddə əzabını,
Bir də Hüseyin Mədinəyə eyləməyün güman gəlür.

Eylədi-əhli-Yasribə qasidi-Kərbəla xəbər,
Rusiyəhəm, gətürmüşəm mən sizə bir qarə xəbər,
Qəbri-Peyəmbərə gəlün, ta olun orda baxəbər,
Al-Əli gəlür, görün bir necə bağrı qan gəlür.

Oldu Mədinə qızları bir yerə cəm sərbəsər,
Ta verələ bu qissəni Fatiməyə o dəm xəbər,
Çün ərəb içrə rəsmdür, sahibəzayə şialər,
Verməgə sər-sələməti taifeyi-zənən gəlür.

Başunə bir dolandular didəyi-xunfəşan ilən,
Oxşadılar önləri hər biri bir zıban ilən,
Saldıla bir qara onun başınə yüz fəğan ilən,
Fatimə gördü hər gələn didəyi-xunfəşan gəlür.

Söylədi:-Bu qəmi-nihan kim, nədü oldu zahirim,
Dutdu məlal könlümü, qüssəyə yandı xatirim,
Başımə qara salmeyun, vardu mənim müsafirim,
Ağlameyun, bu ağlamaq könlümə bir giran gəlür.

Müxtəsər eylə Raci, bu qisseyi-möhnətü qəmi,
Fatiməyə yetən xəbər ərəşə yetirdü naləmi,
Gəlsə bəyanə, qorxuram yandura ahum aləmi,
Şərhinə bu qəmin necə nitq gəlür, bəyan gəlür?

Qasimin rədifli novhəyə gəldikdə isə onu deyə bilərik ki, on beytlik bu şeir “Qaldı səndə çün Kərbəla, nəşi üryan Qasimin, Bas bağrına, yaxşı saxla can sənin, can Qasimin” (1.səh.232) mətləli mərsiyəsinə oxşayır, amma “Seçilmiş əsərlər”də müəllif Kərbəlaya xitabən Qasimin başına gələnləri təsvir edirsə, əlyazmada Ərusun axtarıb nəşini tapdığı Qasimin halı təsvir olunur. Təkcə Əlyazmanın 6-cı bəndində

**Gedirəm, qaldı sənün yanunda canum Kərbəla,
Səndə qoydum həşrə tək mehman cənabi Qasimi. və 9-cu bəndində
Can sənin, can Qasimin, ey sərzəmini Kərbəla.**

Bağruva bas can kimi, canan cənabi Qasimi, misraları “Seçilmiş əsərlər”də ki mətlə beyti ilə səsleşir.

Bir mühüm cəhət də bəzi bəndlərdə qafiyələrin digər şeirlərə nisbətən zəif yazılması, (dördüncü bənddə **aləmdə bu, qurbanə bu, əmma ədu bu**); rədif olaraq bəzi yerdə **Qasimi**, bəzi yerdə **Qasimin** şəklində işlənməsi kimi hallar müşahidə

olunur. Amma üçüncü bənddə **ba-bə** bitişdiricisindən məharətlə istifadə edərək **rubəru,qubəqu,mubəmu** kimi orijinal qafiyələr yaradır.

“Sinəmə” rədifli mərsiyənin 9-cu bəndində **Böylə zülm etməmişdi,heç məcusi erməni**, kimi bir misranın düşməsi, onları Şümrün zülmü ilə müqayisə etməsi maraqlıdır. Əgər bu misra və ya bu bənd sonradan əlavə olunmayıbsa, İ.Nəsimidəki “Erməni” (4.səh.87) rədifli qəzəl kimi çox ciddi araşdırma tələb edən bir məsələ olur. Həm tarixi, həm etnoqrafik, həm milli, həm də ədəbiyyat baxımından.

Məsələ ilə bağlı bundan artıq danışmağa imkan olmadığından Racinin əlyazma nümunələrini olduğu kimi oxucuların ixtiyarına veririk.

Gəlmədün cəddə çıxandə Şümri kafər sinəmə,
Çəkməyib qoydu əyağın ol sitəmkar sinəmə

Ərz edim bir-bir sənə nə qəddi qəmlər çəkmişəm
Bu mürüvvət qəm əlimdən nə sitəmlər çəkmişəm
Dağı Əbbasi cavan onilə Cəfər çəkmişəm
Bir yanar nisgil vurub şahzadə Əkbər sinəmə.

Peykərim başdan əyağə nizəvü peykanidur,
Gün qəbağında kəfənsiz zinətü meydanidur,
Bağruxə ahəsdə bax cismim sərasər qanidur,
Bəs ki dəymiş nizəvü şəmşirü xəncər sinəmə.

Nə başum vurdu bədəndə payı əndaz eyliyüm
Məğdəmi pakın öpüb eyzazu ikram eyliyüm,
Nə qalib məqam anam Zəhranı pişvaz eyliyüm,
Sən buyur,qoysun başın xatuni məhşər sinəmə.

Bəlkə bir aram olağ gönlüm atəşdən yanmışam,
Rizə-rizə xəncəri peykan ilən doğranmışam,
Hulqumun qanı kəsilməz bu səbəb oxlanmışam,
Örtüyü yox yaramın,sal bircə məcər sinəmə.

Gün dəyib çox cismimə yox tabu rəftarım,baba,
Bu kəfən qalmış erüzrə (yer üzrə) cümlə ənsaarım,baba,
Qəddimi бүkdü mənim qolsuz ələmdarım, baba,
Şümri çəkmiş dağı Əbbasi dilavər sinəmə.

Badi zülm əsdi bu çöldə qönçə gültək solmuşam,
Yeddi qardaşım ölüb bu çöldə yalnız qalmışam,
Müştəbadan, ey baba,cançün xəcalət olmuşam,
Yarə vurmuş Qasımı damadı müsdər sinəmə,

Eylədim bir toy ona cümlə mələklər ağladı,
Bir belə əhvalə küllən qəmü leşkər ağladı,

Zülfünü yoldu ərusi qara məcər bağladı,
Dağ-dağ üstədən vurub bu sərvə peykər sinəmə.

Xeyməvü xərgahımı yandırdılar qamu dəni,
Böylə zülm etməmişdi, heç məcusi erməni,
Xuliyi Şimru zənanə çox nişan verdim səni,
Baxmıyib at çəpdilər qamu bədəxtər sinəmə.

Gördü düşmüş yer üzünə qollarımı sarıban
Qətligah içrə bu qannu peykərimi sarıban,
Xəncəri kin çəkdi, kəsdi əllərimi sarıban,
Yarə üstən yarə vurdu bu mütəhər sinəmə.

Raciya, bu şəhri yazma, xameyi dəftər yanar,
Şiəyi xüllas eşitsə, odlanar, yeksər yanar,
Bu şərər kimsədə var, gülşəndəki güllər yanar,
Bir sədəfdir nəsb olunmuş bəs ki göhər sinəmə.

Cəddə, deyillə Kufədən Yasribə karivan gəlür,
Tut əlimi durum, görüm, əmmələrim haçan gəlür.

Bundan sonra gələn 6 beytlik əfradı yuxarıda veriyimizdən təkrar etməyə ehtiyac görmədik.

Dura bilmirəm əyağə, babacan, yaralıyam mən,
Kərəm eylə yapış əlimdən necə gör yaralıyam mən.

Anam indi xeymələrdən, baba, göz dikibdi hahə,
Qəmə həsrətilə hərdəm baxarey bu qətligahə,
Məni sən bu halət ilə aparanda xeyməgahə,
Deməsinlə bu bivəfadu, babacan, bivəfamiyəm mən?

Baba, qüvvəti təkəllüm dəxi qalmayıbdu üzümdə,
Başımın qılınc yarası alıb ixtiyarım əlimdən,
Dura bilmirəm əyağə ki, yaralıyəm belimdən,
Sənə mən fəda bilirsən ki, necə həyalıyəm mən.

Anamın Mədinə içrə vardı bir arzusi
Mənə toy libası biçsün, edər indi çox fisusi,
Olub indi qannu meydan mənə hiçləyi ərusi,
Kəfən oldu toy libasım qan ilə hənəliyəm mən

Başım üstə nalə çəksün hamu əhli-beyti nalan,
Bir tərəfdən əmməm olsun, bir tərəf Səkinə nalan,
Məni ol zaman görəndə, baba, xaki-xunəqəltan,
Başın açsun Ümmileylə ki, onuun nihaniyəm mən.

Anami mürəxxəs eylə,məni bir kənarə çəksün,
Eləsün fəqani nalan dəxi bir kənarə çəksün,
Bu yaramı nəşim üstə söylə,bircə çarə çəksün,
Başım üstə başın açsun,söyləsün əzaliyəm mən.

Məni gördülər şəbey həm,baba,çünki Müstafayə,
Yığılıb o bihəyalər verübən səda-sədayə,
Hamı əldə tiğü-zənzir məni aldılar arayə,
Söylədi: vurun,bu dəşdi yaralı-maraliyəm mən.

O şəqiyyə əşqilanı gəlibən əlində xəncər,
Baba,vurdular bu cismə neçə yarayı mükərrər,
Məni əff eylə,bağışla,baba,xatiri peyəmbər,
Ürəyimdə yoxdu tabım,necə gör,bəlahiyəm mən.

Başımı mənim sən indi,baba,qoymisən kənarə,
Qamu həsrət ilə hərdən edisən mənə nəzarə,
Babacan,sənün də cismən olacəydü parə-parə,
Quru yerdə qalacağdu nəşün haliyəm mən.

Bu əzadə ağla,Raci,elə nalə aşikarə,
Deyə bilmirəm,bu hali gətirəm daha məlalə,
Yetişəndə mahi təşnə,öglun Əkbəri cəvanə,
Söylədi: yapış əlimdən,babacan,yaraliyəm mən.

Axtarırdı no ərus ətman cənabi Qasimi,
Gördü meydanda salıb üdvan cənabi Qasimi,

Qasimin nəşin tapıb yüz naləvü əfğan ilən,
Gördü əz-bəs ki,vurublar xəncərin peykan ilən,
Kaseyi çeşmi onun dolmuş ləbaləb qan ilən,
Qətligah içrə aparmış, qan cənabi Qasimi.

Zülfü zəxm üstə düşübdü, dəsteyi-reyhan kimi,
Qətrə-qətrə qan düzölmüş, şaxeyi mərcan kimi,
Parə-parə cismini ağuşə çəkdi can kimi,
Oxşadı ol hicrəsi viran cənabi Qasimin.

Vəsli-cananə yetişdi, əgləşiblər rubəru,
Qumri tək ol sərvinaz üstə deyərdi qubəqu,
Dəstə-dəstə açdı zülfün nəşi üstə mubəmu,
Gördü düşmənlər salıb üryan cənabi Qasimi.

Ərzi qaldı barilahə rəsmidür aləmdə bu,
Göstərlər vəxtə hamı qurbanə bu,

Zülmilən abi-Fərat üstündə əmma ədu bu,
Kəsdi bu çöldə susuz ətman cənabi Qacımın.

Bir tərəfdə oxluyub ağa Əliyi Əsğəri,
Bir tərəfdə doğruyub düşmən Əliyi Əkbəri,
Xaki-xun içrə salıblər onu fəzli-Cəfəri,
Bir tərəf Abbasımı, bir yan cənabi Qasımı.

Söylədi ərşə çıxıb ahu-fəğanım Kərbəla,
Səmti-Şamə düzüldi Karivanım Kərbəla,
Gedirəm, qaldı sənün yanunda canum Kərbəla,
Səndə qoydum həşrə tək mehman cənabi Qasımı.

Zülmilən gül peykəri başdan əyağə yaradur,
Qətligah içrə düşüb başdan əyağə yaradur,
Yaxşı saxla,Kərbəla,incitmə bu biçarədür,
İncidib çox nizəvü,xəncər cənabi Qasımı.

Var yeri,etsəm doyunca naləvü fəryadi mən,
Bir doyunca görmədim ömrümdə bu naşadı mən,
Tapşırıb getdim sənə bu binavə damadı mən,
Həşrə tək saxla əli əlvən cənabi Qasımı.

Sinəmi məcruhun üstə etdim əfşan zülfümü,
Nəşi üstə baş açıb yoldum pərişan zülfümü,
Qareyi baxdilər kım,qan ilə əfşan zülfümü,
Gördüm olmuş qaninə qəltan cənabi Qasımı.

Daməni canımı aldı əlimdən əşqiya,
Zülm əliylə atəşi-hicranə oldum mübtəla
Can sənin,can Qasımın,ey sərzəmini Kərbəla.
Bağruva bas can kimi,canan cənabi Qasımı,

Bəzmi-matəmdə bu Raci dudeyi xuşbarilən,
Şühədanı oxşar,ağlar,yüz min ahu zar ilən,
Barigahə qismət eylə,oxşiyək hüzzar ilən,
Kərbaladə bu gələn qurban cənabi Qasımın.

Ədəbiyyat

1. Abıyev Hafız, Hacı Əbülhəsən Raci, Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Sabah", 1992.
2. Əbülfəzl Əhmədli, Divani-Raci Təbrizi, "FəxriAzəri" nəşriyyatı, Təbriz, 1377.
3. Əbülfəzl Əhmədli, Raci Təbrizinin novhələri və mərsiyələri, "FəxriAzəri" Təbriz, 1379.
4. İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Mərif", 1985
5. Külliyyati-divani-raci, Təbriz, "Firdovsi", 1364.
6. Köçərli Fəridunbəy, Azərbaycan ədəbiyyatı. II c., Bakı, "Elm", 1981.

Sadraddin Husayn

Newly discovered elegies of Haji Abulhasan Razi

Summary

Article includes short information about outstanding Azerbaijani poet in elegy literature Abulhasan Razi and his creativity and focuses on his works mostly and manuscript differences. Herein is explored the differences in manuscripts and is compared with printed four elegies after some analyses. As a conclusion, herein is hoped that his new works may be found in future

Author of the article comparing all new and old articles has created wide understanding about Razi, his elegies and Karbala events.

Садреддин Гусейн

Недавно обнаруженные эллегии Гаджи Абулгасана Рази

Резюме

Данная статья включает в себя краткую информацию о выдающемся азербайджанском поэте в эллегии литературы Абулхасан Раджи и его творчества, и сосредотачиваясь в основном на его опубликованных работах и рукописных различий между ними. При этом исследуются причины различий в рукописях, и после проведения анализов имеющихся четырех эллегий проводятся их сравнения со опубликованными копиями. В заключении, приводится мнение о том что, существуют еще необработанные произведения поэта, но есть надежда, что они будут доступны в будущем.

Сравнивая все новые стихитворения со старыми, автор данной статьи воссоздал широкое понимание о Раджи, его эллегии и событий Кербала.

Rəyçi:

Теймур Əhmədov

filologiya elmləri doktoru, professor

MƏHSƏTİ YUSİFOVA

ADPU

mehseti.yusifova87@box.az

AZƏRBAYCAN-ÖZBƏKİSTAN ƏDƏBİ - MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Acar sözlər: ədəbi mədəni əlaqə, Hamid Əlimcan, Qafur Qulam, H.H.Niyazi

Ключевые слова: этническо – культурной связи, Г. Гулама, Х. Хакимзаде

Key words: literary and cultural relations, Q. Qulam , H. Hekimzade, Niyazi

Keçmiş SSRİ tərkibində olmuş bir sıra türk xalqlarının ədəbiyyatları haqqında həm o zaman, həm də Sovetlər Birliyi dağılandan sonra görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev çox qiymətli fikirlər söyləmişdir. Ümummillə liderin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə SSRİ tərkibindəki ayrı-ayrı respublikalar, o cümlədən türkdilli respublikalar ilə qarşılıqlı ədəbiyyat və mədəniyyət günlərinin keçirilməsinə mühim diqqət yetirməsi ədəbi əlaqələrin inkişafına, söz sənətinimizin təbliğinə, rəvac verən mühim addım oldu. 1980-ci ildə o zamankı sovet yazıçılarının Bakıda keçirilən ümumittifaq yaradıcılıq konfransında etdiyi məruzə ulu öndər Heydər Əliyevin SSRİ- də yaşayan xalqların, türklərin ədəbiyyatlarının məşhur nümayəndələrinin ədəbi irsi ilə yaxından tanış olmasının parlaq təzahürüdür. Həmin məruzədə dahi rəhbər “ cəmiyyətin mənəvi səviyyəsinin yüksəlməsində” xüsusi xidmətləri olan türk xalqlarının bir sıra görkəmli sənətkarlarının da adını çəkmiş, yaradıcılıqlarına yüksək qiymət vermişdir. Özbəklərdən Aybək, Q. Qulam, K. Yasin, Zülfüyyə və digərlərinin adını çəkmişdir. Heydər Əliyev sonrakı mərhələlərdə də, müstəqil Azərbaycan prezidenti olduğu dövrlərdə də bu tendensiyanı davam etdirmişdir.

Ölkəmizin yaradıcılıq ittifaqları mədəni əlaqələrin yaranması və inkişafında yaxından iştirak edir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının mədəni əlaqələr sahəsində fəaliyyətində bədii tərcümə və ədəbiyyatın təbliği əsas yer tutur. Azərbaycanda ədəbiyyatının bir çox nümunələri özbək dilinə çevrilmişdir. C.Cabbarlının “ Od Gəlini”, “Sevil”, “1905-ci ildə” pyesləri özbək dilinə çap olunmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı keçmiş SSRİ xalqları ədəbiyyatından edilən tərcümələri öz orqanlarında, xüsusən Azərbaycan jurnalında nəşr edirdi. M. Şeyxzadənin “Mirzə Uluqbəy” faciəsi buna sübutdur. 1970-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı əslən azərbaycanlı olan görkəmli özbək şairi M. Şeyxzadənin 70 illiyini qeyd etmək üçün onun əsərlərini iki cildə nəşr etmək haqqında qərar çıxarır. Bununla əlaqədar M. Şeyxzadənin kitabları azərbaycan dilinə nəşr olunur. Bu kitablardakı əsərləri şairlərdən M. Dilbazi, B. Azəroğlu, Ə. Ziyatay, N. Xəzri, Ə. Kürçaylı, M. İbrahimov, X. Rza, İ. Səfərli, N. Həsənzadə, T. Bayram və başqaları tərcümə edirlər.

Bu dövrdə Özbək – Azərbaycan ədəbi – mədəni əlaqələrini tədqiq edən xüsusi qruplar yetişdirilmişdi. Belə ki, Azərbaycandan Daşkəndə göndərilmiş Q. Qasımov və A. Bağirov Daşkənd Dövlət Universitetində təhsilini başa vurub. Eləcə də Özbəkistandan Bakıya – Azərbaycan Dövlət Universitetinə təhsil almaq üçün özbək tələbə - Ə. Cabbarov və T. Mahmudəliyev göndərilmişdir.

1979- cu ildə Azərbaycanda keçirilən ədəbiyyat və incəsənət günlərində elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri K. Yaşen, Zülfüyyə , Q.Qulam. T. Tülə,Şükrüllo,

A. Muxtar, A. Aripov, N. Nərzullayev, İ. Ametov, Mirmöhün, N. Səfərov, ədəbiyyatşünas L. Kəyumov və b. iştirak edirdilər. Bu ədəbi – mədəni əlaqələr özbək şairlərinin yaradıcılığına təsirsiz ötüşmədi. Qafur Qulam yaradıcılığında “ Qardaş Azərbaycan pambıqçılara” adlı şeiri ədəbi əlaqələrin bariz nümunəsidir. Heç şübhəsiz, S. Vurğunu tanıyan, əsərləri ilə tanış olan bir şair yaradıcılığı, S. Vurğundan bəhrələnməsin. “Qardaşım Səməd Vurğuna” adlı şeirində Q. Qulam Azərbaycan igidlərini ulduza, qiymətli daşa bənzədir.

Qüdrətli bir ölkənin geniş asimanını
İri, parlaq ulduzlar bəzəmiş başdan-başa
Diqqət etsən yoxlasan tarixin karvanını
Rast gələrsən burda sən neçə qiymətli daşa.

20-ci əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış daha bir gözəl özbək şairi də Hamid Əlimcandır. Onun “Azər qızı” adlı şeirində azərbaycan qadınlarının həyatı əks etdirilmişdir. O, azri qızlarının qara çadralarının oda qalanmasına sevinirdi. Azərbaycanlı qadınların məhbəsdən qurtulmasını böyük sevincə qarşılayırdı. Bu mövzu Azərbaycan yazıçılarının, şairlərinin də daha çox işlədiyi mövzu idi.

H.Əlimcanın “ Özbəkistan” adlı şeiri isə demək olar ki, Səməd Vurğunun doğma yurdu Azərbaycanı vəsf etdiyi “Azərbaycan” şeiri ilə səsləşir. H. Əlimcan şeirində vətənin dünyada tayı – bərabəri olmadığını deyir. Yurdunun qədim tarixə malik olması bərəkətli torpaqlarının, abad şəhərlərinin gözəl təbiətinin olması ilə öyünür. O, Səməd Vurğun kimi öz ölkəsində yaşayan insanları bəxtiyar hesab etmişdir. H. əlimcan belə deyirdi:

Gün gündən ucalır bizim məmləkət
Burda yaşayanlar necə bəxtiyardır.
Bu doğma ölkəmiz gözəl diyardır.
Burda şən bülbüllər mahnı oxuyur.
Burda ipək qurdu ipək toxuyur
Burda gül-çiçəkdən bal çəkir arı,
Quşlar durda deyir şən mahnıları

Səməd Vurğun da “Azərbaycan” şeirində vurğulayır ki,

Sıra dağlar gen dərələr,
Ürək açan mənzərələr...
Ceyran qaçar, cüyür mələr,
Nə çoxdur oylağın sənini!
Aranın, yaylağın sənini.

Keç bu dağdan bu Arandan,
Astaradan, Lənkərandan.
Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gelir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar.

Səməd Vurğunun misli – bərabəri olmayan “Azərbaycan” şeirində başdan – başa Vətənin bərekətli torpaqları, yurdunun naz – nemətləri fərəh hissi ilə təsvir olunur. Hər iki şairin şeirində vətənin işıqlı, gözəl həyatı təsvir edilib. Səfali diyarında yaşamığın nə qədər gözəl, nə qədər rahat və azad yaşamağın mümkün olduğu şeirdən görünür.

19 – cu əsrin sonu, 20 – ci əsrin əvvəlində özbək ədəbiyyatında xüsusi yer tutan şair Həmzə Həkimzadə Niyazidir. Cəmiyyətin inkişafı naminə, kasıbların zülümdən qurtulması naminə yazıb – yaratmağı özünə şərəf bildi. O, Sədrəddin Ayni ilə birlikdə fəhləni, kəndlini, qabaqcıl ziyalıları dövlət ətrafında birləşməyə çağırırdı. Həmzə Həkimzadə Niyazi “Biz fəhləyik” nəğməsində kəndlilərin, zəhmətkeşlərin müdafiəçisi, onların haqlarını tələb edən şəxs qismində çıxış edir. O, Açıq – aydın formada xalqın mülkədarlar tərəfindən soyulduğunu söyləyirdi. Bunda zərrə qədər də çəkinmirdi. Onun bu mübarizliyi, görkəmli şairimiz M. Ə. Sabirin mübarizliyi ilə müqaisə etsək yanılmarıq.

H.H.Niyazi yazır:
Sordu bizim qanımızı ,
Mülkədarlar zaman – zaman
Təpiklədi, dümsüklədi
Onlar bizi arxamızdan.

Sabir isə eyni mövzunu özünəməxsus formada daha təsirli şəkildə ifadə etmişdir. Sabirin sözləri, hər ifadəsi təsirli və yandırıcı təsir bağışlamışdır.

Sabirdə: Çalış ək, biç aparsın bəy,evin qalsın dəyirman tək.
Ayılma, haqqını qanma, xəbərdar olma insan tək
Darılma, incimə, tab eylə hər azarə, səbr eylə!
Bəlayi – fəqrə düşdün, razı ol biçarə səbr eylə!

Bu şeirdə Sabir haqqı tapdanan, malı əlindən alınan kəndlilərin, sadə insanların həyatını təsvir edir. O, bu şeir vasitəsi ilə insanları ayılmağa, özlərini tanımağa, haqlarını tələb etməyə səsləyir. M.Ə.Sabir kinayə üsulundan istifadə edərək, xalqı oyatmağa çalışmışdır. Sabir kimi Həmzə Həkimzadə Niyazi də fəhlə, kəndli və qulluqçunu meydana çıxmağa çağırır. Söz bizimdir deyərək, fürsəti əldən verməməyi, gözünü açmağı, cahana baxmağı tövsiyyə edir. H.H.Niyazi yaradıcılığının aktual mövzularından biri də qadın azadlığı, qadınların da təhsil alma haqqının olması mövzudur. “Özbək qadın və qızlarına” adlı şeirində qadınların qara pərdə altında gizlənməsinin əleyhinə olduğunu göstərir. Onun fikrincə qadın gül kimi çöhrəsini gizlətməməlidir.

O şeirdə belə deyir:

Gül kimi çöhrəni aç, indi nümayan eylə!
O qara pərdəni yırt, xarü pərişan eylə!
Məktəbə, əncümənə get ki, xəyalın açıla
Bidətin elmü hünərlə, cigərin qan eylə!

Qul edib saldı fəlakətlərə çox molla səni,
İndi bu yarəni sar, fənn ilə dırman eylə!

Bu fikirlərə Sabir yaradıcılığında da rast gəlirik. Sabir də qadınları əsarətdə saxlamağı arzu etməmiş, bu işi tutanları kəskin tənqid etmişdir. Onun bu səpkidə bir deyil, bir neçə şeirinə rast gəlirik. “Qoyma Gəldi!”, “Çatlayır xan bacı qəmdən ürəyim.” Hər iki şeirdə həqiqətən də dövrün eybəcərlikləri, ruhanilərin özbaşınalıqları əks olunub. Hər iki şeirdə də qızların uşaq yaşda ərə verilməsi, məktəbə qoyulmaması ifşa olunur.

Sabirdə: Nə bilirdik nə zəhrimardı kitab?
Biz olan evda haçan vardı kitab?
Büsbütün gül kimi insanlardıq.
Nə müəllim və nə dərz anlardıq.

Sabir ilə Özbək şairi H.H.Niyazinin qeyd etdiyimiz şeiri səsləşir. Hər ikisinin də ruhu, amalı, əqidəsi eynidir. Niyazinin şeiri ilə Sabirin şeiri arasında fikir eyniliyi, dünyaya baxışın eyniliyi görülməkdədir. Niyazinin şeirindəki bu fikirlərə əsasən demək olar ki, o, Sabir yaradıcılığından örnək almış, onun ideyalarını özünəməxsus şəkildə davam etdirmişdir. Öz yurdunun insanlarını maarifləndirməyi özünün ən başlıca vəzifəsi hesab etmişdir. Bu özbək şairinin, bizim görkəmli sənətkarımız Sabirin davamçısı adlandırmaq, göründüyü kimi səhv olmazdı.

İstər 20 – ci əsrin əvvəlləri, istər 20 – ci əsrin sonları olsun bu iki xalq arasında daim qırılmaz bir bağ olmuşdur. Xalqını oyandırməğa, maarifləndirməyə çağırmaq, tərəqqisinə can atmaq hər iki xalqın ziyalı təbəqəsinin məqsədi olmuşdur. Bu səbəbdən onlar bir – birindən öyrənmiş, bir – birinə örnək olmuşlar. 20 – ci əsrin əvvəllərində ziyalılarımız tərəfindən atılan addımlar bu gün də davam etməkdədir. Müstəqillik dövrünü yaşayan ölkəmiz bu gün də qardaş türk xalqları ilə ədəbi – mədəni əlaqələrini genişləndirməkdədirlər.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Özbəkistan Respublikasında rəsmi səfərdə olmuşdur. Səfər zamanı ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərə dair bir sıra məsələlər müzakirə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Özbək ədəbiyyatı müntəxabatı
2. Нопһопnamə
3. Səməd Vurğunun seçilmiş əsərləri
4. [http:// www.google](http://www.google).

Мехсети Юсифова

Этническо-культурной связи между азербайджаном и узбекистаном
Резюме

В этой статье мы поговорили о этническо – культурной связи между Узбекистаном и Азербайджаном. Из Азербайджанских поэтов мы рассмотрели

С. Вургун и М. Э. Сабира, а из Узбекских поэтов Г. Гулама и Х. Хакимзаде и сравнили их между собой. Здесь рассматривается отношение между Азербайджаном и Узбекистаном начиная с конца 19 века и до начало 20 – ых веков. При поддержке президента Ильхама Алиева также рассматривается и современные отношения. В 20 – ых веках Узбекские писатели переносили образ Азербайджанских писателей, тружеников в свои стихи. Так же показано как повлияло стихотворения С. Вургун «Азербайджан», на узбекского поэта Х. Алимджана и его стихотворение «Узбекистан». Как и Сабир, Ниязи тоже описовал в своих стихах время кристиан, и как богатые люди угнетали бедный народ. В стихотворениях Сабира и Ниязи упрекалось безграмотность женщины, и в тоже время общество которое создавало условия для обучение женщин.

Mahsati Yusifova

Azerbaijan-uzbekistan literary and cultured relations

Summary

In this article, we talked about literary and cultured relations between the peoples of Uzbekistan and Azerbaijan. Uzbek poets Q. Qulam`s and H. Hekimzade Niyazis`s poems were comparable between Azerbaijan poets S. Vurgun`s and M. E. Sabir poems. The connections of Azerbaijan with Uzbekistan since the lost century were described. The Uzbek poets poems which describe Azerbaijan poets, Azerbaijan workers were shown in twentieth century. The impact of S. Vurgun`s “Azerbaijan” poem to Uzbek poet H. Elimcan`s “Uzbekistan” poem is talked. The description of the cruelty of the landlords to the people, the protection of the oppressed people of Niyazi as Sabir have taken place in the article. Women who remain out of school, the condemnation of an environment creating conditions to this problem have taken place in Niyazi`s and also in Sabir`s poems.

Rəyçi: Professor Tərլan Novruzov

İRADƏ ABDULLAYEVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
iradkin678@mail.ru

**CON STEYNBEK YARADICILIĞININ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA ÖYRƏNİLMƏSİ**

Açar sözlər: Con Steynbek, Qəzəb salxımları, Müşfiq Babayev

Ключевые слова: Джон Стейнбек, Грозди гнева, Мушфиг Бабаев,

Key words: John Steinbeck, The Grapes of Wrath, Mushfig Babayev.

XX əsr Amerika ədəbiyyatının tarixində ən zəngin və maraqlı dövrlərdən biridir. Xüsusən bu əsrin birinci yarısında qazanılan ədəbi uğurlar Amerika ədəbiyyatının sədasını bütün dünyaya tanıtmış oldu.

Görkəmli Amerika yazıçıları E.Hemenqueyin “Beşinci kolonna”, “Zəng səsləri”, “Qoca və dəniz” əsərləri, L.Helmanın “Payız bağı”, “Tülkülər”, T.Vulfun “Geri bax, mələk”, “Vaxt və çay haqqında” romanları geniş oxucu kütləsinin dərin rəğbətini qazanmağa başladı.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Amerika ədəbiyyatında realist ənənələrin artımı müşahidə edildi. Bu dövrün yazıçıları ölkənin iqtisadi və sosial münaqişələri ilə üz-üzə gəlir və həmin problemləri öz əsərlərində əks etdirirdilər.

Müharibədən sonrakı ABŞ ədəbiyyatı ilk növbədə 20-30-cu illərdə məşhur yazıçıların adı ilə müəyyən olunur – Amerikanın realist ədəbiyyatının çiçəklənmə illəri – E.Hemenqueyin, C.Steynbek, Folknerin yaradıcılığı, eləcə də Y.O’Nil, T.Vilyam, A.Miller, E.Olbi kimi dramaturqların adı ilə bağlıdır. Həmin yazıçıların yaradıcılıqlarında baş verən təkamül birmənalı deyildir. Folkner, Steynbek və Hemenquey üçün bu dövr yeni ədəbi nailiyyətləri ilə əlamətdardır. Onlar öz əsərlərində tarixi mövzularla yanaşı, müasir problemlərə də müraciət etmişlər.

Sosial həyatın irəliləyişinə əsaslanaraq, XX əsr Amerika ədəbiyyatının inkişaf yolunu üç dövrə bölmək olar: XX əsrin 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin II yarısı və 60-cı illərin I yarısı; 60-cı illərin II yarısı.

Həmin ərəfədə Amerika yazıçıları sırasında ən çox tanınan ədiblərdən biri də Con Steynbek (1902-1968) idi.

Görkəmli ədəbiyyatşünas S.Martini özünün «Kaliforniya yazıçıları» kitabında qeyd etmişdir ki, Kaliforniya iki dahi yazıçı yetişdirib: Cek London və Con Steynbek.

C.Steynbek 1902-ci ildə fevralın 27-də ABŞ-ın Kaliforniya ştatının Salinas şəhərində anadan olub. O, uşaqlıq və gənclik illərini doğma Salinasda keçirib. Valideynləri onu gələcəkdə mədəni bir biznesmen kimi görmək istəyirdilər.

1923-cü ildə C.Steynbek yenidən Universitetə qayıdır. İlk hekayələrini Universitetin «Spekteyter» qəzetində çap etdirir.

C.Steynbek roman yazmaq məqsədilə 1925-ci ildə Universitetdən ayrılır.

Con Steynbekin yaradıcılığında nəsillər arasındakı əlaqə hiss olunur, 30-cu illərin problemləri ilə müasir dövrün problemləri arasında qırılmaz bir zəncirin olduğunu onun romanlarında açıq-aydın görə bilirik. C.Steynbek xalqı duyurdu, anlayırdı. Bu xüsusiyyət onun xalq içindən çıxdığını göstərirdi. Əsl xalq yazıçısı kimi, o «həyat məktəbi» keçmişdi.

XX əsrdə baş verən hadisələr – aclıq, işsizlik, insanların acı göz yaşları onun əsərlərində aparıcı mövqedə dururdu. İnsanlara qarşı olan haqsızlıqlar, bir parça çörəyə görə insanlar arasındakı münaqişələr, sahibkarların özbaşnalığı və s. C.Steynbekın əsərlərində bütün rəngarəngliyi ilə verilib.

Uşaqlıq hekayələri ilə real dünyanın çətinliklərini birləşdirən «Qırmızı Poni», «Red Pony»), «Müqəddəs Ketı – bakır» «St. Cathie - Virgin», bioloji etüd «İlan» («Snake»), lirik novella «Xrizontemlər» «Chrysanthemums» və başqa əsərlər Con Steynbekın yaradıcılığının ayrılmaz hissəsidir.

1937-ci ilin fevralında C.Steynbek «Uduzulmuş döyüşdə» romanını çap etdirir. Məşhur kitab klubu «Book of the men's» bu əsəri öz klub üzvlərinə göndərir və C.Steynbek ilk dəfə olaraq bütün Amerikada tanınmağa başlayır.

Ədəbiyyat sahəsində əldə etdiyi uğurlarının sayəsində C.Steynbek həyat yoldaşı ilə birlikdə Avropaya səyahət etmək şansını əldə edir. Onlar İnciltərədə, İrlandiyada, İsveçrədə və keçmiş SSRİ-də olurlar. Səyahət etdiyi ölkələrdə C.Steynbek həmişə insanlarla sıx ünsiyyətdə olurdu və onların həyat tərzləri ilə maraqlanırdı. Henri Mur onu haqlı olaraq «kasıbların yazıçısı» adlandırmışdır.

C.Steynbek sosial həyatı öz əsərlərində əks etdirən yazıçı kimi şöhrət qazanmağa başlayır.

C.Steynbekın yaradıcılığı çox mürəkkəb və maraqlı olub. Yazıçının «Ay batdı» («The moon is down») əsəri özünəməxsus bir romantik tale ilə üzləşdi. Bu əsərin romantik taleyi haqqında Steynbek özü II Dünya müharibəsindən xeyli vaxt keçəndən sonra bilib. Təxminən 60-cı illərin ərəfəsində yazıçı İtaliyada olarkən orada bir italyanlı ilə tanış olur və o bildirir ki, «Ay batdı» əsərini müharibə illərində italyanlar gizlicə olaraq italyan dilinə tərcümə etmişlər və 500-ə yaxın nüsxədə çap etmişlər. Faşistlər əsərin nüsxəsini kimdə görürdülərsə, onu sual-cavabsız, məhkəməsiz güllələyirdilər. Bu povest həmçinin Danimarka və Norveçdə də gizli şəkildə nəşr olunmuşdur. Zəbt olunmuş Avropa ölkələri üçün bu əsər amerikalılar tərəfindən böyük bir dayaq, ümid yeri rolunu oynayırdı.

Gələcək Nobel mükafatı laureatı (o bu nüfuzlu mükafata “Həyəcanlarımızın qışı” və “Çarli ilə səyahət” əsərlərinə görə almışdır. 1962-ci ildə) müasir Amerika ədəbiyyatı tarixində ən çox oxunan müəlliflərdən birinə çevrilmişdi. Onun ayrı-ayrı əsərləri təkcə Amerika qitəsində deyil, dünyanın bir sıra xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. O cümlədən Azərbaycan dilinə.

Con Steynbek 1962-ci ildə ona Nobel mükafatı təqdim edilərkən söylədiyi nitqində demişdir: “Bizim böyük günahlarımızı və kədərlərimizi açıb göstərmək yazıçının borcudur. Yazıçı bunun üçün məsuliyyət daşıyır. Bundan başqa, yazıçıya insan fücünü, onun qəlbinin və ruhunun böyüklüyünü – puç olmuş ümidlərini, cəsə-rət, mərhəmətə və sevgi uğrunda fədakarlığını göstərmək və vəsf etmək haqqı tanınmışdır” (1, 4).

1962-ci ildə C.Steynbek Nobel mükafatına layiq görüldü. C.Steynbek Nobel mükafatını alan altıncı amerikalı yazıçısı idi. Ondan əvvəl Sinkler Lyuis, Yudjin O'Nl, Perl Bak, Vilyam Folkner, Ernest Hemenquey bu mükafata layiq görülmüşlər. Lakin Amerika mətbuatı Nobel mükafatının yenidən Amerika yazıçısına verilməsindən narazı idi. Onlar Nobel mükafatının məhz C.Steynbekə verilməsinə görə İsveç Akademiyasını tənbeh edirdi, çünki onlar C.Steynbekın həqiqətən də real hadisələri əks etdirdiyinə şübhə ilə yanaşırdılar.

C.Steynbek Nobel mükafatı ilə bağlı 1956-cı ilin aprelində dostu Paskal Koviçiyə yazdığı məktubda belə yazmışdır: «Nobel mükafatının adı məni çox qorxudur, mənə elə gəlir ki, bu mükafatı əldə etdikdən sonra yazıçılar dəyərli bir əsər yaza bilməz. Nobel mükafatı onlara təqaüd kimi təsir edir « Lakin sonralar yazıçının özü bu mükafatı almaq üçün Stokqolma gedir. Mükafat 1962-ci ilin dekabrında Con Steynbekə təqdim edildi.

1968-ci ilin aprel 1-də Con Steynbekin böyük oğlu Tomu Vyetnama göndərirlər. Kiçik oğlu Con öz məktublarında yazırdı ki, vyetnamlılarla müharibə Amerika hökumətinin ən böyük səhvlərindən biridir. Bunun həqiqət olduğunu yazıçı özü də anlamağa başlayırdı...

1968-ci ilin yayında yazıçı iki dəfə ürək tutmasından şikayət edir. Həkimlər ona Nyu-Yorkda qalmağı məsləhət görürlər. Lakin o, yenidən Seq-Harberə qayıdır. Həmin ilin dekabr ayının 20-də C.Steynbek ürək çatışmazlığından vəfat edir.

Ölümündən sonra «Nyu-York Tayms» qəzetində C.Steynbekın həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş əmşalədə deyilirdi: «Con Steynbekə Nobel mükafatı lazım deyildi. Nobel Komitəsinə C.Steynbek lazım idi. O, bizim ədəbiyyatımızda möhkəm mövqeli yazıçı olmuşdur. C.Steynbekın ruhu ondan dərş alan yazıçılardan əsərlərində yaşayacaq. Yazıçılar Con Steynbekdən hamı tərəfindən unudulan insanı necə və hansı yollarla unudulmaz pilləyə yüksəltməyi öyrəndilər».

Ümumiyyətlə, C.Steynbek öz istedadı, reallığı və humanizm ilə Amerika Birləşmiş Ştatlarının ədəbiyyatında mühüm yer tuturdu. Con Steynbek Amerika ədəbiyyatının şöhrətini ölkədən çox-çox uzaqlarda yaya bilmişdi.

Yazıçı bu ədəbiyyatda kimin yeni ideya və fikirlərə malik olduğunu bilirdi. 1963-cü ildə C.Steynbekdən müsahibə alan müxbir qeyd etmişdir: Amerika romanı adlandırdığınız bizim əsri dörd və ya beş yazıçı yaratmışdır: Folkner, Hemenquey, Das Rasses, Kolduell və əlbəttə ki, Siz...» Steynbek cavab verir: «Xeyr, bu əsri ancaq ikisi yaradıb: Şervud Anderson və Teodor Drayzer. Hər şey onlardan başladı...».

Con Steynbekin yaradıcılığı nəinki Amerika ədəbiyyatında, eyni zamanda dünya ədəbiyyatında da yüksək zivədə durur. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı birbaşa yüksək zirvə qalxmayıb. Bu zirvəyə gəlib çıxmaq üçün o, sanki pillə-pillə addımlayıb. Onun yaradıcılıq yollarında bir çox enmələr və yüksəlişlər olub.

C.Steynbekın ən məşhur əsərləri bir çox ölkələrdə öz mövzu aktuallığı ilə məşhurdur. Dünyanın bir sıra yerlərində onun əsərləri oxunur və sevilir, müxtəlif xalqların dillərinə tərcümə olunur. Onun əsərləri oxucunu əsasən öz sadəliyi ilə, həqiqətləri real əks etdirmə qabiliyyəti ilə, yumoru ilə, evsiz və kimsəsizlərə qarşı olan dəyişməz simpatiyası ilə cəlb edir.

Görkəmli ədib öz məşhur nitqində bir növ onun yaradıcılığının ən səciyyəvi cizgilərindən söhbət açmışdır. Təkcə ABŞ-da deyil, eləcə də dünyanın bir sıra ölkələrində yaxşı tanınan və sevilən Con Steynbekin yaradıcılığı Azərbaycanda da sevilir və öyrənilir.

C.Steynbekın əsərlərindən danışarkən ilk növbədə onun şah əsəri olan «Qəzəb salxımları» romanı üzərində dayanılır. Yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq addım-addım, pillə-pillə bu əsərə doğru irəliləyən C.Steynbek fərdi bacarığını və o illərin ictimai təcrübəsinə əsaslanaraq həmin yolu müvəffəqiyyətlə davam edirdi. Ədalətsizliklər, uğursuzluqlar, yanılmalar, 30-cu illərin Amerika həyatı və onun

gələcəyi, insanların mövcudluğu və mövcudluğun düşüncələri yazıçının həmin bu yaradıcılıq yolunun əsas motivləri idi. Hər yeni yazılan «Qəzəb Salxımları» romanına doğru gedən yeni addım idi.

«Qəzəb salxımları» əsərində yazıçı bütün parlaq və mənalı obrazları və motivləri cəmləşdirmişdir. Bu roman yazıçının «müəllif mövqeyi» baxımından ən yüksək keyfiyyətə malik olan əsərdir. «Qəzəb salxımları» mənəvi cəhətdən çox güclüdür. Bu əsər təkcə C.Steynbekın yaradıcılığında deyil, həm də ABŞ-ın realist ədəbiyyatında yüksək zivədə duran və tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan əsərdir.

1938-ci ildə yazıçının özünün dediyi kimi, «Qəzəb salxımları» romanı asanlıqla yazılmağa başladı. Tez-tez yorğunluqdan şikayət edən C.Steynbek etiraf edirdi ki, ömründə heç vaxt belə çox və belə gərginliklə heç bir əsər üzərində işləməmişdir. Həmin il əsəri bitirib əlyazmasını Nyu-Yorka göndərdi.

«Qəzəb salxımları» romanında təsvir olunan coudlar ailəsi on iki nəfərdən ibarətdir. Ailə üzvlərindən başqa, onlara bir xətib də qoşulur. On minlərlə başqaları – qonşular, qohumlar, uzaq və yaxın tanışlar kimi onlar da var-yoxlarını dəyərdəyəməzə satırlar. Balaca bir yük maşını üçün pul yığırlar və öz doğma yerlərindən ayrılmağa məcbur olurlar. Coudların səyahəti belə başlayır.

C.Steynbekın yaradıcılığında «Qəzəb salxımları» əsəri mühüm yer tutur. «Qəzəb salxımları» romanı dərin simvolik səhnə ilə bitir: Coudlar daşqından xilas olunub bir daxmada məskən salırlar. Həmin daxmada yad bir adam acından ölür və Roza Sarena ona kömək edir. Yad adam ölümdən xilas olur.

C.Steynbek mübarizəni və mərhəməti çox gözəl obrazla birləşdirmişdir. O, xalqa, onun ruhunun möhkəmliyinə inanırdı. O, insanlığın həmrəyliyinə inanırdı. O bilirdi ki, insanlarda həyat hissini öldürmək olmaz.

«Qəzəb salxımları» Ameriakanın ictimai həyatında və ədəbiyyatında yeni bir hadisə kimi qarşılandı. Düzdür, bəzi jurnal və qəzetlər, hətta bəzi yazıçılar dəfələrlə Kaliforniyada baş verən torpaqsızlıq, işsizlik kimi problemlərə dəfələrlə müraciət etmişdilər. Lakin heç kim C.Steynbek kimi həmin problemləri real çalarlarla, real faktorlarla əks etdirməyə qadir olmayıb. «Qəzəb salxımları» romanından yaranan təəssüratları ədəbiyyatşünaslar Harrist Biçer Stonun «Tom dayının koması» romanından alınan təəssüratlarla müqayisə edirlər. Bəzi tənqidçilər isə «Qəzəb salxımları» romanını ABŞ əgörkəmli bir hadisə kimi qiymətləndirdilər.

C.Steynbekın sonralar yazdığı heç bir əsəri «Qəzəb salxımları» ilə müqayisə oluna bilməz. Hətta iyirmi ildən sonra yazdığı əsərləri də C.Steynbeki şöhrətləndirə bilmədi. Sənətkar yaradıcılığında elə bir zirvə var ki, onu yalnız bir dəfə fəth etmək olar. Məlumdur ki, C.Steynbek həmin zirvəni «Qəzəb salxımı» əsəri ilə fəth etmişdir.

Amerikada baş verən hadisələrə yeni prizmadan yanaşan C.Steynbekın Amerika reallıqlarını qəbul etməməsi, amerikalıların öz həyat tərzlərinə göz açmaq arzusu onu yeni bir roman yazmağa vadar etdi. Bu «Narahtlığımızın qışığı» əsəridir.

Biz bu məqaləmizdə Con Steynbekın ədəbi irsinin Azərbaycanda öyrənilməsi və konkret olaraq ədəbiyyatşünas Müşfiq Babayevin «Con Steynbek yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli kontekstdə» monoqrafiyası (2) üzərində dayanacağıq.

M.Babayevin 2009-cu ildə nəşr olunmuş monoqrafiyası Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələri sahəsində dərin və əhatəli araşdırmalar aparan müəllifin çoxillik

zəhmətinin bəhrəsidir. Müəllifin son illər ərzində Azərbaycanda və ABŞ-da bu mövzuda bir neçə sanballı məqaləsi çap olunmuş, hətta onun ABŞ-ın San Joze Dövlət Universitetindəki “Con Steynbek tədris mərkəzində ingiliscə “Con Steynbek və sufilik” adlı məqaləsi də nəşr edilmiş və bütün bu araşdırmalar elmi ictimaiyyətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

M.Babayev öz monoqrafiyası görkəmli amerika ədibinin yaradıcılığı haqqında geniş ümumiləşdirmələr aparmış və maraqlı nəticələr əldə etmişdir. Daha doğrusu, “Etiraf etməliyik ki, Müşfiq Babayev Azərbaycanda Con Steynbek yaradıcılığına dair tədqiqat aparan, ölkəmizdə və xaricdə sanballı məqalələri çıxan ilk yeganə araşdırıcıdır. Onun “Con Steynbek yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli kontekstdə” adlı sanballı və orijinal əsəri isə bu sahədə ilk monoqrafik tədqiqat işi kimi qiymət kəsb edir” (Qəzənfər Paşayev).

M.Babayevin monoqrafiyası giriş, üç fəsil və nəticədən ibarətdir.

Girişdə müəllif Azərbaycan-ABŞ ədəbi əlaqələri sahəsində görülmüş işlərdən, aparılmış araşdırmalardan bəhs edir və ədəbi əlaqələrimizi zənginləşdirən bir sıra fakt və nümunələr üzərində dayanır və çox doğru olaraq bildirir ki, “Bütün bunlar Azərbaycan-ABŞ ədəbi əlaqələrinin faktlarıdır. Göründüyü kimi, sərhəd bilməyən ədəbi əlaqələr birtərəfli olmur. Bizim Con Steynbek yaradıcılığına həsr etdiyimiz bu monoqrafiya da belə bir amala xidmət edir. Bu əsər XX əsr Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Con Steynbek yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi istiqamətində ilk elmi təşəbbüsdür” (3, 9).

Avropalılar (V.M.VAt) qeyd edirlər ki, Şərq alimlərinin tədqiqatları olmasaydı, Avropada elm və fəlsəfə belə sürətlə inkişaf edə bilməzdi (“Orta əsr Avropasına İslamın təsiri”). Elə bu bucaq altında da M.Babayev monoqrafiyasının birinci fəslində – “Con Steynbek yaradıcılığında Şərq fəlsəfəsi: Sufilik və transendentalizm”də Şərq-Qərb uyarılığı, Steynbek və transendentalizm məsələlərini nəzərdən keçirir. Gəldiyi qənaət isə belədir: “Con Steynbek və onun dünyagörüşünə mühüm təsir göstərmiş sufilik XX əsr Amerika ədəbiyyatına yeni bir rəng gətirmiş, yazıçının nəsr yaradıcılığının inkişafına, onun humanist fikirlərinin təşəkkülünə səbəb olmuşdur. Nobel mükafatı təqdimatında söylədiyi nitqdən də görünür ki, dahi yazıçı Con Steynbek uzun illər bu ideyalara sadıq qalmışdır. O, özünün bədii-fəlsəfi üslubu ilə XX əsr Amerika və dünya ədəbiyyatında şöhrət qazana bildi. Şərq poeziyasından bizlərə bəlli olan ən qiymətli fikirlərə bu yazıçının əsərlərində rast gəlmək mümkündür” (2, 48).

Əslində Con Steynbekin yaradıcılığında Şərq motivlərinin axtarışı real həqiqətlərdən biridir. Çünki avropalılar, hətta aborogen olmayan amerikalılar bunu istəməsələr də, əslində Amerika qitəsini qədim asiyalılarla, xüsusən türk xalqları ilə bağlılıqları haqqında o qədər qiymətli faktlar var ki (3, 71).

İkinci fəsil “Con Steynbek yaradıcılığında xalq taleyi problemi (Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli kontekstdə)” adlanır.

Con Steynbekin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə bağlılıqlar barədə M.Bağirovun maraqlı müşahidələri vardır. Olardan birini xüsusi qeyd etmək istərdik. Müəllifin fikrincə, “Əli və Nino” romanı Azərbaycan-Amerika ədəbi-mədəni əlaqələrinə də münbit şərait yaratmış, tədqiqatçılar üçün zəngin bir mərhələ olmuşdur. “Əli və Nino” 2005-ci ildə ABŞ-da yazıçı-publisist P.Teroksun geniş müqəddiməsi ilə çap olunmuşdur. O, yazdığı fəxarət dolu müqəddimədə bu

kitabı “Əla əsər” və azərbaycanlıların “milli romanı” adlandıraraq onu “Madam Bavari”, “Mobi Dik”, “Heklberi Finin macəraları” və “Don Kixot” kimi əsərlərlə müqayisə etmişdir (4, 6). (sitat M.Babayevin monoqrafiyasından götürülmüşdür).

M.Babayev fikrinə davam edərək yazır ki, “Oriyentalist” (2005) adlı kitabın müəllifi T.Reiss isə “Əli və Nino” romanını Con Steynbekin “Konserv sırası”na bənzətmişdir. Həmin kitabda Con Steynbekin İtaliya səfərindən – 1953-cü ildə Pozitanoda yazıçı Qurban Səidin qəbri kimi tanınan “Müsəlman” qəbrini ziyarət etdiyində bəhs edilir. Müəllif yazır: “Nissimbanun ölümündən on il sonra Pozitanoya səfər etmiş Con Steynbek “bu şəhərə ölmək üçün gəlmiş və üzü Məkkəyə doğru uzadılaraq dəfn olunmuş “Müsəlman haqqında öyrənir. Lakin heç kim ona demədi ki, həmin o “Müsəlman” bir vaxtlar onun özü kimi məşhur bir yazıçı, xeyli sayda səs-küylü kitabların müəllifi olmuşdur” (2, 93).

Con Steynbek “Pozitano” əsərində “Müsəlman” (Qurban Səid – İ.A.) haqqında çox maraqlı epizodlar qələmə almışdır.

Monoqrafiyasının üçüncü və ən böyük fəslə “Con Steynbek yaradıcılığında “Orta Amerikalı” problemi və “Amerika həyat tərzi” konsepsiyası” iki bölmədən ibarətdir: “Qəzəb salxımı” romanında “Orta Amerikalı” obrazı; “Həyəcanlarımızın qışı” romanında “Amerika həyat tərzi” konsepsiyası.

M.babayev Con Steynbek yaradıcılığını bir dağa bənzədir. Bu dağın isə iki zirvəsi olduğunu söyləyərək həmin zirvələri – müəllifin məşhur “Qəzəb salxımı” (1939) və “Həyəcanlarımızın qışı” (1961) romaları hesab edir.

Araşdırıcı “Qəzəb salxımı” romanının Amerika reallıqlarının fəlsəfi-psixoloji təhlilini verən, xalq həyatını epik ponoram təsvirlərlə əks etdirən, “Orta amerikalı”nın tarixi-fəlsəfi sərhədlərini müəyyənləşdirən roman adlandırır.

“Həyəcanlarımızın qışı” romanı haqqında da araşdırıcının fikri maraqlıdır. O, hesab edir ki, “Həyəcanlarımızın qışı” ilə Con Steynbek bir növ Amerika ədəbiyyatında sosial-psixoloji roman janrına novator elementləri gətirdi. Bu yeniliyə element səviyyəsində baxmaq düz olmazdı. “Həyəcanlarımızın qışı”nın bütün potik sistemi yeni idi.

... Ədibin bəşəri humanizmi onun insanın yaşamaq haqqını müdafiə etməsində idi. Şübhəsiz ki, məhz belə bir ümumbəşəri qayəsində, yüksək bədii konsepsiyasına görə də Con Steynbekin “Həyəcanlarımızın qışı” romanının Nobel mükafatına layiq görülməsi təkcə XX əsr Amerika ədəbiyyatının deyil, həm də dünya bədii-fəlsəfi romanının qələbəsi idi” (2, 194).

Monoqrafiyanın nəticə hissəsində müəllifin gəldiyi qənaətlər çox maraqlıdır və ədəbi əlaqələrimizin öyrənilməsi istiqamətində yeni cığırın mövcudluğunu bir daha təsdiq edir.

M.Babayevin gəldiyi qənaət isə belədir: “Apardığımız tədqiqat işində Con Steynbek yaradıcılığına və Azərbaycan nəsr nümunələrinə istinad edərək yanaşı qoyduğumuz müqayisə və paralellərin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Steynbek əsərlərinin əsas mövzusunə çevrilmiş problemlər həm forma, həm də məzmun çalarları etibarilə bizim ədəbi tənqidimizdə də toxunulmuş, işlənilmiş problemlərdir. Bu əsərlərin belə müqayisəli təhlillər əsasında öyrənilməsi və tədrisi gələcək tədqiqatlar üçün uğurlu nəticə vəd edir.

Con Steynbek yaradıcılığı Azərbaycanda qətiyyənlə öyrənilməyib, o, gələcəkdə daha ciddi, sistemli tədqiqatlara möhtacdır. Şübhə etmirik ki, Con Steynbek

yaradıcılığının öyrənilməsi Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələrinin inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoyacaq” (2, 204).

M.Babayevin nəzərdən keçirdiyimiz “Con Steynbek yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli kontekstdə” monoqrafiyasına, tanınmış ədəbiyyatşünas, professor Qəzənfər Paşayev “Amerika yazıçısı Con Steynbek və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı ön söz yazmışdır.

Monoqrafiyanı çox yüksək qiymətləndirən Q.Paşayev bir mühüm məsələni xüsusi olaraq vurğulayır. O bildirir ki, “Amerika ədəbiyyatında epoxa ola Con Steynbekin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilir. Yazıçının “Həyəcanlarımızın qışı” əsərinin orijinaldan tərcüməsi, “Qəzəb salxımı” romanının isə redaktorluğu Müşfiq Babayevə həvalə edilmişdir. Biz bunu da gənc tədqiqatçının uəuru hesab edir, Amerika-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə xidmət edəcək layiqli bir mütəxəssisin yetişdiyinə sevinirik” (2, 6).

Biz də Qəzənfər müəllimin gənc araşdırıcıya verdiyi bu qiymətlə razıyıq və inanırıq ki, M.Babayevin Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi sahəsində mütləq yeni uğurları olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Qəzənfər Paşayev. Amerika yazıçısı Con Steynbek və Azərbaycan ədəbiyyatı – Müşfiq Babayev. Con Steynbek yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli kontekstdə. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009.
2. Müşfiq Babayev. Con Steynbek Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli kontekstdə. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2009, 214 səh. Elmi redaktor: professor Qəzənfər Paşayev.
3. Ə.M.Tağıyev, K.Q.Qasımova. Amerika Birləşmiş Ştatları: Dünyanın sonuncu fəthi. Ensiklopedik məlumat kitabı Bakı, 2005.
4. Said K. “Ali and Nino”, N.Y.Vintage, 2005.

Ирада Абдуллаева

Изучение творчества Джона Стейнбека в Азербайджанской литературоведении Резюме

В данной статье рассматривается творческий путь известного Американского писателя Джона Стейнбека.

В основном анализируется вопрос изучения творчества Дж.Стейнбека в Азербайджанской литературоведении.

Литературовед Мушфиг Бабаев издал монографию «Творчество Джона Стейнбека в сравнительном контексте с Азербайджанской литературой». В этой монографии автор в основном анализирует творчество Джона Стейнбека на фоне Американской литературы XX века. Одновременно автор в сравнительно-сопоставительном аспекте изучает отдельные произведения известного Американского писателя с творчеством современных Азербайджанских писателей.

Irada Abdullaeva

The study of John Steinbeck's works in the Azerbaijani Literary studies

Summary

This article explores the creative work of the famous American writer John Steinbeck. Mostly the study of the problems of John Steinbeck's creative works in the Azerbaijani literary studies are learned in this article. Mushfiq Babayev's monograph on John Steinbeck's creative works compared to Azerbaijani Literature is also touched upon in this article. The author mainly analyzes John Steinbeck's creativity in the light of the XX century of American literature. At the same time he typologically studies different works of the famous American writer in comparison with the works of modern Azerbaijan writers.

Rəyçi: Professor Vaqif Arzumanlı

dos. SOFIYA MİRZƏYEVA
ADU
sofiamirzoeva@gmail.com

BƏXTİYAR VAHABZADƏ FENOMENİ

Açar sözlər : poeziya, şair, lirika.

ключевые слова : поэзия, лирика, поэт.

key words : poetry, lirikal, poet.

Azərbaycan ədəbiyyatının bütövlükdə XX əsr poetik fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. O, mütəfəkkir, şair, lirik, dramaturq, istedadlı alim və publisist, qeyrətli və cəsarətli ictimai xadim, sadə və səmimi bir insan kimi məşhurdur. Təsadüfi deyil ki, onun əsərləri şeir kitabları, dramları və publisist yazıları, dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən ingilis, fransız, alman, türk, ispan, macar və başqa dillərinə tərcümə olunmuş və bu əsərlər çox böyük sevgi və maraqla qarşılanmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadə 1925-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Onun ailəsi fəhlə idi. Kiçik yaşlarında ikən ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçmüşlər. Burada orta məktəbi qurtardıqdan sonra Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1947-ci ildə həmin fakültəni bitirib, universitetin nəzdində aspiranturaya qəbul olmuşdur. 1951-ci ildə S.Vurgunun lirikası mövzusunda namizədlik, 1964-cü ildə S.Vurgunun həyat və yaradıcılığı mövzusunda monoqrafiyasını müdafiə edib, filoloji elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə almışdır.

Bədii yaradıcılığa 1943-cü ildə "Ana və şəkil" adlı ilk şeiri ilə başlamışdır. O vaxtdan sonra şairin mətbuatda bir çox şeirləri, elmi məqalələri, rəyləri çap olunur. Şairin ilk kitabı "Mənim dostlarım" dır. O, bu kitabdakı şeirlərində faşizmə qarşı mübarizədə qalib çıxmış xalqın duyğu və düşüncələrini əks etmişdir. Onun lirik şeir və poemalarında, mənzum pyeslərində müasir dövrün problemləri yəni, əlvan boyalarla təsvir edilir. Onun "Vicdan", "İkinci səs", "Yağışdan sonra", "Yollara iz düşür", "Fəryad", "Hara gədir bu dünya", "Özümüzü kəsən qılınc", "Cəzasız günah", "Dar ağacı", "Rəqabət" və sairə pyesləri var. Dramaturqun bu əsərləri Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. O, tarixi və müasir mövzuda 20-dən artıq iri həcmli poemanın müəllifidir. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirləri obrazların kamilliyi, bədii vasitələrin müasirliyi və orijinallığı ilə seçilir. Onun bütün əsərlərində dünyaya fəlsəfi baxış əsas yer tutur. Son 30-40 ildə Azərbaycan ədəbiyyatında B.Vahabzadə qədər ümumxalq məhəbbəti qazanmış ikinci bir şairin adını çəkmək çətindir. O, hələ 60-ci illərdən başlayan, milli azadlıq hərəkatının öncüllərindən biri olmuşdur. 1959-cu ildə yazdığı "Gülüstan" poeması ilə iki yerə parçalanmış Azərbaycanın tarixi faciəsini əks etdirmiş, rus və fars imperiyasının pəncəsi altında olan Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsinə qoşulmuşdur. Bu poemaya görə o millətçi damğası vurulmuş və universitetdən çıxarılmışdır. 2 ildən sonra isə yənidən öz vəzifəsinə qaytarılmışdır.

Yaradıbdır inam məni
Mən inamın övladiyam

Bu mısralar Bəxtiyar Vahabzadəninindir. Elinə, torpağına, kökünə bağlılıq, təkrarsız, fərdi, milli çalar Bəxtiyar şeirinin əsasını təşkil edir. Onun şeirləri o qədər gözəldir ki, hər kəs onları oxuyanda həyəcanları, özünü şair hesab edir.

Bəxtiyar Vahabzadənin "Bir gəminin yolçusuyam" kitabında toplanan əsərlərinin demək olar hamısında mən qüdrət aydınlıq və müdriklik görürəm. Bizi əhatə edən aləmdə hər nə varsa şairi daim düşündürmüşdü. Xeyirlə şəh, gözəlliklə eybəcərlik, böyüklüklə kiçiklik mövzusunda onun poeziyasında öz əksini tapmışdır. Onun poeziyasındakı qadın-kişi mövzusu, sevgilisindən kəsənin nisgili, dözum, vəfalıq bizi gözəlrimiz, yaşarınca qədər kövrəkdir. Çünki şair hamıya çox gözəl tanış olan bu hissləri öz şeirlərində bədii ifadə edə bilir. Poeziyasının başlıca qayəsi Vətəndir. "Vətəndaş" şeirində şair insanın vətən qarşısında borcunu bədənin Tanrı, Allah qarşısındakı borcuna bənzədir:

Bilirik, dünyaya biz niyə gəldik,
O bizi yaradan, biz ona bəndə
Yaradan ugrunda ölməyə gəldik.

Şairin "Mənə nə var", "Bəsdir", "Vətən var", "Sevdim, bildim ki", "Təyyarələr" kimi şeirləri var. "Şəhid məzarları" şeiri 1975-ci ildə yazılmış, vətənpərvərlik mövzusunda. Şairin 20 Yanvar şəhidlərinin qəhrəmanlığına həsr etdiyi əsəri də vardır. "Şəhidlər" şeiri buna misal göstərmək olar. O, bu əsəri 1990-ci ildə yazmışdır. Bəxtiyar Vahabzadənin ana dili mövzusunda şeirləri xüsusi diqqətə layiqdir. "Mənim anam" şeirində şair ana və ana dili anlayışları arasında fərq görmədiyini bildirir. Savadsız anasını öz əsərlərində əsil müəllifi adlandırır.

Yox mən həcəm, mən yalanam,
Kitab-kitab sözlərimin
Müəllifi mənim anam.

Şairin ana mövzusunda əsərləri bütün oxucuların, o cümlədən də mənim çox xoşuma gəlir. Bu əsərləri oxuyanda mən göz yaşlarımı saxlaya bilmirəm. Bilirəm ki, bir gün mən də bunları yaşayacam. Amma doğrudan da buna dözmək çox çətinidir. Şairin özü də bunun necə əzablı olduğunu bu sərlərində bildirmisdir.

An-min il
Anam oldu!
Son nəfəs,
Son hıçqırıq,
Son nida!
Bizə dedi, əlvida!
Bir saat əvvəl duyan
Hiss eləyən bir insan
Yatağında daş oldu
Heçliyə doğru axan
Bir axına qoşulduq

Anamın ölümündən
Bir an keçib ancaq o,
Daş olub insan ikən
Öz-özünü danıbdır
Bircə anda o bizdən
Min il aralanıbdır.
Elə bil zaman bizə
Bu ölümlər, ölümlər
Arxasından hey gülür
Kim dəyir ki, vaxt-zaman
Saat ilə ölçülərə!

Dramaturgiyası. Bəxtiyar Vahabzadənin xalqımızın taleyi, keçmişi və gələcəyi mövzusunda bir sıra əsərləri var. Bu dramaturqun vətənə xalqına olan məhəbbətindən irəli gəlir. O, öz əsərlərində mübariz, cəsur qadın obrazları qələmə almışdır. Səhnə təcəssümü gecikən "Dar ağacı" pyesi əslində B.Vahabzadənin "Fəryad"dan əvvəl qələmə aldığı ilk tarixi dramdır. Ümumilikdə dramaturqun yaradıcılığının maraqlı bir səhifəsini təşkil edən bu pyesin müəyyən qüsurları da var. Müəllif 2001-ci ildə çap olunmuş "Pyeslər" kitabında öz səhvlərini belə etiraf edir: "Dar ağacı" pyesindəki dramaturji konflikt, obrazların bütövlüyü məni bir müəllif kimi rəzi salsada, müsbət obrazların islama qarşı qoyulması, Çılgının məscidi yandırması məni illərlə narahat etmişdir.

XX əsrin sonunda Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının tamaşaya qoyduğu son əsər "Dar ağacı" pyesi oldu. Dramaturq 1973-cü ildə yazdığı bu pyesini 1999-cü ildə yenidən işləyərək 2000-ci ildə teatra təqdim etdi. Pyes ilk dəfə 9 dekabr 2000-ci ildə Ağakişi Kazımovun rejissorluğu ilə B.Vahabzadənin 75 illiyi münasibətilə tamaşaya qoyulmuşdur. Onun Cəfər Cabbarlının xatirəsinə həsr etdiyi bu pyes "Od gəlini"nin bir növ davamıdır. "Dar ağacı" dramında dramaturq hökmdar və xalq probleminə toxunaraq İslam dininin tarixindən və onun Şərqdə yayılmasından bəhs edir. İslam dininin Azərbaycanda bərqərar olunması yolunda mübarizə aparan Aqşin öz istəyinə çatır. Babək edam olunur, Aqşin Xilafətin Azərbaycandakı valisi elan olunur. Bu pilləyə qalxmaq, hökmdar olmaq üçün Aqşin hər şeydən keçir: əzizlərindən, xalqından və torpağından. Ancaq sonda dar ağacının altında Aqşin peşmançılıq keçirir və öz səhvlərini etiraf edərək mənə təmizlənir.

Tamaşada xalqı təmsil edən obrazlardan biri də Çılgındır. O, dərin mənalı sözləri, ağılı, mübarizliyi və ən başlıcası mənəvi-əxlaqi mükəmməlliyi ilə müdrik Azərbaycan qadınının tipik obrazıdır. Obrazı ilk dəfə Məleykə Əsədova oynamışdır. Çılgın "Biz nə bədbəxt nəslin övladlarıyıq, iki qardaş bir-birinə düşmə, biri satqın, biri sadıq, sadıq qardaşdan olan övlad satqın, satqın qardaşdan olan övlad sadıq məhbus" deyərək tamaşaçını dərinəndən düşündürür, tamaşaçıların gözləri qarşısında sanki ilk aləm açılırdı. Tamaşanın əsas qayəsi də bu sözlərdə işıqlanırdı. Azərbaycan tarixinin geniş mənzərəsini əks etdirən "Dar ağacı" tamaşası illərin sınağından çıxmış bir həqiqəti tamaşaçıya çatdırdı. "Özümüzü kəsən qılınc" pyesi "Dədə Qorqud" dastanının motivləri əsasında yazılmışdır. Əsərin əsas mövzusu qədim türk tayfaları arasındakı düşmənçilikdir.

"Gülüstan" poeması: Əsərdə Azərbaycanın ikiyə bölünməindən və gələcək birliyindən danışılır. Poema Azərbaycan xalqının bir dövlət halında birləşməsi ideali kimi qələmə alınmışdır. Poemada "Gülüstan" müqaviləsi ilə ikiyə bölünən Azərbaycanın taleyindən danışılır. İrandakı Azərbaycan dilinin ağır vəziyyəti də poemada öz əksini tapmışdır. Poema süjetsiz, lirik poemadır. Sənzura icazə vermədiyindən şair poemanı ilk dəfə 1959-cu ildə Şəkiddə çap etdirmişdir. Poemanın əsas hissəsi vətənin parçalanmasından bəhs edir. Şairə görə müqavilə imzalanan gün ayın və günəşin üzünü tutulur, göy guruldayır, səmanı qara buludlar alır. Poema "Heydərbabaya salam" poemasından gətirdiyi sitatla bitir.

Bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər B.Vahabzadə haqqında yüksək fikirlər söyləmişlər: "Bəxtiyar Vahabzadənin qəhrəmanı ilə özü arasında ziddiyət yoxdur". Mehdi Hüseyn "B.Vahabzadənin poeziyası müasir Azərbaycanın ədəbiyyatının maraqlı hadisələrindəndir".

Rəsul Rza "B.Vahabzadə şeirimizin Füzuli, Vaqif, Sabir, Səməd Vurğun, Aşiq Ələsgər, Şəhriyar bulağından su içmişdir. O, sözü ilə oynadır, elə parlaq təzadlar yaradır, fikri gözlənilmədən elə döndərir, elə dərinləşdirir ki, oxuyanda valeh olursan, hədsiz və mənəvi estetik ləzzət duyursan". M.İbrahim "Görkəmli jurnalist Rübabə Saib Bəxtiyar Vahabzadə haqqında belə demişdir".

O, bir şeydən arxayın getdi ki, türk dünyasının ona olan sevgi və məhəbbətini əyani surətdə gördü, yaşadı. Türkiyədə türklərin tarixindən, yaranmasından bəhs edən, "Özümüzü kəsən qılınc" əsəri o qədər şöhrət qazanıb ki, hələ qardaş ölkədə heç kəs belə sevgiyə alqışa, layiq görülməyib. Bəli Bəxtiyar Vahabzadə tək şair, dramaturq yox, həm də böyük alim idi və biz belə bir alim itirdik. Bəxtiyar müəllim Sovet imperiyası dövründə bütün həyatını təhlükəyə ataraq ikiyə bölünmüş xalqın dərini göstərən "Gülüstan" poemasını yazdı.

Bu poemaya görə o nə qədər izdirablar çəkdi. Belə əsəri yalnız bütün qanı ilə türk oğlu yaza bilərdi. O, xalq uğrunda hər bir fədakarlığa hazır idi. Bu fədakarlığa 1988-ci ilin hadisələrində bir daha göstərdi. Azadlıq meydanında yığılan 1 milyon adam "Bəxtiyar, Bəxtiyar" deyərək qışqırırdılar, çünki Bəxtiyar kimi nüfuzlu bir ziyalı xalqın azadlığı yolunda rus imperiyasına meydan oxuyurdu. Biz belə cəsarətli ziyalımızı itirdik. 1990-ci ilin yanvarında isə o, özünü birbaşa odun, alovun içinə atdı. Televiziyanın enerji bloku partladılmış və dünya ilə əlaqə kəsilmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə isə yəganə əlaqə vasitəsi olan "Azadlıq" radiosu vasitəsilə çıxış edərək dünyaya səsimizi çatdırdı. Ona manə olmaq istəyən rus cəlladlarını itələyib içəri keçib orada 20 Yanvar qırğını səbəbkarlarından olan general Ovçinnikov onun qarşısına çıxıb. Bəxtiyar müəllim "Sənin əlin mənim xalqımın qanına batıb"-deyərək üzünə tüpürüb. Şairə atəş açmaq istəyiblər, ancaq Bəxtiyar Vahabzadə haqqında ona məlumat verildəndən sonra atəş açmağa imkan verməyib.

O, başa düşüb ki, şairə orada bir şey olsa, bütün Azərbaycan ayağa qalxacaq. Bəxtiyar Vahabzadə xalqının yolunda ölməyə belə hazır idi. Xalqın yolunda özünü həlak eləyən ikinci şair yoxdur. Biz indi arxasız dayaqsız qaldıq.

Məşhur şeirində deyirdi:
"Şam əgər yanmırsa, yaşamır demək,
Onun yaşaması yanmağındadır".

Bəxtiyar Vahabzadə xalqı yolunda yana-yana yaşadı, yaşaya-yaşaya yandı. Bəxtiyar Vahabzadə cismən üstündə getdi bu dünyadan Bəxtiyar Vahabzadə cismən bizdən ayrılsa da vətənpərvərlik, xalq, torpaq, vətən haqqında yazdığı əsərlər, poemalar, dram əsərləri həmişə bizimlə olacaq. Deməli, onun ruhu həmişə bizə yol göstərəcək, yolumuza işıq saçacaq. Nə qədər Azərbaycan var, nə qədər bu xalq var, nə qədər Türkiyə, türk dünyası var, Bəxtiyar Vahabzadə də var olacaq, onu sevənlərin qəlbində yaşayacaq.

XX əsrin Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən olan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə həm bədii yaradıcılığı, həm ictimai-siyasi, həm də əlmipədaqoji fəaliyyəti ilə Azərbaycanda milli şüurun oyanışı, azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşması sahəsində müstəsna xidmətlər göstərmiş. Böyük istiqlal şairinin adı təkcə, Azərbaycanda deyil, bütün Türk dünyasında ehtiramla anılır, ardıcıl olaraq onun yaradıcılığına həsr edilmiş müxtəlif məzmunlu tədbirlər keçirilir.

Görkəmli Azərbaycan şairinin dünyasını dəyişməsinin ildönümü günündə qardaş Türkiyə Ərdəhan şəhərində keçirilən "Azadlığın səsi Bəxtiyar Vahabzadə" beynəlxalq tədbiri belələrindən biri idi.

Ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahabzadə "Seçilmiş əsərləri"..Bakı 2001 1-ci cild.
2. Bəxtiyar Vahabzadə "Seçilmiş əsərləri".Bakı 2002 4-cü cild.
3. Vətən ocağının istisi.Bakı 1982
4. Bəxtiyar Vahabzadə "Seçilmiş əsərləri".Bakı 1986 2-ci cild
5. Bəxtiyar Vahabzadə "Seçilmiş əsərləri".Bakı 1992 3-cü cild
6. İ.Əliyeva "B.Vahabzadə işiği".Bakı 1998

С.Мирзоева

Феномен Б.Вахабзаде
Резюме

В статье рассматривается динамика поэтической тенденции Б.Вахабзаде.

В статье его политическое истания патриатизм и новое направление в тровчестве разбирается по годам,рассматривается его творческие мысли в поэтической форме.

Следует отметить что воспроизведенные образцы позволяют в целом правильно определить и уяснить место и значение в развитии восточной живописи.

S.Mirzayeva

The phenomenon B.Vahabzade

Summary

Suming up, it should be noted that the specimens given to determine and setimatic the place and significance of Gulustan by B.Vahabzade in the development of oriental painting. Acceptance of sociat and cultural of center B.Vahabzade every literature work.

The article deals with the activity of the great playwirgh B.Vahabzade.His choice of heroes,theme details,word fights for an ideal society are on the first plan.The main attention is paid to the "Gulustan" showing the rotten bourgeons society.

Rəyçi:

Gülşad Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NATAVAN HACIYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MAKROMƏTNLƏRİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: dilçilik, makromətn, mikromətn, semantik forma, formal vahidlər

Ключевые слова: языкознание, макротекст, семантическая форма, формальные единицы

Key words: linguistics, macrotext, microtext, semantic form, formal units.

Makromətn semantik formalı və vəhdətə malik iyerarxik sistemdir. Bu sistem bir-biri ilə əlaqələnən, biri digərindən asılı olan mikromətnlərin müvafiq qanunauyğunluq əsasında təşkilini şərtləndirir, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, onun formal və semantik tərəfləri vardır. Əgər makromətnin təşkilinin semantik tərəfi müəyyən ardıcılıq prinsipi əsasında üst-üstə yığılan informasiyadırsa, onun formal tərəfi makromətnlərin təşkili və onların öz aralarında əlaqələnməsi zamanı iştirak edən, formal əlaqələnməni şərtləndirən dil vahidləridir.

Son dövrlər Azərbaycan dilçiliyində bu məsələlər ciddi şəkildə öyrənilməyə başlanılmışdır (1;2;3;4). İstənilən mətn ünsiyyətə xidmət edir və praqmatik xüsusiyyətlərə malikdir; praqmatizm makromətn kontekstində oxucuya-qarşı tərəfə təsir faktoru ilə bağlıdır; təsir isə oyadıcı, mövqe müəyyənləşdirici amillərlə bağlıdır. Müəllif intensiyası da bu problem üzərində ifadə olunur. İstər bədii, istər elmi, istər publisistik və s. mətnlərdə praqmatik istiqamət nitq fəaliyyətinin əsasında dayanır.

Makromətnin iyerarxik sisteminin əsasında mikromətnlər dayanır; makromətn qeyd etdiyimiz iyerarxik sistemin nəticəsidir. Düzdür, mikromətnlərlə makromətnlər təşkil prinsipləri baxımından elə də ciddi fərqlənmir, yəni mikromətnin təşkilində iştirak edən formal vahidlər həm də mikromətnlərin əlaqələnməsi zamanı da iştirak edir, lakin onlar nitqin daha böyük vahidinin təşkili zamanı müəyyən özünəməxsusluqlar qazanırlar. Çünki mikromətnlərin informativ yükü və əlaqələnmə radiusu makromətnlərlə müqayisədə kiçikdir, MSB-lər arasında əlaqələnmələr zamanı onların yeni xüsusiyyətləri üzə çıxır.

Mətnin formalaşması-formal və semantik əlaqələrin təşkili dilin universal prinsipləri ilə idarə olunsada, bəzi dillərin dil quruluşundan asılı olaraq özünəməxsusluqlarla müşayiət olunur. Biz bu yazıda daha çox Hind-Avropa və Türk dillərində mətnin təşkili prinsiplərinə əsaslanaraq işlənmiş ümumi prinsiplər əsasında fikirlərimizi şərh edəcəyik.

İstənilən mövzu mətnə çevrilə bilər, makromətni təşkil edən formal və semantik məsələlər buna nisbətdə neytraldır, ancaq bəzi situasiyalarda formal vahidlərə müraciət tezliyi və ya onların mətnin məntiqi təşkilində yeri fərqli ola bilər. Məsələn qarşılaşdırılan, müqayisə olunan predmet və hadisələrin təsviri zamanı qarşılaşdırma-ziddiyyət bağlayıcılarından istifadə digərlərindən daha çoxdur. Və ya sadalanan hadisə və predmetlər zamanı “və” bağlayıcısının rolu aktivdir və s.

MSB-lər arasında semantik əlaqələnmə mikromətnlərdəkindən məsafə uzaqlığına görə də fərqlənə bilər. Söhbət makromətnin təşkili zamanı avtonom xüsusiyyətə malik mikromətnin bir neçə mikromətn üçün semantik əlaqə mənbəyinə çevrilməsi ilə bağlıdır: Qeyd olunan avtonom birlikdə mikromətnlər informasiya baxımdan həm sadalayıcı, həm də aydınlaşdırıcı funksiyaya malik olur.

“Məlik, əlbəttə, bilgisayarın dalğasını çalışdığı Radio TV kanalının dalğalarına yönəlmişdir. Üç ildən bəri şərhçi və müəllif-rejissor kimi işlədiyi Çağdaş Radio-TV kanalı fəaliyyətində ağırlığı mədəniyyət işlərinə verirdi. Başqa Radio-TV kanalları da nə qədər universallığa riayət etsələr də, hər halda müəyyən sahələrə, müəyyən yüklərə daha artıq meyl edirdilər. Əlbəttə, yeganə rəsmi dövlət kanalı AZAT Azərbaycan və dünya həyatını bütün dolğunluğuyla əks etdirməyə çalışırdı. Amma digər-özəl kanalların müəyyən istiqamətləri və deməli öz tamaşaçı kontingenti vardı”. (Anar, “Ağ qoç, qara qoç”) Bu ümumiləşdirici mikromətn sonrakı mətnlər üçün avtonom informasiya tutumuna malikdir; sonrakı mikromətn avtonom mikromətnlə aydınlaşdırma kontekstində əlaqələnilir, hətta aydınlaşdırma semantikasını onlar arasında o qədər şəffafdır ki, “öz tamaşaçı kontingenti vardı”, cümləsinin sonuna nöqtəli-vergül işarəsi qoyub aşağıdakı MSB-ni onunla birləşdirməsi olardı.

“Türk dünyası-Turan”ın, Bakı şəhər və vilayətinin həyatı, “Xəzər” və “Abşeron”un başlıca mövzuları idi. “Araz”, əsas verilişlərini Güney Azərbaycanına həsr edirdi. Gənclərin və yeniyetmələrin ən çox sevdikləri “Ulduz” musiqi, idman və əyləncə proqramları göstərirdi. “Hilal”da verilişlər əsasən dini məsələlərə həsr olunurdu -islam tarixi, müqəddəs Quranın şərh, peyğəmbərlərin, imamların, övliaların ömürləri.

“Novruz”da etnoqrafik, folklor mövzuları, mədəni irsə, qədim adət-ənənələrə aid verilişlər üstünlük təşkil edirdi, “Birlik”-xarici dillərdə və ölkədaxili milli azlıqların dilində proqramlar verirdi. “Savalan” R-TV Təbrizdən “Kəpəz” R-TV Gəncədən efirə çıxırdı. (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”).

Jurnalist Məlik Məmmədlinin timsalında verilən birinci mikromətnin açımı birinci mərhələdə ikinci mikromətnə verilir. Sonrakı mətnlərdə də bu xüsusiyyət ya birbaşa, ya da dolayısı ilə sonrakılar tərəfindən yerinə yetirilir. Qeyd olunan iki mikromətn biri-biri ilə aydınlaşdırma əlaqəsi əsasında bağlanırlar. Məsələ ondadır ki, birinci mikromətn qarşılaşdırma semantik əlaqəsinə əsaslanır; mətn “iki hissəyə bölünüb, birinci, riayət etsələr də..., ikincisi isə ondan sonrakı hissədir, mətnin sonunda ziddiyyət əlaqəsi ilə mətn tamamlanır. Belə bir ardıcılıq məntiqi cəhətdən bir-birini tamamlayır. Amma bağlayıcısı ilə verilən ziddiyyət sonrakı mikromətn üçün mövzu verir və sadalanma əlaqəsi ilə bu davam olunur. Deməli, qeyd olunan iki mikromətn semantik əlaqə cəhətdən bir-birindən fərqli olsalar da, aydınlaşdırma əlaqəsi əsasında bir-biri ilə bağlanır. Sonrakı mətnlərdə də qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və sadalama əlaqəsi müvafiq şəkildə bir-birini əvəz edirlər. Deməli, mətn semantikasından asılı olaraq mikromətnlərarası əlaqə tipləri formalaşır; bunlar müəllifin hadisə və ya predmetə yanaşma tərzindən asılıdır. Deyək ki, eyni tarixi hadisəyə romançı ilə tarixçinin verdiyi şərh eyni deyil: tarixçinin elmi şərh müvafiq mətn yaradır; elmi prinsiplər üzərində qurulan bu mətn müvafiq formal vahidləri tələb edirsə, romançının təsviri zamanı digər formal vahidlər aktivləşir. Yəni yanaşma tərzindən asılı olaraq eyni hadisəni təcəssüm etdirən müxtəlif mətnlər meydana çıxır

bilər və hər dəfə də ona yanaşma tərzindən asılı olaraq müvafiq deyətin defernativ vahidlərdən və bağlayıcılardan istifadə oluna bilər.

Mikromətnlərarası əlaqənin ikinci xüsusiyyəti avtonom mikromətnin aydınlaşdırma əlaqəsi əsasında qurulması ilə komponentlər arasında sadalama əlaqəsi olsa da, silsilə mikromətnlər üçün semantik baza rolunu oynayır.

“Məlik təəssüflə düşündü ki, nə iyirmiyeddi yaşlı seyrək, nə iyirmi beş yaşlı Burla hələ ailə qurmayıb, valideynlərindən babalıq-nənəlik sevincini əsirgəyiblər. Bilgisayarda bu günkü günlüklərin (qəzetlərin) mədəniyyət səhifələrinə ötəri nəzər saldı, bəlkə proqramlarda istifadə ediləsi xəbərlər var” (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”).

Təqribən bu mikromətdən sonra gələn yeddi MSB avtonom mikromətnlə birləşir və onların hamısı, yəni mikromətnlər komponentləri arasında sadalama əlaqəsi əsasında qurulmuşlar. Avtonom mətnə münasibətdə isə onlar aydınlaşdırma əlaqəsindədirlər. Avtonom mikromətnin ardınca gələn MSB-lərin komponentləri arasında sadalama əlaqəsinin mövcudluğu məntiqi cəhətdən müəyyən funksiya yerinə yetirir. Hər birisi ayrıca informasiya yükünə malik olan bu MSB-lər avtonom mikromətni açır, onlar arasında əlaqə də bu açımdadır. Qeyd olunan sadalama semantik MSB-lər avtonom MSB ilə yaxınlıq münasibətinə görə onlar müxtəlif məsafələrdə yerləşirlər, lakin onlar əlaqələnmə keyfiyyətinə görə fərqlənmirlər.

MSB-lər arasındakı semantik əlaqənin komponentləri arasında eyni semantik əlaqəli mikromətnlərə görə adekvat şəkildə qurulması makromətnin qurulma mexanizmində mühüm xüsusiyyətlərindən hesab oluna bilər.

“Məlik liftdə birinci mərtəbəyə endi, həyəət çıxdı, paltosunun cibindən pultu çıxartdı və qarajın qapısına tərəf tutub düyməni basdı. Qarajın qapıları açıldı. Pultun ikinci düyməsini basıb qarajdakı avtobusun qapılarını açdı. Məliyin avtomobili “Ceyran” idi. Beyrəklə Aypəri nə qədər israr etsələr də “Maral” almırdı. Beyrək neçə il idi ki, “Maral” sürdüyü və atasına da bu avtomobilin məziyyətlərini tərifləməkdən yorulmurdu. Amma daha ucuz olsa da, qıvrıq çəvik “Ceyran” markası Məliyin işinə daha çox yarayırdı. “Maral” avtomobilini Ford firmasının yardımıyla tikilmiş Gəncə avtomobil fabriki “Ceyran”ı Fiat firmasının iştirakıyla qurulmuş Sumqayıt fabriki istehsal edirdi. (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”)

Onun ardınca gələn MSB-də mövzu ardıcılığı, komponentləri arasında semantik ardıcılıq davam edir.

“Məlik avtomobilini işə salıb qarajdan çıxdı, pultla qaraj qapılarını bağladı, həyətdən sola burulub Şeyx Məhəmməd Xiyabanı prospektinə tərəf sürdü. Məliyin mənzili Bakının həyəət məhəlləsində idi. Hansısa kitabda oxunmuşdu ki, bir vaxtlar bura 8-ci kilometr adlanırmış. Əcəb qəribə addır – niyə 8-ci kilometrdir, hardan 8-ci kilometr, yəni haradan hesablamağa başlasan bura səkkizinci kilometr çıxır? Ümumiyyətlə, şəhərin müxtəlif mikrorayonlarına (o vaxt bu əcaib sözü işlədirmişlər) 1-ci, 2-ci, nə bilim neçənci mikrorayon deyərmiş. Buralarda tikilən evlərin görünüşünü də Allah göstərməsin (Məlik köhnə sinema arxivində xronikada görmüşdü onları). Məlik şəhərin iridir... məhəllələrinin adlarını bir-bir yadına saldı, Əfşar, Qacar, Qaşqay, Şahsevən, Kəngər, Bayandır Borçalı, Zəngəzur, İqdir. Amma nə deyirsən de Məliyin yaşadığı Bayat məhəlləsi onun gözündə bütün başqalarından səfalı idi. Elə onun yaşadığı otuz mərtəbəli binanın arxasından başlanan Qarayazı parkı, parkın içindəki Uçan su şalaləsi nəyə desən dəyər. (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”)

Verilmiş birinci mikromətnə əlaqələnmə zaman ardıcılığına əsaslanır, ancaq hadisələr ardıcılığında əsas təyinedici kimi zaman dayanır. Prinsip etibarı ilə ardıcılıq anlayışında zamanın əvəzlənməsi hadisələr ardıcılığı kimi təzahür edir. Bu faktda əsas məsələ ondadır ki, MSB-lərin komponentləri arasındakı semantik əlaqə tipləri MSB-lərarası semantik əlaqə ilə üst-üstə düşür.

MSB-lər arasındakı semantik əlaqənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də avtonom əlaqələnmədən fərqli olaraq eynihüquqlu mikromətnlərin əvvəldə gələnin sonrakına semantik başlanğıc verməsidir. Bu tipli əlaqələnmələr istər bədii, istərsə də elmi mətnlərdə xüsusi rola malikdir. Çünki hekayə dili və ya elmi üslub faktların ardıcıl şərhinə üstünlük verdiyindən daha çox MSB-lərin bir-biri ilə əlaqələnməsinin bu modelinə üstünlük verilir. Deməli, MSB-lər arasında mətnə avtonom və sərbəst əlaqə tipi vardır. Biz bu yazıda ikincidən, MSB-lər arasındakı sərbəst əlaqə tiplərindən bəhs edəcəyik.

1. MSB-lər arasında sadalama əlaqəsi.

“Məlik Orxan meydanından Hunlar bulvarına çıxdı. Bulvarın sağ tərəfində 20 müstəqil və muxtar türk respublikasının səfirlikləri və daimi nümayəndəlikləri yerləşirdi. Sol tərəfdə isə Yusif Balasaqunlunun, Yunis İmrənin, Əlişir Nəvainin, Məhdimqulunun, Abayın, Abdulla Tuğayın və Qaşparalı İsmayılın adlarını daşıyan uyğur, Anadolu Cağatay, qazax-qırğız, İdil-Ural və Krım-tatar mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. İki qonşu binada Göyalp ocağında və Sultanqaliyev klubunda sağ və sol təmayüllü siyasətçilər toplaşır, çeşidli məsələlər haqqında düzgün mübahisələr aparırdılar”. (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”)

Bu mikromətnə təsvir olunan obyektlər və hərəkətlər eyni zamanda mövcuddur, danışılan anda onlar haqqında sadalayıcı tonda məlumat verilir; sadalayıcı ahəngdə yeni obyektin təsvirinə keçilir.

“Hunlar bulvarından Oğuz meydanına çıxdı. Orxon meydanından fərqli olaraq bu meydan kvadrat şəklində idi və Səmərqəndin Reqistan meydanı üslubunda tikilmişdi. Meydanın forması da, bunların memarlığı da kaşı üzlüklər də Səmərqəndi, Buxaranı, Xivəni andırırdı. İki tərəfdən iki əkiz uca bina “Turan” oteli və “Ergenekan” sarayı, onların arasında Türk muzeyi yerləşirdi, dördüncü tərəf boş qalmışdı-dənizə açıqdı”. (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”)

MSB-nin komponentləri arasında sadalama əlaqəsi nisbətən məhdud dairəni-bir mikromətni əhatə etdiyi halda MSB-lər arasında sadalama iki və ya daha çox mikromətnləri əhatə edə bilər. Bildiyimiz kimi, mikromətnin komponentləri arasında sadalama əlaqə komponentlərin sərbəst yerləşməsinə, hətta lazım gələrsə, onlarda yerdəyişmə aparmanın mümkünlüyünə əsaslanır. İki MSB arasında əgər sadalama əlaqəsi varsa, onlarda yerdəyişmə aparmaq olar, bu mətn semantikasında prinsipial xəta yaratmaz.

Sadalama əlaqəsində zaman çaları da olur, yəni sadalanan hər şey eyni zaman kontekstində mövcud olur, lakin sadalama məntiqi müəllifin nitq intensiyasından asılı olaraq ön plana çıxır, aktuallaşır, zaman isə arxa plana keçir. Bu məqamda zamanın statusu həyatda mövcud olan bütün predmet və hadisələrin mövcudluğu kimidir. Bu isə universal xüsusiyyətdir.

Sadalama anlayışında hansısa kəmiyyət və ya keyfiyyət prinsipləri ümumi halda gözlənilir, deməli, sadalama məntiqinə müvafiq olaraq yerləşir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, sadalama xaosa əsaslanmır, onun da müvafiq qanunauyğunluğu var.

Lakin sadalamadakı sərbəstlik MSB-nin komponentləri arasındakı digər əlaqələrə nisbətdə sərbəstdir. Belə bir sərbəstlik nitqin müəyyən anlarında, xüsusən təhkiyə dilində, təsvir zamanı aktuallaşır, nitq intensiyasının yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Sadalama əlaqəsinin nitqdəki məntiqi də qeyd olunan praqmatik məsələlərlə şərh oluna bilər.

2. MSB-lər arasında ardıcillıq əlaqəsi.

“Məlik pəncərədən yerə baxırdı. Neçə ildir ancaq hərdən-birdən yuxularda gördüyü şəhəri göyün ucalığından seyr edirdi. Şəhərin çox hissəsi ya tamam qaranlıqdı, ya da adda-budda zəif işıqlar görünürdü. Bir hissəsi isə gur çıl-çırağa qərğ olunmuşdu. (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”)

Verilmiş mikromətn komponentləri arasında zaman əlaqəsi əsasında qurulmuşdur: hadisələr zaman kontekstinə daxildir. Lakin sonrakı mikromətnin zaman kontekstindən başlanğıc götürsək ardıcıl baş verən hadisələr fonunda davam olunur:

“Bələdçi bir-bir sıralaları gəzib qadın sənişinlərə çadralar paylayırdı. İndiyə qədər üzü açıq, hətta minitumanlarda və dekolteli paltarlarda oturmuş qadınlar bir-bir çadralara bürünməyə başladılar. Qadın bələdçilər diqqət edirdilər ki, saçlarının bircə tükü belə görünməsin. Məlik buna hazır idi, bilirdi ki, birinci olaraq Behiştə Badi-kubənin sərhəd məntəqəsindən keçəcəklər, odur ki, ilk olaraq bu zonanın hicab qanununa tabe olunmalıdır. Amma saqqallı bələdçi ona yanaşmış qalstkunun açmağı təklif edəndə təəccübünü gizlədə bilmədi – Mənim bu qalstkunun kimə nə zərəri dəyə bilər. (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”)

Ardıcillıq əlaqəsi əsasında qurulan bu MSB eynizamanlılıq məqamlarına malik olsa da, bu hadisə ardıcillığı qədər müntəzəm və davamlı deyil. Ona görə də qeyd olunan MSB-nin komponentləri arasında ardıcillıq fonu daha qabarıq hissə olunur. Yuxarıda verilən iki MSB arasında zaman ardıcillıq notu ardıcillığın nəticə etibarlı ilə üstünlüyü ilə müşayiət olunur. Mahiyyətə eynizamanlılıqda ardıcillığa keçid məntiqi vəhdətdən də mümkündür. Eynizamanlılıqda müəyyən qədər də təsvir var, lakin bu nitq prosesində müəyyən ölçülərlə məhdudlaşır, o yerini hadisə və ya proseslərə keçəndə ardıcillıq məzmunu zamanı üstələyir. Nəticədə də iki MSB arasında birləşdirici əlaqə ardıcillığa əsaslanır.

Yerindən asılı olaraq MSB-nin komponentləri arasında zaman əlaqəsinin ardınca başqa əlaqələr də gələ bilər. Bu məqamlar yazıçı üslubu, onun ifadə tərzini ilə bağlıdır.

Bəzən ardıcillıq əlaqəli MSB-lər bu kontekstdə də bağlanır; hadisənin davamı mikromətnlər boyu davam edir. Biz əgər əlaqəyə görə MSB-lərin bağlanmasını modelləşdirsək, yəqin ki, birləşmə mexanizminin tam mənzərəsini yarada bilərik.

Məsələn ardıcillıq-səbəb nəticə birliyini nəzərdən keçirək:

1. “Video-telefonun zəngi şahidi Məlik dəstəyi qaldırdı və kiçik ekranda Aypərinin bir qədər narazı çöhrəsini gördü. Salam-kalam, hal-əhval və bayram təbriklərindən sonra Məlik: Gözümə birtəhər dəyirsən-deyə xəbər aldı qanın niyə qaradır?”

2. Aypəri: Qanın qara olacaq da dedi: - Bakıdan bəzi dekorları yubadıblar. Tamaşanı novruz bayramına çatdırma bilmədik”. (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”)

Birinci MSB əgər komponentləri arasında ardıcillıq əlaqəsinə əsaslanırsa, ikincisində səbəb-nəticə əlaqəsi mövcuddur; onların hər ikisini birləşdirən dinamikadır. Onlar arasındakı əlaqə isə təbii ki, səbəb-nəticə əlaqəsidir.

3. Ziddiyyət-qarşılaşdırma.

1) “Getmək zamanı gələndə də nə qəm, nə isə görüb, nə isə edib, insan kimi yaşayıb, insan kimi getməyin nə qorxusu var. Biz gedəcəyik, amma Qız qalası qalacaq, İçəri şəhərin dar küçələri qalacaq, Şekspir və Füzuli, Bax və Segah qalacaq...”

2) Amma hər – maraqlıdır, bizdən sonra nə qalacaq, necə olacaq? Məlik haçansa uzaq gəncliyində oxuduğu bir şeiri xatırladı:

Görəsən kim yandıracaq,

Yeni çıraqları Xəzər sahilində?

Görəsən kim deyəcək yeni nəğməni,

Nə dilində? (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”)

Birinci MSB komponentləri arasında ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəsinə əsaslanır; mikromətn iki hissə. İki yerə bölünmüş bu fikirlər qarşılaşdırılır, üz – üzə qoyulur, mikromətnin mətn hiperteması da bu səpkidə qurulmuşdur. İkinci mikromətnə “amma” bağlayıcısı ilə başlayır, birinci mikromətnədən semantik cəhətdən ziddiyyət yaradır, lakin mikromətnin sonu səbəb-nəticə ilə bitir. Ancaq qeyd olunan mikromətnlər arasında ziddiyyət-qarşılaşdırma əlaqəsi mövcuddur.

4. MSB-lər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi.

1) “Sərhədçilər hər sərnəşinin sənədlərini azı yarım saat yoxlayırdılar, dönə - dönə pasportlardakı şəkillərə və pasport sahiblərinin sifətlərinə diqqətlə baxır, bəzən harasa gedib nə barədəsə məsləhətləşir, sonra geri qayıdıb sənədləri bir daha yoxlayırdılar. Bir neçə sərnəşini çağırır harasa aparırdılar.

2) Məliyin ürəyi şiddətlə döyünürdü, indi bir şey tapacaqlar, bir qəmbərqulu çıxacaq və bu qədər arzu etdiyi, bu qədər vaxt gözlədiyi istəyinə çata bilməyəcək. Sərhədçinin səsi onu fikirlərindən ayırdı. Növbə Məliyə çatmışdı. Sərhədçi: - Ağ, miviyət kağızını göstər-dedi. (Anar. “Ağ qoç, qara qoç”).

Hər iki MSB aydınlaşdırma əlaqəsi əsasında qurulduğundan onlar arasında da aydınlaşdırma əlaqəsi mövcuddur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998.
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
3. Hüseynov Ş.Q. MSB-lər arasında əlaqə üsulları (Semantik əlaqə) // Azərbaycan dilində Mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, səh. 213 – 221 və s.
4. Məmmədov A.Y. «Роль формальных средств связи в настроении макротекста. ВЕСТНИК МГЛУ вып.469 //Грамматическая семантика в англоязычным дискурсе. Стр.109-112.

Натаван Гаджиева

Принципы организации макротекста в Азербайджанской литературе первой
эпохи независимости

Резюме

В этой статье говорится о принципах организации макротекста в Азербайджанской литературе эпохи второй независимости.

Семантическая форма макротекста и присущая ему иерархическая система обусловлены на основе организации закономерностей зависимых друг от друга микротекстов. Одновременно выясним и его формальные и семантические стороны.

Natavan Hajiyeva

The organizing principles of macrotext in the Azerbaijan literature to
the period of the I Independence.

Summary

In this article have been dealt the organizing principles of macrotext in the Azerbaijan literature to the period of the II Independence.

The semantic form of the macrotext and having markhaic system, the connecting each other in this system, one depending on other macrotext according to laws on base of organizing to the concrete examples have been explained. At the same time its formal and semantic sides have been clarified.

Rəyçi:

Şaban Hüseynov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYGÜN ŞƏRƏFXANLI
Odlar Yurdu Universiteti
s_aygun@live.com

CEK LONDONUN ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: bədii təsvir vasitələri, müqayisə, ədəbi dil

Ключевые слова: стилистические приемы, сравнение, литературный язык

Key words: stylistic devices, comparison, literary language

Yaradıcılığı tək XX əsr Amerika ədəbiyyatına deyil, bütünlükdə dünya ədəbiyyatına öz damğasını vuran, Azərbaycan oxucusunun da yaxından tanıdığı və sevdiyi yazıçılardan biri də əsərləri ilə insanı həyat eşqinə, mübarizə əzminə, qələbəyə kökləyən Cek Londondur. Ədəbi fəaliyyətə XIX əsrin sonlarında başlamış, qısa müddət ərzində görkəmli yazıçı və publisist kimi məşhurlaşan Cek Londonun əsərlərinin əsas bəşəri qayəsini də humanizm təşkil edir.

Cek London kimi tanıdığımız Con Qriffit Çeyni 1876-cı il yanvar ayının 12-də San-Fransisko şəhərində anadan olmuşdur. Conun heç bir yaşı tamam olmamış anası Con London adlı fermerlə evlənir. Ögey atası onu himayəsinə götürür və sonralar oğul Con atalığının soyadını qəbul edir. Cek London çox kiçik yaşlarından ağır zəhmətə qatlaşmalı olur. Məktəbli illərində qəzetlər satır, on dörd yaşında isə konserv fabrikinə işə düzəlir. Lakin işi çox ağır olduğundan buranı tərk etməli olur. Qadağan olunmasına baxmayaraq San-Fransisko limanında dəniz iblzləri ovu ilə də məşğul olur. 1893-cü ildə Yaponiya sahillərinə və Berinq dənizinə dəniz pişiyi ovuna çıxan gəmiyə matros düzəlir. İlk dəniz səfəri Londonda olduqca böyük təəsüratlar oyatmaqla onun gələcək yaradıcılığına böyük təsir göstərir.

London yaradıcılığa "Yaponiya sahillərində tayfun" adlı oçerki ilə gəlir və bu gəliş kifayət qədər uğurlu olur. Bele ki, San-Fransisko qəzetlərindən biri gənc yazıçını mükafatlandırır. Bir az sonra qələmə aldığı "Canavar oğlu" (Boston, 1900), "Atalarının tanrısı" (Çikaqo, 1901) "Şaxtanın övladları" (Nyu-York, 1902), "İnsana inan" (Nyu-York, 1904), "Ayüzlü" (Nyu-York, 1906), "İtirilmiş sima" (Nyu-York, 1910) hekayələrindən ibarət topla, "Qarlar qızı" (1902), "Dəniz canavarı" (1904), "Martin İden" romanları yazıçıya böyük şöhrət gətirir. Onun "Cənub dənizinin hekayələri" (1911), "Günəş oğlu" (1912), "Məğrurlar məbədi" (1912) məcmuələri isə Sakit okeana səyahət zamanı aldığı təəsüratlar əsasında yarandı.

1913-cü ildən başlayaraq Cek Londonun ictimai fəaliyyəti zəifləyir. Onun dünyagörüşündə fərdiyyətçilik, bədbinlik əhval-ruhiyyəsi güclənir. Həyatının sonlarını isə mənəvi böhranlar içərisində keçirir. O, Qlen Elendə köçür, burada özünə gözəl bir qəsr tikdirir. Amma bu qəsr yandırılır. Bu hadisə yazıçını daha da bədbinləşdirir. Adamlara etdiyi yaxşılıqların müqabilində onlardan gördüyü biganəlik qəlbini ağrıdır.

İkinci tərəfdən, fiziki ağrılar, xəstəlik yazıçını rahat buraxmır. O, beyin yorğunluğundan, əsəb gərginliyindən şikayətlənir. Ömrünün son günlərində başağrısı çoxalır, orqanizmdə uremiya (böyrək çatışmazlığı nəticəsində qanın zəhərlənməsi) başlanır. O, bədənindəki şiddətli ağrıları kəsmək üçün narkotik maddələrdən

istifadə edir və 1916-cı il noyabr ayının 22-də morfidən zəhərlənərək əbədi olaraq gözlərini yumur.

Cek London öz üslubu, öz yazı manerası olan sənətkarlardandır. Onun əsərlərinin dili axıcıdır, obrazlıdır, birnəfəsə oxunur, yüksək bədiiliklə yanaşı sintaktik düzüm və məna çalarıyla seçilir. Burada sözlər, cümlələr elə sırğalanır ki, fikir aydın, səlis və dəqiq ifadə edilir. Hər sözün məna tutumu, vurğusu, çoxçalarlığı, ekspressivliyi, estetik dəyəri və bədii siqləti ilə seçilir. Cek London əsərlərində bədii dilə sahibliyi ilə sözün bütün incəliklərinə dərinləndirən nüfuz edərək hər bir obrazın xarakterinə uyğun tutarlı sözlər və təsirli ifadələr işlədir. Onun bədii dili tərəvətli olduğu qədər də cazibəli və obrazlıdır. Bədii təsvir vasitələrinin gözəl nümunələrini yaradan yazıçının əsərlərinin dilindəki ekspressivlik, yüksək bədiilik dərin hiss və duyğuların daha təsirli ifadə olunmasına və estetik gözəlliyinə bir təməl gətirir.

Cek Londonun əsərlərində geniş istifadə edilən təsvir vasitələrindən biri təşbehdir. Mənşəcə ərəb sözü olan təşbeh oxşatmaq, bənzətmək mənasını ifadə edir. Ona görə də ədəbiyyatşünaslıqda məcaz növlərindən biri kimi təşbeh sözünün əvəzinə bənzətmə termini də işlədilir.

Təşbeh məcazın sadə növlərindən biridir. Bədii ədəbiyyatda bir əşyanın və ya hadisənin müəyyən əlamətə görə özündən daha qüvvətli əşya və hadisəyə oxşadılmasına təşbeh, yaxud bənzətmə deyilir. Təşbehin əsasında müqayisə durur, bir əşya başqa bir əşya ilə qarşılaşdırılır. Lakin bu əşyalar arasında bir və ya bir neçə oxşarlıq yaradılır. Müqayisələr fərdi və hamının qəbul etdiyi sabit söz birləşməsi şəklində ola bilər. Birinci halda onların məqsədi əşyanı ən müxtəlif cəhətdən xarakterizə etməkdir, lakin bunlar daha çox əşyanın təkraredilməz cəhətlərini əks etdirmək üçün işlənilir. İkinci halda müqayisələr hamının qəbul etdiyi sabit söz birləşmələri olaraq, adətən, keyfiyyət dərəcəsini bildirir. Keyfiyyət özü isə ayrıca ifadə edilməlidir. Ona görə ki, fərdi müqayisələr əksər hallarda iki hissədən ibarət olur: müqayisə olunan əşyaya işarə və onun nə ilə müqayisə olunmasının təsviri.

Təşbeh müəyyən əlamətlərinə görə epitetlərdən fərqlənir. Epitetlər bir sözə qüvvətləndirici başqa bir söz əlavə etmək yolu ilə düzəlsə, təşbeh iki əşya, yaxud hadisə arasında oxşar əlamət tapmaq yolu ilə yaranır. Məsələn, təşbehlərlə zəngin olan “Ay üzli” (“Moon face”) hekayəsindən aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

“You know the kind, cheek-bones wide apart, chin and forehead melting into the cheeks to complete the perfect round, and the nose, broad and pudgy, equidistant from the circumference, flattened against the very centre of the face like a dough-ball upon the ceiling.” (“Bu cür adamların necə olduğunu bilirsiniz: onların almasıq sümükləri bir-birindən aralı olur, çənə ilə alın yumru sifəti tamamlamaq üçün yanaqlara doğru əriyir, yoğun burnu isə tavana yapışmış kündə kimi sifətin lap ortasında yastılanıb qalır.”)

“Waking or sleeping it was always with me, whirring and jarring across my heart-strings like an enormous rasp.” (“Oyaq olanda da, yatanda da bu gülüş iri yeyə kimi ürəyimin simlərinə toxunur, ürəyimi titrədir, cingildədir.”)

Göründüyü kimi, birinci nümunədə insanın burnu ilə kündə arasında, ikinci nümunədə isə insan gülüşü ilə polad alət – yeyə arasında bənzətmə aparılaraq qələmə alınan təsvir təşbehlər vasitəsilə yüksək ifadəliliklə verilmişdir.

“Yol ayrıcında” (“Where the trail forks”) hekayəsində isə yazıçı qəhrəmanın dili ilə haqqında danışdığı qızın gözlərini yay səmasına, təbəssümünün mülayimliyi isə yay dənizinə bənzədərək təşbehin gözəl nümunəsini yaratmışdır:

“And her eyes are blue like summer skies, and laughing like summer seas, and her hair is yellow, like mine, and braided in ropes the size of a big man's arms.” (“Ammə həmin qızın gözləri yay səması kimi mavi, təbəssümü də yay dənizi kimi mülayimdi. Saçları da sarışındı, mənim sevgilimki kimi qalın hörükləri çiynlərinə tökülüb.”)

Bədii ədəbiyyatda müqayisənin bir növü də metaforadır. Bədii dildə çox yayılmış metafora köçürmək mənasını ifadə edir. Bu anlayış istiarə sözü ilə ifadə olunur. Beləliklə, metafora və yaxud istiarə bir əşya və hadisənin müəyyən əlamətinin başqa əşya, hadisə üzərinə köçürülməsi nəticəsində meydana gəlir. “Yol ayrıcında” (“Where the trail forks”) hekayəsindəki misala nəzər yetirək:

“Overhead, so clear it was and cold, the stars danced with quick, pulsating movements.” (“Yuxarıda aydın səma vardı. Hava şaxtalıydı. Elə bil göy üzündə bərq vuran ulduzlar da üşüyürdülər və donmasınlar deyər sayrışır, rəqs edirdilər.”)

Yuxarıdakı misalda Cek London insana xas olan iki xüsusiyyət – üşümək və rəqs etmə kimi xüsusiyyətləri səmada bərq vuran ulduzların üzərinə köçürərək maraqlı metafora nümunəsi yaratmışdır.

Misaldan görüldüyü kimi, metafora da müqayisə, oxşatma əsasında yaradılır. Metaforada da müqayisə-bənzətmə vardır. Metaforada bənzədilən olur, bənzətmə obyektinə isə işlədilmir. Metafora təşbehə nisbətən daha mürəkkəb məcaz növüdür. Metaforadakı mürəkkəbliyə isə ondakı mücərrədlikdən-qarşılaşdırılan əşyaların birinin iştirak etməməsindən yaranır. Başqa sözlə, metaforada qarşılaşdırılan əşyalardan biri faktik olaraq iştirak etmir, hətta adı da çəkilmir, həmin əşya onun bir əlamətinin başqa əşyaya şamil edilməsi yolu ilə metaforada iştirak edir. “Ay üzlü” (“Moon Face”) hekayəsindən seçdiyimiz aşağıdakı nümunədəki kimi:

“Under the aching noonday glare, when the green things drooped and the birds withdrew to the depths of the forest, and all nature drowsed, his great "Ha! ha!" and "Ho! ho!" rose up to the sky and challenged the sun.” (“Adamı yandıran günorta günəşinin şüaları altında, bütün yaşıllıqların solduğu, quşların meşənin dərinliyinə doğru çəkildiyi və bütün təbiətin mürgü vurduğu bir vaxtda onun güclü “ha! ha!”, “ho! ho!” qaqılıtları səmaya qədər qalxıb günəşə belə çatırdı.”)

Bu nümunədə yazıçı təbiətin sakitliyini təsvir etmək üçün insana məxsus mürgü vurmaq xüsusiyyətini onun üzərinə köçürmüşdür.

Metafora yolu ilə bir əşya üzərində müxtəlif əlamət və keyfiyyət köçürmək mümkün olduğundan məcazın bu növü əsərin emosional gücünün artmasında ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Metaforik söz və ifadələrin əsas bədii keyfiyyəti təsvirlə üzvi surətdə bağlılığında və təcəssüm etdirdiyi obrazlarla yaxınlığındadır. Bu cəhətdən də sənətkar əsərində metaforadan daha çox istifadə etməyə çalışır. Hətta bəzən o, nəzərə çatdırmaq istədiyi bir fikirlə əlaqədar olaraq bir neçə metafora işlədərək, demək olar ki, metafora silsiləsi yaradır.

Bədii dildə tez-tez rast gəlinən və danışığı, mənanı qüvvətləndirən, şirinləşdirən məcaz növlərindən biri də metonimiya. Yunanca metonomadro sözündən olan metonimiya «ad dəyişmə» mənasını bildirir. Metaforada bir-birinə bənzədilən hadisələr arasında bilavasitə real əlaqə olmadığı halda, metonimiyada bu bənzətmə

bir-biri ilə əlaqədar olan hadisələr əsasında qurulur. Metonimik məcazda nəinki əşya, hətta anlayış da bütövlükdə dəyişir. Metonimiya oxşar əşyaların və onların əlamətlərinin qarışdırılması nəticəsində əmələ gəlmiş, bir-biri ilə bu və ya digər xarici, yaxud daxili əlaqədə olan, bir-birindən fərqli əşyaların yaxınlaşması nəticəsində düzəlir. Metonimiyada məqsəd əşyaya, hadisəyə, hərəkətə ifadəlilik verməkdir. Metonimiyanın bu növündə subyekt buraxılır, onun yerinə obyekt işlənir. Burada ifadə olunan fikir, anlayış əslində olduğu kimi deyil, əvəz edilmiş, bədii don geydirilmiş şəkildədir. Aşağıda “Oyun” povestindən (“Game”) gətirdiyimiz nümunədə idman zalında tamaşaçılar hayqırıqları, qışqırıqları zalın fəryad qoparması kimi təsvir olunmuşdur:

“All I know, Genevieve, is that you feel good in the ring when you've got the man where you want him, when he's had a punch up both sleeves waiting for you and you've never given him an opening to land 'em, when you've landed your own little punch an' he's goin' groggy, an' holdin' on, an' the referee's dragging him off so's you can go in an' finish 'm, an' all the house is shouting an' tearin' itself loose, an' you know you're the best man, an' that you played m' fair an' won out because you're the best man.” (“Sonra isə elə bir yumruq endirirsən ki, o səndələyir, səndən möhkəm yapışır, buraxmır, hakim onu səndən aralayır, bu vaxt sən onu məğlub edrsən, zal özündən çıxır, fəryad qoparır, sənsə bilirsən ki, qalib gəlmisən, qayda-qanunla, şərəflə vuruşmusan, ona görə qalib gəlmisən ki, güləşməyi yaxşı bacarırsan.”)

Bədii təsvir vasitələri arasında mübaliğənin də xüsusi yeri var. Mübaliğə bu və ya digər predmetin, hadisənin əlamətlərini olduğundan müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə artıq göstərir. Dilçilikdə buna hiperbola da deyilir. Dilimizə başqa dillərdən keçən mübaliğə və hiperbola terminlərindən mübaliğə daha geniş yayıldığından şişirtmə, üstünlük vermək anlayışını Azərbaycan dilində mübaliğə termini ilə ifadə etmək daha münasibdir.

Mübaliğə nəzərdə tutulan fikrin, ideyanın oxucuya, dinləyiciyə daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edir. Məsələn, mübaliğə ilə zəngin olan “Oyun” (“The Game”) povestindən aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

“The head of the department did them the honor of waiting upon them himself--or did Joe the honor, as she well knew, for she had noted the open-mouthed awe of the elevator boy who brought them up”. (“Şöbə müdiri lütfkarlıq göstərərək özü onlar üçün xalça seçirdi; qız yaşı bilirdi ki, şöbə müdiri bunu Conun xatirinə edir, onlar yuxarı mərtəbəyə qalxdıqca liftdə işləyən oğlanın heyrdən ağzı açıla qalmışdı”).

Əlbəttə ki, bu səhnəni reallıqda təsəvvür etdikdə, təbii ki, oğlanın ağzı heç də açıq halda deyildi, amma yazıçı əsərdəki obrazın təəccübünü bədii şəkildə təsvir edərək mübaliğənin gözəl bir nümunəsini yaratmışdır.

Yenə həmin əsərdə başqa bir mübaliğə nümunəsinə diqqət edək:

“She was all that was pure and good, a holy of holies not lightly to be profaned even by what might possibly be the too ardent reverence of a devotee. She was--well, she was Genevieve, a being of a class by herself, nothing less than a miracle of creation.” (“Qız oğlanın nəzərində paklığın, xeyirxahlığın nümunəsi idi, müqəddəslərin müqəddəsi idi, belə ki, ona çox məftunluğun özü belə onu təhqir

edir. Qız-bir sözlə, başqalarına bənzəməyən yaranmışların möcüzəsi yüksək məxluq idi”).

Bu iki cümləni təhlil etdikdə, Cek Londonun sənətkar qələminin qəhrəmanın hiss və həyəcanını necə gözəl bədii obrazlarla təsvir etdiyinə şahid ola bilərik. Oğlanın sevdiyi qıza məhəbbəti elə yüksək həddədir ki, onu ən müqəddəs insan, bütün yaradılmışlardan üstün, möcüzəvi məxluq hesab edir.

Bədii təsvir vasitələrinin – məcazların bədii üslubdakı rolu çox mühümdür, onlarsız bədii üslubu təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhz məcazlar vasitəsilə ədəbi-bədii dildə bədii ifadələr yaradılır, adi sözlərə qeyri-adi mənalar verilir və nəticədə, ədəbi dil zənginləşir, ifadə imkanları genişlənir, səlisləşir. Bütün bu keyfiyyətlərə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, Cek London dildə olan söz və ifadələrə yeni məna incəlikləri verərək onları öz məqsədinə uyğun işlətməklə, fikrini oxuculara çatdırmaqla yanaşı, həm də sözlərin məna çalarlıqlarını artırmışdır.

Cek London əsərlərində istifadə olunan bədii təsvir vasitələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdıraraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, onlar əsərlərin bədii dəyərini artırmağa xidmət etdiklərindən əlavə, həm də yazıçının üslub xüsusiyyətlərini fərqləndirən amillərdəndir. İstər cərəyan edən hadisələrin təsvirində, istərsə də qəhrəmanların duyğuları, hiss və həyəcanlarının ifadəsində Cek London bədii təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə edərək gözəl sənət nümunələri yaratmışdı.

Ədəbiyyat

1. London Cek. Seçilmiş əsərləri, Bakı 2005.- 512 s.
2. London Cek "Oyun." Povest və hekayələr, Bakı, 1980. Səhifə: 202.
3. London Cek "Martin İden.". Roman. Bakı., 1962. Səhifə: 438.
4. London C, Povestlər, hekayələr... Bakı, 1991. Səhifə: 334.
5. Əliyev R. Ədəbiyyat Nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008, 360s.
6. "Martin Eden" Paperback, 480 pages San Francisco, California (United States) Published February 1st 1994 by Penguin (first published 1909).
7. Jack London, South Sea Tales, Published April 9th 2002 by Modern Library Paperback, 384 pages.

S.Sharafkhanli

Characteristic features of stylistic devices in the works of Jack London

Summary

The peculiarities of use of stylistic devices in the works of Jack London are researched in the paper. Latent and obvious motives of stylistic devices are examined. The research is carried out in comparative and private aspects. Besides, comparison is made between inner world of the characters and description of the events.

А.Шарафханлы

Характеристика стилистические приемы в произведениях Джека Лондона
Резюме

В данной статье исследуются особенности употребления стилистические приемы в художественных произведениях Джека Лондона. В ходе исследования рассматриваются скрытые явные признаки стилистические приемы. Причем исследование это проводится в частном виде, так и в сравнительном аспекте. Кроме того, сравнение проводится между внутренним миром образов и описанием событий.

Rəyçi: Səadət Abdurəhmanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

CƏMİLƏ NƏSİBOVA
Odlar Yurdu Universiteti
jamila.nsbva@gmail.com

OSKAR UAYLDIN HEKAYƏLƏRİNİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Oskar Uayld yaradıcılığı, Oskar Uayıldın hekayələri, üslubi vasitələr

Key words: Oscar Wilde's literary work, Oscar Wilde's stories, stylistic devices

Ключевые слова: творчество Оскара Уайльда, рассказы Оскара Уайльда, стилистические приемы

Oskar Uayld XIX əsrin məşhur yazarlarından biridir. O, 1856-cı ildə dünyaya gəlmiş, 1900-cü ildə vəfat etmişdir. XIX əsrin 80-ci illərində o, müxtəlif forma və üslublarda yazıb-yaratmış, 90-cı illərin əvvəllərində məşhur dramaturqlardan birinə çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərində dünyasını dəyişməsi ədəbiyyatı, sözün əsl mənasında, dahi bir yazardan məhrum etmişdir. Yazar, xüsusilə, epqramları, həmçinin, dram əsərləri ilə xatırlanır. 90-cı illərdəki bəzi əsərləri incəsənətin üstünlüyünü qorumaq və onu təkmilləşdirməyə həsr edilmişdir. Bu əsərlər düşkünlük, gözəllik və riyakarlıq kimi mövzuları özündə ehtiva edir.

Müəllifin yazıları, əsasən, kiçik bədii hekayələr və xüsusi üslubi cəhətləri olan digər əsərlərdən ibarətdir. Bu yazılar bir çoxları tərəfindən bəyənilməyi kimi, eyni zamanda tənqid də edilmişdir. Onun linqvistik bacarığı və hadisələri bədii ifadə etmə məharəti təqdirəlayiq qiymətləndirilir. O, ədəbiyyarşünaslar tərəfindən öz dövrünün möhtəşəm dramaturqu, yazı sənətinə müvəffəq bir yazar kimi təsvir edilmiş və bu bacarığı onu geniş oxucu kütləsinə sevdirmişdir. O, yaratdığı əsərlərin rəngarəngliyinin və ahənginin bir-birini tamamlamasına çalışmış, onun bütün əsərləri yüksək məharətlə yaradılmışdır. Böyük yazar bədii ifadə məharətini həm dram əsərlərində, həm də kiçik hekayə və nağıllarında oxucunun nəzərinə çatdırıb bilmişdir. "The Happy Prince" – "Xoşbəxt Şahzadə", "The Nightingale and the Rose" – "Bül-bül və Qızılgül", "The Selfish Giant" – "Xudbin Div" kimi hekayələrində də biz onun bədii ifadə vasitələrindən necə məharətlə istifadə etdiyini görə bilirik.

"Xoşbəxt Şahzadə" adlı hekayə, əslində, qızıl və digər cəvahiratlarla bəzədilmiş bir şahzadə heykəli haqqında alleqorik yazıdır. Hekayədəki bütün obrazlar bu heykələ heyrandır. Hekayədə mahir yazarın bəhs etdiyi və XIX əsr ingilis bədii ədəbiyyatının tipik mövzuları olan sevginin islahedici gücü, ictimai ədalət və məsumiyyətin itirilməsi kimi məsələlər yer almışdır. Hekayənin qəhrəmanı hərəkətsiz vəziyyətdə dayanmış, üzəri bahalı daş-qaşlarla və qızılla bəzədilmiş bir heykəldir. Lakin hər kəsin valeh olduğu "Xoşbəxt şahzadə" çox kədərli dir. Şahzadənin yaşadığı saray həyatı onu həyatın gerçəkliklərindən uzaq salmış, lakin indi şəhərin ən hündür yerində, insanların arasında olması onu həyatın əsl üzü ilə qarşı-qarşıya qoymuşdur. İnsanların acınacaqlı həyatı onu kədərləndirir və o, insanlara yardım etmək istəsə də, hərəkət edə bilmir. Bir qaranquş gəlib onun ayaqları üstündə yuva qurur və heykəl həmin qaranquşdan insanlara, xüsusilə də, köməyə çox ehtiyacı olanlara əl tutmaq üçün ona yardım etməsini istəyir. O, üzərindəki bütün daş-qaşları insanlara göndərdikdən sonra tamamilə heç nəsis qalır. Yalnız qaranquş ona aşıq olur və onu tərək etmədən oradaca ölür.

Bu hekayədə şəxsləndirmə heykəl və qaranquşun söhbəti ilə başlanır. Belə ki, yazar bədii ifadə vasitələrindən biri olan şəxsləndirmədən istifadə edərək cansız heykəli və adi bir quşu danışan canlı varlıqlar kimi təsvir edir. Hekayədə məharətlə istifadə edilmiş ironiyamı da aydın görə bilərik. Yazar qeyd edir ki, şahzadə kimi tanınan heykəli insanlar şahzadə heykəli olduğuna görə sevirlər. Lakin sətiraltı vurğulanır ki, əslində heykəl qızıl və cəvahiratla bəzədildiyi üçün dəyərli hesab edilirdi. Bütün cəvahiratını insanlara göndərən heykəl tamamilə çılpaq qaldıqdan sonra insanlar artıq onu sevmir. Aşağıdakı cümlələrdən bunu aydın görmək olar:

“As he is no longer beautiful, he is no longer useful” – “O, artıq gözəl olmadığı üçün faydasızdır”.

Hekayənin digər bir hissəsində işlədilmiş ironiya:

“The living always think that gold can make them happy” – “İnsanlar həmişə düşünür ki, qızılla xoşbəxt ola bilərlər.

“ We must really issue a proclaim that birds are not to be allowed to die here” – “Biz elan verməliyik ki, quşlara burada ölməyə icazə verilmir”

Hekayədə çoxlu sayda **təşbəhlərə** də rast gəlirik. Bu cür təşbəhlərdən məharətlə istifadə edən yazar həm əsərin dilini bədii cəhətdən daha da zənginləşdirmiş, həm də oxucunun diqqətini əsərə daha ustalıqla cəlb edə bilmişdir. Bu təşbəhlərdən bəzilərinə nəzər salaq.

Qaranquş “Xoşbəxt Şahzadəyə” Misirdəki şirləri təsvir edərkən aşağıdakı təşbəhlər istifadə olunur:

“They have eyes like green beryls, and their roar is louder than the roar of cataract” – “Onların zümrüd kimi yaşıl gözləri var və nəriltiləri şlalənin səsindən daha yüksəkdir”

Hekayənin başqa bir yerində isə “Xoşbəxt Şahzadə” qaranquşa bir gənci belə təsvir edir: “His lips are red as a pomegranate” – “Onun dodaqları nar kimi aldır”

Havalar soyuduğu üçün Misirə köç etmək istəyən qaranquş qayıdarkən Şahzadəyə gətirəcəyi hədiyyələri təsvir edərkən də təşbəhdən istifadə edilir:

“The ruby shall be redder than a red rose, and the sapphire shall be as blue as the great sea” – “Yaqut qırmızı qızılgüldən daha qırmızı, ləl böyük dəniz kimi mavi olacaq”

Hekayənin sonlarında soyuq qışın təsvirində də müəllif təşbəhdən istifadə edir:

“Long icicles like crystal daggers hung down from the eaves of the houses” – “Kristal xəncərəbənzər uzun sırsıralar evlərin damından sallanmışdı”

Bədii ifadə vasitələrindən biri olan **metaforalardan** da bu hekayədə ustalıqla istifadə olunmuşdur.

“The eyes of the Happy Prince were filled with tears, and tears were running down his golden cheeks” – “Xoşbəxt Şahzadənin gözləri yaşla doldu, göz yaşları qızıl yanaqları ilə aşağı süzüldü”

Yuxarıda göstərdiyim nümunədə gözləri yaşla dolan “Xoşbəxt Şahzadə”nin heykəlidir. Aydındır ki, heykəl ağlaya bilməz. Burada yazar ustalıqla metaforadan istifadə edərək insanın xüsusiyyətini cansız bir heykələ köçürmüşdür.

Aşağıdakı nümunədə isə “answered the statue” – “heykəl cavab verdi” ifadəsi ilə metafora yaradılmışdır:

“When I was alive and had a human heart,” answered the statue, “I did not know what tears were” – “Mən canlı olanda və qəlbim olanda”, heykəl cavab verdi, “Mən göz yaşlarının nə olduğunu bilmirdim”.

Hekayədə metafora ilə yanaşı, onun xüsusi bir forması olan metonimiyadan da istifadə edilib. Aşağıdakı nümunədə bunu aydın görə bilərik:

“I hope the town has made preparations” – “Ümid edirəm ki, şəhər hazırlıq görmüşdür”.

Burada “şəhər” dedikdə şəhərdəki insanlar nəzərdə tutulur.

“Xoşbəxt Şahzadə” hekayəsində işlədilmiş **təzadlar** da diqqəti çəkir.

“When I was alive and had a human heart,” answered the statue, “I did not know what tears were” ... “And now that I am dead they have set me up here so high that I can see all the ugliness and all the misery of my city, and though my heart is made of lead yet I cannot choose but weep” – “Mən canlı olanda və qəlbim olanda”, heykəl cavab verdi, “göz yaşlarının nə olduğunu bilmirdim”... “İndi isə mən ölmüşəm və məni elə yüksəklikdə qoyublar ki, mən şəhərimin bütün çirkinliklərini və miskinliyini görə bilirəm, ürəyimin qurğuşundan olmasına baxmayaraq göz yaşlarımı saxlaya bilmirəm”.

Bu nümunədə ürəyi qurğuşundan olan bir heykəlin insanların halına acıyıb ağlamasını göstərməklə yazar mükəmməl bir təzad yaratmışdır.

Digər bir nümunədə isə insanlara kömək etmiş qaranquş havanın çox soyuq olmasına baxmayaraq qəlbində bir istilik hiss edir və buna təccüblənir.

“It is curious”, he remarked, “but I feel quite warm now, although it is so cold” – “Çox maraqlıdır”, o dedi, “hava çox soyuqdur amma mən istini hiss edirəm”.

Şahzadənin xahişi ilə şəhəri dolanıb vəziyyəti öyrənməyə çalışan qaranquş bir çox təzadlı hallara rast gəlir:

“So the Swallow flew over the city, and saw the rich making merry in their beautiful houses, while the beggars were sitting at the gates” – “Qaranquş şəhərin üzəri ilə uçdu, varlıların öz gözəl evlərində əyləndiklərini, dilənçilərin isə darvazaların yanında oturduqlarını gördü”.

“Bülbül və Qızılgül” də yazarın bədii ifadə vasitələri ilə zəngin hekayələrindən biridir. Hekayə bir şagirdin professorun qızına aşiq olması, şahzadənin keçirəcəyi şənlikdə onunla rəqs etmək istəməsi ilə başlayır. Qız isə şagirddən öz geyimini tamamlamaq üçün qırmızı qızılgül gətirməsini, əks halda onunla rəqs etməyəcəyini söyləyir. Havalar çox soyuduğu üçün qızılgül tapa bilməyən şagird çox kədərlənir və ağlayır. Onun kədərləndiyini görən bülbül qırmızı qızılgülü əldə edir və əvəzində özünü qurban verir. Lakin hekayənin sonu faciəvi olur, professorun qızı daha varlı bir oğlanın ona göndərdiyi daş-qaşı şagirdin verdiyi qızılgüldən daha üstün tutaraq gülü tullayır və o, bir araba təkəri altında əzilir. Hekayədə bülbül və qızılgül gerçək sevginin simvolları kimi təsvir edilir və yazar insanların var-dövləti gerçək sevgidən üstün tutduğunu göstərir.

Yazar hekayəni oxucuların nəzərinə daha yaxşı çatdırmaq üçün çox məharətli şəkildə bədii ifadə vasitələrindən istifadə etmişdir. Aşağıdakı nümunələrdə bunu aydın müşahidə edə bilərik:

“No red rose in all my garden!” He cried.

Nümunədə cümləni daha qüvvətli ifadə etmək üçün yazar **ellipsisdən** istifadə etmişdir, yəni cümlədə normal qaydada mübtədə və xəbər işlədilməmiş, xəbər buraxılaraq mübtədə xüsusi vurğulanmışdır. Cümlənin normal forması isə belə olmalıdır:

“There is no red rose in all my garden”.

Digər hissələrdə də ellipsisin işlədildiyini görə bilərik:

“Why is he weeping?” asked a little Green Lizard, as he ran past him with his tail in the air.

“Why, indeed?” said a Butterfly, who was fluttering about after a sunbeam.

“Why, indeed?” whispered a Daisy to his neighbor, in a soft, low voice.

“Why indeed?” şəklində işlədilən cümlələr normal halda “Why is he weeping indeed?” olmalı idi.

Aşağıdakı cümlələr isə parallel sintaktik konstruksiyalar şəklində işlədilməsilə bərabər inversiyadan da istifadə olunmuşdur.

... louder and louder grew her song ,

... bitter and bitter was the pain, wilder and wilder grew her song

... fainter and fainter grew her song.

Burada xəbərlər - “grew, was, grew, grew” mübtədalardan – “her song, the pain, her song, her song” əvvəldə işlədilərək inversiya yaradılmışdır.

Bundan əlavə, sözləri **təkrir** formasında işlədən yazar cümlələr arasında gözəl bir ahəng yaratmışdır:

“louder and louder...”

“bitter and bitter...”

Aşağıdakı cümlədə yazıçı bülbülün səsinə gümüş bardaقدan tökülən su şırıltısına bənzədərək gözəl bir təşbeh yaratmışdır:

“So the Nightingale sang to the Oak-tree, and her voice was like water bubbling from a silver jar” – “Bülbül Palıd üçün oxudu, onun səsi gümüş bardaقدan tökülən suyun şırıltısı kimi səslənirdi”.

Digər bir hissədə isə Ayın bülbülün mahnısına qulaq asdığı göstərilərək metafora yaradılmışdır:

“All night long she sang with her breast against the thorn, and the cold crystal Moon leaned down and listened” – “Bütün gecə boyu o, sinəsini tikana dirəyib mahnı oxudu, büllur Ay isə aşağı əyilib ona qulaq asdı”.

Növbəti nümunədə biz Ayın və qızılgülün bülbülün mahnısını eşitməsi ifadəsi ilə metafora, bülbülün səsinin bütün yatmışları oyatması ifadəsi ilə isə mübaligə yaradıldığını görə bilərik.

“Then she gave one last burst of music. The white Moon heard it, and she forgot the dawn, and lingered on in the sky. The red rose heard it, and it trembled all over with ecstasy, and opened its petals to the cold morning air. Echo bore it to her purple cavern in the hills, and woke the sleeping shepherds from their dreams. It floated through the reeds of the river, and they carried its message to the sea.” – “Sonra o, son nəğməsinə oxudu. Ay bunu eşidəndə dan yeri söküldüyünü unutdu və göydə qaldı. Qırmızı qızılgül bunu eşidərək vəcdə gəlib titrədi, bütün ləçəklərini soyuq səhər çağında açdı. Nəğmənin sədəsi al qırmızı təpələrdəki mağaralara yayıldı, o, yatmış çobanları yuxudan oyatdı. O, çayın kənarındaki qamışlıqlarda dolaşdı və onlar dənizə nəğmə xəbəri göndərdilər”.

“Xudbin Div” hər kəsi uşaqları sevməyə çağıran ibrətamiz bir hekayədir. Burada uşaqlara öz bağında oynamağa icazə verməyən xudbin bir Div təsvir edilir. Lakin Div anlayır ki, uşaqların sevgisi olmadan həyat çox sıxıcıdır, hətta onunçün yalnız qış fəsli vardır, uşaqlar olmadan onun bağına digər fəsillər gəlmir. Div səhvini anlayaraq xudbinliyin yanlış olduğunu görür və yenidən uşaqlara öz bağında oynamağa icazə verir. Yalnız bundan sonar o, həyatın rəngarəngliyinin fərqiə vara bilər. Yazar burada yenə də simvolik səhnələr yaratmaqla oxucuya sevginin vacibliyini göstərir. Divin bağına digər fəsillərin gəlməməsi, yalnız qışın gəlməsi, əslində, onun qəlbinin donuqluğundan xəbər verir.

Bu hekayədə də yazar bədii ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Aşağıdakı nümunələrdə onlara ümumi nəzər salaq.

Şəxsləndirməyə aid nümunələr:

“Spring has forgotten this garden,” they (the Snow and the Frost) cried – “Yaz bu bağı unudub”, - deyə Qar və Şaxta qışqırdı.

“Climb up! Little boy”, said the Tree – “Yuxarı qalx! Balaca oğlan”,- dedi Ağac.

Bu nümunələrdə cansız varlıqlar olan Qar, Şaxta, Ağac danışdırılaraq şəxsləndirilmişdir.

Təkrirə aid nümunələrə nəzər salaq:

“... my garden shall be the children`s playground forever and ever”.

“... and then he run round and round the garden as fast as he could go”.

Cümlələrdə işlədilmiş “forever and ever”, “round and round” vurğunu qüvvətləndirmək üçün yaradılmış təkrirlərdir.

Hekayədə, həmçinin, maraqlı metaforalar da nəzərə çarpır:

“Spring has forgotten this garden” – “Yaz bu bağı unudub”.

“Frost painted all the trees silver” – “Şaxta bütün ağacları gümüşə boyayıb”.

“But these are the wounds of Love” – “Amma bunlar Sevgi yaralarıdır”.

Nümunələrdə yazın bağı unutması, şaxtanın ağacları boyaması, sevginin yara vurması insan xüsusiyyətləridir və onlar əşyalara aid edildiyi üçün metafora yaradılmışdır.

Yazar metafora ilə yanaşı təşbəhlərdən də istifadə etməyi unutmamışdır.

“... beautiful flowers like stars ...” – “...ulduzlar kimi gözəl güllər...”

“... snow like a white cloak...” – “...ağ plaşa bənzər qar...”

Hekayədə işlədilmiş alliterasiyanı da vurğulamaq lazımdır.

“Here and there”

“Pink and Pearl”

“Green grass”

Bu kimi ifadələr işlədən yazar hekayədə xüsusi bir ahəng yaradaraq onun dilini daha axıcı və ifadəli etmişdir.

Yuxarıda göstərilmiş nümunələrin təhlilindən aydın olur ki, bədii ifadə vasitələri ədəbiyyatda çox mühüm rol oynayır. Yazılan əsərlərdə bu vasitələrdən yerli-yerində istifadə etmək əsərin dilini mükəmməlləşdirir. Bədii ifadələrin kasad olduğu əsər adi məişət dilindəki nitqə bənzəyir və sıxıcı olur. Lakin bədii ifadə vasitələrindən həddən çox istifadə etmək də oxucunu yora bilər. İfadə vasitələrindən öz əsərlərində mükəmməl şəkildə istifadə etmiş Oskar Uayıld bu sahədə hər kəsə örnəkdir.

Ədəbiyyat

1. Beckson, K. (1998). Oscar Wilde: The critical heritage. Cambridge University Press
2. Ousby Ian. Literature in English. Cambridge University Press, 1996
3. Hecker M. English Literature. Moscow, 1971
4. Hecker M. American Literature. Moscow, 1978
5. Abeltina R. English and American Literature. Riga, 1976.
6. Dyakonova M.Y. An Anthology of the English Literature. XIX century. Leningrad, 1978
7. Sanders Andrew. The Short Oxford History of English Literature. 2nd edition. London, 1999
8. Galperin, I.R (1981). Stylistics. Moscow: Aura publishers.

J.Nasibova

The stylistic features of the stories by Oscar Wilde
Summary

This article deals with Oscar Wilde's literary work, his stories, and the stylistic devices that were used in the stories. The article emphasizes the importance of the usage of the stylistic devices, their roles in the meaning and form. From the analysis of Oscar Wilde's stories, it is obviously seen that how important the usage of the stylistic devices is. Also, it is claimed in the article that the stylistic devices should be used correctly in suitable positions. And the works of Oscar Wilde can be taken as perfect examples of using such kind of devices.

Д.Насибова

Свойства стилей рассказов Оскара Уайльда
Резюме

В этой статье Оскара Уайльда в литературном творчестве использованы и отражаются стиль его работы. Это важное отражение его стилей в рассказах. Внимание уделяется содержанию и форма. Делая анализ рассказам Оскара Уайльда ясно видно, что применение его стиля важно. Также акцентируется внимание на верное использование его стиля. И в произведениях Оскара Уайльда использование таких стилей можем показать как хорошие образцы.

Rəyçi: Səadət Abdurəhmanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

REYHAN DADAŞOVA
AMEA Folklor İnstitutu
nerqizay@mail.ru

**AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARI: XALQ TƏSƏVVÜFÜ VƏ
ADLARIN SAKRAL SEMANTİKASI**

Açar sözlər: Semantika, arxetip ad, epik ədəbi xətti, kod, ədəbi dünya görüşü.

Ключевые слова: семантика, архетип, имя, эпическое сюжетосложение, код, художественное мировоззрение, миф.

Key words: semantic, archetype, name, epic plot, code, artistic vision, myth.

Azərbaycan dastançılıq ənənəsində antroponimlər, toponimlər və etnonimlər dil sisteminin müvafiq durumunu əks etdirir, fərqli dünyagörüşlərin, diskursların qarşılıqlı əlaqələri və tarixi kontaktları haqqında məlumat verir.

Məhəbbət dastanlarındakı şəxs adları, coğrafi adlar dastan yaradıcılığında onomastik sistemin bəzi ümumi təmayülləri və qanunauyğunluqlarını müəyyən-ləşdirməyə imkan verir. V.N. Toporov yazır: "...Ad – mədəniyyət impulsudur, çün-ki ad insanı işarə kosmosuna daxil edir, ad həm də onun nəticəsidir, onun mə-naları mədəniyyət məkanında böyüyür..." [1,126].

Məhəbbət dastanlarında ad polifunksionaldır, R.O.Yakobsonun təbiri ilə de-sək, "nitq hadisəsidir", "adresant – məlumat – kontekst (yaxud referent) – kod – kontakt – adresat" [2,198] komponentlərinin ardıcılığını ehtiva edir. R.Yakobson-dan sonra dilçilikdə qəbul olunmuş bu formul universal ünsiyyət modusu kimi "sinxron" və "diaxron" hissələrə bölünür. Birinci hissəyə "adresant – məlumat – kontekst" zənciri aid olacaq ki, onun çərçivəsində adın nitq mənası, ikinciyə - kod – kontakt – adresat aiddir və əsas kulturoloji yükü çəkir. Xüsusi adın seman-tikasında diaxron aspektin ehtiva olunduğunu vaxtilə M.İ.Steblin-Komenski də qeyd etmişdir: "Xüsusi adın mahiyyəti, onun denotativlik qabiliyyəti tədricən yaranır" [3,104].

Adın "etnik - mədəni həyat"da əsas halqası koddur. Kod struktur baxımdan daha sadə və müəyyən zaman həddləri ilə komponentləri arasında münasibət-lərdə daimilik müşahidə olunan bir təşkil prinsipidir [4,79]. Bu anlayışa "ilkin modelləşdirici sistem" və "təkrar modelləşdirici sistem" anlayışları da şamil oluna bilər.

Orta əsr türk mədəni fondu bir sıra adlar – miflər yaratmışdır. Bu adlar yüksək semiotikliyi ilə fərqlənir, çünki orta əsr mədəni kodunda üstün mövqə-yə malik olan mifoloji təfəkkür ancaq əhəmiyyət kəsb edənlərə istinad edir. Kod baxımından adda "pərçimlənmiş" əlamətlər adlanan mahiyyəti olur. Ono-mastikaya, antroponim-lərin təbiətinə belə bir münasibət, bildiyimiz kimi, Pavel Florenski üçün səciyyəvi-dir. Onun fikrincə, ad şəxsiyyətin nüvəsidir, onun vacib formasıdır [5,63].

Məhəbbət dastanlarında adların –miflərin semiotik təbiətini düzgün anlamaq üçün orta əsr mədəni kodunun atributlarını bilməyimiz gərəkdir. "Haqqa aşıq-lik təsəvvüf davranış kodudur. Yəni qəhrəman haqqa – Allaha aşıqdır. Onun aşıq-lığı Tanrıdan gəlir" [8,58].

Məlumdur ki, orta əsrlərdə İran, Azərbaycan və Orta Asiya xalqlarının mədəniyyəti islam ideologiyasının güclü təsirinə məruz qalmışdır. Xüsusən xalq yaradıcılığı, aşiq yaradıcılığı bu təsirdən kənar qala bilmir.

Orta əsrlərin düşüncə zənginliyi, çoxcəhətliyi, görkəmli sufi mütəfəkkirlərin yetişməsi, onların dəyərli traktatları, şeir divanları eşq fəlsəfəsinin, eşq dastanlarının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Xalq təsəvvüfü prinsiplərinin eşq dastanlarının süjet yaradıcılığına təsiri danılmazdır.

Məhəbbət dastanlarındakı adlar – obrazlar xalq təsəvvüfünün epik süjet yaradıcılığında parlaq təzahürüdür. Divan seirinin və irfan obrazlar sisteminin arxetipləşməsidir.

Düşünürük ki, xalq təsəvvüfünün araşdırılması aşiq yaradıcılığının poetikasını anlamağa imkan verir. Xalq təsəvvüfü dedikdə klassik poeziyanı təşkil edən obraz və motivlərin aşıqlar tərəfindən mənimsənilib folklor diskursunda veril-məsidir. Sufi simvolikası dastanların məzmun və ifadə planında mühüm rol oynayır. Eşq, buta, yol, dil, könül, dost, yuxu və s. ilahi-qutsal vəsflər, zaman və məkanın sakrallığı, personajların adları və bədii portretləri bilavasitə xalq təsəvvü-fündən qaynaqlanır.

Məhəbbət dastanlarında Qərib, Kərəm, Əsli, Pəri kimi adlar – miflər orta əsr etnomədəni kodunun bütün atributlarını qoruyub saxlayır.

Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanların ikili durumu, liminallığı onların adlarında da əksini tapır. Keçid vəziyyəti (araşdırmalarında “liminal” hal, astana, kəndar, aralıq durum, yəni dualist, xaotik, statussuz, struktursuz məqam adlandırılan vəziyyət) varlıq və heçlik, ömürlük və ümumilik, ruh və bədən, ideya və əşya arasında qalan insanın faciəvi duyumudur. İkili vəziyyət adi məntiqə sığmayan haldır – adi idrak və ağıl, əxlaq və qanun üçün anormallıqdır (məcnunluq, dəlilik, vəcd, aşılıq, qiyamçılıq, dərvişlik). Lakin ikili şəxslər əslində bəsit məntiqə dağı-dan və əlbəttə hərəkət, heçlikdə varlıq, mahiyyətlə keyfiyyət arasında ontoloji vəhdət yaradan müqəddəslərdir” [6,139]. Məhəbbət dastanlarında ikilənmiş in-sanlar əsasən aşiq, qərib, nakam obrazlarıdır. Dastan ənənəmizdə qüdrəti ilahi-dən səbəb olan, pır əlindən badə içən və vergi alan, “qara sevdaya” düşən aşiq-lər, haqq aşiq-ləridir.

Folklorşünas R.Xəlilov M.Mahmudbəyovun haqq aşıqları ilə bağlı yazdığı bir qeydini misal gətirir: “Öz şairlik istedadını Allahdan alan aşıqlar belə (haqq aşığı) adlanırlar; onlar digər aşıqlardan seçilir; haqq aşığı - müqəddəs şəxsiy-yətdir; onu incitmək çox böyük günah iş görmək deməkdir; belə aşiq öz ifası ilə axan seli dayandıra bilər, vəhşiləri ram edə bilər və s.Yalnız aşiq deyil, onun sevgilisi də müqəddəs şəxsiyyət sayılır, o da haqq aşığıdır [7,7].

Məhəbbət dastanlarının personajları adətən adlarının mahiyyətinə, ehtiva etdiyi mənə yükünə görə süjetdə davranırlar. Məhəbbət dastanlarının qəhrəmanları adətən “haqq aşığı” olurlar. Qəhrəmanın statusu aşılıq mərtəbəsi ilə ölçülür, adının semantikasi aşılıq mahiyyəti ilə bağlı olur. Aşılıq mənəvi-irfani keyfiy-yət kimi adın mahiyyətini də ifadə etmiş olur.

M.Cəfəri yazır: “Mifoloji rəvayətlərdən gələn əsatirlik – epik qəhrəman tipi müxtəlif transformasiyalara uğrayaraq məhəbbət dastanlarında haqq aşığına çevrilmişdir. Öz arxetip başlanğıcında şaman maqiyası ilə bağlı olan transformativ inkişafının haqq aşığı pilləsində də magiya ilə bağlıdır” [8,156]. Təsəvvüf

fəlsəfəsindən gələn adlar - miflər məhəbbət dastanlarının süjet strukturunda, ob-raz-motiv sisteminin genişlənməsində mühüm rol oynayır. “Əsli-Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Qurbani”, “Abbas-Gülgəz”, “Novruz-Qəndab” və b. eşq dastanlarında sev-gi buta üzərində qurulduğu üçün orada ilahi eşqin əlamətləri – haqq aşıqlıyı, sö-zün sehrli gücü, dərvişlik, övliyalıq kimi məsələlər əsas yer tutur.

Əslində buta verilən istər müsəlman, istərsə də tərsa qızlarının çoxunun Pəri, Nigar, Məhbub adlanmaları eşqin bəşəri deyil, ilahi olduğundan xəbər verir. Haqq aşıqlarının, onların köməkçilərinin adlarında da təsəvvüf qatı güclü qorun-muşdur: Qərib, Qurbani, Qul Mahmud, Kərəm, Sofi, Saqi, Xoca Əziz, Xacə Ab-dulla və s. [8,313].

“Əsli-Kərəm” dastanında əsl adı Mahmud olan qəhrəman Ziyad xanın oğludur. Əsl adı Məryəm olan qızı sevir. Məryəm Qara keşişin qızıdır. Müsəlman Ziyad xanın və xristian Qara keşişin uzun nəzir-niyazdan sonra övladları olur. Qara keşiş öz qızı Məryəmi böyüyəndə Ziyad xanın oğlu Mahmuda verəcəyini söz verir.

Fərqli dinlərə mənsub olan bu iki gənc 15-16 yaşlarına qədər bir-birinin üzünü görmür. Bir dəfə bağçada dolaşarkən Mahmud Məryəmi görür və ona vurulur. Bu sevgidən xəbər tutan Ziyad xan Qara keşişə qızı üçün elçi göndə-rir, verdiyi vədi yadına salır. Qatı millətçi və dindar Qara keşiş bu izdivaca mane olmağa başlayır. Qızın götürüb Gürcüstana, indiki Türkiyə ərazisinə apar-rır. Kərəm də Sofi lələsi ilə birlikdə onun sorağı ilə ardınca düşür və nəhayət, minbir əzab-əziyyətdən sonra onu tapır. Qara keşiş Hələb paşasının hökmü ilə Əslini Kərəmə verməyə məcbur edildiyi zaman tilsim və cadudan istifadə edir. Beləliklə, iki aşiq od tutub yanır. M.H.Təhmasib Əsli və Kərəmin onomastik mahiyyətini ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlir ki, oğlanın adı Mahmud, qızın adı isə Məryəmdir: “Variantların heç birində yaxşı əsaslandırılmayan səbəbə görə hər ikisi adlarını dəyişirlər. Oğlanın adı Kərəm, qızın adı isə Əsli qoyulur” [9,127].

Məryəm adı, məlum olduğu kimi, İsa Məsihin anasının adıdır ki, müsəl-man aləmində də ona peyğəmbər anası kimi (Məryəm ana) baxılır və Qurani-Kərimdə də “Məryəm surəsi” mövcuddur... “Əsil” sözü ərəb dilindən “əsilli, nəcabətli” kimi tərcümə olunur. Kərəm Əsliyə “Əsli qızsan, əsil eylə, quşu ver”, - deyə müraciət edir ki, bu da Məryəm adı ilə eyni məna daşıyır. “Kərəm” Allahın surətlərindəndir. “Kərəm” Allahın 99 gözəl adlarından biridir.

Kərəmin əvvəlki adı Mahmuddur. Anadolu variantında isə Əhməd Mirzə-dir, özü də İsfahan padşahının oğludur. Mahmud da, Əhməd də Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) adlarıdır. Türk variantında Əhməd Mirzənin əsilzadə olduğuna işarədir... Maraqlı burasıdır ki, dastanın başlanğıcında peyğəmbərin adını daşıyan qəhrəmanın adı dəyişib, Cənabi – Allahın adına yaxınlaşdırılır” [10,82]. Kərəmin məqsədi Əsliyə cismani qovuşmaq deyil, Əslini xəlv edənə qarşı ilahi eşqdır. Kərəmi özünə çəkən Əslinin fani gözəlliyi deyil, bu gözəlliyin arxasında mövcud olan Hüsni-Mütləqdir” [11,305].

Kərəm və Əsli arasındakı dialoq ad dəyişmənin eşqlə bağlı bir akt oldu-ğunu göstərir:

“ – Oğlan, kərəm elə, tez çıx buradan get... babam gəlib bizi görməsin.

Mahmud dedi:

-Gedirəm, ancaq gərək bir xahişimi yerinə yetirəsən.

Məryəm dedi:

-O nə xahişdir!?

Mahmud dedi:

-Mən istəyirəm ki, sənin adın Əsli olsun. Məryəm gördü ki, Mahmud əl çəkməyəcək, çar-naçar razı oldu.

Mahmud dedi:

-İndi ki, sən mənim sözümlü yerə salmadın, adını Əsli çağırmağa razı-lıq verdin, bundan sonra sən də mənim adımlı Kərəm çağır” [13, 73-74].

“Abbas və Gülgəz” dastanı məhəbbət dastanlarımız içində xüsusi yer tutur. Böyük sənətkarımız Abbas Tufarqanlının şeirləri əsasında yaranmış bu dastanın baş qəhrəmanı Abbasdır. Dastan qəhrəmanı ilə aşığın şəxsiyyətini eyniləşdirmək düzgün olmazdı.

Bir çox variantı olan “Abbas və Gülgəz” dastanında hadisələr Şah Abbas zamanında baş verir. Şah Abbas həbsdə olan Aşıq Abbası və hərəmxanaya salınan Gülgəz Pərini azad edir. Başqa variantlarda isə hərəmxanaya salınmış qız-ların ataları və qardaşları üsyan edərək qızlarını və Aşıq Abbası azad edirlər.

Dastanda Gülgəz Pərini Təbrizdən İsfahana, Şah Abbasın sarayına aparırlar. Aşıq Abbas da yol boyu karvanı izləyir. Nəhayət, aşıqla Şah Abbas qarşılaşır. Şah Abbas Aşıq Abbası zəhər quyusuna salır. Ancaq o, haqq aşığı olduğundan zəhər quyusundan qurtulur. Quyuda olan zəhər gülaba, Abbasın yeri də zərrin otağa çevrilir. Abbas haqq aşığı olduğu üçün həm Bəcanın, həm də Şah Abbasın bütün tələlərindən qurtarır və sonunda Gülgəz Pəri ilə evlənir.

“Aşıq Qərib”də Qəribin ilk adı Rəsuldur. Rəsul bir gün yatarkən yuxuda Xızır ona buta verib, adının Aşıq Qərib, nişanlısının isə tiflisli Xoca Sinanın qızı Şahsənəm olduğunu bildirir. O, butasının arxasınca Tiflisə gəlir və burada, qəhvəxanada biz onu artıq Qərib kimi görürük. Rəsul buta almaqla yanaşı, aşıqlıq sənətinə də yiyələnir. Qərib adı təsəvvüf-irfan mənalı addır. Qərib aşıq olaraq yeni status qazanır və onun adı həmin statusla bağlıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, buta verildikdən sonra onun saz çalmağını, ifasını və özəlliklə də ir-fani mövzulara müraciət etməsini gören aşıqlar “...bu bizim təlimimiz deyil, bu-na vergi verilib, yəqin vəqiədə Şahsənəmi göstərib aşıq eyləyiblər” deyirlər və onun sosial statusunun dəyişdiyini, aşıqlıq iyerarxiyasında ən yüksək mərtəbəyə yüksəldiyini, haqq aşığı olduğunu başa düşürlər. Burada maraq doğuran cəhət-lərdən biri də Şahsənəmin sakral qüvvə olaraq təqdim edilməsi və Rəsulun aşıqlığının məhz onunla əlaqələndirilməsidir [7, 6-7].

Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanların adları sakral zamanla bağlı mənanı ifadə edir: “Keçmişdə Araz sahilində Diri dağı deyilən yerdə Fərəməz bəy adlı bir bəy olmuş. Bu bəyin çoxlu mal-dövləti varmış, ancaq züryəti yoxmuş. Fə-rəməz bəy mal-dövlətinin əksəriyyət hissəsini paylayır yetim-yesirə. Allahın rəh-mi gəlib qurban günündə ona bir oğul verdi. Uşaq qurban günü olduğu üçün adını qoydular Qurbani” [14, Ic.79].

Eyni adqoyma modeli “Novruz” dastanında da təkrarlanır. Kərim paşanın övladı olmur, o da mal-dövlətini kasıblara paylayır və Tanrı ona bir övlad verir:

“Aylar, günlər keçdi, paşanın bir qəşəng, göyçək oğlu oldu. Oğlan Novruz bayramı günü anadan olduğu üçün adını da Novruz qoydular” [14, İc.153].

Qurbani və Novruz adları sakral tarixlə - Qurban və Novruz bayramları ilə bağlıdır. “Onların sakrallığı həmin günlərlə əlaqəli bitən bütün hadisələrə sakral, qeyri-adi, ilahi dəyər vermiş olur. Bu baxımdan yanaşmaq, Qurban və Novruz adlarının bu şəkildə müqəddəs günlərlə əlaqələndirilməsi məhz mifik-sakral dəyərlərlə bağlıdır və bu, məhəbbət dastanları mətnində belə özünü qoru-ya bilib”.

İki diskursun – mifoloji və dini (təsəvvüf) diskursların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində poetik dilin funksiyasının dəyişməsi ilə məhəbbət dastanlarında yeni onomastik sistem yaranır ki, A.F.Losevin terminologiyasından istifadə edərək onları adlar-simvollar və adlar-morfemlər adlandırma bilirik [Bax:12]. Bu adların-simvolların əsas mahiyyəti orta əsr etnik-dini dünyagörüşünü və fəlsəfəsini ifadə edən informasiyasını ötürmək və yaşatmaq qabiliyyətidir. Azərbaycan xalq dastanlarında antroponimlərin orta əsr xalq sufizmilə əlaqəsi epik mətnlərin süjet quruculuğuna və motiv sisteminə təsir etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Топоров В.Н. Имя как фактор культуры (на злобу дня)// Исторические названия – памятники культуры: Всесоюзн. науч.-практич. конф. (Тезисы, докл. и сообщ.) – М.: Наука. 1989, с.125-128.
2. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». М.:Прогресс.1975, с.193-230.
- 3.Стеблин-Каменский М.И. Древнеисландская топонимистика как мат-рица к истории имени собственного // Спорное в языкознании. -Л.: Изд-во ЛГУ. 1974, с.103-109.
- 4.Лотман Ю.М. Динамическая модель семиотической системы // Труды по знаковым системам. X. Вып.463. – Тарту. 1978, с.18-73.
- 5.Флоренский П.А. Малое собрание сочинений. Имена – Кострома: Кунина. 1993, 447с.
- 6.Насılı А. Bayatı poetikası. Bakı; Elm, 2000.
- 7.Хəlilov R. “Aşıq Qərib” dastanının Gəncə nəşri haqqında bir neçə söz // Aşıq Qərib dastanı. Bakı: “Səda”, 2006. s.3-9.
- 8.Сəfərli М. Мəhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı. 2001.
9. Тəhmasib М.Н. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər) Bakı. 1972.
10. Mövləvi İ. “Əsli və Kəram” dastanı: tarixi reallıqlar təsəvvüf konteks-tində // Dədə Qorqud”, 2008, № 4, s.81-93.
11. Bayat F.Folklor dərsləri.-Bakı. 2012.
- 12.Лосев А.Ф. Философия имени.- М. Изд-во МГУ. 1990, 260с.
13. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, 1979.
14. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. Bakı: Az.SSR EA nəşriyyatı, 1965-1972.

Рейхан Дадашова

Азербайджанские сказания о любви: народный суфизм и семантика имён.

Резюме

Статья посвящена исследованию семантики и суфийской сущности антропонимов-образов – Керем, Гариб, Асли, Пери, Новруз, Гурбан в азербайджанских любовных дастанах (сказаниях). В статье анализируется антропологический концепт и его отношение к образу и тексту. Автор статьи доказывает, что архетип Ашиг (влюблённый) является существенной чертой художественного мировоззрения и эпического сюжетосложения средневековья.

Reyhan Dadashova

Azerbaijan legends about love: national sufi and the semantics of names.

Summary

The article dedicates to research of semantics and Sufi essence of antroponimov sumples – Kerem, Garib, Asli, Peri, Novruz, Qurban in Azerbaijan love dastans (legends). In the article the antropologic concept and it's relation to image and text have been analyzed. The article author proves, that archetype Ashig (falled in love) is essential feature of artistic vision and epic plot of Middle Ages.

Rəyçi: Professor Fikrət Xəlqov

YAŞAR QASIMOV
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
yashargasimov@mail.ru

BƏDİİ İSTEDADIN ARZUSU VƏ ZİRVƏSİ – XALQ
(Özbək və Azərbaycan altmışıncılarının yaradıcılığı əsasında)

Açar sözlər: “Xalq”, “Azəri nəğməsi”, altmışıncılar, Fikrət Qoca, Məmməd Araz.
Ключевые слова: «Народ», «Песня Азербайджана», шестидесятники, Фикрет Годжа, Мамед Араз.
Key words: “People”, “Azeri song”, the sixtyths, Fikret Goja, Mammad Araz.

Azərbaycan altmışıncılarının vətənpərvərlik şeiriyyəti də bir çox cəhətlərdən qardaş özbək şairlərinin bu mövzuda yaratdığı əsərlərlə, ərsəyə gətirdikləri poetik yollar, tapıntılar və kəşflərlə həmahəngdir. M.Araz, Ə.Kərim, X.R.Ulutürk, F.Sadiq, F.Qoca, N.Həsənzadə, C.Novruz, H.Kürdoğlu, V.Səmədoğlu və başqa görkəmli sənətkarlarımızın Vətən mövzusunda narahət axtarışları bir sıra yeni və fundamental obrazların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Milli poeziyada S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Müşfiq, R.Rza, O.Sarıvəlli kimi ustad şairlərin “Azərbaycan”ları ilə yanaşı duran rəngbərəng Vətən surətləri peyda oldu. Məşhur pleyadanın ustadların ənənəsinə güvənərək, ədəbiyyata gətirdiyi və Vətən obrazını zənginləşdirən çalarlar təkcə müəyyən ideya-estetik səciyyə daşıyan cizgilər, əlamətlər, detallar, poetik ştrixlər, semantik işarələrdən ibarət deyildi. Onların ilk lirikasında məlum obrazın mahiyyəti və nüvəsi ilə bağlı orijinal bir bədii sistemlə rastlaşırıq. Bu yeni lirik semantikanın xarakterik əlamətləri, mühüm və səciyyəvi cəhətləri nə idi, onlar nədən doğurdu? Bu və buna bənzər digər sualların cavabları da gəncliyin təzə və ən öncül, Vətən ruhlu şeirlərində idi.

Azərbaycan altmışıncılarının Vətənin poetik inkasına gətirdiyi mühüm yeniliklərin əsasında aşağıdakı qayəvi-estetik keyfiyyətlər dayanırdı: Birincidən, Vətən məfhumunu gənc şairlər ümumi-siyasi kontekstdən çıxararaq, onu müəyyən və milli müstəviyə gətirdilər. İkincidən, Vətən obrazının əsas komponentlərini və elementlərini aydın surətdə, dəqiq müəyyənləşdirməyə çalışdılar. Üçüncüdən, Vətən ideya estetik kompleksində əsas və bölünməz nüvəni müəyyənləşdirdilər. Dördüncüdən, əsas nüvənin – xalqın etno-mənəvi-coğrafi konturlarını əyani və görümlü şəkildə bədiiləşdirdilər. Beşincidən, milli poeziyada ilk dəfə olaraq – uzun zamanlar keçəndən sonra milli təhlükəsizlik və dövlətçilik konsepsiyasını işləyib dərinləşdirdilər. Poeziyanın mənəvi-əxlaqi axtarışları milli şüurun dirçəlişinə, milli idrak və təkəkkürün kök atması isə dövlətçilik dünyagörüşünün doğrulmasına təkan verdi.

Qeyd etdiyimiz proses həmin dövr poeziyasında dərindən və geniş əks edirdi. Müxtəlif ədəbi nəsillərin yaradıcılığında onu müşahidə etmək olardı. Yaşlı və cavan şairlərin əsərlərində yeni Vətən obrazı misra-misra doğulur, boy göstərirdi. R.Rza, O.Sarıvəlli, Ə.Cəmil, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli, H.Arif, Ə.Kürçaylı, B.Vahabzadə, N.Xəzri, Qabil və başqa görkəmli şairlər Vətən və xalq obrazlarını yeni bədii çalarlarla zənginləşdirirdilər. Altmışıncıların bədii ifadə və təlqinlərində isə xalq obrazı daha emosional və təzə nüanslarla əyaniləşirdi. Onların xalq konsepsiyası da-

ha ardıcıl və geniş tutumlu idi. Yeni lirik qəhrəman və xalq obrazı arasındakı münasibətlər son dərəcə dramatik, psixoloji cəhətdən gərgin, daha cazibədar və təsirli tərzdə açılırdı. “Mən”in xalqa özünəməxsus baxışını zamanın yaddaşına nəqş olunmuş onlarla gözəl lirik əsərlərdə görmək olardı. Bir sıra şeirlər isə qabarıq tərzdə seçilirdi. Xalq obrazına təzə və analitik münasibət onların səciyyəvi xüsusiyyəti idi.

Ayrıca qeyd etməliyik ki, 60-cı illərdən etibarən xalq obrazı poeziyada əsas milli-estetik kateqoriya kimi bədii və tədqiq obyektinə çevrilir. Düzdür, şeiriyyətin baş qəhrəmanlarından biri kimi xalq obrazı həmişə şairlərin diqqət mərkəzində olub. Məsələn, klassik Şərq lirikasında, o cümlədən, Azərbaycan və başqa türk xalqlarının poeziyasında xalq obrazı müxtəlif ideya-estetik funksiyaların daşıyıcısı olub. Maarifçilik və tənqidi realist estetikada isə xalq, əsasən, ictimai-siyasi gerilik və məzlumluq, mədəni-iqtisadi böhranın rəmzi kimi səciyyələndirilirdi. Sovet dönməsində isə xalq milli intibahın müəllifi, xarüqələr yaradan güc kimi ədəbiyyatın və xüsusən də poeziyanın baş qəhrəmanına çevrildi. Bəşəriyyət tarixində misli-bərabəri olmayan sosialist realizmi ədəbiyyatında xalq tarixin avanqardı və onu dəyişdirən qüdrət kimi təqdim olunurdu. Amma qeyd etdiyimiz poetik epoxaların heç birində bu obraz bir-birinə bənzəməyən ideya və funksiyaların rəmzinə çevrilsə də, təftiş və təhlil süzgəcinədən keçirilmirdi. Onun genetik mahiyyəti həmişə bədii diqqət mərkəzindən kənar qalır, təhlil predmetinə çevrilmirdi. Təkcə mollanəs-rəddinçilər və romantiklər burada istisna təşkil edirlər. XX yüzilin əvvəllərindən 30-cu illərdə qədər qısa bir vaxt ərzində onların ilk dəfə olaraq xalq obrazını hərtərəfli ehtiva və təhlil etmək istədiklərini görürük. Sovet ədəbiyyatı isə “siyasi xalq” obrazını ideallaşdırsa da, romantiklərin ilhamla başladığı işi davam etdirmədi və mahiyyətdən bu ənənəyə varislik etmək iqtidarında da deyildi.

Milli bədii təfəkkür tarixində altmışıncıların özünəməxsusluğunu qabardan və dərinləşdirən ciddi məsələlərdən biri isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların sovet ədəbiyyatında 50 ildən bəri göylərə qaldırılaraq mədhiyyələr yazılmış möhtəşəm xalq obrazına tamamilə təzə nöqteyi-nəzərdən yanaşmaları idi. Yeni lirik qəhrəman “mən kiməm?”, “kim olmuşam?”, “kim olmalıyam?” qəbilindəki suallar üzərində dərin-dərin düşünürdü. Ə.Kərim, X.Rza Ulutürk, M.Araz kimi parlaq və qüvvətli istedad sahibləri xalq obrazını yeni epoxanın milli-estetik ehtiyaclarından çıxış edərək, konkret təsvir etməyə cəhd edirdilər. Gənc ədəbi qüvvələr bədii sözün təsir gücünü monumentallıqda və sonsuz əzəmətlikdə deyil, konkretlikdə və müəyyənlikdə görürdülər. Bu yöndəki poetik mənəvi axtarışların xarakterini göz önünə gətirmək üçün istənilən qədər misallara müraciət etmək olar.

Bu cəhətdən Fikrət Qocanın “Xalq” şeiri ilə bu mövzudakı başqa şeirlər, eyni zamanda, yuxarıda xatırladığımız “Səhər xalqı” şeiri arasındakı səsleşmələri qeyd etmək vacibdir. Hər iki şeirdə nəzərə çarpan bariz xüsusiyyət sovet dövründə yorucu təbliğat və təşviqatlar nəticəsində xalqın beyninə hopdurulmuş, həddindən artıq siyasiləşmiş və idealoji doqmaya çevrilmiş məşhur obraza tamamilə təzə və sərbəst yanaşmadır. Əgər Yevg. Yevtuşenkonun “Səhər xalqı” metaforası rus poeziyasında xalq obrazına yeni bir yanaşmanın başlanğıcı idisə, F.Qocanın “Xalq” şeiri də nəslin bu yöndəki gərgin axtarışlarının parlaq nəticələrindən biri idi. Bu şeir Azərbaycan poeziyasında ideal xalq obrazından real xalq surətinə keçid prosesini uğurla əks etdirən mühüm poetik nümunələrdən biri kimi diqqətə layiqdir: “Min cür xoşbəxtlik var, Min bir cür dərd var dünyada. Amma bir böyük Həqiqət var dün-

yada. Nə qədər yaşasa da, Nə qədər pisdise də, Yaxşısa da, Bütün doğulanlar axırda ölür. Xalq ona görə böyükdür ki, Çalır-oyanyır, deyir-gülür.” (1, 71-72).

Özbək altmışıncılarının parlaq nümayəndəsi Abdulla Aripovun lirikasındakı Xalq obrazı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu obraza münasibət, başqa sözlə, Xalq duyğusu və sevgisi lirik “mən”in varlığını, mahiyyətini səciyyələndirir:

Babalardan söylədim amma,
Bir zat vardır hamıdan ulu.
Böyüklərə bəxş edən düha
Ana xalqım, özünsən ulu.
Sən özünsən, ən son tikəni
Özünə qıymayıb oğluna verən.
Sən özünsən, övladlar şanın
Əsrlərdən keçirib gələn.
Ana xalqım, canı-dilim mənim.
Özbəkistan, Vətənim mənim.

(2, 224).

Altmışıncıların xalqa münasibətində və ümumən, poetik dəsti-xəttindəki əsas yenilik ondan ibarət idi ki, təzə şairlər nəslə Vətənin və xalqın böyüklüyünü, əzəmətini tərənnüm etməklə yanaşı onun dərdlərini, faciələrini vurğulamağı da unutmurdular. Səməd Vurğun və Qafur Qulam pleyadasından fərqli olaraq Məmməd Araz və Abdulla Aripov Azərbaycan və Özbəkistanın böyük və tragik obrazını yaratmağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Qətlər və repressiyalar, amansız qadağalar və qorxular şəraitində ustadların yazmaq istədiklərini, amma yazma bilmədiklərini şagirdlər milli poetik yaddaşa yazmağa cürət etdilər. Abdulla Aripovun aşağıdakı məhzun və qəmgin sətirlərini yazmağı bir vaxtlar ustadlar arulamışdılar:

Payız vaxtı mən səni gördüm,
Pəncərəmdən baxırdı biri.
O sən idin, əkinçi yurdum,
Durmuş idin sakitcə, yorğun.
- Bax bayırda yağmaqda yağış,
Gir, atacan, nəfəs dər bir az.
Dedin: - pambıq qalıbdır axı,
Yığmalıyam gəlməmiş ayaz.
Getdin, ömrü məhzunum mənim,
Özbəkistan, Vətənim mənim.

(2, 225).

X.Rza Ulutürkün və M.Arazın Azərbaycan, Araz, Kür, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərimiz, milli keçmişlərimizi əks etdirən unudulmaz qələbə və məğlubiyyətlər haqqındakı şeirlərini burada vurğulamaq yerinə düşər. Xüsusən, M.Arazın “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi...”, “Azəri nəğməsi”, “Mən Araz şairiyəm”, “Arazın nəğməsi”, “Araz yadıma düşüb”, “Ağlayan qayalar”, “Daş qartal”, “Bu yerlər, o yerlər” və başqa şeirlərdə xalqa və Vətənə pərəstiş duyğularının rəngbərəng çalarları reallaşmış.

“Məndən ötdü, qardaşıma dəydi...” şeiri özünün ifadə tərzinə və qayəvi pafosuna görə qeyd etdiyimiz sırada xüsusilə seçilir. Altmışıncıların bütün böyük məmləkətdə rezonans doğuran ən möhtəşəm əsərlərindən birinin təhlilinə

keçməzdən əvvəl, düşünürük ki, “Azəri nəğməsi”nə toxunmaq, əvvəlcə onu nəzərdən keçirmək məqsədə müvafiqdir. Ümumən, “Azəri nəğməsi” (1968) də o dövrün sayılıb-seçilən və zamanın əhvali-ruhiyyəsini özündə əks etdirən məşhur nəğmələrindəndir. Başqa sözlə, o dövrün fundamental poetik sənədlərindən biridir:

Məndən soruşanda: – sən kimsən? – onda
Nəsimi oluram alov donunda.
Bəzən üfük adlı bir Nizamiyəm,
Demək mən xilqətəm, demək hamıyam.
Bəzən Füzuliyəm, Bir planetəm.

(3, 316).

Lirik “mən” şəxsi-fərdi özlüyünü vurğulamaq fikrindən çox uzaqdır, milli heysiyyət onu daha çox məşğul edir. Milli mənəviyyətin varisi olmaq onun həyatının, varlığının əsasıdır. Gənc lirik qəhrəman inamla və qürurla özünü milli mənsubiyyət daşıyıcılarının və ünvanlarının davamı sayır:

Sabirəm, Üzeyirəm,
Bülbüləm, kiməm...
Azəri nəğməsi, bilmirəm kiməm,
Nəçiyəm mən sənsiz, nəyə qayıləm,
Sənsiz nə eşqim var, nə də ailəm.
Ey mənim ilk laylam, ey son bayatım,
Az qaldı özümü qayadan atım...

(3, 317).

“Mən” öz mahiyyətinin, varlığının başlanğıcı və nüvəsi kimi milli rəmzləri, dəyərləri təsəvvür edir. Təqdim etdiyimiz mətndə və ümumən şeirdə azəri nəğməsi, şeir, musiqi, sənət bu dəyərlərin adları və ünvanıdır. Onlarsız şair özünü şüurlu və ləyaqətli bir varlıq saymır. “Azəri nəğməsi” poetik simvoldan etno-mədəni rənz dərəcəsinə qədər inkişaf etdirilir və müəllif tərəfindən məharətlə milli mənsubiyyətin şifresi və işarəsi kimi ümumiləşdirilir:

Sən ey ana sūdüm, ey ana nəğməm,
Mən hara gedirəm, hara gedirəm
Səni aparıram pasportum kimi,
Nəğmə ordum kimi, söz ordum kimi. (3, 316).

Azərbaycan altmışıncılarının xalq görüşləri zamanın yeni estetik dünyagörüşü ilə həmahəng idi. Eyni zamanda, xalqımızın özünəməxsus dərdləri və faciələri də yeni poetik xalq obrazının formalaşmasına özünün təbii və həyati təsirini göstərirdi. Yeni poetik Azərbaycan xalqı obrazı öz mahiyyətində ehtiva etdiyi və yaşatdığı tagik-dramatik mündəricəsinə və potensialına görə daha çox nəzəri cəlb edirdi. Bu yeni estetik boyalar və çalarlar isə gənc altmışıncıların kəşf etdikləri və poetik Azərbaycan obrazına hopdurduqları rənglər idi.

Ədəbiyyat:

1. Qoca F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2004. – 248 s.
2. Oripov A. Yıllar armoni. Toşkent, Ğ.Ğulom nomidaqi Adabiyot va sanat nəşriyyatı, 1984. – 568 s.
3. Araz M. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 2003. – 348 s.

Яшар Гасымов

Мечта и вершина художественного таланта - Народ

Резюме

Статья «Мечта и вершина художественного таланта – Народ» посвящена формированию нового эстетического отношения и образу народа в поэзии 60-х годов. В этой связи рассмотрены определённые поэтические образцы принадлежащие перу некоторых шестидесятников, таких как Мамед Араз, Фикрет Годжа и др. На основе таких ярких стихов, как «Народ», «Песня Азербайджана» и др. создаётся ясное мнение об эстетических поисках и находках.

Yashar Gasymov

The desire and the peak of literary talent - People

Summary

The article “The desire and the peak of literary talent - People” touches the topic of formation of new aesthetic attitude towards the character of People in the poetry of the 60-s. It reviews pen experience of Mammad Araz, Fikret Qoja and other representatives of the sixtyths in this matter. An image is created about original aesthetic search and findings of the time based on the analysis of such famed poems as “People” and ‘Azeri song’.

Rəyçi: Professor Məmməd Əliyev

TƏRANƏ ABDULLAYEVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
tarana@mail.ru

MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLININ PUBLİSİST YARADICILIĞI

Açar sözlər: M.Şahtaxtlı, “Şərqi-Rus”, publisistika, mətbuat, milli tərəqqi, azərbaycançılıq, elm

Key words: M.Shahtakhtli, “Shargi-rus”, publicist` activity, national progress, Azerbaijani studies, science

Ключевые слова: М.Шахтахтлы, «Шарги-Рус», публицистика, печать, национальный прогресс, азербайджанское самосознание, наука

Siyasi və ictimai həyat məsələlərini işıqlandıran bədii əsərlərin hamısı bir yerdə publisistika adlandırılrsa da, "... sözün dar mənasında publisistika dövlət və cəmiyyət həyatı məsələlərinə həsr olunmuş kəskin, mübariz ruhlu ictimai-siyasi və elmi ədəbiyyatdır". Bir qədər də dəqiqləşdirsək, latın dilindəki "publikus" sözündən yaranan və "ictimai" mənasını verən publisistikanın başlıca vəzifəsi ictimai rəyin formalaşması və inkişafına təsir göstərməkdir.

Publisistikanın tarixi köklərini nəzərdən keçirən mütəxəssislər onun qaynaq və ünsürlərinə folklor mətnlərində, "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanlarında, yazılı ədəbiyyatda - Xaqani, Nizami, Nəsimi kimi sənətkarların yaradıcılığında rast gəlindiyini, Azərbaycan bədii publisistikasının tarixinin isə M.Füzulinin "Şikayətnamə" əsəri ilə başladığını bildirirlər.

Bugünkü mənada anlaşılan publisistikanın təməli isə XIX əsrdə qoyulub. Bu janrın əsasını qoyan və onu inkişaf etdirən M.F.Axundov, H.Zərdabi, C.Məmməd-quluzadə kimi sənətkarların sırasında M.Şahtaxtlının da özünəməxsus xidmətləri olmuşdur.

M.Şahtaxtlının adı o publisistlərin sırasına daxildir ki, onlar həm mətbuata və ədəbiyyata publisistik məqalələri ilə gəlmiş, həm də ömrünün sonuna qədər bu janrı yaradıcılıqlarında davam etdirmişlər. Akademik İ.Həbibbəyli M.Şahtaxtlının Tiflisdə nəşr olunan "Kavkaz", "Tifliski listok", "Novoye obozreniye", qəzetlərində çap olunan məqalələrinin onun "Qafqaz rus mətbuatının əsas azərbaycanlı müəllifi kimi tanıtdığı"nı vurğulayır və yazır: "Qəti və kəskin mövqe, dərin analitik təhlil, geniş ümumiləşdirmə imkanları Məhəmmədağa Şahtaxtlının bu dövr (Tiflis dövrü- T.A.) publisistikasının başlıca xüsusiyyətlərini təşkil edirdi. Qafqaz rus mətbuatında Azərbaycan həyatının əsas problemləri ilə əhatəli təqdim onun adı ilə bağlıdır. Türkiyə, İran və digər Şərq ölkələrinə dair geniş materiallar da M.Şahtaxtlının sayəsində Qafqazın rusdilli oxucularına çatdırılırdı. Ümumiyyətlə, Tiflis dövrü Məhəmmədağa Şahtaxtlını sözün böyük mənasında qətiyyətli və dünyagörüşlü mahir bir jurnalist kimi tanıtmışdı"[1,6].

"Şərqi-Rus" bağlandıqdan sonra da M.Şahtaxtlı mətbuatla əlaqəsini kəsmir, əksinə publisistik məqalələri ilə qəzet və jurnallarda daha ardıcıl çıxış edir. M.Şahtaxtlının dövrü mətbuatda iştirakını araşdıran K.Zeynalova yazır: "M.Şahtaxtlının Birinci rus inqilabı illərində publisistik fəaliyyəti daha məhsuldar idi. Onun

qələmə aldıklarının böyük bir hissəsi məhz 1905-1907-ci illərə - M.Şahtaxtlının özünün də ideya təkamülünün baş verdiyi o illərə, başqa sözlə, cəmiyyətin həyatında müxtəlif ideyaların toqquşması, kəskin ziddiyyətlərin yaratdığı mürəkkəb mərhələyə aiddir"[5,24].

Əgər nəzərə alsaq ki, publisistikanın "... ən qüvvətli təzahürü ciddi tarixi keçid, yaxud inqilab dövrlərinə təsadüf edir"[3,174] və onu da diqqətdən qaçırmasaq ki, M.Şahtaxtlının həyatı və yaradıcılığı çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrə - inqilablar dövrünə təsadüf etmişdir, onda həm publisistikanın aparıcı janra çevrilməsinin və böyük jurnalistin bu janra davamlı müraciət etməsinin səbəbi öz özünə aydınlaşır.

Publisistikanın həmin illərdə ədəbi hərəkatda "aparıcı rola malik olub, ictimai fikrin başlıca ifadə vasitəsinə çevrilməsi" fikrini professor X.Məmmədov da qəbul edir: "Ədəbiyyatşünaslar təsdiq edirlər ki, bir qayda olaraq, həmişə "yeni tipli ədəbiyyatın formalaşması publisistikanın inkişafından başlayır". Adətən publisistikamı ədəbi prosesin "artilleriyası" adlandırırlar. Böyük ictimai problemləri müzakirəyə qoymaq, maarifçilik hərəkatının qarşısında duran vəzifələri aydınlaşdırmaq, milli mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin tərəqqi yollarını göstərmək çox vaxt bu janrın öhdəsinə düşür"[2,71].

M.Şahtaxtlı da özünün milli tərəqqi konsepsiyasında geniş maraq dairəsi və mövzu rəngarəngliyi ilə bu janrın imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Başqa sözlə, " M.Şahtaxtlının ictimai-siyasi maraqlarının genişliyi onun publisistikasının da çoxşaxəliliyini təmin edir: o, məqalələrində həm Azərbaycanda, həm də xaricdə baş verən ən müxtəlif ədəbiyyat, mədəniyyət hadisələrini əhatə edir. Onun tanınmış qəzet və jurnalların səhifələrinə yayılmış məqalələri, elmi əsərləri filoloqlar, tarixçilər, linqvistlər, şərqşünaslar və etnoqraflar üçün böyük maraq doğurur. Müəllifin hətta ilk publisistik əsərləri ilə üzdən tanışlıq belə onlarda qaldırılan problemlərin ciddiliyi və həlli yolları elmi dərinliyinə görə heyrət doğurmaya bilmir"[5,11].

Müşahidələr M.Şahtaxtlının milli tərəqqi konsepsiyasında publisistikanın hər üç növündən (bədi, siyasi, elmi) istifadə etdiyini təsdiqləyir. Onu da əlavə edək ki, M.Şahtaxtlının istifadə etdiyi publisistik növlər arasında keçilməz sədd çəkmək də mümkün deyil. Çünki o, ədəbi publisistikasında siyasi məsələlərə, yaxud əksinə toxunmuş, eləcə də bu növlərdə yazdığı məqalələri elmi publisistika səviyyəsinə qaldıra bildirmişdir. Bu səbəbdən də "Məhəmmədəğa Şahtaxtlının Avropa və rus mətbuatında, eləcə də Azərbaycanda çap olunmuş məqalələrinin bir çoxunu səviyyə etibarilə qiymətli elmi əsərlər kimi qəbul etmək mümkündür. Hətta, bu məqalələrin bəziləri publisist düşüncəsindən qat-qat çox alim-mütəfəkkir qənaətlərinin ifadəsi kimi səslənir. Məhəmmədəğa Şahtaxtlının publisistikası zəruri informasiyaların, yaxud gündəlik həyat həqiqətlərinin sadəcə obyektiv təqdimi ilə deyil, qaldırdığı aktual problemlərlə, müraciət etdiyi mövzu ilə bağlı dərin analitik təhlili ilə yadda qalır"[1,19-20].

Maariflənmə, elm və təhsil problemləri M.Şahtaxtlı publisistikasının geniş bir sahəsini təşkil edir. Müəllif bir çox məqalələrində bu məsələlərə toxunmuş, yeddi silsilədən ibarət "Müsəlmanlarda məktəb həyatı" adlı məqaləsini isə məxsusi bu mövzuya həsr etmişdir. Məqalədə dərslər otaqlarının vəziyyətindən başlayaraq, məktəblərdə tədris edilən dərslərlə, fənlərə, əlifbaya, müəllimlərin savadı və

sosial vəziyyətinə qədər bütün problemlərə incəliklərinə qədər toxunulur, Avropa təhsil sistemi ilə müqayisəli şəkildə ətraflı təsviri və şərhini verir.

M.Şahtaxlı müsəlman (Azərbaycan) məktəblərində təhsilin acınacaqlı vəziyyətdə olduğu qənaətinə gəlir. Bildirir ki, şagirdlər vaxtının çoxunu məktəblərdə keçirsələr də, müqabilində çox səthi məlumatlar əldə edirlər. Səkkiz il məktəb adlandırılan çirkli, qaranlıq, soyuq, havasız otaqlarda dizi üstə oturan yeniyetmənin həssas qəlbi Hafizin və Sədinin, yaşına və bilik səviyyəsinə uyğun gəlməyən əsərlərinə tuş gəlir.

Nə dəqiq, nə də tarixi biliklər əldə etməyən şagird Quranı mexaniki şəkildə oxumağı öyrənib, fars dilində - özü üçün ölü dildə yazılanları yarımçıq başa düşür. "Halbuki, bizim Qafqaz müsəlmanları onu əhatə edən xalqların etnoqrafik xüsusiyyətlərinə görə heç vaxt fars dilində şifahi şəkildə anlaşılmır"[4,278].

M.Şahtaxlı müsəlmanlarda təhsilin vəziyyətini Avropa təhsilinin səviyyəsi ilə müqayisə edir: "Bununla yanaşı, Avropada uşaqlar elə 8 il ərzində tam gimnaziya kursunu tamamlayırlar. Bu o deməkdir ki, şagirdlər öz ölkələrinin ədəbiyyatları ilə tanışdırlar, iki qədim, bir, yaxud iki xalqın yeni ədəbiyyatını, dilini öyrənirlər. Həm ümumi tarixi, həm də öz ölkələrinin tarixini bilirlər, hesab, təbiət elmləri, botanika, zoologiya, kimya, fizika, coğrafiya və astronomiya keçirlər"[4,278].

M.Şahtaxlı azərbaycanlı şagirdlərlə bağlı maraqlı fikirlər də irəli sürür. O, bizim məktəblərdə müvəffəqiyyətin acınacaqlı vəziyyətdə olmasının səbəbini "müsəlman uşaqlarının zehni qabiliyyətinin aşağı olmasında yox, məktəblərdə təhsilin strukturunun yarımsızlığında" görür. "Bizlərdən kimlər ki, Avropa məktəblərində təhsil alıb, onlar öz qabiliyyətlərinə görə, şübhəsiz, xristian yoldaşlarının orta səviyyəsindən yuxarıda dayanmışlar. Bu yaxınlarda Tiflis klassik gimnaziyasında şagirdlər müvəffəqiyyətlərinə görə təltif edildilər; 1000-ə yaxın şagirdin içərisində cəmi 20 müsəlman var idi. 26 təltifdən 7, yaxud 8-ni müsəlman şagirdlər aldı"[4,279].

Daha sonra müəllif İrandan Fransaya təhsil almağa göndərilmiş azərbaycanlı tələbələrin uğurları haqqında onlara nəzarət edən fransız şərqşünası Güarın necə "vəcdlə danışdığını" fəxrətlə xatırladır.

M.Şahtaxlı bizim məktəblərin də xristian məktəblərində olduğu kimi zehni və mənəvi müvəffəqiyyətlər əldə edə bilməsini mümkün sayır. Bunun üçün isə bizim məktəblərin başlanğıc siniflərində təhsil prosesinin Avropa təhsil sisteminə uyğunlaşdırılmasını, bununla yanaşı, tədrisin ana dilində aparılmasını zəruri hesab edir: "Başlanğıc təhsil yalnız onda yaxşı nəticələr verə bilər ki, tədris ana dilində aparılsın. Dil elmi göstəricilərlə tanış olmaq üçün məktəb tətəfindən verilən vasitədir. Uşaq isə ana dilini bildiyindən dərslərin məzmunu ilə tanış olmağa başlayır. Tədris xarici dildə aparıldıqda isə vəziyyət tamamilə başqa şəkildə olur"[4,279].

Başlanğıc təhsilin ana dilində aparılmasını zəruri sayan M.Şahtaxlı Azərbaycan məktəblərinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra konkret təkliflər irəli sürür. Onlardan biri rus dilində olan dərslərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsidir.

Müəllif bununla yanaşı şagirdlərə milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasını da zəruri sayır və yazır: "Uşaqlarda qıraətə həvəs yaratmaq üçün indi xalq arasında yalnız şifahi şəkildə yaşayan, azərbaycanlıların sosial-mədəni həyatını öyrənmək üçün zəngin material verən bizim çoxsaylı və dərin məzmunlu nağılları, hekayələri (epik, əxlaqi tendensiyalı və s.), atalar sözləri və məsəlləri, hikmətli sözləri,

aforizmləri və s. toplamaq və onlardan qiraət kitabları yaratmaq lazımdır. Dillərə dair elə qrammatika dərsləkləri hazırlamaq lazımdır ki, uşaqlar onlardan istifadə etməklə öz fikirlərini ana dilində ifadə edə bilsinlər"[4,281].

M.Şahtaxtlının tövsiyələrindən biri də ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi, yaxud türk dilində bəzi səsləri bildirən işarələrin ona əlavə edilməsidir. Müəllif yazır: "Ərəb əlifbasına ərəb olmayan müsəlman xalqlarından birinin, məsələn, türklərin milli hərfləri, əlavə edilərkən bu ərəb-türk əlifbası səslərin sayına görə o qədər zənginləşər ki, onlarla həm fars, həm indus, həm də kürd və s. sözlər yazıla bilər"[4,281].

M.Şahtaxtlı Azərbaycan məktəblərində vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında müəllimlərin də roluna müstəsna əhəmiyyət verir və xoşbəxtlikdən yerli müəllimlərin az da olsa, mövcud olduğunu və Qori Müəllimlər Seminariyasında artıq azərbaycanlı müəllimlərin də hazırlandığını diqqətə çatdırır.

"Elmsiz tərəqqi, tərəqqisiz isə həyat ola bilməz" gerçəyinə əmin olan M.Şahtaxtlı milli tərəqqi konsepsiyasında elmin əhəmiyyətinə geniş yer ayırır.

"Dərdimiz və dərmanımız" adlı məqaləsində Avropa ilə Şərqi müqayisə edən müəllif Avropada elmin və ağıl gücü ilə o dövr üçün ağla gəlməyən nailiyyətlər (qışın ortasında süni yolla meyvə, tərəvəz becərilməsi və s.) əldə edilməsini diqqətə çatdırır və davamında yazır: "Beləcə təbiəti-əsriyyə səbəbi ilə hüsul xeyli zamana müvafiq olan məhsulat elm və ağıl qüvvəti ilə süni olaraq zühura gətirilir.

İndi buraya qədər saydığım elm və ağıl xarüqələri, əsərləri hər kəs bilər və təsdiq edər ki, haşa bizlərin deyil, mədəni-mərifət sahiblərinindir, ya bizlər bütün-bütün pərişanmıyız? Xeyir, öylə işmi olar?

Qədim, xalis mütədəyyəin elmi-islamların vaxtı ilə vücuda gətirdikləri əsərləri avropalılardan tərcümə edilən kitablarda oxuyuruq. Tövbə!

İndiki mədənilərin yaptıklarını görürük, ağzımızı bir qarış açıb sərsəm, mədhuş qalırıq. Bu qədərmi?" [4,66-67].

Müəllif oxucularına gördüklərindən ibrət almağı tövsiyə edir, onları fanatizmdən, cəhalətdən uzaq olmağa çağırır. Şahtaxtlının qənaətinə görə, avamlar, kəndlilər belə elmin, mərifətin gərəkliliyini anlayır, amma onu mənimsəməyin qaydasını bilmirlər. Ona görə də elm yolunu onlara öncüllər işləri, əməlləri ilə öyrətməlidirlər. M.Şahtaxtlı bu sahədə "böyüklərimizdən bizə quru söz deyil, ciddi ürək, qeyrət, iş lazımdır"[4,66-67] - deyirdi.

M.Şahtaxtlı dövlətlilərin çöxunu ömürlərini pul toplamağa sərf etməkdə, islam məmurlarının öz dilində qəzet oxumamaqda, bir çox ziyalıları "cibindən bir qəpik verib qəzet almamaqda" qınayır. Bunlarla bərabər müəllif cəmiyyətdə xeyriyyəçi dövlətlilərin və millətpərvər ziyalıların olduğunu diqqətə çatdırsa da, "qonşulara və zəmanənin ehtiyacına" görə onların sayının çox az olduğunu da vurğulayır: "Doğrunu nə üçün rədd edəlim? Divar, torpaq qonşularımız bu gün bizim istədiyimiz, xeyir, möhtac olduğumuz mədəniyyətə 50 il əvvəl başlamışdılar. Bizlər hələ cəhalətin qurbanı, avropalıların nökrəri, daha açığı, qonşularımızın sağılan inəyi mənziləsində, məzəllətində qalmışız"[4,69-70].

Məqaləsinin davamında müəllif müsəlmanların düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti ürək ağrısı ilə dilə gətirir, çıxış yolu axtarır: "İlahi, bizim millətin mərifət baharı nə vaxt gələcək? Elm çiçəklərimiz nə zaman açılacaq? Həmişə belə gözü bağlı, dili lalmı qalacağıq? Bu nə halətdir ki, düşmüşüz? Bu nə yükdür ki, biz çəkiriz? Daha

nə zamana qədər bu cəhalət boyunduruğundan qurtula bilməyəcəyiz? Axı, biz də insanız. Cəhalət ilə puç olub gedən, mərifət ilə səlamətə çıxan millətlərdən ibrət alalım"[4,69-70].

M.Şahtaxtlı məqalələrində acı da olsa, həqiqəti dilə gətirməkdən çəkinmir, “dərdini bilməyən, dərmanın tapmaz ” – deyirdi. O, türk-tatar qövmlərini mədəni millətlər içində yaşayan nimmədəni (yarımmədəni) millət hesab edir və mədəni millətlərin özlərindən mədəniyyəti az olan millətlərin “elm və maariflə ziyalanmayan səy və əməllərini öz mənfəətlərinə sui-istimal etdiklərini, onları “bir növ alət və əl heyvanı halətinə gətirdiklərini diqqətə çatdırır”.

M.Şahtaxtlıya görə “elmsiz səy və əməlin məşəqqəti çox, mənfəəti az olur”. Bu səbəbdən də yarımmədəni millətlər “çox işləyib az nəfərdar olduqlarından gədgədgə əzilib, puça çıxıb məhv və müzməhil olurlar”.

M.Şahtaxtlı qövmünü yaşada bilmək üçün yenə də türk və tatarlara “mədəni qonşulardan mədəniyyət öyrənib, onlar kimi ağıl və idrakla yaşamağı”, həm də elmin, maarifin, mədəniyyətin bütün millətlərin, o cümlədən türk və tatarların da inkişafına təminat verən, zəmanə ilə ayaqlaşma bilən üsullarından istifadə etməyi zəruri sayır və yazır: “Qövmümüzün həyatı üçün, nəslimizin bəqası üçün cihad-irfan, müharibəyi-elm və fəzl etməliyiz. Əgər, maarifli müsəlmanlarda bir az himmət, bir az qəlbən qövmlərini, həmcinslərini sevmək olsa, bu vəzifeyi-müqəddəs, artıq asan bir işdir”[4,119].

Müəllif qonşuların hazırkı inkişaflarını görüb türklərə “əhvali-maziləri”nə nəzər salıb, ibrət götürməyi tövsiyə edir. Daha sonra Avropo alimlərinə istinadən türklərin “aləmi-tarixə” qədəm qoyduqları vaxtdan elmə, mədəniyyətə müstəhid olduqlarını əməlləri, niyyətləri və arzuları ilə sübut etdiklərini bildirir və bu qənaətə gəlir ki, “Millətlərin ustadları, rəhbərləri yenə millətlərdir. Bu yöndə davam edərsək, inşallah tezliklə müvəffəqiyyət hasil olar”[4,119].

Müəllif “Hər gün bir az” adlı silsilə məqaləsinin davamında yaponları nümunə gətirib onların az müddət içərisində “mücüzə sayılmağa şayan bir surətlə bir vadedə səbat və ısrarla elmdə, fəzldə, iqdəmdə, əxlaqda özlərini mədəni millətlərə yetirib, bəlkə bir çoxunu keçib, mükəmməl mədəniyyətlə yaşayan, dünyada behişt ləzzəti görən mədəni millətlər ailəsinə, xanəvadəsinə “yaponiyalı” adlı bir təzə üzv artırıdqlarını”[4,120] diqqətə çatdırır. Qonşuların da artıq “Yevropa üsulu yaşamağa başladıqlarını”, “asiyanışın bir yevropalı” olduqlarını, türklərin isə Sultan Mahmudun, Rəşid və Midhət paşaların yolunu inkar etdiklərindən “yevropanışın asiyalı bir qövm halətində” qaldıqlarına təəssüflənir. Müəllif yazır: “Elə ki, hal-hazırda türkləri görəndə insan təəccüb və heyrətdə qalır ki, belə niyyət və məqasidlərində süst və zəif olan millətin içinə necə olmuşdur ki, Teymurləng kimi, Çingizxan kimi, Əkbər şah Hindi, Sultan Məhəmməd Fateh, Yavuz Sultan Səlim kimi dünyanı bir neçə dəfə hökmlərinə ram edən cahangirlər gəlmiş? Bu səbəbdəndir ki, nöqsanımızı ikmala çalışacağımız yerinə cəhalətimizi, zəbunluğumuzu biri-birimizin üzərinə atıb, qoca arvadlar kimi qeybətçilik edirik”[4,120]. Məktəblərin, mədəniyyətin ədəbiyyatın, peşə və sənətlərin, ticarətin yoxluğundan, islahatların aparılmamasından şikayətlənən müəllif günahı alimlərdə görür. Alimləri dini təlimləri öyrətməklə yanaşı, texniki bilikləri, təbiət elmlərini də öyrənib tədris etməyə çağırır. Amma, din alimlərindən bunu gözləmir: “Axirət karguzarları olan üləmadan dünya işini

ummaq başdan-ayağa səhv bir arzudur. Dünya işlərini dünya alimlərimiz yapmalıdır ki, bu qisim alimlərin heyətinə yevropalılar “intelligensiya” deyirlər.

M.Şahtaxlı “Azərbaycanda darülfünun” adlı məqaləsində də elm və təhsilin əhəmiyyətinə toxunur. Onun məqaləsinə oxuculara müraciətlə “Darülfünun olmazsa n olur?” sualı ilə başlaması heç də təsadüfi deyildi. Əslində, darülfünunun olmadığı dövrdə nələrin olmaması oxuculara yaxşı məlum idi. M.Şahtaxlı qoyduğu suala verdiyi cavablarla universitetin açılacağı təqdirdə nələrin olacağını anladır. Anlatdığı isə çox ciddi irəliləyişlər, uğurlar, inkişaf idi. M.Şahtaxlıya görə darülfünun olarsa, irfani və ictimai həyatımızdakı durğunluq aradan qalxacaq, orta məktəblərdə dərs deyəcək müəllimlər, xəstələri müalicə edəcək həkimlər, qayda-qanuna nəzarət edəcək hüquqşünaslar, Avropa tipli yazıçı və jurnalistlər, elmi mədəniyyətin inkişafına xidmət edəcək professorlar yetişəcək və s.

Universiteti mədəni həyatın “mənbəyi-sərçəşməsi” hesab edən M.Şahtaxlı “Darülfünundan əl çəkmək mədəni həyatdan rugərdan olmaq deməkdir” qənaətini oxuculara çatdırır.

Müəllif yenə müqayisələr aparır: gürcülərin və ermənilərin artıq öz universitetlərini təsis etdiklərini xatırladır. O, Azərbaycanla Türkiyə arasında da paralellər aparır. Osmanlıda aparılan islahatların Avropa tərəfindən bəyənilmədiyini, amma bunda türklərin özlərinin günahkar olduqlarını bildirir. Müəllifə görə Türkiyədə darülfünunlar olsa da, onlar Şeyxülislamın əqidəsi ilə fəaliyyət göstərirlər, onun əqidəsinə qarşı çıxmaq isə cinayət kimi başa düşülür.

M.Şahtaxlı Azərbaycanda daha müasir universitet görmək istəyir.

Müəllif alimlər haqqında da maraqlı fikirlər söyləyir. M.Şahtaxlıya görə “Mən filan fənnə mütəxəssisəm ədasında bulunan”, amma öz dilində öz elmini tədris edə bilməyəni alim adlandırmaq olmaz – bu adam “yolunu bulub bir düyəlmiş alıb “aliməm” – deyə xəlqi aldadır”. M.Şahtaxlıya görə “alim, mütəfəkkir olub öz fikrini, öz elmini öz dilində bəyan etməkdə güclük çəkməyən ziyalıdır”.

Qeyd etdik ki, M.Şahtaxlının publisistikası mövzu baxımından çox aktualdır və o, millətin tərəqqisi üçün zəruri olan bütün problemlərə toxunmuşdur. Onun milli tərəqqi konsepsiyasının formalaşmasında publisistik fəaliyyətinin əvəzsiz rolu olmuşdur. Onun publisistik əsərlərində toxunduğu azərbaycançılıq, milli kimlik və ana dili, anadilli mətbuat, elm və təhsil, mədəniyyət və ədəbiyyat, qadın azadlığı, demokratik dövlət quruluşu məsələləri və b. problemlər milli tərəqqi konsepsiyasının təməlini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ. Millətin canlı heykəli (müqəddimə). Şahtaxlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2006.
2. Məmmədov X. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. "Yazıçı", B., 1987.
3. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq: ensiklopedik lüğət. Azərbaycan ensiklopediyası, B., 1998.
4. Şahtaxlı M. Müsəlmanlarda məktəb həyatı (son). M.Şahtaxlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2006.
5. Zeynalova K. Məhəmmədəğa Şahtaxlı rus dövrü mətbuatında (rus dilində), B., “Səda”, 1995.

T.Abdullayeva

The publicist works of Mahammadaga Shahtakhtli
Summary

This article deals with the publicist works of Mahammad Shahtakhtli, One of the main directions of his scientific heritage. The key themes of the publicist works, i.e. national unity, Azerbaijani studies, science and education, problems of culture and other matters are analyzed comprehensively. The author pays special attention to the attitude towards the European educational system and culture.

T.Абдуллаева

Публицистическое творчество Магамедага Шахтахты
Резюме

В статье исследуется одно из основных направлений творчества М.Шахтахты – публицистика. Автор основательно анализирует ключевые темы публицистического творчества М.Шахтахты, копии являются национальное единство, азербайджанское самосознание, наука и образование, вопросы культуры и т.д. Наряду с этим, уделяется особое внимание к отношению видного публициста к европейской образовательной системе и культуре.

Rəyçi: Dilarə Məmmədova
filologiya üzrə fəşəfə doktoru, dosent

ARZU MƏMMƏDOVA
SDU
arzumamaedova@mail.ru

BƏDİİ NƏSRİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏ M.F.AXUNDZADƏNİN MÜSTƏSNA XİDMƏTİ

Açar sözlər: Axundzadə, janr, ədəbiyyat, realist, əsər, klassik

Key words: Akhundzade, genre, literature, realistic, work, classic

Ключевые слова: Ахундзаде, жанр, литература, реалист, произведение, классический.

Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, görkəmli nəsir, istedadlı şair, realist ədəbiyyatın dahi nümayəndəsidir. O, Azərbaycan fəlsəfi, ictimai-siyasi və ədəbi-tənqidi fikrinin ən görkəmli nümayəndəsidir. Mirzə Fətəli Axundzadə Yaxın Şərq ölkələrində maarifçilik hərəkatının aparıcılarından biri idi.

Əsərlərində Axundzadə ədalətsizliyə, qanunsuzluğa, nadanlığa, dini fanatizmə və ətalətə qarşı çıxmış, doğma xalqının və şərq xalqlarının milli intibahı, iqtisadi-mədəni inkişafı, kütlələrin xoşbəxt həyatı uğrunda mübarizə aparmışdır. Şeirləri M.F.Axundzadənin zəngin və çoxcəhətli irsində müəyyən yer tutur. O, fəaliyyətə gənclik illərində şair kimi başlamışdır. Ömrünün sonuna qədər bu sahədə yaradıcılığını davam etdirərək, həm klassik şeir, həm də xalq şeiri üslubunda lirik qoşmalar, gəraylılar və mənzum məktublar yazmışdır.

M.F. Axundzadənin bədii yaradıcılığa nə vaxtdan başladığı dəqiq deyildir. “Zəmanədən şikayət” adlı şeir “Səbuhi” təxəllüsü ilə yazılmış onun ilk bədii əsəri hesab edilir. Bu şeir fars dilində, klassik Şərq şeiri ənənələri əsasında, məsnəvi formasında yazılmışdır. 1837-ci ildə yazdığı “Puşkinin ölümünə Şərq poeması” M.F. Axundzadənin ikinci poetik əsəri idi (3).

Bir şair kimi M.F. Axundzadənin fəaliyyətinin ümumi qiymətini və ədəbiyyat tariximizdə tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirərkən onun poetik əsərləri zəngin və çoxsahəli irsinin az bir qismini təşkil edir. M.F.Axundzadə milli dramaturgiya-mızın banisi kimi şöhrət qazanmışdır. Bir-birinin ardınca qələmə aldığı komediyalarla o, Azərbaycan ədəbiyyatında əsaslı dönüş yaratdı və onu yeni inkişaf yoluna saldı. O, əsərlərində milli ədəbiyyatımızın real gerçəkliklə əlaqəsini qüvvətləndirdi. M.F.Axundzadə yalnız Azərbaycanda deyil, ümumən Yaxın Şərq ölkələrində dramaturgiyanın banisi kimi ad qazandı. Onun dramaturgiyaya müraciət etməsi, onun maarifçi görüşləri və həyatını, istedadını, tükənməz enerjisini şüurlu olaraq Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının təbliğinə həsr etməsi ilə bilavasitə bağlı idi. Xalq kütlələri arasında maarifçilik ideyalarını yaymaq üçün dramaturgiyanın ən münasib, ən əlverişli vasitə, kəsərli ideoloji mübarizə silahı olduğunu düzgün və vaxtında görmüşdü. Yeni ədəbiyyatın əsaslarını o, komediya janrında yazdığı əsərlərə qoymuşdur. Komediya müraciəti müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən olmuşdur. Bir xalqın ədəbiyyatında yeni ədəbi-estetik prinsiplərin, yaradıcılıq metodlarının və yeni ədəbi janrların təşəkkülü həmin xalqın ictimai-siyasi həyatında olan dəyişikliklərlə və zamanın, sənətin, ədəbiyyatın qarşısına qoyduğu yeni tələblərlə bağlı olur. Bu fikirlər komediya janrının inkişafına da aiddir.

Komediya jarının onun istedadına, yaradıcılıq meyllərinə uyğun gəlməsi, əsas rol oynamışdır. O, iti tənqidi ağıla, incə yumor hissənə, ictimai ziddiyyətləri görmək, dərk etmək qabiliyyətinə malik idi. Onun bir komedioqraf kimi formalaşmasına və fəaliyyət göstərməsinə, xüsusən, Molyer və Qoqol təsir göstərmişdir. Onun komediyaları ilə ədəbiyyatımızda realist sənətin mükəmməl banisi ucaldılmışdır. Xalq həyatı və məişətinin dərin, rəngarəng əsasını M.F.Axundzadə komediyalarında vermişdir. O əsərlərinin bədii materialını, mövzusunun müşahidə etdiyi həyat hadisələrindən almışdır.

Maarifçi olan M.F.Axundzadə pyeslərində öz dövrünün mühüm, aktual məsələlərinə toxunurdu. Axundzadə komediyalarında Azərbaycan həyatının geniş, dərin əksini vermiş, Azərbaycan cəmiyyətinin demək olar ki, əsas sinif, təbəqə, ictimai qruplarının dolğun bədii surətlərini yaratmışdır.

M.F. Axundzadənin komediyalarında təsvir olunmuş zəngin və rəngarəng surətlər aləmində mənfi qəhrəmanlar mühüm yer tutur. Onun pyeslərində təsvir olunmuş Molla İbrahimxəlil kimyagər, dərviş Məstəli şah, xan, vəzir Mirzə Həbib, Heydər bəy, Hacı Qara, Ağa Mərdan kimi mənfi tiplər mücərrəd bir bəy, mücərrəd bir ruhani, mücərrəd bir hakim, mücərrəd bir tacir və yaxud müəyyən eyibləri əks etdirən fiqurlar, sxematik, birtərəfli surətlər deyildir. Onlar konkret bir ictimai təbəqənin tipik xüsusiyyətlərini özlərində ümumiləşdirirdilər. Məsələn: “Kimyagər” komediyasında Molla İbrahimxəlil və “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli Şah” komediyasında Məstəli şah surətində M.F. Axundzadə sadəcə olaraq fırlıdaqçı bir kimyağəri, dərvişi deyil, feodal cəmiyyətinin müəyyən ictimai qruplarının tipik nümayəndələrini yaratmışdır (1). Alimlərə, yalançı kimyagərlərə məxsus xüsusiyyətlər Molla İbrahimxəlil surətində ümumiləşdirilmişdir. Məstəli Şah surətində isə Azərbaycan və Yaxın Şərq xalqlarının həyatında mühüm rol oynayan dərvişlərin xarakterik keyfiyyətləri toplanmışdır. “Vəziri-xani-Lənkəran” komediyasında təsvir olunan xan və vəzir Mirzə Həbib surətlərində M.F. Axundzadə feodal-üsuli-idarəsinin ali hakimlərinin səciyyəvi sifətlərini əks etdirmişdir. Komediya müəllif xanın və baş vəzirin nöqsanlarını bu və ya digər hakimə xas olan əzəlibir xüsusiyyət kimi deyil, ümumən feodal hakimlərinin tipik cəhətləri kimi qiymətləndirmişdir.

“Hacı Qara” komediyasının mənfi qəhrəmanı olan Heydər bəy surətində əsrin ortalarında müflisləşməyə doğru gedən mülkədarların tipik surəti yaradılmışdır (1). Hacı Qara surətində isə bu dövr Azərbaycan tacirliyinin səciyyəvi sifətləri ümumiləşdirilmişdir. Mirzə Fətəli mənfi tiplər silsiləsi vasitəsilə feodal cəmiyyətinin əsas ictimai nöqsanlarını və ziddiyyətlərini açıb göstərir, onun xalqa zidd bir quruluş olduğu nəticəsini çıxarırdı. O, bir maarifçi kimi əsərlərində cəmiyyətin ictimai eyiblərini tənqid etməklə bərabər, gəncliyi maarifçilik ideyalarına, dünyəvi elmlərin və mütərəqqi Avropa mədəniyyətinin nailiyyətlərinə yiyələnməyə çağırmış, insan zəkasına qiymət vermiş, şəxsiyyət azadlığı uğrunda fal mübarizə aparmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik görüşlərini ifadə edən ilk ziyalı obraz “Molla İbrahim Xəlil kimyagər” komediyasının müsbət qəhrəmanı şair Hacı Nuru idi. Hacı Nuru xalqının, vətəninə taleyi haqqında düşünən, ağıllı, işgüzar, istedadlı bir ziyalıdır. Belə ki, onun cəmiyyətdə heç bir mövqeyi yoxdur. “Vəziri-xani-Lənkəran” komediyasında o, Teymur ağa surətində maarifçi hakim ideyalarını təbliğ etmişdir. “Xırc quldurbasan” komediyasının gənc qəhrəman Bayram xalqımızın bir sıra müsbət keyfiyyətlərini özündə təmsil edən dolğun kəndli surəti-

dir. M.F. Axundzadə komediya janrının xüsusiyyətlərinə, sirlərinə dərinləndirən bələd olan bir dramaturqdur. O, əsərləri üçün həyatı, təbii, orijinal və maraqlı surətlər düşünüb tapmış, təsvir etdiyi hadisələri dinamik, gərgin, gərgin və maraqlı bir kompozisiya ətrafında birləşdirmişdir. Axundzadənin dramaturgiyası XIX əsrin 30-40-cı illər Azərbaycan həyatının güzgüsü hesab olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsrin təşəkkülü və inkişafı tarixində də M.F. Axundzadənin müstəsna xidməti olmuşdur. “Aldanmış kəvakib” povesti ilə o, Azərbaycan bədii janrının uğurlu nümunəsini yaratmışdır. Bu povestin mövzusu tarixi bir hadisədən alınmışdır. O, bu tarixi hadisəni yaradıcılıq süzgəcindən keçirmiş, yeni hadisələrlə zənginləşdirmiş, ona yeni məna vermişdir. Mövzu tarixi hadisədən götürülsə də, o öz bədii məzmununa, satirik istiqamətinə görə tam müasir səciyyə daşıyır. Bu əsərdə ədib Şah Abbas və onun vəzirləri surətlərin də məharətlə ali feodal hakimlərinə məxsus sifətləri ümumiləşdirmişdir. Surətlərin düzgün və sərrast təsviri əsərin mühüm ideya-bədii məziyyətlərindəndir. İran hakimlərinin və ruhanilərinin eyiblərini xalq arasında ifşa etdiyi üçün mollabaşı Yusif Sərraca da dərin kin bəsləyir, onu da məhv etmək üçün bir bəhanə axtarır. Əsərdə Yusif Sərrac elmi, maarifi, iqtisadi-mədəni tərəqqini təmsil edən maarifçi hökmdar kimi qələmə alınmışdır. Povestdə yeni mütərəqqi ideyalar orijinal və maraqlı bir bədii formada əks olunmuşdur.

M.F. Axundzadənin bədii əsərlərinin böyük ictimai-tərbiyəvi əhəmiyyəti olmuşdur. Onun bədii yaradıcılığı geniş zəhmətkeş kütlələrin ictimai şüurunun oyanmasında mühüm rol oynamışdır. Əsərlərində o cəmiyyətinin əsas ictimai eyib və ziddiyyətlərini satira atəşinə tuturdu. O, kütlələri iqtisadi-mədəni tərəqqi, azad və xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəyə ruhlandırır. M.F. Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Bildiyimiz kimi, M.F. Axundzadə müsəlmanların ən mədəni simalarındandır və öz komediyaları ilə məşhurdur. Şərqi XIX əsr müəlliflərindən ən çox tanınanı M.F. Axundzadədir. O, fars və rus dilləri vasitəsilə Şərq və Qərb mədəniyyətinə dərinləndirən bələd olduqca, onların qarşılıqlı əlaqə və zənginləşmə imkanlarını görmüş və göstərmişdir. Dramaturq Qərb və Avropa ədəbiyyatını, tarixini, fəlsəfi və ictimai fikrini dərinləndirən mənimsəyərək orijinal bir şəxsiyyət kimi formalaşmışdır. Onun başlıca şöhrəti əsərlərinin fars dilinə tərcümə olunması ilə başlayır. Bu tərcümə vasitəsilə Avropa Azərbaycanın böyük ədibi ilə maraqlanmışdır (4,3).

Hələ sağlığında əsərləri Avropada, xüsusən Almaniya, Fransa və Böyük Britaniya kimi ölkələrdə tanınan M.F. Axundzadənin yaradıcılığına maraq onun ölümündən sonra xeyli güclənmişdir. Qərb dünyasında Azərbaycan mütəfəkkirinin yaradıcılığına marağın artması onun əsərlərinin Avropada daha geniş yayılması ilə bağlıdır (4,10). M.F. Axundzadənin əsərləri İngiltərədə keçən əsrin 80-ci illərindən tərcümə olunmağa başlanmışdır. Tərcümədən əsas məqsəd fars dilini öyrənmək istəyən ingilis tələbələrinə canlı danışq dilində vəsait təqdim etmək olmuşdur. 1985-ci ilə kimi M.F. Axundzadənin əsərlərinin alman, fransız, ingilis dillərində çap olunması barədə istənilən qədər fikir söylənilmiş, bu problemə müxtəlif istiqamətlərdə baxılmış, elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Görkəmli Azərbaycan yazıçıları H.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, R. Əfəndiyev, S. S.Axundov, N. Nərimanov bilavasitə M.F. Axundzadənin təsiri altında bədii yaradıcılığa başlamış, onun ədəbi ənənələrini yeni tarixi

şəraitdə davam və inkişaf etdirərək, milli dramaturgiyamızı və nəsrimizi yeni ideya-estetik keyfiyyətlərlə zənginləşdirmiş, tənqidi-realist ədəbiyyatımızı yüksək bir mərhələyə qaldırmışlar.

M.F. Axundzadənin bədii yaradıcılığı öz ictimai-tərbiyəvi və bədii qiymətini indi də saxlamaqdadır. Axundzadə hər şeydən əvvəl tufeyliliyi, nadanlığı, əməyə xor münasibəti, acgözlüyü, haqsızlığı, özbaşnalığı kəskin tənqid atəşinə tutan və zəhməti, elmi, maarifi, iqtisadi-mədəni tərəqqi ideyalarını təbliğ edən realist yazıçı kimi qiymətlidir.

Ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil olmuş M.F. Axundzadənin ölməz əsərləri müasir dövrümüzdə də bir məktəb olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Mirzə Fətəli Axundov. Əsərləri. I cild, Bakı, "Elm", 1987.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, II cild, Bakı, 1960.
3. Qasımzadə F. M. F. Axundovun əsərlərinin Azərbaycan, rus və xarici dillərdə nəşri. "Ədəbiyyat" qəzeti, 1938, N.59, 27 dekabr.
4. Ş. Atayeva. Mirzə Fətəli Axundzadə ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda, fil. e. nam. alimlik dər. disser. avtoreferat, Bakı, 2005.
5. M. Arif. Mirzə Fətəli Axundovun komediyaları, Bakı, 1962.
6. Ş. Atayeva. M.F.Axundov ingilisdilli qaynaqlarda, Tədqiqlər, Bakı, "Elm", 2003. S. 252-258.

A.Mammedova

M.F. Akhundzadeh's unusual role in the history of artistic prose development Summary

Mirza Fatali Akhundzadeh is a famous person of enlightenment trend not only in the development of prose fiction, but also in the Middle East world. He wrote many successful works in classic genres. As a poet he was talented, but as a writer, he had very realistic ideas. Though he wrote in many artistic genres, he is considered the founder of Azerbaijani dramatic composition. For the first time he presented Azerbaijani sociology optimistic in the dramatic genre. In the article it is shown that many articles by M.F. Akhundzadeh were published in many foreign countries. The author shows the writer as an innovator. Then the information about entering of Akhundzadeh's works in the gold fund of our literature is given.

A.Мамедова

Непосредственная заслуга М.Ф. Ахундзаде в развитии художественной прозы Резюме

Мирза Фатали Ахундзаде является одним из известных личностей не только в развитии азербайджанской художественной прозы, но и направления просветительства на Ближнем Востоке. Он писал удачные произведения во

многих классических жанрах. Имел реалистические мысли как писатель и был очень талантливым как поэт. Несмотря на то, что писал во многих литературных жанрах, является основоположником азербайджанской драматургии. Впервые оптимистически представил азербайджанскую социологию в драматическом жанре. В статье говорится об издании произведений М.Ф. Ахундаде в зарубежных странах. Автор представляет его как писателя – новатора. Позже в статье рассказывается о вхождении произведений Ахундаде в золотой фонд отечественной литературы.

Rəyçi: Ağaverdi Xəlilov
                              filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SADIQ QARAYEV
Azərbaycan Universitetinin dissertantı
sadiq-zaman@mail.ru

GÖRÜNƏN BAĞIN GÖZƏGÖRÜNMƏZ BAĞBANI

Açar sözlər: Mübariz Cəfərli, Bağban, roman, nəsr

Ключевые слова: Мубариз Джафарлы, «Багбан» (садовник), роман, проза.

Key words: Mubariz Jafarli, The Gardener, novel, prose

Ədəbiyyata səksəninci illərin sonlarında gələn Mübariz Cəfərli kifayət qədər məhsuldar yazsa da, oxucular tərəfindən az tanınır. Amma ciddi ədəbiyyatdan söz düşəndə ilk xatırlananlar sırasında onun da adı çəkilir. Xalq yazıçısı Elçin “Axtarışların uğurlu bəhrəsi” məqaləsində yazır: «Mən Mübariz Cəfərini şəxsən tanımasam da, artıq neçə ildir ki, mətbuatda bu müəllifin hekayələrini, povestlərini izləyirəm və doğrusu, təəccüb edirəm ki, nə üçün ədəbi tənqid onun yaradıcılığına layiq olduğu diqqətlə yanaşmır» [4]. Elə həmin məqalədə Xalq yazıçısı ortaya qoyduğu sualın cavabını belə açıqlayır: «Görünür, bunun bir səbəbi də ondadır ki, Mübariz müəllim özünüreklandı, ədəbiyyatçıları ajiotajdan uzaq bir adamdır (hər halda mənə belə gəlir) və bir küll halında, yəni ümumiləşdirərək götürsək, bugünkü Azərbaycan ədəbi prosesindəki bəsitlik yalnız öz yazı-poza işi ilə məşğul olan bu yazıçını ümuminin arasından seçməyə imkan vermir» [4].

İndiyə qədər “Dünyanın ikinci üzü”, “Olanlar və olmayanlar”, “Trio, kvartet və s.”, “Cangüdə”, “Əkslər labirinti”, “Fəlsəfi oyunlar” və s. kitabları nəşr olunan yazıçının son illər “Azərbaycan” jurnalında üç irihəcmli əsəri - “Bərpaçı”, “Bənnə”, “Bağban” romanları dərc olunub. Bu əsərlər bir-birinin ardınca işıq üzünə gəlsə də, əslində uzun illərin gərgin axtarışlarının bəhrəsidir. İstər struktur, istərsə də süjet və ideya-məzmun baxımından hər üç əsər M.Cəfərli yaradıcılığında yeni mərhələ təşkil edir.

Yazıçının digər nəsr əsərləri kimi, roman yaradıcılığı da ədəbi tənqidin diqqətindən yayınmayıb. Bildirir ki, Mübariz Cəfərlinin «son illər qələmə aldığı “Bərpaçı”, “Bənnə”, “Bağban” romanlarından ibarət trilogiyasında müəllif ideyası və təfəkkürünün önəmli dərəcədə durulduğu da, istər təsvir, istərsə də dialoqların maksimum cilalığı da qabarıq hiss olunur. Bu romanlarla Məmməd Səid Ordubadi və İsa Muğannadan sonra Azərbaycan nasiri üçüncü dəfə Nizami ilə dialoqa girir, amma bu dəfə tamamilə fərqli rəqəsdə» [3].

Tanınmış tənqidçi Cavanşir Yusifli isə Mübariz Cəfərlinin romanlarını belə təhlil edir: «Ən önəmli cəhətlərdən biri odur ki, bizim çağdaş nəsr təcrübələrindən fərqli olaraq bu mətnlərdə rəngbərəng hadisə selini deyil, hadisəni tədqiq edən yazıçı düşüncəsini görürük» [5].

Mübariz Cəfərlinin nəsr yaradıcılığı Xalq yazıçısı Elçinin də təhlil süzgəcindən keçib. O yazır ki, M.Cəfərlinin əsərlərində «ənənəvi süjet xətti yoxdur, yəni süjet xətti boyunca inkişaf edən vəqə, hadisə yox, vəziyyət, psixoloji durumdur və bu, əlbəttə, nasir fəhmi, səriştəsi tələb edir. Mübariz Cəfərlidə belə bir fəhm və səriştə var» [4].

M.Cəfərli öz sözünü roman janrında yeni deməyə başlasa da, hər üç əsərində fərqli ədəbi üsullardan istifadə etməyə çalışıb. Onun romanlarında ümumi bağlılıq hiss olunsa da, struktur oxşarlığı, demək olar ki, müşahidə edilmir. Bununla da yazıçı eyni üsluba sadıq qalmadığını, daim yeni strukturlar təqdim etməyi müasir yazıçının vacib xüsusiyyəti kimi sərgiləyir.

Təhkiyə və kompozisiya poetikası çox orijinal və mükəmməl olan bu mətnlərdə bədii mətləb incə ustalıqla açılır. Hər üç romanda yer alan ayrı-ayrı ibrətamiz əhvalatlar süjet xəttini şaxələndirməklə yanaşı, oxucunu həyatın dərin qatlarına baş vurmasına, bu dünyanın hüdudlarını aşmasına kömək edir. Beləliklə, mövcud qaydalar, mənalar sərhədi arxada qalır. Bu ali məqamdan boylanıb geri baxmaq isə yeni bir dünyanı kəşf etməyə bərabər olur.

Bu üç əsərdə «hadisələr adi axarla, adidən adi ritmlə təsvir edilir, onların dinamikasında üst qatda gözlənilməz heç nə baş vermir, ancaq müvəqqəti olaraq. Oxucu “oyuna daxil edildikdən sonra” başa düşür ki, həmin hadisələr əsas fon olmaqla bərabər, həm də sırf təsadüfdür, bu hadisələr baş verməyə də bilərdi, əsas məsələ sənin onların təsadüfliyinə baş qoşman və beləcə hadisələr sıxlaşdıqca, mətləbin (yaxud mətləblərin), ipəkdən süzülürmüş kimi üzə çıxması, insana bildiyi həqiqətləri başqa rakursdan görükdürməkdir. Bu romanların hər birində adıçəkilən xüsusiyyət - sənətkarlıq manerası müxtəlif doza və biçimdə meydana çıxır, ona görə oxucular bu romanları fərqləndirərkən (kimisi Bənnaya, kimisi Bərpaçıya, kimisi də ola bilər ki, Bağbana üstünlük versin) onlara bir hadisənin ayrı-ayrı halları, fərqli situasiyalarda meydana çıxma bilən görüntüləri kimi baxa bilərlər» [5].

Yazıçının əsərlərində zaman anlayışı qabarıq planda verilmir, ümumi fonda əriyir və onu yalnız müəyyən cizgilərlə müəyyən etmək olur. Beləliklə, zaman anlayışını həmişə ikinci planda saxlayan yazıçı demək istədiklərini əsərin içinə çox sadə yolla yerləşdirməyə çalışır, ideyanın açılması üçün maraqlı, yeni üsullar axtarıb tapır.

Bu baxımdan, «Bənnaya» romanı struktur yeniliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Burada heç vəchlə gözə soxulmayan, məişət xarakterli qrafik cizgilərlə canlı, inandırıcı surətlər yaradılıb. Bənnaya obrazı əsərə daxil olandan sonra özündən əvvəlki səpələnmiş, qırıq hadisələri bir yerə cəmləyir və onları «bərpa edir». Lakin axırda o da hadisələri tamamlayıb sona çatdırma bilmir, həm də öz həqiqəti içində azır, hətta yaşadığını belə həqiqət hesab edə bilmir. Beləliklə, mətn açıq qalsa da, əsər bitib-tamamlanmasa da, «Bənnaya»da mətləbin oxucuya düzgün çatdırılması əsərin ideyasını aydınlaşdırır.

«Bərpaçı» romanında da süjet mahiyyətə çatana qədər hadisələr sadəcə, oxucunu müəmmaya, sirrə aparan oyuna bənzəyir. Mahiyyətə varanda isə oyun bitir və mahiyyət süjetlə birləşir. Romanın strukturunda isə bir növ “Min bir gecə” nağıllarının motivlərinə bir bənzərlik duyulmaqdadır: burada hadisələr ümumi kökdən ayrılmasa da, bir-birinin içindən çıxır.

«Bərpaçı» əsərini daxili plan, mükəmməl süjet strukturu və kompozisiya həlli baxımından maraqlı mətn kimi dəyərləndirən Cavanşir Yusifli yazır: «Əsərin poetik strukturu, gözümüzün aldığı mətləblərin bədii həlli onu son illər dünyada çap edilən ən mükəmməl əsərlərlə müqayisə etməyə imkan verir» [6].

M.Cəfərlinin digər nəsr əsərlərində olduğu kimi, burada da yazıçının hadisələrə münasibəti nəzərə çarpmır, müəllif hər addımda bədii surətlərin arxasından

boylanmır, əksinə özünü obrazların arxasında məharətlə gizlədə bilir. Yazıçını obrazlarda da tapmaq olmur, ona görə də bütövlükdə roman kimi, müəllifin özü də oxucu üçün maraqlı və müəmmalı qalır.

“Bərpaçı” romanında “az qala mövhümi dünyanın olayları müəllif tərəfindən ciddi və real şəkildə, bəlkə də, bütün çılpıqlığı ilə, həm də bu günün, bəlkə, elə bütün zamanların insan mənzərələri ilə təmasda rəsm edilib. Ən xəyali, yaxud, belə deyək, təxəyyülün belə çatmadığı olaylar görürsən ki, həyatın dibindən güclə sızıb gələn səslə təsvir edilir, sözün səslə göstərilməsi mətnə xüsusi kolorit aşılayır, bu kontrast - əhvalatın qeyri-reallığı və təsvirin inandırıcılığı səni məcbur edir ki, müəllifə özün kimi inanasan, yaxud ömrünü onun cızdığı hadisə trayektoriyasında yaşayasan» [6].

«Bağban» romanı onun trilogiyasının sonuncu əsəridir, demək, eyni zamanda tamamlayıcı həlqə rolunu oynayır» [5]. Bu əsərdə mistik-fəlsəfi mahiyyət bədii detal və ştrixlərlə, bəzən də istehza, ironiya ilə verilir. Bütün bu zahiri görüntülərin içindən həyatın əsl mənası, bu mənanın içindən isə saysız suallar doğur.

Ümumiyyətlə, M.Cəfərli yaradıcılığına açar-mətnlərin xas olması yazıçını fərqləndirən xüsusiyyətlərdəndir. Belə əlamətlərə sonuncu romanda da açıq və ya üstüörtülü şəkildə, bəzən də istehza və ironiya ilə rast gəlinir: «Nəfəsini güclə al»an Kür çayının sahilindəki şəhərdə (Tbilisidə - Q.S.) gəzərkən təsadüfən baş qəhrəmanın gözüne zibil qabının üzərindəki qəribə məntiq doğuran yazı sataşır. Ayırı vaxt olsaydı, Famil buna məhəl qoymaz, saymazyana ötüb keçərdi. Amma indi rastlaşdığı yazı onun ovqatı ilə həmahəng olduğu üçün bunu təkrar-təkrar oxuyur, sanki oxuduqlarını ömrünün sonunadək qəlbinə, şüuruna həkk etmək istəyir. Birdən hardansa ağına gəlir ki, küçədəki başqa zibil qabılarda da belə yazılar var və bunlar indi onun oxuduğu sözlərə açar ola bilər. Bu istək təkə ayaqlarına deyil, bütün bədəninə qeyri-adi güc verir, addımlarını yeyinlədir... Nəticə isə gözlənilməz məyusluqla sonuclanır. Qəhrəman (oxucu ilə birlikdə) böyük təəssüflə anlayır ki, «zibil qabıların üstünü yazan, həqiqətən, başdan xarabdı axı? Amma əsl gicgici o yazılara baş qoşandı...» [1,səh.60]

Xalq yazıçısı Elçin, M.Cəfərlinin «Əl» povesti haqqında yazdığı «Axtarışların uğurlu bəhrəsi» adlı məqaləsində yazır: «Ölüm mövzusu bu povestdə aparıcı xətlərdən biri, bəlkə də, birincisidir və Mübariz Cəfərli, ümumilikdə, ədəbiyyatın bu əbədi mövzusunda öz fərdi yazıçı sözünü deməyi bacarmışdır, bu da, əlbəttə, istedadından və professionallıqdan xəbər verir» [4].

Bu ştrixlər «Bağban» romanında da özünü qabarıq göstərir. Ümumiyyətlə, romanda obrazların emosional-psixoloji vəziyyəti çox dəyişkən və gözlənilməzdir. Burada “Qorxaqlıqdan qəhrəmanlığa keçid bircə anlıqmış...” Dayanıb nəfəsini dərmədən pay-piyada dünyanın axırınacan yol getməyə, yolları ayağı altında yorğun-argın inildəderək əldən salmağa hazır olan rəhrəman bir az keçməmiş öz düşkün halını belə ifadə edir: «Bütün bədənim yenə də yorğunluq bürüdü. Təkə bədənim yox, ruhum-canım da əldən düşmüşdü. Güc-bəla ilə, az qala yıxıla-dura özümü yaxındakı skamyaya çatdırdım» [1,səh.60].

Bir az əvvəl quş kimi qanadlanıb uçmaq istəyən rəhrəman bir anın içindəcə “ağrının, sızıltının, giziltinin içində” ölmək məqamının yetişdiyini hiss edir. Lakin ölüm baş qəhrəmanı zərrə qədər də qorxutmur, çünki o, bütün varlığı, ruhu ilə hər zaman “böyük ayrılığa hazır idi”. Bəlkə, buna görə də “kiçik ayrılıqlar məkanı”

olan vəğzalda onun da digər sərnəşinlər kimi “əsl ayrılığa hazırlaş”masına lüzum yox imiş. Beləcə, baş qəhrəman ölümü “yolunu çoxdan gözlədiyən əziz qonağın gəlişi kimi”, “əbədiyyəti, çevrilməni, ağır, mənzilbaşı, sonu naməlum səfəri maraqlı qarışıq xəfif sevincə gözləyirdi...” [1,səh.60]. Çünki o başa düşür ki, həyatda “əsas az, yaxud çox yaşamaq deyilmiş...” Əsas məsələ əcəl məqamını ötürüb özünü gözdən salmamaqdır. Əgər “Əsl köç məqamını ötürüb bərilərdən dördəlli yapışdınsa, sonra dünyanı başında tac dəyişsən də orda, getdiyən, mənzilbaşına çatdığın yerdə qədir-qiymətin olmayacaq” [1,səh.60].

Əsərin ən maraqlı, dramatik və mətləb düyününün açılmağa başladığı sonuncu hissəsi öz dinamizmi ilə fərqlənir. Bu hissə həmçinin bənzərsiz obrazlar və onların maraqlı xarakterik xüsusiyyətləri ilə də yadda qalır.

Müəllif əsərdə bir dəfə də olsun görünməyən Bağbanı elə canlı, parlaq, ən əsası isə elə inandırıcı boyalarla təqdim edir ki, oxucu onun varlığına, təsvir edilən qeyri-adi xarici əlamətlərinə, daxili aləminə inanır. Bağbanın təqdim olunma səhnəsi də əsərin yaddaqalan epizodlarından biridir. Familə “çalışın bu bağın bağbanı ilə görüşsünüz...”[1,səh.66], - deyən gözətçi (qapıçı və yaxud doqquzbarmaq) bu görüşün son dərəcə vacib olduğunu izah edərkən maraqlı detallar üzə çıxır. Məlum olur ki, Famil (hamı) dünyanın gərdisindən yalnız oxuyub öyrəndiklərinin köməyi ilə baş çıxara bilir. Amma “Ona, bağbanasa hər şey hazır göndərilib. Eləsinə oxumamış müdrik deyirlər, anadan müdrik doğulan deyirlər”[1,səh.66].

Beləliklə, gözətçi, dayısına oxşadığı Familə bir “bacıoğlu” kimi ürək qızdıraraq bağbanla görüşməyi israrla məsləhət görür: “Çünki bağbanla görüşsəniz, illərlə axtardığınız bütün suallara cavab alacaqsınız. Bəndələrə məxsus bütün sualların cavabı ondadı... Allah kömək olsa, bəxtiniz gətirər, siz bağbanla görüşsünüz. Bax onda siz bu bağdan tamamilə başqa adam kimi çıxacaqsınız...” [1,səh.66].

Familə də elə bu lazım deyildimi, bura, xarici ölkəyə (müəllif əsərdə ad çəkməsə də, süjet xətti açıldıqca qəhrəmanın gəldiyi ölkənin Gürcüstan, gəzdirdiyi bağın isə böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadənin dəfn edildiyi məşhur Nəbatət bağı olduğu başa düşülür) başqa adam olmaq üçün gəlməmişdimi?! Fəhmən anlayır ki, dərdinin əlacı, qəlbini sirlilə-sehrli suallarının cavabı “yerlilərinin məzarları”nın (M.F.Axundzadənin məzarının) yanında deyil, Bağbandadır.

Bəs Bağbanı haradan tapsın, axı o, “işdən çıxmır, gecə-gündüz, yay-qış bağdadı...” [1,səh.66]. Hələ heç kim onu bir dəfə də olsun görməyib, hətta bağda işləyənlər də Bağbanı axırıncı dəfə nə vaxt gördüyünü xatırlamır. Amma heç kimi onu görməsə də “o, sağ-salamatdı, o, bağdadı, o, bu bağla nəfəs alır...” [1,səh.72] və hamı onu axtarır...

Yol boyu rastına çıxan adamlar Bağban haqqında elə “sirlilə-sehrli” danışır ki, Famil, sanki, bura nə məqsədlə gəldiyini unudur, “yerlilərinin qəbrini” ziyarət ikinci plana keçir. Qəhrəman başa düşür ki, “əsas onu tapmaq” və bütün varlığı ilə Bağbanı tapacağına inanır, çünki onun bu müəmmalı, sirlilə adama veriləsi sualı hamıdan çox idi. Elə bu suallara cavab tapmaq eşqi ilə onu arayır. Bağbanın oxucu da inanır, çünki, “Adam nəyi ürəklə axtarırsa, gec-tez tapır” [1,səh.83]. Bu inam əsərin sonuna qədər beləcə davam edir.

Bəs Bağbanı bu böyüklükdə Nəbatət bağında necə tapmaq olar? Familə (hamıya) təkcə o məlumdur ki, bağbanın “ən gözəgəlimli əlaməti” boyunun son dərəcə qısa olmasıdır. Bəs görəsən niyə müdrik boyca belə balacadır? Halbuki,

bağda işləyənlərin hamısı çox ucaboylu, hətta “Ginnesin rekordlar kitabına düşməyə əməlli-başlı şansı” olan nəhəng adamlar idi.

Amma əvvəllər Bağban da hamı kimi idi və heç kəsdən seçilmirdi. “...öz işinin ustası idi. Hansı ağacın, hansı kolun yarpaqları saralırdı, ən hündür, gözdən iraq, nəzərə çarpmaz budağı quruyurdusa, birinci o xəbər tutardı. O əvvəldən ağacların, otların, kolların dilini bilirdi, onların naləsini, harayını eşidib köməyə cumurdu” [1,səh.73].

Lakin oğul itkisi sonradan Bağbanı tamamilə dəyişdirir, özünə qapadır. O, bağdakı tənha küknar ağacını oğluna bənzədərək onunla təsəlli tapır. “Elə həmin vaxtdan da “o cür qədd-qamətli adam dərddən, qəm-qüssədən gözümüzün qabağında gün-gündən əriyib-əriyib liliputa çevrildi”[1,səh.74].

Daha sonra Bağban “dünyadan köçmüş saysız-hesabsız qohum-əqrəbasını, dost-tanışını bu bağda tapdı. Əlbəttə ki, öz aləmində, dırnaqarası... Beləcə, get-gədə insanlara yadlaşıb mehrini bu bağdakı “doğmalarına” saldı”[1,səh.74].

İndi “O, bu bağla nəfəs alır...” və daha “bu dünyada heç nəyə ehtiyacı yoxdu”. “O, indi adamlara yox, otlara, kollara, ağaclara yaxındır. O, indi, həqiqətən, təbiətin bir parçasına çevrilib. Bəlkə də düz eləyib, bizim eləyə bilmədiyimizi eləyib... Biz isə iş, ev-eşik, ailə qayğılarına təslim ola-ola onsuz da get-gədə, istər-istəməz, bəlkə, özümüz də xəbər tutmadan adamlıqdan çıxmışıq...” [1,səh.72-73].

Əsərdə ortalıqda görünməyən maraqlı obrazlardan biri də “Əbə”dir. «Əbə» - lallıq bədii mətn boyu fırlanan bir metaforadır, ancaq həm də ayrı-ayrı sifətlərdə peyda olan gizlinlərin üzə çıxmasıdır» [5].

Famil ürəyində “Əbə” çağırdığı bu lal adamın “qorxu-ürkü(sün)dən birdəfəlik xilas ol”maq üçün ömrü boyu onu axtarır. Nəhayət, axtardığı adam yuxusuna girir.

Əslində «Bağban» romanının «alt janrı yuxudur, yuxunun sirli-sehri metaforaları, ilk baxışdan anlaşılmaz, amma əslində həyat qədər müəmmalı gedişlərlə süslənib» [5]. Yuxugörmələr yazıcının digər romanlarında da ümumi süjetin mahiyyətini açan əsas ştrixlərdən birinə çevrilir. Bu mənada, yuxunu həyatın davamı kimi qəbul edən yazıçı rüyaları hansısa uzaq, kənar ünsür kimi deyil, ciddi həyat həqiqəti sayaraq yuxugörmələrdən əsərin ideyasının açılması üçün bir vasitə kimi istifadə edir.

Yuxuda özünün qatil olduğunu bildirən “Əbə” Familin qorxusunu belə izah edir: “Bəlkə, qatil olduğumu fəhmən, uşaq hissiyyətinlə duyduğuna görə bağrın yarılıb, məni görəndə qorxub çəkinmisən?” [1,səh.77].

“...adamlar bəzən öz fikirlərini - hamıdan gizli saxlamağa çalışdıqları düşüncələrini - rüyada özlərindən xəbərsiz, özlərindən asılı olmadan faş eləyirlər, amma bəxtləri onda gətirir ki, bundan heç kəs xəbər tutmur, çünki o yuxulara heç kəs girə bilmir”[1,səh.79]. Lakin bu, təkcə “Əbə”yə aid deyil. Yaradan onun dilini alsa da, əvəzində hələ Yer üzündə heç kimə vermədiyi - özgə yuxularını gəzib dolaşmaq qabiliyyətini (seyrçi qismində) vermişdi. Danışa bilməyən adam yuxuda bu dünyanın alt qatındakı, insanların ürəklərindəki çirkin niyyəti görür və cinayət törədir. Gəzib gördüklərindən istifadə etdiyinə görə cəzalandırılır...

Baxmayaraq ki, ““Əbə” dirilərlə də danışa bilmirdi, Mehman yüz ilin ölüsünə namə yazır”dı. Konya universitetinə dərs deməyə gedən yol-yoldaşı isə ilahiyyətçi olsa da içki düşkünü idi... Bir-birinə həm də zahiri görkəmcə bənzəyən bu üç

nəfərin eyni günaha batması və eyni cəzayı alması mətnin dərinliklərindən gələn oxşarlıq işarələrindəndir.

“Mən əsərlərimin çoxunu birnəfəsə yazmışam”, - deyən yazıçının «Bağban» romanı da birnəfəsə oxunan əsərlərdəndir. Təhkiyənin bu roman üçün uğurlu formasını tapan müəllifin dili canlı, təbii və axıcıdır. Yazıçı hətta ən mürəkkəb və fəlsəfi yükə malik fikirlərini elə sadə, adi dildə anladır ki, oxucu müəllifin məramını bütün aydınlığı ilə hiss edə bilir. Sadəlik və səmimiyyət bu romanların ana xəttini təşkil etsə də, burada sadəlik bəsitlik anlamına gəlmir. Yalançı mürəkkəblikdən qaçan müəllif obrazlı yazmağa da can atır, romanlarında çoxlu sayda atalar sözləri və zərb-məsəllərdən məharətlə istifadə edir. «Bu cəhət onun təhkiyəsini obrazlılıq mənasında milliləşdirir və mühümü odur ki, bu zaman belə bir mətn milliliyi məhdudiyətə yox, əksinə, söylənən fikirlərin, təsvir edilən situasiyaların alt mətnini (sözaltı mənasını) dərinləşdirir, söz ilə deyilməyənlərin miqyasını genişləndirir» [4]. Mübariz Cəfərlinin bütünlükdə nəsr yaradıcılığında yer alan belə saysız-hesabsız xalq deyimləri bədii ifratçılıqdan, primitivlikdən yan ötürək, mətnlə təbii şəkildə uyuşur, təhkiyənin canlı tərkib hissəsinə çevrilir.

Mübariz Cəfərlinin digər nəsr əsərləri kimi, «Bağban» romanı da öz bədii məziyyətləri ilə çağdaş ədəbiyyat tariximizə öz möhürünü vurub. Bədii-estetik axtarışlar üçün geniş potensial imkanları olan bu yazıçıdan oxucu hələ neçə-neçə belə uğurlu bədii nümunələr gözləyir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərli Mübariz, “Bağban”, “Azərbaycan” jurnalı, 2013, № 5
2. Cəfərli Mübariz, “Bərpaçı”, “Azərbaycan” jurnalı, 2010, №12
3. “Çağdaş Azərbaycan romanı: problemlər, mülahizələr.
525.az/site/?name=xeberprint&kecid=1&news_id=16003
4. Elçin. “Axtarışların uğurlu bəhrəsi”, “525-ci qəzet”, 2010, 25 sentyabr
5. Yusifli Cavanşir “Bağban, yaxud Qadagan işarəsi”, 4 dekabr, 2013
http://avanqard.net/index.php?action=static_detail&static_id=55716
6. Yusifli Cavanşir, “Məqamı tutan roman”, “525-ci qəzet”, 3 sentyabr, 2011

Садых Караев

Невидимый багбан видимого сада Резюме

Мубариз Джафарлы, который пришел в литературу в конце восьмидесятых, является достаточно плодотворным писателем. Его произведения «Бенна» (каменьщик), «Берпачы» (реставратор) и «Багбан» (садовник), которые были созданы в последние годы, являются новым этапом в творчестве автора. Увидавшие свет один за другим, эти романы являются плодом его напряженного расследования. Несмотря на то, что писатель недавно начал писать романов, все три романа являются оригинальным художественным примером. Как другие прозы Мубариза Джафарли, так и роман «Багбан» поставил печать в истории современной литературы своим художественным свойством.

Sadig Garayev

Visible Gardener of Invisible Garden.

Abstract

Mubariz Jafarly is a quite productive writer literature from the end of the eightieth. His recently penned "Mason", "The Restorer" and "The Gardener" novels are new stage in the creation of the author's novels. Novels published one after another are the result of many years of research. Despite that the writer had just recently begun to write down his thoughts in novel genre, his all 3 works are original. Mubariz Jafarli's as other prose works, "The Gardener" novel holds a worthy place in the history of modern literature.

Rəyçi: Buludxan Xəlilov
                              filologiya elmləri doktoru, professor

LALƏ MƏCİDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
RUQİYYƏ MİRZƏYEVA
ADU
lala_majidova@hotmail.com

AQATA KRİSTİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ BAŞ QƏHRƏMAN OBRAZLARI

Açar sözlər: Detektiv, Aqata Kriti, əsər, Miss Marpl

Ключевые слова: Мисс Марпл, Агата Кристи, детектив, произведения

Key words: Agatha Christie, Miss Marple, detective, literature, article

Aqata Kristi yaradıcılığı ingilis detektiv ədəbiyyatının formalaşmasında və kamilləşməsində mühüm rol oynamış və dünya detektiv ədəbiyyatının ən yüksək zirvələrindən birinə çevrilmişdir. Yazıcının əsərləri dünyanın bir çox ölkələrində yüz milyonlarla tirajla nəşr olunmuşdur. Onun əsərləri incəsənətin başqa növlərində-kino, televiziya və teatrda da geniş təcəssümünü tapmış və böyük auditoriya kütləsi qazanmışdır.

Aqata Kristi ədəbiyyatda detektiv janrın ən böyük nümayəndələrindən biri sayılır. Xüsusən də o, detektiv süjetin mahir ustası idi. Onun romanlarının böyük əksəriyyəti «intellektual detektivlərdir». Bu romanlar oxucu üçün müşahidə və yaradıcılıq məşğuliyyəti xarakteri daşıyır. Əsərin ilk səhifələrindən müəllif oxucuya «açar» təqdim edir ki, o, hadisələrin gələcək gedişatını özü müəyyənləşdirə bilsin. Lakin bununla bərabər oxucunu çaşdıran, bəzi hallarda isə həttə heyrətə gətirən məqamlardan da çox uğurla istifadə edir. Məhz əsərlərindəki bu cur zəngin elementlər də oxucunun diqqətini cəlb edən əsas amildir.

Aqata Kristi özünün iki əsas qəhrəmanı - Hekryül Puaro və Miss Marpl vasitəsilə dünya detektiv ədəbiyyatını orijinal xəfiyyə obrazları ilə zənginləşdirmişdir.

Herkyül Puaro – Aqata Kristinin 1920-ci ildə çap edilmiş «Staylzda sirli əhvalat» əsərində ilk addımlarını atmışdır. O, əlli beş il ərzində yazıcının otuz üç roman və altmış beş hekayəsinin iştirakçısı olmuşdur.

Puaro, Birinci Dünya müharibəsindən sonra İngiltərəyə emiqrasiya olunmuş Belçika mənşəli bir xəfiyyədir. Vaxtilə polis-axtarış bölməsinin işçisi olmuş Puaro təqaüdə çıxmasına baxmayaraq, müstəqil detektivdir. Özünün intuitiv – erudisiyalı xüsusiyyətlərinə, iş bacarığına görə bütün qitədə tanınan xəfiyyədir. İlk baxışdan hər şeyə biganə, zarafatyana yanaşan bu xəfiyyənin qabiliyyətinə çoxları şübhə edir.

Müəllifin xarici, əcnəbi insana müraciəti maraqlıdır. Həm oxucular, həm tədqiqatçı və ədəbiyyatşünaslar bunu çalışsalar da, obrazın «mənşəyi» ilə əlaqədar yazıcının hələ sağlığında qəti bir cavab ala bilməmişdilər. Ancaq qeyd olunur ki, Birinci Dünya müharibəsində onun doğma şəhəri Torkiyə çoxlu belçikalı qaçqınlar gəlmişdilər. Bundan başqa Puaronun sələfi olan xarici mənşəli xəfiyyələr də yada düşür: Edqar Poda Oqyüst Dyüpen, Çestertonun novellalarında Herkyül Flambo, kanadalı yazıçı Robert Barrda fransız təhqiqatçı Yeten Valmon.... Aqata Kristi hələ 1938-ci ildə «Deyli meyl» qəzetinə verdiyi müsahibədə zarafatla deyirdi: «Açıqlı desəm, vaxtaşırı bizim aramızda soyuqluq baş qaldırır. Elə anlar olurdu ki, mən hiss

edirdim: nə üçün, ümumiyyətlə, mən nə üçün bu yaramaz, zəhlətökən, balaca məxluqu yaratmışam?... Mən maddi cəhətdən ondan asılıyam. Digər tərəfdən o mənə öz varlığı ilə borcludur....»

Puaro obrazını ingilis oxucularına bu qədər yaxın edən ən əsas cəhət onun ingilis təfəkküründə formalaşmış stereotipə qarşı çıxan bir əcnəbi olmasıdır. Puaro əcnəbi olduğu üçün mühafizəkar ingilislərin edə bilmədikləri – dəbdəbəli geyinmək, sərbəst və azad hərəkət etmək, fəaliyyət göstərmək kimi hərəkətləri çox asanlıqla edir.

Lakin dolaşığı qətl hadisələrini asanlıqla açması onun haqqında yaranan təsəvvürləri alt-üst edir. Cinayəti nə tərzdə açdığını soruşduqda o, deyir: «Mənim devizim-metod, qayda və boz hüceyrələrdəki şüurdur. Və sonra da caninin psixologiyası: Onu öyrənmək lazımdır!»

Herkyül Puaro və kapitan Hastings Ş.Holmsla onun dostu Uotsonu xatırladır. Təbii ki, Hastings Puaro kimi dərin təhlil və tədqiqat aparmaq bacarığına malik deyil. Hastings çox sadələvhdür və onun təkbaşına hansısa problemi həll etmək istəyi adətən müvəffəqiyyətsizliyə səbəb olur.

Puaronun əsas silahı insan intellektinin qüdrətinə olan inamındadır. O, «Biz hər şeyi biləcəyik! İnsan aqlının imkanları, Hastings, sərhədsizdir» – deyirdi. Bu, sözsüz ki, onun populyarlığını göstərən ən əsas xüsusiyyətdir. Belə ki, bir çox müasir qərb müəlliflərinin əsərləri irrasional və mistik əhval-ruhiyyəyə bürünmüşdür. Puaro cinayət qurbanlarının ifadələrinə diqqətlə yanaşır. Onun fikrincə, cinayəti axtaran şəxs iz dalınca düşən ləpirçi olmamalıdır. Müəyyən ideyalar, fikir və gümanlar ortaya atılmalı və məhz bunların ətrafında qurulan versiyalar ən mürəkkəb işləri açmağa bilər. Cinayətlər adətən əşyayi-dəlillərə deyil, Puaronun dərin psixoloji intuisiyasına əsasən açılır.

Baxmayaraq ki, Aqata Kristinin öz sözlərinə görə, Puaroya olan zahiri rəğbəti onun digər detektiv qəhrəmanı Miss Marpla olan rəğbətindən az idi, ədib oxucuların simpatiyasının əleyhinə gedə bilmir və dəfələrlə Puaro obrazını baş qəhrəman kimi canlandırır.

1975-ci ildə müəllif «Curtain» («Pərdə») romanını qələmə alır. Burada məşhur detektiv qəhrəmanı Puaro sonuncu dəfə oxuculara təqdim edilir. Oxucular burada Hastingslə Herkyülü Aqata Kristinin ilk romanındakı hadisələrin cərəyan etdiyi Staylz şəhərində görürlər. Şəhər də, qəhrəmanlar da artıq dəyişib. Bütün roman iki dostun əvvəlki günlər haqqında xoş və eyni zamanda kədərli xatirələri ilə zəngindir.

Çox vaxt Puaronun yanında olan və xəfiyyənin nailiyyətlərini qələmə alan dostu Hastings onun təsvirini belə verir:

«Puaronun çox qeyri-adi bir görkəmi var idi. Boyu beş fut və dörd düyümdən hündür deyildir, lakin özünü ləyaqətlə tuturdu. Yumurtaya bənzər başını adətən bir qədər yan tərəfə əyirdi, qalın bıqları isə ona olduqca döyüşkən görkəm verirdi. Puaronun xarici görünüşü tamamilə nöqsansız idi; sanki kostyumunda kiçicik bir ləkə görsəydi, bu ona güllə yarasından betər iztirab verərdi. Eyni zamanda, bu incə və şıq geyinməyi sevən insan vaxtilə Belçika polisinin ən yaxşı detektivlərindən biri hesab olunurdu. Özünün ağlasığmaz hissiyyatı sayəsində o, ustalıqla ən sirlə cinayətlərin üstünü açırdı».

Öz adaşı Herakldan fərqli olaraq («Herkyül» - bu adın fransız variantıdır) Puaro incə və balaca fiqura malik idi. Hiss olunurdu ki, o, xarici görkəminə böyük diqqət yetirir. Həmişə şıq geyinirdi: ya kip oturan qara pencək, miləmil şalvar, qalstuk əvəzinə səliqəli bant və yaxud tünd boz centlmen kostyumu... Ayaqlarında həmişə yaraşlıq, lakin yarımçəkmələr olardı. İri bığları onun xüsusi iftixar və qayğı obyektini idi. Bu hətta Heraklin özünün belə arzusunda olduğu əla, demək olar ki, bənzərsiz bığlar idi.

Maraqlıdır ki, Puaronun hətta bizdən uzaq olan – keçən əsrin ilk qərinəsi üçün də xaricən köhnə dəbli görünən mənzilinin avadanlığı çox müasir idi. Elektrik buxarı və rahat yumşaq kreslolar kvadrat şəkilli olaraq diqqəti cəlb edirdi. Hər bir şey öz cilalanmış detalları ilə par-par parıldayırdı. Puaro bu dəqiq həndəsi formalardan sakit bir məmnunluq duyurdu.

Ləzzətli yeməkləri çox sevirdi. Səhər lakey ona bir fincan şokolad verirdi; lanç vaxtı isə ətdən hazırlanmış pudinq yeyirdi. Bəzən hətta o özü milli Belçika xörəkləri hazırlayırdı. Ət xörəyi ilə çox vaxt pivə içərdi. Lakin daha tünd içkilərdən də – kokteyl, sodalı viski... – imtina etməzdi.

Puaro evli olmasına dair suala belə cavab verirdi: «Əfsus, belə bir xoşbəxtliyə çatmamışam». Ola bilsin ki, bir çox balaca pedant kişilərin bəd qisməti – iri, ətlicanlı qadınların həsrətini çəkmək ona da mane olurdu. Ona toppuş qadınlar xoş gəlirdi, hərçənd ki, Rubens onun sevimli rəssamlarından deyildi. Puaronun arzusu hissiyyatlı, gümrəh, yumru, qəribə tərzdə geyinmiş qadındır. Və o, bir dəfə metroda eskalatorla yuxarı qalxan zaman təsadüfən qonşu eskalatorda aşağı düşən məhz belə bir qadını görəndə evə xoş bir coşğunluqla gəlmişdi. Bu qadınla bir neçə görüşündən sonra Puaronun yerişi yüngül, demək olar ki, rəqs edən adam kimi olmuşdu. Katibəsi onun poçtunda gül mağazasından qızıl güllər üçün 11 funt 7 şilling və 6 pens məbləğində hesab tapmışdı.

Hərçənd ki, Puaro həmişə düşünürdü ki, ona çox isti kresloda oturub əqli fəaliyyət göstərmək daha münasib gəlir, ancaq, işlərindən ayrı-ayrılıq kənddə yaşamaq və balqabaqlara xüsusi diqqət yetirməklə bostançılıq etmək istəyirdi. O, belə hesab edirdi ki, bu əla tərəvəzin dadını və ətrini mütləq yaxşılaşdırmaq lazımdır.

Herkyül Puaro daha yetkin ədəbi surət kimi oxucu hafizəsində möhkəm iz salır. Bəlkə də buna səbəb həmin qəhrəmanın da doktor Uotsona bənzər bir dostsuz – Hastinqsiz keçinə bilməməsidir. Əksər əsərlərində hadisələri Hastinqin dilindən nəql edən Aqata Kristi yuxarıda qeyd olunduğu kimi, öz dahi sələfinin yolu ilə getməli olur. Əslən Belçikadan olan Puaro tez-tez öz nitqində «Mon Dieu» (aman, Allah), «Mon Amii» (dostum) kimi fransız sözləri işlədən fərdi xəfiyyə təki çox ağır və ilk baxışda son dərəcə müəmmalı cinayət işlərini məharətlə açır və insan zəkasının hər cür qapalı və zərif düşünülmüş hiyləyə qadir olduğunu dönə-dönə sübut edir.

Aqata Kristi detektiv janrında ilk dəfə qadın xəfiyyə - Miss Marpl obrazını yaratmışdır. Miss Marpl – tərbiyəli, səbirli, dərrakəli, öz intuitiv, məntiqi fikirləri ilə hamını mat qoyan bir surətdir. Bəlkə də bununla Aqata Kristi qadınların iş qabiliyyətinin, düşüncə tərzinin kişilərdən heç də geri qalmadığını göstərmək istəmişdir.

Bundan başqa Aqata Kristi ziddiyyətli, mürəkkəb xarakterli qadın obrazları yaratmaqdan da çəkinməmişdir. Xeyrixah, alicənab, ağıllı və eyni zamanda

hiyləgər, riyakar, nə yolla olursa-olsun öz alçaq əməllərindən çəkinməyən qadınların törətdiyi işlər Aqata Kristinin əsərlərində oxuculara incə məqamlarla çatdırılmışdır.

Çox vaxt cinayətkarlar öz iyrənc əməllərini həyata keçirmək üçün əsasən qadınlardan istifadə edirlər. Qadın ambisiyası bir çox mənəvi dəyərlərin, insan taleyinin məhvinə səbəb olur.

Zərif məxluq adlandırdığımız qadınların daxilini, iç üzünü Aqata Kristi daha ustalıqla açmışdır. Bəlkə də ona görə ki, o da qadın idi. Onların qəlbindəki təlatüm, ikili hisslər ona tanış idi.

Miss Marpl – Aqata Kristinin yaratdığı aparıcı obrazlardan biridir. İlk dəfə bu surət yazığının 1930-cu ildə yazdığı «Kilsədə qətl» («Murder at the Vicarage») əsərində, sonralar isə Aqata Kristinin daha iyirmi hekayə və on iki romanında öz əksini tapmışdır.

O, yetmiş yaşlı, evli olmayan ingilis mənşəli bir qadındır.

Xarici görünüşcə Miss Marpl – hündür, arıq, qırmızı sifət, üzü qırıq, açıq mavi gözlü, ağbırçək, həmişə narahat bir qadındır.

Yaşına uyğun olmayan həyat eşqi, xususi intuisiyaya malikliyi onu öz yaşlılarından fərqləndirir. O, insanlarla mülayimcəsinə, mehribancasına rəftar etməsinə baxmayaraq, hamıya şübhə ilə yanaşır. Miss Marplın yaşadığı qəsəbədə çoxlu rəfiqələri – söhbət yoldaşları var. Ara-sıra bir-birinin evinə yığışır, qəsəbədə baş verən hər hansı bir hadisəni və yaxud da qəsəbənin sakinlərinin problemlərini «həll etmək» üçün «diskussiya klub»ları təşkil edirlər. Belə müzakirələr onun ətrafındakı adamlar və hadisələr haqqında tez qərar çıxarmasına kömək edir.

Miss Marpl tək-cə cinayətin üstünü açmır, o həm də layiq olmadan və ya yüngüllağıllılığa görə üzərlərinə kölgə düşmüş insanların təmiz adlarının qorunub saxlanılmasına kömək edir. Çox düzgün qeyd edildiyi kimi, Miss Marpl müəyyən mənada ənənəvi xeyirxahlıqların qoruyucusu və mühafizəçisi rolunda çıxış edir. Elə bu obrazın cazibəsi də onun tək-cə qeyri-adi müşahidəçiliyində, ümumiləşdirmə və təhlil etmə qabiliyyətində deyil, həm də bu kiçik əyalət şəhərinin problemlərinə və həyacanlarına bağlılığında, buradakı mənəvi sağlamlıq mühiti üçün daşdığı məsuliyyətədir.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, Aqata Kristinin yaratdığı əsas xəfiyyə obrazları – Puaro da, Miss Marpl da ailəli deyildilər. Onlar ailə qayğısından uzaq adamlar idi. Adi adamlar kimi düşüncələri, işləri ailə üzvlərinə, özlərinə yaxın insanlara yönəlməmişdir. Yəni beyinlərini əlavə məişət qayğıları ilə və problemlərlə yükləməmişdilər. Onların kifayət qədər vaxtları vardı ki, cinayət hadisəsini professional şəkildə tədqiq edib açsınlar. Başqalarının anlamadıqları, görə bilmədiklərini, hiss etmədiklərini onlar daha yaxşı duyurdular, görürdülər və dərk edirdilər.

Dərin intuisiya qabiliyyətinə malik, Puaro və Miss Marpl cinayətkarı özündən çıxarmağı bacarırlar. Onların öz mühitlərində hörmətləri var. Öz tərbiyələrinə görə etibarlı adam hesab edilirlər. İnsan qəlbinə girib, onun iç üzünü açmağı bilirlər.

Miss Marpl yumşaq kreslosunda oturub toxumaqla, Puaro isə tək, sakit yerdə əyləşib bığlarını sığallamaqla hadisələri təhlil edirlər. Bəlkə də Herkyül Puarodan oxucunun daha çox xoşu gəlir; onda yumor hissi daha güclüdür. Yəqin ki, ona görə də Aqata Kristi Puaronu başqa xəfiyyələrlə müqayisədə daha tez-tez əsərlərinin qəhrəmanı kimi canlandırır.

Konan Doyle'nun əsərlərində olduğu kimi, Aqata Kristinin əsərlərində də məşhur detektivlərin dostları və köməkçiləri var və onlar baş qəhrəmana kömək etməklə yanaşı, daha çox oxucunu yanlış izə yönəltməyə xidmət edirlər ki, bu da əsərlərin ilk başlanğıcından gərgin psixoloji-dramatik ovqat yarada bilir.

Bu həm də əsas obrazların, bu halda Herkyül Puaro və Miss Marplın istifadə etdikləri detektiv üsulların orijinallığını qabartmağa imkan verir. Nəinki əsərləri, eyni zamanda hadisələri öz inkişaf məntiqlərindən doğan bu ikili ehtimal konsepsiyası bir müddət yanaşı, paralel davam edir və razvyazkaya doğru inkişaf etdikcə süjet daha da gərginləşir. Əksər hallarda detektiv janrın öz spesifikasiyasının tələb etdiyi kimi, oxucu diqqəti daha çox, «üst qatın» məntiqindən doğan ehtimalların tərəfində olur.

Çox mürəkkəb, intriqa xarakterli hadisələri qələmə alan müəllif çox sadə, rəvan və hamı üçün anlaşılacaq bir dildən istifadə etmişdir. Onun hekayə və romanlarının dili təsvir olunan hadisələrin tarixi zamanına, koloritinə tam cavab verir. Xüsusən dialoqlar çox uğurlu bir şəkildə tərtib olunub.

Onun qəhrəmanlarının özünəməxsus nitqi isə bu surətləri xarakterizə edən bədii təsvir vasitələri ilə zəngindir. Surətlərin hər birinin nitqi fərdiləşərək onların təhsili, sosial vəziyyəti, məşğuliyyətləri, yaş və psixologiyalarına müvafiq səviyyədə uyğun gəlir. Xüsusən Aqata Kristinin əsərlərindəki adi, məişət səviyyəsində olan ingilis dili onları orijinalda oxuyan oxuculara bu dili daha yaxşı mənimsəmələri üçün imkan yaradır. Bu mənada biz də aşağıdakı fikirlə şərikik:

Dünya detektiv ədəbiyyatında özünəməxsus bir yer tutan XX əsrin məşhur ingilis yazıçısı Aqata Kristinin həyat və yaradıcılığı hələ özünün sağlığında tənqidin yüksək diqqət və marağına səbəb olmuş, bir sıra müəlliflər onun şəxsiyyətinə və əsərlərinin təhlilinə hətta monoqrafiya da həsr etmişlər.

Aqata Kristinin yaradıcılığı Azərbaycan detektiv ədəbiyyatının inkişafına da təsir göstərmişdir.

Bütün bunlarla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, Aqata Kristinin əsərlərini lazımi kəmiyyət və keyfiyyətdə Azərbaycan dilinə tərcümə etmək ehtiyacı hələ də qalmaqdadır. Yazıçının bir çox hekayə, pyes və romanlarını orijinaldan ana dilimizə çevirmək və nəşr-çap işini təşkil etmək müasir dövrün ədəbi-mədəni əlaqə və münasibətləri baxımından da zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov Qabil. Son söz / Aqata Kristi. Misir sərdabəsinin sirri. Bakı: Yazıçı, 1992, 256 s.
2. Kristi Aqata. Mavi qatarın sirri. Bakı: Sabah, 1995, 248 s.
3. Адамов А. Зарубежный детектив // Иностранная литература, 1966, № 10, с. 203 –210
4. Анджапаридзе Т. Послесловие / Аqatha Chirstie. Selected Detective Prose. М.: Raduga Publishers, 1989, с. 369-382
5. Баршай Юрий. Увлечение знаменитых сыщиков. Газ. «Секретные материалы XX века», Баку, 2001, № 20 (64)
6. Мир-Багирова Самира. Агата Кристи – королева детектива / Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, 1997, вып. 2, с. 91-92

7. Ramsey G.C. Agatha Christie. *Misstress of Mystery*. New York : Dodd, Mead @ Company. 1967, 124 p.
8. Vane Dine. *The World's Great Detective Stories*. New York: 1931, 181 p.

Л.Маджидова
Р.Мирзоева

Главные герои в произведениях Агаты Кристи
Резюме

В статье рассматривается литературная деятельность выдающийся представительницы английской литературы Агата Кристи. Посредством двух главных героев, в своих произведениях – Эркюля Пуаро и Мисс Марпл, она приносила в мировую детективную литературу двух новых образов сыщиков. Будучи эрудированными детективными образами Эркюль Пуаро и Мисс Марпл своим высшим профессионализмом демонстративно отличаются от полицейских детективов. А своеобразная речь ее героев уведомляет о насыщенности литературных средств описывающие этих образов. Речь каждого из этих героев соответственно совпадает с их образованием, социальным положением, возрастом и психологией. Обладающие острой наблюдательной способностью, широкой информированности, в тоже время богатым жизненным опытом, эти герои могли добиться успеха у читателей.

L.Majidova
R.Mirzayeva

The Main Characters In Agatha Christie`s Literary Works
Summary

The article is devoted to the literary activity of Agatha Christie as one of the remarkable representatives of English literature. Through the two main characters in her literary works – Hercule Poirot and Miss Marple, she brought two new detective images into the world detective literature. Erudite detective images of Hercule Poirot and Miss Marple by their higher professionalism are demonstratively different from police detectives. And the specific speeches of her heroes notify about the literary means that describe these images. The speech of each of these heroes respectively coincides with their education, social status, age and psychology. These heroes having the great observational ability, general awareness, at the same time rich life experience could gain the success of readers.

Rəyçi: Kifayət Gözəlova
filologiya elmləri namizədi, dosent

NURAY HACIYEVA
ADU
nuray.haciyeva@box.az

SABİR AZƏRİ YARADICILIĞINDA ÜSLÜB TƏMAYÜLLƏRİ

Açar sözlər: ədəbiyyat, yaradıcılıq, nəsr, povest müəllif

Key words: literature, art, prose, narrative, the author

Ключевые слова: литература, искусство, проза, повествовательные, автор

İlk növbədə yazıçının dilindən, yazı tərzindən danışmaq yerinə düşərdi. R.Həmzətovun “Mənim Dağstanım” (I hissə) əsərini S.Azərinin tərcüməsində oxuduğumuz zaman tərcümənin dilinə valeh olursan, çünki bu dil tərcümə dili deyildi. Tərcüməsində bu qədər canlı xalq dilinə yaxın olan, onun ahəngini və incəliklərini saxlayan yazıçının öz dili daha şirin və ürəyəyatımlıdır: “Əhməd səndələdi. Güllü arvad böyründə olmasaydı yıxılacaqdı. Güllü arvad da ləngərləndi, kiminsə qolundan yapışıb özünü düzəltdi. Sonra fikir verdi ki bu, Topal Vəlinin əli imiş. Əlini çəkdi. Topal Vəli Əhmədə çımxırdı”. Yaxud: “Gecə vahiməli olur. Bilirsən niyə? Gecə sonsuz, ümitsiz, gedər-gəlməz yol kimidi. Ha yeriyirsən, ha qaçırısan, bir yana çıxammırsan. Amma səhər...Səhər ayrı şeydi, fikrin də, yolun da aydın olur, işıqlı olur, bilirsən, görürsən ki, hara gedirsən, necə gedirsən, niyə gedirsən...” İstər “İlk təkən”, istərsə də “Duman çəkilir” Sabir Azərinin yaradıcılığının son uğurlarından sayıla bilər. Hər iki əsərdə obrazlar bütövdür, oxucu onları görür, tanıyır və hiss edir. Müəllif obrazlarını bütün ziddiyyəti, nifrət və məhəbbəti, daxili həyəcanı, müsbət və mənfi cəhətlərinə irad tuta bilmir. Ona görə ki, bu adamların hərəkəti, nifrət və məhəbbəti müəllifin iradəsindən və arzusundan deyil, öz təbiətlərindən, öz karakterlərindən doğur.

“İlk təkən”da Soltanın hərəkləri bəzən oxucuda təəccüb doğursa da, əsər davam etdikcə biz onu başa düşür, uğursuz məhəbbətinin qisasından doğan qəribəliklərinə haqq verir, daxili həyəcanlarını duyuruq. Bu əsərdə tənqid hədəfi laqeydlkdir, soyuqqanlılıqdır. Ətrafa biganəlik özü də, bir növ, xəstəlikdir, mənəvi xəstəlik! Onun acınatıcəsi dərhal bürüzə vermir, tədricən göstərir...Damcı-damcı sızan su bünövrəniyəyavaş-yavaş çürüdə bildiyi kimi...Müəllif bu fikri, suyu hədə yerə axan bulağın üzərində ustalıqla ümumiləşdirmişdir. Beləliklə, müəllif sənətdə sadədən mürəkkəbə prinsipini əsas götürmüş və fikrini ümumi sözlərlə deyil, konkret detallarla deyər bilməmişdir. “Duman çəkilir”də Cəlil bəy də öz fikir və düşüncələrində bəzən haqsız olsa da, xarakterindəki mərdanəliyə, düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilməməsinə görə onun halına acıyır, onu bu hala salan qarışlara, əhmədlərə nifrət edirik. Müəllif Cəlil bəyi psixoloji vəziyyətlərdə təsvir edir, onun daxilinə baş vurur, zahirini deyil, qəlbini, qəlbindəki tufanı bizə göstərir. Cəlil bəy Azərbaycan bəyliyinə sonuncu nümayəndərindəndir. “Duman çəkilir”də Cəlil bəy də öz fikir və düşüncələrində bəzən haqsız olsa da, xarakterindəki mərdanəliyə, düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilməməsinə görə onun halına acıyır, onu bu hala salan qarışlara, əhmədlərə nifrət edirik. Müəllif Cəlil bəyi psixoloji vəziyyətlərdə təsvir edir, onun daxilinə baş vurur, zahirini deyil, qəlbini, qəlbindəki tufanı bizə göstərir. Cəlil bəy Azərbaycan bəyliyinə sonuncu nümayəndərin-

dəndir. Müəllif bu fikri əyani surətdə – Cəlil bəyi nəslə kəsilməkdə olan qarağacın kölgəsində təsvir etməklə oxucuya çatdırır:

“Quruyur, - dedi, - dədəmin qarağaclarından qalan bir budur, bu da quruyur.

-Hə, qarağacların kökü kəsilir.

Cəlil bəy qışqırdı:

-Kəsilib eləmir, niyə kəsilir ki...”

Bu kiçik epizod tükənməkdə olan bəyliyin faciəsini obrazlı şəkildə ifadə edir. Bir tərəfdən rəiyyətinə zülm edən, o biri tərəfdən torpağı sevdiyinə görə Sərxanı öldürmək fikrindən çəkinən, kahasında qonaq olduğuna görə yol azmış düşməni Səməndərə yol göstərən Cəlil bəy öz mürəkkəb təbiəti ilə canlanır. Cəlil bəyin arvadı Badam xanımın əzəməti, dözümlü ilə bərabər, xanım-xatınlığı, sədaqəti elə təsirli səhnələrdə təsvir olunur ki, oxucu müəllifi bu hadisələrin iştirakçısı kimi qəbul edir. Badam xanımın ölüm qabağı əri ilə söhbəti, Cəlil bəyin ona layla çalması, ötənlərin xatırlanması reə təsvir olunur. Boz atın və maralın ölüm səhnələri elə bil Badam xanımın ölüm səhnəsini tamamlayır...

Sabir Azəri tələbəlik illərindən ədəbi fəaliyyətə başlamışdır. "Duman çəkilib" pyesi tamaşaya qoyulmuş, onun əsasında "Köhnə bərə" filmi çəkilməmişdir. "Dalanda" romanı Moskvada "Sovetski pisatel" jurnalında və onun əlavəsi "Roman-qazeta"da (1990, N 22) kütləvi tirajla buraxılmışdır. Bu romanın rus dilində 3 milyon 500 min nüsxə ayrıca kitab halında nəşri onun yaradıcılığına ciddi maraq oyatmış, "Molodaya qvardiya" və "Sovetski pisatel" nəşriyyatları povest və hekayələrini dönə-dönə kütləvi tirajla buraxmışlar. "Qorxu" povesti "Karvan" jurnalında (1990, N7), "Sonsuzluq" romanı "Azərbaycan" jurnalında (1990, N11-12) dərc olunmuşdur. Yazıçı otuza yaxın kitabın müəllifidir. Əsərləri keçmiş sovet xalqlarının, habelə ingilis, alman, ispan, fin, hind, türk dillərinə tərcümə edilib.

Sabir Azəri nəsrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri simvolikanın, bədii şərtiliyin, metaforik qatların bir sistem şəklində olmasıdır; bütün bunlar müəllifə cəmiyyət problemlərini açmağa və oxucunu düşündürməyə geniş imkanlar açır. "Dalanda" romanı, "Günəşə sarı gedəndə", "Ölə bilməyən adam" povestlərində bu xüsusiyyətlər bir qədər də qabarıq görünür. Romanda əsərin qəhrəmanı Qafarın simasında cəmiyyətdə şəxsiyyətin kökündən uzaqlaşması, dəyişməsi və özgüləşməsi problemi qoyulur və bədii cəhətdən uğurla həll edilir. Hadisələrin təsvir edildiyi məkan şərtidir; yəni İçərişəhərin dalanlarından birinin təsviri, əslində bütöv cəmiyyəti təmsil edir. Qafar isə bu cəmiyyətə təsadüf üzündən düşmüşdür; universitetə qəbul olunmuş Qafar adi həyat, məişət çətinlikləri ilə üz-üzə qaldığından özünün həyat prinsiplərindən addım-addım geri çəkilməyə məhkum qalır, kirayə qaldığı evin qızı Fəridə ilə evlənməklə kənddə qoyub gəldiyi anasını və sevgilisi Gülzarı yaddan çıxarır. Əvvəlcə Fəridə ilə münasibətlərinə öləri bir şey kimi baxsa da getdikcə daha da dərinləşir. Evləndikdən sonra isə Fəridənin çılğın təbiəti, maddi tələbatları, tünd xasiyyəti Qafarı, demək olar ki, hər gün təzyiqlə altında qoyur, Qafarın "mən haram mal yeməyə öyrəşməmişəm" prinsipinin qarşısında "indi bacarıqlı kişilər haram malın gözünə halal mal qatırlar ki, and içməyə yerləri qalsın" deyərək onu da bu cəmiyyətin dəyişmiş bir nümayəndəsi etmək istəyir. Ancaq Qafarın faciəsi yalnız bununla bitmir, o, şəhərdə qalıb işləyərkən də həm qaldığı darısqal həyat və dalan, həm də işlədiyi arxiv onun həyatını da gündən-

günə sıxır, darısqallaşdırır. O, başa düşür ki, sərbəstliyini, azadlığını artıq itirmək üzrədir. Əlbəttə, Qafarın problemləri yalnız dalanda qalmır, ondan çox kənara çıxır, bütöv bir cəmiyyətin probleminə çevrilir. Bu cəmiyyətdə Fəridə tək deyildir, yaqublar, mürşüdoğlar, dursunlar da bu cəmiyyətin keçilməz sədləridir. Bu isə bütöv bir mühit deməkdir, elə bir mühit ki, bu mühitdə pul, var-dövlət insanların əsas məqsədinə, amalına çevrilmişdir, hər şey pula bağlıdır və Qafar bu mühitdə özünü tək, yalnız hiss edir. Bu qətiyyətlə Qafarın talesizliyi, bəxtsizliyi deyil, bütöv cəmiyyətin faciəsidir. Qafar isə bu cəmiyyətdə axına qarşı gedən tək-tük ziyalılardan biridir; o, təkdir, həyat prinsipləri cəmiyyətin həyat prinsipləri ilə üst-üstə düşmür. Ona görə də “heç kəsin yanında gözü kölgəli” olmayan Qafar Yaqubun nəzərində Don Kixotdur: “Ə, sən Don Kixotsan, canımçün əsl Don Kixotsan. İyirminci əsrin Don Kixotu”.

Sabir Azərinin “İlk təkən” və “Duman çəkiliş” povestləri... Birinci əsər bu günkü kəndimizdən, ikincisi –yaxın keçmişimizdən bəhs edir. Mövzular da maraqlıdır, bədii həlli də.. “Duman çəkiliş” – Bu əsərin təsiri altında sanki insan yetmişinci illərdən iyirminci illərə düşür, göydən piltə-piltə tökülən qarın altında “Göbələk qaya”ya sığınır. Kolxoz quruculuğu mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi dövrlərdən olmuşdur. “Duman çəkiliş” povestində oxucunun diqqəti o illərdə qazanılan qələbələrin və mövcud ziddiyyətlərin, uğurların və çətinliklərin kökünə-qaynağına cəlb edilir. Yazıçı tarixə bu günün gözü ilə baxır, tarixi bu günün meyarı ilə qiymətləndirməyi bacarır. O dövrün mürəkkəb ictimai şəraitinin yüklərini beynində və ürəyində daşıyan adamlar arasında Cəlil bəy obrazı diqqətimizi daha artıq cəlb edir. Bu obraz öz sinfi mövqeyinə görə düşmən, xarakterinə görə səmimi insandır, özünəməxsus təmkinini, iradəsi vardır. “Duman çəkiliş” povestinin konfliktli obrazların mənəvi-psixoloji münasibətlərində müəyyənləşir. Sabir Azərinin povest və romanlarında kəskin münaqişə doğuran konfliktlər, dolğun xarakterlər bir-birini qarabaqara izləyir. 1961-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirdikdən sonra “Azərbaycan gəncləri” qəzeti redaksiyasında, Dövlət Televiziyası və Radiosunda redaktor, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, “Ulduz” jurnalında müxtəlif vəzifələrdə çalışıb. Ədəbi fəaliyyətə tələbəlik illərindən başlayan yazıçı ədəbiyyatımızda “altmışıncılar” nəslinə aiddir. Onun povest və romanlarında kəskin münaqişə doğuran konfliktlər, dolğun xarakterlər bir-birini qarabaqara izləyir. Əvvəldən axıradək oxucunu möhkəm tellərlə sehləyib özünə bağlayır. Tədrisi inkişaf xətti ilə şərtlənən süjet xətti oxucuda dərin maraq doğurur. Povest və romanlarda təsvir olunan məkan kənd həyatıdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, Sabir Azəri bir nasir kimi kənd həyatını çox yaxşı bilib. 70-ci illərdə geniş oxucu kütləsinin dərin marağına səbəb olan əsərlərindən biri “Duman çəkiliş” povesti olub. Əsər 1920-ci illərin mürəkkəb hadisələrindən bəhs edir. Ucqar bir kənddə sovet hakimiyyəti qurulur. Bəylərin torpaqları əllərindən alınır və onlar sinfi düşmən elan edirlər. Kənd camaatının sayılıb-seçilən şəxsləri çıxış yolunu vətəni tərk etməkdə görürlər, İrana, Türkiyəyə gedirlər. Əsərin qəhrəmanı Cəlil bəy bir müddət kənddə qalır. Mal-mülkü əlindən alınsa da, səbrini basıb, baş alıb gedən haqsızlığa səbir etsə də, sonda vaxtilə onun nökrəri olanların azgınlığına dözə bilmir... “Duman çəkiliş” povesti Azərbaycan nəsrində düşmən kimi təsvir edilən bəylərin sinfi mənsubiyyətinə görə yox, insan kimi canlandırılmasının dəyərli nümunələrindən biridir. İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür”ü, Fərman Kərimzadənin “Qarlı aşır-

im”ı kimi, Sabir Azərinin “Duman çəkilir” povesti də eyni mahiyyətə və məramla söykənib. “Dalanda” romanında Sabir Azəri insanın öz mənəvi köklərinə, doğma yurda, üstündə boy atdığı torpağa bağlılığından sığbət açır. Əsərdə belə bir fikir aşılır: hər kəsin həyatda öz yeri var. İnsan həyatda öz yerini tutmasa, mənəvi sarsıntılara düşər olur, bir şəxsiyyət kimi cılızlaşır, müsbət keyfiyyətlərini itirir, dəyişir, özgələşir və yalnız öz kökünə, təbiiliyinə qayıdanda o, mənəvi azadlığa qovuşur. Əsərin qəhrəmanı Qafarın faciəsi məhz öz kökündən ayrı düşmüş şəxsin faciəsidir. Təbiətən saf olan bu adam həyatda layiqli bir iş görə bilmir, üstəlik gülünc və urvatsız hala düşür. Evdə arvadı, doğma qızı, işdə yoldaşları onu əsl kişi, ata, bacarıqlı adam hesab etmirlər. Halbuki, başqa bir mühitdə – öz doğma yurdunda Qafar əsl insan, gözəl ailə başçısı ola bilərdi.

Əsərlərində həyatımızın mühüm problemlərinə toxunan və bu problemlərin bədii həllini verməyə çalışan istedadlı yazıçı Sabir Azərinin “Duman çəkilir” kitabını müəllifin oxuculara uğurlu yaradıcılıq hesabatı saymaq olar. “Yazıçı” nəşriyyatında buraxılmış həmin kitab tariximizin 50 ildən artıq bir dövrünə göz gəzdirir. Bu dövr ərzində həyatımızda gedən irəliləyişləri, sınaqları, uğurları və çatışmazlıqları izləyir. Kitabdakı əsərlərdə təsvir olunan adamlar tariximizin üç böyük sınağından çıxmışlar: onların həyat yolu kolxoz quruculuğu illərindən başlanır, Böyük Vətən müharibəsindən keçir və bu günümüzdə doğru uzanır. Bu baxımdan kitabda toplanan üç povest bir tamlıq təşkil edir. Sabir Azəri nəsrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri simvolikanın, bədii şərtiliyin, metaforik qatların bir sistem şəklində olmasıdır; bütün bunlar müəllifə cəmiyyət problemlərini açmağa və oxucunu düşündürməyə geniş imkanlar açır. “Dalanda” romanı, “Günəşə sarı gedəndə”, “Ölə bilməyən adam” povestlərində bu xüsusiyyətlər bir qədər də qabarıq görünür. Romanda əsərin qəhrəmanı Qafarın simasında cəmiyyətdə şəxsiyyətin kökündən uzaqlaşması, dəyişməsi və özgələşməsi problemi qoyulur və bədii cəhətdən uğurla həll edilir. Hadisələrin təsvir edildiyi məkan şərtidir; yəni İçərişəhərin dalanlarından birinin təsviri, əslində bütöv cəmiyyəti təmsil edir. Qafar isə bu cəmiyyətə təsadüf üzündən düşmüşdür; universitetə qəbul olunmuş Qafar adi həyat, məişət çətinlikləri ilə üz-üzə qaldığından özünün həyat prinsiplərindən addım-addım geri çəkilməyə məhkum qalır, kirayə qaldığı evin qızı Fəridə ilə evlənməklə kənddə qoyub gəldiyi anasını və sevgilisi Gülzarı yaddan çıxarır. Əvvəlcə Fəridə ilə münasibətlərinə ötəri bir şey kimi baxsa da getdikcə daha da dərinləşir. Evləndikdən sonra isə Fəridənin çılğın təbiəti, maddi tələbatları, tünd xasiyyəti Qafarı, demək olar ki, hər gün təzyiq altında qoyur, Qafarın “mən haram mal yeməyə öyrəşməmişəm” prinsipinin qarşısında “indi bacarıqlı kişilər haram malın gözünə halal mal qatırlar ki, and içməyə yerləri qalsın” deyər onu da bu cəmiyyətin dəyişmiş bir nümayəndəsi etmək istəyir. Ancaq Qafarın faciəsi yalnız bununla bitmir, o, şəhərdə qalıb işləyərkən də həm qaldığı darısqal həyat və dalan, həm də işlədiyi arxiv onun həyatını da gündən-günə sıxır, darısqallaşdırır. O, başa düşür ki, sərbəstliyini, azadlığını artıq itirmək üzrədir. Əlbəttə, Qafarın problemləri yalnız dalanda qalmır, ondan çox kənara çıxır, bütöv bir cəmiyyətin probleminə çevrilir.

Ədəbiyyat

1. Azəri Sabir– Povestləri. Bakı 1984
2. Azəri S. – Ulduz. 1975 №2
3. Azəri S.– Ədəbiyyat və incəsənət. 1991 13 dekabr
4. Azəri S.– Yazıçı 1984
5. Bayramov M. – Günün hesabatı. Ədəbiyyat və incəsənət .1976 4 sentyabr
6. Rüstəmli N. – Sabir Azəri. Respublika 2008 16 fevral
7. Kazımov Q. – İki povest haqqında. Gənclik 1988
8. Azəri S. – Üç povest . Yazıçı 1979

Nuray Hacıyeva

Sabir Azeri creativity style trends
Summary

Addressing the problems of our lives, and this is an important feature in the works to resolve the problems mentioned trying to smoke a talented writer Sabir Azeri “Smoke is drawn” author of the book to readers of the report can be considered a success. The writer of the book “Writer” missed publishing history, a period of over 50 years, have a look. During this period, leading to an improvement in our lives, trials, successes and shortcomings watching. One of the key features of Azeri symbols Sabir prose, fiction metaphorical layers that form a system; author and the reader think all this is a great opportunity to open the problems of society". Deadlock "novel", “Sun yellow went”, "The man who can not die" stories of these features seems to be raised .

Нурай Гаджиева

Сабир Азери тенденции творчества стиль
Резюме

Решение проблем нашей жизни, и это является важным элементом в творчестве, чтобы решить эти проблемы, упомянутые пытаются курить талантливый писатель Сабир Азери “Дым обращается” автор книги читателям отчета можно считать успехом. Автор книги “Писатель” пропустил историю публикации, в период более 50 лет, посмотрите. В течение этого периода, что привело к улучшению нашей жизни, испытаний, успехи и недостатки, смотрящих. Три великие люди прошли описанную в книге: создание колхозов и их образ жизни с начала Великой Отечественной войны, чтобы попытаться растянуть его по сей день.

Rəyçi: Dilbər Zeynalova
filologiya elmləri namizədi, dossent

AKİFƏ SADIQOVA
ADU
akifa.sadiqova@mail.ru

H.HEYNENİN POETİK DÜŞÜNCƏLƏRİ

Açar sözlər: ictimai- siyasi hadisələr, vətənin problemləri, satirik şeirlər, tənqid etmək, mühacir, vətən həsrəti.

Ключевые слова : политические события, осуждал, власть, мирозрения писателя, стихи

Keyword: satiric, poetries, political, protect, end of his life

XIX əsr alman şairi və jurnalisti Heyne, şeiri siyasi-ictimai mübarizənin silahı sayan, mübariz bir mütəfəkkir şair olmaqla bərabər, eyni dərəcədə böyük sənətkardır. O, öz əsərləri ilə alman dilini inkişaf etdirərək, onu lirik səviyyəyə qaldırmış, felyeton və səyahət xatirələrini ədəbi şəkildə təsvir etməklə alman dilinin aydın və sadə şəkildə formalaşmasına təkan vermişdir. Heyne öz dövründə tənqidçi, jurnalist, satirik kimi tanınmışdır, sənətdə, şerin bədii ifadə vasitələri, forma məsələsində də böyük novatordur. Onun yaradıcılığını tədqiq edənlər göstərir ki, Heyne lirik şeirlərində ən zərif – hissi üslub işlətməklə bərabər, satira və siyasi şeirlərində yeri gəldikcə, ən tutarlı „kobud“ ifadələr işlətməkdən də çəkinməmişdir. Belə sarkazmlar və ifadələr Azərbaycan ədəbiyyatında Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin əsərlərində də müşahidə olunur, çünki xalqını sevən hər bir vətənpərvər yazıçıda can-yangısı eynidir.

1830-cu ildə Fransa inqilabı hərəkəti canlandıqda Heyne böyük bir həyəcanla, böyük bir inam və ümidlə Parisə gəlir; orada siyasi mühacir kimi ömrünün sonuna kimi qalır, yalnız iki dəfə Almaniyaya baş çəkir. İnqilabın ədəbiyyata daxil olması onun da həyatını dəyişirdi. Şair yazırdı: “Həsrət bitdi! İndi mən nə istədiyimi bilirəm, bilirəm ki, mən yenidən nə etməliyəm, nəyi necə etməliyəm... Mən inqilab oğluyam. Çələnglə başımı bəzəyib ölüm döyüşünə atılmaq istəyirəm. Döyüş nəğmələri oxumaq... İndi od tutub yanan ulduzlar atəş çaxaraq sarayları yandırır, daxmaları işıqlandırır. Mən nəşə və nəğməyəm,” *Schwert und Flamme*”- qılınc və atəşəm.”

Fransada ,o zamankı qabaqcıl inqilabi-demokratik hərəkətin mərkəzi olan Paris şəhərində Heyne coşqun bir ictimai-siyasi ədəbi mühitə düşür. Burada aldığı yeni canlı təsir və təəssürlərdən ruhlanmış olan Heyne coşqun bir fəaliyyətə başlayır. O, burada özünü „suda balıq kimi“ hiss edir və həyatında yeni epoxa başlayır. Onun bu dövrdə yazdığı şeirlərdə inqilabi ruh, mübarizəyə çağırış motivləri şiddətlə səslənir. Ona „ inqilab təbilçisi“ ləqəbi qazandıran məşhur „ Doktrina“ belə əsərlərdən biridir.

Heyne həyatının bu dövründə şüar- çağırış qəbilindən olan bir çox şeirlərlə yanaşı, bir siyasi mühacir kimi də fəaliyyətdə olub inqilab, proletariat və kommunistlər haqqında da bir çox məktub, məqalə, və əsərlər yazmışdır. Belə əsərlərin birində deyir: “Mən yenidən kommunistlərdən- Fransada qəti hörmətə layiq olan yeganə partiyadan danışırım.”

Heynenin proletariata, kommunistlərə olan bu meyl və rəğbəti 1843-cü ildə Karl Marksla Parisdə tanış olduqdan sonar daha da artır və yaradıcılığı düzgün bir

istiqlal almağa başlayır. Elmi-sosializmin banisi böyük Marks ilə coşqun şair arasında münasibət sadə tanışlıq hüdudunu aşır, yaxın və səmimi dostluq halını almışdı. Almaniyanın və bütün insanlığın azad və insana layiq həyat qurması uğrunda bir-birindən xeyli fərqli silahlarla mübarizə aparan bu iki böyük adamın dostluğu, əlbəttə, şair üçün çox faydalı və səmərəli olmuşdur. Buna görə tamamilə təbiidir ki, Heynenin bu böyük dostluq və tanışlıqdan sonar yazdığı şeirlərdə daha dərin mənə və siyasi istiqamət vardır. Lirikasında da bəzən satira qədər kəskin ifadələrə müraciət edən Heynenin bütün qüdrəti özünü siyasi şeirlərində göstərir. Buna görə də demək olar ki, Heyne yalnız Alman ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ədəbiyyatında əsl bədii-siyasi şerin öndəridir. "Doktrina", "Tendensiy" və s. buna misaldır.

1826-cı ildə Heyne "Harts səfəri" adlı kitabını çap etdirir. Bu ona böyük uğur gətirir. Şeirdə yaxalığı ağ, paltarının biləyi kurjevalı, ağ corablı, şirin söhbət edən, hərdən qucaqlaşan aristokrat məclisinin süniliyini təsvir, quşların cəh-cəh vurduğu, buludların bir-birini qovduğu dağlara baş götürüb qaçdığını tərənnüm və o yüksəklikdən onlara rixşəndlə güldüyünü satirik bir dillə ifadə edir. Şerin ən maraqlı yerində deyilir:

Ah, kaş ki, ürəkləri olaydı,

Ürəkləri olaydı, kökslərində və sevgilərində,

Coşqun sevgiləri olaydı ürəklərində. (sətri tərcümə : müəllif)

Həmin il onun Hoffman və Kampe nəşriyyatı ilə iş əlqəsi yaranır. Bundan sonra Yulius Kampe Heynenin vəfatına qədər onun əsərlərini çap edən şəxs kimi qalır. O 1827-ci ildə Heynenin şöhrətinin əsası sayılan "*Lirik mahnılar*" məcmuəsini çap edir. Burada romantik, çox vaxt xalq dilində yazılmış şeirlər heç də yalnız o dövrün hissələrinə toxunmurdu. Heyne çox vaxt şeirlərində siyasi motivləri də ironik şəkildə təsvir edirdi. 1827-28-ci illərdə o Londona və İtaliyaya səfəri zamanı gördüklərini "*Səyahət təəssüratları*" əsərində çap etdirir. "*Le Grand*" kitabında Heyne Napoleona olan rəğbətini açıqlayır və fransız inqilabının nailiyyətindən söhbət açır. 1827-ci ildə onun əsərlərinə Almaniya yasaq qoyulmuşdur. Artıq 1830-cu illərdə Heyne Almaniya və Avropada istedadlı şair kimi ad qazanmışdır

Siyasi baxışlarına görə Prussiyada Heyneyə qarşı artan təzyiqlər nəticəsində o 1831-ci ildə Fransa inqilabından sonra Parisə köçür. Burada Heynenin yaradıcılığında ikinci mərhələ başlayır. Parisdə Heyne əsasən "Augsburger Allgemeinen Zeitung" qəzetinin xarici müxbiri kimi çalışırdı. Buradan aldığı pul onun yeganə gəlir mənbəyi idi. 1833-cü ildə onda xəstəliyinin ilk simptomları üzə çıxır, baş ağrıları, bəzi qabiliyyətlərinin məhdudlaşması, görmə qabiliyyətinin zəifləməsi onu ömrünün sonunda 8 il yatağa məhkum edir. Ancaq ona qədər o ömrünü Parisdə maraqlı keçirməyə çalışır.

Heyne, Parisdə Avropanın məşhur şəxsiyyətləri ilə (bunların arasında Duma, Humbolt kimi şəxslər var idi) tanış olur.

Heyneni Almaniya ilə bağlayan tək orada baş verən siyasi problemlər olmayıb, həm də atasının vəfatından sonra tək qalmış anası idi. O 1843-cü ildə anasına həyat yoldaşını təqdim etmək və eyni zamanda həsrətində olduğu vətəninə səyahətə çıxır. Bu zaman yol boyu gördüklərini Heyne "Almaniya. Bir qış nağılı" adlı şeirində satirik şəkildə dövlət, kilsə və cəmiyyətdə olan münasibətləri təsvir edir. Onun bu şeirində Marksın, Lassalın sosialist ideyaları özünə yer almışdı.

XIX əsrin 40-cı illərində Heynenin siyasi baxışları radikallaşmağa başlayır. O sənaye inqilabı sayəsində yaranmış yeni fəhlə təbəqəsinin problemlərini görən ilk alman şairlərindən idi. Buna münasibətini bildirən şair 1844-cü ildə "Sileziya toxucuları" şerini yazır. O toxucuların üsyanından təsirlənir. Heynenin bu şeri Karl Marks tərəfindən buraxılan "İRƏLİ"-də çap olunur və 50000 ədəd vərəq şəklində çoxaldılaraq fəhlələr arasında paylanır. Bu şeir Prussiya şahı IV Friedrich Vilhelm tərəfindən kəskin tənqid edilir və o Almaniya qadağan edilir. 1846-cı ildə onun bu şeirini camaat arasında söyləməyə çalışan bir şəxs həbs edilir. 1844-cü ildə Heyne ilə Parisdə tanış olan Fridrix Engels onun şeirini ingilis dilinə tərcümə edir və həmin ili „The New Moral World"də çap etdirir.

1844-cü ildə Sileziyada baş vermiş toxucuların üsyanı münasibətilə yazılmış bu şeirdə Heyne siyasi dolğunluğun ən yüksək zirvəsinə çatmışdır:

Qəzəb dolu gözlərində yaşdan yoxdur əsla nişan!
Qıcamışlar dişlərini dəzgahların arxasından;
“Ey Almaniya,sənə kəfən toxuyuruq!
Toxuduqca əbədilik üç qat lənət oxuyuruq,
Sənə kəfən toxuyuruq! (M.Rzaquluzadə)

Bu əsl inqilabi şeir nümunəsi olan sərt nəğmədə, şair bütün dünya ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq, toxucuları, yəni proletariatu burjaziyanın məzarçısı kimi göstərir. Beləliklə də,şeir elmi-sosializm nəzəriyyəsilə həmahəng səslənir. Bir demokrat kimi Heyne liberal hərəkata yaxın idi. 1848-ci ildə inqilab xəbəri bütün Avropanı bürüdükdə onun səhhəti artıq pisləşmişdir. O Parisdə baş verən fevral inqilabını böyük şübhə ilə müşahidə edirdi və bunu " universal anarxiya, dünya qarışıqlığı, aydın görünən ağılı itirmə" adlandırır.

Yaradıcılığının ilk illərində dərin bir kədərlə nakam eşqindən söhbət açan şairin sonrakı illərdə qələmə aldığı şerlərdə artıq heç nədən sarsılmadığını, rədd cavabından sonra, Verter kimi(Goethe „Gənc Verterin iztirabları“) nə ahu- zar edəcəyini, nə də özünü öldürəcəyini söyləyir. Bu işdə ona kömək edən tək bir dostu var ki, o da özüdür.(„Mənə öyüd verən, nəsihət verən“). İllərdən bəri bütün haqsızlığın zərbələrinə sinə gərən, milli heysiyyətə tapdalanan, sinifli cəmiyyətdə pulun hakim rolunu ürəkaçırması ilə izləyən,hakim təbəqənin zülmünə şahid olan,hətta ən ülvə hissi belə məsxərəyə qoyulan şairin daxilindəki tufan bir etiraz, hayqırtı şəklində özünü biruzə verir və sətirlərə axır:

Vur,dağıt,qır, parçala
Qalib gəlsin düşməne
Sənin gücün, qüdrətin! (“Tendensiya”)

Bu sətirlərlə biz sanki „Qolumdakı zəncirləri qıram gərək,...“hayqıran Xəlil Rzanın səsinə eşidirik. Miliyyətindən,dinindən,dilindən, məkanından asılı olmayaraq bütün dövrlərin vətənsəvər,xalqına can yandıran,torpağını abad,xalqını azad görmək istəyən ziyalıların duyğu və əzmini,asiliyini,qüdrətini, sanki, gözəgörünməz vahid bir əl idarə edir.

Qeyd“ etdiyimiz kimi,”Almaniya“ poeması Heynenin siyasi şerinin, əlbəttə, ən yüksək zirvəsidir.“ Məlum olduğu kimi, Heyne 1832 –ci ildə siyasi mühacir olaraq, Fransaya getmiş və demək olar ki, 25 il vətəndən uzaqda yaşamışdı. Yalnız 1843-cü ilin oktyabr ayında qısa bir müddətə Hamburqa gəlmiş, qohumlarla görüşmüş və naşir Kampe ilə yeni müqavilə bağlamışdı.

“Almaniya“ şairin öz vətəninə gələrkən aldığı təəssüratlardan yaranmışdır.

Parisdə poema üzərində işləmiş, tam hazır olduqdan sonra, yenidən Hamburqa dönərək çapına nəzarət etmişdir. Heynenin Marksa yazdığı və dövrümüzdə qədər gəlib çatan məktubundan məlum olur ki, o, Marksdan şeirə müqəddimə yazmağı xahiş etmiş, lakin hansı səbəbdənsə, Marks imkan tapmadığı üçün müqəddiməni özü yazmışdır.

Əsərin naşiri Kampeyə „Almaniya“nın hazır olduğunu bildirən Heyne öz yeni əsərini belə xarakterizə edir: „ Bu qafiyəli bir poemadır ki, ən cürətkarənə və ən şəxsi bir səpgidə bizim müasir Almaniyaadakı bütün həyəcan və narazılıqları ifadə edir. Bu poema bir siyasi romantik əsər olmaq etibarını ilə, ümid edirəm ki, dəbdəbəli nasirənə tendensiyalı şerə öldürücü bir zərbə vurur.“ Poemanın müqəddiməsi haqqında Heyne öz məktubunda Marksa belə yazır və əsərin istiqamətini izah edir“ ...Müqəddimə - çox açıq yazılmışdır, burada mən ən qəti bir surətdə millətçilərə meydan oxuyuram.“

Əsər hər nə qədər tənqidi bir ruh, mübariz bir pafosla yazılsa da onun almanca variantını oxuyarkən, şairin vətən həsrətini, dərin kədərini hiss etməmək olmur.

Daha sonar isə alman dilini eşidən kimi, şox qərribə hal keçirdiyini və ürəyinin qana döndüyünü təsvir edən şairin vətən həsrətini, qürbət həyatını çox yaxşı anlamaq olur.Əsərdə yolboyu gördüyü bütün eybəcərliyi,xalqın məruz qaldığı bəlaları,kömrük işçilərinin pedantlığı ürəkəğrısı və satirik bir dillə təsvir etmişdir.

Böyük mübariz,inqilabçı şair Heyne xalqın azadlıq və səadəti uğrunda mübarizədə öz kəsərli sözlərini yazmaqdan yorulmadı.Nəhayət,o bu qənaətə gəldi ki,fərdin məruz qaldığı əzablar,onun təbiəti ilə yox, cəmiyyətlə bağlıdır.Azad cəmiyyət olmayan yerdə şəxsiyyət də azad ola bilməz və bütün bəlalərin kökü ictimai quruluşun eybəcərliyindədir.

Hətta səkkiz il yataq xəstəsi olmasına baxmayaraq,həmin illərdə ömrünün ən yaradıcı dövrünü yaşamış,“Romansero“ adı altında birləşmiş şeirlər, süjetli kiçik poemalar yalnız onun deyil,alman və dünya şerinin ən qiymətli əsərlərindən sayılır.Onun miras qoyduğu əsərlər bu gün də sevilərək oxunur.

Ədəbiyyat

- 1.M. Rzaquluzadə.Seçilmiş əsərləri.Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı.Bakı-1958
- 2.1000 Deutsche Gedichte und ihre Interpretationen. Herausgegeben von Marcel Reichß Ranicki-Leipzig:Verlag Frankfurt am Main.1994-556 s.
- 3.Franz Mering: H-Heine . In 4 Bänden.1937.Moskau.

А.Садыхова

Поэтические мысли Г.Гейне
Резюме

Генрих Гейне был самым популярным писателем своего времени. Большое влияние на формирование мировоззрения писателя, на его творчество оказали политические события, свидетелем которых он являлся. Широко известны революционно- сатирические

стихи Гейне, в которых он защищал бедных и осуждал, критиковал власть имущих. В гитлеровской Германии произведения Г.Гейне, еврея по происхождению, находились под запретом и были сожжены.

A. Sadigova

H.Heines poetic insights
Summary

H.Heine is famous with his satiric poetries in the world the had always condemed the political life in Germany and tried to protect poor people. Because of it he was alweis haumted and that is why moved to Paris and lived Hure whtil the end of his life. He acguainted witer several well reputed people wleich hod a great impact on him

Rəyçi: Yasif Mürşüdoğ
                              filologiya elmləri namizədi

VÜSALƏ ƏLİYEVƏ
AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
vusala@mail.ru

MUĞANIN AŞIQ SƏNƏTİ (XIX-XX ƏSRLƏRDƏ)

Açar sözlər: söz sənəti, saz, aşıq mahnıları, ozan, yanşaq, qopuz, sufizm, təkkə mərasimləri, muğamat.

Ключевые слова: искусство слова, саз, ашугские песни, озан, яншаг, гопуз, суфизм, церемония тьяккэ, мугам

Key words: word art, instrumental, love, love songs, minstrel, talkative, lute, Sufism, abolished ceremonies, Mugamat.

Aşıq sənəti xalqımızın çoxəsrlik tarixinin və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Aşıqlar tarixən el içərisindən çıxmış sənətkarlardır. Xalq yaradıcılığının ən qədim və gözəl ənənələrini aşıqlar əsrlərin dərinliklərindən qoruyub zəmanəmizə qədər gətirib çıxarmışlar. Aşıq mahnıları, bayatılar, dastan və nağıllar əsrlər boyu övladlarımız üçün də bir məktəb rolunu oynamışdır. H. Zərdabinin dediyi kimi, aşıq məclislərindən sonra uşaqlar günlərlə onların mahnılarını oxuyub, bir-birinin səflərini islah etmişlər (1;s.10)

“Ozan” sözü bizim zəmanəmizdə aşıq adlandırılan xalq şair–musiqisinin qədim adıdır. Azərbaycanda və Anadoluda “aşıq” sözü qədim “ozan” sözünün yerində yaranıb möhkəmlənmişdir. Ozanın əsas musiqi aləti olan qopuz əsrlər boyu müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. M. F Köprülüzadənin fikrincə, b. e-nin XIV əsridə “qopuzi-Ruminin beş simi vardır və formasına görə o, ud musiqi alətinə yaxın idi, qopuzi-ozanın isə üç simi və başqa musiqi alətləri ilə müqayisədə nisbətən böyük çanağı var idi. Elə buradaca alim “Zübdətül - ədvar “kitabına istinad edir. Həmin kitabda “qopuzi-ozan” əvəzinə sadəcə olaraq “ozan” terminlərindən istifadə olunmuşdur. Haqqında danışılan musiqi aləti həmin əsərdə

belə təsvir edilmişdir: ”... onun üzərinə üç sim çəkilmişdir, bu simlərin biri obirindən qısadır..., bu alətin müşayiəti altında türk dilində şerlər oxuyur və hekayətlər söyləyirlər, o, ağacdən düzəldilmiş mizrabla çalınır“ (3 ; s.16).

Bir sıra ədəbi məxəzlərdə qopuz mütrüb–rəqqasın musiqi aləti kimi təqdim edilir. “Dədə - Qorqud “ dastanlarında el nəğməkarlarının iki tipi göstərilmişdir. Onlardan birincisi yüksək istedadla malik olan şöhrətli, müdrik sənətkardır. Belə sənətkarları xalq arasında “ustad” adlandırmışlar. Dastanda bu tipli sənətkarların ümumiləşdirilmiş surəti Dədə Qorqud simasında verilir. Xalq sənətkarının ikinci tipi isə sadə, “sıravı” ozandır. Onun adı yaradıcılıq və ifaçılıq qabiliyyəti vardır. O, xalq arasında müdrik və ağsaqqal ustad ozan kimi geniş şöhrət qazanmamışdır. Məlum olduğu kimi, “dədə” termini həm Azərbaycan dilində, həm də digər türk dillərində “ata” mənasında işlənir. El arasında tanınmış sayılan sənətkar, müdrik ağsaqqal, elin dayağı olan Dədə Qorqudun adına “dədə” kəlməsi əlavə edilmişdir. Sonrakı əsrlərdə də Azərbaycanda və Orta Asiyada, habelə aşıq sənətinin geniş yayıldığı başqa ölkələrdə körkəmli aşıqların adına “dədə” kəlməsi əlavə olunmuşdur. Xalq sənətkarının daha başqa bir adına- “yanşaq” a da təsadüf olunur. Əgər “yanşaq” sözünün həm Azərbaycan, həm də türk dilində mənfi mənada işləndiyini

nəzərə alsaq (boş-boğaz, çərənçi, yava danışan) ehtimal etmək olar ki, aşıqları göz-dən salmağa çalışan hakim siniflərin nümayəndələri və din xadimləri bu adı onlara vemişlər. Kəlbəcər rayonunun çoxlu aşıq yaşayan kəndlərindən biri Yanşaq kəndi adlanmışdır. “Yanşaq” və “ozan” sözləri “dədə” və “aşiq” dan fərqli olaraq, aşıqların əsl adının qabağına artırılmır (3 ; s.18).

Folklorşünas Məhərrəm Qasımlı yazır ki, “Azərbaycan aşıq sənəti etnik – mədəni məfhum olduğundan onun miqyası etnosun tarixi–coğrafi məskunluğuna uyğun şəkildə müəyyənləşdirilməlidir. Özünün ilkin inkişaf mərhələlərini vahid bir mədəni-siyasi çevrədə - Səfəvi dövləti ərazisindən keçirsə də, sonrakı tarixi proseslər nəticəsində Azərbaycan aşıq sənəti parçalanan torpaqlarla birlikdə bir neçə dövlet daxilində fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalmışdır “ (4 ; s. 159).

Azərbaycanın aşıq sənətinin etnik–mədəni və tarixi–coğrafiyası çevrəsində Muğan aşıq mühitinin tarixi səciyyəsi və çağdaş özəllikləri, Azərbaycan aşıq mühitinin miqyasında ayrıca öyrənilməsinə zəruri edir. Belə ki, Azərbaycan aşıq mühiti çox nəhəng, mədəni–estetik hadisədir və bütün hallarda regional özünəməxsusluq cizgilərə malikdir. Muğan ozan–aşiq sənətinin özünəməxsusluğunu şərtləndirən cəhətlərdən biri də Səfəvi və ondan əvvəlki, dövəmdə formalaşan sufi–təkkə ocaqlarının, təsəvvüf – irfan ədəbiyyatının ənənəvi sənətə təsiridir. Muğan aşıq mühitində təsəvvüf–aşiq münasibətləri qarşılıqlı təsir xarakteri daşmışdır. Belə ki, sufilər təriqət görüşlərini yaymaqdan, kütləviləşdirməkdən ötrü el məclislərinə, el sənəti olan aşıqlığın kütləvi təsir gücünə üz tutmuşlar. Eləcə də aşıqlar öz sənətlərinə ilahi–irfani boya, güc, təsir verməkdən ötrü təsəvvüf təsirinə meyilli olmuşlar. Bölgə aşıqlarının rəqsə-ekstatik hərəkətlərə güclü meyl göstərməsi, ifa zamanı coşğun templi çalğı və oxuya üstünlük verilməsi, habelə musiqi alətləri toplusunun (saz, balaban, qoşa nağara və s.) müşayiətinin sənət normativini cevrilməsi təkkə mərasimlərindən qalma əlamətlərdir (4 :s.204). Muğan aşıq mühitinin spesifikliyində Səfəvilər dövlətinin ciddi rolu olmuşdur. Bu rol eləcə də təsəffüflə bağlı idi. Onlar öz hərəkətlərinin ideologiyasını yaymaqdan ötrü şer–sənətin gücündən istifadə etmişlər. Mənşəcə türk olan Səfəvilərə bu mənada onların ruhlarında gəzdirdikləri saz–aşiq sənəti, aşıq poeziyası doğma idi. Səfəviyyə sonrakı inkişafında şiə məzhəbinə söykənmişdir. Beləliklə, səfəviyyədə sufizmin klassik forması ilə aşıq-el ədəbi üslubu qovuşmuşdu. Şah İsmayıl səfəviyyəni türk “üslubunda“ – türk dilində, türk şer–sənət formaları ilə, aşıqlar vasitəsilə yayırdı. Muğan da Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə daxil olan bir bölgə kimi bu yayımın daşıyıcısına çevrilmişdir. Regionun aşıq mühiti ifaçılıq ənənəsi baxımından güney Azərbaycandakı mühitlərə daha yaxındır. Bu yaxınlığa şərait yaradan səbəblərdən biri kimi, əraziyə Səfəvilər dövründə müxtəlif tayfaların o çümlədən şahsevən elat tayfalarının əraziyə köçürülməsi idi.

Muğan aşıq mühitinin coğrafi hüdudları Şirvanla bilavasitə bağlıdır. Professor M.Həkimovun təbirincə desək , bu məsələdə “... sənətkarın məfkurəsi, üslub məqamlarının yaxınlığı, dünyagörüşü, ifaçılıq üslubu əsas götürülməlidir“. Bu ölçülərlə yanaşsaq, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında Şirvan aşıq mühiti üslubunda çalılıb-oxuyanların sayı üç yüz nəfərdən artıqdır. Bununla bağlı M. Qasımlı yazır ki, “Şirvan mühiti Şirvan bölgəsi hüdudlarından xeyli kənara da nüfuz etdiyindən onun əhatə dirəsinə ad götürdüyü mahalla çərçivələmək mümkün deyildir. Belə ki, Muğan bölgəsinin Salyan, Sabirabad, Biləsuvar və başqa bu kimi ərazilərdəki aşıq sənəti də

ifaçılıq baxımından Şirvan aşiq mühitinə daxildir....Bu baxımdan Şirvan mühiti geniş anlam kəsb edir (2 :s.107).

Apardığımız araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirə bilmişik ki, Muğanda yaşayıb-yaratmış el şairlərinin sorağı XII-XIII əsrlərə gedib çıxır. Onların əksəriyyəti aşiq seri üslubunda yazıb-yaratmışlar. Folklorşünas İ.Abbaslı yazır ki, “sənət sinkretizminin improvizasiyasını bu və ya digər dərəcədə öz yaradıcılığında birləşdirən bütün bu orta əsrlər poeziya nümayəndələri–həm ustad–yaradıcı, ifaçı aşıqlar, saz şairləri, həm də qələm şüərası, el şairi adları ilə tanınan şəxsiyyətlər zəngin bir poetik təfəkkürün təmsilçiləri kimi vahid axarda birləşsələr də, öz yaradıcılıq üslubları, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından bir-birlərindən fərqlənmişlər” (5: s.10) Bu mənada el şairləri aşıqlarla peşakar ədəbiyyat nümayəndələri arasında vasitəçi rolunu oynamaqla, onları bir- birinə bağlayırdı.

El şairləri klassik poeziya üslubunda yazıb-yaratsalar da, yaradıcılıqları kəmiyyət və keyfiyyət baxımından əslində aşiq şeirinə köklənmişdi (2 ;s 110).

Muğanın mənəvi mədəniyyətini zənginləşdirən XIX əsr el şairlərinin nümayəndələrindən biri də Məşədi Əmrah idi. O , təxminən 1817-ci ildə Salyan rayonunun Qarabağlı kəndində anadan olmuşdur. Şair gənc ikən Sayad adlı bir qızı sevmiş, onun tərifinə çoxlu şeirlər qoşmuşdur. Sonralar bu şeirlər əsasında “Əmrah-Sayad“ adlı dastan da düzəltmişlər. O, adlı-sanlı Şirvan sənətkarları Kolanı Mustafa, şair Qasım, Aşiq İman və başqaları ilə dost olmuş, şeirləşmişdir. Əmrah 1893–cü ildə öz kəndində vəfat etmişdir.

Məşədi Əmrahın yaradıcılığı mövzu baxımından rəngarəngdir. Şair çoxlu sayda sevgi şeirləri yazmışdır. Onun əlimizə gəlib çatan bir şeirində Azərbaycan ellərinin hər yerindən bəhs edilir:

Ağlığı var Savalanın qarından,
Xoşum gəlir qeyrətindən – arından,
İstəmişəm bağçasından, barından,
Mən gəzirəm, belə gözəl var ola.

Talışla Lənkəran, Salyanla Bakı,
Dəmirqapı Dərbənd, Qudyalnan iki,
Güllü Qafqaz ilə Gəncəynən Şəki,
Mən gəzirəm, belə gözəl var ola.

Ağır Dağıstandır, üstündə bayraq,
Qırx min Tabasaran, qırx min də Qaytaq,
Qırx min Qumıq eli, qırx min də Xunzax,
Mən gəzirəm, belə gözəl var ola.

Məşədi Əmrahın XIX əsr şairi olduğunu nəzərə alsaq, onda onun bu şeirindən görünən Azərbaycanın coğrafiyası bir sıra cəhətləri ilə əlamətdardır. XIX əsr şairi Azərbaycanımızın tarixi torpaqlarını Savalandan başlayaraq, Dəmirqapı Dərbənd, Qudyal, Güllü Qafqaz, Dağıstan, Tabasaran, Qaytaq, Qumıq, Xunzax adlı ərazilərdən keçdiyini şərh etmişdir. Buna da əsas səbəb o idi ki, tarixən bu ərazilərdə yaşayan əhəlinin məişət və mədəniyyəti eynilik təşkil edərək Ümum Qafqaz xarakteri daşmışdır. Şairin yaşadığı dövrdə Azərbaycanın ikiye bölündüyünü nəzərə alsaq,

onda onun şerindən görünən bütöv Azərbaycan Məşədi Əmrahın həm də Azərbaycanın bütövlüyünə olan sevgisindən soraq verir. Şair üçün Sayada olan sevgisi bütöv olduğu kimi, yurduna sevgisi də bütövdür. Məşədi Əmrah öz sevgilisinin təsvirində yurdunun gözəlliyinə üz tutur və aydın olur ki, torpaqlar üstündən sərhədlər çəkilsə də, torpağa olan yaddaşın bərpasına heç kəs sərhəd çəkə bilməz. Burada sətir altı mənada Azərbaycanın bölünməsi məsələsi gündəmə gətirilir. Düşmənlər vətəni ikiyə bölsələr də, Məşədi Əmrahın şair təxəyyülü, düşüncəsi, üçün belə bölünmə qəbul edilməzdir. Şeirdən Azərbaycan elləri ilə fəxr edən, öz sevgisinin gözəlliyini Azərbaycan fəvqünə qaldıran şairin sevən ürəyinin saflığını görməmək olmur;

... Əmrah deyər: duam budu dilimdə,
Axır günü gedər canım ölümdə,
Nəsrəddin elində, Sarxan elində,
Sayyad tək telli gözəl var ola.

Şerdən Əmrahın incə duyğulara malik şair, sənətkarlıq baxımından qabiliyyətli söz sahibi olması açıq görünür (2; s.136). Bu baxımdan Əmrah Azərbaycan el şairləri sırasında spesifik yer tutmuşdur.

Sənətdə sintetizimdən danışarkən Maksim Qorki deyirdi ki, "...ədəbi və ölməz sənət əsərləri həmişə sintetikdir, sintez üçün isə həyatı geniş, hərtərəfli surətdə bilmək zəruridir". Sintetizim öz yaradıcılığında müxtəlif incəsənət sahələrinin ayrı-ayrı üsurlərini birləşdirən qədim aşiq sənəti üçün də səciyyəvi idi. Burada teatr, musiqi və poeziya üsurləri üzvi vəhdət halında birləşirlər. Sonrakı mərhələlərdə bu üsurlər diferensiasiyaya məruz qalaraq müstəqil surətdə inkişaf etməyə başlamışlar. Sazda çalan və oxuyan çox vaxt eyni zamanda teatr və mimikriya üsurlərindən də istifadə edən aşiq mahiyyət etibarilə öz dövrünün artisti kimi çıxış edirdi (6:s.18). Yeri gəlmişkən aşiq sənətində sintetizim müəyyən dəyişikliklərlə bizim dövrümüzdə qədər öz mahiyyətini qoruyub saxlamışdır. Yaradıcılıq imkanlarından aslı olaraq müasir aşıqları üç əsas qrupa bölmək olar. Birinci qrupa–yaradıcı aşıqlar, ustad aşıqlar daxildir. Onlar öz yaradıcılıqlarında bir neçə sənət növünü birləşdirirlər: dastan qoşur, şair, bəstəkar kimi fəaliyyət göstərir, rəqs edir, öz mahnılarını müğənni-instrumentalist kimi ifadə edirlər. İkinci qrup–ifaçı aşıqlardır ki, onlar çalib-oxuyurlar, bu zaman oxuduqları mahnıların ritmindən və məzmunundan doğan müvafiq obrazlı–plastik hərəkətlərdən və mimika üsurlərindən də istifadə edirlər. Onlar həm də gözəl dastan ifaçılarıdır. Bu qrupa daxil olan aşıqlar şer və mahnı qoşmağı bacarmırlar. Onlar yalnız sələfləri və müasir aşıqlar tərəfindən yaradılmış ədəbi–musiqili əsərləri ifa edərək xalq arasında yayırlar. Üçüncü qrup aşıq-şairlər, el şairləridir. Onlar sazda çalır, oxuyurlar, habelə yeni ədəbi əsərlər yaradırlar. Xalq arasında qeyd edildiyi kimi, "şüəra" adlanan belə aşıqların çoxu şairlərdən–yazılı ədəbiyyatın nümayəndələrindən onunla fərqlənir ki, onlar sazda çalmağı və oxumağı bacarırlar. Onların əksəriyyəti birinci və ikinci qrupa daxil etdiyimiz aşıqlar kimi sazda məharətlə çala bilmirlər. Çox vaxt "şüəra" xalq arasında yalnız xalq şairi kimi məşhurlaşır və buna görə də onları şair adlandırırlar. İstedadlı aşiq Dilqəm (XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) özü bilavasitə xalq qarşısında çıxış

etmirdi, lakin ifaçı aşıqlar arasında geniş yayılmış çoxlu şerir müəllifi idi. Aşıqlar Dılqəm haqqında gözəl dastan və lirik “Dılqəmi” havası yaratmışlar (3 : s.20).

Bölgədə aşıqların xalq qarşısında çıxışları əsasən ən qədim forma sayılan solo olmuşdur. Bütün məclisin yola verilməsi burada yalnız bir aşıqdan aslıdır. O, dastan, yaxud, dastandan bir epizod danışır, qarəvəlli söyləyir, saz çalır oxuyur, bu zaman müvafiq obrazlı və mimiki hərəkətlər nümayiş etdirir. Aşığın balabançıyla birgə çıxışı da geniş yayılmışdır. Bu tipli çıxışlarda aşıq mahnını sazdan başqa həm də yastı balabanın müşayiəti ilə oxuyur. İkinci balabanını “züytutan“ adlandırırlar, onun vəzifəsi bilavasitə melodiya ifa etmək deyil, ifa zamanı bir musiqi ahəngini saxlamaqdır. Muğanın aşıq ifaçılığında spesifik xüsusiyyətlərindən biri kimi burada, bir aşıqdan, iki balabançıdan və iki zərb alətində çalandan (bir nağaraçıdan və qoşa nağaraçıdan) ibarət vokal-instrumental ansambl formasının olmasıdır. Salyanlı Pənah Pənahovun təşkil etdiyi ansamblla 1950-60-cı illərdə respublikamızda və kənarında şöhrət qazanmışdır. Lakin onun vəfatından sonra, onun üzvləri ayrı-ayrı musiqi dəstələrində fəaliyyət göstərməyə başlamışlar. İnformator Kamal Hüseynov deyir ki, günlərin bir günü Aşıq Pənahın balabançısı ilə arası dəyir və onu toya aparmır. Kürqırağı kəndlərin birində olan Aşıq Pənah oxuduqdan sonra yenidən oxumaq istəyir ki, birdən eşidir ki, Kürün o biri tayından balabançısının balabanının səsi gəlir və gülərək başlayır oynamağa. Başqa calğı alətində ifa edənlər aşıq ansamblından ayrılıb solo ifa etsəldə, balabançını aşıqdan ayrılmasına təsadüf edilmirdi.

İki aşığın özünəməxsus musiqili – poetik yarışından ibarət olan “deyişmə” də aşıqlar arasında geniş yayılmışdır. Bu yarışmalar zamanı aşıqlar adətən bədahətən qoşulmuş şer – tapmacalardan istifadə edirlər. Aşıqlardan biri tapmacanı aca bilmədiyini və özünün məğlub olduğunu etiraf edənə qədər yarış davam edir. Elə buna görə də xalq arasında deyişmə haqqında deyilir ; “Fılan aşıq filankəsi bağladı“. Aşıqlar arasında qədim zamanlardan mövcud olan ənənəyə görə məğlub olan aşıq sazını qalıbə verməli idi. Bəzən aşıqlar arasındakı deyişmə yumoristik səciyyə daşıyır, onların ifa etdikləri yumor üstünlük təşkil edir, sazda çaldıqları havalar isə şən və oynaq olur.

Göycə, Kəlbəcər, Naxçıvan, Borçalı, Gəncə, Şəmkir, Tovuz, Qazax aşıqlarından fərqli olaraq, Muğan aşıqları aşıq musiqisinin klassik ənənəvi xüsusiyyətlərini yaşatmaqla, oxuduqları havalara muğan havaları əlavə edərək orjinal improvizasiya yaradırlar. Bu da təbii ki, muğlardan gələn yaddaşın bərpasıdır. Aşıq musiqisində muğamat üçün ümumi olan intonasiyanın mövcudluğundan istifadə etmək xüsusi məharət tələb edir. Əslində vahid lad sisteminin mövcudluğu da belə intonasiyaya imkan verir. Məhz muğamın aşıq havacatı ilə sintez olunması yerli aşıq sənətinin spesifikasını təşkil edir. Düzdür uzun illər bu sintezə qarşı qeyri-ciddi münasibət olmasına baxmayaraq, sonralar məlum oldu ki, bu proses aşıq yaradıcılığının yeni bir qoludur. Digər tərəfdən aşıq yaradıcılığının belə anlamda inkişaf etməsinə səbəb, burada muğamat ustalarının kifayət qədər olması və yerli əhalinin muğama olan həvəsi əsas rol oynamışdır. Belə bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, musiqi repertuarının şaxəliyi, oxuyan aşığın müşayiət edərkən professional ölçü hissənin müəyyənliyi, zərb alətlərindən istifadə (iki balaban, qoşa dümbək və dəfin forte səslənməsi) zona aşıqlarının yenilənmiş, özünəməxsus ifaçılıq tərzidir. Bu zaman sazın səsi əsas müşayiətçi kimi, zərb alətlərinin külək səsinə oxşayan həzin

melodiyası, insanın mənəvi qidasını oxşayır. Zərb alətlərinin sədaları altında oynamağa üstünlük verən Muğam aşığı, əsasən xalq rəqslərinin yerli ənənəvilikindən istifadə edirdilər. Bölgənin ən görkəmli aşığı Aşıq Qurbanxan, Aşıq Şakir Hacıyev, Aşıq Bəylər, Aşıq Pənah, Aşıq Məmməd və başqaları olmuşdur. Muğanın el şairləri içərisində 1837-ci ildə Salyan rayonunun Qarabağlı kəndində anadan olmuş Qasım Həsənoğlunun aşığı yaradıcılığında xüsusi yeri vardır. O, uşaq yaşlarından Kərim bəy adlı birinə nökrəçilik etmiş, çox hazırcavab və rəvan təbli olduğu üçün toy məclislərində başqa şairlərlə də deyişmişdir. Maraqlı faktdır ki, Qasım Azərbaycanın tanınmış şairi Seyid Əzim Şirvani ilə də yazmışdır. Təəssüflər olsun ki, əsərlərin çoxu itmişdir. Qasım 1923-cü ildə vəfat etmişdir. Professor Seyfəddin Qəniyev və Ə. Çəfərzadə Qasımın Seyid Əzimlə deyişməsinə verərək onu layiqli bir el sənətkarı adlandırmışlar ;

Seyid Əzim : Maral otlar, ovçu gözlər uzaqdan,
Şam içində şölə çəkər çıraqdan.
Öləndə ehsanım verin araqdan,
Molla, seyid qəbristanına gəlməsin.

Qasım : Sən gəlmisən o Şirvanın elindən,
Özün burdan ilqar verdin dilindən,
Əli Zülfüqarı vursun belindən,
Lənət sənə, o şeytana gəlməsin.

Seyid Əzim öz şeirlərində dini xürafata və mollalara qarşı özünəməxsus şəkildə mübarizə aparmışdır. Qasım isə bu məsələdə ehtiyatlı olaraq ona cavab yazır. Onun deyişməsindəki Əli Zülfüqarı deyəndə İmam Əlidən və onun islamiyyət yolunda uğurlar qazanmış, iki uclu Zülfüqar qılıncından bəhs edir. Bu deyişmədən görünür ki, Seyidin müqabilində Qasım da söz demək qabiliyyəti olduğunu sübut edə bilir. Deyişmənin sonunda Qasım dövrün Seyidi haqqında fikirlərini səciyyələndirən, eyni zamanda poetik özünəməxsusluq coğrafiyasını əks etdirən qiymətli sözlər söyləyir :

Qasım:
..Sən Seyyidsən, şairlərə usta sən,
Pis sözümlün qələmlə çək üstə sən.
Seyyid gərək şahlıq edə Şirvanda,
Kərim bəylə bu meydana gəlməsin.
Alim gərək məktəb açıb dərş desin,
Toyxanaya, bu Salyana gəlməsin.
Seyyid Əzim şairlərin şahıdı,
Şahlar gərək qəbristanına gəlməsin.
Qasım kimi yüzlər onun bəndəsi,
Yalvarıram, belə yana gəlməsin.
Ona gələn bəla gəlsin bizlərə,
Seyyid kimi bir insana gəlməsin.

El şairi Qasım Seyid Əzim Şirvaninin Azərbaycan ədəbi mühitində tutduğu mövqeyini açıq-aydın göstərir. Burada diqqəti cəlb edən cəhət, Muğan folklorunun

Şirvan folkloru ilə qarşılıqlı təmasda olması faktıdır. Hətta bir çox hallarda Salyan aşığıların ifaçılıq və sənətkarlıq məharəti, Şirvan aşığı mühitindəki sənət həyatına öz təsirini göstərmişdir. Şeirdən aydın olur ki, Seyid Əzim Salyan el həyatı və ədəbi mühiti ilə bilavasitə bağlı olmuşdur.

XX əsrə qədər şəhərlərdə yaşayıb–yaradan sazəndələrdən və xanəndələrdən fərqli olaraq, aşığıların ömrü bir qayda olaraq kəndlərdə keçirdi. Bir sıra aşığılar isə şəhərdə varlılar mühitində yaşayıb və onlara xidmət edirdilər. Aşığılar öz sənətlərini əsas etibarilə kənd yığıncaqlarında, karvansaralarda, meydanlarda, çayxanalarda nümayiş etdirirdilər. XIX əsrin sonlarında Qəmərli kəndində yaşayıb fəaliyyət göstərən Aşığı İsgəndər haqqında SMOMPK məcmuəsində oxuyuruq : “İsgəndərin aşığılığı payızda başlayıb martın axırlarında qutarırdı, yayda və yazda isə o, əkinçiliklə məşğul olurdu; kəndlilərin birindən yarılığa torpaq götürər, ya pambıq, ya arpa, ya da başqa bir şey əkərdi. Oktyabrın axırından martın axırınadək havalar əməlli başlı soyuq olduğu zaman yığışardılar...Qəmərli kəndliləri həmişə Aşığı İsgəndəri belə məclislərə dəvət edirdilər; o ya oxuyar, ya da nağıllar söyləyər. Bunun üçün isə aşığı təbii ki, muzd verərdilər, amma bu muzd puldan deyil, demək olar ki, taxıldan ibarət olardı”. Materiallar məcmuəsində həmçinin aşığı sənətinin səciyyəsi, onun xalq kütlələrinə, hər şeydən əvvəl isə kəndlilərə böyük təsiri haqqında məlumat verilir. İ. Vostrikovun göstərdiyi kimi “... aşığın sözünə kəndlilər tam inanır və diqqətlə qulaq kəsilirdilər. Kənd çamaatı içərisində savadlı adam aşığı qədər hörmətə malik deyil. Yeri gələndə kəndlilər hətta alimlərin sözünə inanmırlar, sadə xalq şairi olan aşığı isə heç vaxt belə etimadsızlıq göstərmirlər“ (3; s.31). Aşığı isə həmişə xalqın içərisində olduğuna görə onun nüfuzu, hörməti böyük olurdu. Dini mövhumata və tərki dünyalıq görüşlərinin ziddinə olaraq aşığılar nikbinlik, həyatsevərlik, zülmə qarşı mübarizə ideyalarını təbliğ edir, xalqı daha gözəl, daha xoşbəxt həyata səsləyirdilər.

Belə aşığılardan biri də Mirzə Aslan oğlu Rəfiyevdir. O, 1818-ci ildə Şamaxının Cəyirli kəndində anadan olmuş, Salyanın Qarabağlı kəndinə köçmüş, orada yaşayıb-yaratmış və ömrünü oradaca başa vurmuşdur. El şeiri janrlarında şeirlər qoşmuş, lakin zəngin yaradıcılığı bizə gəlib çatmamışdır. Şamaxıdan Salyana köçmüş şair Şirvan sevgisini daim qəlbində gəzdirmişdir;

Ay ağalar, sizə tərif eyləyim,
Bahar olçaq açır gülü Şirvanın.
Bu yaz qara gəlib, millət ah çəkir,
Düşübdür tapırğa eli Şirvanın.

Tapırğa burada qaçqın, didərgin mənasındadır. Şerdəki kədərin Azərbaycanın tarixi düşmənləri – ermənilərlə bağlı olduğu aydınlaşır:

...Top – topxana gəlir Gəncə elindən,
Erməni də dara çəkin dilindən,
Namus, qeyrət, dövlət gedib əlindən,
Gör kimə qalıbdı malı Şirvanın?!

Şer tarixi hadisələrlə bağlı yazılmış və bu gün də aktualdır və ermənilərlə -

qan düşmənləri ilə dostluğu təbliğ edən “sosialist“ şerlərindən nə qədər ölməz və müasirdir (2: s.141) .

XX əsr Muğan aşığı şerinin kamil nümayəndələrindən biri də Aşıq Qurbanxandır. O, 1915-ci ildə Salyanın Sarıxanbəyli kəndində anadan olmuşdur. V. Yusifli “Yolun düşsə Şirvana“ kitabında yazır ki, ...o illərdə Aşıq Bilal tez-tez Salyan toylarına çağırılırdı. Bu toyların birində Qurbanxanı ustada göstərirlər. O vaxt Qurbanxanın 15-16 yaşı var imiş. Onun səsi ustadın xoşuna gəldi və onu şəyirdliyə götürdü. Özü ilə toylara apardı, gördü ki, Qurbanxan sınaqdan yaxşı çıxır, “ustad şilləsini çəkib” uğur dilədi.

“... Sərraf gözü olsun, dostlar gözünüz,
Göyərən hər tağı bostan sanmayın,
Sağsağanı bülbül, qarğanı qartal,
Pişik balasını aslan sanmayın.”

Burada şair ictimai - əxlaqi görüşləri ifadə etməklə insanları bir – birindən “yaxşı – pis” mənada fəqləndirməyi tövsiyə edir. Aşıq həyatda insanları düzgün qiymətləndirməyə və onları “mənən” tanımağa çağırır. Yaxud sevdalı şerlərindən birində deyir ;

“ Mən özgə deyiləm, Aşıq Qurbanam,
O şux baxışlara çoxdan heyranam,
Məhəbbəti sonsuz, eşqi pünhanam,
Sən də bir “yar “ deyib yada sal məni.”

Burada aşığı şerinin ənənəvi motivi olan “yardan şikayət“ incə bir şəkildə öz təcəssümünü tapmışdır. Onun bütöv poeziyasından belə səmimi sevgi hissləri keçir. Aıtımış ilə qədər aşılıq etmiş Qurbanxanın şerlərinin bir bölümü mahnılar kimi müxtəlif xanəndələrin ifasında radio ilə səslənmiş və bu gün də öz tərəvətini itirməmişdir. Bu mahnıların sözləri olduqca axıcı və musiqilidir:

“... Səhərin dan ulduzusan,
Aşığın söhbət – sazısan,
Bilmirəm kimin qızısan,
Səndən ayrılı bilmirəm ;
Nəqarət:
Yardan ayrılı bilmirəm,
Güldən ayrılı bilmirəm“;

Yaxud başqasında ;

“... Nə qaradır gözün ay qız,
Bir günəşdir üzün , ay qız,
Dodaq gülsün, dil oynasın“;
Nəqarət;
Ay qız, sən oyna, incə bel oynasın
Ağ üzündə, üzündə tel oynasın”.

Mahnıların şer mətni həddindən artıq oynaqdır. Bu Aşıq Qurbanxanın neçə ustad bir sənətkar olmasından soraq verir. Qurbanxan Muğan aşığı mühitində sayılıb

– seçilən, öz dəst – xəttinə, ifa, musiqi, söz üslubuna malik sənətkarlardan olmuşdur. Onun yaratdığı xalq mahnıları bu gündə Muğan və Azərbaycan toylarında sevilə-sevilə oxunmaqdadır.

Muğan toylarının və yerli əhlinin sevimlisi olan Aşıq Bəylərin yaradıcılığı bu gündə öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Aşıq Bəylər qırx idən artıq saz–söz məclislərində iştirak etmişdir. Vətən onun üçün təkçə doğulduğu yer yox, Şirvan, Muğan, Qarabağ, Dağıstan deməkdir. O, Şirvana xitabən yazırdı ;

“Sən Milin, Muğanın öz qardaşınan,
Odlar diyəyərminin təməl daşınan” .

Aşıq Bəylərin yaradıcılığı sovet dövrünə düşdüyündən, sosializim yaradıcılıq realizmi - metod kimi özünü aşıq ədəbiyyatında göstərirdi. Klassik aşıq poeziyasının ən gözəl mövzu, motiv və ənənələri Aşıq Bəylər poeziyasında öz əksini tapmışdır.

Muğan aşıq şeirinin sənət nümunələrini yaranlardan biri də Aşıq Pənah Əlipənah olmuşdur. Pənah Pənahov 1926–cı ildə Salyan rayonunun Surra kəndində (indi Neftçala rayonundadır) doğulmuşdur. Onun sənətində klassik şeir janrına bağlılığı, o cümlədən Füzuli yaradıcılığını bilməsi şeirlərində də öz əksini tapmışdır. Füzuli şeirindən doymayan, onu oxuduqca qəlbi odlanan, sinəsindən ahı qopduran şeirinin son bəndində yazırdı: “Dərdindən gözlərim doldu, Füzuli! Şeirdə ana xətti kimi “Füzuli ahını“ tutan aşıq, “görünməyən Füzuli dərgahında” , onun ahının odu ilə bir növ “Füzuliləşib“.O, ustadı Aşıq Ələsgərin yaradıcılığının da böyük vurğunlarından olub;

“Yaşıl sahilində Göyçə gölünün,
Neçə saz tutanın , şer yazanın,
Ən böyük ustadı oldu Ələsgər” (7; s.127).

Şerdə Ələsgərin öz gücünü vətən torpağından, doğma ellərdən, Qədim Azərbaycan torpağı olan Göyçə gölündən aldığı göstərilir. Bu şerləri ilə bir tərəfdən o, dövrün bədii-ideoloji tələblərinə uyğunlaşıb, başqa yəndən isə bu məsələlərin fonunda Azərbaycanı, onun övladlarının saflığını, zəhmətkeş olmasını, hünərini, qəhrımanlıqlarını və s. tərənnüm edib.

Qsım Qasımzadə yazır ki, O, klassik saz havalarını söylə öyrənib ifa etməkdə nə qədər məhdud olsa da söz deməkdə, şer yazmaqda və bunları dinləyicilərə çatdırmaqda bir o qədər qüvvətlidir. Onu öz həmyaşıdlarından seçən və məşhur edən də məhz bu keyfiyyətdir. Aydın hiss olunur ki, istər əmək və döyüş qəhrəmanlarına, istərsə də sevən qəlbə və sənətkarlara həsr olunan qoşmalarında aşığın fikri–xəyalı dinləyiçiyə pak hisslər, nəcib duyğu aşılamaqdadır. Bəzən onun şerlərində xalq yaradıcılarının açıq–aydın təsiri duyulur; bir çox hallarda isə o, ənənəyə yeni, cürətli münasibəti sayəsində qulağa təzə gələn, orijinal səslənən qafiyələr, obrazlar işlədir (8 ; s.3-4).

Əlipənah Azərbaycanın vurğun aşıqlarından olub. Vətən onun üçün bir tərəfi Naxçıvan, Qarabağ, bir tərəfi Quba, Dərbənd, başqa tərəfi Lənkəran-Astara, Borçalı mahalı olub. Bu baxımdan vətən gözəlliklərini tərənnüm edən şerləri də əlvan, rəngarəng, bir-birini təkrar etməyəndir: “O, ana təbiətin qoynunu gəzərək, dağların seyrinə dalaraq, səsinin qüvvətini gur şlalədən, Azərbaycan səmasında qıy vuran

qartaldan almaq istəyirdi”. Azərbaycanın qüdrətli sənətkarının şəriyyətində Səməd Vurğun poetikasının xətti görünür. Səməd Vurğun isə bədii ənənə etibarilə birbaşa Vaqif şerinin varisi kimi çıxış edirdi. Vaqif şeri isə Azərbaycan ədəbiyyatında Qazi Bürhanəddin, Xətai, Nəsimi kimi şer “tanrılarının” bünövrəsini qoyub zirvəyə qaldırdıqları anadilli şer üslubunun ən qüdrətli davamçısı idi. Onların şerləri el məclislərində oxunduğundan, Aşıq Pənah da onlardan ruhən qidalanaraq, bu sənətkarların vurğununa çevrilərək, vətənə bağlı özünəməxsus yaradıcılıq irsi yaratmışdır.

Aşıq Pənah aşıq şerinin müxtəlif forma və şəkillərində şerlər yaratmışdır. Ustad sənətkar kimi ustad sözləri – ustadnamələr də qoşmuşdur:

Adam var böhtandır, yalandır işi,
Ürəyi qaradır, çəkir təşvişi.
Üzdə “dostam” deyər, gülər kişmiş,
Halal xalq malını talama bir də (9: s.29).

Şer parçasında Aşıq Pənahın bir insan, ağsaqqal, dünya görmüş, məclislər yola salmış bir sənətkar kimi həyat təcrübəsini görürük. Şairin şerləri bu gün də insanlara bədii zövq, xoş ovqat verməkdədir. P.Əfəndiyevin təbirincə desək, şairin yaradıcılığı “folklorşünaslığımızın indiki nailiyyətləri baxımından öyrənilməyə layıqdır” (10:s. 373).

Muğan aşıq mühitinin daşıyıcılarından biri də Aşıq Alxandır. O, 1933–cü ildə Biləsuvar rayonunun Ağalıkənd kəndində anadan olmuşdur. Aşığın gəraylı, qoşma, deyişmə, müxəmməsləri tez bir zamanda Muğan, Mil məclislərində ad çıxarıb. Onun qoşmaları, şerlərindəki təsvirlərin səmimiliyi, onlardakı təsvir üsullarının, təsvir obrazlarının tərəvətliliyi ilə seçilir. Aşıq belə şerlərinin birində deyir:

Çox həsrətini çəkirəm, ey yar,
Deyirəm, gözləri qaram hardadı?
Mən ki öz loğmanım sanıram səni,
Gəl yoxla, gör mənim yaram hardadı?

Təsvirlərin bitkinliyi Aşıq Alxanın sözün qədrini bilən, söz sənətindən baş çıxaran bir sənətkar olduğunu göstərir. Məhz buna görə də Aşıq Alxan Muğan aşıqları içərisində tanınmış və məhəlli mühütdəki aşıqlıq sənətinə yön verən sənətkarlardan sayılır.

Beləliklə, müşahidələr göstərir ki, Muğan aşıq mühitini təmsil edən bütün sənətkarların musiqi, söz və ifaçılıq repertuarları birlikdə götürülməli, kompleks araşdırılmalıdır. Yalnız bu halda aşıq mühiti haqqında müasir araşdırmaların tələblərinə cavab verən və etnoqrafik xüsusiyyətlərə əsaslanan söz demək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Xalqın söz xəzinəsi, Bakı “Maarif”, 1985, 268 s.
2. Qəniyev S. Şirvan folklor mühüti, Bakı, 1997, “Ozan”, 260 səh.
3. Eldarova Ə. Azərbaycanın aşıq sənəti, Bakı, “Elm”, 1996, 168 səh.

4. Qasımlı M. Aşıq sənəti , Bakı, 1996, 240 səh.
5. Abbasov İ. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, I c., Bakı, 1983, 320 səh.
6. Arif M. Azərbaycan xalq teatri, Ədəbiyyat məcmuəsi, I c., Bakı, “Elm”, 1945, 320 səh.
7. Əfəndiyev P. , Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1981, 390 səh.
8. Pənahov P. Saz və söz, Bakı, 1963, 52 səh.
9. Aşıq Pənah. Mənim sazım, Bakı, 1977, 70 səh.
10. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, II c., 1985, 580 səh.

Vusala Aliyeva

Mugan ashug art in XIX-XX
Summary

As a result of research that has determined. Created by local poets ashug was refers to the time in Mugan. The majority of ashug series created in the style of their saz instrumental-players who lived and worked in cities from ancient times to the 20th century and, unlike singers, minstrels life usually held in rural areas. Ashugs a variety of environments, and they served the rich in the city. XIX and XX century Mugan article was informed about the long history of the art. It is true that the spirit of our people is closely connected with Ashug art. This was due to the people through art.

Вусала Алиева

Ашугское Искусство Мугана (XIX – XX Вв.)
Резюме

Во время проведенных исследований было выявлено что, народные певцы-поэты Мугана жили и творили еще в XII – XIII вв. многие из них сочиняли в стиле ашугского стихосложения.

Ашуги в отличие от певцов, которые жили и творили в городах с давних времен до XX века, жили в селах. А некоторые ашуги жили в городе в среде богатых и служили им.

В статье дается подробная информация о многовековой истории ашугского искусства Мугана XIX – XX вв. То, что ашугское искусство очень тесно связано с духом народа, является неизбежной правдой. Путь этого творчества всегда была связана с народом.

Rəyçi: Profesor Nərgiz Quliyeva

AYSEL ƏLƏKBƏROVA
aysel.hasanova @anspress.ws

TELEVİZİYA MÜSAHİBƏSİNDƏ İDEYANIN TƏQDİMƏTİ

Açar sözlər: televiziya, media, KİV, informasiya, müsahibə, efir, normalar, məsuliyyət.

Ключевые слова: телевидение, медиа, СМИ, информация, интервью, эфир, нормы, ответственность.

Key words: television, media, mass-media, information, interview, broadcast, norms, responsibility.

Ədəbi süjetdən fərqli olaraq televiziya jurnalistikasında və ümumiyyətlə jurnalistikada süjet çoxşahəli deyil, «yığcam»dır. Jurnalistikada süjet dedikdə faktların, hadisələrin, fikirlərin, hiss-həyəcanların davamiyyəti başa düşülür. İnsanların xarakteri, taleləri, ictimai ziddiyyətləri, münaqişələr də burada açılır. Bir qayda olaraq, jurnalistika süjetində hadisələrin inkişafı bir-biri ilə sıx bağlı olur, kulminasiya və problemlər düynünün açılması isə az qala ən inkişaf etmiş hissəyə çevrilir. Süjet hadisənin və ya təzahürün mexaniki surəti, predmetin quruluşunun səthi inikas deyil, o, yaradıcılıq prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxır və müəllifin izlədiyi sosial məqsədə uyğun şəkildə qurulur.

Fabula isə hadisələrin nəql edilməsi üsuludur. Bu termin çoxmənalı olduğuna görə bəzən süjet anlayışı ilə səhv salınır. Əgər süjet dedikdə təsvir edilən hadisələrin xronoloji ardıcılığı başa düşülürsə, fabula dedikdə hadisələrin nəql edilmə qaydası nəzərdə tutulur. Bəzi ədəbiyyatşünaslar xronoloji ardıcılığı fabula, onların bədii düzülüşünü isə süjet adlandırırlar. Fabula ədəbi əsərin məzmunu, burada təsvir olunan hadisələrdir. Beləliklə, materialın fabula düzülüşü süjet düzümündən onunla fərqlənir ki, burada jurnalistin əsas işi hər hansı sosial təzahürü, yaxud problemi açma biləcək daha əlamətdar hadisələri fərqləndirməkdir.

Televiziyada işləyən jurnalistlər, mətbuat işçiləri ilə müqayisədə informasiyanın ötürülməsi zamanı dramaturqiya daha geniş istifadə edirlər. Bunun səbəbi isə aydındır. Belə ki, yayımlanan kütləvi informasiya vasitələri, xüsusilə də televiziya, şou-bizneslə sərhəd təşkil edən informasiya media meydanında fəaliyyət göstərirlər. Televiziya kamerasında qırmızı işıq yandığı zaman, jurnalist efirə çıxır və gözə görünməz çoxmillionlu auditoriya ilə təmasa girir. Həmin auditoriyada oturanlar arasında həm yaxın dostlar və tanışlar, həm qonşular və qohumlar, dövlətin aparıcı simaları və rəhbərlik var. Əgər bu həm də canlı yayındırsa, o zaman hər hansı təkrar çəkiliş yolverilməzdir, çəkilişin redaktəsi mümkün deyil. Bu televizionun nə qədər məsuliyyətli bir yük daşdığını əyani göstərir. Onlar eyni zamanda aparılan çəkilişlə bağlı müəyyən detalları – işıqlandırma, akustika, arxa plan, hətta müvafiq geyim tərzini və qrim barədə də unutmamalıdırlar.

Bununla belə, televiziya işçiləri müsahibə ilə müqayisədə hər hansı bir dramaturji hadisənin çəkilişinə daha çox üstünlük verirlər. Peşəkar dairələrdə televiziya müsahibəsini hətta, «danışan başlar» da adlandırırlar. Bununla belə efirdə bu janra kifayət qədər yer verilir və onunla işləməyi bilmək lazımdır.

İlk əvvəl efir müsahibəsi ilə mətbuat müsahibəsi arasındakı fərqləri nəzərdən keçirməyə çalışaq. Efirdə jurnalist ünsiyyətin bəzi normalarından kənar durmağı bacarmalıdır. Məsələn, o, müsahibənin istiqamətindən yayınmasının qarşısını almaq məqsədi ilə və ya müsahibəni ayrılmış vaxta uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə dəfələrlə müsahibinin sözünü kəsməyə məcbur olur. «Təssüf ki, bizə ayrılın vaxt başa çatmaq üzrədir. Növbəti sualımızı mümkün qədər qısa cavablandırmağı xahiş edirik»- bu cür «kobud» sözləri hətta ən peşəkar televizionçuların dilindən belə eşitmək olar. Məlumatların quru mübadiləsinin dramatikləşdirilməsi məqsədi ilə, informasiya ilə zəngin olan sualların qoyuluşuna imkan verilir. Detalların müəyyənləşdirilməsinə xidmət edən aydınlaşdırıcı və yoxlayıcı suallar isə, efir korrespondentlərinin aktiv arsenalında saxlanılır.

Televiziya iş jurnalistdən maksimal kommuniaktiv bacarıq tələb edir. Mətbu orqanlarda çalışan jurnalistlərdən fərqli olaraq elektron kütləvi informasiya vasitələrində işləyən müxbirlər müsahibə vermək istəməyən şəxslərlə daha tez-tez rastlaşırlar. Doğrudur, elə insanlar var ki, ictimaiyyət qarşısında çıxış etməyə meyllidirlər. Bu da əsasən onların ictimai fəallığı və ya vəzifə borcu ilə əlaqədardır. Bəzi məsul şəxslər bu və ya digər məsələ barəsində fikir söyləmək, rəy bildirmək məqsədilə tez-tez kamera qarşısında dayanmalı olurlar. Bu tez bir zamanda vərdiş halına çevrilərək həmin şəxslərin efirdə özlərini rahat hiss etmələrinə şərait yadır. Ancaq təəssüf ki, belələri çox deyil. Mikrofon və ya telekamera qarşısında özünü itirən insanlar çoxluq təşkil edir. «Mikrofon qorxusu» və «səhnə qorxusu» ekvivalent anlayışlar hesab olunur. Bu sindromun əsasında isə səhv etmək, çaşqınlıqdan və ya digər səbəblərdən mənasız sözlər söyləmək, suala uyğun olmayan cavablar vermək qorxusu durur. Canlı yayımda bu qorxu hissi daha da güclənir. O səbəbdən də televiziya jurnalistləri müsahibin psixoloji cəhətdən hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirməlidir: Onlara kamera qarşısında çıxış etməyin çətin olmadığını başa salmalı, söhbətin gedişi və xarakteri barədə məlumat verməli, həmçinin söhbətin strateji cəhətdən düzgün qurulmasını ölçüb-biçməlidir.

Televiziya və radioda işləyən jurnalistlər, tez-tez özlərini informasiyanın yüksək texnoloji üsullarla toplanması və işlənməsi metodlarının girovu hesab edirlər. Bu informasiyanın yüksək sürətlə ötürülməsinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Bu xüsusilə birbaşa efir zamanı özünü göstərir. Canlı yayın istər jurnalisti, istərsə də müsahibləri pressinq altında saxlayır, bu isə ünsiyyət prosesini bir növ «kasıblaşdırır». Bu zaman nəyisə redaktə etmək, düzəltmək, xəbərin digər mənbələrdən təsdiqini gözləmək və nəhayət bir anlıq ara verərək düşünmək kimi imkanlar yoxdur. Canlı efirdə işləyərkən jurnalistlər həmişə iki seçim qarşısında dururlar: səhvlərdən yayınmaq, yoxsa, informasiyanı maksimal həcmdə təqdim etmək.

Mətbuat üçün nəzərdə tutulmuş müsahibənin yenidən işlənməsi, üzərində müəyyən dəyişikliklərin aparılması həmişə mümkündür. Bu zaman jurnalist, müsahibi ilə birgə materialı yenidən nəzərdən keçirə bilər və qarşılıqlı razılaşma əsasında orijinalı daha da təkmilləşdirə bilər. Elektron kütləvi informasiya vasitələrində isə, fərqli mənzərə ilə üzləşirik: televiziya və radio müxbirləri daimi gərginlik altında işləməli olurlar. Onlar həm efirə «əldə tutmalı», maraqlı oymalı, tamaşaçının diqqətini yeni detallarla cəlb etməlidir. Televiziya müsahibəsinə son dərəcə maraqlı və yadda qalan etmək, jurnalistdən xüsusi bacarıq və istedad tələb

edir. Bu zaman həm «gözəl suallar» vermək bacarığı, həm də artistik xüsusiyyətlər özünü göstərə bilməlidir.

Əgər qəzetçi ikinci cəhddən müsahibə götürə bilərsə, televiziyaçı bunu edə bilmir. «Hədəfə birinci cəhddən dəymək» lazımdır. Evir zamanı hər şey müsahibədən asılı olur: suallara necə cavab verir, özünü kamera qarşısında necə aparır. Əgər müsahib, məsələn, kameranın qarşısında «donsa» və ya özünü itirsə, bu zaman jurnalist vəziyyətdən çıxış yolu tapmalı, həmsöhbətini əlavə suallarla, ruhlandırıcı replikalarla bir növ «özünə gətirməyi» bacarmalıdır. Əgər belə hal canlı yayım zamanı baş verərsə, o zaman problem iki nəfərin ünsiyyəti çərçivəsindən çıxaraq, böyük kütlənin diqqət mərkəzinə çevrilir.

Televiziya müxbirlərinin əsas «düşməni» vaxtdır. Birincisi, ona görə ki, bahalı texnika ilə təhiz olunmuş bütöv bir çəkiliş briqadasının işi daha baha başa gəlir, nəinki əlinə bir bloknot və ya diktofon görünmüş müxbirin işi. Televiziya çəkilişlərə məsul olan briqadanın işi dəqiqəsinə qədər əvvəlcədən müəyyən edilir, ona görə də müsahibə çox dar zaman kəsiyində, macalsızlıq şəraitində keçir, bir çox proqramlarda, xüsusi ilə də xəbərlər buraxılışlarında, hazır süjetlərin davamlığı iki dəqiqə, bəzən isə bundan da az olur. Hətta ən təcrübəli müxbirlər belə efiir əvvəlcədən hazırlanmış yığcam şərhələrlə və səlahiyyətli şəxslərin əvvəldən çəkilmiş müsahibələri ilə çıxmağa məcbur olurlar. Bütün bunlar nə qədər uğurlu alınsa da, mikrofon və ya kamera qarşısında təbii ünsiyyətin yarada biləcəyi effekti əvəz edə bilməz.

Müsahibənin necə qarşılınmasından çox şey asılıdır. Bəzi jurnalistlər rəsmi müraciət formasına üstünlük verdikləri halda, digərləri qeyri-rəsmi üsula daha tez-tez üz tuturlar. Müraciət formasının seçilməsi təkə jurnalistdən asılı deyil. Elə insanlar var ki, onlar rəsmi tonda söhbət etməyə meyllidirlər. Digərləri isə, əksinə, istər müxbirə, istərsə də auditoriyaya yaxın olduqlarını göstərmək üçün onlara dostcasına müraciət etmələrini istəyir. Söhbətin tonu və müraciət forması yenə də hər iki tərəfin ümumi razılığı ilə həll edilməlidir. Başlanğıcın nə dərəcədə uğurlu olması isə jurnalistdən asılıdır. Amerika tədqiqatçıları göstərir ki, tanış olmayan adamların görüşü zamanı ilk dörd dəqiqə söhbətin taleyini həll edir.

Təcrübəli jurnalistlər müsahib haqqında məlumatı ona çox yaxın olan adamlardan öyrənməyi tövsiyə edirlər. Jurnalistin müsahibə öncəsi uğurlarından biri də yalnız gələcək həmsöhbətin ailə üzvləri haqqında müzakirə olunan mövzular haqqında məlumat toplaya bilməsidir. Urmas Ott bunu «kəşfiyyat» adlandıdır. ««Kəşfiyyat» heç bir məqalədə, kitabda tapa bilməyəcəyiniz məlumatları aşkara çıxarmağa imkan verir. Bunun məşhur adamların şəxsi qeyri-sağlam maraqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Onun yalnız sırf praktik əhəmiyyəti var. Bu tipli məlumatlar müsahibə prosesində bilməməzlikdən pis vəziyyətə düşməyə və ya müsahibənin heç vaxtla danışmaq istəmədiyini mövzulardan yan keçməyə imkan verir» (4, s. 157).

Əsas suallara keçməzdən əvvəl müsahibi söhbətə «çəkmək», onda xoş ovqat yaratmaq yenə də jurnalistin öhdəsinə düşür. Bu mərhələni şərti olaraq «isitmə» də adlandırmaq olar. Jurnalist çalışmalıdır ki, müsahiblə ümumi, ortaq «nöqtə»lər tapsın, onun diqqətini bu məqamlara yönəldə bilsin. Bu ümumilik müsahibədə jurnaliste qarşı doğmalığı hissi yarada bilər. Həmsöhbətinin fəaliyyəti və ya sənət uğurları haqda danışan jurnalist şablon ifadələrdən bacardıqca az istifadə etməlidir. Belə ki, şablon ifadələr ümumi xarakter daşdığına görə müsahibədə yeni heç nə

deməyəcəkdir. «Mən sizin sənətinizin vurğunuyam», «Sizinlə görüşü özümə şərəf bilirəm», «Nəhayət, həsrətində olduğum məqam gəlib çatdı» tipli şablon cümlələr özündə yeni, spesifik informasiya daşımaqla yanaşı, qeyri-səmimi və təmtəraqlı səslənir. Nə tamaşaçının, nə də müsahibin şüurunu «qıcıqlandırır». Bunun əvəzində «Sizin son işiniz məndə güclü təəssürat yaratdı», «Yeni albomunuz sizi bizlərə tamamilə yeni bir yöndən tanıtdı» tipli cümlələrlə başmaq daha məqsədəuyğundur.

Müsahibdə özünə qarşı etimad yaratmaq, söhbət zamanı onunla dostyana münasibətlər qurmaq, özünü ona anlamağı və dinləməyi bacaran bir şəxs kimi tanımaq jurnalistə verilən başlıca tələblərdəndir. Jurnalist söhbəti öz şəxsiyyəti üzərində fokuslamamalıdır, əksinə, çalışmalıdır ki, müsahibi haqqında daha çox şey öyrənə bilsin, onu auditoriyaya daha yaxşı tanıtsın.

Müsahibəni nə vaxt uğurlu hesab etmək olar? Araşdırmalar göstərir ki, müsahibənin uğurunu təmin edən amillər kifayət qədər çoxdur və onların sistemləşdirilməsinə güclü ehtiyac var. Söhbətin başlanması, gedişatı və sonluğu müsahibənin bütövlüyünü təmin edən mərhələlər kimi ayrı-ayrılıqda öyrənilməli və qarşıya çıxma biləcək hallar qruplaşdırılmalıdır.

Mütəxəssislər bəzi jurnalistlərin başlanğıca və gedişata xüsusi diqqət yetirdikləri halda, sonluğa əhəmiyyət vermədiklərini göstərirlər. Bunu böyük yanlışlıq hesab edən M.Lukina bəzi müsahiblərin məhz söhbətin sonunda daha inamlı görüldüklərini və yeni şəraitə uyğunlaşdıqlarını vurğulayır, jurnalistin son dəqiqəyə qədər diqqətli olmasının vacibliyini ön plana çəkir (3). Müsahibəni təyin olunmuş vaxtda bitirmək lazımdır. Müsahibin bu barədə əvvəlcədən xəbərdar edilməsi məqsədəuyğundur. Əks halda o, xatirələrə dalaraq və ya gərəksiz detalları sadalayaraq əsas şeylərdən yan keçə bilər.

Bir qədər də televiziya reportajı zamanı istifadə edilən müsahibələr barədə qısa məlumat verməyə çalışaq. Telereportajda istifadə olunan müsahibələr iki funksiyanı gerçəkləşdirə bilər: Keyfiyyət funksiyası – Bu zaman müsahibə seyrçini müəyyən fikir, mülahizə, konkret baxışla tanış edir, müsahibə verən adamın bəzi daxili özəlliklərini, xarakter cizgilərini açıqlamağa imkan yaradır; Kəmiyyət funksiyası – Bu zaman müsahibənin gedişində olayı təsvir edən və ya dəqiqləşdirən bəzi konkret fakt və informasiyalar aydınlaşdırılır.

Keyfiyyət funksiyası. Telereportajda müsahibədən maksimum səmərəli istifadə zamanı məlumat keyfiyyətə yeni informasiya hesabına çatdırılır. Reportaj zamanı belə informasiyalardan istifadə müsahibə verən adamın fikir və mülahizələrinə ayrıca çəki gətirir. Məsələn, fikrinizcə, hansı nümunə daha güclü təsir bağışlayır:

- «Senator Qoldueterin fikrincə, prezident istefa verməlidir» söyləyən reportyor yoxsa

- Telekameranın obyektivinə baxan və «prezident istefa verməlidir» deyən senator Qoldueter?

Bu misal telemüsahibənin unikal imkanlarını nəzərə çatdırır. Biz informasiya qaynağı olan adamla üz-üzə görüşürük. Bundan əlavə, ekranda əksini tapan hərəkətli titr informasiya qaynağı haqqında seyrçiyə əlavə məlumat da çatdırır.

Kəmiyyət funksiyası. Kəmiyyət xarakterli informasiya çatdırılarkən səs qoşmalarından istifadə etmənin səmərəsi minimuma enir. Hansı variantın daha qısa və anlaşılıqlı olmasını müqayisə edək: «Saatda 60 mil sürətlə hərəkət edən avtomobil ikitərəfli yolun ayırıcı xəttini keçərək əks istiqamətdə şütyən avtomobillə toqu-

şub» söyləyən polis nəfəri, yoxsa, «sürətlə irəliləyən avtomobil əks hərəkət zolağına düşərək üzbəüz gələn avtomobillə toqquşub» deyən reportyor? Təbii ki, ikinci variant daha səmərəlidir və proqramın tempini qorumağa da imkan verir.

Müsahibə baş verən olayı qiymətləndirmək üçün gözəl vasitədir. Müsahibə-verən adam hadisənin kökündən və qaynağından məlumatlıdırsa, onun fikrinin videoyazıya alınması baş verənlərin əla interpretasiya üsuludur. Müsahibə-verən şəxs hadisəyə münasibətini söyləyə biləcəyindən hazırladığınız material zəruri subyektivlik çaları qazanır. Düzdür, bu zaman subyektiv fikrin qaynağı seyrçinin gözü önündə olmalıdır. Bu zaman, müsahibə-verən şəxsi həm görən, həm də dinləyən seyrçi, bir informasiya qaynağı kimi onun nə dərəcədə etibarlı mənbə ola biləcəyi barədə şəxsi qənaətə gələ bilər.

Bir çox jurnalistlər müsahibənin yalnız sual vermək və verilən cavabı dinləməkdən ibarət olduğunu düşünürlər. Bu olduqca yanlış yanaşmadır. Müsahibə insan amilini özünəməxsus tərzdə aktuallaşdıran, onu ön plana çıxaran janrdır. Televiziyada bu janr xüsusi aktuallıq kəsb edir. Belə ki, ekrana çıxarılan söhbətə milyonlarla insan tamaşa edir və onlar gözləri qarşısında baş verənlərə qətiyyətli laqeyd qalmırlar. Müsahibə zamanı təəssürat yalnız söylənənlər əsasında formalaşmır. Həmsöhbətlərin ünsiyyət mədəniyyəti, üz ifadələri, jestləri, hətta oturuş tərzləri düşünə bildiyimizdən qat-qat artıq informasiya verə bilər. Müsahibin peşə vərdişləri, yaş göstəriciləri, psixoloji durumu və tipi, cinsi də söhbət zamanı özünü bu və ya digər formada biruzə verir. Təcrübə göstərir ki, müsahibəyə hazırlaşarkən jurnalistin özünü adi həmsöhbət kimi aparması da gərginliyin azalmasına kömək edir. Psixoloqların fikrincə, söhbətə hazırlaşan jurnalist müsahibi qarşısında öz həyəcanını, gərginliyini əsla gizlətməməlidir. Əksinə, o, bacardıqca çox hiss etdirməlidir ki, hamı kimi o da həyəcanlanır və burada qeyri-təbii heç nə yoxdur. Belə yanaşma müsahibədə təsəvvür yaradacaqdır ki, həyəcanlanan yalnız o deyil və studiyadakı gərginlik yalnız ona təsir etmir (3, s.183).

Müsahibəyə qatılan şəxs deməyə sözü olan insandır. Başqa sözlə, geniş auditoriyanın tanıdığı və qəbul etdiyi, fəaliyyət göstərdiyi sahədə özünü təsdiq etmiş mədəniyyət və incəsənət ustaları, ictimai-siyasi xadimlər, liderlər televiziya vasitəsilə həyat və yaradıcılıq təcrübələri barədə danışır, xatirələrini bölüşürlər. Öz həyatları boyunca bu insanlar dəfələrlə çeşidli mətbu orqanlara, telekanallara müsahibə verməli olurlar. Təbii ki, jurnalistlər xaraktercə fərqli insanlarla qarşılaşdıqları kimi, onlar da mövqeyinə, səmimiyyətinə və səriştəsinə görə birbirindən fərqlənən müxbirlərlə rastlaşırlar. Təəssüf ki, onların böyük əksəriyyəti «jurnalist səmimiyyəti və düzgünlüyü» ifadəsinə kinayə ilə yanaşırlar.

Yuxarıda sadalanan amillər müsahibənin yalnız sual-cavabdan ibarət olmadığını bir daha təsdiqləyir. Bu da öz növbəsində müsahibə prosesinin dayaqlandığı qanunauyğunluqları sistemləşdirmək və müəyyən qaydaları özündə əks etdirən təkliflər toplusu – model yaratmaq zərurəti doğurur.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1985.
2. Quliyev E. Televiziya iki əsrin ayrıcında. Bakı, 1993.
3. Məmmədli J. Jurnalistikaya giriş. Bakı, 2001.

4. Məmmədli J. Müasir jurnalistika. Bakı, 2003.
Rus dilində:
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1969.
6. Багиров Э.Т. Место телевидения в системе средств массовой информации и пропаганды. Москва, 1976.
7. Лукина М. Технология интервью. Москва, 2003.
8. Отт У. Телевизионное знакомство. Москва, 1992.
9. Смирнов В.В. Жанры радиожурналистики. Москва, 2002.
10. Телевизионная журналистика. Редколлегия: Т.В.Кузнецов, В.Л.Цкивк, А.Я.Юровский. Москва, 1998.

A.Alekberova

The presentation of the idea in the television interview
Summary

In this research article the author on the basis of empirical data provides a detailed analysis of the present of the idea in the interview. The article examines the differences between television interview with the press interview, lists the factors that the success of the interview. According to the author's conclusion, the factors that ensure the success of the interview is more than enough, and there is a strong need for their systematization. The author also offers conclusions on article and also offers options to address this issue. The issue is elucidated on the basis of facts.

A.Алекбарова

Представление идеи в телевизионном интервью
Резюме

В настоящей научной статье автор на основе фактических материалов дает подробный анализ вопроса представление идеи в телевизионном интервью пространстве Азербайджана. В статье рассматривается различия между телевизионной интервью с пресс-интервью, перечисляются факторы, влияющие на успех интервью. По заключению автора, факторы, обеспечивающие успех интервью более чем достаточно, и есть большая необходимость в их систематизации. Автор предлагает выводы по теме статьи и также предлагает варианты по решению данной проблемы.

Освещенные в статье факты, обстоятельно подтверждают это.

Rəyçi: Aygün Əzimova
                    filologiya üzrə fəsəfə doktoru

AYGÜL ZÜLFÜQAROVA-MUSAYEVA
AMEA Əlyazmalar İnstitutu

RAQİB PAŞA "DİVAN" I İSTANBUL ƏLYAZMALARININ
STRUKTURU VƏ PALEOQRAFİYASI

Açar sözlər: Raqib Paşa, Divan, İstanbul əlyazmaları, struktur və paleoqrafiya.

Key words: Raqib Pasha, Divan, manuscripts in Istanbul, structure and paleography.

Ключевые слова: Рагиб Паша, Диван, рукописи в Стамбуле, структура и палеография.

Koca Raqib Paşa (1698-1763) alim, siyasi xadim və şair kimi məşhur olub. O, ərəbcəni, farscağı bu dillərdə şeirlər yazacaq qədər gözəl bilirdi. "Səfinətü-r-Raqib" əsəri ərəbcədəki qüdrətini, "Mətləü-s-sadəyn" tərcüməsi farscağa olan vəqifliyini göstərir. Doğma türk dilindəki yaradıcı istedadını isə digər əsərləri ilə yanaşı ən çox "Divan"ı nümayiş etdirməkdədir. "Divani- Raqib" əlyazmalarının yayılma arealının genişliyi, nüsxələrinin sayının çoxluğu bu dəyərli abidənin zamanından bəri diqqət çəkdiyini, marağa səbəb olduğunu təsdiqləməkdədir. Raqib Paşa Divanının ən çox mövcud olduğu məkan İstanbuldur. Bunu "İstanbul Kütüphanələri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu" təsdiqləməkdədir. Ardıcıl axtarışlar və müqayisəli araşdırmalar nəticəsində həcmi ümumilikdə böyük olmayan Raqib "Divan"ının İstanbulda 35 əlyazması üzə çıxarılmışdır. İlk olaraq həmin nüsxələrin hər birinin qısa elmi-paleoqrafik təsvirini verməklə yanaşı, struktur özəllikləri haqqında da təsəvvür yaratmağı məqsəduyğun sayırıq.

Raqib Paşa kitabxanası, şifri 1191/2. Həcmi 32 (45-76) vərəq, ölçüsü 24,5×14(18,5×8,3)sm, sətir sayı 27, xətti təliq, kağızı abadiyə bənzər, köçürülmə tarixi h.1181(m. 1767)-ci il, katibi Əhməd Nüzhetdir. 1 və 45-inci vərəqlər naxışlı və tezhibli, başlıqları qırmızı, cildi qəhvəyi rəngli yumuşaq meşindir.

Başlanır: نه عجب سرعت ايله كلدى بو بيل ماه صيام چكدى ير باش كلوب بلده بغداده لجام

Son: ... شعله ادراك خرمنسوز ثروتدر بكا اب رو سيلاب سامان دنانت در بكا

Kətəbə: كتبت هذه المجموعة و قيده في جريدة كتبها .. و انا المفتقر الى الله تعالى احمد نزهت

مهردا

صاحب تلك الآثار الى رحمة الغفار راغب محمد پاشا عفى عنهما في سنة احدى و ثمانين و مائة و الف ن هجرة من له العز و الشرف

Bu nüsxədə 3 qəsidə, 9 tarix, 5 türkcə və farsca təxmis, 168 qəzəl, 8 qitə, 4 beyt vardır. Haqqında söz gedən bu məcmuənin başlanğıcında və sonunda Raqib Paşanın vəqf möhürü ilə kitabxananın rəsmi möhür və damğası basılıdır. Bu əsər, içində bulunduğu məcmuənin 45-inci vərəqindən başlanır. 76 vərəqdən mütəşəkkil olan bu məcmuənin 1-44-üncü vərəqlərində Raqib Paşanın bəzi münşəatı yazılıdır.

Millət kitabxanası, şifri Ali Emiri efendi Manzum əsərlər 157/6. Həcmi 37(83-119) vərəq, ölçüsü 20,7×14,2 sm, sətir sayı müxtəlif, xətti nəsxə bənzər, köçürülmə tarixi h.1181(m. 1767)-ci il, katibi Əhməd Nüzhet əfəndi, kağızı Avropa, başlıqlar qırmızı, cildi qəhvəyi rəngli meşindir.

Başlanır: نه عجب سرعت ايله كلدى بو بيل ماه صيام چكدى بر باش كلوب بلده بغداده لجام

Son ... مرا از پس كرد و كردش چشم نوسر كردان غبارم سنك اكر خواهد شود سنك آسيا كردد
Kətəbə بعد ما انتقل قائل ما فى هذا الديوان .. و انا المفتقر الى الله تعالى احمد نزعت صاحب تلك

الأثار ... راغب محمد پاشا عفى عنهما فى سنة احدى و ثمانين و مائة و الف من هجرة من له العز

و الشرف عليه التيحة و التسليم الف الف امين

Nüsxədə 5 qəsidə, 2 farsca təxmis, 166 qəzəl, 2 farsca, 3 türkcə qitə, 7 beyt, 1 təxmis, 3 farsca beyt vardır. Məcmuənin başlanğıcında Ali Emiri əfəndinin vəqf möhürü ilə kitabxananın rəsmi möhürü basılmışdır. “Divani-Raqib” içində yer aldığı məcmuənin 83-üncü vərəqindən başlanır. 119 vərəqdən mütəşəkkil olan bu məcmuənin, 1-5-inci vərəqlərində Raqib Paşanın Əhməd Nüzhet əfəndi tərəfindən yazılmış olan tərcümeyi-halı yer almışdır. 5-15-inci vərəqlərində Huney və Taif qəzalarına dair bir risalə, 15-27-nci vərəqlərində Raqib Paşanın “*Fəthiyəyi-Belqrad*”ı, 27-40-ıncı vərəqlərində “*Təlhisat*”ı, 41-83-üncü vərəqlərində Nadir Şahın məzhəblərin birləşdirilməsi haqqındaki təklifinə Raqib Paşanın qələmiylə yazılan məktublalarının surətləri ilə digər mühərrirəti (ictimai-siyasi məsələlərə dair yazıları-A.Z.M.) və təlxisləri (Təlxis-xülasə etmə, müfəssəl yazılmış bir şeyi qısaca ifadə etmə -A.Z.M.), bəzi səhifə kənarlarında isə ərəbcə və türkcə beytlər yazılıdır.

Süleymaniyyə kitabxanası, şifri Murad Molla 1501. Həcmi 30 vərəq, ölçüsü 21,1×13, 9(16,6×8,5) sm, sətir sayı 15, xətti təliq, h. 1183 (m.1769)-cü ildə köçürülmüşdür, kağızı əlvan Avropa, başlıqları naxışlı və təzhibli, cildi arxası və kənarları meşin üstü kağız qablıdır.

Başlanır: ايدنجه خامه سحر آفرينم خرده جولانى اولور نقش هر طاوس داغ حسرت ماني
Son: ... تهى زان ماهر و بر دم بچاك آغوس حسر ترا عجب نبود پس از مرك ارز خاكم
هاله ميرويد

Kətəbə: تمت ديوان بلاغت عنوان بكرم حضرت سبحان

Başlanğıcda Damadzadə Mehmed Murad əfəndinin vəqf möhürü basılmışdır. Bu nüsxədə Bağdad valisi Əhməd Paşa haqqında 1 qəsidə, Şeyxülislam Əsəd əfəndi haqqında 2 qəsidə, 2 müxəmməs, 167 qəzəl, 3 mürəbbə yazılmışdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T. 1475, həcmi 148 vərəq, ölçüsü 24,1×12,5(17,5×7,6) sm, sətir sayı 16, xətti təliq, köçürülmə tarixi h.1181(m.1773)-ci il, mətni köçürən Mehmed Nazif, kağızı abadiyə bənzər, başlanğıcı naxışlı və təzhibli, başlıqlar qırmızı, cildi qəhvəyi rəngli meşindir.

Başlanır: نقدر اولسه ادب پرده کش راز بکا شوخی اشکم اولور أهله غماز بکا
Son: حب الوطن من الايمان مقتضاسنجه عطايای عالم شمول

...
Kətəbə تمت بعون الله تعالى بقلم الحقيير محمد نظيف فى سنة سبع و ثمانين و مائة و الف

Divana 157 qəzəl, 9 rubai, 4 müfred, 1 ramazaniyyə, 1 qəsidə, 7 tarix, bəzisi farsca 6 təxmis, Raqib Paşanın “*Səfinətü-r-rüesa*”sından nəqlən yazılan tərcümeyi-halı, Raqib Paşa tərəfindən yazılmış mühərrirət və tarixinə təəllüq (xas olma, mənsub olma, aid olma-A.Z.M.) edən “*Təlxisat*” (təlxis-xülasə etmə, müfəssəl

yazılmış bir şeyi qısaca ifadə etmək-A.Z.M.), Belqrad və Adakale fəthnameleri, bəzi kitablar üçün yazdığı təqrizlər (bir əsər haqqında yazılan rəy, resenziya), bəzi ərzi-hal surətləri, Nadir Şah'a göndərilən "Naməyi- Padişahi" surəti, Nabinin "Siyer-i Veysi" zeylinə yazdığı zeylin surəti yer almışdır. Başlanğıcda Həkimbaşı Abdülhak Molla və Əli adlarına iki təməllük (sahiblənmə, yiyələnmə-A.Z.M.) qeydi yazılıdır.

Bayazid Dövlət kitabxanası, şifri 5663/1, həcmi 36 vərəq, ölçüsü 22×15(15,5×11,5)sm, sətir sayı 17, xətti nəsx, köçürülmə tarixi h.1196 (m.1781)-ci il, üzünü köçürən İbrahim bin Xəlil, kağızı abadiyə bənzər, cildi arxası meşin, üstü kağız qablıdır.

Baş: اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی   ایدنجه خامه سحر آفرینم خرده جولانی
Son: بویله در فاعدهء وضع سپهر دوار   دخی چوق کیمسه بزم کبی کلوب کتسه کرک

Kətəbə: كتبه الفقير و الحقير ابراهيم بن خليل يوم الاحد في شهر ربيع الآخر سنة ست و تسعين و مائة و الف

Nüsxədə 2 qəsidə, 4 təxmis, 128 qəzəl, 4 rubai vardır. Başlanğıcda *Kütüphanəi-nəzarəti maarif və Məktəbi-maarifi-ədliyə* möhürləriylə müdərriş Əhməd Nəzifinin vəqf möhürü və imzası vardır. Divan, 59 vərəqdən mütəşəkkil olan içində bulunduğu məcmuənin 1-inci vərəqindən başlayır. 40-59-uncu vərəqlərində *Fitnət Divanı* yazılıdır.

İstanbul Üniuersitet kitabxanası, şifri T.439/3, həcmi 27 vərəq (vər.179-205), ölçüsü 21,5×14 (17×10,3)sm, sətir sayı 19, xətti təliq, köçürülmə tarixi h.1208 (m.1793)-ci il, kağızı sarımtıl abadiyə bənzər, başlıqları qırmızı, ilk iki səhifə təzhibli, cildi qəhvəyi rəngli meşindir.

Başlanır: شوخی اشکم اولور أهله غماز بکا   نقدر اولسه ادب پرده کش راز بکا
Son: راعبا علم و هنر کیم بکا بر ایش ایتدی   بر یره کلسه جهان ایلیه مزدی هر کز

Bu nüsxədə 118 qəzəl, 3 təxmis vardır. Məcmuənin başında bir təməllük qeydi yazılıdır və kitabxananın rəsmi möhürü ilə İškodralı Mustafa Şərif Paşanın möhürü basılıdır. Divan, içində bulunduğu məcmuənin 179-uncu vərəqindən başlanır. 224 vərəqdən mütəşəkkil olan bu məcmuənin 1-85-inci vərəqlərində *Sabit Divanı*, 90-176-ncı vərəqlərində *Nəfi Divanı*, 208-224-üncü vərəqlərində *Faik Divanı* ve sonunda bəzi ayət və hədislər yazılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.281/2, həcmi 35 vərəq (84-118), ölçüsü, 23,2×15,1 (17×85) sm, sətir sayı 21, köçürülmə tarixi h.1212 (m.1798)-ci il, kağızı abadi, başlıqlar qırmızı, cildi ətrafı meşin, üstü məxmər qablıdır.

Baş: اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی   ایدنجه خامه سحر آفرینم خرده جولانی

Son: تبين لی ان الفنون جنون   فحین تعاطیت الصون و خطها

Kətəbə: فی ۲۷ رجب ۱۲۱۲

Divanda 4 qəsidə, 6 tarix, 5 təxmis, 129 qəzəl, bəziləri ərəbcə və farsca 7 qitə, 6 rubai, 1 mətlə' vardır. Nüsxənin 2 və 93-üncü vərəq başlığı naxışlı və təzhibli, 84-üncü vərəqi xəfif naxışlı, Raqib Divanı içində bulunduğu məcmuənin 84-üncü

vərəqindən başlanır. 118 vərəqdən mütəşəkkil olan bu məcmuənin 2-83-üncü vərəqlərində Raqib Paşanın münşəatı yazılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası. Şifri T.657/2, həcmi 58 (69-126) vərəq, ölçüsü 20,3×14 sm, sətir sayı 15, xətti təlik kağızı abadiyə bənzər, başlıqlar qırmızı, cildi köçürülmə tarixi h.1228 (m.1813)-ci il, köçürən Mustafa bin Hüseyn, cildi ətrafı meşin, üstü kağız qaplıdır.

Baş: اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی   ایدنجه خامه سحر آفرینم خرده جولانی

Son: آب رو سیلاب سامان دنانت در بکا   ... شعله ادراك خرمنسوز ثروتدر بکا

Kətəbə: عن يد اضعف العبيد مصطفى بن حسين الامام بقرية جوتمكجي في جوار حانيه من جزيرة
كريد سنه ١٢٢٨

Bu nüsxədə 2 qəsidə, 6 tarix, 5 təxmis, 172 qəzəl, 4 qit'ə, 3 rubai, 3 beyt vardır. Məcmuənin başında kitabxananın rəsmi möhürü basılıdır. Divan, içində bulunduğu məcmuənin 69-uncu vərəqindən başlanır. 165 vərəqdən mütəşəkkil olan bu məcmuənin 1-69-uncu vərəqlərində *Əbubəkir Sami Paşa Divanı*, 127-165-inci vərəqlərində müxtəlif şairlərə aid mənzumələr, qürrənamələr və bəzi əlaclar haqqında bilgiler yazılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.3510/1, həcmi 42 vərəq, ölçüsü 21,1×15,3sm, sətir sayı müxtəlif, xətti rüqə, köçürülmə tarixi h.1235 (m.1820)-ci il, köçürən Yahya Zivər, başlıqlar qırmızı, cildi albalı rəngli meşindir.

Baş: نه عجب سرعتله گلدى بو ييل ماه صيام   چكدى بر باش كلوب بلده بغداده لجام

Son: آب رو سیلاب سامان دنانت در بکا   ... شعله ادراك خرمنسوز ثروتدر بکا

Kətəbə: اثر خامه يحي زيور ١٥ جا ١٢٣٥

Bu nüsxədə 3 qəsidə, 1 məsnəvi, 10 tarix, 5 təxmis, 170 qəzəl, 4 qitə, 3 müfrəd, 5 rubai, 1 mətlə' vardır. Başda kitabxananın rəsmi möhürü basılıdır. Divan içində bulunduğu məcmuənin 1-inci vərəqindən başlayır. 68 vərəqən mütəşəkkil olan bu məcmuənin, 43-47-nci vərəqlərində Raqib Paşanın tərcümeyi-halı, 47-49-uncu vərəqlərində Eğribozi Mehmed əfəndinin adında birinin Həzrəti Hüseyn haqqında mənzum mərsiyəsi, 50-66-nci vərəqlərdə mütəəddid (çoxlu, saysız, müxtəlif-A.Z.M.) şairlərin mənzum zərbi-məsəlləri, 67-68-inci vərəqlərdə bəzi mənzumələr yazılıdır.

Millət kitabxanası. Şifri Ali Emiri əfəndi, Mənzum əsərlər 156/3. Həcmi 51 vərəq (24-74), ölçüsü 23,1×12,7 (17,5×7,2)sm, sətir sayı 17, kağızı zərəfşan, 1, 21, 32, 36-nci vərəq başlıqları naxışlı və təhzipli, cildi qəhvə rəngli meşindir.

Baş: نه عجب سرعت ايله گلدى بو ييل ماه صيام   چكدى بر باش كلوب بلده بغداده لجام

Son: خوردن طريق ما و نه خوردن طريق را   ... اندوه روزگار قریب زمانه را

Tərkibində 4 qəsidə, 5 tarix, üçü farsca 5 təxmis, 147 qəzəl, 6 rubai, farsca 2 qit'ə, 2 beyt vardır. Məcmuənin başında Ali Emiri əfəndinin vəqf möhürü ilə kitabxananın rəsmi möhürü, damgası, Əsəd efəndinin 1218-ci il tarixli möhürü basılı və imzası yazılıdır. Bu fakt nüsxənin daha əvvəllər köçürüldüyünə dəlalət edə bilər. Divan, içində bulunduğu məcmuənin 24-üncü vərəqindən başlanır. 74 vərəqdən mütəşəkkil olan bu məcmuənin, 1-20-nci vərəqlərində Raqib Paşa'nın

“*Fəthiyyəi- Belqrad*”ı, 21-24-üncü vərəqlərində ərəbcə 5 təqriz, 74-üncü vərəqdə ismi bəlli olmayan birinin h.1236-cı ildə Yeniqaçı mövləvixanəsi şeyxi Abdülbaki əfəndiyə dərviş olduğuna dair bir fikir yazılıdır.

Millət kitabxanası. Şifri Ali Emiri efendi, Mənzum əsərlər 158, həcmi 30 vərəq, ölçüsü 20,7×14,2 sm, xətti rüqə, sətir sayı mailən və müxtəlif, kağızı Avropa, başlıqlar qırmızı, cildi tünd qəhvəyi rəngli meşindir.

Baş: **شوخى اشکم اولور آه ايله غماز بکا**   **نقدر اولسه ادب پرده کش راز بکا**

Son: **آب رو سیلاب سامان دنانت در بکا**   **... شعله ادراک خرمنسوز ثروتدر بکا**

Bu nüsxədə 153 qəzəl, farsca 6 qitə, 2 mətələ, türkcə 5 qitə, 1 mətələ vardır. Başda Ali Əmiri əfəndinin vəqf möhürü ilə kitabxananın rəsmi möhür və damğası basılı və birinci vərəqin arxasında 2 farsca, 2 türkcə beyt ilə 30-32-nci vərəqlərində farsca 2 beyt və 2 qitə və Hazikin 2 qəzəli yazılıdır.

Millət kitabxanası. Şifri Ali Emiri efendi, Mənzum əsərlər 159, həcmi 46 vərəq, ölçüsü 20,5×12, (14,4×8,4) sm, sətir sayı 13, kağızı abadiyə bənzər, başlıqlar qırmızı, başlanğıcı naxışlı və təzhibli, cildi əbru kağız qablıdır.

Baş: **شوخى اشکم اولور آهله غماز بکا**   **نقدر اولسه ادب پرده کش راز بکا**

Son: **مست اولسه ده ضبط ایلوز**   **... اقبال سه روزه یله تغیر کلمز**

ارباب شعور

Bu nüsxədə 150 qəzəl, 6 tarix, biri farsca 3 təxmisi, 1 qitə vardır. Başlanğıcında Ali Əmiri əfəndinin vəqf möhürü ilə kitabxananın rəsmi möhür və damğası basılı və Süleyman Vehyi adına bir təməllük-sahiblik qeydi yazılıdır.

Millət kitabxanası, şifri Ali Emiri efendi Məzum əsərlər 160, həcmi 64 vərəq, ölçüsü 20,6×13,9 (15,5×10,2) sm, sətir sayı 13, kağızı abadiyə bənzər, başlıqları qırmızı, başlanğıcı naxışlı və təzhibli, cildi tünd qəhvəyi rəngli meşindir.

Baş: **نه عجب سرعت ايله کدی بو ییل ماه صیام**   **چکدی بر باش کلوب بلدهء بغداده لجام**

Son: **بلغراد قلعه سننى آلدی**   **... چقروب لشکر کفاری دیدم تاریخی**

محمد پاشا ۱۱۵۲

Bu nüsxədə biri farsca 3 qəsidə, üçü farsca 4 təxmisi, dördü farsca 163 qəzəl, üçü farsca 6 qitə, 3 beyt vardır. Başda Ali Emiri əfəndinin vəqf möhürü ilə kitabxananın rəsmi möhür və damğası basılıdır.

Millət kitabxanası, şifri Ali Emiri efendi, Mənzum əsərlər 161, həcmi 33 vərəq, ölçüsü , 21×15,1 (16,5×8,7) sm, sətir sayı 19, xətti təliq, kağızı abadiyə bənzər, başlıqlar qırmızı, cildi arxası bez, üstü əbru kağız qablıdır.

Baş: **اهل پرور قدردان دهر سلطان مصطفی**   **طبعی نقاد معارف رأی و تدبیری**

سدید

Son **... نیست راغب هر کز از صهبای شوقت هوشیار**   **کرچه هست از دور کردان صائب بی**

اعتبار

مستیء دنباله دارش از خمار چشم تست

Bu nüsxədə biri farsca 4 tarix, 166 qəzəl, farsca 5 təxmisi, 3 qitə, 5 rubai, 5 beyt yazılıdır. Başda Ali Emiri əfəndinin vəqf möhürü ilə kitabxananın rəsmi möhür və damğası basılı və 2-5-inci vərəqləri kənarında ərəbcə bir qəsidə yazılıdır.

Süleymaniye kitabxanası, şifri Husrev Paşa 533/2, həcmi 30 (53-82) vərəq, ölçüsü 23,3×15 (16,3×7,6) sm, sətir sayı 31, kağızı Avropa, başlıqlar qırmızı, cildi qəhvəyi meşindir.

Baş   نه عجب سرعت ایله کلدی بو ییل ماه صیام   چکدی بر باش کلوب بلدهء بغداده لجام
Son: ... شعلاء ادراک حرمنسوز ثروتدر بکا   آب رو سیلاب سامان دنانت در بکا

Nüsxədə 2 qəsidə, biri farsca 7 tarix, üçü farsca 4 müxəmməs, 167 qəzəl, 4 rubai, farsca 3 qit'ə, ikisi farsca 3 beyt vardır. Başında və sonunda vəqf möhürü ilə başda kitabxananın rəsmi damğası basılıdır. Divan içində bulunduğu məcmuənin 53-üncü vərəqindən başlayır. 82 vərəqdən mütəşəkkil olan bu məcmuənin, 1-52-nci vərəqlərində Raqib Paşanın tərcümeyi-halı ilə “*Siyəri-i Nəbi*” dən bir parça, münşəat və təqrizatı yazılıdır.

Süleymaniye kitabxanası, şifri Husrev Paşa 534, həcmi 44 vərəq, ölçüsü 21,3×13,2sm, sətir sayı 15, xətti təliq, kağızı Avropa, başlıqlar qırmızı, cildi qəhvəyi meşindir.

Baş: شوخى اشکم اولور آهله غماز بکا   نقدر اولسه ادب پرده کش راز بکا

Son: ... بیکده بر آنجق دوشر بو رسمه تاریخ لطیف   جاه فتوی اولسون اسماعیل
افندی یه سعید ۱۱۷۲

Burada 139 qəzəl, 4 təxmis, 6 tarix, 2 qit'ə vardır. Başda kitabxananın rəsmi damğası, son vərəqdə Mehməd adına bir möhür basılı və qaralama tərzində hərfilər yazılıdır.

Süleymaniye kitabxanası, şifri Yahya Təvfik efəndi -298, həcmi 50 vərəq, ölçüsü 21×12,2 sm, xətti təliq, sətir sayı 17, kağızı Avropa, başlıqlar və təxəllüs göstəriciləri qırmızı, cildi tünd qırmızı meşindir.

Baş   ایدنجه خامه سحر آفرینم خرده جولانی   اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی
Son: لسان حال کبی نطق خوش ادا اولمز   حصول کام دله بویلنه بر رجا اولمز

Nüsxədə biri ərəbcə 3 qəsidə, 8 tarix, üçü farsca 6 təxmis, 148 qəzəl, üçü farsca 7 rubai və qit'ə, 5 müfrəd yazılıdır. Başda Rumeli qazəskəri və Nakibül-eşraf Mehmed Sıddik əfəndinin vəqf möhürü ilə kitabxananın rəsmi damğası basılıdır. 50 və 51-inci vərəqlərdə Raqib Paşanın “*İzhar şərhi*” nə və “*Əruz şərhi*”nə ərəbcə iki təqrizi vardır.

Selim Ağa kitabxanası, şifri 916, həcmi 52 vərəq, ölçüsü 21,7×14 (17,2×7,8)sm, sətir sayı 15, xətti təliq, kağızı abadiyə bənzər, 1 və 7-nci vərəq başlıqları təzhibli, başlıqlar qırmızı, cildi kənarları meşin, üstü ebru kağız qablıdır.

Baş   ایدنجه خامهء سحر آفرینم خرده جولانی   اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی

Son: ... شعلاء ادراک حرمنسوز ثروتدر بکا   آب رو سیلاب سامان دنانتدر بکا

Burada 1 qəsidə, 6 tarix, 145 qəzəl, ikisi farsca 4 təxmis, 7 rubai, 4 beyt, 2 təqriz vardır. Birinci və 24-üncü vərəqlərdə Selim Ağanın vəqf möhürü basılıdır.

Süleymaniye kitabxanası, şifri Pertev Paşa 398/2, həcmi 58(34-91) vərəq, ölçüsü 21,8×13,1 (17×8,2) sm, sətir sayı 15, xətti təliq, kağızı abadiyə bənzər, 1, 15, 34 və 45-inci vərəq başlanğıcı naxışlı və təzhibli, başlıqlar qırmızı, cildi qəhvəyi rəngli meşindir.

Baş: اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی   ایدنجه خامه سحر آفرینم خرده جولانی

Son: اوله خورشید کبی غالب تام   ... تا اوله صلح و جنک نور و ظلام

Nüsxədə 4 qəsidə, 8 tarix, 5 təxmis, 153 qəzəl, 5 rübai, farsca 2 qit'ə, 4 beyt, ərəbcə mənsur 5 təqriz, Avstriya imperatorluğu ilə bağlanan sülhə dair 1 məsnəvi vardır. Başında və sonunda kitabxananın rəsmi möhürü basılı və iki təməllük qeydi yazılıdır. Divan içində bulunduğu məcmuənin 34-üncü vərəqlərindən başlar. 91 vərəqdən müştəkkil olan bu məcmuənin, 1-33- üncü vərəqlərində Raqib Paş'nın "Fütühül-Haremeyn" və "Sulhiye-i Belgrad" adlı əsərləri yazılıdır.

Süleymaniyyə kitabxanası, şifri Halət əfəndi 676, həcmi 117 vərəq, ölçüsü 24,4×15,3 (16,3×8) sm, sətir sayı 15, xətti təliq, kağızı abadiyyə bənzər, 1, 6, 47, 54, 96, 115 və 116-ncı vərəq başlıqları naxışlı və təzhibli, başlıqlar qırmızı, cildi tünd qırmızı rəngdə meşindir.

Baş: فروغ آتش صهبای جان از فیض تن باشد   لطافت بخش آب زندکی خاک وطن باشد

Son: ... کتبه الفقیر الی الاء ربه ذی المواهب محمد المدعو بین اترابه بالراغب لثلث و ستین
بعد الحادی

عشر من عقود السنین و الیا اذ ذاک بکوز لحصار ایدین حشره الله فی زمرة المغفورین

Bu nüsxədə 6 təxmis və müxəmməs, 154 qəzəl, 3 qəsidə ilə Raqib Paşanın təlxisləriylə mənsur yazıları vardır. Başında və sonunda Halət əfəndinin vəqf möhürü ilə şəxsi möhürü basılı və başda iki təməllük-sahiblik qeydi yazılıdır.

Süleymaniyyə kitabxanası, şifri Hafid efendi 344, həcmi 56 vərəq, ölçüsü 23×13,9 (17×8,5) sm, sətir sayı 15, xətti təliq, kağızı abadiyyə bənzər, başlıqlar qırmızı, başlangıcı naxışlı və təzhibli, cildi qəhvəyi rəngli yumuşaq meşindir.

Baş: ایدنجه خامه سحر آفرینم خرده جولانی   اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی

Son: ... شعله ادراک خر منسوز ثروت در بکا   آب رو سیلاب سامان دنانتدر بکا

Nüsxədə 4-ü ərəbcə 6 təqriz, 2 qəsidə, 7 tarix, 5 təxmis, 154 qəzəl, 7 qit'ə və rübai, 2 beyt vardır. Başda Hafid əfəndinin vəqf möhürü basılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T. 32/1, həcmi 60 vərəq, ölçüsü 22,9×14,3(16×7,7) sm, sətir sayı 15, xətti təliq, kağızı sarımtraq Avropa, başlangıcı naxışlı və təzhibli, başlıqlar qırmızı, albalı rəngli meşin cillidir.

Baş: ایدنجه خامه سحر آفرینم خرده جولانی   اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی

Son: ... شعله ادراک خر منسوز ثروت در بکا   آب رو سیلاب سامان دنانت در بکا

Burada ərəbcə 5 təqriz, 2 qəsidə, 6 tarix, 5 təxmis, 153 qəzəl, 4 rubai, 2 qit'ə, 4 beyt vardır. Başda İşkodralı Mustafa Şerifi Paşazade, Hasan Hakkı Paşa ilə qardaşı Ali Rıza Beyin təməllük qeydləri yazılı və xüsusi möhürləri basılıdır. Divan, içində bulunduğu məcmuənin 1-inci vərəqindən başlayır. 104 vərəqdən müştəkkil olan bu məcmuənin, 61-104-üncü vərəqlərində *Sırrı Divanı* yazılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.565/2, həcmi 43(42-84) vərəq, ölçüsü 20,5×13,9 (14,1×8) sm, sətir sayı 19, xətti təliq, kağızı Avropa, başlıqlar qırmızı, cildi arxası və kənarları meşin, üstü kağız qablıdır.

Baş: اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی ایدنجه خامهء سحر آفرینم خرده جولانی

Son: آب رو سیلاب سامان دنانت در بکا ... شعلهء ادراك خر منسوز ثروتدر بکا

Divanın bu nüsxəsində 1 qəsidə, 9 tarix, 5 təxmisi, 153 qəzəl, 4 rübai, 3 qit'ə, 5 beyt vardır. Məcmuənin başında kitabxananın rəsmi damğası basılıdır. Daha sonra Amedi xüləfasından Ali Rıza adında bir təməllük qeydi və möhürü vardır. Divan, içində bulunduğu məcmuənin 42-nci vərəqindən başlayır. 157 vərəqdən mütəşəkkil olan bu məcmuənin, 1-41-inci vərəqlərində Reisül-küttab *Hayri Divanı*, 85-135-inci vərəqlərində *Pertev Paşa Divanı*, 136-157-nci vərəqlərində Sünbülzadə Vehbi'nin "Şevkengizi"i (*qadın və kişi gözəlliklərini tərənnüm edən məsnəvisi*) yazılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.1820, həcmi 37 vərəq, ölçüsü 20,5×12,7 (15,3×7,5) sm, sətir sayı 17, xətti təliq, kağızı abadiyə bənzər, başlıqlar xəfif təzhibli, qırmızı, cildi qəhvəyi rəngli meşindir.

Baş: اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی ایدنجه خامهء سحر آفرینم خرده جولانی

Son: آب رو سیلاب سامان دنانت در بکا ... شعلهء ادراك خر منسوز ثروتدر بکا

Nüsxədə 1 qəsidə, 2 tarix, 4 təxmisi, 154 qəzəl, 3 rübai, 3 qit'ə, 4 beyt, 2 təqriiz yer alıb. Başda kitabxananın rəsmi möhürü basılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.1901, həcmi 106 vərəq, ölçüsü 19,5×12,1(16×6,4) sm, sətir sayı 19, xətti təliq, kağızı əlvan, 1-inci vərəqdə başlıq naxışlı və təzhibli, 51 və 98-inci vərəqlər xəfif bəzənmiş, başlıqlar qırmızı, cildi qəhvəyi rəngli meşindir.

Baş: جناب برارندهء نه طاق افلاك جل ذاته عن درك الادراك

Son: راعب اولسون التفات ايتسون ده بر عالی هم شعر پاکم کور نجه صانبلتور شوکتلتور

Raqib Paşanın münşəatı, 5 təxmisi, 3 qəsidə, 153 qəzəl, 8 tarix bu nüsxəyə daxildir. Başda kitabxananın rəsmi möhürü ilə Sun'i adına bir təməllük qeydi yazılı və möhürü basılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.2862, həcmi 63 vərəq, ölçüsü 21,2×13,4 (17,5×10) sm, sətir sayı muxtəlif, xətti iki sütunda maili yazılı təliq, kağızı Avropa, başlığı naxışlı və təzhibli, başlıqlar qırmızı, cildi arxası bez, üstü qara kağız qablıdır.

Baş: اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی ایدنجه خامهء سحر آفرینم خرده جولانی

Son: خوردن طریق ما و ته خوردن طریق ما ... اندوه روزگار و فریب زمانه را

Bu nüsxədə 2 qəsidə, 5 tarix, 154 qəzəl, 5 təxmisi, 4 rubai, 3 qit'ə, 3 beyt vardır. Başda kitabxananın rəsmi möhürü basılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.2883/3, həcmi 40 (92-131) vərəq, ölçüsü 21×12,5(16×8,4) sm, sətir sayı 15, xətti təliq, kağızı Avropa, başlanğıcı

naxışlı və təzhibli başlıqları qırmızı, cildi qəhvəyi rəngli meşindir. Məcmuənin başında kitabxananın rəsmi möhürü ilə Ali Paşazadə Mustafə Rəşid Beyin möhürü basılı və bir təməllük qeydi yazılıdır.

Baş: *می شود کردد سر صبحش هزار ایام عید* *حبذا فرخنده شب*
حد لیلة القدرش فدا

Son: *... عجب اخلاص ایله حسرتکش پاپوس اجلاک* *شو یاد ایللرده وارمی راغب مهجوردن*
غیری

Nüsxədə farsca 1 nə't, ərəbcə 1 qəsidə, 2 təxmis, 133 qəzəl vardır. Divan, içində bulunduğu məcmuənin 92-nci vərəqindən başlayır. 157 vərəqdən mütəşəkkil olan bu məcmuənin, 1-58-inci vərəqlərində farsca *Neş'e Divanı*, 62-89-uncu vərəqlərində *İzzət Divanı*, 133-157-nci vərəqlərində *Tibi Divanı* və bəzi beytlər yazılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası. Şifri T.2913/1, həcmi 35(1-35) vərəq, ölçüsü 20×13,2 sm, sətir sayı 14, xətti iki sütun üzərinə mailen yazılı təliq, kağızı Avropa, cildi arxası meşin, üstü qara bez qablıdır.

Baş: *خروش داغ ایله سینه م بهاردر کویا* *فلک بو کوکبه مه داغداردر کویا*

Son: *... ایده پاینده تابنده همیشه اعتدال اوزره* *مزاج دولت و اقبالنی تأیید ربانی*

Burada 114 qəzəl, 1 tarix, 3 təxmis, 1 qəsidə vardır. Başda kitabxananın rəsmi möhürü basılıdır. Divan, içində bulunduğu məcmuənin 1-inci vərəqindən başlayır. 57 vərəqdən mütəşəkkil olan bu məcmuənin, 38-48-inci vərəqlərində Nabi ilə bəzi şairlərin qəzəlləri, 48-57-nci vərəqlərində Vahidi Mahtuminin "*Lalezarı-bütan*" isimli mənzuməsi və bir dua yazılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T 3542/1, həcmi 36 (1-36)vərəq, ölçüsü 20,5×13sm, sətir sayı 17, xətti təliq, kağızı qaba Avropa, başlıqlar qırmızı, cildliqırmızı meşindir.

Baş: *ایدنجه خامهء سحر آفرینم خرده جولانی* *اولور نقش پر طاوس داغ حسرت مانی*

Son: *... دعامز راغباً پیوسته چرخه* *همیشه تیر مقصوده نشانم*

Nüsxəyə 2qəsidə, 6 tarix, 5 təxmis, 151 qəzəl, 5 rübai, 3 qit'ə, 5 beyt daxildir. Başda kitabxananın rəsmi möhürü basılıdır. Bu nüsxə, içində bulunduğu məcmuənin 1-inci vərəqindən başlayır. 100 vərəqdən ibarət olan bu məcmuənin, 38-93 üncü vərəqlərində *Hazik Divanı*, 97-100-üncü vərəqlərində Hami əfəndinin Hammalzadə Əhməd Paşa haqqında bir qəsidəsi yazılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.5494, həcmi 119 vərəq, ölçüsü 24,5×14sm, sətir sayı 17, xətti təliq, kağızı əlvan və zərəfşanlı, başlıqları qırmızı,cildi kənarları meşin. qablıdır.

Baş: *جناب برارندهء نه طاق افلاک جل ذاته عن درک الادراک*

Son: *... شعلهء ادراک خر منسوز ثروتدر بکا* *آب رو سیلاب سامان دنانت در بکا*

Nüsxədə Raqib Paşanın münşəatı, 3 qəsidə, 8 tarix, 5 təxmis, 142 qəzəl, 3 rübai, 4 qit'ə, 3 beyt vardır. Başda kitabxananın rəsmi möhürü basılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.5496, həcmi 111 vərəq, ölçüsü 19,7×13,1 (16,5×9,4) sm, sətir sayı 23, xətti təliq, kağızı Avropa, başlanğıcı naxışlı və təzhibli, başlıqlar qırmızı, cildi qırmızı rəngli meşindir.

Baş: **بنام خدا میکنم ابتدا** **چه نامست الله نام خدا**
Son: **... شعلهء ادراك خر منسوز ثروتدر بكا** **آب رو سيلاب سامان دنانت در بكا**

Əlyazmada Raqib Paşanın münşəatı, 3 qəsidə, 8 tarix, 5 təxmisi, 166 qəzəl, 5 qit'ə, 3 rübai, 4 beyt yazılıb. Başda Sultan III Səlimin tuğrasının əksi, kitabxananın rəsmi möhürü, Məhməd Sırrı adına bir təməllük qeydi və möhürü vardır. Sonunda da bəzi beytlər yazılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.5500, həcmi 93 vərəq, ölçüsü 25×14,2 (19,3×9,2)sm, sətir sayı 27, xətti nəsx, köçürən Bülbül Hafız, kağızı Avropa, 1, 61 və 68-inci vərəq başlıqları naxışlı və təzhibli, cildi qırmızı rəngdə meşindir.

Baş: **بنام خدا میکنم ابتدا** **چه نامست الله نام خدا**
Son: **... شعلهء ادراك خر منسوز ثروت در بكا** **آب رو سيلاب سامان دنانت در بكا**

Burada Raqib Paşanın münşəatı, 3 qəsidə, 8 tarix, 5 təxmisi, 165 qəzəl, farsca 1 nəzm, 4 qit'ə, 4 beyt, 3 rübai vardır. Başda 1 təməllük qeydi yazılı və kitabxananın möhürü ilə Mehmed Hamid möhürü basılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.5552, həcmi 129 vərəq, ölçüsü 21,2×12,1 (15,5×8,3) sm, sətir sayı 19, xətti təliq, kağızı Avropa, başlıqlar qırmızı, cildi ətrafı meşin, üstü kağız qablıdır.

Baş: **بنام خدا میکنم ابتدا** **چه نامست الله نام خدا**
Son: **... شعلهء ادراك خر منسوز ثروتدر بكا** **آب رو سيلاب سامان دنانت در بكا**

Bu nüsxəyə Raqib Paşanın münşəatı, 3 qəsidə, 7 tarix, 5 təxmisi, 169 qəzəl, 3 rübai, 4 qit'ə, 4 beyt, farsca bir nəzm daxildir. Əvvəlində kitabxananın rəsmi möhürü ilə Mehri və Hüseyin Zühdi adlarına təməllük qeydləri vardır.

İstanbul Universitet kitabxanası, şifri T.5759, həcmi 32 vərəq, ölçüsü 17,2×14,9 (13,7×10,6) sm, sətir sayı 17, xətti nəsx, kağızı Avropa, başlıqlar qırmızı, cildi qırmızı rəngli meşindir.

Baş: **خروش داغ ايله سينه م بهاردر كويا** **فلك بو كوكبه مه داغداردر كويا**
Son: **... بى فائده در زينت و آرايش ظاهر** **باق آينه به صفوت جوهر ايستر**

Divanın bu nüsxəsinə 135 qəzəl, 3 rübai, "Muribü'l-izhar" isimli kitaba 1 təqriiz daxildir. Başda kitabxananın rəsmi möhürü basılıdır.

İstanbul Universitet kitabxanası, Şifri T.949/2, həcmi 47 vərəq, ölçüsü 21,6×14 sm, sətir sayı müxtəlif, xətti təliqə bənzər, kağızı Avropa, başlıqlar qırmızı, cildi qara meşindir.

Baş: **نه عجب سرعتله كلدی بو بييل ماه صيام** **چكدى بر باش كلوب بلدهء بغداده لجام**
Son: **... شويله سرشار رحيق وحدت اولدم راغبا** **ياره ايلردم اشارت صورسه لر بندن بنى**

Nüsxə 4 qəsidə, 6 tarix, 4 təxmisi, 151 qəzəldən tərtiblənilib. Məcmuənin başında kitabxananın rəsmi möhürü basılıdır. Divan, içində bulunduğu məcmuənin 47-nci vərəqindən başlayır. 155 vərəqdən ibarət olan bu məcmuənin, 1-46-nci

vərəqlərində farsça *Şevket Divanı*, 96-134-üncü vərəqlərində Sünbülzadə Vəhbinin "Lutfiyyəi-Vəhbi" mənzuməsi, 135-155-inci vərəqlərində *qadın və kişi gözəlliklərini trərənnüm edən "Şevkengiz" adlı məsnəvi tərzində əsəri yazılıdır.*

Ardıcıl axtarışlar və müqayisəli araşdırmalar nəticəsində Koca Raqib Paşanın İstanbulda-Universitet, Süleymaniyyə, Millət, Raqib Paşa, Bayazid, Səlim ağa kitabxanaları kolleksiyalarında mühafizə edilən müvafiq sayları 19, 7, 6, 1, 1, 1 olan əlyazmaları üzə çıxarılmışdır.

Haqqında söz açdığımız əlyazmalardan yalnız 1767-1820-ci illər ərzində üzü köçürülmüş on nüsxənin köçürülmə tarixi müəyyənləşdirilib. Məqalədə öncə tarixi məlum olan nüsxələrdən xronoloji ardıcılıqla, sonra isə digərlərindən bilgilər yer almışdır. Məqsədimiz üzə çıxardığımız İstanbul nüsxələrinin hər birinin strukturu və paleoqrafiyası haqqında konkret bilgiləri elmi şəkildə sistemləşdirilərək təqdim etmək idi ki, buna müvəffəq ola bildiyimizi düşünürük. İstanbuldakı haqqında qısaca söz açdığımız "Divan" nüsxələrinin çoxunda Raqib Paşanın yaşadığı tarixi məqamlar haqqında önəmli faktları açıqlayan "Münşəat"ları da yazılıb. Bu faktlar həmin əlyazmaları qaynaq kimi daha dəyərli edir. "Münşəati-Raqib" nüsxələri üzərində araşdırmalar aparmaqda yığ və onlardan ayrıca söz açmağı qərarlaşdırmışıq.

Ədəbiyyat

1. İstanbul Kütüphanələri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu, c.III, İstanbul, 1958.
2. Ragıp Paşa. İstanbul Kütüphanələri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu, c.III, İstanbul, 1958, №302.
3. Ragıp Paşa. Divan Millet ktb. Ali Emiri ef., Manzum eserler. 158.
4. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 565/2.
5. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 1820.
6. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 1901.
7. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 2862.
8. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 2883/3.
9. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 2913/1.
10. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 32/1.
11. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 3542/1.
12. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 5494.
13. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 5496.
14. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 1475 .
15. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 5500.
16. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 5552.
17. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 5759.
18. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. ktb. T. 949/2.
19. Ragıp Paşa. Divan, Millet ktb., Al Emiri ef., Manzum eserler 157/6
20. Ragıp Paşa. Divan, Süleymaniye ktb. Hafid ef. 344.
21. Ragıp Paşa. Divan, Süleymaniye ktb. Halet ef. 676.
22. Ragıp Paşa. Divan, Süleymaniye ktb. Pertev Paşa. 398/2.
23. Ragıp Paşa. Divan, Süleymaniye ktp., Murad Molla 1501.
24. Ragıp Paşa. Divan, Millet ktb., Ali Emiri ef., Manzum eserler 161.
25. Ragıp Paşa. Divan, Bayazıt Devlet ktb. 5663/1.

26. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. Ktb. T. 281/2.
27. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. Ktb. T. 3510/1.
28. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. Ktb. T. 439/3.
29. Ragıp Paşa. Divan, İst. Üniver. Ktb. T. 657/2.
30. Ragıp Paşa. Divan, Millet ktb. Ali Emiri ef., Manzum eserler ,156/3.
31. Ragıp Paşa. Divan, Millet ktb. Ali Emiri ef., Manzum eserler 159.
32. Ragıp Paşa. Divan, Millet ktb. Ali Emiri ef., Manzum eserler 160.
33. Ragıp Paşa. Divan, Ragıp Paşa ktb., 1191/2.
34. Ragıp Paşa. Divan, Selim Ağa ktb. 916.
35. Ragıp Paşa. Divan, Süleymaniye ktb. Husrev Paşa. 533/2.
36. Ragıp Paşa. Divan, Süleymaniye ktb. Husrev Paşa. 534.
37. Ragıp Paşa. Divan, Süleymaniye ktb. Yahya Tevfik ef. 298.

Айгуль Зулфугарова-Мусаева
Палеография и структура рукописей "Диван"а
Рагиб Паши в Стамбуле
Резюме

Коджа Рагиб Паша (1698/9-11763) был известен как ученый, политический деятель и поэт. Арабский и персидский язык он знал в той степени хорошо, чтобы писать стихи на этих языках. Его произведение "Сафинату-р-Рагиб" свидетельствует о его знаниях арабского языка, а перевод "Метлеус-садеи" о его сведущности персидского языка. Его творческий талант на турецком языке демонстрируют другие его произведения, в особенности "Диван". Широта ареала распространения рукописей "Дивани-Рагиб", множество количества копий подтверждают причину проявленного интереса к ценному памятнику еще с тех пор и до настоящего времени.

В результате длительных поисков и сравнительных исследований были выявлены множество рукописей, хранящихся в Стамбуле - в коллекциях библиотек Университета, Рагиб Паши, Национальной, Сулейманийе, Баязида, Селима ага. В статье представлены конкретные сведения, систематизированные в научном порядке, о структуре и палеографии каждой из выявленных 35 списков памятника.

Aygul Zulfugarova-Musayeva
Paleography and structure of manuscripts "Divan" of
Raghib Pasha in Istanbul
Резюме

Koca Raghib Pasha (1698/9-11763) was known as a scholar, politician and poet. Arabic and Persian language he knew well the extent to write poetry in these languages. His poem "Safinatu-r-Raghib" demonstrates his knowledge of the Arabic language, and his translation "Metleus-sadei" about his well versed Persian language. His creative talent in the Turkish language demonstrate his other works, in particular "Divan". Latitude area of distribution the manuscripts of "Divani

Raghib", plurality the copies confirm the cause of interest in valuable monument until the present time.

As a result of a long search and comparative studies have identified many manuscripts in Istanbul - in the collections of the libraries of the University, Raghib Pasha, National, Suleymaniye, Bayezid, Selim aqa. The article presents the specific information in the scientific systematic manner on the structure and paleography each identified 35 copies of a work.

Rəyçi: Tahirə Həsənzadə
              tarix üzrə elmlər doktoru

FƏRİDƏ KƏRİMOVA
AMI-nin Mingəçevir filialı
farida@mail.ru

AİLƏDƏ UŞAQLARIN ƏMƏK TƏRBİYƏSİ

Açar sözlər: Ailə, tərbiyə, təhsil, əmək

Key words: family, upbringing, education, labour,

Ключевые слова: семья, воспитывать, образование, труд

Hər bir insan halal zəhməti ilə dolanmalı, əməklə məşğul olmalıdır. Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s).

İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasına bir çox amillər təsir etməklə yanaşı, əmək tərbiyəsinin təsirini tarixi təcrübələr sübut etmişdir. Əmək insan həyatının formalaşmasına elə bir təsir göstərir ki, müəyyən mənada insanın özünü əmək formalaşdırır.

Uşaqların mənəviyyatca zəngin, ideyaca mətin, əxlaqi cəhətdən saf, vətəninə, xalqını məhəbbətlə sevən gənclər yetişdirmək üçün məktəbdən və ailədən ciddi məsuliyyət tələb olunur.

Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında deyilir ki, “Vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq, ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə yaşamaq və qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək” belə ümumbəşəri dəyərlərdən biri də gənc nəslin əmək tərbiyəsidir.

Əmək insanın inkişafının həlledici amilidir. Zaman keçdikcə hər bir xalqın tarixi yaddaşında dərin iz buraxmış görkəmli şəxsiyyətlər zəngin xalq yaradıcılığında elə sözlərdən bəhrələnmək gənc nəslin əmək tərbiyəsi haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Vaxtilə irəli sürülən belə dəyərli ideyalar xalqımızın mütəfəkkir övladları Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, M.Ə.Sabir, S.Vurğun və digər alim və şairlərimiz tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Dastanlarımızda əmək prosesi çox vaxt fiziki maneə və çətinlikləri aradan qaldırmağı, ağırlıqlara qarşı mətanətli olmağı tələb edirdi.

Məktəblilərin milli ruhda tərbiyə olunmasında Koroğlu dastanının da rolu böyük olmuşdur. Dastanda əməksevərlik, müxtəlif fiziki elementlər, onun məişəti və yaşayışı qabarıq şəkildə əks olunmuşdur. Qəhrəmanlıq dastanlarında diqqətlə araşdırdıqda görürük ki, burada böyüməkdə olan nəslin əmək tərbiyəsi planlı şəkildə aparılır.

Orta əsrin mütəfəkkirlərində Xaqani insanı həmişə əmək prosesində arı kimi şanı toxumaqda görmək istəyirdi. O, yaşadığı cəmiyyətdə dözülməz vəziyyətə tab gətirə bilmək üçün sağlam olmağı, əmək fəaliyyətinə qoşulmağı məsləhət görürdü. Xaqani qızıla, vara arxalanmamağı, şahlar kimi mala, cəvahirata uymamağı məsləhət görür və insana öz əməyi ilə şöhrətlənməyi tövsiyə edirdi.

N.Tusi yaradıcılığında əmək tərbiyəsi haqqında qiymətli fikirlər çoxdur. Onun fikrincə valideynin vəzifəsi vəzifəsi uşağı yedizdirmək, geyindirmək, yeriməyi öyrətməklə yanaşı, həm də onda əməyə məhəbbət tərbiyə etməkdir.

Məlum olduğu kimi, uşaq cəmiyyətin ilkin özəyi olan ailədə dünyaya gəlir. Ailə cəmiyyətin ilkin özəyi, onun sosial quruluşunun ünsürlərindən biridir. Ailə sosial qurum olub nikah və yaxın qohumluqla qarşılıqlı mənəvi münasibətlərlə səciyyələnir. İnsanların nəsli davam etdirməyə olan təbii tələbatı nigah və ailə vasitələri ilə nizama salınır.

Beləliklə, ailə qarşılıqlı məhəbbət, inam, etibar və hörmətə əsaslanan birlikdir. Ailənin iki mühüm vəzifəsi vardır: nəslin davam etdirilməsi; yeni nəslin, yeni insanın tərbiyəsi. Bu iki vəzifə bir-biri ilə sıx bağlıdır.

İnsan öz nəslini artırmırsa, öz nəslinə tərbiyə verməsə cəmiyyət məhv olar. Birinci vəzifənin əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, ikinci vəzifə daha məsuliyyətlidir. Çünki burada təbiətin bəxş etdiyi xüsusiyyətlər deyil, həm də mədəniyyətin, cəmiyyətin əlavə etdiyi xüsusiyyətlər təzahür edir. Ailə insani münasibətlərin ilk tərbiyə məktəbidir.

Ailədə ilk əxlaqi təcrübə, fəzilət təşəkkül tapır. Ailə özlüyündə kiçik bir dövləti xatırladır. Ailədə uşaqlar yalnız tərbiyə almırlar, həm də böyüdükcə övladlıq borclarını dərk edir, qocalmış valideynlərinə qayğı göstərməyin zəruriliyini anlaşırlar.

Bütün ailələrdə uşaqların tərbiyəsinə böyük qayğı göstərilir. Ailədə tərbiyə prosesinin başlanğıcı və sonu yoxdur. Uşaqlar üçün valideynləri idealdır.

Uşağın intellektual və yaradıcı qabiliyyətlərinin, idraki qüvvələrinin inkişafı və ilkin əmək fəaliyyətində qazandığı təcrübə, əxlaqi və estetik təcrübəsi, emosional mədəniyyəti və fiziki sağlamlığı ailədən, valideynlərdən asılıdır. bütün bunlar ailə tərbiyəsinin başlıca məqsədini təşkil edir.

Ailənin uşağa göstərdiyi tərbiyəvi təsir bütün digər tərbiyəvi təsirlərdən güclüdür. Uşaq böyüdükcə həmin təsir zəifləyir, bəzən də tamamilə yox olur. Burada elə keyfiyyətlər formalaşdırılır ki, onları ailədən kənarında formalaşdırmaq çətin olur. Ailə şəxsiyyətin sosiallaşması prosesini həyata keçirir.

Əmək tərbiyəsi uşaqların hərtərəfli, ahəngdar inkişafı və həyata hazırlanması üçün ən mühüm şərtidir. Əmək tərbiyəsi uşaqlarda əməyə məhəbbətin inkişaf etdirilməsinə və çalışmaq bacarığına, yəni biliklərlə bərabər praktik fəaliyyət üçün lazım olan vərdişlərin qazanılmasına kömək edir. Roma filosofu *Seneka* demişdir: “Nəcib ağillər əməklə cilalanır”.

Əmək tərbiyəsinin əsası ailədə qoyulur. Uşağın evdə əməyi, əsasən özünəxidmətdən və ev işlərində iştirak etməkdən ibarətdir. Bəzən valideynlər uşaqların ev işlərində iştirak etmələrinə qarşı çıxır, “hələ kiçikdirlər, böyüyəndə çox işləyəcəklər. İndi isə hələ oynayan vaxtlarıdır” deyirlər.

Valideynlərin bu cür səhv mülahizələri uşaqların laqeyd, tənbel, çətinliyə dözməyən şəxslər kimi yetişmələri ilə nəticələnir. Belə hallara rast gəlməmək üçün uşaqların əmək tərbiyəsinə erkən yaşdan başlamaq, onları iki yaşdan özünəxidmətə alışdırmaq lazımdır.

Uşağın ailədə özünə xidmət etməsi onu müstəqilliyə alışdırır və onda səliqəlilik, təmizkarlıq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Ailədə uşağın özünəxidmət işlərinə onun geyinib-soyunması, əl-üzünü yuması, üst paltarını və çəkmələrini təmiz saxlaması və s. daxildir.

Məişət əməyi uşaqların əmək tərbiyəsinin zəruri cəhətlərindən biridir. Əməyin bu növü uşaqların praktik həyat üçün hazırlanmalarında çox faydalıdır. Bunun üçün də uşaqlar ailə məişətində gücləri çatan işdə ilk vərdişlər qazanmalıdırlar. Onlar

otaqda səliqə -səhman yaratmaqda, stolu yemək hazırlamaqda, otaq bitkilərini suvarmaqda, iştirak etmələri, bununla da böyüklərə kömək etməyi öyrənməlidirlər.

Hər bir valideyn bilməlidir ki, uşaqlar güclərinə müvafiq işləməlidirlər. Lakin pedaqoji biliyə lazımınca yiyələnməyən bəzi valideynlər uşaqların hansı imkana malik olmalarını onlara əmək vərdişlərini necə aşılamasını və bu əmək vərdişlərinin yaşdan-yaşa getdikcə necə dəyişib mürəkkəbləşməsini nəzərə almır, uşaqlar üzərində nəzarət və rəhbərliyi düzgün təşkil edə bilmirlər. Bu baxımdan müəllimlərin valideynlər arasında pedaqoji təbliğat aparmaları məqsədə müvafiqdir.

Valideynlər pedaqoji biliklərlə silahlandırmaq üçün müəllimlərə oxumaq, açıq qapı və sərğilər təşkil etmək məsləhət görülür.

Uşaqlarda əmək vərdişlərini yaratmaqla bərabər onların təlim-tərbiyəsini elə istiqamətdə qurmaq lazımdır ki, bu onların bütün gələcək ictimai fəaliyyəti üçün əsas olsun.

Bu məsələ həmişə valideyni düşündürməlidir. Lakin elə valideynlərə rast gəlik ki, onlar uşağı faydalı əməyə hazırladırmaq əvəzinə onun yersiz tələbini yerinə yetirirlər. Bu cür tərbiyə nəticəsində uşaq böyüyəndə ona laqeydlilik, soyuqqanlılıq və tənbellik kimi mənfi xüsusiyyətlər yaranır.

Uşaqlarda əməksevərliyi inkişaf etdirmək üçün ailədə əlverişli şərait olmalıdır. Valideynlə birlikdə işləmək həmişə uşaqlara sevinc gətirir. İş zamanı böyükləri təqlid edərək daha tez əmək vərdişlərini mənimsəyir və işin müvəffəqiyyəti üçün səmərəli yollar tapırlar.

Uşaq təsərrüfat-məişət əməyində iştirak edərək özünü ailə kollektivinin bir üzvü və ailənin qayğısına qalan adamlardan biri kimi hiss edir. Bu da onlarda xeyrxahlıq, qayğıkeşlik, qənaətcillik, məsuliyyət hisslərini inkişaf etdirir.

Təbiətdə əmək, əsasən, açıq havada keçirilir. Açıq havada işləmək uşaqların fiziki qüvvəsini artırır.

Təbiətdə əmək müşahidə ilə sıx bağlıdır. Bu proseslərdə uşaqlar ilk dəfə hadisələr arasındakı əlaqələri başa düşməyə və səbəb asılılığını müəyyən etməyə başlayırlar.

Təbiət əməyində iştirak etmək uşaqları əməyə daha da ruhlandırır. Uşaqlar gördükləri hər bir işin mənasını, əhəmiyyətini və nəticəsini görməlidirlər. Böyüklər uşaqları bu və ya digər işlə maraqlandırmırsa, onlara öz qüvvə və qabiliyyətini göstərməyə imkan vermirlərsə, sadəcə olaraq əmr edirlərsə, acıqlanırlarsa, uşaq üçün belə əmək fərəhsiz əmək olur. Belə olduqda uşaqlar həvəssiz, ölgün, qeyri-fəal işləyir, əməyə ağır yük kimi baxırlar.

Cəmiyyətimizin inkişafında və onun formalaşmasında əmək tərbiyəsini əhəmiyyətli rolunu olduğunu tarixi təcrübələr sübut etmişdir. Əmək tərbiyəsini insan şəxsiyyətinin formalaşmasında nə kimi rol malik olduğunu görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko öz əsərlərində hərtərəfli təhlil etmiş, şəxsiyyətin formalaşmasında nə kimi əhəmiyyətini olduğunu qeyd edərək demişdir:

“Düzgün şəxsiyyət tərbiyəsini əmək tərbiyəsi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Əmək həmişə insan həyatının əsası olmuş, insan həyatını və mədəniyyətini yaxşılaşdırmağın əsasında durmuşdur”.

Uşaqların əməyə məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsi işində uğurlar əldə etmək üçün ailədə hələ kiçik yaşlarından ayaq açıb yeriməyə başlayan uşağa anasının ardınca mətbəxə qədib yüngül çörək qabını, qaşığı və sair gətirməsinə

kömək etməsini, stolun üstünü yığışdırmaqda anasına kömək etməsinin öyrədilməsi uşaqların həyatında vacib məqamdır.

Uşaq evdə oyuncaqları ilə oynadıqdan sonra öz dağıdıb tökdüklərini səliqə ilə öz qabına yerləşdirir, dibcəkdəki güllərə su tökür və sair belə işlər ailədə uşağa əməyə məhəbbət hisləri aşılayır.

Məktəb yaşlı şaqirdlərin əmək tərbiyəsi ruhunda böyüməsi və formalaşması da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktəb yaşlı şaqirdlərin məktəbin həyatını sahəsində ağaclara qulluq etməsi, sinifdə müəllimlərin onlara “Əməyə məhəbbət”, “Əmək adamları” və sair bi kimi mövzularda inşa yazdırması şaqirdlərin təfəkkürünün formalaşmasına kömək edir.

Təcrübələr sübut etmişdir ki, düzgün təşkil edilmiş əmək tərbiyəsi vasitəsilə şaqirdlərdə vətənpərvərlik, humanizm, kollektivçilik, şüurlu intizam, qəhrəmanlıq, Vətənin inkişafı kimi əzlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməklə, yeri gələndə Vətən yolunda qəhrəmanlıq göstərməyə hazırdırlar.

Əmək tərbiyəsi düzgün təşkil olunmuş uşaqlar daim çalışırlar ki, öz həyatlarını vicdanla, namusla qurmağa, öz əməyi nəticəsində və onun sayəsində insanlara sevinc və şadlıq bəxş etsinlər.

Böyük pedaqoq V.A.Suxomlinski göstərmişdir ki, əmək çətinlikləri aradan qaldırmağın həyacanlı sevincini doğurur, ətraf aləmdə yeni-yeni gözəlliklər aşkar edir. İlk vətəndaşlıq hissi, maddi nemətlər yaradıcısı hissi oyadır. Maddi nemətlər olmadan isə insan həyatı mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı 1995
2. Ə.Paşayev, F.Rüstəmov. Pedaqogika. Bakı 2007
3. N.Kazımov, Ə.Həşimov Pedaqogika. Bakı 1996
4. N.Kazımov Tərbiyənin elmi pedaqoji əsasları. Bakı 1983
5. M.Mehdizadə Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı 1982

Ферида Керимова

Трудовое воспитание детей в семье Резюме

В статье исследуется воспитание детей в семье, и их любовь к труду. Трудовое воспитание имеет большую роль в жизни детей и в формировании их как личность. Родители и учителя должны приучать детей любить свою родину.

Для развития у детей трудолюбие, в семье должна быть благоприятная обстановка. Работать с родителями всегда весело для детей.

Ferida Kerimova

Labour education of children in the family

Summary

This article is devoted to the upbringing children in the family and their love for labour. Education of labour plays great role in the life of children and formation of them as a personality. Parents of the children, the teachers are responsible to teach children to love their motherland.

There should be conditions in the families in order to develop love to labour in children. TO work with parents is always interesting for children.

Rəyçi: Sahib Əliyev
                              pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

QƏRƏNFİL QULİYEVA
BDU-nun doktorantı
qaranfil@mail.ru

ZƏRDABIŞÜNASLIQ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: tarixi mövzu, sovet dövrü, ictimai məzmun, siyasi mühit, ictimai problem

Ключевие слова: наследование, советский период, наследование Зардаби, время, научный

Key word: historical subject, sosial contact, sosial problem, national thought

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində xalqımızın mədəni yüksəlişində baş verən hadisələr jurnalist publisist Həsən bəy Zərdabinin həyatı və yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. Çünki, xalqımızın maariflənməsi, onu cəhalət və mövhumat yuxusundan ayıldaraq, mədəni inkişaf yoluna istiqamətləndirilməsində H.Zərdabinin son dərəcə böyük zəhməti olub.

Respublikamızda Zərdabinin çoxşaxəli fəaliyyətinin tədqiqinə, tarixi xidmətlərinin öyrənilib xalqımıza çatdırılması işinə xeyli diqqət yetirilmişdir. Onun iqtisadi, pedaqoji, elmi-təbii və fəlsəfi görüşləri barəsində namizədlik və doktorluq dissertasiyaları, monoqrafiyalar, kitabçalar, elmi məqalələr yazılmışdır. Baxmayaraq ki, bu əsərlər sovet dövrünün ideoloji prinsiplərinə uyğun yazılıb. Lakin H.Zərdabi irsinin mühüm problemlərinin, rəngarəng cəhətlərinin öyrənilməsində əlbəttə ki, dəyərli məxəzlərdir.

Biz bu məqalədə yalnız Azərbaycan Zərdabişünaslığını öyrənməyi qarşıya məqsəd qoyduğumuz üçün həmin mənbələrə toxunmayacağıq. Lakin yeri gəldikdə bəzi məqamlarda onlara istinad olunacaq.

Əsasən isə müasir zərdabişünaslığın xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs olunacaq. H.Zərdabi irsi sovet dönəmində o dövrün ideologiyası baxımından tədqiq edilirdisə, müasir dövrdə onun fəaliyyətinin bütün məqamları istinalar olmadan tədqiq edilir və oxucuların nəzərinə çatdırılır.

Həsən bəy Zərdabi şəxsiyyətini ilk tədqiq edənlərdən biri 20-ci yüzilliyin görkəmli jurnalisti, publisisti, tədqiqatçı alimi Fərhad Ağazadədir. O, əsrin əvvəllərində dövrü mətbuatda ən aktual mövzulara müraciət edərək onların həlli yollarını göstərmiş, xalqın maariflənməsində, yeniliklərin təbliğində çox fəal olmuşdur.

Dövrün bir çox yazarlarının irsinə müraciət edən F.Ağazadə H.Zərdabi haqqında 1908-ci ildə “Dəbistan” jurnalında “Həsən bəyin Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri” məqaləsi və “Ədəbi məcmuə”sində ətraflı söhbət açmışdır. Ümumiyyətlə H.Zərdabinin bir şəxsiyyət kimi öyrənilməsində F.Ağazadənin yazıları çox əhəmiyyətlidir. Həm də F.Ağazadə H.Zərdabinin bioqrafiyasını tərtib edən ilk tədqiqatçıdır və 1925-ci ildə “Əkinçi”nin 50 illiyi münasibətilə “Əkinçi-50” adlı məqaləsini dərc etdirmişdir. Məqalədə müəllif belə bir fikri xüsusi vurğulayır ki, “XIX əsrdə Azərbaycan mədəni tərəqqisini öyrənmək üçün, şübhəsiz ki, Həsən bəy Məlikov Zərdabi və Mirzə Fətəli Axundovun gördükləri işlərdən başlamaq lazım gəlir”(3, səh. 17).

Doğrudan da müəllif çox haqlıdır. Çünki 19-cu yüzilliyin sonları, 20-ci yüzilliyin əvvəlləri ölkədə baş verən hər bir mədəni prosesdə onların əməyi ölçüyəgəlməz dərəcədə böyükdür. Xüsusən də Azərbaycanda ilk anadilli mətbuatın, teatrın, xeyriyyə cəmiyyətinin bünövrəsini qoyan H.Zərdabi yaradıcılığı daha böyük önəm kəsb edir.

Belə bir faydalı irsə müraciət edən F.Ağazadənin məqalə və kitablarında bir çox tarixi nöqsan və xətlər olsa da Zərdabi irsini tədqiq etmək üçün qiymətli mənbələrdir. Onun “Əkinçi” qəzetinin əlli illik yubileyi münasibətilə yazdığı kitabca bu baxımdan çox maraqlıdır.

Müəllif bu kitabcaı yazmaq məqsədlə “Əkinçi”, “Həyat” qəzetlərinin səhifələrinə və Həsən bəyin həyat yoldaşı Hənifə xanımının müsahibələrinə istinad edib. Amma onu da qeyd edək ki, F.Ağazadənin bu əsəri sonrakı tədqiqatların genişləndirilməsində, əhatəli olmasında mühüm rol oynayıb.

F.Ağazadə bu tədqiqat əsərində Həsən bəyin uşaqlıq illərindən, yiyələndiyi təhsildən, Moskvadakı ali təhsilindən tutmuş, dövrü mətbuatla əlaqəsi, ana dilli qəzet açması və bütün ictimai fəaliyyətini işıqlandırır. O, öz tədqiqatlarında Həsən bəyin yazılarından sitatlar gətirir, onun məqsəd və məramını aydınlaşdırırdı. F.Ağazadə “Əkinçi”nin ilk nömrəsindən aşağıdakı parçanı sitat gətirərək Həsən bəyin narahatlığını diqqətə çatdırır: “Dünya həmişə dövrən edir və bu gərdişə görə də insan öz rəftarını dəyişdirməlidir...Camaəti keçən zamanın qaydası üzrə saxlamaq məsləhət deyil, onlar o yolu bizsiz də gedəcəklər”(3, səh. 39).

Etiraf etmək lazımdır ki, Zərdabinin sonrakı tədqiqatçıları bu mənbədən kifayət qədər faydalanıblar. Məqalədə Zərdabinin bütün həyatı ardıcıl olaraq təsvir edilmişdir. Bütün fəaliyyəti boyu yalnız xalqın maariflənməsi üçün çalışması, hökumətə qarşı tək başına mübarizə aparması məqalədə xüsusi şəkildə vurğulanır.

F.Ağazadənin yazılarında H.Zərdabi, xüsusilə “Əkinçi” qəzeti ilə bağlı məlumatlarda müəyyən qeyri-dəqiqliklərə, yalnız fikir və mülahizələrə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Əkinçi” qəzetinin tirajı, maliyyə çətinlikləri və s. ilə bağlı gətirdiyi faktlarda müəyyən uyğunsuzluqlar vardır.

“Əkinçi” ənənələrini yaşatmaq və inkişaf etdirmək yolunda dövrün tanınmış ədəbi tənqidçisi, ədəbiyyatşünas alim Firudun bəy Köçərli daha ardıcıl çalışmışdı. Onun 1963-cü ildə çap edilmiş “Seçilmiş əsərləri” kitabında dərc olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı”, “Hörmətli “Şərqi-Rus” ruznaməsinə bir neçə sözlər”, “Həsən bəy Məlikov” adlı əsərlərində Həsən bəy Zərdabi və onun “Əkinçi” qəzeti barədə maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Tədqiqatçı alim təəssüflə qeyd edirdi ki, “Əkinçi” öz oxucularını “bu cür gözəl materiallarla təmin etməsinə və ümumiyyətlə, ayıq və mənalı istiqamətinə baxmayaraq o, uzun müddət davam edə bilmədi və əhatə olunduğu nadan, qaranlıq mühitlə ağır mübarizədə öz fəaliyyətini dayandırdı”(15, səh. 140).

1920-ci ilə qədər olan dövr ərzində “Əkinçi” və onun redaktoru H. Zərdabi haqqında rus dilində nəşr olunan bir sıra mənbələrdə də əhəmiyyətli fikirlər irəli sürülmüşdür. Məsələn, 1901-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan “Периодическая печать на Кавказе” kitabında, Sankt-Peterburqda nəşr olunan “Мир ислама” jurnalının 1914-cü il ikinci cildinin 12-ci buraxılışında dərc edilən “Первая мусульманская газета на Кавказе” adlı məqaləsində və sairədə H.Zərdabi və onun “Əkinçi” qəzeti haqqında söylənen fikirlər orijinallığı və sanbalı ilə diqqəti cəlb edir.

Onu da qeyd edim ki, bu materialların böyük əksəriyyəti 1985-ci ildə nəşr olunan “Современники о Г.Зардаби” kitabına daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, H.Zərdabi irsinin öyrənilməsində ən çox tədqiqatlar sovet dövründə aparılmışdır. Bu dövrdə Zərdabinin həm “Əkinçi” qəzetindəki, həm də digər sahələrdəki geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti və dünyagörüşü tədqiq edilmişdir.

H.Zərdabinin “Əkinçi” ilə bağlı fəaliyyətini çox geniş olmasa da ilk tədqiq edənlərdən biri də yazıçı Mirzə İbrahimovdur. O 1939-cu ildə “Böyük demokrat” adlı çap olunan kitabını yenidən 1957-ci ildə təkmilləşmiş halda bir daha oxucularının ixtiyarına vermişdir. Kitabın ““Molla Nəsrəddin”ə qədər Azərbaycan mətbuatı” bölməsində ilk dəfə “Əkinçi”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”un ictimai, ədəbi-estetik fikir tarixində rolu göstərilir. Müəllifin “Əkinçi” qəzeti və H.Zərdabi haqqında yazdığı fikirlər Zərdabi şəxsiyyəti və irsinin öyrənilməsində əhəmiyyətlidir.

Mirzə İbrahimov H.Zərdabinin “Əkinçi”dəki fəaliyyətini araşdıraraq ədibin sənət və ictimai fikir tarixindəki mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışır. Bu keyfiyyət onun məqalələrinə publisistik ruh aşılayır, bədiiliklə elmiliyi vəhdətləşdirir, müasirliyi artırır.

Digər bir Zərdabişünas alim akademik H.Hüseynov idi. H.Zərdabinin dünyagörüşünə həsr edilmiş ilk elmi material akademik Heydər Hüseynova məxsusdur. 1949-cu ildə H.Hüseynovun gərgin yaradıcılıq illərinin bəhrəsi olan “Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX веке” adlı qiymətli əsəri işıq üzü gördü. Bu da onun “Xəmsə”si idi; kitabda 19-cu yüzillikdə Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixində mühüm xidmətləri olmuş xalqımızın beş böyük mütəfəkkir oğlunun – A.Bakıxanov, M.F.Axundov, M.Ş.Vazeh, M.Kazımbəy və H.Zərdabinin simasında Azər-baycan maarifçiliyi uğrunda mübarizədən bəhs edilir. H.Hüseynov bu əsərində yazıçılarımızdan – Axundovun, Zərdabinin və Bakıxanovun fəlsəfi fikirlərini araşdırıb, ilk dəfə onları filosof kimi göstərdi.

Bu kitabının hər bir hissəsi öz-özlüyündə orijinaldır və bu hissələrdə əvvəllər dərc olunmuş əsərlərə nisbətən yeniliklər vardır. M.F.Axundov və H.Zərdabi haqqındakı fəsillərdə istifadə olunmuş materiallar yeniliyinə və zənginliyinə görə xüsusi seçilir. Azərbaycan xalqının bu dahi oğullarının çoxcəhətli mütərəqqi fəaliyyəti ilk dəfə bütün genişliyi ilə H.Hüseynovun kitabında əksini tapmışdır.

Monoqrafiyasında müəllif Zərdabinin Azərbaycan ictimai-siyasi fikir tarixindəki rolunu və onun siyasi, fəlsəfi görüşlərini geniş tədqiq etmişdir. Müəllif Zərdabinin “Əkinçi” qəzetində yazdığı məqalələri geniş təhlil etmişdir. Kitabda həmçinin Zərdabinin “Gigiyena”, “Torpaq, su və hava” kimi əsərləri haqqında da qeydlər var.

Sovet dövründə Həsən bəy Zərdabini tədqiq edən tədqiqatçılardan biri də Zaman Məmmədovdur. Onun 1957-ci ildə nəşr edilən “Həsənbəy Zərdabi” kitabı bu cəhətdən səciyyəvidir. Kitabda Həsənbəy Zərdabinin dövrü, həyat və yaradıcılığı, maarifçilik fəaliyyəti, təbii-elmi görüşləri və başqa bölmələr var. Kitabın “Həsən bəy Zərdabinin dövrü” adlanan birinci bölməsində H.Zərdabinin yetişdiyi dövr, mühit öz əksini tapıb.

Tədqiqatçı alim H.Zərdabi haqqında, onun dünyagörüşü, məqsədi, “Əkinçi”də qoyduğu əsas mövzular barəsində araşdırmalar aparmış və kitabda bu barədə geniş məlumat vermişdir.

Z.Məmmədov H.Zərdabiyə və “Əkinçi” qəzetinə belə qiymət vermişdir: “Bənisi Həsən bəy Zərdabi olan “Əkinçi” qəzeti eyni zamanda Həsən bəy Zərdabinin maarif, məktəb, tərbiyə haqqındakı baxışlarını müəyyən etmək üçün əsas vasitələrdən biridir. H.Zərdabinin elə bir əsəri və məqaləsi yoxdur ki, orada xalqın maarif və mədəniyyətindən, elm və tərbiyədən bəhs olunmasın”(21, səh. 76).

Zaman Məmmədovun 1957-ci ildə nəşr edilən bu kitabı H. Zərdabinin fəaliyyətini öyrənməyə xidmət edir. Amma kitabın qüsurlu cəhəti ondan ibarətdir ki, müəllif H.Zərdabini təhlil edərkən marksizm-leninizm ideyalarını əsas götürərək qiymət verir. Hər şeydə sovet hökumətinin böyük xidmətlərinin olduğunu vurğulayır və Zərdabini materialist, ateist, darvinist kimi izah edir.

Təbii ki, bunun əsas səbəbi dövrün ədəbi nümunələrinin sovet, yaxud kommunist ideologiyasının rüporuna çevrilməsindən irəli gəlirdi. Məlumdur ki, sovet ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı, mətbuatşünaslığı uzun müddət ədəbi mühitimizə yalnız sosrealizm metodologiyasını tətbiq edib. Lakin zaman keçdikcə bu qeyri-obyektiv qiymətləndirmə özünü büruzə verir və həmin dövrə yenidən, düzgün, obyektiv yanaşmağı və qiymətləndirməni tələb edir. Çünki, “ola bilməz ki, bir xalqın, millətin ədəbi düşüncə tərzini bütünlüklə bir ideologiyanın rüporuna çevrilmiş olsun” (Bədirxa. S.8)

Artıq 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq H.Zərdabinin müxtəlif elmi sahələrə aid fikirləri, ictimai fəaliyyəti alimlərimizin tədqiqatlarının, o cümlədən dissertasiya tədqiqatlarının obyektinə çevrilir. Bu dövrdən başlayaraq H.Zərdabinin zəngin ədəbi-elmi irsinin toplanıb nəşr edilməsi istiqamətində bir sıra əməli addımlar atılır. Bu sahədə xüsusi xidmətləri olan alimlər arasında birinci növbədə görkəmli Azərbaycan filosofu, Zərdabi irsinin tədqiqatçılarından biri olan professor Ziyəddin Göyüşovun adını çəkmək lazımdır. Azərbaycan mətbuatı tarixində daha çox zərdabişünas alim kimi tanınan Z.Göyüşov H.Zərdabinin qələmindən çıxmış əsərləri, məktubları, məqalələri toplayıb sistemləşdirmiş və onları “Seçilmiş əsərləri” və “Избранные статьи и письма” adları altında çap etdirmişdir.

Z.Göyüşovun 1960-cı ildə “Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri (XIX əsrin ikinci yarısı)” kitabı işıq üzə görünür. Kitab üç fəsildən ibarətdir: “XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan maarifçilərinin dünyabaxışlarının formalaşdığı tarixi şərait”, “Azərbaycan maarifçiləri tərəfindən dini feodal əxlaqın tənqidi”, “Azərbaycan maarifçilərinin etikasının əsas prinsipləri”.

Alim əsərində həmçinin o dövrün maarifçiləri olan M.F.Axundov, H. Zərdabi və S.Ə.Şirvani yaradıcılığından bəhs edir. Onların dünyagörüşləri, zəmanələrinin eyiblərinə və din pərdəsi altında xalqı cəhalətə sürükləyən din adamlarına tənqidi münasibətləri, xalqı maarifə səsləmələri təhlil olunur.

Z.Göyüşovun 1962-ci ildə çapdan çıxmış “Мировоззрение Г.Б. Зардаби” əsərində müəllif Zərdabinin zəngin və hərtərəfli ideya irsinə tənqidi qiymət vermiş, onun dünyagörüşünün müxtəlif tərəflərini üzvi əlaqədə işıqlandırmış, Zərdabinin Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixindəki rolunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Kitab “H.Zərdabinin dünyagörüşünün formalaşması”, “H.Zərdabinin fəlsəfi görüşləri”, “H.Zərdabinin ictimai-iqtisadi və sosial görüşləri”, “H.Zərdabinin dinə münasibəti”, “H.Zərdabinin etik görüşləri” bölmələrindən ibarətdir. Əsərin əsas məziyyətlərindən biri də ondadır ki, burada müəllif daha çox faktiki material verməyə cəhd etmiş, tədqiqata Zərdabinin öz sözlərini cəlb etmişdir. Bu isə öz

növbəsində oxuculara müəllifin bu və ya digər hökm və nəticələrinin doğru olub-olmaması haqqında mühakimə yürütmək imkanı vermişdir. Əsərin əsas üstün cəhətlərindən biri burada H.Zərdabiyə aid o dövrə qədərki ədəbiyyatın tam siyahısının verilməsi və ondan məhsuldar istifadə edilməsidir.

Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşü indiyə qədər təsəvvür edildiyindən daha geniş və zəngindir. Onun aşkara çıxarılmış bir çox məqalə və qeydləri, məktubları, həmçinin Zərdabinin ictimai fəaliyyətini əks etdirən çoxlu arxiv sənədləri bunu sübut edir. Həsən bəy Zərdabinin həyat və yaradıcılığının bir sıra maraqlı təfərrüatının, onu maarifçi-demokrat, ictimai xadim, təbiətşünas alim, görkəmli jurnalist və müəllim kimi xarakterizə edən mühüm keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin oxuculara çatdırılması zəruridir.

Mətbuatşünas alim professor İzzət Rüstəmovun 1969-cu ildə oxuculara təqdim etdiyi “Həsənbəy Zərdabi” kitabı həmin zərurətin təmini işində müəyyən rol oynamışdır. Həmin kitabda Həsən bəy Zərdabi öz dünyagörüşünün mühüm cəhətləri və xüsusiyyətləri səpkisində şərh olunur, onun həyat və yaradıcılığının mühüm mərhələləri müəyyən ardıcılıqla təhlil edilir, dünyagörüşünün formalaşması göstərilir. Zərdabinin həyatının müxtəlif dövrləri ətraflı nəzərdən keçirilir. Burada, həmçinin Zərdabinin dünyagörüşünün formalaşdığı mühit – dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi şəraiti, eyni zamanda, Zərdabiyə müsbət təsir göstərmiş ideya mənbələri aydınlaşdırılır. Oxuculara təqdim edilən bu kitabda Həsən bəy Zərdabi, hər şeydən əvvəl, təbii-elmi materializmin görkəmli nümayəndəsi kimi xarakterizə olunur. O dövrdə təbiətşünaslığın əldə etdiyi nailiyyətlərlə, həmçinin astronomiya ilə dərinədən tanış olan Zərdabi kainatın rəngarəng hadisələri haqqında materialist, elmi fikrin inkişaf səviyyəsinə tamamilə uyğun gələn mülahizələr irəli sürür, aləm haqqında dini-idealist baxışlara qarşı çıxır.

İ.Rüstəmov eyni zamanda qeyd edir ki, Zərdabini görkəmli müəllim və ictimai xadim kimi səciyyələndirən bir sıra materiallar son dövrlərə qədər qismən oxucuların nəzərinə çatdırılmamış qalırdı. Buna görə də kitabın müəllifi Bakı realnı məktəbi pedaqoji sovetinin iclas protokollarını, həmçinin Bakı şəhər dumasının iri cildlər təşkil edə biləcək iclas protokollarını, xüsusilə Həsən bəy Zərdabinin dumada çıxışlarını ətraflı öyrənmişdir.

Onu da qeyd edək ki, tədqiqatçılar ən çox onun “Əkinçi” qəzeti ilə bağlı fəaliyyətini araşdırırlar. Bu tədqiqatçılardan biri də Vəli Məmmədovdur. Onun 1976-cı Azərbaycan dilində, 1977-ci ildə rus dilində “Əkinçi” qəzeti” adlı kitabı nəşr edilmişdir. Kitabda H.Zərdabinin həyatından və “Əkinçi”dəki fəaliyyətindən bəhs edir. Kitabda müəllif H. Zərdabi haqqında söyləyir: “H. Zərdabinin bir qayəsi, bir məqsədi vardı: xalqı maarifləndirmək, onun tərəqqisinə kömək etmək. Harada olursa-olsun, hansı sahədə çalışırsa-çalışsın, maarifpərvər alimi bu amal, bu arzu düşündürürdü. Bu arzuya çatmağın yeganə çarəsini o, ana dilində nəşr olunan mətbuatda görür, xalqa “qəzet də verə bilsəm, onların dünyagörüşünü tamamilə dəyişdirə bilərəm” deyirdi. Maarifçi alim doğruçu mətbu sözə “mürur ilə qanmazın başını deşib onun beyninə əsər edən” qüdrətli ideya silahı kimi baxırdı”(20, səh. 6).

Ədəbiyyat

1. Ağazadə Fərhad. "Əkinçi"-50". "Qızıl Şərq". Bakı, 1925
2. Əhmədov Bədirxan. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Dərslik) Bakı, 2010
3. Köçərli Firudin. Seçilmiş əsərləri. Maarif. Bakı, 1963.
4. Məmmədov Zamin. Həsənbəy Zərdabi. "Elm və maarif". Bakı, 1957
5. Məmmədov Vəli. "Əkinçi" qəzeti. Maarif. Bakı, 1976

G.Гулиева

Из историй неслдовоний творчества Зардаби
Резюме

Творчество выдающего делтеле истории печати Азербайджана Г.Зардаби всегда находились в центре внимание. Осноная цель научной статьи изучене творчества Зардаби. С новых позиций. Долгие годы исследование творчества Зардаби полностью соответствовало идеологическим принципам Советскоко периода.

Современность анализируются как эстетическая категория в драмах связанных с историческими и личностями. Творчество выдающего деятелю истории печати Азербайджана Г.Зардаби всегда находилось в центре внимание. Основная цель научной статьи изучение творчества Зардаби. С новых позиций. Долгие годы исследование творчества Зардаби полностью соответ-ствовало идеологическим принципом советского периода.

G.Guliyeva

The history of Zardabi studiens
Summary

Instructive and educational issues in the works of H. Zardabi. As we know, the professional of journalist is difficult, risky and requires a lot of responsibility. Teh formation of professional ethice of journalism in Azerbaijan goes far back to the XX century. Later, our writers followed this principle as well.

Madernity is invertigated as aesthetic cateqory in drams associated with historical events and personalities. Main principes of modernity are determined as aesthetic cateqory at the result of comporative analysis. Inspite of taking subjects form history, here are also shown the necessariy to give means to give means to a modern period wrom history, here are also shown the necessariy to give means to a modern period with social-moral problems and attention needs.

Rəyçi: Professor Şamil Vəliyev

ELNUR NİFTƏLİYEV
BDU
elnur@mail.ru

ÜMUMMİLLİ İDEYALARIN FORMALAŞMASINDA JURNALİSTİKANIN ROLU

Açar sözlər: Dil, tənqid, yaradıcı, tənqid etmək, milli düşüncə, siyasi mühit

Ключевые слова: Язык, критика, творческий, исследовать, национального мышления, политическая среда

Key words: Language critique activity, to investigate, national thought, political environment

20-ci yüzilliyin ilk iki onilliyi çoxəsrlik tariximizin ən məhsuldar, ən şərəfli və eyni zamanda da çox ziddiyyətli bir dövrüdür. Bu zaman mütərəqqi xalqçılıq, maarifçilik, milli oyanış, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin genişlənməsi hər an hiss edilirdi. Bu illərdə qızgın fəaliyyətdə olan və Azərbaycan mətbuatı tarixində özünəməxsus yer tutan demokratik ruhlu mətbuatımız sürətlə inkişaf dövrünü keçirdi. 20-ci yüzilliyin əvvəllərində baş verən ictimai, siyasi, mədəni, ədəbi hadisələri öz səhifələrində doğru və dürüst əks etdirən milli mətbuatımızın xidmətləri böyükdür və tarixi bir faktdır.

Ziddiyyətli, gərgin, qarışıq fikir və ideyaların toqquşduğu bir dövrdə jurnalistikanın mövzu dairəsi də rəngarəng idi. Xalqı maarifləndirməklə yanaşı onun milli şüurunun oyanışına və mədəni inkişafına nail olmaq əsas meyarlardan birinə çevrilmişdi.

Biz I fəsilə qeyd etdik ki, cəmiyyəti dəyişdirmək, müstəqil azad dövlət qurmaq ideyasını hələ XIX əsrdə M.F.Axundov “Kəmalüddövlə məktubları” adlı siyasi publisistik əsərində irəli sürmüşdür. Bu proses “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ədək ötən bir dövrdə 1875-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərən ideoloqlar həyata keçirdilər (2.s.49).

H.Zərdabi, H.Z.Tağıyev, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzaadə kimi şəxsiyyətlərin və onların başçılıq etdiyi mətbuat orqanlarının fəaliyyəti sayəsində XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli ideologiyası formalaşdı və tarixdə ilk dəfə 1918-ci ildə milli dövlətin –Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi. Amma unutmamaq olmasın ki, milli hərəkatın yaranmasında milli və azad mətbuatın rolu çox yüksək olub.

Bildiyimiz kimi cəmiyyətin söz və mətbuat azadlığı haqqında yüzlərlə fikirləri mövcuddur. M.Ə.Rəsulzadə bu sahədə mətbuat azadlığının klassik carçısı sayılan Con Miltonun fikrini xatırladaraq yazırdı: “Bir yaxşı kitabın aradan çıxarılması, bir yaxşı adamın edam olunmasına bərabərdir” (4.s.29). Mətbuat azadlığına və demokratik dəyərlərə yiyələnmək sahəsində ən ciddi addımı klassiklərimiz öz yaradıcılıqları ilə həyata keçirib bildilər. Mətbuat azadlığını ən əsas vasitə hesab edən M.Ə.Rəsulzadə hələ 1911-ci ildə “Mətbuat azadlığı” məqaləsini yazdığı dövrdə Azərbaycan jurnalistikası, ədəbi fikiri böyük bir mübarizə yolu keçirdi. Çünki, onlar xalqın milli oyanışında, milli azadlıq hərəkatının istiqamətləndirilməsində və onun siyasi mübarizə məktəbinə çevrilməsində mühüm rol oynayırdılar.

Bu illərdə baş verən hadisələrin inkişafı Azərbaycanın ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. “Həyat”, “İrşad” və “Füyuzat”ın dövlətçilik, müstəqillik, azadlıq və müllitərəqqilik ideyalarının daşıyıcısı olan “İqbal”, “Açıq söz”, “Qurtuluş”, “İstiqlal”, “Bəsirət”, “Azərbaycan” kimi milli demokratik ruhlu mətbu orqanlarının fəaliyyətinə yol açıldı.

Sanballı qələm sahiblərinin hər birinin müvəffəqiyyəti, hədəfi düzgün müəyyənləşdirilməsi sayəsində XX əsrin birinci onilliyində mətbuatımızın, mədəniyyətimizin, maarifimizin canlanmasına çox böyük canlanma baş verdi. Həmçinin bu sahədə çoxcəhətli istedadla malik olan şəxsiyyətlər və söz ustaları M.Cəlal, M.Ə.Sabir, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli, H.Vəzirov kimi yazarlar yetişdilər. Onların hər biri bir ədəbi sahənin, janrın, sənətin ustası olsalar da eyni məslək, əqidə ətrafında birləşmişlər; xalqın, vətənin azadlığı və nicatı yolunda təmənnəsiz mübarizə aparmaq. Bu mübarizəyə onlarla yanaşı S.Hüseyn, H.İ.Qasimov, F.Ağazadə, S.Mənsur, S.E.İbrahimovm və başqaları da qoşuldular. Onlar cəmiyyətin dəyişilmək məsələsində qanlı-qadalı inqilablardan çox təkamül yoluna üstünlük verirdilər.

1910-1911-ci illərdə Türkiyəli jurnalist Əhməd Kamalın redaktorluğu ilə Bakıda nəşr olunan “Yeni füyuzat” jurnalı da bu fikri, qayəni təbliğ edirdi. Bütövlükdə “Füyuzat”ın yolunu davam etdirən “Yeni Füyuzat”çılar millətçilik, türkçülük ideyalarını daha qabarıq şəkildə oxucusuna bəyan erirdi.

Həmin vaxtlar İstanbulda yaşayan jurnalist, publisist Əhməd Ağaoğlu jurnalla müntəzəm əlaqə saxlayırdı. O, “Biz nə istəyirik?” adlı məqaləsində uzaqgörənlik edərək siyasi məqsədləri haqqında fikirlərini geniş şərh edərək belə yazırdı ki: “Yaxında Qafqaziyada müqəddəs bayrağımızı görəcəyiz” (6.s.190).

“Yeni Füyuzat”da Əlipaşa Səbur, Axund Yusif Talıbzadə və Akif Səfvətin də imzaları ilə rastlaşırıq. “Yeni Füyuzat”çılıq ideyalarını təbliğ edən mətbu orqanlardan biri də “Şəlalə” (1913-1914) jurnalı idi. İ.Aşurbəylinin maddi köməyi ilə çap edilən jurnalın redaktoru tanınmış Türkiyəli jurnalist, publisist Xalid Xürrəm Sıbribəyzadə və Əhməd Müdhət idi. M.Ə.Rəsulzadə “Şəlalə” jurnalı ilə sıx əməkdaşlıq etmişdir.

1913-cü ildə İstanbul “Türk ocağı” mühitinin təsirini görən M.Ə.Rəsulzadə Bakıya döndükdən sonra “Osmanlı dili” ilə “azəri-türkcəsi” tərəfdaşları arasında cərəyan edən münaqişələrə “Osmanlı dili” ilə nəşr olunan “Şəlalə”yə yazdığı “Dil ictimai bir amil”, “Asan dil-yeni lisan” və “Yeni dilçilər və türkçülər” sərlövhəli məqalələri ilə qatıldı. Dilin geniş xalq kütləsinin başa düşülməsi üçün lazım olan ictimai bir amil olduğunu qeyd edən və türkçülərin dil haqqındakı sadəlik və birlik görüşlərindən ilham alan M.Ə.Rəsulzadə o istiqamətdə inkişaf edən yeni bir azəri türkcəsinin də artıq doğulmuş olduğunu müjdələyir və 1915-ci ildə təsis etdiyi “Açıq söz” qəzetini də ədəbi türkcə ilə nəşr edirdi (1).

“Asan dil-yeni lisan” adlı məqalə jurnalın 15, 22 iyun 1915-ci il tarixli N-19, 20 saylarında dərc olunmuşdu. M.Ə.Rəsulzadə bu məqalədə yazırdı: “Yeni lisan cərəyanı getdikcə artıyor və gündən-günə böyüyür. Bunu belə görən əski lisançılar acıqlanıyorlar və bütün qüvvələri ilə bu tazə cərəyanı qarşı duruyorlar. İşdə bu zəmində də qayət maraqlı qələm mübarizələri vaqə oluyor” (3).

Yeri gəlmişgən onu da qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə dil bəhsində olduğu kimi, milliyət bəhsində də Azərbaycan türk toplumuna yeni-yeni istiqamətlər

göstərmişdir. “Dirilik” (1914-1915) jurnalında ilk dəfə olaraq millətin elmi tərifi verən “Milli dirlik” başlıqlı silsilə məqalələri verilmişdi. Burada millətçi din birliyinə deyil, dil və mədəniyyət birliyinə dayandığını, müsəlmanlıq milləti deyil, dini bir toplum olan ümməti ifadə etdiyini elmi metodla əsaslı və ətraflı bir surətdə izah edən Rəsulzadə, eyni zamanda dövlətin siyasi müstəqilliyi nəzəriyyəsinə də yürütmüşdü. O, dövlətin siyasi müstəqilliyində mətbuatın azad olmasına üstünlük verərək yazırdı: “Mətbuat o zaman öz vəzifəsini lazımınca yerinə yetirə bilər ki, öz işində azad olsun. Öz məqsədinə çatmaq üçün mətbuat azad olmalıdır” (3).

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə bu sahədə biz Avropa ölkələrinin təcrübəsindən bəhrələnərək orada mətbuatın iknişaf tarixində onun azadlığının cəmiyyətə gətirdiyi demokratik dəyərlərdən istifadə edərək milli birlik yaratmalıyıq. Müəllif “Dirilik nədir?” sərlövhəli məqaləsində haqlı olaraq qeyd edir ki; “Diriliklərin ən qiymətli də milli diriliktir” (3).

“Milli dirilik” adı altında verilən yazıların da son olaraq belə bir qənayyətə gəlir ki: “Filosoflar və sufilər nə deyirlərsə desinlər: dirilik dünyanı sevməkdən və öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcək qədər qüvvətli olmaqdan ibarətdir” (3).

O zaman yalnız M.Ə.Rəsulzadə yox, dövrün bir çox ziyalıları, yazarları milli birliyi yaratmaqla, xalqı yeniliyə, maarifə səsləyirdilər.

Dövrünün tanınmış qələm əhli jurnalist S.E.İbrahimov da “İqbal” ın nəşrinə bu məqsədlə başlamışdır. O, 1910-cu ilin əvvəlləri Bakıya gələrək bir müddət “Məlumat” və “Yeni İrşad” qəzetləri ilə əməkdaşlıq edən publisist sonra özünün müstəqil qəzetini buraxmaq fikrinə düşür. S.E.İbrahimov 19 avqust 1911-ci il tarixində Bakı şəhər naçalnikinə ərizə ilə müraciət edir (2.s.48). Qəzetin adını da təsadüfən seçməyən nəşir qarşısında duran əsas vəzifənin müsəlman türk xalqlarının azadlığı, xoşbəxt həyatı, firavan yaşayışı uğrunda mübarizəyə həsr etdiyi “İqbal” başlığı altında yazdığı proqram məqaləsində açıq-aydın bəyan edirdi: “İştə bizə islamlar tərəqqiyyatımızı elm və maarifi, istehsal bilərək, yalnız o vaxt islamın bəxş etdiyi mənəviyyəti ruhaniyyə və müqəddəsiyyə layiqincə təqdir və təhsil edə bilər və o zaman bütün mənəvi ilə maddi və mənəvi səadət, iqbal ilə yaşayırız. İştə “İqbal” qəzetəsi millətimizin maddi və mənəvi səadətinə, iqbalına xidmət arzusu ilə nəşrə başlamışdır” (4).

Təkamül, ictimai islahatların həmvətənlərinin xoşbəxtliyi və rifahi üçün başlıca vasitə hesab edən S.E.İbrahimov “Qanun və hürriyyət”, “Təkamül və inqilab” başlığı altında yazdığı məqalələrində xalqı təkamülə aparan vasitələr arasında mətbuata xüsusi əhəmiyyət verirdi. Nəşir bunu hər bir redaktorun vəzifəsi hesab edərək bildirirdi ki, “bu adi həqiqətləri yaddan çıxaran mətbuat xadimləri vəzifeyi-mənəviyyəsinə bunsuz ifa etməmiş olur” (4).

Qəzetin əsas əməkdaşı və təmsilçisi olan, H.İ.Qasimov baş redaktorun bu fikirlərini alqışlayaraq yazırdı: “Məlumdur ki, qəzetə hər bir qərəz mərəzindən uzaq olmalı, daima haqq-həqiqəti söyləyib cümlə insanları təriqqi-hidayətə sövq etməlidir. İştə, bu qayəni təqib edən qəzetə və qəzetənin başçısı həqiqətən qəzetəçi ismini ala bilər” (4).

Çox təəssüflər ki, həmin illərdə bir çox qəzetlər bütün fəaliyyəti boyu millətlər arasında nifaq salmaqla, xüsusən də islam dininə mənsub olan xalqlara nifrət təbliğ etməklə məşğul idilər. S.E.İbrahimov çəkinmədən belələrini tənqid edirdi.

Məsələn, “Russkoye slovo”, “Russkoye utro” qəzetlərinin daha çox islam və müsəlman aləmini tənqid etməkdə canfəşanlıq göstərməsini qeyd edirdi.

1912-ci ilin əvvəllərində H.Z.Tağıyev məhkəməyə çəkilib haqsız yerə mühakimə edilərkən rus qəzetlərinin müsəlmanlara qarşı qərəzkar mövqeyi daha qabarıq surətdə üzə çıxdı. “Rossiya utro” qəzeti Tağıyevi istehza hədəfinə çevirməklə bütün müsəlmanları təhqir edirdi. Odur ki, “İbtidai hammal, şimdi milyoner” sərlövhəli yazı haqlı olaraq milyonlarla müsəlmanların qəzəbinə səbəb olmuşdu. Bu haqda S.E.İbrahimov yazırdı: “Neyçün iyirmi milyon müsəlmanlara bir milyonçu çox görülüyor?! Məlum ya... Buunlar burada yalnız bir sıra hammal, bir sürü səfil və sərsəri görmək istiyor. Şimdi Tağıyev kimi milyonlərə qarşı bir paxıllıq var bunlarda” (4).

“İqbal”ın bir müddət redaktoru, həm də ən fəal əməkdaşı olmuş Seyid Hüseyn də milli özünüdərk ideyalarının təbliğində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan mətbuatı tarixində özünəməxsus dəsti-xətti olan S.Hüseyn XX əsrin ikinci onilliyində 40-dan çox jurnal və qəzetlə əməkdaşlıq etmiş, bir çoxunun redaktoru və nəşiri olmuşdur.

1912-ci ildə “Kəlniyyət” satirik jurnalına nəşirlik edən S.Hüseyn 1914-1917-ci illərdə “Tuti” satirik jurnalı ilə sıx əməkdaşlıq etmiş, 1915-1920-ci illərdə nəşr edilən “Qurtuluş” jurnallarının redaktoru olmuşdur.

Müxtəlif ideya-siyasi istiqamətli mətbuat orqanlarında çalışmasına baxmayaraq S.Hüseyn dövrünün siyasi, ictimai, mədəni hadisələrinə daha çox diqqət yetirmiş və günün aktual problemlərinə geniş yer ayırmışdır. Məqalələrindəki maarifə, elmə, mədəniyyətə çağırış ideyaları, onun gələcək jurnalistik fəaliyyətinin ümumi məfkurəvi istiqamətini müəyyənləşdirdi. O, mətbuat sahəsində müxtəlif imzalarla, əsasən isə “Kazımoğlu” və “Hüseyn Sadiq” imzaları ilə çap olunmuşdu. Bu yazıların böyük əksəriyyəti elm, maarif, tərəqqi, milli azadlıq məsələlərinə həsr edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. “Açıq söz” qəzeti, 1 oktyabr 1915-ci il
2. Dünyamin qızı Qərənfil (Quliyeva). Cümhuriyyət dövrü Azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər). II cild. ADPI-nəşr. 2011
3. “Dirilik” jurnalı, 16 sentyabr 1914
4. “İqbal” qəzeti, 18 aprel 1912
5. Rəsulzadə M.Ə.Əsərləri, II cild (1909-1914). “Adiloğlu”. Bakı, 2001
6. Vəliyev Şamil. “Füyuzat” ədəbi məktəbi”. “Elm və təhsil”. Bakı, 1999

Эльнур Нифталиев

Роль журналистики в формировании общенациональных идей
Резюме

Журналистика периода АДР по идейно-политическому положению отражала в себе два основных направления: 1- национально демократическая печать, распространяла и пропагандировала демократические идеи; 2 –большевистская печать, которая искусственно раздувала социальные проблемы,

пропагандировала вредную идеологию, хотела разъединить народ и создать противостояние.

Естественно, журналистика периода АДР в связи со сложной исторической обстановкой имела несколько функций и многогранную деятельность. Журналистика периода АДР в процессе создания национального государства играла ведущую роль.

Elnur Niftaliyev

The role of journalism in formation of national ideas

Summary

While listing the periodical press activity during 1918-1920 years becomes clear that. The Azerbaijan Peoples Republic created in a very complicated and difficult situation.

Azerbaijan Peoples Republic periodical journalize showed two main principles for its idea-political position. The national democratic press carrying, spreading and propagating the peoples ideas was the Bolshevik press which overstayed the Social problems artificially breaking people? Created counteraction and broke the national unity as the class struggle.

Naturally, that the Peoples Republic periodical journalism had the multifunctional activity circle depending on complicated of its historical situation. The Peoples Republic periodical journalism stood in a Leading position during the national state construction process.

For totally learning of that periodical journalism analyzing it in detail is important to search independently the activity of separately journalists and press organizations at first.

Rəyçi: Şamil Vəliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

SEVİL HƏSƏNOVA
BDU
sevil@mail.ru

MİLLİ AZADLIQ VƏ TÜRKCÜLÜK İDEYALARININ TƏBLİĞİ

Açar sözlər: İdeya, ədəbi proses, publisist, romantika, yaradıcılıq.

Key words: literary process, idea, publicity, romance, content.

Ключевые слова: романтика, творчество, идея, публицист, литературный процесс.

20-ci yüzilliyin əvvəllərində yaranan romantik ədəbi məktəbin nümayəndələri mətbuatda, ədəbiyyatda əsas olaraq azad cəmiyyət, müstəqil dövlət ideologiyasını təbliğ edirdilər. Onlar arasında romantik ədəbi məktəbin nümayəndəsi füyuzatçı, türkçü-turançı Hüseyn Cavidin özünəməxsus yeri və rolu var. Təbii ki, realistlər kimi romantiklər də Şərqi geriliyinə, Şərqi depotizminə qarşı çıxırdılar və hər vasitə ilə maarifi, elmi təbliğ edirdilər. “Çox maraqlıdır ki, H.Cavid istər publisistik, istərsə də ədəbi-nəzəri məqalələrində bu və ya digər dərəcədə Şərqi mühiti ilə bağlı əsərləri, sənətkarları təhlilə cəlb etmişdir” (3.s.38).

Müəllifin “İqbal”dakı çıxışlarının əksəriyyəti publisistik yazılardır. Publisistik yazılarının əksəriyyətinin də mövzusu məktəb həyatı ilə bağlıdır. Publisist “İqbal” bağlandıqdan sonra ara-sıra “Yeni iqbal”, “Sədayi-Qafqaz”, “Qurtuluş”, “Bəsirət” mətbu orqanlarında çap olunub. H.Cavid bu vaxt, yəni 1915-ci ildə artıq Bakıya köçmüşdü. Bu xəbəri dövrü mətbuat, xüsusən də “Bəsirət” və “Sədayi-Qafqaz” çox sevinclə oxucularına çatdırırdı.

“Qafqazın ən bənam şairlərindən Hüseyn Cavid Rasizadə cənabları neçə gün bundan əvvəl Bakıya varid olmuş. Dün təşrifi ilə idarəmizi zینətləndirmişdi və dediyinə görə hələ bir neçə vaxt Bakıda qalmalıdır”.

“Bəsirət” qəzeti, 15 avqust 1915

“Neçə illərdən bəri davam edən “Səfa” məktəbi bu il daxi də rəvnəqlənmişdir. Belə ki, müqtədir ədiblərimizdən müəllim Hüseyn Cavid Rasizadə cənabları daxi haman məktəbə müəllimliyə dəvət edilmişdir”.

“Sədayi-Qafqaz” qəzeti, 1 sentyabr 1915

H.Cavid 1915-ci ildə “Səfa” məktəbində müəllimliyə başlayarkən Bakıda sırf “Müsavat” partiyasının ideyalarını təbliğ edən “Açıq söz” (1915-1918) qəzeti nəşrə başladı. İlk sayı “İqdam” mətbəəsində çap olunan qəzetə müxtəlif vaxtlarda M.Ə. Rəsulzadə, M.Ə.Əbdüləzizov, Orucov qardaşları və X.İbrahim redaktorluq etmişdir. Məhz Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk dəfə olaraq “Açıq söz” qəzeti milli kimliyimizi “müsəlman” və “tatar” sözlərindən “xilas edərək” “türk” sözü ilə əvəz edərək milli dirçəliş, milli-mədəni muxtariyyət məsələlərini on plana çıxardı. Nəticədə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü jurnalistikasının, xüsusilə, demokratik mətbuatın ideya istiqamətinin müəyyənləşməsində “Açıq söz” əhəmiyyətli rol oynadı və bu qəzetin nəşri Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının təkanverici, ideyalarını təbliğ, tərənnüm edən milli bir mətbuatın yaranmasına yol açdı” (1.s.174).

Qəzet hələ çapa başlamazdan əvvəl dövrü mətbuat H.Cavidin qəzetlə əməkdaşlıq edəcəyini böyük bir sevincə oxucuya xəbər verirdi. Məsələn, “Bu yaxınlarda “Açıq söz” adında gündəlik bir qəzet nəşr ediləcəkdir. Qəzetin rəsmi müsaidesi alınmışdır. Məlumatımıza görə çıxacaq bu qəzetdə Ömər Faiq, Hüseyn Cavid əfəndi kimi müqtədir mühərrirlər və ədiblər daxi iştirak edəcəklər.

“Sədayi-Qafqaz”, 30 avqust 1915”

Və yaxud; “...Bakıda “Açıq söz” namində gündəlik ədəbi, siyasi, ictimai və fənni bir qəzet nəşr əfkara başlayıb. Qəzetdə məşhur mühərrirlərdən Ömər Faiq Nəmanzadə, Hüseyn Cavid Rasizadə cənabları iştirak edəcəklər.

“Bəsirət”, 12 sentyabr 1915”

Bir faktı da qeyd edək ki, “Füyuzat”dan üzü bəri onun ideyalarının təbliğatçıları olan mətbu orqanları “Füyuzat”çıların sistemli və ardıcıl axtarışlarından doğan bədii üslub çeşidliyi, mövzu və məzmun müxtəlifliyi Azərbaycan ədəbi-mühitini əsaslı şəkildə yeniləşdirməyə və zənginləşdirməyə yönəldilmişdi” (7.s.281).

H.Cavidin “Geçmiş günlərdən” və “Bahar şəbnəmləri” kimi şeir topluları, “Şeyda” pyesi də “Açıq söz”ün mətbəəsində çap olunmuşdu. 1918-ci ildə “Açıq söz” qəzetinin redaksiyası və mətbəəsi erməni və rus bolşevikləri tərəfindən yandırılarkən H.Cavidin yeni nəşr edilən bir neçə kitabı da məhv edilmişdi.

Ədib “Açıq söz”lə yanaşı Seyid Hüseynin redaktorluq etdiyi “Qurtuluş” jurnalında da müntəzəm çıxış etmişdir. “Qurtuluş”da şeirləri və pyesləri ilə çap olunan müəllif yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “Açıq söz”də əsasən bir publisist kimi də çap olunmuşdur. Qəzetin 25-26 oktyabr tarixli saylarında onun “Müharibə və ədəbiyyat” sərlövhəli məqaləsi çap olunub. Müharibəni, savaşı heç zaman qəbul etməyən publisist onu sağalmaz bir bəlaya, tauna bənzədirdi: “Yanar dağlardan seçilməyən torpaq, insanları deyil, səhraların vəhşilərini belə dəhşətlər içərisində buraxır. Dünyamız indiyə qədər hənz böylə qorxunc bir bəlaya rast gəlməmiş, böylə müdhiş bir inqilab görməmiş. İsgəndər, Napoleon kimi cahangirlər, Çingiz, Teymur kimi bəhəddurlar məzarlarından baş qaldıraraq bu müharibəni seyr etsələr, şübhəsiz ki, heyrət və təəssürdən özlərini alamazlar. Zətən bu müharibə, bir müharibə deyil də, misri bir bəladər, bir taundur, aləmçümül bir fəlakətdir”.

Publisist I dünya müharibəsinin dəhşətli dağıdıcılığını tək cə texnikada görmürdü. Müharibə sadəcə silahla deyil, əhvali-ruhiyyə ilə aparılır. Müəllif almanların əhvali-ruhiyyəsində ədəbiyyat və fəlsəfənin rolunu böyüklüyünü öz məqaləsində xüsusi vurğulayırdı. Publisist haqlı olaraq ədəbiyyatı güc və təbliğat vasitəsi sayırdı. Rus-yapon müharibəsində gücü yaponların komanda və zabitlərin gücündə deyil, müəllimlərin xalqına verdiyi tərbiyədə görürdü. H.Cavid bu məqalədə də hər şeyin əsasında təhsilin durduğunu qeyd edərək, ədəbiyyatın gəncliyə təsirini əsas amil kimi götürürdü: “Əgər bir millətin fəlsəfi və ədəbiyyat kitabları həssas, xəyalpərvər, laübali qələmlərlə yazılmışsa, şübhə yox ki, o millət, o nəsil cərəyanla qapılıb dahəp o yolda hərəkət edər və mümkün deyil, axıntıya qarşı bir dürlü külək çəkəməz”.

H.Cavid bu mövzuya həsr etdiyi “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində ciddi nəzəri məsələləri diqqət mərkəzinə çəkməklə yanaşı həm də müəyyən elmi prinsiplər irəli sürmüşdür. Məqalədə türk ədəbiyyatına Avropanın, xüsusilə, fransız ədəbi fikrinin təsirindən də bəhs edir və bu təsirin mənfi, müsbət cəhətlərini göstərən müəllif bir publisist kimi bunları gözəl açıqlaya bilib. Onu da qeyd edim ki, müəllif

bu mövzuya A.Şaiqlə birgə hazırladıqları “Ədəbiyyat dərslisi” kitabında da toxunaraq yazırdı ki: “Şünasiyi-mərhum Avropa üsullu nəsr və nəzmi ilk öncə türklərə tanıdan bir zəttir” (4.s.143-144). Unutmayaq ki, H.Cavid həm də məktəb üçün ilk dərs vəsaiti hazırlayan şəxsiyyətlərdəndir.

1918-ci ildə türk-müsəlman Şərqiində ilk dəfə olaraq parlamentli respublika Azərbaycan Demokratik Respublikası quruldu. Demokratik prinsiplər üzərində qurulmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqil və azad mətbuatın zəruriliyini anlayaraq mətbuatın həmin dövrdə daha sərbəst fəaliyyətini təmin etmək və normal inkişafına təkan vermək üçün bu sahədə bir sıra qanun və sərəncamlar qəbul edərək ilk dəfə olaraq Azərbaycan oxucusuna azad sözün, azad mətbuatın nəfəsini duyurdu. Bununla da azad və peşəkar jurnalistikanın inkişafına yol açıldı. Beləliklə, “Azərbaycan da dövrü mətbuatının inkişafı 1905-ci il inqilabından sonra başladı və Cümhuriyyət dövründə zirvəyə qalxdı” (1.s.48).

Bu möhtəşəm qanunları böyük əhvali-ruhiyyə ilə qarşılayan, milli hərəkatın önündə gedən və ona istiqamətverici rolunda çıxış edən qələm əhlilərimiz onun həyata keçirilməsində də yaxından köməklik etdilər. “Haqqını sən mübarizə ilə alarsan” söyləyən filosof şair, böyük dramaturq və eyni zamanda publisist Hüseyn Cavid bütün yaradıcılığı boyu azad söz, azad cəmiyyət uğrunda mübarizə apararaq “Füyuzat”dan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə doğru yüksələn və ona əsas olan milli ədəbi hərəkatın” (7.s.5) ən yaxın təbliğatçısı olmuşdu.

Məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə istiqlal mövzusunda mühüm əsərlər yazmadığına görə H.Cavid qınamaq olmaz. Azərbaycan istiqlal məfkurəsinin formalaşmasında, müstəqil dövlətçilik ənənələrinin inkişafında mətbuatın apardığı mübarizəni sona kimi dəstəkləyən və onun bütün ictimai-siyasi tədbirlərində fəallıq göstərən, tərədən-dırnağa türk amalı, türk qanlı tükçü olan H.Cavid “türklərin tarixindən yazanda da Azərbaycanı, onun istiqlalını, azadlığını unutmurdu”.

Tədqiqatçıların da böyük əksəriyyəti H.Cavidin “AXC dönəmi yaradıcılığının öyrənilməsinə məhz bu prizmadan baxmaq gərək” olduğunu söyləyirlər (2.s.49). Məhz milli istiqlalımızın ideoloqu M.Ə.Rəsulzadə də bu fikirdə olmuş və onun adının Azərbaycanın istiqlal mücahidləri ilə bir çəkərək “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində H.Cavidin yaradıcılığına xüsusi məhəbbətlə yanaşır. Bu haqda Rəsulzadəşünaslar yazırdı: “Cavid müasir həyatın nəbzini tuta bilməməkdə təqsirləndirən sovet tənqidçilərindən fərqli olaraq o, müəllifin tarixi və bəşəri mövzulara müraciətini məqsədyönlü hesab edirdi. Ədib “Topal Teymur” pyesini türk tarixini səhnəyə gətirməklə “milliyyət” hissini təbliğ edən bir əsər kimi qiymətləndirirdi (6.s.417).

Mühacir ədəbiyyatşünas alim Mustafa Haqq Türkəqulu “Azərbaycanlı türk şairi Hüseyn Cavid” adlı monoqrafiyasında Cavidin bu illərdə yazmamasının iki obyektiv səbəbi olduğunu qeyd edir: “Əvvəla Azərbaycan istiqlalını elan edərkən Cavid Azərbaycan hüdudları xaricində, yəni Tiflisdə idi. İkincisi də, bu dövrdə Cavidin bütün həyatı boyu müzərib olduğu göz ağrıları şiddətlənmiş, heç bir şey yazamaz və oxuyamaz olmuşdu. Yoxsa Cavid kimi millətçi, vətənpərvər və enerjik bir şair belə məsud bir dövrdə susmazdı, daha doğrusu susamazdı” (4.s.19).

Tamamilə susaraq bir kənara çəkilməmiş demək də düzgün olmazdı. Çünki, H.Cavid bu illərdə ədəbi mühitdən tam uzaqlaşmamış ölkədə baş verən ədəbi-

mədəni, ictimai hadisələrdə yaxından iştirak etmişdir. Bunu o zaman Bakıda çap olunan dövrü mətbuatda verilən məqalələr və informasiyalar da sübut edir. O, ölkədə yeni yaranan “Yaşıl qələm” ədəbi cəmiyyətin yaranmasına yardımçı olmaqla yanaşı, o zaman fəaliyyətdə olan ədəbi kommissiyaların işində fəaliq göstərmiş, A.Şaiqlə birlikdə 1919-cu ildə “Ədəbiyyat dərsləri” adlı dərslik yazaraq, hökumət mətbəəsində çap etdirmiş, Azərbaycan müəllimlər konfransında idarə heyətinə üzv seçilmiş. H.Cavidin Azərbaycan müəllimlər konfransında idarə heyətinə üzv seçilməsi haqqında “Azərbaycan” qəzetinin 25 may 1919-cu il tarixli sayında ətraflı məlumat verilib. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, H.Cavid Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideyalarının təbliğində və tədqiqində çox yaxından iştirak etmişdir. Fərqi nədir bir yazar və yaxud bir pedaqoq kimi?

Mart faciəsi zamanı əsir düşmüş və xoşbəxtlikdən salamat qalaraq Bakını tərk etmiş H.Cavidin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakıya ilk gəlişi haqqında məlumatı “Azərbaycan” qəzeti 9 mart 1919-cu il tarixli sayında “Hüseyn Cavid əfəndinin vürudu” adlı məqaləsində belə verirdi: “...Bir sənəyə yaxın bir müddətdən bəri biz arzusunda olduğumuz məşhur şair Hüseyn Cavid əfəndi həzrətləri yenidən şəhərimizə vürud etmiş və dün idarəmizə təşrif gətirmişdi” (8).

Deməli, ədib Bakıya gələrkən ilk üz tutduğu yer Parlamentin qəzeti olan “Azərbaycan”ın redaksiyası olub. Qəzet sonra da ədibin fəaliyyəti haqqında mün-təzəm olaraq oxucularına məlumat veribdir. Məsələn, qəzetin 5 aprel 1919-cu il tarixli sayından oxuyuruq: “Qurtuluş” məcmuəsi yenidən nəşrə başlamış və aprelin birində birinci sayı çıxmışdı. Müqtədir şairlərimizdən Hüseyn Cavid, Səliman Mümtaz və qeyriləri kimi aləmi ədəbiyyat və mətbuatımızda mühüm mövqə tutan əfəndilərin gözəl əsərləri məcmuə sütunlarını təzyin edir” (8).

Bütün bunlardan sonra qətiyyətlə irad tutmaq olmaz ki, H.Cavid Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə susmuşdur. Doğrudur, Cavid heç bir siyasi hərəkətə qoşulmasa da, heç bir siyasi partiyanın üzv olmasa da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qələbəsinə ürəkdən, şadlıqla alqışlayanlardan idi. “Hüriyyət! Ah, o mənə fəqət dadlı bir xəyal...Dünyada varmı hürr əcabə? İştə bir sual!...” söyləyən ədib bir il sonra xəyal etdiyi hüriyyəti daddı, yaşadı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruldu- belə bir qələbəni H.Cavid kimi azadlıq aşiqi neçə alqışlamaya bilərdi?

Böyük Turan dünyası yaratmaq arzusu ilə yazıb-yaradan H.Cavid haqqında 11 sentyabr 1918-ci ildə “Millət” qəzeti “Azərbaycan və azərbaycanlılar” adlı məqaləsində yazırdı ki: “Son zamanlar yeni şairlər vücuda gəlmişlərdi. Bunların əsərləri yeni bir ədəbiyyat dövrünün başlanmasını duyurur. Bunların ən müqtədiri “Bahar şəbnəmləri”, “Maral”, “Şeyx-Sənan” və qeyri əsərlərin müəllifi Hüseyn Caviddir”. Bir ay əvvəl isə qəzet xəbər verirdi ki, H.Cavidin “Maral” dramı bu günlərdə Kırımın bir necə şəhərində oynanmışdır. Faciə hər yerdə böyük rəğbət qazanmışdır” (9).

Məhz elə bu zaman hökumətin orqanı olan “Azərbaycan” qəzeti (7) onu “Azərbaycanın bənam şairi” deyər təmtəraqqlə təqdim edirdi.

1920-ci ilin əvvəllərində artıq ölkədə müstəqil ədəbi cəmiyyət yaratmaq ideyası ortaya çıxanda ən böyük dəstək H.Caviddən oldu. Bu haqda dövrü mətbuatda xüsusən də “Azərbaycan”, “Bəsirət”, “İstiqlal” qəzetlərində yetərinə informasiya var.

Məsələn, “Azərbaycan” qəzeti, 21 sentyabr 1919-cu il: “Sentyabrın 19-da “Yaşıl qələm” dərnəyinin ikinci ümumi iclası olmuşdur. İlk əvvəl idarə üzvü Əli Yusif əfəndi tərəfindən Hüseyn Cavid bəyin “Bən istərəm ki...” və “Nəcmi keysudar” ünvanlı şerləri haqqında yazılmış təhlil oxundu. Bütün məclis əhli xoş hal oldu...” (8).

Və yaxud yenə həmin qəzetin 25 yanvar 1920-ci il tarixli sayından: “Yanvarın 26-da ədəbi “Yaşıl qələm” dərnəyində ümumi yığıncaq olacaqdır. Yığıncaq Haşimov meydançasındakı binada vaqe olacaqdır. Yığıncaqda Hüseyn Cavid əfəndinin yeni yazdığı mənzum “İblis” faciəsi oxunacaqdır” (8).

6 mart 1920-ci il tarixli “İstiqlal” qəzeti isə bu haqda belə məlumat verirdi ki: “Məşhur, müqtədir şairlərimizdən Hüseyn Cavid “İblis” namində bir pyes qələmə almışdır. Neçə gün bundan müqəddəm Cavid əfəndi pyesini “Yaşıl qələm” dərnəyində oxumuşdu. Pyes teatrçıları çox xoş hal etmişdi. İndi Dövlət teatr aktyorları arasında “İblis”i səhnəyə qoymaq fikri oyanmışdır” (9).

Dərnəyin bütün toplantılarında fəallıq göstərən H.Cavidin idarə heyətinin 1920-ci il martın 15-də keçirilən iclasın da “Yaşıl qələm”in nizamnaməsini hazırlayan komissiyaya üzv seçmişdir. Seyid Hüseyn, Şəfiqə Əfəndizadə və Səlmən Mümtazdan ibarət olan komissiyanın fəaliyyəti haqqında geniş məlumatı “Azərbaycan” qəzetinin 17 mart 1920-ci il tarixli sayında verilib.

5 aprel 1920-ci il tarixli sayında “Azərbaycan” qəzeti 1915-ci ildə çap onunan və cəmi dörd sayı işıq üzü görən “Qurtuluş” jurnalının yenidən 1920-ci ildə “Qurtuluş yolu” adı ilə fəaliyyətini davam etdirməsi haqqında oxucularına xəbər verərək yazırdı ki: “Qurtuluş”da daimi mühərrir sifətilə hazırda Hüseyn Cavid, Ömər Faiq, Səlmən Mümtaz iştirak edirlər” (8).

Jurnal sonrakı saylarında isə “Yaşıl qələm” ədəbi cəmiyyətinin fəaliyyətində digər yazarlarla yanaşı Hüseyn Cavidin də böyük rol oynamasından xəbər verirdi.

Beləliklə, azad millət, müstəqil dövlət prinsipini həyata keçirən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideyalarını davam və inkişaf etdirən “Yaşıl qələm” ədəbi cəmiyyətinin üzvü H.Cavidin də rolu olmuşdur. elmi-tarixi”. Bu gün də müstəqil respublikamızda ədəbi proses “Yaşıl qələm” ədəbi cəmiyyətinin tarixi təcrübəsindən yetərincə bəhrələnərək klassik irsə hörmətlə yanaşır.

Ümumiyyətlə, təkcə “Türk ocağ”ının nəzdində təsis edilən “Yaşıl qələm” ədəbi cəmiyyəti deyil, bütövlükdə 20-ci yüz illiyin əvvəllərində Azərbaycanda “ortaq türk ədəbi dilini, ədəbiyyat və mədəniyyətini yaratmağın mümkünlüyü təsdiqlənmiş, habelə bu həqiqət bütün türk dünyasına, eləcə də Anadoluya yayılmışdı. İndinin özündə belə romantik Ə.Hüseynzadə, H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiqin Anadoluda tərcüməsiz və tərcümənsiz başa düşülməsi həmin fikri təsdiqləməkdədir”(7.s.87).

Sovet dövründə də A.Səhhət və A.Şaiqdən fərqli olaraq H.Cavid bu ortaq türk dili və mədəniyyəti prinsipinə sadıq qalmışdı. Elə ona görə də sovet dövründə bir türkçü kimi rejimin qurbanı olmuş.

Bildiyim kimi, H.Cavid mürəkkəb, ziddiyyətli hadisələrlə zəngin olan üç dövrdə çar Rusiyası, Azərbaycan Cümhuriyyəti və Sovet hakimiyyəti dövrlərində yaşayıb-yaradıb. Lakin bəzi tədqiqatçılar onun yaradıcılığının tədqiqinə bu dövrlərlə yanaşı haqlı olaraq müasir müstəqillik dövrünü də əlavə edirlər. Çünki ədibin

yaradıcılığı bu gün də öz dəyərini, aktuallığını itirməyən bir xəzinədir və bu xəzinə sovetlər dövründə obyektivlikdən çox uzaq tədqiqat edilib.

Bax buna görə bu gün onun yaradıcılığına yeni baxış zəruriyyəti meydana çıxır və bəzi tənqidçilərin ona “sovet şairidir” adlandırmasına qəti şəkildə etiraz edən mühacirət ədəbiyyatşünası M.H.Türkəqul yazırdı: “Cavidin Sovet yazıçısı adlandırmaq daha böyük bir yanlışlıqdır. Sovet yazıçısı demək, kommunist partiyasının dəyişən günlük siyasətini propaqanda edən, onların sifarişləri ilə əsər yazan və sosialist realizmi pərdəsi altında həqiqətləri təhrif edən yazıçı deməkdir ki, belə sifətlər Caviddən çox uzaqdır” (4.s.83).

Elə “sovet yazıçısı” olmadığı üçün bədii fikir tariximizdə yüksək yer tutmuş, hər zaman tədqiqat obyektinə çevrilmiş və məşhur tənqidçilər, ədəbiyyatşünaslar tərəfindən yaradıcılığı tədqiqat obektinə çevrilən H.Cavidin publisistik və ədəbi-tənqidi fəaliyyəti demək olar ki, unudulub.

H.Cavid azadlığı, müstəqilliyi sevən, maddəlikdən uzaq bir yaradıcı şəxsiyyət olmuşdu. Ona görə də bütün yaradıcılığı boyu xalqını milli azadlığa, müstəqilliyə çağırmışdır. Azadlıq, müstəqillik mövzusu romantiklərin əsas mövzusu olduğu kimi H.Cavidin də yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Nəticədə onun əsərlərində söz, şəxsiyyət, din, millət azadlığı bir-birini əvəz edərək bəşəri azadlığa çevrilmişdi. “Hələ gənc yaşlarından türk ədiblərindən təsirlənən ədib şəxsiyyət azadlığını ictimai səviyyəyə qaldıraraq”(5.s.19) bütün yaradıcılığı boyu davam etdirmişdi. Xüsusən də 20-ci yüzilliyin ikinci onilliyində füyuzatçıların ideya-bədii fikir ənənəsini davam etdirən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə çap olunan “Bəsirət”, “İstiqlal”, “Qurtuluş yolu”, “Azərbaycan” qəzet və jurnallarında.

Ədəbiyyat

1. Dünyamin qızı Qərənfil. Cümhuriyyət dövründə azərbaycan mətbuatı (1918-1920-ci illər). “Elm”. Bakı. 2011
  2. Əflatun Saraclı. Azərbaycan yazıçıları cümhuriyyət dövründə. “Elm”. Bakı. 2007
  3. Əliyev Kamran. Hüseyin Cavid: həyat və yaradıcılığı. “Elm”. Bakı, 2008
  4. Mustafa Həqqi Türkəqulu. Azərbaycan türk şairi Hüseyin Cavid. İstanbul. 1963
  5. Məmmədova Sahibə. Hüseyin Cavid yaradıcılığında tarixilik və müasirlik. “Avtoreferatı). Bakı, 2013
  6. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (dərslük), II cild BDU-nəşr. Bakı, 2007
  7. Vəliyev Şamil. “Füyuzat” ədəbi məktəb. “Elm və Təhsil”. BakıŞ 2009
- Qəzetlər
8. “Azərbaycan” qəzeti, 9 mart, 5 aprel, 25 may, 14 mayabr 1919
  9. “Azərbaycan” qəzeti, 25 yanvar, 17 mart, 21 sentyabr 1920
  10. “İstiqlal” qəzeti, 6 mart 1920
  11. “Millət” qəzeti, 1 avqust, 11 sentyabr 1918

С.Гасанова

Отражение обще-тюркской идеологии в литературе
Резюме

В какой бы географической местности ни создавалась, классическая литература всегда являлась сокровищницей эзотерических знаний о человеке и о вселенной о микро и о макрокосмосе. Азербайджанский народ поднялся на напряженную борьбу за свое национальное самоопределение. Журналисты, поэты, писатели, драматурги, литературно-художественные органы, которые относились к журналу «Фэюзат» и фэюзатистам, с ролической точки зрения длительное время не обучались и во времена Советской власти были запрещены цензурой с этикетками как пантуркисты, панисламисты и космополиты.

S.Hasanova

National turkic ideology and its continuation in the literery process
Summary

In the estab lishing and development of Azerbaijan press history romantiis and realists had realist had great role. But in the propogande of democratic country, independent nation and freedom of speech ideas, romantics who were the representatives of “Fuyuzat” literary school played especially important role. They also brought the ideology of national turkism and turan studies to Azerbaijan press and literature and spread them.

Rəyçi: Şamil Vəliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

САМИРА ГАСАНОВА (ФАРАДЖЕВА)
Университет Одлар Юрду
samara.farajova@mail.ru

БАЙРОН И РОМАНТИЗМ

Açar sözlər: romantizm, yaradıcılıq, şərq, qəlb, romantik qəhrəman

Key words: romanticism, creation, East, soul, romantic hero

Ключевые слова: романтизм, творчество, восток, душа, романтический герой

Постановка проблемы: В данной статье в качестве объекта исследования взято творчество Д. Г. Байрона. Основываясь на его творчество, в особенности были исследованы "Восточные поэмы" Байрона, а также его поэма "Корсар".

Цель научной работы: Проанализировать, сравнить и понять личность и творчество Байрона, охарактеризовать сущность романтизма.

Есть писатели, о которых невозможно говорить, забывая об их славе. Байрон один из них. Упуская из виду всю силу его воздействия на современников и ближайших потомков, нельзя понять его самого, его личности и творчества во всей их новизне. А с другой стороны, сквозь бесчисленный ряд отзывов, мнений все труднее приблизиться к самому Байрону, отделить его от того, что в истории европейской духовной культуры на десятилетия сохранилось под именем "байронизма".

Личность Байрона в какой – то момент сделалась символом современности, требующим воплощения в каждой национальной культуре. В России "северным Байроном" был объявлен молодой Пушкин.

"Причиной этого неудачного сравнения, - писал В. Г. Белинский, - было не одно то, что Байрона мало знали и еще меньше понимали, но и то, что Пушкин на Руси был полным выразителем своей эпохи". А в этой роли привыкли воспринимать только Байрона, и еще в 40 – х гг. В. Г. Белинский, опровергая это ложное мнение, был вынужден со всей категоричностью утверждать: "Пушкина должно рассматривать как Пушкина, а не как Байрона".

По всей Европе самые разные поэты ощущали побуждение отделить себя от Байрона, выйти из той огромной тени, которую он отбросил на современную литературу; именно из этого побуждения родилась знаменитая лермортавская фраза:

"Нет, я не Байрон, я – другой..."

Однако эту же фразу имел бы все основания повторить и сам Байрон, доведись ему познакомиться с подражаниями, переложениями, переводами – с тем многоязыким и нескончаемым потоком, который слился в едином русле европейского "байронизма". Миф, созданный о поэте, далеко не во всем совпадал с истинной сущностью его творчества. Даже у лучших, самых талантливых последователей тени наносились гуще, мрачнее, черты облика проступали трагичнее, резче:

"... Душа моя мрачна..."

Читатель, безусловно, доверяется искренности этого признания, подкрепленного совершенством лермонтовского перевода одной из "Еврейских мелодий".

"Кубок смерти", яд, переполняющий душу, - от переводчика, от "байронизма". У Байрона в стихотворении есть и мрачная душа и желание песни, дикой, глубокой, которой только и способно внять исстрадавшееся сердце, но именно внять, чтобы рассеялся душевный мрак, высветилась печаль. У Лермонтова, напротив, мрак сгущается до непроницаемости, до трагической безысходности. Обращаясь к читателю, автор просил о снисхождении к его незрелым опытам на том основании, что для него, обладателя аристократического титула, поэзия не есть дело жизни, а лишь плод часов досуга. Сказалось характерное для эпохи предубеждение, что профессия литератора не для джельтельмена; этому предубеждению молодой Байрон отдал дань, полагая, что уронит себя, если станет профессионалом, и потому некоторое время он даже отказывался от литературных гонораров.

Простота и искренность, которые подтверждают, что талант этого великого романтика не укладывался в рамки романтизма, тяготился ими, а его личность никак не согласуется с впечатлением односторонности, подсказанным в действительности не самим поэтом, а той односторонней интерпретацией его творчества, которая известна под именем "байронизма" и более относится не к автору, а к его герою.

Байрон, как пламенный защитник национально-освободительного движения народов, обличитель тирании и политики захватнических войск, стал одним из ведущих зачинателей прогрессивного направления в романтизме. Байрон глубоко осознал свое общественное призвание поэта, он стремился увиденное передать в строфах, обличавших политику правительств тех стран, которые поддерживали тиранию и насилие над народами.

Путевые впечатления обретали разный по тону характер: они были то раздумьями, то призывом к народам сбросить иго тиранию, то восторгами перед красотой женщин, перед экзотикой природы. Ложились эти записи большей частью в спенсерову строфу, девятистрочную, со сложным чередованием рифм; Байрон работал тогда над овладением этой строфой, которая берет начало в английской поэзии эпохи Возрождения. Во время путешествия им было также создано немало лирических стихотворений о запомнившихся встречах и событиях. Одновременно появлялись и стихи, давшие начало политической лирике поэта, - «Песня греческих повстанцев», «Прощанье с Мальтой», к которым примыкала и сатира «Проклятие Минервы», написанная также в годы путешествия.

Композиция и стиль его "Восточных поэм" весьма характерны. Оно развертывается на фоне пышной, экзотической природы: даются описания бескрайнего синего моря, диких прибрежных скал, сказочно прекрасных горных долин. По сравнению с "Чайльд Гарольдом" поэмы 1813 – 1816 годов отличаются сюжетной завершенностью; главный герой не является лишь связующим звеном между отдельными частями поэмы, но представляет собой главный интерес и ее предмет. Зато здесь нет больших народных сцен,

политических оценок текущих событий, собирательного образа простых людей из народа. Протест, звучащий в этих поэмах, романтически абстрактен.

Построение сюжета характеризуется отрывочностью, нагромождением случайных деталей; повсюду много недомолвок, многозначительных намеков. Можно догадываться о мотивах, движущих поступками героя, но часто нельзя понять, кто он, откуда пришел, что ждет его в будущем. Действие обычно начинается с какого – либо момента, выхваченного из середины или даже конца повествования, и лишь постепенно становится ясно то, что происходило ранее.

Раньше всех других "восточных поэм" увидел свет "Гяур" (1813). Характер Гяура раскрывается в борьбе и в трагических противоречиях его души: он яростно сопротивляется угрожающим ему таинственным силам; отчаяние не ослабляет его стремления к действию, к битвам:

Героем "восточных поэм" Байрона является обычно бунтарь – отщепенец, отвергающий все правопорядки собственнического общества. Это – типичный романтический герой; его характеризуют исключительность личной судьбы, необычайные страсти, несгибаемая воля, трагическая любовь, роковая ненависть. Индивидуалистическая и анархическая свобода является его идеалом. Этим героев лучше всего охарактеризовать словами Белинского, сказанными им о самом Байроне:

"Это личность человеческая, возмущившаяся против общего и, в гордом восстании своем, опершаяся на самое себя".

Однако ко времени появления "восточных поэм" это их противоречие не столь резко бросалось в глаза. Гораздо более важным тогда (1813 - 1816) было другое: страстный призыв к действию, к борьбе, которую Байрон устами своих неистовых героев провозглашал главным смыслом бытия. Самая замечательная черта "восточных поэм" – воплощенный в них дух действия, борьбы, дерзновения, презрения ко всякой апатии, жажда битвы, которая будила от малодушной спячки изверившихся людей, подымала уставших, зажигала сердца на подвиг. Современников глубоко волновали разбросанные повсюду в "восточных поэмах" мысли о гибели сокровищ человеческих сил и талантов в условиях буржуазной цивилизации; так, один из героев "восточных поэм" грустит о своих "нерастраченных исполинских силах", а другой герой, Конрад, был рожден с сердцем, способным на "великое добро", но это добро ему не дано было сотворить. Селим мучительно тяготится бездействием, Лара в юности мечтал "о добре" и т. д.

Герои поэм Байрона выступают как судьи и мстители за поруганное человеческое достоинство, они стремятся к сокрушению оков, насильственно наложенных на человека современным им общественным строем. В их бурных монологах чувствуется отражение гнева, который подспудно зрел в те годы в народной толще и который поэт сумел чутко уловить и выразить в образах своих художественных произведений.

Джордж Гордон Байрон - был в первой четверти XIX века "властителем дум", живым олицетворением романтизма. Он как никто другой воплотил романтический идеал полного слияния биографии и творчества, когда худож-

ник живет по тем же законам, по которым живут его герои, а события его жизни немедленно превращаются в материал его произведений.

“Байроническая легенда” жива по сей день, и в ней важно отделить миф от фактов.

Поэтическое наследие Байрона велико и разнообразно. Признание пришло к нему с публикацией поэмы “Паломничество Чайльд-Гарольда” (1812 г.), где он вывел первого романтического героя в английской литературе и создал жанр романтической лиро-эпической поэмы. Ее формы разрабатывались в цикле “Восточных поэм” (1813–1816 гг.), где романтизм достигает классических форм. С переездом в Италию его творчество обогащается в жанровом отношении (драма “Манфред”, мистерия “Каин”, поэмы “Беппо”, “Мазепа”). Главный труд последних лет жизни Байрона остался незавершенным — это роман в стихах “Дон Жуан”.

Образцом байроновского романтизма может служить поэма “Корсар” (1814 г.) из цикла “Восточные поэмы”. Во всех шести поэмах цикла Байрон опирается на впечатления о своем южном путешествии, которое он предпринял по странам Средиземноморья в 1809–1811 годах. Впервые картины южной природы он представил читателю в “Паломничестве Чайльд-Гарольда”, и это было одной из составляющих успеха этой поэмы; публика ждала от молодого поэта новых экзотических пейзажей, и в “Корсаре” Байрон развивает ориенталистские мотивы, столь свойственные романтизму в целом. Восток в романтическом искусстве противопоставляется европейской цивилизации как мир свободных, естественных страстей, разыгрывающихся на фоне прекрасной, благодатной природы. Но у Байрона Восток — больше, чем условный романтический фон: действие в “Корсаре” разворачивается на островах греческого архипелага и в береговой Греции, находящейся под властью турок (Сеид-паша в поэме), и маршруты пиратских набегов главного героя Конрада топографически точны, могут быть прослежены по карте, а в описаниях Греции в начале третьей песни поэмы Байрон прямо опирается на собственные впечатления четырехлетней давности. Таким образом, за романтическим пейзажем поэмы проступают картины природы и нравов, взятые из жизни; Байрон часто давал в своих поэмах точное воспроизведение исторической и этнографической среды. В основе “Корсара”, как и во всех остальных “Восточных поэмах”, — конфликт героя с миром; сюжет сведен к одной драматической ситуации — борьбе за любовь.

Результаты научной работы: В результате исследования данной научной работы определены подходы к теоретическому исследованию творчества Д. Г. Байрона и романтизма в целом.

Новизна научной работы: Для достижения поставленной цели был использован метод сравнения. Были проанализированы “Восточные поэмы” Байрона на русском языке.

Практическая ценность работы: Достоверность и обоснованность научных положений и выводов базируется на обстоятельности изучения творчества Байрона, основываясь на его произведениях, изучения романтизма в английском и русском языках, тщательном анализе обширного материала.

Литература

1. Бочкало И.Б. “Джордж Гордон Байрон. Избранное”. – М., 1997
2. Н.П. Михальская “История зарубежной литературы XIX века”. – М., 1972
3. Начальный период байронизма в России, Масло В.И., Киев
4. Байрон в русской критике, Томина Н.И.

S.Hasanova (Farajova)

Byron and romanticism
Summary

In the article research of Byron`s creativity were analyzed and shown. In this way approaches to theoretical research of Byron`s creativity were determined, as well as essence of romanticism was characterized. Reliability and validity of scientific propositions and conclusions were based on circumstantiality of the study of Byron`s creativity. The comparison method of Byron`s poems in English and Russian was used to achieve this goal. In this article romanticism of Byron`s creativity was widely analyzed.

S.Həsənova (Fərəcova)

Bayron və romantizm
Xülasə

Bu məqalədə Bayron yaradıcılığının tədqiqi göstərilmişdir. Bu yolla D.Q.Bayron yaradıcılığında nəzəri araşdırmalara yanaşma yolları müəyyən olunub və həmçinin romantizm üsürləri xarakterizə olunub. Elmi vəziyyətin və nəticələrin düzgünlüyü və etibarlılığı Bayron yaradıcılığının tədqiqatına əsaslanır. Qarşıda qoyulan məqsədə çatmaq üçün ingilis və rus dillərində Bayron poemalarındakı metoddan istifadə olunub. Bu məqalədə Bayron yaradıcılığında romantizm geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Rəyçi: Səadət Abdurəhmanova
filologiya elmləri namizədi, dosent

ДИЛОРОМ САЛОҲИЙ,
филология фанлари доктори, профессор,
Самарқанд давлат университети
azfolklor@yahoo.com

ШАЙХ НИЗОМИЙ ИЖОДИДА РОМАНТИЗМ ТАШАККУЛИ КЎРИНИШЛАРИ

Keywords: literary communications, historical situation, art style, romanticism.

Ключевые слова: литературные связи, историческая обстановка, художественный стиль, романтизм.

Açar sözlər: ədəbi əlaqələr, tarixi vəziyyət, ədəbi üslub, romantizm

Х асрларда Аббосий халифалигининг кучсизланиши натижасида Эрон ва Марказий Осиёда ўз ҳукмронлигини тиклаб олган маҳаллий зодагонлар давлатларида форсий тил ва бу тилдаги адабиётнинг мавқеи баланд эди. Бу ходиса Озарбайжонни ҳам четлаб ўтмади. Бухоро, Самарқанд ва Хуросоннинг шарқий худудларида ривожланаётган форсий тилдаги адабиёт ғарбга, Кавказорти халқлари адабий ҳаётига ҳам ўз таъсирини ўтказа бошлади. Бунгача бу ерда асосан маҳаллий тилларда яратилган сарой муҳитига хос ижод турлари мавжуд бўлиб, бу ҳақда қарийб маълумот сақланиб қолмаган. Е.Э.Бертельснинг маълумот беришича, Хуросон услубини биринчи бўлиб Озарбайжон адабий муҳитига олиб кирган шоир Қатрон ибн Мансурдир: “Можно поэтому с полной уверенностью утверждать, что Катран сознательно ориентировался на поэзию Хорасанской школы и, может быть, даже принес этот стиль в Азербайджан” (*Тарж. “Шунинг учун қатъий ишонч билан айтиши мумкинки, Катрон онгли равишида Хуросон мактаби шеърятига рағбат кўрсатган, ва бу услубни Озарбайжонга келтирган бўлиши ҳам мумкин”*). Аммо, Озарбайжон адабий муҳитига Қатрон томонидан киритилган янги ижодий рух маҳаллий поэзиянинг мавзу жиҳатидан кенгайтириши ва ғоявий бойлиги учун катта хизмат қилмади. Қатрон шарқ анъанавий поэтикаси талабларига жавоб бера оладиган, шакл жиҳатидан мукаммал ишланган қасидачиликнинг ажойиб намуналарини яратди. Унинг бу ижодий анъанаси кейинчалик биз юқорида тилга олган шоирлар томонидан давом эттирилди ва улар яратган девонлар асосан қасидалардан таркиб топганлиги кўзга ташланади. Бу даврда ижод қилган шоирларнинг ҳар бири ўзининг қандайдир индивидуал хусусиятлари билан ажралиб турсаларда, асосий бадиий-эстетик тамойиллар уйғунлиги уларни битта адабий мактаб доирасида бирлаштириб турар эди. Бу мактабнинг етакчи жанрлари қасида ва ҳажв бўлиб, мистик, дидактик адабиёт намуналари жуда оз, суфийлик лирикаси ва эпик жанр мутлақо шаклланмаган эди. Шоирларнинг шеърятда янгиликка интилишлари, хусусан, Хуросон адабий мактаби намояндalари Рудакий, Носир Хусрав, Манучеҳр, Фаррухий, Унсурийларга таассуб қилиб ялтирок, қувноқ, ҳаётсевар образлар яратишларига қарамай, ҳукмдорлар кайфияти билан ҳисоблашадиган адабиёт, поэтика эскирган, сийқалашган, бирранг ва зерикарли эди. Е.Э.Бертельс Фалакийнинг бир тўғоннинг подшоҳ томонидан

тузатилиши муносабати билан ёзилган шеъри ҳақида гапирар экан, воқеа билан боғлиқ кўп ижтимоий, маиший масалалар хусусида гапириш мумкин бўлгани ҳолда, шоир китобат санъатини қўллаб, сўз ўйини қилганлигини маълум қилади. Васфларда кичикроқ янги мазмун кўзга ташланар, ижтимоий мавзу шоирларнинг ҳукмдорлардан зулм кўрганда ёзилган автобиографик маснавийлари, хатларида баъзан намоён бўлар эди. Ана шундай шароитда фавқуллода истеъдод соҳиби Низомий ижодий муҳитга кириб келди ва ўзининг ғоят қимматли асарлари билан адабиётни янги руҳ ва мазмун билан бойитди. Низомий ижодини чуқур ўрганган, Шарқ адабиётининг йирик билимдони Е.Э.Бертельс ўзининг “Низами и Фузули” номли монографиясида шоир ижодининг рус ва Европа шарқшунослигида ўрганилишини кузатар экан, баъзи муаллифларнинг биз юқорида тилга олган масала – Низомий ва унинг адабий муҳити муносабатлари соҳасида бирёқлама фикрлар баён этганлиги ҳақида тўхталади ва уларни танқид қилади. Жумладан, шоир ижоди юзасидан қилинган биринчи монография муаллифи В.Бахернинг форс тилини мукамал билмаслиги, манбалар билан ишлашдаги камчиликларини кўрсатиб, унинг қуйида келтириладиган ғоявий нуқсонини алоҳида таъкидлайди: “Еще большая беда этой работы в том, что жизнь Низами рассматривается в ней в полном отрыве как от исторической обстановки, так и от тех литературных связях, которые сближают его поэмы с литературами Переднего Востока. Низами предстает перед читателем изолированным, оторванным от живой среды. Это влечет за собой абстрактность изложения и, что, конечно, печальнее всего, лишает работу исторической перспективы. Мы требуем от истории литературы показа всех связей поэта с его эпохой и предшествующей ему культурой. При огромном богатстве высказываний Низами это вполне осуществимо” (Тарж.: “Бу ишнинг яна бир катта камчилиги шундан иборатки, унда Низомий ҳаёти у яшаган тарихий шароитдан, шоир дostonларини Яқин Шарқ билан боғлаб турган адабий муҳитдан ажратиб олинган ҳолда кўриб чиқилади. Низомий ўқувчи кўз ўнгида ҳаётдан ажратиб олингандай тасаввур уйғотади. Бу ўз навбатида ноаниқ тасвирни юзага келтиради, ишнинг тарихий аҳамиятини пасайтиради. Биз адабиёт тарихидан шоирнинг ўз даври билан боғлиқ ҳамма алоқаларини ва тарихий маданият таъсирини ҳам тўлиқ ёритиб беришини талаб қиламиз. Низомий жуда кўп эътирофларини назарда тутадиган бўлсак, бу осонлик билан амалга ошади”).

Низомийнинг поэзиядаги бадиий-эстетик ва ғоявий тамойиллари қандай жиҳатлар билан ажралиб турар эди, унинг ижоди нега анъаналар қолипига сиғмади? Шоир, аввало, ўз ижтимоий фикрлари, ғоявий мақсадини бадиий ифода этиш учун жанр ва мавзу танлашда ғоят катта масъулият ҳис этди. Унинг катта замондоши Ҳоконий Ширвонийнинг ҳали Саъдий ва Ҳофиздан илгарироқ ғазал жанрининг ўз мустақил шаклига эга бўлиши учун ҳаракат қилиб, яхлит ғазаллар яратганлиги, қасидалар ёзишда ҳам ўзига хосликка интилгани, чунончи, васфларни маиший мавзулар билан кенгайтирганлиги маълум. Низомий ўз адабий муҳитида жуда кам ишланган эпосга мурожаат этди. Шоирга қадар бу жанрда ёзилган ягона асар – Ҳоконийнинг “Тухфат ул-Ироқайн” достони мавжуд эди. Яқин Шарқ поэзиясида бу пайтга қадар икки йўналишдаги дostonчилик бор бўлиб, бири қаҳрамонлик эпоси “Шоҳнома”

мисолида, иккинчиси, рыцарлик романи руҳидаги Фахриддин Гургонийнинг “Вис ва Роман” достони мисолида кўзга ташланар эди. Гургоний асари тўла муваффақият қозона олмади ва XV асрларга келиб қарийб тилга олинмас эди. Бунинг сабаби асарнинг ўз даври ижтимоий ҳаёти учун фойдали бўла олмаганида бўлиши мумкин. Бу даврда Хуросон ва Хоразмнинг машҳур шоирлари ҳам эпосга мурожаат этишмаган, энг фаол адабий тур – лирика бўлиб қолмоқда эди. Шундай шароитда эпик асар яратмоқчи бўлган шахс бу жанр имкониятларини кенгайтириб, уни социал ҳаёт талаблари учун хизмат қилдириб, фақат бадиий завқ ҳосил қилиш учун эмас, балки кишиларнинг ижтимоий-маънавий эҳтиёжларини қондиришни ҳам назарда тутиб иш кўрмоғи лозим эди. Низомий ўзининг биринчи эпик достони биланоқ бу талабларни тўла бажарилишига эришди. У валиюллоҳ, зоҳид сифатида ўзининг ижтимоий фойдали маърифий фикрларини қуруқ панд-насихат тарзида эмас, балки ўлмас бадиий тимсоллар воситасида ифода этди. Шу нуқтаи назардан унинг ижодий услуби инсонда камолот тимсолини, етук гўзаллик сирларини кўришга интилган Европа Уйғониш даври ижодкорлари услубига яқин туради. Бу соҳада Бертельснинг ҳам фикрлари мавжуд: “... если формально поэмы Низами ещё носят все признаки средневековой литературы, то в построении они уже значительно ближе к лучшим созданиям европейского Ренессанса” (Тарж.: “...агар Низомий дostonларида шаклан ўрта аср адабиёти таъсири сезилсада, улар тузилиш жиҳатидан Европа Ренессансининг ажойиб намуналарига анча яқин туради”). Аммо, бу ерда шуни қайд этиш лозимки, Низомий дostonлари қадимги афсоналар, пари ва руҳлар образлари, турли хил мўъжизавий эпизодлар билан тўлиб тошган ғарб рыцарлик романларидан кескин фарқ қилади, реалистик руҳи билан устун туради. Унинг ижоди ҳаётийлик туси, халқчиллик ранги билан ўралган. Ҳажман кичик лирик асарларини ҳам у бирор ғоявий мақсадни кўзлаб яратади. Чунончи, “Тарчи Низомий ғазалиёти, бошқа кўпчилик ғазалнависларда бўлганидек, тематик торроқ бўлса ҳам, аммо ғоявий-бадиий жиҳатдан катта аҳамиятга эга эди” (Е.Э.Бертельс). Низомий лирик ижоди муайян мавзу ва бир қатор образлар тизими билан узвий уюшган воқеабанд ғазалларга бойлиги билан ҳам ажралиб туради. Қуруқ васф, мадҳ ёки шарҳи ҳол билан кифояланиб қолмай, ғазалга ҳам эпизм унсурларининг киритилиши шоир илк яратмаларидаёқ ижодий методининг ўзига хос хусусиятлари кўрина борганлигидан гувоҳлик беради.

Низомий ижодий услубини ўрганган тадқиқотчилар, хусусан йирик олим Е.Э.Бертельс ҳам, ўз даври сиёсий талаблари чегарасидан чиқа олмайдилар. Суфия ва суфийлик адабиётининг етук билимдони бўлмиш олим баъзан Низомий яратган образлар моҳияти, фалсафий фикрлари ўзанига чуқур кирмайди. Низомийнинг “Махзанул-асрор” достони таҳлили муносабати билан Санойининг “Ҳадойиқ ул-хақойиқ” дostonидаги Шох Масъуд ва машҳур сиёсий арбоб Абул Ҳасан Маймандий воқеаларини ҳикоя қилар экан, олим ноҳақ қатл этилган Маймандий онаси шохга қарата айтган сўзларнинг зоҳирий талқинигагина эътибор беради. Шох Масъуд қилмишига пушаймон бўлиб, Маймандийнинг кекса онаси ёнига узр сўраб келганда, кампир шохдан мутлақо хафа эмаслигини маълум қилади. У ўзининг хотиржамлигини шундай тушунтиради: “Нега Сендан хафа бўлай?! Сен ва отанг ўғлимнинг икки

дунёсини бердинглар. Отанг шоҳ Маҳмуд уни баланд даражаларга кўтариб – бу дунёсини, Сен эса уни шаҳидлик мартабасига етказиб охиратининг обод бўлишига сабаб бўлдинглар. Шу боис мен Сенинг камолингга путур етишини истамайман”. Кампир сўзлари моҳиятига чуқур кирмаган (ёки сиёсий мулоҳазалари нуқтаи назаридан чуқурроқ маъно беришни истамаган) Бертельс шундай хулоса чиқаради: “Хотя в рассказ и введены примиряющие нотки, но жгучая ирония (таъкид бизники – С.Д.), столь неумолимо звучащая в речах старухи, производит глубокое впечатление” (Тарж.: “Гарчи ҳикояда муроса оҳанглари сезилса-да, кампир нутқидаги ўтқир киноя кишида чуқур таассурот қолдиради”).

Шоир ижодига бағишланган монографиясининг “Низомийнинг сиёсий қарашлари” бобида Бертельс европалик В.Бахерни “Низомийни ташқи дунёдан узилган зоҳид сифатида талқин этади” деб танқид қилади; шоирни ўз мукамал дунёқараши билан замонаси кишининг камолоти ва жамият таракқиёти учун ижод қилганлигини теран таҳлиллар билан исботлаб беради. Аммо, европалик олимнинг баъзи тўғри фикрларига ҳам кескин муносабат билдиради. Жумладан, В.Бахер Низомийни ёшлиқдан чуқур тақводор ва зоҳидликка мойил шахс сифатида тасвирлайди. Аммо, суфизм билан танишув оқибатида шоир табиатидаги кескинлик (айнан: “суровость”) анча юмшайди ва бу ҳолат унга поэтик ижод учун йўл очади. Аммо, поэтик ижодда ҳам у зоҳидлик қайфиятини устун кўяди. Низомий, В.Бахер фикрларига кўра, ҳаётдан узилган зоҳид, гарчи унинг дostonлари чуқур психологик таҳлилларга бой бўлса ҳам, бу истисносиз унинг суфиёна мулоҳазалари натижаси (илм ал-қулуб) ва шоир қалбининг кечинмалари маҳсулидир. Бертельс бу фикрларни танқид қилар экан, уларни Бахернинг “идеалистик ғоялари” деб атайди. Бу идеалистик ғоя Низомий ижодини “ўз қалби маҳсули” сифатида чегаралаб кўяди, бу ижодга ташқи олам ва жамият ҳаёти таъсирини рад этади деб, ёзади олим. Иккала олим фикрларининг сиёсий қарашлардан холи илмий таҳлили шундай мулоҳазани юзага келтириши мумкин: албатта, буюк Низомий ўзи яратган дostonларнинг ғоявий мағзи, образларнинг чуқур психологик таъсири ҳақида қайғурур экан, жамият ҳаёти ва унда инсон омилини ўз қалби ойнасида кўришга, ўзининг интуитив, суфиёна қарашларидан келиб чиқиб талқин этишга ҳаракат қилди. Икки олим мунозарасида Низомий ижодий методининг устувор жиҳати хусусида сўз бормоқда. В. Бахер бу ижодда ташқи дунё «материали» таъсири устувор эканлигига эътибор қаратмоқда. Бертельс эътирозини айнан шундай ифодалайди: «...идеологическая концепция Бахера – возможности творчества «из самого себя», без привлечения материалов из внешнего мира» (Тарж.: “Бахернинг идеологик нуқтаи назари – ижод имконияти “ўз ичидан”, яъни ташқи дунё материаллини истифода этмай амалга ошириши лозим”). Аммо муаллиф масалага чуқурроқ кириб, Бахерни тузатишга, тушунишга ҳаракат қилмайди. Чунки бир маънода Бахер ҳам ҳақ кўринади. Юқорида таъкидлаганимиздек, буюк Низомий ўлмас асарларини яратар экан, ташқи дунё «материалини» чуқур қалбига сингдириб, унга қалби призмаси орқали қарайди, баҳо беради. Албатта, бу мунозара катта тадқиқотларни талаб қиладиган мавзудир.

Шоирнинг «Хусрав ва Ширин» достони юзасидан фикр юритар экан, Е.Э. Бертельс Ширин образини Низомий Ганжа яқинида яшайдиган грузин аёллардан андоза олиб яратган бўлиши мумкин, деган эҳтимолини билдиради: «Конечно, для создания идеального образа женщины Низами мог найти образцы в «Шахнаме» Фирдоуси, где есть такие прекрасные фигуры, как Рудабе или Маниже. Но все можно думать, чтобы создать образ Ширин ему в значительной степени помогла близость к христианским кругам. При смешанном характере населения Ганджы и ее близости к Грузии поэт не мог знать о том, что женщина там была свободна и не подвергалась тому унижению, которое было обычно в стране мусульман» (Тарж.: *“Албатта, Низомий мукамал аёл тимсолини яратиши учун Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сига мурожаат қилмоғи, Рудоба ва Манижа каби ажойиб образларни танлаб олмоғи лозим эди. Аммо, назаримизда Ширин образини яратишида ўзига яқин бўлган христианлар доирасига яқинлик ўз таъсирини кўрсатган. Ганжа аҳолисининг аралаш табиати, у ерда аёлларнинг анча эркин табиатлилиги, мусулмон аёллари каби камситилган эмас эканлиги шоир эътиборини тортган”). Бу мулоҳазаларида ҳам Бертельс бирёкламаликка йўл қўйган, деб ўйлаймиз. Чунки, тарихий шахс Хусрав Парвез ҳақидаги достонда Хусравнинг севгилиси Ширин албатта асосий тимослардан бири бўлмоғи лозим. Иккинчидан, ўз асарлари орқали ислом маърифатини ёйишга интилган мутафаккир мусулмон аёлларнинг ғайридинлар тасаввур этганидек, «камситилган» эмас эканликларини идрок этар эди. Ижтимоий-маиший ҳаётда ёнма-ён яшаган христианларнинг баъзи фойдали илмларини шоир ўрганган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, насоро динида тиб илмини мукамал билиш талаб этилади. Чунки Ҳазрат Исо Масих (а.) таваллуди ва «Инжил» нузули тиб илми ниҳоятла ривожланган бир даврга тўғри келади, илоҳий мўжизалар содир бўлиши ҳам шу илм такомилида намоён бўлади. Бинобарин, исломга қадар аҳли иймон учун тиб илмини ўрганиш тақвонинг кўриниши бўлган бўлиши мумкин. Ана шу маърифий-ижтимоий ҳодиса таъсирида ислом динининг йирик вакили Шайх Низомий ўғли Муҳаммадга қарата айтган пандида шундай дейди:*

Назм арча ва мартаба баланд аст,
Он илм талаб, ки судманд аст...
Мебош табиби Исавихуш,
Аммо на табиби одамкуш.
Мебош фақиҳи тоатандўз,
Аммо на фақиғи хийлаомўз.
Гар ҳар ду шави, баланд гарди,
Пеши ҳама аржуманд гарди...

Биз шоирнинг ушбу ўғитларини буюк ўзбек шоири Низомиддин Амир Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонининг 53-фаслида Султон Хусайн Бойқаро фарзандларидан бири шахзода Шоҳғариб Мирзога бағишлаб ёзган панд-насихатлари билан солиштирадиган бўлсак, икки шоир диний дунёқараши улар мансуб бўлган жамият ва ижтимоий ҳаёт таъсирида юзага келганлиги аён бўлади. Навоий даврида ислом маърифати олий даражада

тарғибот этилиб, нақшбандиядек ҳаётсевар тариқатлар тимсолида исломнинг инсонпарвар ва тараққийпарвар моҳияти очила борган эди. Шунинг учун Навоий ўз шогирдига қилган насихатида етуклик даражасига эришиш учун «Дин илмида манзил айла, бу асл илмдир», дея таъкидлайди:

Гузар қил ҳар неча илм ўлса ҳосил,
Чу дин илмига етсанг айла манзил.
Шаҳ улдурким, шиори илми диндур,
Нединким илми дин илмул-яқийндур.
Улум ичра ўкусанг юз туман фасл,
Тамоми фаръу, дин илми эрур асл.
Бу дин илмики, хомам қилди таҳрир,
Эрур фикҳу, ҳадису сўнгра тафсир.

Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида Хусрав Парвез прототип бўлган Хусрав образини яратар экан, уни фақат салбий хислатлар билан ифода этади ва тарихий воқеликни айнан акс эттиради. Бу ҳодиса Навоий даврида «пишиб етилган» романтик услубнинг реализм сари ўсиб бораётганлиги, реалистик унсурлари сифатида намоён бўлмоқда. Низомий Ганжавий эса Шарқ романтик услуби асосчиларидан бири сифатида Хусрав образига (умуман, барча эпик қаҳрамонлари образларига) романтизм услуби талаблари нуқтаи назаридан ёндашади, уларни ҳаёлий утопияси доирасига олиб киради. Шунинг учун ҳам Низомий қаҳрамонлари динамик, ўсувчи, ўз ички дунёсида қаттиқ руҳий кураш олиб борувчи сифатида ифодаланади. Низомий олийжаноб инсоний фазилатлар тарғиб қилинган маърифий ғояларини ғоят қизиқарли ҳаётий ҳикоятлар келтириш билан зийнатлайди. Навоий эса худди шундай вазифани бажарар экан, ҳикоятлари қаҳрамонлари учун ҳам прототип қидиради. «Махзан ул-асрор» достонида Низомий меҳнат ҳаётнинг асоси эканлиги ҳақидаги ғояни илгари сураб экан, қаттиқ машаққат чекиб ғишт қуяётган мўйсафид ва уни таъна қилаётган йигит ҳикоятини келтиради. Бу ҳикоятда «қиссадан ҳисса» меҳнатни улуғлашдан иборат. Романтизм адабиёти учун табиатнинг мукамал санъати бўлмиш инсон ҳақида сўз юритишнинг ўзи кифоя. Низомий ўз ғоявий мулоҳазасини ҳикоя воситасида асослаб беради. Аммо Навоийнинг зукко ўқувчиси ҳаётий ҳақиқатга кўпроқ эътибор қилади. Шунинг учун Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонининг карам ва саховатга бағишланган бобида «Ўтинчи чол ва Ҳотами Тойи ҳикояти»ни келтирар экан, бирор тарихий воқеа ёки тарихий шахс иштироки воситасида бадиий образ яратади (яъни, тарихий шахс – Ҳотами Тойи). Кўринадики, Низомийнинг романтик қаҳрамонлари Навоий ижодида ўзларининг ҳаётдаги прототипларига эга бўла борадилар. Иккинчи дoston «Фарҳод ва Ширин»да шоир ўз жамияти ҳаётига чуқурроқ назар ташлайди. Унинг жамиятида Фарҳоддек комил йигитлар, Шириндек етуклик тимсоли бўлмиш қизлар бор. Аммо улар нега бахтли эмас? Бу саволга шоир кейинги дoston – «Лайли ва Мажнун»да жавоб беришга ҳаракат қилади, чунки жамият табақаланган, ижтимоий тенгсизлик мавжуд. Бунинг натижасида жамиятда худбинлик, такаббурлик, киши дардига бефарқлик иллатлари авж олган. Шоир яна савол қўяди: бунга ким айбдор?

М. Қ. МУҲИДДИНОВ
Самарканд Девлет Университети профессори
azfolklor@yahoo.com

**“ХАМСА”ЛАРНИНГ БИРИНЧИ ДОСТОНЛАРИДА “ХИЛВАТ” ВА
“ҲАЙРАТ”ЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАЛҚИНИ**

Açar sözlər: xəlvət, heyrət, Nəvai, Dəhləvi, Xəmsə

Key words: hilvat, hayrat, Navoi, Dahlavi, Khamsa

Ключевые слова: хилват, хайрат, Наваи, Дехлеви, Хамса

Остонларнинг биринчи қисмида на бағишловларга кирадиган, на ҳамду наътларга кирадиган ўзига хос боблар тизмаси борки, бу ҳар бир шоир томонидан ҳар хил номланган ва тасаввуфий нуқтаи назаридан жуда муҳимдир. Низомий Ганжавийда бу боблар «Кеча таърифида ва кўнгилни таниш», «Биринчи хилват кўнгил парваришида», «Биринчи хилват самараси», «Иккинчи хилват тунги ишрат ҳақида», «Иккинчи хилват самараси» деб номланган.

Бу боблар ўз моҳиятига кўра достонлар моҳиятини белгилаб келади ва меърожномада бўлганидек кўтарилиш, сайр этиш ва тушиш воқеалари тасвирланади. Амир Хусрав Дехлавийда боблар «Биринчи хилват бандалик ҳақида», «Иккинчи хилват сабо ва сабоҳ сифатида», «Учинчи хилват дил каъбаси ҳарамии зиёрати» деб номланган бўлса, Навоийда бу уч боб уч «хайрат» тариқасида келтирилган. Номланишда Амир Хусрав устози Низомийга эргашган, Навоий эса янги йўлдан борган. Учала шоирда ҳам бу бобларда гап кўнгил ҳақида, кўнгилнинг мўъжизалари устида боради. Аммо бу тушунча учала шоирда бир хил тарзда талқин этилмайди, тасвир ва талқин усули ҳам турлича. Шунинг учун мазкур бобларни қиёсан таҳлил этиш муҳимдир. «Матлаъул анвор»даги уч хилват ва «Ҳайратул аброр»даги уч хайрат бу икки достон моҳиятини англашда катта аҳамиятга эга. Амир Хусрав қалбларга илоҳий нур бағишлаш ёхуд илоҳий нур манбаидан ваҳийлик ҳодисасини назарда тутиб (Амир Хусрав шоирлик - пайғамбарликнинг давоми, кароматдир, деб ҳисоблайди) достоннинг номини «Нурларнинг бошланиш жойи» («Нур чашмаси») деб қўйган. Алишер Навоий эса, тариқат йўлида камолот сари интилаётган кишининг ахлоку авсофи, иймону эътиқодини назарда тутиб, асарга «Аброрлар хайрати» деб ном қўйган. Аброр - валийлик зинапоясида иккинчи босқични эгаллаган киши, соф одам. Ана шу илоҳиёт ошиғининг маърифат олаmidан хайратланиши эътиборга олинган. Шунга кўра, биз «хилват» ва «хайрат» бобларини кўздан кечириб, шоирларнинг асл муддаоси, дунёқараши моҳиятини англаш имконини топамиз. «Матлаъул анвор»да биринчи хилват бандалик хусусида дедик. Бу нима дегани? Бандалик («тааббуд») – чин мусулмонликни англаш, Аллоҳнинг буюклигини, яратувчилигини тан олиш ва идрок этиш, бандалик ҳақиқати, бандалик шарафини билмоқ демақдир. Бобда солиқнинг хилватга чекиниб, тафаккурга берилиши, ўз-ўзини англаши, тунни бедор ўтказиб, кўнгил билан суҳбатлашиши ҳақида гап боради. Амир Хусрав бундай байтлар билан бобни бошлайди:

Суфии гардун чу ба хилват нишаст,
Кард фалак субҳаи парвин ба даст,
Турраи зулмат зи насими баҳор.
Мушкфишон шуд чу лаби рӯзадор...
Чашмаи хур бурд зи ҳар хона тоб,
Тохтан овард ба ҳар дида хоб... (3, 61)

(Осмон сӯфиси хилватга ўтиргач, фалак юлдузлар тасбиҳини қўлга олди. Зулмат зулфи баҳор шабадасидан рӯзали кишининг оғзидай мушк сочувчи бўлди. Офтоб чашмаси улардан нурини кўтарди ва уйқу лашкари кўзларга хужум қилади).

Шоир, шу тарика куёш ботиши ва ёқимли оқшомнинг бошланиши, кейин одамларнинг ором уйқусига кетиши, оламнинг бир сокин осойишталик оғушига ғарқ бўлишини чиройли ташбеҳлар билан тасвирлагач, давом эттириб ёзадики, шундай дилкаш кечада менинг кўзимга уйқу келмади, холи қолиб, хаёлотга берилдим. Гўё тафаккурим, руҳим вужудимдан жудо бўлиб, юкори оламни сайр эта бошлади:

Ман ба чунун тийра шаби тобнок,
Рахт бурун бурдам аз айвони хок.
Жазбаи мақсуд инонам гирифт,
Валвалаи дил раги жонам гирифт.
Дилки шуд аз сийна ба поки бурун,
Бурд маро з-ин тани хоки бурун (3, 62 б).

(Мен ана шундай нурли қоронғи кечада, Тупроқ айвони, яъни ердан кучимни олиб чиқдим. Мақсад жунуни ихтиёримни олди, Кўнгилинг ғулғуласи жоним томирига туташди. Қалб кўксимдан чиқиб, мени бу тупроқ, вужуддан ташқарига олиб чиқди).

Шундай қилиб, Амир Хусрав бу ўринда ўзи ҳақида сўз юритмоқда, яъни, уни хилватнишин бўлиб, илоҳий оламни руҳан сайр этган киши сифатида куриномқда. Иккинчи диққатни тортадиган нарса - бу руҳнинг жисмдан ажралиб, самовий сайрга чиқишидир. Демак, сўфийнинг руҳи жисмини вақтинча тарк этиб руҳоний олам билан сирлашиши мумкин экан. Аммо ҳали бу даражага эришиши керак. Учинчи диққатгалаб ҳолат муаллифнинг руҳ ва кўнги (қалб)ни маънодош нарсалар деб ҳисоблашидир, қалб ҳислар билан эмас, ақл билан ҳам эмас, балки илоҳий амр билан боғлиқ.

Амир Хусравнинг қалби уни тупроқ макони Ердан ҳавога кўтарилиб парвоз эттиради, вужуддаги чор унсур зиддиятларидан халос эттиради. У роз хаймасига оёқ қўяди, яъни камолот сари кўтарилиб боради. Шундай бир даргоҳга муяссар бўладика, улуғлик шарафидан ҳаяжонга тушади:

Дидам аз он сон шарафи баргарй,
К-аз сарам афтод кулаҳи сарй (3, 63-б).

(Шундай бир шараф улуғворлигини кўрдимки, бошимдан афзаллик кулоҳи тушиб кетди). Яъни, бу Улуғлик олдида оддий шаъну шараф, улуғлик ҳеч нарсага арзимади. Хўш, Хусрав руҳи ким билан розлашди, кимнинг хузурида бўлди? Маълум бўлишича, у Дил хузурига етишиб, у билан сирлашади. Дил унга дунёвий кишанлардан руҳни қутқизиш, бандалик ибодатига астойдил берилиб, шайтон бўйнини синдиришга маслаҳат беради.

Дил шоирга ғафлат уйкусига берилмасдан тунни бедор ўтказиш, Дил қиссасини айтиб, Дил розини англашни уқтиради:

Об задам бар руҳи софисифот,
Даст бишустам зи ҳама коинот.
Гаштам аз андишаи олам барй,
Рўй ниҳодам ба ниёйишгарй (3, 70).

(Соф сифатли юзга сув сепдим ва барча коинот ишларидан қўл ювдим. Олам фикрларидан холи бўлдим, илтижо - таваллога юз ўгирдим).

Кўнгил насиҳатини олган сўфий – Хусрав намозга ўтириб сидқидилдан саждага бош қўяди, бандалик шарофатидан руҳи фароғат ва шодлик касб этади. Қалби, қулоғи Худо сўзлари билан тўлади. Парвардигор билан бевосита руҳий мулоқот юз берди. Яъни, шунда бедор сўфий ёри билан висол нашидасини суради, қалб хилватида ҳол мартабасини эгаллайди. Иккинчи «хилват»да бедор ошиқу ориф Хусрав Дехлавийнинг тонгни кутиб олиши ва кундуз нашидасидан дили яйраганлиги, сўнгра сўфиёна само ҳолатига кириши, сархуш ва сармаст бўлиши тасвирланган. Характерлиси шундаки, муаллиф бу бобда она юрти Ҳиндистон табиати, гўзалликлари, гул ва гулзорлар, нурафшон водийларни таъриф этади. Ҳаёт нафосатидан завқланган кўнгил масрурлиги тараннум этилади. Шоир ҳам ҳайрат, ҳам ишқ завқиға кўмилганини баён этиб ёзади:

Ман ба чунун гулшани минунишон,
Домани андеша ба ҳар сў кашон.
Бар сари ҳар сабза, ки пое задам,
Аз дили шўрида навое задам (3, 64-б).

(Мен бундай жаннат каби гулшанда юриб, тафаккурға ғарқ эдим. Ҳар бир майса – ўт устида қадам қўйганимда, ғалаёнли кўнглимдан нола-наво чиқарардим). Ҳаётий оҳанглар – қушларнинг сайраши, сувларнинг ёқимли нағмаси шоир илҳомини қўзғатса, сўфий қалбини илоҳий кудрат ҳақидаги андишалар билан тўлдиради. Кўнгил бундан зиё топиб, янги-янги маъноларни кашф қила боради. Иккинчи хилват «аввалги хилват»дан ҳажман икки ҳисса кўп- шоирнинг ҳиссиёти тасвирига кўп ўрин берилган. Иккинчи «хилват»:

Бар натовон баст гириҳ бар нафас,
Маҳрами Хусрав дили хожа асту бас (3, 75-б).

(Нафсга тугун боғлаб бўлмайди, Хусрав Дехлавийнинг маҳрами Хожанинг дилидир, бас) деган байт билан яқунланади.

«Хожа» – пир. Демак, учинчи «хилват»да пир билан учрашув тавсиф этилади. Амир Хусрав тариқат пирини назарда тутган, чунки у бу «хилват»-ларда солиқ кишининг ҳолатини тасвирлайди.

Учинчи «хилват»нинг насрий сарлавҳаси бундай: «Дар гирифтани эҳром ба ҳарами ҳурмати Каъбаи эҳтиром ва таъзими азимати аъзами шайхул ислом ба зикри хобе, ки он бедори жовидон дид ва мани хуфтара аз он хоб бедорй бахшид, ки ба хоб натвон дид» (3, 76). Таржимаси: (Эҳтиром каъбаси ҳарами ҳурмати учун эҳром олиш ва шайхул ислом улуғворлиги таъзимида (сўз сурмак) ва ул туш ҳақидаким, ул ҳамиша бедор зот кўрмиш эрди ва мен уйқучини ул тушдан огоҳ этди, бундай тушни тушда кўрса бўлмас).

Демак, шоир ҳар қанча сўфиёна хаёлларга берилиб, оламни яратган Тангри қудратидан ҳаяжонланган, ишқ шаробидан беҳуда бўлган бўлса-да, аммо пири муршидга эҳтиёж сезади, раҳнамонинг ҳидоятини истайди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, «хилват»ларда гарчи Амир Хусрав ўз ҳолати, рухий-маънавий кечинмаларини ифодалаган бўлса-да, яъни ўзини ошиқ сўфий сифатида намоён этса ҳам, лекин буни унинг умуман тасаввуфнинг ошиқона йўналишдаги ақидаларига муносабати ва фикрлари деб қарамоқ лозим. Зеро, «хилват» – сўфийлар сирлашуви, қалб асрорининг зухур этиш усули, Ёр билан унс тутиш иштиёқи ва натижасидир.

Хуллас, Хусрав кўнгил амрига қулоқ солиб, ҳаяжон ва қўрқув ичида пир хузурига боради. Ҳолатни пирга ҳикоя этади. Пир унинг ҳолатига разм солиб, хурсанд бўлади, муриднинг саволларига жавоб қайтаради, чунки мурид ўз ҳолатини англаб беришни пирдан кутаётган эди. «Сен жим турсанг-да, аммо нега келганингни билиб турибман», дейди. «Сенга улуғ давлат муяссар бўлди, буни менга тушимда Парвардигор башорат берди», дейди.

Давлат аз он хоб, ки моро намуд,

Давлатат инак ба мадоро намуд (3, 80).

(сенинг давлатинг бизнинг тушда аён бўлди, шундай қилиб давлатинг сенга ёр бўлди).

Хусрав пирдан тушнинг воқеасини айтиб беришни сурайди. Пир жавоб бериб дейди:

Бениши мо аз назари бериё,

Карда миси қалби туро кимиё.

Чун ту намудй хати худиро рақам,

Мо рақами хеш бихонем ҳам.

(Бизнинг риёсиз назаримиздан сенинг мис қалбинг олтинга айланди. Сен ўзлигинг нақшини кўрсатдинг, энди биз ҳам ўз рақамимизни кўрсатамиз).

Маълум бўлишича, Хусрав хилват ўтирган кеча пирнинг ҳам руҳи тупроқдан яралган моддий вужудни тарк этиб, даргоҳга етади, пир жоним ўзлигидан ташқари йўл олган эди, дейди. Бу тун гўё Расули худонинг меърожи эди, ҳар замон нур ёғини қўйиларди, осмон пардалари очилиб борарди. Парвардигорнинг улуғворлиги, шарафи ичра беҳад нур кўрдим ва ёнимда сени ҳам кўрдим. Яъни:

Ман шуда аз нури муқаддас ба тоб,

Муқтабас аз ман ту чу маҳ, з-офтоб (3, 78-б).

(Мен Муқаддас нурдан равшан, сен эса ой офтобдан акс олгандай мендан акс олиб ёришиб турардинг).

Сенга нузул этган ва қалбингни тўлқинлантирган нур ўша нурдир деб айтади пир. Амир Хусрав бу хабардан боши осмонга етади, пирнинг қўлини, оёқларини ўпади, умрим охиригача шу нурнинг нуридан бебахра бўлмайин ва охиратда ҳам бу нур бирга бўлсин, деб дуо қилароқ бобни тугатади.

Топмади сарриштани чун фикрати,

Ҳайрат уза қилди ғулув хайрати.

Ақл ишин яъс жунун айлади,

Васваса ҳушини забун айлади (2, 44-б).

Аллоҳнинг қудратини англашдан ожиз қолади, саволлар устига савол пайдо бўлади. Иккинчи «хайрат»да кўнгул малак олаmidан малакут оламига ўтиб сайрини давом эттиради. Малакут олами, Навоий баёнига кўра, фалак, унинг тўққиз қавати, собиту сайёра – хуллас, моддий оламдир. Кўнгил Тангри қудрати билан яратилган шул муаззам ва мукаммал оламини кузатиб хайрати яна ортади. Само йўлининг чексизлиги, Миррих, Кайхон, Муштарий, Зухра, Зухал, Ой сайёраларини кезади. Ҳамма ерда Аллоҳ таоло қудратини кўради, ҳамма ашёлар бу оламда ҳам яратганга сомеъ бўлиб, ҳамду сано билан зикр айтаётган бўлади. Кўнгил Ерни ҳам сайр этади; шоир ҳар бир сайёранинг афсонавий тушунчаларига ўралган сифатларини ажойиб санъатлар билан тасвирлаб чиқади. Масалан, Зухра таърифиди:

Анда ниҳон эрди пари пайкаре,
Дуржи сипехр ичра самин гавҳаре.
Гавҳари сарчашмаи жондин ёруғ,
Ҳарне йўқ андин ёруғ, андин ёруғ (2, 42-б).

Миррих – уруш, қон ва ғазовот сайёраси деб қаралади, шунинг учун унинг таърифиди шоир шундай сўзларни қўллаган. Бунда Навоийнинг зулмкор шоҳлар, уруш ва жанжалларга салбий муносабат билдираётганини англаш ҳам қийин эмас.

Кўнгил буржларни (ўн икки бурж) айланиб чиқади ва хайрати кучаяди, чунки:

Борчасида зикру сужуд англади,
Маърифатуллоҳға шухуд англади.
Юзланиб ул ҳолида ғайрат анга,
Бирга минг ўлди яна хайрат анга (2/ 45-б).

Кўнгил, шоирнинг тасвирлаб бериши бўйича, шу аҳволда учинчи олам – «бадан мулки» оламига қадам қўяди. Бунини «Хайрат-ул аброр» достонининг учинчи «хайрати»да мушоҳада этамиз. Кўнгил - мусофир, сайру саёҳат қилувчи рух. Дастлабки икки оламини кезгандан кейин, кўнгил инсон вужудига келиб қиради. Бу ерда ҳам у аввалги икки оламда кўрган ҳолатини кўради: инсон аъзолари Тангрига тоат-ибодат билан банддир.

Шоир инсон вужудини, ташқи ва ички аъзоларини бир-бир назм тили билан таърифлаб ўтади. Инсоннинг тупроқдан яралгани, сурати, тўрт унсур омукталигидан ҳосил бўлган табиати ва ҳоказолар хусусида гапиради. Инсон бадани турли иқлимлардан иборат. Инсон ақли, тафаккур ва хаёлот олами мунаққаш қасрлар тимсолида чиройли тасвир этилади. Бу баданнинг шоҳи, вазири, миршаби, фуқароси бор. Бешта ички ҳис ҳам ва бешта ташқи ҳис ҳам ўз вазифасини мукаммал адо этадилар. Аъзоларнинг бари «ҳазрати иззатқа ниёз айлабон, туҳфаларин восита соз айлабон», яъни дуо ва таом билан шукрона айтиб, бандалиқ шартини бажо келтирадилар.

Хожаки кўрди яна мундоқ жаҳон,
Заррада кавн, қатрада дарё ниҳон.
Фикр наҳангига яна кут ўлуб,
Лужжаи хайрат аро мабхут ўлуб.
Фикрат ўти кўкка чекиб дудини,
Хайрати нобуд этибон будини (2, 48-б).

Кўнгилни Навоий «Хожа» дейди эҳтиром билан. Хожа – эга демак. Хожа бундай шукроналик, илоҳий оламлар ягоналиги ва яхлитлигини тарк этиб, беҳуд бўлади - фонийлик юз беради. Натижада кўнгил дунёни ва ғайб олами асрорини ҳам эгаллайди:

Фатҳ ўлуб мулк ила кишвар анга,
Балки жаҳон мулки мусаххар анга.
Мулк ўзию, тахт ўзию шоҳ ўзи,
Борча ўзи, барчадин огоҳ ўзи (2, 48-б).

Кўнгил ўзлигини ва Раббини танишда маърифатга эришади. Мана шу тасвирлардан сўнг Навоий Хожа Баҳоваддин Балогардон ҳақидаги бобни бошлайди, яъни кўнгил эгаси ҳақида ёзади. Бу мантиқан муносиб ва мувофик эди. Бу ўринда шуни айтиш керакки, кўнгил ҳақида ёзиш Низомий ва Жомийда ҳам бор. «Махзан-ул асрор»да Низомий Ганжавий: «Дар тавсифи шаб ва шинохтани дил» (Тун таърифи ва кўнгилни таниш) деган бобни келтириб, бир кеча хилват қолиб, ўз-ўзи билан суҳбат қургани ва кўнгил нима эканини англаганини ёзади.

Роҳи ту дил донд, дилро шинос,

(Сенинг йўлингни кўнгил биледи, кўнгилни танигин) деб ўзига хитоб қилади шоир. Низомийда кўнгил хис ва хирсга, ақлу нафсга зид қўйилади. Низомийда дил таърифи:

Чун маликул арш жаҳон офарид,
Мамлақати сурату жон офарид.
Дод ба тартиби адаб резише,
Сурату жонро ба ҳам омезише.
3-ин ду ҳамагўш дил омад паид.
Он халафе, к-ў хилофат расид (2, 42-б).

(Тангри таоло жаҳонни яратгач, жисм ва жон мамлақати - инсонни яратиб, муайян тартиб билан, қоида билан сурат ва жонни қўшиб тузди. Бу икки қўшилишдан дил вужудга келди, бу халифаликка етган халифа ўринбосар эди.) Демак, дил - инсон, яъни руҳ. Инсон Тангрининг ердаги ўринбосари, шу боис дил ишқ - маърифат макони, у вужуд султони, Низомий Ганжавий бундан кейинги икки «хилват» ва «хилват самаралари» деб номланган бобларда кўнгил ҳақидаги фикр-қарашларини чуқурлаштирган: кўнгилни парвариш қилиш йўллари ва аҳамияти, хилватнинг роздонлиги ва сирлашиш учун муҳимлиги таъкидланади. Мулк ва дунёга муносабат, нафс ва хис масалалари ҳам тилга олиб ўтилади. Демак, кўнгилни алоҳида масала сифатида олиб қараш Низомийдан бошланган. Амир Хусрав бунга аниқ сўфиёна тус бериб, сўфийнинг хилватдаги ҳолатларини тасвирлайди. Алишер Навоий эса, кўнгилнинг моҳиятини тушунтириш ва унинг оламлар бўйлаб сайрига ва илоҳий қудратдан ҳайратланишига эътибор беради. Натижада, кўнгил - руҳ, кўнгил - инсон тушунчалари учала улуғ шоирда ҳам ҳар хил усулда исботлаб берилган. Низомий, Амир Хусрав ва Навоий кўнгилни бош инсоний фазилат, илоҳий маънолар хазинаси деб ҳисоблайдилар.

Яна шу нарса ҳам равшанлашдиким, илоҳ – кўнгил – расул – пир сўфий – шоир бир силсила, бир-бирига яқин. Буларнинг бари Комил инсон сифати ва киёфасини, ботиний оламини белгилайди. Кўнгил – илоҳ макони экан,

Аллоҳнинг барча мўъжизалари шу ерда содир бўлади, шу тариқа кўнгил поклиги инсонни инсон қилади. Кўнгил қанча тозаланса, одам шунча Аллоҳга яқинлашади, дейди Алишер Навоий. Пайғамбар ва валийлар эса кўнгил поклигининг олий тимсолидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахмон Жомий. “Ҳафт авранг”, литография. Т., 1913.
2. Алишер Навоий. «Хамса», танқидий матн. Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев. Т: «Фан», 1960 й.
3. Амир Хусрав Дехлавий. «Матлаъул анвор». Составление критического текста и предисловие Тахира Ахмед оглы Магеррамова. Вступительная статья Г.Ю.Алиева, «Наука», М: 1975 г.
4. Низомий Ганжавий. “Куллиёт дар панж жилд”. Душанбе: Ирфон, 1984.
5. Бертельс. Низами и Навои. «Наука», М. 1965.
6. Кароматов Ҳ. “Қуръон ва ўзбек адабиёти”. Т: Фан, 1993.
7. Комилов Н. “Хизр чашмаси”. Т: Маънавият, 2005.

М.Мухиддинов

Понятия «хилват» и «хайрат» в первых поэмах «Хамсы»

Резюме

В настоящей статье исследуются своеобразные разделы, посвященные так называемому “Хилват” в котором, нет ни хвалы, ни приветствия и душевному “Хайрат” входящие в “Хамсу”. Данные разделы по своей сути определяют смысл поэмы. Раскрываются душевные взгляды Навои и их соответствие взглядом учителей предшественников, внутренний мир, являющийся составляющим полноценного человека со своими философско-умудренными взглядами. В статье исследуются указанные понятия на основе «Хамса» Навои и Амир Хосрова Дехлеви.

M.Muhiddinov

Concepts “hilvat” and “hayrat” of “Hamsa”'s first poems

Summary

This article are investigated original parts, devate to so called "Hilvat" in which, there are no praises, no greetings and mental "Hayrat" intering in "Khamasa" given parts on its essence determines the meaning of poem. Mental vieus of Navoi and their conformity with vieus of teachers of predecissors, interior world, compasing of full value of man with his philosophic. Grown wise with opinions. In article the specified concepts on the basis of "Khamasa" Navoi and Amir Hosrov Dahlavi are investigated.

Rəyçi

Afaq Ramzanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ХАЗРАТКУЛОВ МУТОЛИБ,
Самаркандского Государственного Университета
azfolklor@yahoo.com

ЖИЗНЕННАЯ ПРАВДА СКАЗКИ

Açar sözlər: nağıl, uşaq, tərbiyə, funksiya, nağılçı

Keywords: fairy tales, children, education, function, Storyteller

Ключевые слова: сказки, дети, образование, функция, сказочник

Провозглашение 2014 года в Республике Узбекистан Годом здорового ребенка акцентирует внимание всего общества на проблемах детства. Особую ответственность за правильное воспитание ребенка, гармоничное развитие его личности возлагают на себя, безусловно, педагоги. Вместе с тем следует отметить, что издревле в Республике Узбекистан существовали традиции подготовки маленького человека к взрослой жизни, в которых принимало участие все общество. Воспитать счастливого, удовлетворенного своей жизнью человека – это не только создать ребенку необходимые материальные условия, но, в первую очередь, приложить все усилия для формирования у него адекватных убеждений, представлений, и, в конечном итоге, достойного современного члена узбекистанского общества мировоззрения. Таким образом, воспитание подрастающего поколения – задача, стоящая перед каждым членом общества.

Создание необходимых условий для полноценной жизни будущего гражданина – задача, несомненно, важная. Однако зададимся вопросом – что есть жизнь? В привычном понимании, жизнь – это то, что заполняет наш внутренний мир, и то, что окружает нас извне – мысли, поступки, чувства и переживания, взаимоотношения и многое другое. Важным элементом нашего внутреннего мира и нашего взаимодействия с окружающим являются суждения, мысли. Наши суждения являются отправной точкой всех наших поступков, в процессе размышлений формируется наше мировоззрение. Излагая свои мысли, мы даем возможность другим оценить наши убеждения, представления.

Жизнь многообразна в своих проявлениях, и считать ее не достойной, только потому, что мире существуют преступники - бессмысленно. Мир полон также добродетельных людей. Обращаясь к родителям с вопросом: «Делали ли Вы хоть раз своим детям добро?», мы в первую очередь имеем в виду то, как, с помощью чего воспитывают матери и отцы свои детей. И в этом смысле сказка, ее чтение может стать одним из самых добрых дел, совершенных родителями для своих детей.

Ученые затрудняются в ответе на вопрос, в какое время сказка вошла в человеческую культуру. Во многих сказках мира прослеживается очень древний след верований и традиций людей. История возникновения литературной сказки более понятна и точна – этот жанр возник в Европе в средние века. Сегодня по всему миру популярны литературные сказки Х. Андерсена, братьев Гримм А. Пушкина, Л. Толстого, Ш. Перро. Миллионы детей

получают от чтения сказок незабываемое удовольствие. Однако задача сказки – не столько развлечь, сколько исподволь привить ребенку общечеловеческие и национальные ценности, научить его поступать достойно.

В качестве примера приведем несколько сказок – узбекские народные и сказку Г. – Х. Андерсена. Узбекская народная сказка «Зумрад и Киммат» относится к категории бытовых сказок, и в ней содержится большой воспитательный потенциал.

Зумрад – умная и трудолюбивая девушка, заботливая, приветливая, любящая все живое. Киммат – полная ей противоположность: строптивая, изнеженная и ленивая. Высокомерная и злая мачеха при этом любит только Киммат. Ненависть мачехи к Зумрад стала столь велика, что решила старуха падчерицу со свету сжить – приказала мужу своему, родному отцу Зумрад, отвести дочь в лес и оставить там. Но даже и в лесу нашлась добрая старушка, которая приветила ее и оставила у себя жить. В вознаграждении добродетели, которое присутствует практически в любой сказке, прослеживается четкая причинно-следственная связь, отраженная, кстати, не только в фольклоре, но и в религиозных источниках – например, в хадисах: «Малый золотник может быть ответом как на добро, так и на зло», другими словами – каждое событие имеет свою причину.

Зумрад столь полюбила старушке, что когда попросилась уйти обратно домой, то получила от нее сундук, полный добра. Жадная мачеха, позавидовав падчерице, отправила и свою родную дочь в тот же лес. Невоспитанность Киммат, незнание простых правил этикета (не приветствовала добрую волшебницу, не нашла для добрых слов), отсутствие всякого стремления к исправлению своих недостатков, и, конечно же, лень привели девушку к должному вознаграждению – она, как и ее сводная сестра, получила в подарок от старушки сундук. В сундуке, однако, оказались не драгоценности, а два дракона, которые и проглотили мачеху с ее сварливой дочкой. Мораль этой сказки проста и доступна читателю с малых лет: добро всегда вознаграждается, а зло никогда не остается безнаказанным.

Воплощение идей этического воспитания мы находим и в другой узбекской сказке – «Жадный богач». Фабула сказки в кратком ее изложении – не сложна: вылечил как-то дехканин раненного аиста, и тот в знак благодарности весной принес ему три арбузных семечка. Пospели арбузы, начал дехканин их, один за другим, разрезать, а внутри вместо мякоти обнаружил золото. Донёсся слух о неожиданном богатстве дехканина и до ушей богача (бая). Позавидовал чужому счастью бай, и решил умножить свое состояние – подбил он как-то аиста, потом вылечил. И баю аист принес весной три арбузных семечка. Пospели, наконец, арбузы, разрезал их бай, но не золото там нашел, а рой разъяренных пчел. Из краткого описания очевидно, что в сказке нашло отражение дуальность законов жизни – герой выбирает или жестокость, или милосердие, или добро, или зло. Как писал Жалолиддин Руми, «каждой вещи присуще отражение в ней противоречий». Так, в характере богача выражено четкое желание получать все больше и больше, не отдавая ничего взамен, что и приводит его к печальному концу. При этом сказка подчеркивает неизбежность ответственности за сделанный выбор.

Рассмотренные узбекские народные сказки об этическом совершенствовании человека перекликаются через время и разность культур со сказкой датского писателя Г. –Х. Андерсена «Гадкий утенок», идеи которой не потеряли своей актуальности и в наши дни. Приведем с небольшой отрывок из сказки: И вот, наконец, большое яйцо треснуло.

- Пип! Пип! - пропищал птенец и вывалился из скорлупы.

Но какой же он был большой и гадкий! Утка оглядела его со всех сторон и всплеснула крыльями.

- Ужасный урод! - сказала она. - И совсем не похож на других! Уж не индюшонок ли это в самом деле? Ну, да в воде-то он у меня побывает, хоть бы мне пришлось столкнуть его туда силой!

На другой день погода стояла чудесная, зеленый лопух был залит солнцем.

Утка со всей своей семьей отправилась к канаве. Бултых! - и она очутилась в воде.

- Кряк-кряк! За мной! Живо! - позвала она, и утята один за другим тоже бултыхнулись в воду.

Сначала вода покрыла их с головой, но они сейчас же вынырнули и отлично поплыли вперед. Лапки у них так и заработали, так и заработали. Даже гадкий серый утенок не отставал от других.

- Какой же это индюшонок? - сказала утка. - Вон как славно гребет лапками! И как прямо держится! Нет, это мой собственный сын. Да он вовсе не так дурен, если хорошенько присмотреться к нему...

Скоро утка со всем своим выводком добралась до птичьего двора... Другие утки оглядели их и громко заговорили:

- Ну вот, еще целая орава! Точно без них нас мало было! А один-то какой гадкий! Этого уж мы никак не потерпим!

И сейчас же одна утка подлетела и клюнула его в шею.

- Оставьте его! - сказала утка-мать. - Ведь он вам ничего не сделал!

- Положим, что так. Но какой-то он большой и несуразный! - прошипела злая утка. - Не мешает его немного проучить.

А знатная утка с красным лоскутком на лапке сказала:

- Славные у тебя детки! Все очень, очень милы, кроме одного, пожалуй... Бедняга не удался! Хорошо бы его переделать.

- Это никак невозможно, ваша милость! - ответила утка-мать. - Он некрасив - это правда, но у него доброе сердце. А плавает он не хуже, смею даже сказать - лучше других. Я думаю, со временем он выровняется и станет поменьше. Он слишком долго пролежал в яйце и потому немного перерос. - И она разгладила клювом перышки на его спине. - Кроме того, он селезень, а селезню красота не так уж нужна. Я думаю, он вырастет сильным и пробьет себе дорогу в жизнь.

- Остальные утята очень, очень милы! - сказала знатная утка. - Ну, будьте как дома, а если найдете угриную головку, можете принести ее мне.

И вот утята стали вести себя как дома. Только бедному утенку, который вылупился позже других и был такой гадкий, никто не давал проходу. Его клевали, толкали и дразнили не только утки, но даже куры.

- Слишком велик! - говорили они.

А индийский петух, который родился со шпорами на ногах и потому воображал себя чуть не императором, надулся и, словно корабль на всех парусах, подлетел прямо к утенку, поглядел на него и сердито залопотал; гребешок у него так и налился кровью. Бедный утенок просто не знал, что ему делать, куда деваться. И надо же было ему уродиться таким гадким, что весь птичий двор смеется над ним!

Так прошел первый день, а потом стало еще хуже. Все гнали бедного утенка, даже братья и сестры сердито говорили ему: “Хоть бы кошка утатила тебя, несносный урод!” А мать прибавляла: “Глаза б мои на тебя не глядели!” Утки щипали его, куры клевали, а девушка, которая давала птицам корм, отталкивала его ногою...»

Испытания, выпавшие на долю Гадкого утенка, его мытарства вызывают у ребенка душевные переживания, пробуждают эмпатию и чувство справедливости. Но сказка учит не только этому – герой сказки стойко переносит все лишения, не теряя своей доброты и отзывчивости. Все это доказывает, что сказка является бесценным учителем для ребенка, вступающего в жизнь в противоречивом мире.

Дуализм мира, извечная борьба добра со злом – темы, неизменно присутствующие в сказках. Они учат сохранять честь и собственное достоинство в любых, даже сложных ситуациях. Читая сказки, ребенок не только постигает законы реальной жизни, но и учится делать достойный выбор, противостоять проблемам и неудачам. Формирование мышления, убеждений ребенка является вневременной задачей сказки, что делает сказку любого времени и автора вечной и ценной в деле воспитания подрастающего поколения.

Как мы помним, сказка Г. – Х. Андерсена завершается сценой торжества главного героя: «И вдруг из чащи тростника выплыли три чудных белых лебедя. Они плыли так легко и плавно, точно скользили по воде. Утенок узнал этих прекрасных птиц, и его охватила какая-то непонятная грусть.

“Полечу к ним, к этим величавым птицам. Они, наверно, заклюют меня насмерть за то, что я, такой гадкий, осмелился приблизиться к ним. Но все равно! Лучше погибнуть от их ударов, чем сносить щипки уток и кур, пинки птичницы да терпеть холод и голод зимою!”

И он опустил на воду и поплыл навстречу прекрасным лебедям, а лебеди, завидев его, замахали крыльями и поплыли прямо к нему.

- Убейте меня! - сказал гадкий утенок и низко опустил голову.

И вдруг в чистой, как зеркало, воде он увидел свое собственное отражение. Он был уже не гадким темно-серым утенком, а красивым белым лебедем!

Теперь утенок был даже рад, что перенес столько горя и бед. Он много вытерпел и поэтому мог лучше оценить свое счастье. А большие лебеди плавали вокруг и гладили его своими клювами...» Такие финалы - не только не редкость, а жанровая закономерность сказки. Но считать счастливые окончания сказочных историй лакировкой реальности было бы, по меньшей мере, неправильно. Сказка не только должна поучать, сказка должна еще и воспитывать в ребенке чувство уверенности в себе, веры в свои силы и успех,

настраивать на победу в благом деле. Все это, как и перечисленное выше, формирует в ребенке необходимые качества, складывающиеся в мировоззрение, необходимое для полноценной и деятельной жизни будущего гражданина.

Литература

1. Структура волшебной сказки (сборник статей) / Под ред. Ю. С. Неклюдова. Москва, 2001
2. Узбекские народные сказки. В 2 томах. Составитель к. ф. н. Я. Т. Джураев. Под редакцией д-ра филологических наук Н. В. Владимировой. Художник Д. Афуксиниди. Ташкент: Изд-во ЦК

Hazratkulov Mutolib

Vital truth of the fairy tale Summary

The most important principle in life of each person is the belief. To trust – means, independently to consider, reflect. We believe that occupies our thoughts. Reflecting, the person can change the destiny, the life. The simplest way of development of thinking of our children is since ancient times hearing of fairy tales. Fairy tales are capable to change, enrich an inner world of the child, to help it in search of the place with life, to impart to it such qualities as ability to do good, to be human, to be loyal, make heroic acts. The faith is the most important principle of the life. Believe is the process of self-thinking. We believe in what we are thinking about. Human can change his fortune and life by changing his thoughts.

Hazratkulov Mutolib

Nağılın həyat həqiqəti Xülasə

Hər insan həyatında ən mühüm prinsipi iman təşkil edir. İman – insanın özü haqqında düşüncələri, fikirləridir. Düşüncə insanın öz taleyi və onun həyatını dəyişə bilər. Uşaqların inkişafını düşünərək ən asan yol ta qədim zamanlardan nağılların yaranması və uşaqlara təqdim edilməsidir. Nağıllar uşağın mənəvi dünyasını dəyişdirmək və zənginləşdirmək kimi funksiyaları həyata keçirir, həyatda öz yerini tapmaqda ona kömək etmək, yaxşı insan olmaq, sadıq olmaq, qəhrəmanlıq əməlləri yerinə yetirmək üçün qabiliyyət kimi keyfiyyətləri aşılamaq üçün kömək edir.

Rəyçi

Afaq Ramazanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜLKƏR NƏBİYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ulker azadqizi@ mail.ru

**«QANLI QOCA OĞLU QANTURALI» ARXAİK SÜJETLƏRİN
TİPİK NÜMUNƏSİ KİMİ**

Açar sözlər: Qanturalı, Selcan xatun, evlənmə, qız axtarma, arxaik süjet, qəhrəman, sarı rəng, ağır şərtlər.

Ключевые слова: Кантуралы, Сельджан хатун, женитьба, в поисках невесты, архаический сюжет, герой, желтый цвет, трудные условия

Keyword: Cuntoorali, Seldjan khatun, marriede, searching for a bride, an ancient screenplay, a heroine, yellow, difficult conditions.

«Kitabi – Dədə Qorqud» dastanının qədim süjet və motivlərlə səsleşən boylarından biri «Qanlı qoca oğlu Qanturalı» boyudur.

Eposun birinci yaradıcılıq mərhələsində, yəni erkən dövrlərdə formalaşan bu boy bəzədə, onun qədimliyi haqqında qorqudşünaslıqda kifayət qədər fikir müxtəlifliyi vardır. Mətnə bu boy altıncı sıra düzümündədir. Əvvəla, boyun əsas qəhrəmanları olan Qanturalı və Sarı donlu Selcan xatun obrazlarına nəzər salaq. Qeyd etməliyik ki, Qanturalı Oğuz elinin sayılıb- seçilən igidlərindən olub üzü niqablı – üzü örtüklü gəzən yaraşılıq, qorxmaz qəhrəmanlardan biridir.

Kamal Abdulla bu boyun baş qəhrəmanlarını –Sarı donlu Selcan xatunu yunan eposundakı gözəl Yelena ilə, Qanturalını isə Parislə müqayisə etmiş və göstərmişdir ki, «Paris üstünlüyü gözəlliyə, xarici zahiri görünüşə verir. Qanturalı isə hünərə, şücaətə. Bu Paris və Qanturalını bir personaj kimi bir-birindən ayıran cəhətdir. Amma birləşdirən cəhət də yox deyil. O da budur ki, onların ikisi də zəif cinslə bağlı seçim qarşısında dururlar». (4, s.221)

«Belə rəvayət eləyirlər ki, Troyalı ağsaqqallar onların şəhərinə on illik müharibə, qan-qada, məhrumiyyət gətirmiş gözəl Yelenanın gül camalını gördükdən sonra bir səslə demişlər: bəli, bütün bu əziyyətə, ölüm-itimə dəyərmis...».

...Otuz iki kafir bəyi Sarı donlu Selcan xatunun gözəlliyindən vəcdə gəlib ona yetişməyin yolunu kəsən üç canavarla ölüm-dirim savaşına çıxmış və həlak olmuşdu. Yəqin ki, yenə də dəyərmis...(4, s.221)

Ancaq diqqətli müşahidə göstərir ki, eposun birinci yaradıcılıq mərhələsində yaranan boylardakı ailə-məişət həyatı məsələləri burada davam etdirilir. Burada artıq cəmiyyətin daha sivil bir qaydaya əməl etdiyi görünür – tayfadaxili evlənmə normaları pozulmuş, oğuzda başqa eldən qız alıb gətirmə bərqərar olmağa başlamışdır.

Boyda qız axtarma, qız arxasınca getmənin arxaik modeli özünü fəal göstərir. Qanlı Qoca adlı kişi oğlunu evləndirməkdə qərarlıdır. «Yaranlar atam öldi, mən qaldım. Yerin-yurdun tutdım. Yarınkı gün mən öləm, oğlum qala. Bundan yegrəgi yoxdur ki, gözüm görərkən, oğul, gəl səni evərayım!». «Oğlan aydır: «Baba, çün mənə evərayım deirkən, mana layiq qız necə olur?» Qanturalı aydır: «Baba mən yerimdən turmadın ol turmuş ola! Mən qaraquc atıma binmədin ol binmiş ola! Mən qanlı kafər elinə varmadın ol varmış, mana baş gətürmüş ola!»- dedi. (3, s.85) Qanturalı istəyir ki, alacağı qız igid, cəngavər olsun. Sübh tezdən yerindən qalxsın, düşmənlə

döyüşə girib onu məğlub etsin. Qanlı Qoca oğluna tapşırır ki, istədiyi qızı axtarıb tapsın. Ancaq oğlunun bu işdə aciz qaldığını gördükdə özü qız axtarmağa gedir. Ağsaqqallarla birgə Trabzona – Trapezunda gələrək burada təkurun bir qızının olduğunu eşidir. Ancaq qızı almaq üçün qoyulan şərtlər ağır idi. Bunun üçün ağır sınaqlardan keçməli, yəni, vəhşi şiri, qara buğa və qara buğranı öldürmək lazım idi (3, 85-93). Atası Selcan xatunun arxasınca kafir elinə getməməyi tövsiyə edərkən Qanturalı belə, cavab verir:

Nə söylərsən, nə aydarsan, canım baba?
Bu qədər işdən qorxan, yigitmi olar?
Alp ərə qorxu vermək eyb olur,
Dolamac yollarını qadir qoursa, dünlə yortam
Atlı batub anun balçığına qumlar döşəyim.
Ala yılan sökməz ormanını,
Çaqmaq çaqub oda uram.
Göklə nəhlü uran qələlərin
Qadir qoursa, yapam – yıqam.
Göz qaçuban könul alan
Görklüsünün boynın öpən.
Yağrınında qalqan oynar babasının
Qadir qoursa, başın kəsəyim!
Ya varmıyam? Ya gələm, ya gəlməyəm,
Ya qara buğranın köksi altında qalam!
Ya gələm, ya gəlməyəm!...
Yenə görüncə bəg baba, xatun ana,
Əsən qalun! – dedi. (3, s.85-86)

Göründüyü kimi, burada evlənərkən diqqət edilən əsas məsələ cəngavər qız almaq məsələsinin qabardılmasıdır. Eyni zamanda xaqanlar bu dövrdə qızlarını elə qəhrəman, cəngavər igidlərə vermək istəyirdilər ki, onlar basılmaz olsun, döyüşlərdə, qəbilə və tayfa qarşıdurmalarında ayaq altda qalmasın, özünü, ailəsini, oğuz elini qoruya bilsin. Belə də olur. Qanturalı hər üç heyvanı öldürüb Selcan xatunu atasının razılığı ilə alıb öz elinə gətirir. Doğrudur, təkür sonradan peşman olub Selcan xatunu geri qaytarmaq istəyir. Ancaq Selcan xatunun qəhrəmanlığı sayəsində qoşun məğlub olub geri qayıdır.

Boyda arxaik qəhrəmanlıq detallarını əks etdirən epizodlar az deyildir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür: Selcan xatunun ağır şərtlə ərə verilməsi, Selcan xatunun qəhrəmanlığı, döyüş meydanında yuxuya getmə, döyüş meydanında Qanturalı və Selcan xatunun qarşıdurmasıdır. Ona görə də atası Qanturalını bu fikirdən döndərməyə, Oğuz elinin qızlarından biri ilə evlənməyə çağırır. Lakin Qanturalı öz fikrində ısrarlı olduğunu bildirir və ancaq bu qızı alacağını bildirir. Boyda həmin süjet belə təsvir edilir: «Məgər Trabuzan təkurumun bir əzım – görklü məhbub qızı vardı. Sağına-soluna eki yay çəkərdi. Atdığı ox yerə düşməzdi. Ol qızın üç canavər qalınlığı, qaftanlığı vardı. «Hər kim ol üç canvəri başa – yensə, öldürsə, qızımı ona verirəm» deyir, vədə eyləmişdi. Basmasa, başın kəsərdi. Böyləliklə, oğuz iki kafir bəginin oğlunun başı bürc bədənində kəsülüb asılmış idi. Ol üç canvərin biri qağan aslandı, biri qara buğaydı, biri dəxi qara buğra idi. Buların hər birisi bir əjdahaydı. Bu otuz eki baş kim bürcdə asılmış idi. qağan aslanla qara

buğranın yüzün görməmişlərdi, ancaq buğa buynuzunda həlak olmuşlardı» (3, s.85). Şərtlə ərə verilmə ən qədim ərəgetmə faktıdır. Bu, elçisiz, toysuz, cehizsiz, iki tərəf arasında müəyyən qəhrəmanlıq şərti əsasında ərə getmədir. Burada görüb-sevmə, aşıq-məşuqluq da yoxdur. Xaqan tərbiyəsi almış, hökmdar sarayında böyümüş qızların ərəgetmə ənənəsidir. Burada qız tərəfinin ünvanı məlumdur, o, düşmən qızıdır, təkurun övladıdır. Qanturalı isə qeyri-müəyyən zaman və məkan daxilində qonşu eldən Selcan xatunun arxasınca gəlmiş bir qəhrəmandır. Bu izdivacın görünməyən tərəfləri çoxdur. Təkür qızını tanımadığı, yalnız qəhrəmanlığına güvəndiyi bir adama ərə verir. Bu, əslində arxaik ərəgetmə tipi olub, qız qaçırılmasından bəlkə də əvvəlki mərhələnin hadisəsidir. Burada atanın qız övladına olan münasibəti diqqəti cəlb edir. Təkür qızını hətta razılıqdan sonra kimə verməsi, onun hansı elə, ailəyə gedəcəyi ilə maraqlanmışdır. Ona nə cehiz verir, nə də ki, ata doğmalığı göstərir. Bu, qədim təsəvvürlərdə qız övladına bəslənən münasibətin qalıntılarından biri kimi eposa daxil olmuşdur, çox güman ki, həm də qədim yunan eposundan gəlmişdir. Çünki tərəflər bir-biri ilə çox soyuq münasibətdədir. Təkür sonradan peşman olur, deyir: «Elə üç canvər öldürdüyün bir qızcığazımı aldı-getdi» (3, 90). Selcan xatunun arxasınca qoşun göndərir. Selcan xatunun geriyyə, atasının yanına qayıtma istəyi isə heç bir halda özünü nümayiş etdirmir. «O zamanda Oğuz yigitlərinə nə qəza gəlsə, uyxudan gəlürdi. Qanturalının uyxusu gəldi, uyudu. Uyrəkən, qız aydır: «Mənim möhüblərim çoxdur. Nagah alğarla gəlməsün, tutuban yigidim öldürməsünlər. Ağca yüzlü mən dəlini tutub, atam-anam evinə ilətməsünlər!»- dedi. Qanturalının atını için tutdı, geydirdi. Kəndü dəxi için tutdı, geyindi. Süngüsün əlinə aldı, bir yüksək yerə çıxdı, gözlədi (3, s.90).

Selcan xatunun qəhrəmanlığı Şah İsmayıl dastanından məlum olan Ərəb Zəngi qəhrəmanlığı ilə eyni kökdəndir. Ərəb Zəngi ərəbistanlı Mahmud paşanın qızıdır. Atasını öldürən sonra qardaşı Əhmədün öz evində hərəmilərlə kef məclisi qurması onu qəzəbləndirir, Ərəb Zəngi hamını öldürüb bir qalaya çəkilir. Şah İsmayıl görüşdükdən sonra isə “özü göy polada qütəvvər olub” Şah İsmayıl ilə Türkman elinə yola düşür. Qanturalının özü kimi, Selcan xatunun qəhrəmanlığı da eposda görünür. Ehtimal ki, bu boyu da əlyazmaya köçürənlər onu birinci dövr yaradıcılıq mərhələsində yaranmış boyların içərisindən seçib mətnə daxil etmişdir.

Döyüş meydanında yuxuya getmə ən arxaik detaldır. Yuxuya getmiş qəhrəmanın ayılmasından sonra epik ənənədə böyük qəhrəmanlıq yüksəlişi gözlənilir. Ancaq burada yuxudan ayıldıqdan sonra qəhrəmanın yeni cəngavərlik şücaətləri yoxdur. Bu isə süjetin ya tam arxaikliyi, ya da böyük bir oğuz hekayətinin repertuar həyatı ilə bağlıdır.

Sonuncu detal isə döyüş meydanında baş qəhrəmanların qarşıdurması və sınağıdır. Bu qarşıdurmanın motivi ənənəvi kökə malik deyildir. O, övladsızlıq, ata-oğul, doğmaların döyüş meydanında üz-üzə gəlməsi, ögey ana və s. süjetlərdən xeyli fərqlidir. Qanturalı qadının öz qılıncı ilə onu xilas etməsindən məyus olur, bunu özünə təhqir bilir. Ona görə Selcan xatunu sınamaq istəyir. Selcan xatun isə özünün cəngavərlik sucaəti ilə sınaqdan uğurla çıxır. Aralarında anlaşılmazlığın yaranmasına baxmayaraq onlar elə döyüş meydanında da barışırlar. Bu məhəlli motivdir, dünya eposu üçün səciyyəvi olmasa da, türk epik düşüncəsində diqqət çəkəndir.

Qalqubanı Selcan xatun, turduqında,
Yelisi qara Qazlıq atun bindüğündə,
Babamun ağ-ban eşiginə düşdüyündə
Oğuzun ala gözli qızı-gəlini bildiqda
Hər kişi sözün söylədikdə,
Sən orada turasan, ögyəsən,
«Qanturalı zəbun oldı,
At ardıma aldım çıqdım» - deyəsən
Gözüm döndi, könlüm getdi
Öldürərəm səni! – dedi.
Selcan xatun hal nə idügin bilüb, soylamış, gözəlim, xanım .....
Bəg yigit, ögnərsə, ər öğünsün – aslandır!
Öğünməklük övrətlərə böhtandır
Öğünməklə övrət ər olmaz...
Al duvağım altında söyləşmədim.
Tez sevdin, tez usandın, qavat oğlu qavat

Qadir Allah bilür, mən sana munisəm, yaram, qıyma mane! – dedi. (3, s.92)

Sonda Qanturalı Selcan xatunun igidliyini bir daha təsdiqləyir və deyir: «Aslan uruğa, sultan qızı, öldürməklə mən səni qıyarmıdım? Öz canına qıyam, mən sana qıymıyam; Mən səni sınırdım dedi» (3, s.93).

Boy haqqında qorqudşünaslıqda müxtəlif mülahizələr mövcuddur. X.Koroğlu yazır ki, «XI əsrdən başlayaraq, türkmən igidlərinin məşhur və qəşəng xristian qızları arxasınca gedib özlərinə nişanlı axtarmaq sərgüzəştləri altıncı oğuznamədə əksini tapıbdır» (5, 27). Göründüyü kimi, müəllif boyda bəhs edilən hadisələrin XI əsrlə bağlılığı barədəki mülahizələri təsdiq edir. Bu mülahizəni V.M.Jirmunski daha əsaslı şəkildə şərh edir və yazır ki, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfa böyüklərinin oğullarının Trapezund elindən qız aparmaq ənənəsi qədim idi: «Yəni Həsən Trapezund şahzadəsi ilə ailə quran sayca üçüncü Ağqoyunlu nümayəndəsi idi» (10, 19).

Övliya Cələbi qeyd edirdi ki, türkmənlər Kiçik Asiyaya köçürülməsini daha əvvəl təsdiqləyən oğuzların nəslidir. Onlar özləri ilə düzüb-qoşduğu oğuznamələri də köçəri həyat əşyaları kimi möhkəm-möhkəm qoruyub saxlamış, yeni məskənlərdə də dönə-dönə onları çalıb çağırırdılar» (6, 26-27). «Qanturalı» boyundakı bir sıra hadisələr oğuzların qədim məskənləri, adət-ənənə, qız alma, qız seçmə və qızgətirmə ilə bağlı olmuşdur. Boyun mətnində bu detallar çox mühafizəkarlıqla qorunub saxlanmışdır.

Oğuzların şifahi yaddaşı güclü olmuşdur. Onlar yeni məskənlərə köçüb gəldikdən sonra belə arxaik motivlərini (dastanda Qanturalı-Selcan münasibəti) unutmamışlar. Onlar hətta sonrakı mərhələdə – «XI əsrdən başlayaraq, türkmən igidlərinin məşhur və qəşəng xristian qızları arasında özlərinə nişanlı axtarmaq sərgüzəştləri» (5, 127) ilə çarpazlaşmışdır. Eposun bir sıra tədqiqatçıların Qanturalı süjetini XII-XV əsrlərlə bağlamağa cəhd göstərdikləri tədqiqatlarda təəssüf ki, xalqımızın daha qədim qız arxasınca getmə, müəyyən sınaqlardan çıxdıqdan sonra qız almaq ənənəsi XIV-XV əsrlərin hadisələri ilə eyniləşdirilmişdir (9, 27). X.H.Koroğlunun «...əvvəlki oğuznamələr kimi, altıncı oğuznamə də yerli əfsanə və rəvayətləri özündə cəmləşdirərək oğuzların yeni vətəninə tam formalaşmışdır» (5, 128), fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir.

Bununla belə, yenə X.H.Koroğlu onu da etiraf edir ki, «Amma boy tipinə görə bahadırlıq nağılımı xatırladır» (5, 128). İkinci müşahidə daha dürüst görünür. Təbii ki, «bahadırlıq nağılı» ifadəsini «qədim oğuz hekayəti» kimi başa düşmək daha dürüst olardı. Bizə belə gəlir ki, qədim oğuz məkanında formalaşan altıncı boyun yaranmasında oğuzların cəngavərlik və alplıq həyatını əks etdirən cəngavər qızları seçib onlarla ailə qurmaq, eləcə də şərtlə qız alma ənənələri özünü tez-tez göstərir. Döyüşdə müəyyən şərtləri yetinə yetirib, qəhrəmanlıqlar göstərib qız alıb gətirmə elmi ədəbiyyatda başqa eldən qız alıb gətirmənin ən arxaik tipidir (8, 51-52). Doğrudur, süjetdə ekzoqamiya elementləri də nəzərə çarpır. Qanturalı və onun atası özünün tayfa və ya qəbilə, ailə birliyində qəhrəmana layiqli bir nişanlı tapa bilmir, başqa eldən qız gətirmək istəyi yaranır. Təbii ki, bu, tayfadaxili evlənmə aktının unudulması, yeni nikah münasibətlərinin başlanğıc mərhələsi idi. Təsadüfi deyildir ki, atası deyir ki, «Varayım, oğluma toğrı xəbər verəyim, hünəri varsa, gəlsün alsun, yoxsa evdəki qıza razı olsun» (3, 85-86). Evdəki qızı almaq mümkünlüyü bəlkə də tayfadaxili kəbin normalarının hələ tam unudulmadığını, onun ailə, yaxud qəbilə daxilində hələ də mövcudluğunun davam etdiyini göstərir. Yaxud «evdəki qız» elin, Oğuz elinin qızı da ola bilərdi ki, bütün bunlar yeni münasibətlərin formalaşdığı bir mərhələdə, türklərin qədim vətəninə Qanturalı hadisəsinin baş verdiyini göstərir.

Qəhrəmanın ağır sınaqlardan çıxması və sonda öz arzusuna, istəyinə qovuşması həm də geniş yayılmış nağıl motivlərindən biridir. «Çox zaman qəhrəman adı insanların yerinə yetirə bilməyəcəyi möcüzəli, çətin şərtləri yerinə yetirir. Bu motivə onlarca nağıllarda təsadüf etmək olar». (2, s.28).

«Qanturalı» boyunda bir detala diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Bu da Selcan xatunun «sarı donlu» olmasıdır: «Məgər qız meydanda bir köşk yapdırmış idi. Cəmi yanında olan qızlar al geymişlərdi, kəndü sarı geymiş idi. Yuqarıdan təmaşa edərdi» (3, s.87). Maraqlıdır, nəyə görə yanındakı qızlar al, Selcan xatun isə sarı rəngli libas geyinmişdi? Folklorumuzda və mifoloji düşüncədə Aşıq Abdullanın Sarı Aşıq, dağ kültü əyəninin sarı qız kimi təqdim olunması məlumdur. Sarı rəngin etimologiyası və semantikasını ilə bağlı folklorşünaslığımızda müəyyən mülahizələr vardır. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, «sarı rəng əsasən qıtlığın, quraqlığın, bir sıra xalqlarda isə mərhəmət, fəallıq, şəfəq simvoludur. Uyğurlar özlərini «sarı uyğurlar» adlandırmaqla fəxr etmişlər. Göytürklərdə əsilzadələrə «sarı türklər», əsilzadə hesab olunmayanlara isə «qara türklər» deyilib. Buna görə də birincilərin dövlətinə «Sarı Türkeş» kimi məşhur olması eləcə də ikincilərin dövlətinə isə «Qara turkeş» deyilmişdir. eyni zamanda sarı rəng onqon kimi, yəni 24 oğuz boyundan ağıllı, qüvvətli hesab olunan Nazik boyunun onqonu sarıca quşdur. (1, s.102).

Ümumiyyətlə, sarı rəng həm mifik təfəkküründə, həm də folklor nümunələrində geniş yayılmışdır. Monqollar sarı rəngi qızılı rənglə eyniləşdirmişlər. Buryatlar isə hesab etmişlər ki, bütün varlıqlar sarı rəngdən yaranmışdır; sarı rəng ananın, gümüşü rəng isə atanın simvolu hesab olunmuşdur. Hesab edirik ki, bu Selcan xatunun igidliyi ilə bağlıdır. Bəhlul Abdulla Selcan xatunla bağlı hesab edir ki, «qız nə qədər ata evindədir, o, həmişə sarı donlu təqdim edilir. Qanturalı onu alıb apardıqdan sonra bir dəfə də olsun bu qıza «sarı donlu» deyilmir.

Lakin diqqətli müşahidə göstərir ki, Qanturalı Selcan xatunu oğuzlara aparanda deyir: «Yedi gün, yedi gecə yortdu. Oğuzun sərhədinə çatdı. Çadır dikdi. Qanturalı aydır:

«Hey qırq eşüm, qırq yoldaşım!
Qurban olsun sizə mənim başım!
Həq təala yol verdi, vardım.
Ol üç üç canvəri öldürdüm
Sarı tonlu Selcan xatunu aldım – gəldim.
Xəbər eylə, babam mana qarşın gəlsün!»- dedi (3, s.90).

Fikrimizcə, Selcan Xatunun Sarı donlu təqdim edilməsi onun ağıllı, mərhəmətli və şücaətli olması ilə bağlıdır ki, bu da onu digərlərindən fərqləndirən cəhətdir.

Boydakı Bayburd toponimi kimi, Dərbənd toponiminin də epik düşüncəyə süjetin üçüncü yaradıcılıq mərhələsində gəldiyi şübhəsizdir. Qafqaza və Anadoluya məxsus toponimlərin eposların əlyazma mətnlərinə yazıya köçürülmə zamanı daxil olması spesifik haldır.

Bu boyun coğrafi informasiyaları da oğuz elinin coğrafi hüdudlarını müəyyənləşdirməyə elə ciddi fakt vermir. Burada da hadisələr oğuz elinin qeyri-müəyyən sərhədləri çərçivəsində baş verir. İşlənən toponimlər isə İç Oğuz, Taş Oğuz, Qaruq, Arqubel, Qalın Oğuz elləri adları ilə təqdim edilir.

Boyda Anadoluya yaxın ərazilərin coğrafi adlarına da təsadüf edilir. Ancaq onlarda müəyyən ardıcılıq və qəti müəyyənlik yoxdur. Trabzon toponimi isə maraqlı mülahizələr doğurur. Mətnədən görünür ki, Trabzon oğuz elinə bir neçə günlük sərhəddə yerləşir. Bu yer indiki Gürcüstanın qərb, cənub-qərb sərhədlərinin yaxınlığındadır. M.Müseiyibovun yazdığı kimi, «Bu torpaqların hamısı isə Qalın oğuzu şimaldan əhatə edir» (7, 19). Boydan belə bir cəhət də görünür, o, Qafqaza köçüb gələn oğuzların repertuarında fəal mövqeyə malik olmuşdur. Oğuz ellərinin içərisində yaddaşda yaşayan boy ozanların repertuarında geniş yayılmışdır. Ozan repertuarında sadəcə olaraq X.Koroğlunun dediyi kimi, o, yeni əfsanə və rəvayətlər əsasında yeni repertuar həyatını yaşamışdır. Bu mərhələdə isə təbii ki, ozanlar yeni məskənlə bağlı coğrafi adlarla boyu zənginləşdirməkdən çəkinməmişlər. «Qanturalı» boyundakı Qafqaz və Anadolu toponimləri güman ki, məhz həmin yaradıcılıq prosesi ilə bağlı mətnə daxil edilmişdir.

Beləliklə də «Qanlı qoca oğlu Qanturalı» boyu oğuzların erkən dövr həyatını, məişətini, adət və ənənələrini, cəngavərlik şücaətlərini, habelə oğuz cəmiyyətində qadınların, qızların məğrurluğunu, hünərini, mərdliyini, onların kişilərlə eyni hüquqa malik olduqlarını aydın şəkildə bu günümüzə yetirən arxaik süjetlərin toplusu kimi qorqudşünaslıqda mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Bəhlul Abdulla. «Kitabi- Dədə Qorqud»da rəng simvolikası. Bakı, 2004
2. Əliyev Oruc. «Kitabi- Dədə Qorqud» və Azərbaycan folkloru. Bakı, 1999
3. «Kitabi – Dədə Qorqud» (tərtib, transkripsiya, sadələş. variant və müqəddimə) F.Zeynalov və S. Əlizadə. Bakı, 1988
4. Kamal Abdulla. Sırr içində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud – 2., Bakı, 1999
5. Koroğlu X.H. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Bakı, 1999

6. Mahmudov Y. Xalqımızın yaratdığı və yaşatdığı tarix. Dədə Qorqud dünyası, Bakı, 2004
7. Museyibov M. «Kitabi- Dədə Qorqud»un coğrafiyası. Bakı, 2000
8. Nəbiyeva Ü. «Kitabi- Dədə Qorqud» və folklor ənənələri, Bakı, 2003
9. Гарбузова В.С. Сказание о Мелике Данешменди, Москва, 1959
10. Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и книга Коркута «Книга моего Деде Коркута», М.-Л., 1962

У.Набиева

«Канлы Коджа оглы Кантуралы» типический пример
архаических сюжетов
Резюме

В данной статье привлечён к исследованию бой – сказание эпоса «Китаби- Деде Коркут» «Канлы Коджа оглы Кантуралы» отражающий ранний период огузской жизни, быта, также, архаические сюжеты.

Здесь привлечены к вниманию главные персонажи, их геройства данного сказания, который является шестым в эпосе. В статье был исследован древнейший вид женитьбы – в поисках невесты, поехать за невестой не чужбину, такие архаические элементы, как выдавать замуж с условиями, трудные условия, заснуть на поле боя и т.д. Также были затронуты проблемы бытования желтого цвета в тюркском эпическом мышлении, описание Сельджан хатуна в жёлтом одеянии и т.д., были обоснованы на существовавшие исследования.

U.Nabiyeva

Cuntooraly Cunly Codja is the typical example of archaic plots
Summary

There was won over to investigations side a battle story of “Kitaby Dede Gorgut’s epos” – Cuntooraly Cunly Codjar, which is reflecting the earliest period of oghooz’s life, the way’s of life also the archaic plots. There were won over to attention’s side the main characters, their heroism of given legend, which is on the sixth position of the epos here. There was investigated the most ancient look of marriage – search for a bride, to go off for a bride to the foreign land and also archaic elements about how to get married on some conditions, difficult conditions, to fall asleep in the battle’s field and so on. Also there were in touched with problems of the life’s yellow colour in turkish’s epic thought, a description of Seldjan Khatun in her yellow garment were proved as an existence of description.

Rəyçi: Professor Abdulla Abbasov

MAHİRƏ QULİYEVƏ
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
mahira@mail.ru

FÜZULİ YARADICILIĞININ MƏNƏVİ QAYNAĞI

Açar sözlər: Fizuli, ilahi eşq, bəşəri eşq, şair, söz

Ключевые слова: Физули, божественная любовь, земная любовь, поэт, слово

Key-words: Fuzuli, human love, divine love, poet, word

Orta çağlarda bir çox şairlərin seçdiyi milli və mənəvi özünü ifadə yolu sözün geniş mənasında eşq məfhumuna söykənir. Füzuli yaradıcılığına nəzər salsaq onun iki – İlahi və bəşəri eşq üstündə kökləndiyinin şahidi oluruq. Şair bu fikri daha bəlağətli tərzdə söyləyir.

Məndən, Füzuli, istəmə əşari-mədhu-zəmm,
Mən aşıqəm, həmişə sözüm aşıqanədir (F.Ə., c. I, s. 17)

Qəlbi eşq atəşi ilə yanan şair Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığında xitabın geniş istifadə olunan təcridi – qeyri-məhz [özünü, yaxud özünü və könlünü geriye (başqa bir şeyə) oxşatmaqla edilən xitab] növündən istifadə edərək zahirən özünə, əslində isə yaşadığı cəmiyyətə üz tutaraq ondan mədhu-zəmmə dair gözəl şeir yazmasını istəməmələrini söyləyir. Çünki onun şairanə qəlbi və təfəkkürü zaman və məkan düşüncəsinə sığmayan və Allah sözünün hərflərində təcəllə edən mənəvi yükü – Allah-Təalanın müqəddəs zətinin həqiqətləri ilə məşğuldur.

Ey Füzuli, intihəsiz zövq buldun eşqdən,
Böylədir hər iş ki, həqq adilə qılsan ibtida (F.Ə., c 1, s. 51)

Yaradıcılığında şeiri məşuqa bənzədən şair sevgi qədər sənətin də azad olduğuna işarə edir. Sevginin də sənət kimi özəl olduğunu və heç bir məhdudiyyətə sığmadığını vurğulayır.

Sözsüz ki, yazar və şairlərin təxəyyülü müəyyən qaynaqlara istinad edir. Mənbələrə görə onlar əski və orta çağların qaynaqları olmaqla iki yerə bölünür (2, 4).

A. Əski qaynaqlar

1. İlk əsatir düşüncə tərz
2. İlk inanc və mərasim mətnləri
3. El ədəbiyyatı (folklor)

B. Orta çağların qaynaqları

1. Qurani-Kərim, hədis və qissələr
2. Çeşidli elmi, fəlsəfi, əxlaqi qaynaqlar və təsəvvüf dünyası
3. Yazılı ədəbi-bədii əsərlər (Yeni, müasir əsərlər)

Allah Təalanın bəşər övladına bəxşişi olan bu müqəddəs kitab insanı ən gözəl biçimdə yaratdı, (Bir insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq!) – Tin: 4) ona böyük dəyər verərək hər kəsin ona səcdə etməsini tələb etdi.

İlahi eşqi bütün çeşidləri ilə özündə əks etdirən Quran nəsihətamiz – ibrətamiz surə və ayələr vasitəsi ilə bəşəri eşqin yollarını – Allahın vədinin haqq olmasını, pak söz (tövhid kəlməsi, zikr, həmd-səna) qəbul edənlərin gözəl aqibətini, hər şeyin fəvqündə bir tək Allahın durmasını, düz əməl sahiblərinin özəlliklərini, yaxşı əməl-

lərin mükafatlandırılacağını, pis əməl sahiblərinin şiddətli əzaba düçar olacağını, lövhi-məhfuzun insan taleyində rolunu, insanın öləndən sonra belə durub əməllərinə cavab verəcəyini, ədalətin yollarını mərhələ-mərhələ izah edir. Misilsiz hikmətə sahib olan Quran, Allah-Təalanın düzgün nurlu yolunu və ilahi eşqdən – hikmət, ibrət, nəsihətdən qaynaqlanan bəşəri eşqin yollarını açıqladı.

Eşq uca Allahın (c.c.) nurudur, gözəlliyidir. Gerçək eşq məhz elə Ulu Tanrıya olan eşqdır.

Siracəddin Hacınin sözləri ilə desək: “Ancaq gerçək eşq uca Allaha olan eşqdır. Ona aşiq olan insan yaradılanları yaradandan ötrü sevər. Bu eşq gözələ deyil, gözəlliyədir. Uca Allah (c.c.) sevgisi bütün varlığı ilə Ona dönməkdir, Ondən başqa hər şeyi unutmaqdır, Onun sevgisindən başqa hər bir istəyi qəlbədən çıxarmadır (3,7).

Məhz ilahi və bəşəri eşqin fəvqəladə dəyəridir ki, orta çağlar müsəlman xalqlarının ədəbiyyatında Qurandan istifadə bir ənənə şəklini alaraq geniş vüsət aldı.

Bu fikir rus şərqşünaslarının əsərlərində də öz əksini tapıb:

«Деятели культуры и литературы мусульманского средневековья постоянно обращались к Корану как к своеобразной сокровищнице сюжетов, и коранические сюжеты наряду с языческой древностью постоянно фигурируют и в стихах, и в прозе. И также как в джахилийской поэзии, их привлекает в Коране эмоциональность, заключенная в лаконических стихах, эпическая наивность легенд, искренность, контрастирующая с усложненной, насыщенной тропами и рассудочной образной системой классической поэзии и рифмованной прозы (4, 85).

Quranın məzmun qatları və əxlaqi dəyərləri, istərsə də təkrar olunmaz bəlağət özəllikləri, zərif və zəngin söz incəlikləri orta çağların söz sənətində, o cümlədən, Füzuli yaradıcılığında özünə möhkəm yer tutmuşdur.

Bu möhtəşəm kitabın özəlliklərini Cəlaləddin Suyutinin dili ilə desək: “Quran möcüzədir, çünki ən gözəl düzümü və ən aydın bəyanla çeşidli düşüncələri, ən düzgün və doğru mənaları ifadə etməklə islam dəyərlərini – tövhid, tənzihi, ilahi sifətlər, taət, dua, ibadət, haram, həlal, məmnü, mubah, vəz, nəsihət, gözəl əxlaqi yönüm barədə ibrətləri anladır ki, bunlar da klassik irsin özülünü təşkil edir (6, 115).

1. Deməli, Füzuli yaradıcılığı sözün geniş mənasında eşqdən, daha doğrusu biri-digərindən, Onun nurundan yaranmış ilahi və bəşəri eşqin vəhdətindən qaynaqlanmışdır.

Füzuli yaradıcılığını tədqiq edən alimlərin böyük əksəriyyəti onun lirikasının əsasını təşkil edən eşq məsələsinə fərqli şəkildə yanaşmışlar. M. Quluzadə Şəhabəddin Süleymanın “Füzuli aşıqdır, fəqət bir mütəsəvvüf kimi deyildir, eşqi bəşəri olmaqla bərabər, yenə mərizdir, yenə müstəsna. O, eşqi eşq deyə deyil, eşqin mülidi-ələm olduğuna qane bulunduğu üçün sevir. O, hər şeydə, eşqdə, hüsnə ələm, izzət görür – fikirləri ilə tam razılaşmayaraq yazır: Füzuli bir mütəsəvvüf deyil, onun eşqi bəşəri eşqdır. Sənətkarın eşqini məriz və müstəsna hesab etmək səhvdir. Füzulinin eşqi, Quluzadəyə görə, böyük bir insanın, mütəfəkkir sənətkarın yüksək, romantik eşqidir (5, 65-66). Zənnimizcə, Füzulini romantik şair kimi dəyərləndirmək o qədər də yerinə düşməz.

2. Şairin sənətinin kökündə Sadrul-İslam dövrünün insanlara əta etdiyi mötəbər kitab, onun ecazkar məzmun qatları ilə ləfzi-mənəvi özəllikləri durur.

3. Füzuli yaradıcılığında Allah-Təalanın nur çeşməsi altında dövrün əksər elmləri və onlara aid olan terminologiya, xüsusən də, Orta əsr ədəbiyyatının kökləndiyi Şərq poetik sisteminin terminləri nəzmə çəkilməmişdir. Bu da şairin biliyinin genişliyinə, həmçinin Şərqdə bir poetik sistem kimi təşəkkül tapmış “ilmul-bəlağət” dərindən bələd olmasına dəlalət edir.

İstər elmi-fəlsəfi, istər dini-əxlaqi, istərsə də bədii-estetik düşüncələr sözlə ifadə olunur və sözlə yaranan bütün əsərlər ümumi ədəbiyyat məfhumu altında toplanır. Ədəbiyyat sözünün kökü – ədəbdir. Bu söz təlim, qayda, qanun, davranış məfhumunu bildirən “dəb” sözündən irəli gəlir.

Əvvəllər ədəb – bilik, mədəniyyət, hünər, ünsiyyət, əxlaq qaydaları kimi tanınırdı. İslamın ilkin dönəmində ədəb – mərifət, bilgi, hikmət və əxlaq məfhumları kimi anlaşıldı. İbn Müqəffa ədəb sözünü cəm halda (adab) kimi işlədərək onu dini-əxlaqi toplu və maarif qaynağı adlandırmışdır. Seyid Şərif Cürçani ədəbi – nəfsi paklıq və əxlaqi gözəllik təlimi kimi dəyərləndirirdi (6, 47).

Hicri III əsrdə bu təlim xüsusi ədəb normaları kimi tanınmağa başladı. Sonrakı dövrlərdə söz sənətinin incəliklərini əks etdirən bir sahə kimi formalaşdı. Artıq hicri V əsrdə sərf, nəhv, lüğət, məani, bəyan, bədi, əruz və qafiyə kimi sahələr bu təlimin tərkibinə daxil oldu. IX əsrdən başlayaraq bəlağət elmi müstəqil bir nəzəri sistem kimi tədqiqat obyektinə çevrildi və XIII yüzillikdə “Elmlərin Açıarı” adlı əsərlə öz nizamlı və məntiqli yekununu tapdı (7, 174).

Ədəb və adab terminlərinə, zamanla onların əhatə etdiyi mənəvi yükünə, elmi dəyərinə yetərincə dərindən bələd olan Füzuli yaradıcılığında onlara geniş yer vermişdir:

Ey xacə, gər qulundan ogulluq murad isə,
Şəfqət göziylə bax ona daim oğul kimi.
Vər oğlunu dilərsən ola **sahibi-ədəb**,
Əlbəttə, eylə zillətə mötad qul kimi (F.Ə., c 1, s. 30)

Başqa bir nümunə:

Eylədi rüsva könül raki-giribani **ədəb**,
Qör nə əhli – elmdir, **adab** ilənlər cədəl (F.Ə., c 1, s. 221)

Şair birinci beytdə ədəb sözünü – ədəb-ərkan, ikinci beytdəki adab terminini isə filologiyanın bütün sahələrini özündə əks etdirən elm sahəsi kimi işlətməmiş, adab ilə yarışa, münaqişəyə girən adamı isə elm əhli kimi dəyərləndirmişdir.

Bəlağət elminin tərkib hissəsi olan “fəsaḥət” kəlməsi də sifətin şiddətləndirmə forması kimi şair tərəfindən nəzmə çəkilməmişdir:

Ol düri-durcu – “**ənə əfsəḥ**” ki, hikmət dayəsi,
Şer şəhdilə ləbi-canpərvərin tər qılmamış (F.Ə. c.1, s.40)
və ya
Seyti-fəsaḥət ilə sözümlə tutdu aləmi,
Mən məhdi-etibardə tifi-zəbun hənuz (F.Ə. c.1, s.42)

Sözün aydınlığına böyük önəm verən Füzuli fəsaht sözünü “Leyli və Məcnun” əsərinin müqəddiməsində də qələmə alıb:

Söz gövhərinə nəzər salanlar,
Gəncinə verib guhər alanlar
Cün qalmaqda, qalmaqda fəsaht,
Ərdabi-fəsaht içrə rahət (F.Ə., Fars Divanı, c. 2, s. 26)

Sözün həqiqi qiymətini və çəkisini bilən sənətkarlar aydın, sadə, təmiz, təsirli, xalq təfəkkürünə uyğun və dolğun sözlərdən istifadə etməyə çalışmışlar. Yaradıcılığına böyük məsuliyyətlə yanaşan şair beytlərin birində ən fəsahtlı, ikincisində isə fəsahtlı sözünün aləmi tutmasından söz açır, bununla da öz sözünün aydın olduğuna işarə edir.

Ümumiyyətlə, Füzuli sözü, sənəti insanın ruhuna sirayət edir və bu sirayət özünü güclü göstərdikcə, bəlağətin ruhu da o qədər güclü olur.

Füzuli başqa bir qəsidəsində özünməxsus sənətkarlıqla mübalığının iki növünü – ifrat (şişirtmə) və təfriti (7, 268) (klassik poetikada mübalığının əks istiqaməti – kiçiltmə) təzadlı şəkildə işlədərək mənə çalarını daha da gücləndirmişdir.

Məsnəvi üsulu, qəzəl sənəti
Qazanmış olsa da aləmdə şöhrət,
Lakin bir eybi var, **ifratla təfrit**
Nə onda dad qoymuş, nə bunda ləzzət.
Təkcə qəsidədir hər xeyir işdə
Cilvələr saçaraq sayılır sənət (F.Ə., c. 4, s. 37)

Mənbələrdən bəlli olduğu kimi, qədim zamanlardan başlayaraq XIX əsrin sonu, hətta XX əsrdə belə Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında Şərq poeziyasının bədiyyatı öz əksini tapmış, ən incə, nadir poetik kateqoriyalar onların yaradıcılığında istifadə edilmişdir (9, 3). Bütün bunlara baxmayaraq ədəbi prosesdə gedən yeniliklə əlaqədar olaraq klassik irs uzun müddət öz zəminindən təcrid olunaraq müasir Avropa-Rus sistemi, bəzən də Qərb-Şərq (Qərbə üstünlük verməklə) cıvarı daxilində öyrənilirdi.

Şərqə dair sistem üstündə yazılan, bəlağət elminin ləfzi və mənəvi bədiyyatından bəhrələnərək, onun üstündə köklənən şairi bu zəminindən tamamilə və ya qismən kənar öyrənmək nə dərəcədə düzgündür? Düşünürük ki, bu, bəlkə də dövrün tələbindən irəli gələn bir məsələdir.

Qəsidənin “Dibacə” bölümündə şair yazır: “Gah məsnəvi üslubunun bağçasından gül, çiçək dərdim, gah qəzəl söyləmək küçəsində müşk qoxulu qəzalların (ceyranların) dalınca yuğurdum. Gah müəmma fənnində ad çıxartdım (9, c. 4, s. 28).

Müəmma – klassik Şərq ədəbiyyatında çox işlənən poetik vasitələrdəndir. Müəmma yaratmaq və ya müəmma kəşf etmək yüksək sənətkarlıq qabiliyyəti, geniş bilgi tələb etdiyindən bu məsələyə ədəbiyyat aləmində məhz böyük istedadla malik olan şairlər girişə bilmişlər. Adətən müəmmaların gizli mənə qatlarında nüfuzlu şəxslər, tarixi hadisələr və s. bağlı məsələlər də öz əksini tapır (9,5).

Müəmma nədir? – sualına ölməz sənətkarın öz dili ilə cavab verək: “Bütün nəzm şərtlərinə uyğun, müəyyən bir fikri ifadə edən, mənası gizli şəkildə anlaşılan bədii parça və ya ifadə tərzidir deməkdir (10,5; 11, 17).

Əsərin başqa bir hissəsində:

...Qəsidə zövqündən binəsib olanların varlığını ağıl yox hesab edər.

Kəramətli **fəsaḥət** əhlindən və mərhəmətli **bələğət** sahibindən təvəqqe edirəm ki, bu qiymətsiz daş qırıqlarına və dəyərsiz dağınıq muncuqlara nəzər saldıqda, onun nöqsanlarını bağışlasınlar. Buradakı yaxşı cəhətləri öz zəmanələrinin şərəfi kimi qiymətləndirsinlər (9, c. 4, 28).

Söz hər şeyin fəvqündə durur. Bələğət elminin tərkibinə nəzər salsaq, onu təşkil edən amillərin məhz sözdən başladığını görürük:

Nitq parçasının fəsaḥət və aydınlığını təmin etmək üçün söz aşağıdakı qəbahətlərdən uzaq olmalıdır ki, bunlar da səs uyarsızlığı, yabancı sözlər, söz düzümünün pozulması, qulağa xoş gəlməyən sözlərin işlədilməsi, söz düzümündə uyarsızlıq, nitqdə ağırlıq törədən sözlərin yan-yanaya işlədilməsi, eyni sözün yersiz təkrarı.

Deməli, sözün fəsaḥəti dedikdə nitqin fonetik, qrammatik quruluşu, söz düzümündə dildə özünə yer tapmış sözlərin işlənməsi, tarixən formalaşmış qrammatik qaydaların gözlənilməsi, dəqiq və düzgün tələffüz nəzərdə tutulur.

Söz ustalarının nəzərincə, fəsaḥət sözlər və hərflər arasında tənəsüblük də deməkdir (12, 78, 392, 138). Söz və məna arasında əlaqə, cism və ruh arasındakı əlaqə kimidir, cismin nöqsanı ruha xələl gətirdiyi kimi, sözün zəifliyi də mənaya xələl gətirir. Məna yalnız sözlə birlikdə etibarlıdır (6, 97).

Fəsaḥətin məzmun baxımından öyrənilməsi nitqin məzmun cəhətdən yığcam, aydın olması, nitqin təsir dərəcəsi, məqama görə dinləyicidə inam və yaxud şübhə oyatmaq – yəni nitqin emosional qüvvəsi ilə müəyyən olunur (13, v. 60).

Fəsaḥətli söz, fəsaḥətli kəlam, fəsaḥətli söz birləşmələri – nitqin bələğətliyini təmin edir. Əlbəttə, natiqin fərdi üslubunun da nitqdə yeri əvəzsizdir. Məhz elə bu səbəbdəndir ki, klassik dövr şairləri, o cümlədən, xilqət sevgisini, onun xeyir-duasını öz yaradıcılığı ilə əbədi qazanan Füzuli yazır: “Elə vaxtlar da olmuşdur ki, gündüz axşama qədər düşüncə dəryasına dalıb söz alması ilə məna gövhərini deşmişəm (9, 9-10).

Şairin sözü, fikrə verdiyi dəyəri bir çox alimlər öz əsərlərində təhlil etmişlər:

Şairin məqsədi fikri elə söyləməkdir ki, onun batini (mətnaltı) mənasından söz xiridarları, zahiri – ilkin mənasından istifadə edərək isə “sadədil” oxucular zövq alsınlar. Bu isə sözün misra, beyt və ümumiyyətlə, hər hansı bir şeir vahidi daxilində elə bir düzümünü tələb edir ki, ondan alınan feyz Şərq miniatürləri kimi mərtəbəli olsun, fikir lay-lay açılacaq təsiri gücləndirsin (15, 52).

Göründüyü kimi, şair sözün aydın olmasına yaradıcılığında önəm vermiş, söylənilmiş sözü söyləndiyinə, söylənilməmiş sözü isə söylənilmədiyinə görə işlətməkdən vaz keçmişdir:

Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır,

Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz (F.Ə., c.1, s. 167)

Füzuli bədii sözü yüksək qiymət verərək sənətin əbədi yaşaması üçün həyat sirlərini, mərifət dəryasının incilərini toplayan sənətkarın qarşısında mühüm məsələlər qoyur. O, az sözlə dərin məna ifadə etməyi tələb edir (16, s. 110).

Şair “Rindu Zahid” adlı əsərində yazır ki, əsl söz odur ki, onu avam da başa düşsün (16, 110).

Hər söz müəyyən fərdin qəlbi, təfəkkür və həyat tərzidir. Sözə dəyər verən, onu məqamında, danışığına uyğun tərzdə söyləyən, az sözlə hikmətli mənaya işarə edən, sözünün qiymətini bilir, bu minvalla da özünün qədr – qiymətini artırır.

Əbədi şadlığın şərabi üçün

Sözdən özgə cahanda yox, saqi!

Sözün ölməzliyinə söz yoxdur,

Biz gedərsək də söz qalır baqi (F.Ə., c. 3, s. 15)

İlahi eşqin təsirindən daxilən saflaşmış, ruhən zənginləşmiş şair mənəviyyatın ən yüksək məqamına ucalaraq şeirə, sənətə, sözə və mənaya o cüvədən dəyər verir, sözün qüdrətini həqiqətdə görür. Söz və mənə arasında uyğunluğun əsl sənət üçün vacibliyini vurğulayır. Fikrin poetik ifadəsi Füzuli şeirində aşağıdakı kimi əks olunur:

Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,

Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can (F.Ə., c 3, s. 294)

Bu vəhdət bədiyyatın hər iki bölümündə – söz incəlikləri və ya ləfzi sənətlər və həmçinin, mənə gözəlliklərində özünü bariz şəkildə göstərir.

Əks, “təbdil və tədvir” adlanan poetik formada söz-mənə vəhdətini nəzərdən keçirək.

Bu poetik formanın izahına keçməzdən əvvəl onu da qeyd edək ki, Füzuli yaradıcılığında, “əks” termini özünü iki şəkildə göstərir:

1. Əks mənəli sözlərin qarşılaşdırılması nəticəsində yaranmış antitezadır ki, klassik ədəbiyyatda təzad adlanır: dost-düşmən, çox-az, yox-var, yoxluq-varlıq, gədə-şah, mələk-bəla və s.

2. Tərsinə çevirmək, yerini dəyişdirmək və dövr etmək kimi tərcümə olunan fiqurlar silsiləsindən olan əks ilk anda çox asanlıqla ərsəyə gələn bədiyyata oxşasa da, əslində dərin bilik, estetik zövq və zəngin söz ehtiyatı üstündə qurulur.

Onu da qeyd edək ki, Füzuli yaradıcılığında Quran üslubuna xas olan poetik formalara geniş yer verilir. Əks, təbdil və tədvir də məhz bu qəbil bədii ifadə vasitələrindəndir.

Kullun fi-Felek

Rebbeke fe-kebber

Şairin yaradıcılığında özünə möhkəm yer eləmiş “əks”, misra və ya beytdəki yerinə görə müxtəliflik təşkil edir:

1. Birinci misranın bir qisminin əksinə çevrilməsi

Pərişan halin oldum, sormadım **hali-pərişanım** (F.D., c. 1, s. 367)

Bu beytdəki əks sənəti eyni kökdən yaranmış sözlərin bir sətir daxilində gerçəkləşən iştiqaq sənəti üzərində qurulmuşdur ki, bu da sözün həm forma, həm də mənə incəliyini təmin edir.

Eyləməz xəlvətsərayi-sirri-vəhdət məhrəmi,

Aşığı məşuqdan, məşuqu aşiqdən cüda (F.Ə., c. 1, s. 51)

3. Bəzən birinci misranın başlanğıcı ikinci misranın sonuna keçməklə raddül əcüz aləs-sadr üstündə nəzmə çəkilir.

Aruzu eylər ki, mən tək müttəsil bimar ola,

Kim ki, vəsli-nərgisi-bimarin **eylər arizu** (F.D., c. I, s. 282)

4. Raddul əcüz aləs-sadrin raddul həşv aləl əcüz növü üstündə yazılmış əksə nümunə:

Sanma cövr etsən Füzuli, incinib tərkin qılə,
Gər cəfa qıl, gər vəfa camı fəda sən qatılə,
Mən xud öldüm, imdi sən **tiği-cəfa** alıb ələ,
Lütfünü öldürsən, ey dilbər, **cəfa tiği** bilə
Anda həm bolğay mənim ruhim mədədkarin sənin (F.Ə., c.1, s. 365)

5. Əksinə bu növü eyni kökdən yaranmış sözlərin (iştiqaqın) raddül əcüz aləs-sadrin Raddül həşv aləl ibtida növü üstündə qurulub:

Eylə ki, **məşuqi aşiq** qeyrə dəmsaz istəməz,
Aşiqin məşuq həm qeyr ilə həmrəz istəməz (F.H.S., 38)

6. Əksin bu növü beyt daxilində, özü də raddul-sadr aləl-həşv (sözün əvvəldən ikinci misranın ortasına keçməsi) üstündə yazılmışdır.

Baqiyi möcüz nə hacət əmri-həqq isbatına

Aləm icrə **möcizi-baqi** yetər Quran sana (F.Ə., c1, s. 56)

Bu poetik ifadə – əks bir daha mənə – məzmun, söz-ləfz vəhdətini qabarıq şəkildə nümayiş etdirdi. Beləki:

1. İstər misra daxili, istərsə də beyt daxili nitq parçasının çevrilməsi mütənasib (simmetrik) bir tərzdə baş verir ki, bu da söz düzümünə xüsusi ahəngdarlıq bəxş edir
2. Təkrarla yaranan ritm söz ahəngini təkmilləşdirir.
3. Nitq parçasının çevrilmə və ya dövretməsi həm də yeni mənə çaları yaradır ki, bununla da sözün bədi məzmununa da xidmət edir.
4. Çevrilmiş nitq parçası əvvəlkindən daha güclü və ən azından ona bərabər olmalıdır ki, şeirin bəlağət və fəsahtliliyinə xələl gətirməsin.

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim
2. N.Göyüşov. “Şərq poetikasının nəzəri əsasları M.H.Quliyevanın “Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları” kitabına “Giriş”, 2010
3. Siracəddin Hacı. Hz. Nizami Gəncəviyə görə cəmiyyətin dəyişməsi qəlbədən başlayır. Bakı, 2012
4. Б.Я.Шифдар. Образная система арабской классической литературы: Москва, Наука, 1974
5. M.Quluzadə. Füzulinin lirikası Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı – 1965
6. M.H.Quliyeva. Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. “Ozan”, 1999
7. И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Т. VI. Москва-Ленинград, АН СССР, 1960
8. M.Quliyeva. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, Maarif, 2001
9. Məhəmməd Füzuli. Farsca Divan, c. IV / hazırlayan Hasibə Mazioglu. Tehran, 1374
10. M.Quliyeva. Klassik Şərq poetikası. Bakı. Yazıçı 1991
11. M.S.Sultanov. Müəmma. RƏF əsərləri, c. II, Bakı – 1963

12. Məhəmməd b. Ömər Raduyani. Tərcümanul-bəlağə. Təshih prof. Əhməd Atəş. Tehran. 1362; Əs-Seyyid Əhməd əl-Hasımi. Cəvahirul-bəlağə fil-məani vəl-bəyan vəl-bədi: Beyrut-Lübnən; Rəşidəddin Məhəmməd Ömər Katib Bəlxi məruf bi Batvat Hədayıqus-sher fi dəqayıqış-şir. Təshif Ustad İqbal Aşitani. Tehran 1362
13. Siracəddin əs-Səkkaki Miftəhul-ulum. Əlyazma (Ə.U) B-5668
14. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı, 1958, c. III
15. Əzizağa Nəcəfov. Füzuli. Şairin yaradıcılıq psixologiyası. Bakı, Mütərcim, 2012
16. Həmin Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı 1958

Qaynaqlar

1. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 1 cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı 1958
2. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 2 cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı 1958
3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 3 cild. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı 1958
4. Məhəmməd Füzuli. Hədiqətüs-süəda tərtib edənlər: (Səfərli, M.Nağıyev və N.Çöyüşov), Bakı, 1993
5. Məhəmməd Füzuli. Farsca Divan, c. III / hazırlayan Hasibə Mazioğlu. Tehran, 1374

Маира Кулиева

Духовный источник творчества физиули Резюме

Путь национального и духовного самовыражения, избранный многими поэтами средневековья, зиждется на понятии любви в его широком смысле. Обратив взгляд на творчество Физиули, прослеживается, что поэт основывается на два понятия любви - божественную и человеческую.

В представленной статье говорится о духовном источнике творчества Физиули, о единстве дополняющих друг друга видов любви - духовной и человеческой – в творчестве поэта, о содержательных пластах чарующего Корана в его произведениях и их формально-содержательных особенностях, а также о поэтическом воплощении в творчестве поэта терминов, на которые опирается восточная средневековая литература.

Mahira Guliyeva

The moral source of Fuzuli creativity

Summary

The national and spiritual self-expression chosen by the medieval poets is based on the concept of love in the broadest sense of the word. If to overview the creativity of Fuzuli we will witness that it was tuned on two - divine and human love. The article deals with moral source of Fuzuli creativity, the unity of divine and human love that supplement each other, with content layers and wording and moral specificities of the magic Koran, the circle of the Eastern poetic terms used in Fuzuli creativity that medieval literature was based on.

Rəyçi: Leyli Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

YEGANƏ ƏLƏSGƏROVA
(BDU)
shamsiyye@hotmail.com

**O.HENRİ HEKAYƏLƏRİNDƏ OBRAZIN PEŞƏ
MƏNSUBİYYƏTİ VƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DÜNYASI**
(*"İncəsənətə sevgidən" hekayəsi əsasında*)

Açar sözlər: konflikt, xarakter, psixologizm, hekayə, sosial problemlər

Ключевые слова: конфликт, характер, психологизм, рассказ, социальные проблемы

Keywords: conflict, character, psychologism, narrative, social problems

Görkəmli yazıçı O. Henri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış və Amerika Birləşmiş Ştatları ədəbiyyatının tarixinə qüdrətli hekayə ustası kimi adını əbədilik həkk etdirmişdir. Onun hekayələri dövrün aktual problemlərinə işıq saldığına, müraciət etdiyi hər bir ağrıya-acıya sözün magik gücü ilə yüksək bədii dəyər qazandığına görə indinin özündə də həqiqi sənət nümunəsi kimi dəyərinə və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

O.Henri Amerika gerçəkliyinin bütün mürəkkəbliklərinin, ziddiyyətlərinin mahir bilicisi və ifadəçisidir. Onun hekayələrində reallığın zəngin və aktual sosial-iqtisadi, mənəvi-əxlaqi problemləri özünün hərtərəfli əksini tapmışdır. Amma maraqlı cəhət bundan ibarətdir ki, yazıçı heç bir hekayəsində sadəcə olaraq problemin işıqlandırmasına xüsusi cəhd göstərməmişdir.

Gündəlik həyatın dözülməz çətinlikləri bütün hallarda insan xarakterlərinin təsviri fonunda ifadə olunmuşdur. Başqa sözlə desək, yazıçını ilk növbədə insan, onun iç dünyasının bənzərsizlikləri, hər an üzə çıxmayan, amma məqamında səciyyəvi xarakteroloji tutum qazanan psixoloji yaşantıları maraqlandırmışdır.

O.Henri yalnız ABŞ-da doğulub baya-başa çatdığına görə deyil, həm də cəmiyyətin həyat ritmi, ruhu ilə yaşadığına görə əsl amerikalıdır. Onun hekayələrinin personajları ilk növbədə insandırlar, amma həyat, düşüncə tərz, psixologiyası, yaşamaq uğrunda mübarizə devizi baxımından isə amerikalılardır. Hekayələrdə bu iki səciyyəvi cəhətin – insanlığın və məkan konkretliyinin birləşdirilməsi obrazların özünəməxsusluqlarına təminat yaratmışdır.

Müəllif kimi O.Henrinin mövqeyi dəyişməzdir, sosial, sinfi, millətçilik, dini və s. məhdudiyyət tanımır. O, "sərt reallıqdan qaçmaqdan daha çox, məhəbbətin dəyişdirici gücü, bütün insanların (hətta cəmiyyətin normalarına uyğun gəlməyən həyat tərz, keçirənlərin) insanlığın mövcudluğunun əsası olan xeyirxahlığa və namusluluğa cəhdi, dəyişmək və yeni həyata başlamaq imkanının hər bir insan üçün real şans olması kimi əbədi dəyərləri təsdiqləyir(1).

Maraqlıdır ki, yazıçı əbədi dəyərlərin təsvirində ümumi insani meyarlara nə qədər istinad etmişdirsə, onların gündəlik ömürlərinin ifadəsində amerikalılıq prinsiplərinin ifadəsinə bir o qədər diqqət yetirmişdir. Birmənalı şəkildə onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu iki prinsip bir-birini dolğunlaşdırsa və tamamlasa da, ədib birinci tərəfə daha çox üstünlük vermişdir. Nəzərə alınması digər cəhət isə bundan ibarətdir.

rətdir ki, müəllif obrazlarını ümumi insani dəyərlər işığında təsvir edərkən onların mənəvi aləmini işıqlandırmağa xüsusi diqqət yetirmişdir.

"İncəsənətə sevgidən" adlı hekayənin qəhrəmanları incəsənət vurğunlarıdır. Hekayənin dilimizdə iki tərcüməsi vardır. Əşrəf Hacıyevin tərcüməsində əsər "İncəsənətə məhəbbət naminə" adlanır (2), "İncəsənətə sevgidən" adlanan ikinci tərcümənin mütərcimi isə Əlişirin Şükürlüdür (3). Müəyyən zəruri fərqlərin olmasına baxmayaraq, hər iki tərcümədə yazıcının əsas sənətkarlıq prinsipləri və vasitələri qorunub saxlanıldığı üçün ikinci variant təhlilə cəlb edilmişdir.

Hekayə "incəsənəti sevirənsə, qurban verməkdən qorxmamalısan" mülahizəsi ilə başlayır. Müəllifin mövqeyindən verilmiş bu mülahizə ilk baxışdan sanki oxucunu əsərdə incəsənətin problemlərindən, yaradıcı şəxsiyyətlə vurğunu olduğu sənət arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrdən söhbət gedəcəyinə hazırlayır. Kiçik həcmli bu əsərdə isə ilk növbədə bir-birini sevən iki gəncin həyatlarının bütün gələcək tale və aqibətlərini müəyyənləşdirə biləcək səciyyəvi epizodu təsvir edilmişdir.

Co Lerreb ABŞ-ın mənzərəli Orta Qərbində böyüyüb boya-başa çatmışdır. Yaşadığı məkanın təbii gözəllikləri, özünün romantik xarakteri və istedadı onda rəssamlığa xüsusi maraq oyatmışdır. Diliya Keruzer isə Cənubda dünyaya göz açmış və kiçik yaşlarından bütün varlığı ilə musiqiyə bağlanmışdır. Onlar studiyada qarşılaşır, bir-birlərinə vurulur və tezliklə ailə qururlar. "Ər-arvad xoşbəxt idi. Onlar bir-birinə məxsus idilər, incəsənət də onlara... Bu mənzilin sakinləri, şübhəsiz, mənim sözlərimi təsdiqləyərlər ki, dünyanın ən xoşbəxt adamlarıdır. Xoşbəxtliyin yaşadığı mənzil darısqal ola bilməz" (3,17).

Yazıcı öz obrazlarının xoşbəxtliklərini iki cəhətlə əsaslandırır. Bir tərəfdən onlar gəncdirlər, bir-birlərini sevirlər. Digər tərəfdən isə onların hər ikisinin həyatının mənası vardır, çünki hər iki gənc incəsənət vurğundur, yazıb-yaratmaq eşqi və əzmi ilə yaşayır. Hadisələrin gedişinin belə təsviri ilk baxışdan diqqəti əsas mətləbdən uzaqlaşdırmaq, yaxud da xoşbəxtliyin arxasınca gələ biləcək bəlalara hazırlıq məqsədi daşıyır.

Co Lerreb və Diliya Keruzer duyğularının, içlərinin dadını çıxartmaqla ömür sürmək istəyirlər, amma həyatın gündəlik qayğıları məişət problemləri ilə yaşamağı da zəruriləşdirir. Pulları qurtarana kimi məhəbbətlə və incəsənətlə bağlı böyük ideallarla və arzularla yaşayan ər-arvad pulları qurtaran kimi ideallardan əl çəkmək, gündəlik həyatlarını təmin etməyə qadir işlər haqqında fikirləşmək zorunda qalırlar.

Möhtəşəm musiqi əsərləri yaratmaq arzusu ilə yaşayan Diliya ərinin rəssamlıq sahəsində axtarışlarını davam etdirməsi üçün evlərdə musiqi dərsi vermək qərarına gəlir. "Lakin günlər bir-birini əvəz edirdi və yüksəklərə qaldırılmış İncəsənət bayrağı hələ də öz dirəyində çarəsiz halda dalğalanırdı. Bəzən belə də olur, halbuki bayraqdarın günahı yoxdur. İşgüzarlığa üstünlük verən qaba adamların söylədiyi kimi, hər şey evdən kənara, evin içinə isə heç nə. Mister Maestri və Ler Rozenştoka xidmət haqqını ödəmək üçün pul tapılmırdı. Amma İncəsənəti sevirənsə, heç nədən qorxmamalısan. Beləliklə, Diliya bir dəfə bəyan etdi ki, musiqi dərsi demək qərarına gəlib, çünki dolanmaq lazımdır" (3,18).

Maraqlı mənzərə müşahidə olunur: bir tərəfdə dirəyində çarəsiz halda dalğalanan İncəsənət bayrağı, bir tərəfdə böyük sənət əsərləri yazıb-yaratmaq əzmini həyatlarının mənasına çevirən iki istedadlı gənc, bir tərəfdə isə gerçəkliyin dolanmaq lazımdır kimi acı həqiqəti. Seçim zahirən onlarındır, əslində isə tale ər-arvadın

qarşısında bir yol qoyubdur, o da bundan ibarətdir ki, gənclər sağ qalmaq, yaşamaq uğrunda mübarizə aparmalıdırlar, dolanmağa, xidmət haqqını ödəməyə pul tapmaq naminə istəmədikləri işləri görməlidirlər.

Onların əzabı, psixoloji sarsıntıları bu məqamdan başlayır. Çünki gənclər ikinci seçim qarşısında qalırlar və ikinci seçim birinci seçimdən daha ağır və daha əzablıdır. İkinci seçimin fərqli cəhəti birbaşa onların özləri ilə bağlı olmasındadır. Birinci seçim məcburidir, çünki gənclərin qarşısında alternativ yoxdur, istəmədən məişət qayğısı səviyyəsində məsələlərin həlli ilə məşğul olmalıdırlar. İkinci seçim könüllüdür və "incəsənət qurban tələb edir" mülahizəsi burada özünü daha çox doğruldur. Bu seçimdə mənəvi əzabın fəvqünə qalxmağı bacaran sevən ürək qalib gəlməyi bacarır.

O.Henri qəhrəmanlarını həyatın təsvir etdiyi bədii dünyanın məntiqinə uyğun gələn ən ağır sınaqları ilə üz bəzək qoyur. Hər bir sınaq işə istər-istəməz barışılmalı mümkün olmayan, amma lazım gələn itkidir. Yazıçının sənətkarlıq məharəti obrazların sınaqdan keçdiyi epizodların təsvirində bütün mükəmməlliyi ilə üzə çıxır. Onun müsbət ideyanın daşıyıcıları olan surətləri çox itkiyə məruz qalırlar, amma bütün hallarda özlərinə, içlərinə, sevgilərinə, mənəvi təmizliklərinə sədaqəti qoruyub saxlayırlar. "O.Henrinin qəhrəmanları adi adamlardır, "çoxlardan biridir". Yazıçı üçün ən vacibi insanın daxili dəyərləridir, xeyirxah ürəyidir, sevmək və acımaq bacarığıdır. İnsanların bir-birinə verə biləcəklərinin arasında ən qiymətli sevgidir" (4,11).

Co və Diliya üçün seçim məqamında qərar qəbul etmək əslində həyatının mənasını təşkil edən arzusundan imtina etmək deməkdir. İki istedadlı və öz istedadının gücünə inanan incəsənət vuruşundan biri digərinin perspektiv yaradıcılıq karyerası naminə özünü, idealını və s. qurban verməlidir. Yazıçı qurban qərarını və əzmini mərhəmət hissi ilə əlaqələndirmir. Onun fikrinə görə, belə bir kritik psixoloji şəraitdə qeyri-adi fədakarlığa yalnız böyük məhəbbət hissi və vuruşluq duyğusu ilə yaşamağı bacaran qadirdir.

Diliya içində yaşadıkları ağırları bürüzə vermədən qərarını açıq şəkildə bəyan edir və özünü musiqi dərsi verən müəllim kimi aparmağa başlayır. Kulminasiyanın açılmasına qədərki mərhələdə gənc qız özünü musiqi müəllimi kimi o dərəcədə real aparır ki, onun məhz dərslərinə inam yaranır. Özü psixoloji sarsıntı keçirən Diliya müsbət psixoloji emosiya mənbəyinə çevrilir. Dərs dediyi uşaqların ailəsindən, onların valideynlərindən elə insani epizodlar danışır ki, bütün bunları ilk növbədə gündəlik ömründə yaşayanlar müşahidə apara bilərlər.

Diliya sevdiyi həyat yoldaşının incəsənət sahəsində uğurlar qazanması naminə onunla oyun oynayır. Özünü vuruşlu olduğu sahədə işləyən – musiqidən dərslər deyən kimi göstərir. Co da evə pul gətirərək çəkdiyi tablolarından birini sərffəli qiymətə satdığını bildirir. Hadisələrin gedişindən xəbərdar olmayan oxucuda gənc ailənin həyatında normal, xoşbəxt günlərin başladığı təsəvvürü yaranır.

Günlərin bir günü Diliya qolu sarğılı şəkildə evə gəlir və dərslər dediyi Klementinin ehtiyatsızlıqdan pendirini üstünə qızardılmış çörək tökəndə yağ qoluna sıçratdığını bildirir. Co həyat yoldaşının işi ilə ciddi şəkildə maraqlandıqda onların bir-birlərindən gizlətməyə çalışdıqları acı həyat həqiqəti ortaya çıxır. "Mən dərslər tapa bilmədim... Sənin də rəssamlıqdan uzaqlaşmağına razı ola bilməzdim. Ona görə də camaşırxanaya – iyirmi dördüncü küçədə yerləşdiyini bilirsən – köynək üstələmək üçün işə düzəldim. Doğrudan da, bütün bunları əla fikirləşmişdim –

Pinkini və Klementina barəsində – necə bilirsən, Co? Bu gün camaşırxanada bir qız ütü ilə əlimi yandırandan sonra evə gələrkən yol boyu qızardılmış çörək barədə bu hadisəni uydurdum. İncimirsən ki, Co? Axı mən işə düzəlməsəydim, bəlkə, sən də öz etüdlərini peoriyalı cənaba sata bilməzdin" (3,22).

Süjet xəttinin inkişafının məhz bu mərhələsində sevən qadının fədakarlığının və özünün mənəvi idealından imtinasının səbəbi aydın olur. Onu belə qeyri-adi alicənab əmələ sevgisi, incəsənət vurğunluğu, təmiz mənəvi aləmi vadar edir. Gənclərin dialoqunun sonrakı mərhələsindən acı həqiqətin başqa bir tərəfi üzə çıxır və bilinir ki, Diliya kimi Co da incəsənətlə məşğul olmur, həyat yoldaşının çalışdığı camaşırxananın qazanxanasında işləyir.

Göründüyü kimi, adi bir ailənin timsalında gerçəkliyin ağır sosial problemləri təsvirini tapmışdır. Amma yazıçının sənətinin gücü burasındadır ki, hekayədə sosial konflikt birbaşa təsvir olunmamışdır, insan taleyinin gündəlik həyatdakı gedişinin ifadəsində əks etdirilmişdir. Hekayənin qəhrəmanları həyatın sosial konfliktlərindən yüksəkdə durmağı bacarırlar, talelərindən şikayət etmirlər. Gündəlik ömrün, pulsuzluğun yaratdığı çətinliklər onları sındıra bilmir, bir-birindən soyutmağı bacarmır. Çünki onların gücü bir-birlərini ürəkdən sevmələrindədir, həyat eşqlərindədir.

O.Henri gerçəkliyin irili-xırdalı bütün problemlərini obrazların mənəvi dünyası, bütün əsərin ümumi ruhu ilə bağlamağı bacarmışdır. Görkəmli rus yazıçısı Y.Zamyatin O.Henridən danışarkən onun yaradıcılığının bu cəhətinə xüsusi diqqət yetirmişdir: "O.Henri oxucuları ilk növbədə dilindəki kəskin, parlaq eksentrik və qəfil simvolikası ilə məftun edir. Bu, imajinistlərin simvolistikasındakı ölü, mexaniki eksentriзм deyil: "O.Henridə obraz bütün hallarda daxilən iştirakçı surətlərin, epizodun və ya bütün hekayənin əsas tonallığı ilə bağlıdır" (5)

Yazıçı simvolları, deyimləri, söz və cümlə səviyyəsində detalları obrazların mənəvi dünyasının, psixoloji yaşantılarının realist planda və koloritli şəkildə açılması ilə əlaqələndirməyi bacarmışdır. Məlumdur ki, hekayədə hər iki obraz sənətə vurğunluqla yaşayırlar, onların ən böyük arzuları incəsənət sahəsində uğur qazanmaq, adlarını sənət tarixinə yazdırmaqdır. Buna görə də onlar həyatdakı ən sərt çətinlikləri də "incəsənəti sevirsənə, qurban verməkdən qorxmamalısan" inamı ilə dəf edirlər.

Hekayənin sonunda acı həqiqət – onların hər ikisinin digərinin uğur qazanması naminə fədakarlıq nümunəsi nümayiş etdirməsi bəlli olur. Finalda Co yenidən təkrar edir: " – Əgər incəsənəti sevirsənsə, heç bir...

Amma Dili ya əli ilə ərinin ağzını tutdu, sözünü tamamlamağa imkan vermədi.

– Yox, – o dedi, – sadəcə, əgər sevirsənsə..." (3,22).

Hekayənin hər iki qəhrəmanı keçirdikləri psixoloji əzablardan, sarsıntılardan sonra başa düşürlər ki, insanın ən ağır şəraitdə də səadət içində yaşaması üçün incəsənəti deyil, bir-birlərini sevməklə fədakarlıq göstərməsi lazımdır. Gündəlik ömürlərinin hər anında yaşadıkları bu həqiqəti bir-birinə etiraf etdikdən sonra onlar mənəvi cəhətdən rahatlaşırlar.

Haqqında danışılan hekayədən də aydın göründüyü kimi, onun əsərlərində kövrək, zərif bir kədər vardır. Bu kədəri ilk növbədə obrazların həyatlarının mənasını təşkil edən amallarının iflasa uğraması yaradır. Amma onların həyatlarındakı kədər bədbinlik deyil, nikbinlik oyadır, çünki onlar ideallarını itirirlər, əvəzində

bütün ömürləri boyu davam edəcək sevgi qazanırlar. Yazıçı əsərlərində, o cümlədən, "İncəsənətə sevgidən" hekayəsində yalnız mahir süjet-kompozisiya yaradıcısı olduğunu göstərməmişdir eyni zamanda insan psixologiyasının bilicisi olduğunu təsdiqləmişdir.

Ədəbiyyat

1. Розеватов Д.А. Жанрово-тематическое своеобразие художественной прозы Джерома Клапки Джерома и О.Генри. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Самара: 2012.
2. Henri O. Hekayələr. Bakı: Kitab Klubu, 2013
3. Henri O. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013
4. Боровинский В. Горестная судьба веселого рассказчика. "О,Генри. Сочинения". Москва: Книжная палата, 2000
5. Замятин Е. О.Генри. http://az.lib.ru/z/zamjatin_e_i/text_1923_ogenri.shtml

Й.Алескерова

Социальные конфликты и внутренне-нравственный мир образов в рассказах О.Генри (на основе рассказа "Из любви к искусству")

Резюме

В статье на основе рассказа великого американского писателя О.Генри "Из любви к искусству" исследуется проблема конфликта и характера, анализируется роль социальных трудностей реальной жизни при освещении психологических переживаний главных героев рассказа. Подробно освещается любовь главных героев к искусству и друг к другу, как источник силы жизни и выявляется что, любовь между Джо и Делии является сильнее их любви к искусству.

Y.Aleskerova

Social conflicts and inner-moral world of images in the stories of O.Henry (based on the story "For the Love of Art")

Summary

The article examines the problem of conflict and character, analyzes the role of social difficulties of the real life in covering psychological experiences of the main characters of the story. Art love of the main characters and the love between them, as a source of life force, covered in detail and revealed that the love between Joe and Delia is stronger than their love for art.

Рәуچی: Professor Ü.Bədəlbəyli

NEVBAHAR GÖKSEL
MİNARA GULİYEVA

Dokuz Eylül Universiteti, Güzel Sanatlar Fakültesi,
Tekstil və Moda Dizaynı Kafedrası, İzmir, Türkiyə (Yrd.doç).
Dokuz Eylül Universiteti, Güzel Sanatlar Fakültesi,
Tekstil və Moda Dizaynı Kafedrası, İzmir, Türkiyə
minara.guliyeva@yahoo.com.tr

BURYAT ŞAMAN MƏRASİM GEYİMLƏRİ

Açar sözlər: Şamanizm, Altay etnik qrupları, şaman inancı, şaman geyimi

Ключевые слова: Шаманизм, Алтайские этнические группы, шаманская вера, шаманские одежды.

Key words: Shamanism, Altay ethnic groups, shaman belief, shaman garments

Şamanizm, şaman adlanan mistik quruluşlu şəxs tərəfindən təmsil edilən bir inandır. Bu inancın təməlinə insanları yaman ruhların yaratdığı mənfi hallardan qoruma vardır. İbtidai çağlardakı insanlar, yaşam şərtlərinin ehtiyaclarına görə bu inanışa meyl etmişdirlər. Dünya üzərində birdən çox coğrafiyanın inanc xəritəsini meydana getirən şamanizm özəlliklə Şimali Asiyayı ələ aldığı üçün o coğrafiyanın sahibləri olan Türklərin də yaşam tərzlərinin meydana gəlməsində təsiredicidir.

Monqolustan torpaqları, istər Türk tarixi istərsə də Türk mədəniyyəti baxımından önəmli mövqeyə sahibdir. Bu coğrafiyada Türk tarixi və mədəniyyətinə dair konkret olan və olmayan əsərlərin varlığını hələ də sürdürməkdə olduğunun bir göstəricisi, Monqolustan etnik qrupları arasında yer alan Türk kökənli azlıqların hələ də yaşatdıqları mədəniyyət tərzidir. Bilindiyi kimi Monqolustan əhalisini təşkil edən 24 boy içində yer alan Xalxa Monqollar, Buryatlar, Daur, Darhatlar; Kazak, Hoton, Tuva ve Duhalar (Tsaatan) olmaq üzere dörd boy hələ də qədim Türk mədəniyyətini davam etdirməkdədir.

“Yer üzündəki bütün din adamlarının özəl geyim geyinmələri çox qədim dövrlərdən qalma bir adət və ənənədir. Şamanizm rahibləri olan kamların da özlərinə məxsus geyimləri vardır”. (1)

“Üzərində çeşidli ünsürlərin və heyvan qalıntılarının olduğu geyim şamanın özünə köməkçi vəsaitlərindən biridir. Bu geyim onun Ekstaz yolculuğu sırasında forma dəyişdirmə qabiliyyətinə sahib olduğuna işarət etməkdədir. Eliadaya görə şamanın geyimi özəl bir dini mikro-kosmosu təmsil edir”. (2) Bir yandan, demək olar ki, əskiksiz bir simvolik sistem meydana gətirdiyi kimi, digər yandan da xeyir-dua alması səbəbiylə, çox və müxtəlif mənəvi güclərlə, ən başda da ruhlarla təchiz olunmuşdur. Sadəcə onu geyinməklə ya da onun yerini tutan obyektlərə toxunmaqla şaman müqəddəs olmayan bir maddi dünyanı aşıb mənəvi dünyayla təmasa keçməyə hazırlanmış olur. Bu hazırlıq, ümumi olaraq, bu dünyaya konkret olaraq girməklə demək olar ki, birdir çünki kostyumu geyinmə işi də əslində bir sürü hazırlıqdan sonra və şamana aid transa keçmənin dərhal əvvəlində edilir” (3)

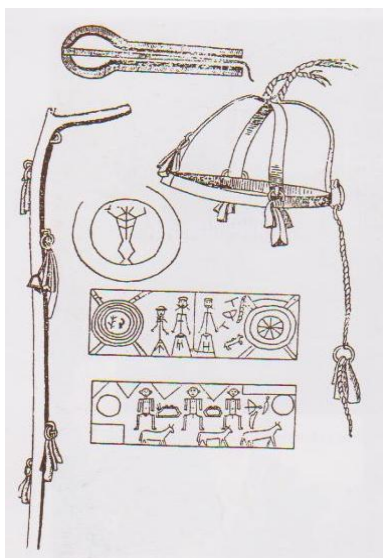
Şərqi və Qərbi Buryatlar olaraq bilinən bu birlikdə Şərqi Buryatları Monqollardan, Qərbi Buryatları isə Türklərdən meydana gəlməkdədir. Buryatlar əslində Horidaylar adlanan bir birlikdən törəmişdir. Özlərini Hori Buryatları olaraq

xarakterizə edən bu boy on bir soydan meydana gəlməkdə; bunların beşinin Türk kökənli, altısının isə Monqol kökənli olduğu bilinməkdədir (4) Monqol soyundan gələn Buryat boyu Baykal Gölü kənarında yaşamaqda və bugünkü əhalisinin 400.000 olduğu təxmin edilməkdədir (5) Buryatların Şərqi qolu olan Monqol Buryatları milli şüuru və şaman mədəniyyəti güclü olan bir boydu. Belə ki, Buryatların şaman sistemində "Şahin və Qurd" arasında xüsusi bir əlaqə olduğunu vurğulayan inanc və tətbiqlər var. (4) Ayrıca qaynaqlar ilk şaman qadının həkimlik gücünü bir şahindən aldığını ifadə edən inancın Buryatlarda da davam etdiyini ifadə etməkdədir.

XX əsrdə M.N.Xanqalov və T.M. Mixaylovun da aralarında olduğu önəmli tədqiqatçılar Buryat şaman folkloruna aid mətnləri toplamışdılar. L. Krader, Buryat cəmiyyətindəki Şamanizmin qaynaqlarını ələ almışdır. Keçmiş dövrdə Buryatlar *Bö* adını verdikləri Şamanları cəmiyyətin ruhi lideri saymışlar və şamanlıq rütbəsini ana və atadan uşağa keçən bir miras halına gəlmişdir. "Bö" olaraq adlandırılan bu şəxslər təbiət və cəmiyyət (əxlaq) qaydalarına da hakim idi. (7)

Nerier/nereer udla adı verilən Göy Tanrı şamanlıq vəzifəsini bu şəxslərə bağışlayırdı. Şamanların bu vəzifələrini miras buraxa bilmələri üçün atalarından birisini ıldırım çarpmamış ya da göydən düşən bir daşı tapmamış olması lazım idi. Şaman olacaq şəxsin "zaarin" ünvanını ala bilməsi üçün bir çox imtahanı keçməsi şərti vardır (8) Keçmiş dövrlərdə çox yönlü olan Şamanlıq yaxın tarixdə ictimai funksiyasını itirməyə başlamış, yalnız atalardan bir miras olması səbəbiylə psixoloji xüsusiyyətləri cəmiyyətin ehtiyaclarına görə istifadə edilməyə başlanmışdır. (9)

Müxtəlif alətlər istifadə edən Buryat şamanları dəmirdən düzəlddikləri şaman baş bəzəyinin ya da tacının (mayhabsa) üzərinə buynuzları və kiçik zıncırovlar yerləşdirərək istifadə edirdilər. Şamanın atını təmsil edən dəf (hese) sayəsində şamanlar alt və üst dünyalar arasında səyahət etmə imkanına sahib olurdular.

Şəkil:1. Buryat Şamanlarının təchizatı
(tacı, at başlı əsası, tutan).
Orijinal Şəkil M.N. Xangalov.

Yalnız seçmə şamanların istifadə etdikləri ümumiyyətlə mavi ipəkdən hazırlanan qaftana Buryatlar orgoi adını verməkdə idi. Bununla yanaşı şamanın gücünü təmsil edən bez parçalarıyla bəzənmiş qırmanc (taşur) da şaman mədəniyyətini əks etdirən alətlər arasındadır. Şaman əsası da, Buryat şamanlarının ənənəvi alətlərindəndi. Bu əsanın hazırlanması üç şəkildə olurdu: Atı simvollaşdıran əsa ki Buryatlar buna morin horibo deyirlər, ilan motivli əsa, insan motivli əsa. Şaman əsasının əhəmiyyəti isə şamanın digər dünyalar arasında səyahətlər reallaşdırmasına kömək etməsi, ayrıca şamanın dərəcəsini də göstərməsi idi. Buryat şamanlarının ənənəvi vasitələrindən biri də dairə şəklindəki bürünc ayna (toli) idi. Mehrab olaraq istifadə edilən kiçik masaya da Sere adı verilməkdə idi. (10)

Buryat şamanlığı XX əsrin sonlarında yenidən yüksəlmişdir. Qadın şamanlar və Buryat şamanları şəhərlərdə həkimlik edirdilər və ümumiyyətlə qoyundan istifadə etməklə qurban mərasimləri (tailgan ya da tailga) reallaşdırılırdı. (11)

Bütün din adamlarının özəl geyim geyinmələri çox qədim dövrlərdən sürdürülməkdə olan adət və ənənədir. Şamanların da bu baxımdan özlərinə məxsus geyim və şamana aid bəzək və əşyaları var. Şaman geyimi və elementləri yalnız inanc sistemini deyil, eyni zamanda bir dövrün sənət və mədəniyyətini də əks etdirməkdədir.

Şəkil:2. Buryat şamanı Dölgöra Bugarın geyimi,
(Kopenhagen Milli Muzeyində)

İstər Sovet rejimi əvvəli, istərsə də rejimdən sonra ölkənin fərqli bölgələrindəki Şamanizm geniş çapda araşdırılaraq yetərli qaynaqlar yaradılmışdır. Bu baxımdan Buryat Şamanlarının ritual və ayinləri, kostyum və aksesuarları haqqında bir çox işlər var.

Bilindiyi üzrə yalnız kişi şamanlar deyil, eyni zamanda qadın şamanlar da dövlətin və cəmiyyətin dini mərasimlərində fəaliyyət göstərirdilər.

Şaman qadın kişi şamandan fərqli olmamaqla yanaşı, cəmiyyətdəki təsiri və yeri də əhəmiyyətli dərəcədə güclüdür. Şaman qadınlar da xidmətində olduqları

ruhun statusuna görə geyim və bəzəklərinə, qamçı, çəlik, dəf, başlıq, qılınc və at qamçısına sahib olmaqda və ağ şaman, ("Sagan" və ya "Sagani Odyögon") qara şaman ("Xarayn bo" və ya "Xaran Odyögon") olaraq xidmət etməkdədirlər. Buryat şaman qadınlar kişi şamanlar kimi gündəlik geyimlərdə gəzər, müqəddəs şaman geyimlərini tək dini mərasimlər əsnasında istifadə edirdilər.

Şaman geyimi cübbə, başlıq və bəzək əşyalarından ibarətdir. Qadın şamanları kişi şamanlardan ayıran bir sıra fərqliliklər mövcud olmaqdadır. Bu fərqlilik kostyum və aksesuarlarda da var.

Şamanın ən əhəmiyyətli elementlərindən biri cübbəsidir. M.H Xanqalova görə, ağ və ya tünd göy rəngdə olan şaman cübbələrinin şamanın rütbəsinə və mövqəsinə görə fərqli modelləri var.

Şaman cübbəsi(orgoy) böyük heyvan dərisindən tikilir, uzunluğu diz boyundandır. Cübbənin üzərinə simvolik insan və heyvan təsvirləri olan metal lövhələr tikilirdi. Şaman olduğu rütbəyə və xidmət etdiyi ruhun istəyinə bağlı olaraq geyim (cübbə) hazırladır. Cübbənin xüsusiyyətləri və forması, üzərindəki bəzəkləri bütün detallarıyla şamanın rütbəsinə görə ruh tərəfindən təsvir edilir. Daha sonra qadınlar toplanaraq cübbəni tikir. Hazır geyim ruhlar tərəfindən xeyir-dua aldıqdan sonra qadınların ona toxunması qadağandır.

Şaman-galşilərin ov (zegete-əba) və ya hərbi əsnasında istifadə etdikləri döyüş cübbənin olduğu bilinməkdədir. Bu geyimlər qalın heyvan dərisindən hazırlanır, üzərində metal kəməri olur. Qartal dərisindən tikilmiş müqəddəs cübbə (orgoy) gecə ayınlarında istifadə edilir. Bu geyimin özünün ya da şamanın heyvana çevrilməsini təmin etdiyini və şamanın səmadaki ruhlarla təmas keçməsinə köməkçi olduğuna inanılırdı.

Qadın şamanlar cübbələrinin üzərinə daha çox metal bəzəklər, şeritlər, simvolik heyvan təsvirləri tikirlər. Qadın şamanların cübbələrində cinsiyət fərqliliyini təmsil edən əlamətlər istifadə edilməkdə idi. Daha çox mis lövhələr istifadə olunurdu və bu da kişiliyi təmsil etməkdə idi.

Şamanın cəmiyyətdəki yerini və təsirini təyin edən əhəmiyyətli elementlərdən biri də at, ilan və ya insan təsvirli (xese) çəliklərdir. Adlarından görüldüyü kimi, bu çəliklərin baş hissəsində yuxarıda adı keçən heyvanların və ya insan təsviri görülməkdədir. Çəliklər xüsusi işlənmiş ağac və ya metaldan hazırlanır, mütləq parlatıldıktan sonra üzəri lent və müxtəlif zıncırovlarla bəzədilir. Şamanlar, çəliklərin onları yaman ruhlardan qoruduğuna, xidmət etdikləri ruhlarla təmas qurmalarına və gələcəyi görmələrinə kömək etdiyinə inanılır. Ayrıca bu qamçılar şamanların olduqları rütbələri ayırt etməkdə istifadə edilməkdə idi.

Şamanın digər əhəmiyyətli atributlarından biri də baş geyimidir. Şaman başlığı (mayxabşi) qurd və ya vaşaq başından və ya buynuzlarıyla birlikdə çıxarılmış maral baş dərsindən hazırlanır. Başlığın üzərinə ayrıca şamanların müqəddəs olduqlarına inandıqları heyvanların təsvirləri metal zəncirlərlə tutdurulur, şeritlər, zıncırovlar, miniatür qaşıqlar tikilir. Ayrıca müxtəlif quş lələkləriylə bəzədilir.

Kişi şamanların başlığından fərqli olaraq qadın şamanlar başlıqlarında buynuz istifadə etməyirlər. Çünki buynuz kişiliyin simvoludur.

Şamanlar fərqli coğrafiya və birliklərə görə kimisi yerdə tamamilə çılpaq, kimisi yerdə sadə bir geyimlə ayin edərkən bir çox mədəniyyətdə özəl geyimlərə qurşanırlar. İnanışa görə geyimləri, geyimlərinin üzərindəki parça və aksesuarları,

eynilə xarici aksesuarları kimi ruhlar üzərində təsirlidir. Günümüzde bir çox yerdə sadəcə bir başlıqla icra edilən şaman mərasimləri kosmolojini bünyəsində saxlayan qədim geyimlərdən məhrum hala gəlməkdədir. Bu yox olma geyim üzərindəki mifoloji təsvirlərin də unudulması mənasını gələcəkdir.

Keçmişdən günümüze Sibir Türk Şamanlarının geyimləri müxtəlif qarşılıqlar nəticəsi bənzərlik və fərqlilikləri bərabərində getsə də zaman içində milli bir şəxsiyyət göstərmə xüsusiyyətlərini tamamilən itirmişdir. Hər cəmiyyətdə olduğu kimi geyimlər, cəmiyyətin mifologiyasının, mədəniyyətinin, Şamanın mistik və sirrli dünyasının sanki işarələrə dönüşmüş tək vəsiqələri olub tarixin dərinliklərinə işıq tutmaqdadırlar. Ayrıca geyimlər, günümüze qədər keçirdiyi hər bir prosesin sosial-mədəni toxumasını əks etdirən bir sənəd xüsusiyyəti daşıyırlar. Şaman geyimləri hər nə qədər keçmişdən günümüze çeşidli cəmiyyətlərdə fərqli fərqli görünüşlərlə qarşımıza çıxsada onun forma və məna etibarilə universal bir istiqaməti var. Şaman geyimi deyildiyində göz qarşısında canlanan siluet və zehində yaranan Şaman geyimi ümumiyyətlə həmişə eynidir.

Ancaq bunu da xatırlamaqda yarar var ki, uzun zamanlardır din olub olmadığı müzakirə edilən Şamanizmin bir parçası olan Şaman geyimləri digər dinlərin və müxtəlif birliklərin təzyiqi altında və hər cəmiyyətdə görülən mədəni yozlaşmadan nəsiblərini alaraq ənənələrindən önəmli ölçüdə uzaqlaşmışlar, keçmişə nisbətə önəmlərini və orijinallıqlarını itirmişdirlər.

Ədəbiyyat

1. Abdülkadir İNAN, *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1995 s.9
2. Yaşar ÇORUHLU, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 73
3. Mircea ELİADE, *Şamanizm*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006 s.177
4. <http://www.yasarkalafat.info/index.php?l=newsdetails&w=1&yid=145>
21.04.2014
5. Mihály Hoppal (tərcümə Bülent Bayram- H. Şevket Çağatay Çapraz), *Avrasiya-da Şamanlar*, YKY, İstanbul, 2012, s.141-143,)
6. Vilmos Diószegi, M. Hoppal, *Shamanism In Sibeira*, Akademiai Kiado, Budapest, 1978, (Çev. Aliye USLU ÜSTTEN, *Sibirya'da Şamanizm*) s. 4
7. Балдаев С.П. Родословные предания и легенды бурят. — Улан-Удэ. — 1970. Ч. 1: Эхириты и булагаты.
8. Галданова Г. Р. Доламаистские верования бурят. Новосибирск. — 1987.
9. Ксенофонов Г. В. Легенды и рассказы о шаманах у якутов, бурят и тунгусов // Очерки по изучению Якутского края. — Вып. 2. — Ч. 1. — Иркутск. 1928.
10. <http://www.yenidenergenekon.com/654-samanlarin-giyim-ve-kusamlari/>
26.05.2014

Şəkil:1,2. Mihály Hoppal (tərcümə Bülent Bayram- H. Şevket Çağatay Çapraz), *Avrasiyada Şamanlar*, YKY, İstanbul, 2012, s.142,219)

Невбахар Гёксел
Минара Гулиева

Бурятские Шаманские Ритуальные Одежания
Резюме

Шаманизм – эта вера которая появилась еще до рождения Христа и длится по сей день. Она возникла в Средней и Северной Азии, Северной и Южной Америке, Австралии, Индонезии, Юго-восточной Азии, Монголии, Китае, Тибете и Японии.

Шаманизм идентифицируется как религиозный фактор создающий связь между человеком – Богом – и духом. Структура содежит магические и мистические элементы. Связь с духом играет главную роль в шаманизме а главной целью является определение правильности организации человеческих деяний. Шаман – создатель связи между человеком Богом и духом в шаманизме. Шаман обладает техниками коммуникаций, которые он приобретает благодаря тренировкам. Эта черта делает шамана сильным и он становится более востребованным. Шаман в особенности взаимодействует с духами посредством обрядов, таким образом исключая негативное влияние на человеческие жизни.

Шаманизм берет свое начало в Азии. Поэтому он был ассимилирован в особенности Алтайскими этническими группами. Многие народные способы защиты с негативом берут свое начало в шаманизме.

Шаманские одежания очень важны для шамана. Согласно шаманской вере все или многие духи живут в одежаниях. Поэтому шаманская одежда играет важную роль в символике шаманского мира. С другой стороны шаманская одежда служит признаком социального статуса.

Nevbahar Göksel
Minara Guliyeva

Buryat shaman ceremonial garments
Summary

Shamanism is the belief that emerged before Christ and has been existed until nowadays. It has been appeared in Middle and Northern Asia, Northern and Southern America, Australia, Indonesia, South-Eastern Asia, Mongolia, China, Tibet and Japan. Shamanism is identified as a religious fact which provides communication among Human-God-Spirit. The structure contains magic and mystical elements. The communication with spirits plays the main role in shamanism and the main purpose is to indicate the way how people's affairs have been organized orderly. Shaman is the creator of communication of Human-God-Spirit in shamanism. Shaman contains transfer techniques that obtained through the trainings. This feature makes shaman strong and he becomes more demanding person by people. Shaman particularly intercourses with spirits through the rites. Thus, it eliminates the negative impact on human life.

Shamanism was originated in Asia. That's why it was assimilated particularly by Altay ethnic groups. People's national prevention methods was originated from shamanism.

Shaman attire is very important for shaman.

According to Shaman's belief that all or some spirits live in garments. That's why shaman garments play very important role in shaman's symbolic world. On the other side shaman garments indicate their social status.

Rəyçi: Tahir Əmiraslanov
tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

FƏRİDƏ HICRAN VƏLİYEVA
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
feridahicran60@mail.ru

ABDULLA TUKAY VƏ AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: tatar, intibah, Satira, azadlıq, rəvayətlər,

Ключевые слова: татарский, ренессанс, сатира, свобода легенды

Key words: tataric, renaissance, satire, freedom, legends

Tanınmış tatar şairi Abdulla Tukayın əsərlərini ana dilimizə tərcümə etmiş Ramiz Əskər ədibin şerlər kitabına yazdığı “Ön söz”də onu qardaş tatar xalqının bağrından qopan, onun ruhuna, arzu və düşüncələrinə tərcüman olan azman bir sənətkar adlandıraraq yazır ki, hələ heç bir tatar şairi öz xalqına Tukay qədər yaxın olmamış və tatar xalqı hələ heç bir şairini Tukayı sevdiyi qədər səmimiyyətlə, hətta dəlicəsinə sevməmişdir:

“Halbuki Tukaya qədər tatarların min illik tarixə malik qədim və zəngin ədəbiyyatı, yüzlərlə şairi olmuşdur. Bu sevginin, zənnimcə, bir neçə səbəbi vardır. Hər şeydən əvvəl, Tukay son dərəcə parlaq istedad sahibidir. O, bir dahi olaraq doğulmuş, ulu Tanrı ona sağlamlıqdan başqa hər şeyi böyük səxavətlə əta etmişdir. İkincisi, Tukay bu istedadını həlakət həddinə çatan bir fədakarlıqla heç bir qarşılıq gözləmədən, son damlasına qədər doğma xalqına xərcləmişdir. Üçüncüsü, tatar tarixində heç bir şair Tukay qədər xəlqi və milli olmamışdır. Dördüncüsü, Tukay zəmanənin yetirdiyi bir sənətkar idi. Tatar ədəbiyyatında Abdulla Tukayın tutduğu mövqeyi barədə bir cümləylə bunu demək olar: o, tatarların Bayronu, Puşkini, Dantesi, Məxdumqulusu və Sabiridir” (4, 3).

Məlum olduğu kimi, türk xalqlarının tarixi və mənəvi həyatı yalnız Şərqlə deyil, həm də Qərblə bağlıdır. Bu kontekstdən yanaşanda cəmi 27 il ömür yaşamış A.Tukayın (1886-1913) ədəbi maraq dairəsi hədsiz dərəcədə genişdir. O, bir tərəfdən özünə müəllim saydığı Puşkin və Lermontov poeziyalarını dərinləndirən mənimsəyir, onların tərcüməsi vasitəsi ilə ingilis, alman və fransız ədiblərinin – Şekspirin, Bayronun, Şillerin, Hötenin, Heynenin və Berancenin əsərləri ilə yaxından tanış olursa, digər tərəfdən Şərq korifeylərinin intibah poeziyasına - Firdovsi, Maari, Xəyyam, Nizami, Cami, Hafiz, Nəvai, Füzuli və s. - yaradıcılıqlarına böyük maraq göstərirdi. Eyni zamanda XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb – yaratmış Ə.Həmidin, N.Kamalın, M. Hadinin, C. Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin əsərləri ilə yaxından tanış olurdu. Rus klassiklərinin əsərlərini tatar dilinə tərcümə edirdi. Gənc şair dünya ədəbiyyatının bu qədər söz zənginlikləri içində - Şərq və Qərb dühalarının mənəviyyat dünyalarından faydalanaraq özünün həqiqi milli ədəbiyyatını yaratmış və zənginləşdirmişdir (1, 1).

Varlı və kasıb təbəqələrin mövcudluğu ilə yaranan bəlalər, ağrılar, oxşar obrazlar, xüsusən balaca adamların taleyi, ictimai-siyasi ab-hava o illərdə satira janrının əsas mövzusunə çevrilmişdi. Söz qılınca çevrilmiş, sağı-solu qamçılamaqdan çəkinmirdi. Təbii ki, bütün Şərqdə səsi-sədası yayılan “Molla Nəsrəddin” A.Tukaya da öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Gənc tatar şairinin mətbəədə şrift kassaları

yanında əlində “Molla Nəsrəddin” dərgisi olan tarixi fotosu da çox mənalıdır. Təbii ki, “Molla Nəsrəddin” gücündə sözün təsiri daha tez eşidilirdi. Tatar ədəbiyyatında da, Azərbaycan ədəbiyyatında da ədəbi faktlar eyniliyi inqilab qılgıcımını alova çevirə bilirdi. Tatar tədqiqatçısı Rezeda Qəniyeva “A.Tukayın satirik yaradıcılığı” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, “A.Tukayın satirik - publisistikasının kökündə rus satirik ədəbiyyatının və jurnalistikasının təcrübəsi dayansa da, Şərqi jurnalistikasının, xüsusən Azərbaycan və türk mətbuatının təsirini danmaq mümkün deyil” (2).

Almaz Ülvi haqlı olaraq qeyd edir ki, M.Ə.Sabir satirası haqqında professor Cəfər Xəndanın dediyi - “şairin nə qədər satirası varsa, bir o qədər də mövzusu var” - fikrini eynilə tatar ədəbiyyatında A. Tukay satirasına da şamil edə bilərik (1,4).

Abdulla Tukay yaradıcılığını təhlil edən Əziz Mirəhmədov onun yaradıcılığına “Molla Nəsirəddinçiləri”lərin, xüsusən də M. Ə. Sabir və C. Məmmədquluzadə satirasının güclü təsir etdiyini qeyd etməkdədir (3). Əziz Mirəhmədovun bu fikrinə şərik çıxan Əziz Şərifin fikrincə, “Molla Nəsirəddin” jurnalının Abdulla Tukayın yaradıcılığına müstəsna təsiri olmuşdur (5).

Professor Ramiz Əskər də eyni fikirdədir. O, ədibin şerlər kitabına yazdığı “Ön söz”də deyir:

“Abdulla Tukay bugün də öz xalqı ilə birlikdədir. Gənc nəsilləri tərbiyə edir. Onun şeirləri tatarlara ana laylası qədər şirin, ana südü qədər əzizdir. Biz burada Tukayın mövzuları, realizmi, xəlqiliyi, milliliyi, ideya-siyasi mübarizəsi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, müasir ədəbi tatar dilini yaratması, onun Azərbaycanla, məşhur “Molla Nəsrəddin”lə, Sabirlə bağlılığı haqqında danışmaq istəmirik. Oxucular şairin bu kitabdakı şeirlərini oxuduqca bunu özləri görəcəklər”(4, 9).

C. Məmmədquluzadə və A. Tukay yaradıcılıqlarını birləşdirən ümumi cəhətlərdən birinin çar despotizminə qarşı üsyan olduğunu qeyd edən akademik Əziz Mirəhmədovun fikrincə, 1906-cı il onların hər ikisinin həyatında bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Məhz həmin il həm “Molla Nəsirəddin” jurnalı, həm də Tukayın əsasını qoyduğu satirik jurnallar işıq üzü görmüşdür:

“C. Məmmədquluzadənin, O. F. Neymanzadənin, Ə. Haqverdiyevin felyetonları, M. Ə. Sabirin alovlu satirası, Əzim Əzimzadənin karikaturaları tatarları “göz yaş axıdana qədər” gülməyə məcbur edirdi. “Yaşen” jurnalının səhifələrində Sabirin mollalara həsr etdiyi satirik şeri dərc olundu, 1910-cu ildə isə “Yalp-Yult” jurnalında bizim şairlərin şerləri peyda oldu. 1908-ci ildə “Vakit” qəzeti nəşirlərindən biri Abdulla Tukay olan “Yalt-Yult” jurnalına “qoca”nın, yəni “Molla Nəsirəddin”in yolu ilə getməsinə tövsiyyə etmişdi” (3).

Almaz Ülvi Əziz Mirəhmədova istinadən yazır ki, Tiflisdə dərc edilən “Molla Nəsirəddin” jurnalı ətrafında bir çox mütərəqqi fikirli ziyalı, o cümlədən tatar ziyalısı cəmlənmişdi. Bu dərginin illüstrasiyaları tatar jurnallarında da yenidən dərc edilirdi:

“Sibir, Həştərxan və Tsaritsinə sürgün edilən M. Əliyev, O. Orucov, N. Nərimanov, Ə. Münzib, M. S. Ordubadi kimi azərbaycanlı ziyalılar tatarların siyasi və mədəni həyatına çox böyük təsir göstərməkdəydilər. Belələrindən biri də Abdulla Tukay idi. Onun “Bizim şairlərinin vəsf etdiyi gözəl” şerində Sabirin ruhunu duymamaq mümkün deyil” (1, 3).

Əziz Mirəhmədov M. Ə. Sabirin “Molla Nəsirəddin”də “Boyunburuq” ləqəbi ilə dərc etdiriyi bir şerini (Mollanın zarı) tatar dilinə tərcümə edərək “Yaşen” dərgisində çap etdirən Abdulla Tukayın tərcüməsi ilə orijinalı müqayisəyə çəkəndən sonra ədibin azərbaycanlı həmkarının ruhunu düzgün tutaraq tam dəqiq çatdıra bildiyini vurğulamaqdadır (3). Bu məqam Əziz Şərifin də nəzərindən qaçmamışdır. O, Tukayın “Azadlıq haqqında” və “Biliklər bağçasında” şerləri ilə Sabirin “Bey-nəlmiləl”inin (İnternasional) eyni siyasi ideyanı təbliğ etdiklərini yazmaqdadır (5).

Abdulla Tukayın yaradıcılığı daim Azərbaycan ədib və ədəbiyyatşünaslarının diqqət mərkəzində olsa da, bu diqqətin onun 90 illik yubileyinin keçirildiyi dövrdə daha da artdığını söyləyə bilərik. Bu baxımdan Xəlil Rza Ulutürkün Tukaya həsr etdiyi “Məşələ dönmüş həyat” məqaləsini həmin diqqətin təzahürlərdən biri hesab etmək olar (6). Xəlil Rza Ulutürk eyni zamanda onun bir neçə şerini də dilimizə tərcümə etmişdir (1, 4). O, həmin məqaləsində Abdulla Tukayın həyat və yaradıcılığını gözdən keçirərək onun istedadının hələ erkən yaşlarından üzə çıxdığını qeyd etmişdir:

“Abdulla Tukay hələ uşaqlıqdan öz yaddaşı, məntiqi, ağıl-fərasəti, dərin müşahidə qabiliyyəti ilə seçilir. Özünün gördüyü, yaşlıların danışdığı hər şeyi yaddaşına həkk edir, nağılları, atalar sözlərini, rəvayətləri, xalq nəğmələrini, mahnıları, bir sözlə, zəngin tatar folklorunu diqqətlə öyrənir. Yaşadığı kəndlərin füsunkar təbiəti, xoş ab-havası, qalın meşələri, çayları ona erkən yaşlarda poetik duyğular aşılayır. Ara-sıra yaşadığı kəndlərdəki varlıların evlərinə, Kazana, Ətnəyə, Daşayaq bazarına gedərkən hər dəfə özü üçün yeni-yeni şeylər kəşf edir, öz dünyagörüşünü genişləndirir, artırır” (6).

Xəlil Rza Ulutürk “Böyük vətəndaş, cəsur şair” adlı başqa bir məqaləsində (7) bunları yazmaqdadır:

“1900-cü ildə özü ilə eyni mədrəsədə oxuyan şair Mirheydər Çolpanla yaxınlaşan Abdulla Tukay onun təsiri altında poeziya barədə fikirləşir, lakin ilk qələm təcrübələrini 1901-02-ci illərdə ortaya qoyur. Bunda İstanbul Universitetindən qovulan türk gənci Əbdüləli Əmrullanın da rolu olur. O, təxminən bir il Abdulla Tukayın oxuduğu mədrəsədə təhsil almışdı. Daha sonra məktəb yoldaşlarından Şərif Qəyyumovun və Əli Hikmətullinin verdikləri məlumatlara görə, onlar şairin ilk şeirlərini 1902-ci ildə onun özündən dinləmişlər. Lakin həmin dövrdə Uralskda tatarca mətbuat olmadığından bu şeirləri çap etmək mümkün olmamışdır” (7).

Xəlil Rza Ulutürkün Abdulla Tukaya həs etdiyi yazıları sözügedən məqalə və şerlərlə sınırlı deyil. Bu sırada onun “Qardaşlıq çələngi” adlı kitabını da xüsusi qeyd etmək lazımdır (8). Puşkin, Şevçenki, Musa Cəlil və s. şairlərin bir sıra şerlərini ilk dəfə dilimizə çevirən Ulutürk həmin kitaba müxtəlif xalqların nümayəndələrinin əsərləri ilə yanaşı Abdulla Tukayın da 6 şerini daxil etmişdir.

Abdulla Tukayın həyat və yaradıcılığı Ramiz Əskərin də diqqət mərkəzində olmuş və o, Abdulla Tukay barədə bunları yazmışdır:

“Abdulla Tukayın bir qrup dostu ilə birlikdə hələ 1904-cü ilin iyunundan «Əsrül-cədid» («Yeni əsr») adlı əlyazma jurnal buraxdığı bilinir. Sonuncu nömrəsi 1905-ci ilin 12 mayında çıxan (cəmi 9 nömrə) bu jurnalda onun ilk yazıları vermişdir. Şairin şeirləri ilk dəfə 1905-ci ilin sentyabrında «Əsrül-cədid» qəzetinin reklam-elan vərəqlərində çap edilir. Həmin il sentyabrın 2-də Peterburqda ilk tatar

qəzeti olan «Nur» çapdan çıxır. Tukay bu hadisəni alqışlayan şeir yazır və redaksiyaya göndərir.

1905-ci ilin 26 noyabr günü Kamil Töhfətullinin redaktorluğu altında «Fikir» qəzetinin birinci sayı nəşr olunur. Tukay burada əvvəlcə ayda 8 manat maaşla mürəttib-korrektor, sonra isə 25 manat maaşla xəbərlər şöbəsinin müdiri işləyir. Burada onun «Mujik yolkası» şeiri, Uralskda «Kazan» mehmanxanasının açılışı münasibətilə «Bu gündə bir saray açdı əhali», «Hürriyyət haqqında», «Dostlara bir söz», «İttifaq haqqında» adlı şeirləri və başqa yazıları dərc edilir» (4, 6).

Tukaya həsr edilmiş məqalələr içərisində Vilayət Quliyevin “Sovetskaya tyurkoloqiya” jurnalında dərc etdirdiyi “Abdulla Tukay və Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi-ictimai düşüncə” adlı yazısını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu yazıda tədqiqatçı alim diqqəti Abdulla Tukayın 1905-ci ildə “Həyat” qəzeti ilə əlaqələrinə çəkərək, faktiki olaraq, onun fəaliyyətinin indiyə qədər məlum olmayan bir istiqamətinə işıq salır. Alimin fikrincə, bu qəzetin Tukayın marağını özünə çəkməsi ilk növbədə burada H. Zərdabi, N. Nərimanov, S. M. Qənizadə, M. Ə. Sabir, M. Hadi, Ü. Hacıbəyov və s. kimi dövrün ən mütərəqqi ziyalıların imzasının yer alması olmuşdu və bu səbəbdən o da həmin mətbu orqana öz düşüncələrini göndərməyi lazım bilmişdi (9).

“Həyat” qəzetinə göndərdiyi yazısında çar rejiminin Bakıda Azərbaycan türkcəsində mətbuatın çıxmasına qoyulan əngəllər sərt dillə tənqid edən şair özünün də bu cür məhdudiyətlərlə, yəni tatar türkcəsində mətbu orqan təsis etmək sahəsində bir çox çətinliklərlə üzləşdiyini qeyd etməkdə idi (1, 4).

Abdulla Tukay Azərbaycana və Qafqazda gedən proseslərə nəinki heç vaxt etinasız yanaşmamış, ermənilərin bu bölgədə törətdiyi vəhşiliklərə öz münasibətini bildirməyi lazım bilmişdir. O, “Əl-qəsr Əl-cədid” dərgisində dərc etdirdiyi “Haybat” adlı hekayəsində baş verənləri orijinal şəkildə dəyərləndirərək, insanlıq faciəsi adlandırmışdır. Tukayın bu mövqeyi barədə elmi-ədəbi ictimaiyyətə ilk dəfə məlumat verən Vilayət Quliyev bildirir ki, onun nəşr etdirdiyi bu jurnal o dövrün rəsmi mətbuatından fərqli olaraq, Qafqazda baş verənlərə obyektiv qiymət vermiş və əsl humanist bir mövqe sərgiləmişdir (9).

Vilayət Quliyevin sözügedən məqaləsində də Abdulla Tukayın “Molla Nəsrəddin jurnalı ilə əlaqələrinə toxunulur və onun nəşri olduğu “Vakit” qəzetində azərbaycanlı ədiblərin əsərlərinə də yer verildiyi qeyd edilir. Məsələn kimi Məhəmməd Hədinin Saqit Vahidov tərəfindən tatar türkcəsinə çevrilərək həmin qəzetdə dərc edilmiş “Hekayeyi-eşq” (Bir məhəbbətin hekayəsi) adlı şeri misal çəkilir (9).

Abdulla Tukayla bağlı ölkəmizdə dərc edilmiş məqalələrdən danışarkən Abbas Abdullanın “Literaturniy Azerbaydjan” qəzetində işıq üzü görmüş “İyirmi yeddi yaşlı ağsaqqal” məqaləsindən də yan keçmək mümkün deyildir. Bu yazısında Abbas Abdulla cəmi 27 il ömür sürmüş şairin mənalı həyat yoluna diqqət çəkərək yazır ki, 1905-ci ildə I rus inqilabı başlanır. Onun təsiri altında çar II Nikolay 17 oktyabr 1905-ci ildə manifest imzalayaraq bəzi güzəştlərə gedir. O tarixdən başlayaraq Rusiyanın türk xalqları, o cümlədən tatarlar da öz dillərində qəzet və jurnallar, kitablar nəşr etmək imkanı qazanırlar. Yeni vəziyyətdən istifadə edən molla Mütiullanın oğlu Kamil «Uralets» qəzetinin mətbəəsini satın alır. Abdulla Tukay burada mürəttib işinə düzəlir, şair və jurnalist kimi yetişir. Abdulla Tukayın bir qrup

dostu ilə birlikdə hələ 1904-cü ilin iyunundan «Əsrül-cədid» («Yeni əsr») adlı əlyazma jurnal buraxdığı bilinir. Sonuncu nömrəsi 1905-ci ilin 12 mayında çıxan (cəmi 9 nömrə) bu jurnalda onun ilk yazıları vermişdir. Şairin şeirləri ilk dəfə 1905-ci ilin sentyabrında «Əsrül-cədid» qəzetinin reklamelan vərəqlərində çap edilir. Həmin il sentyabrın 2-də Peterburqda ilk tatar qəzeti olan «Nur» çapdan çıxır. Tukay bu hadisəni alqışlayan şeir yazır və redaksiyaya göndərir (10).

Abbas Abdulla qeyd edir ki, 8 yaşında bir mollaxana şagirdi ikən ayrıldığı doğma yerlərə artıq təhsilini başa vuran, öz gözəl əsərləri ilə bütün Tatarıstanda və ətraf türk ellərində tanınan məşhur şair və publisist kimi qayıdan Abdulla Tukayı Kazanın coşqun ədəbi mühiti öz ağışuna alır. Şairin bundan sonra qalan beş il səkkiz aylıq qısa ömrü, yaradıcılığının ən yetkin dövrü və son mərhələsi burada keçir:

“Abdulla Tukay həmin dövrdə Kazanda nəşr olunan «Əl-İslah», «Yaşen» («İldırım»), «Yalt-yult» («Şəfəq»), «Millət», «Azad xalq», «Ülfət», «Azad», «Əxbar», «Vətən xadimi» və b. tatar qəzet və jurnallarında öz şeirlərini, publisistik yazılarını çap etdirir, şəhərdə keçirilən müxtəlif mədəni tədbirlərdə, ədəbi-bədii gecələrdə, müsamirələrdə, teatr tamaşalarında iştirak edir, klublarda mühazirələr oxuyur” (10).

Ədibin həyatını çox erkən itirməsi tatarlar arsında olduğu kimi Azərbaycanda da dərin hüzn və kədər hissi yaratmışdı. Bu, Jey Dağıstaninin (Jeyhun Hacıbəylinin) ona həsr etdiyi, içi ürək ağrısı və yangısı ilə dolu məqaləsindən də açıq-aydın hiss edilməkdədir (11). Bu məqaləni Azərbaycan xalqının Tukaya duyduğu məhəbbətin bariz nümunəsi adlandırsaq, səhv etmərik.

Bir sözlə, Tukayn yaradıcılığına Türk dünyasının hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da həmişə böyük məhəbbət və maraq olub və bu gün də qalmaqdadır. Elə bu sevgi və diqqətin nəticəsidir ki, şairin şeirləri 2011-ci ildə Azərbaycan türkcəsində kitab şəklində işıq üzü görüb (4). Ədibin 125 illiyi münasibətilə TürkSOY kitabxanası seriyasından nəşr edilən kitabın tərtibçisi və şeirlərin tərcüməçisi Ramiz Əskərin həmin silsilədən 10-cu, özünü qeyd etdiyi kimi, say etibarilə, bir növ, yubiley kitabıdır. Burada şeirlər iki dildə - tatar və Azərbaycan türkcələrində verilmişdir.

Kitabın ən maraqlı özəlliklərindən biri burada 1909-cu ilin 29 sentyabrında Abdulla Tukayın özünün həyat yolu haqqında təvazökarcasına yazdığı qeydin “Ön söz” qismində önə çıxarılmasıdır ki, bu da Azərbaycan oxucusuna ədibin həyat yolunu onun öz dilindən eşitməyə və öyrənməyə imkan yaradır.

Ədəbiyyat

- 1.almaz Ülvi. Qabdulla Tukay yaradıcılığı və özbək ədəbiyyatşünaslığı // Dünya Türk Yazarlar Birliyi. (<http://www.dgtyb.org/news/1369.html>).
- 2.Гасанова Манзар. Габдулла Тукай и азербайджанское литературоведение (http://gabdullatukay.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3878&Itemid=145).
- 3.Мирахмедов Азиз. Габдулла Тукай и «Молла Насреддин» //Литературный Азербайджан. - 1969. - № 5.

4. Abdulla Tukay. Millətim. Bakı, 2011.
5. Шариф Азиз. Габдулла Тукай и Азербайджанская Литература // ЦГАЛИ, ф. 255, оп. 4, ед. хр. 108.
6. Рза Халил. «Жизнь, превращенная в факел» // Азербайджан. - № 4.
7. Xəlil Rza. Böyük vətəndaş, cəsur şair // Azərbaycan müəllimi, 1976, s. 4.
8. Xəlil Rza. Qardaşlıq çələngi. Bakı, 1984.
9. Кулиев В. Г. Тукай и азербайджанская литературно-общественная мысль начала XX века // Советская тюркология. - 1988. - № 2.
10. Аббас Абдулла. «Двадцатисемилетний аксакал» // Литературный Азербайджан. 1976, № 4.
11. Дагестани Джей. Около одной смерти // Каспий. 20 aprel, 1913.

Фарида Хиджран Валиева
Абдулла Туркай и Азербайджан
Резюме

Деятели татарской и азербайджанской культур принимали непосредственное участие в развитии творческих связей этих народов. В этом смысле многогранное творчество Габдуллы Тукая, замечательного поэта, певца свободы, издателя, переводчика, занимает исключительное место. Его многогранная поэзия, обогатившись «соками других земель и многовековым опытом татарской поэзии», звучала призывно и мощно. В его стихах слышалась сатира Сабира. Сатирический журнал Дж. Мамедкулузаде «Молла Насреддин», своим сарказмом и иронией пробудивший весь мусульманский мир, оказал сильнейшее влияние на Г. Тукая. Проследив публикации его и других татарских корреспондентов на страницах журнала, азербайджанский ученый и критик, член-корр. АН Азербайджана А. Мирахмедов отметил глубокое идейное родство творчества Дж. Мамедкулузаде и Г. Тукая, основанное на общности исторических судеб наших народов, борьбы против царского деспотизма. Видный азербайджанский литературовед Азиз Шариф в статье «Габдулла Тукай и азербайджанская литература» и ученый А. Мирахмедов едины во мнении, что творчество Г. Тукая близко в идейно-художественном отношении творчеству передовых азербайджанских писателей и поэтов, сплоченных вокруг журнала «Молла Насреддин».

Farida Hidjran Valiyeva
Abdulla Tukai and Azerbaijan
Summary

Figures of Tatar and Azerbaijani cultures were directly involved in the development of creative relationships of these peoples. In this sense, multi-dimensional creativity G. Tukai, wonderful poet, singer of freedom, publisher, translator, occupies a unique place. His multifaceted poetry enriched "juices and other lands centuries of experience of Tatar poetry" sounded appealingly and powerfully. In his poems was heard satire Sabir. J. Mammadguluzadeh satirical

magazine "Molla Nasreddin", his sarcasm and irony awakened the Muslim world, has had a strong influence on G.Tukai. Having tracked its publications and other Tatar correspondents in the magazine, Azerbaijani scholar and critic, correspondent member. Academy of Azerbaijan A. Mirakhmedov noted deep ideological affinity creativity and J. Mammadguluzadeh G.Tukay based on the shared history of our peoples, the struggle against the tsarist despotism. Prominent Azerbaijani literary scholar Aziz Sharif in the article "Gabdulla Tukaj and Azerbaijani literature" and scientist A. Mirakhmedov unanimous that creativity G.Tukai close ideologically and artistically advanced creativity Azerbaijani writers and poets rallied around the journal "Molla Nasreddin".

Rəyçi: Professor Almaz Ülvü

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Nigar Veliyeva The role of media in foreign language teaching and learning	3
Nağdəli Zamanov Heydər Əliyevin nitqində frazeoloji birləşmələr	16
Лала Гусейнова Текст в современной исследовательской парадигме	22
Əzizə Mikayılova Bəzi toponimlərin bədii ədəbiyyatda mövqeyi	27
Sait Şimşək “Şəlalə” jurnalının dilində osmanlı elementləri	33
Elmira Əliyeva Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası	41
Sevinc Bağirova İngilis dilində bədii mətnin temporal quruluşu və onun Azərbaycan dilində ifadəsi	47
Cəmilə Məmmədova İngilis ədəbi dilində bədii mətnin kateqoriyaları	52
Kəmalə Əhmədova Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tipoloji meyarları haqqında bəzi qeydlər	57
Püstəxanım Babayeva Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müasir dövrdə zənginləşmə prosesi	64
Aygün Cəfərova Füzuli rayonu onomastik vahidlərinin qrammatik-struktur xüsusiyyətləri	71
Firəngiz Qurbanova Dilçilikdə variativlik probleminin tarixi-linqvistik tədqiqinin xülasəsi	80
Yusif Süleymanov Xarici dilin tədrisində müxtəlif səviyyələrdə baş verən interferensiyalar	92
Зулейха Агаева Функционирование видо-временных форм глагола в русском языке	98
Sevinc Məmmədzadə Müasir ingilis dilində fonetika və fonologiya məsələləri	104
Айнур Мусаева Изучение специальной лексики на занятиях русского языка	110
Nabat Cəfərova Əvəzliyin tədrisinə dair	115
Vüqar Əliyev İnformasiya təhlükəsizliyi müasir dövrün başlıca problemlərindən biri kimi	120
Zabilə Əliyeva İngilis və Azərbaycan dillərində isim	127
Oʻtkir Rajabov Xudayarovich Oʻzbek tilidagi ayrim antropoindikatorlar xususida	132

Махмудов Рауфжон Баходирович Авестизмы в узбекском языке, имеющие отношение к культу и вере	137
Mehriban Əhmədova Fransız dilinin tədrisində kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunması	144
Zümrüd Heydərova XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı dilinin poetik xüsusiyyətləri	149
Aybəniz Əhmədova İngilis dilinin tədrisində mərhələlər, məqsəd və vəzifələri	158
Vəfa Rəşidli Müxtəlif sistemli dillərdə sintaktik sinonimlik məsələsinin tədqiqi.....	163
Günay Mirzəyeva Language globalization	169
Рейхан Сафаралиева Работа над причастиями на продвинутом этапе	175
Sabina Tağhiyeva Idioms used in english and their translations	181
Nuranə Ələkbərova Sintaktik bütövün təşkilində bağlayıcıların rolu	186
Vəfa Kazımova Azərbaycan, rus və ingilis dillərində ekvivalent paremioloji vahidlərə dair.....	192
Севда Гусейнова Безэквивалентная лексика в языке художественной литературы (на материале тюркизмов).....	199
Fatma Əmirova Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə tərcümənin rolu	205
Solmaz Musayeva Frazoloji birləşmələr	211
Fəridə Əzizova Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin leksikası	216
Leyla Qocayeva Bağlayıcıların morfoloji quruluşu, onların semantik-funksional xüsusiyyətləri.....	221
Turanə Orucova İngilis dili dərslərində yeni mövzunun təqdimatı	228
Svetlana Məmmədova İngilis dilində morfoloji üsulla yaranan terminlərin təhlili təcrübəsindən	223
Nübar Ağalarova Azərbaycan və ingilis dillərində sistem daxili leksik və semantik paralellər	240
F.Allahverdiyeva Variativliyin işlənmə xüsusiyyətləri	245

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Paşa Kərimov, Nailə Mustafayeva XVII əsr Azərbaycan poeziyasında müxəmməs janrı	251
Hüseyn Həşimli “Şeypur” jurnalında bolşevik fitnəkarlığının tənqidi	258

Nadir İsmayılov	
Hacı Kərim Sanili və uşaq ədəbiyyatı.....	270
Hüseyn Özkan	
Nazim Hikmətin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri.....	279
Şükufə Qədimova	
Divan poeziyasında beyt əsaslı janrlar və şeir şəkilləri	287
Dilarə Məmmədova	
Zəmanəsinin işıqlı şəxsiyyəti.....	295
Aynur Dəlləkova	
Cəlil Məmmədquluzadənin "Lal" əsərinin tədris üçün əhəmiyyəti və interaktiv dərslər nümunəsi.....	301
Fəridə Məmmədova	
Modernizm və Ceyms Coys.....	306
Sədrəddin Hüseyn	
Hacı Əbülhəsən Rəcəbin yeni üzə çıxan mərsiyələri.....	313
Məhsəti Yusifova	
Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi - mədəni əlaqələri.....	321
İradə Abdullayeva	
Con Steynbek yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi	326
Sofiya Mirzəyeva	
Bəxtiyar Vahabzadə fenomeni.....	334
Natavan Hacıyeva	
Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında makromətnlərin təşkili prinsipləri	340
Aygün Şərəfxanlı	
Cek Londonun əsərlərində bədii təsvir vasitələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri	347
Cəmilə Nəsimova	
Oskar Uayldin hekayələrinin üslubi xüsusiyyətləri	353
Reyhan Dadaşova	
Azərbaycan məhəbbət dastanları: xalq təsəvvüfə və adların sakral semantikasi.....	359
Yaşar Qasimov	
Bədii istedadın arzusu və zirvəsi – xalq (Özbək və Azərbaycan altmışıncılarının yaradıcılığı əsasında)	365
Təranə Abdullayeva	
Məhəmmədəğa Şahaxtının publisist yaradıcılığı.....	370
Arzu Məmmədova	
Bədii nəsrin inkişafı tarixində M.F.Axundzadənin müstəsna xidməti.....	377
Sadiq Qarayev	
Görünən bağın gözəgörünməz bağbanı.....	382
Lalə Məcidova,	
Ruqiyyə Mirzəyeva	
Aqata Kristinin əsərlərində baş qəhrəman obrazları	389
Nuray Hacıyeva	
Sabir Azəri yaradıcılığında üslub təmayülləri	395
Akifə Sadiqova	
H.Heynenin poetik düşüncələri.....	400
Vüsalə Əliyeva	
Muğanın aşıq sənəti (XIX-XX əsrlərdə).....	405

Aysel Ələkbərova	
Televiziya müsahibəsində ideyanın təqdimatı	416
Aygül Zülfüqarova-Musayeva	
Rağib Paşa "Divan"i İstanbul əlyazmalarının strukturu və paleoqrafiyası	422
Fəridə Kərimova	
Ailədə uşaqların əmək tərbiyəsi	435
Qərənfil Quliyeva	
Zərdabişünaslıq tarixindən	440
Elnur Niftəliyev	
Ümummilli ideyaların formalaşmasında jurnalistikanın rolu	446
Sevil Həsənova	
Milli azadlıq və türkçülük ideyalarının təbliği	451
Самира Гасанова (Фараджева)	
Байрон и романтизм.....	458
Дилором Салохий,	
Шайх Низомий ижодида романтизм ташаккули кўринишлари	463
М. Қ. Муҳиддинов	
"Хамса"ларнинг биринчи дostonларида "хилват" ва "хайрат"ларнинг киёсий талқини	470
Хазраткулов Мутолиб,	
Жизненная правда сказки	477
Ülkər Nəbiyeva	
«Qanlı Qoca oğlu qanturalı» arxaik süjetlərin tipik nümunəsi kimi	482
Mahirə Quliyeva	
Füzuli yaradıcılığının mənəvi qaynağı.....	489
Yeganə Ələsgərova	
O. Henri hekayələrində obrazın peşə mənsubiyyəti və mənəvi-əxlaqi dünyası ("İncəsənətə sevgidən" hekayəsi əsasında)	498
Nevbahar Göksel,	
Minara Guliyeva	
Buryat Şaman mərasim geyimləri.....	503
Fəridə Hicran Vəliyeva	
Abdulla Tukay və Azərbaycan.....	510

**«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Çapa imzalanmış **24.04.2014.**
Şerti çap vərəqi 65 Sifariş № **89.**
Kağız formatı 84x108 1/8. Tiraj **500.**

Kitab «**Elm və Təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 511-37-82; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

